

Дмитро
Бедзик

УКРАДЕНІ
ГОРИ

**Дмитро
Бедзик**

**УКРАДЕНІ
ГОРИ**

Тетралогія

КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
«ДНІПРО»
1989

Тетралогію відомого українського радянського письменника (1898—1982) складають романи «Украдені гори», «Підземні громи», «За хмарами зорі» та «Сполох», у яких ідеться про життя трудящих лемківського краю та їхню боротьбу за соціальне визволення в період назрівання Жовтневої революції, в роки революційних звершень, громадянської і другої світової воєн.

Тетралогию известного украинского советского писателя (1898—1982) составляют романы «Украденные горы», «Подземные громы», «За облаками звезды» и «Набат», рассказывающие о жизни трудящихся лемковского края и их борьбе за социальное освобождение в период назревания Октябрьской революции, в годы революционных свершений, гражданской и второй мировой войн.

Передмова *М. І. Дубини*

Редактор *О. В. Крекотень*

Б **4702640201—013**
M205(04)—89 13.89

ISBN 5-308-00284-3

© Склад, передмова,
художнє оформлення.
Видавництво «Дніпро»,
1989 р.

ВАГОМІСТЬ ТВОРЧОГО НАБУТКУ

Ім'я українського радянського письменника Дмитра Бедзика добре відоме в нашій країні та за її межами. Майже шістдесят років трудився він на літературній ниві, постійно збагачуючи її яскраво талановитими творами.

Нині важко уявити українську прозу без реалістично-героїчних нарисів, оповідань, повістей і романів «У творчі будні», «Плем'я нескоримих», «Студені води», романтичних «Дніпро горить», «Хлібороби» і «Серце моого друга». Труди і подвиги наших людей втілилися в живих і навдивовиж хвилюючих образах.

Зажили доброї слави, ввійшли в духовне життя народу міцно й надовго «Украдені гори» — роман-тетралогія, твір, сильний своєю правдою й достовірністю матеріалу, глибоким філософським та соціально-історичним аналізом подій і фактів, складністю людських доль, драматичною напруженістю боротьби, в якій зіткнулися різні життєві закони, принципи, моральні ідеали, жорстокий індивідуалізм і висока людяність, старий і новий світ.

Активна літературна і громадська діяльність Дмитра Бедзика розпочалася в 20-х рр. То були роки зростання і зміцнення радянського ладу в країні, відбудови і реконструкції народного господарства, зруйнованого тривалою війною, розгортання культурного будівництва, роки приходу в літературу нових творчих сил з широких народних мас. З рядів Червоної Армії прийшли А. Головко і П. Панч, з комсомольської роботи — П. Усенко і Л. Первомайський, з робітфаку — Іван Ле і О. Корнійчук, а з середовища трудової інтелігенції — М. Бажан, Ю. Яновський і Ю. Смолич. Разом з цими, тоді молодими письменниками, підтриманий П. Тичиною і Д. Загулом, Д. Бедзик ступив на літературну ниву. Не був він аж надто молодим — заверстав другу половину третього десятиліття. Та коли б вік вимірювати досвідом, мірою пережитого й передуманого, то цей студент Харківського ІНО видався б значно старшим, ніж значилось у метриці. За його плечима вже були й неймовірні злідні та роки тяжкої як для підлітка праці в багатій рідного села Вільхівці Сяноцького повіту (тепер ПНР), і страшні біженські мандри в обозі відступаючих військ царської армії в 1915 р., і навчання в Гіддинському сільськогосподарському училищі, і непомітна, зате повчальна для майбутнього письменника робота в низових органах Радянської влади на Дніпропетровщині та Харківщині.

Кипуча радянська дійсність, вирюче тогочасне життя покликали студента-філолога до письменницького столу, надихнули його до творчості і самі попросилися на сторінки його творів. Згадаймо хоч би перші п'єси молодого автора: «Люди! Чуєте?», «Шахтарі», «Чорнозем ожив», «Перша купіль», «Хто кого?», «Крик землі» та ін., що з'явилися в потоці таких широко відомих творів, як «Диктатура» І. Микитенка, «Алмазне жорно» І. Кочерги, «Радій» М. Ірчана, «Республіка на колесах» Я. Мамонтова. Не були вони традиційно початківськими, а разом з тим не вражали читача й зовнішньою новизною чи надмірною ефектністю. Зате виділялися ідейним пафосом, ненавистю до

класових ворогів, точно відбивали ті почуття і настрої, якими жили широкі трудацьї маси.

Уже п'єса «Крик землі» (1929) засвідчила значну майстерність молодого драматурга. Дія в творі відбувається на Лівобережжі в кінці 1917 — на початку 1918 року. В кривавому двобої зіткнулися дві антагоністичні сили — українська націоналістична контрреволюція — з одного боку, і широкі трудящі маси, очолені більшовиками, — з другого. Гострий драматичний конфлікт Д. Бедзика уже тоді зумів втілити в повнокровних образах, розкритих, до того ж, в динамічній дії, переконливих класових зіткненнях.

Рівною мірою це стосується й п'єс «Сен-Че», присвяченої революційним подіям на Далекому Сході, «Арсенальці», в якій мова йде про Січневе збройне повстання робітників Київського «Арсеналу» в 1918 р. проти гайдамаків Центральної ради.

Помітною була і п'єса «Гуде барабан», що оспівує пionерську дружбу, а особливо «Пророк». Написана в 1930 р., ця драма (на 9 картин) викриває джерела й витоки націоналізму на Західній Україні, показує, що його провідники — то замасковані агенти відповідних служб західноєвропейських держав і зокрема білопольської політичної поліції. Коломійчук — головна дійова особа п'єси — посол до сейму, на словах великий патріот, клянеться на всіх віках і зібраниня у любові до свого народу, насправді ж людиноненависник, платний агент дефензиви, який видав їй не одного свого земляка.

Користувались успіхом у робітничих колективах на сценах сільських клубів і читаннях комедій «Ружа» і «Цвіркуни», «Культурна сила» і «В бабусиних обіймах», драматичні «єтюди і епизоди» з життя Шевченка «Неволінник» і «Тарасова ніч».

Гостро звучали в ті роки одноактівка «Томас Орбе» і героїчна драма «Клотільда Гонзалес», в основі яких — героїчна боротьба іспанського народу проти наступу фашизму.

Літературна критика 20—30-х рр. в особі Ю. Смолича, М. Биковця, Б. Корсунської, Д. Заянчівського та ін., дорікаючи молодому автору за схематизм у змалюванні образів, деяку спрощеність у вирішенні життєвих конфліктів у п'єсах «Цвіркуни», «Хто кого?», «Перша купіль», високо оцінювала інші твори Д. Бедзика, як і його драматургічну творчість загалом, схвалювала її мужній тон, вдале поєднання в кращих п'єсах драматизму й ліризму, романтичне забарвлення образів і картин, вміння молодого автора психологічно заглиблюватись у характери героїв, розгорнати інтригу, «тримати увагу» читача, відзначала, що від агітп'єс він все впевнініше переходить до створення соціальної драми, в якій повинне йти глибше розробляв важливі проблеми сучасності. Проте Д. Бедзик не став «чистим» драматургом. Його вабив епічний простір дослідження життя, можливість «широких роздумів і ширших горизонтів бачення». Цим, очевидно, можна пояснити звернення письменника до прози.

У 1926 р. з'явилася друком книга Д. Бедзика «До сонця». Сюди ввійшли невеличкі замальовки, драматичні й психологічні етюди з життя дітей і підлітків з бідних родин, дітей, чиї батьки полягли на фронтах громадянської війни, у вірі боротьби за завоювання Великого Жовтня. В більшості творів письменник спиняє увагу читача на особливих, малопомітних на перший погляд моментах, намагається проникнути в глибину народного життя, розкрити характерні прикмети звичайних людей, осянути те, як і чим живе трудівник тепер, у 20-і роки, що його хвилює, куди скеровуються його надії й мрії. Правдиво змальовуючи тогочасне село, молодий письменник викриває соціальну духовну спадщину минулого — неписьменність, затурканість селян, їхній страх перед куркулями, патріархальну відсталість — і таким чином засуджує старий лад. При цьому Д. Бедзик помічає і те, як зігнущий долею колишній наймит випрямляє спину, проникається світлою вірою, радістю майбутніх «ясних днів».

Соціальні зрушення, зіткнення старого й нового у творах Д. Бедзика переважно внутрішні, глибинні. Вони перенесені у сферу душевного життя героя. Сюжети становлять собою еволюцію переживань, настрою дійових осіб. Така особливість помітно виділяє ранні твори Д. Бедзика з-поміж тогочасної української прози. А. Головко, С. Васильченко, Ю. Яновський, П. Панч, М. Ірчан шукали найчастіше зовнішньо ефектних ситуацій, в які потрапляв герой. Їх приваблювала динамічна колізія. Д. Бедзика ж (як, до речі, і В. Бобинського, а ще більше О. Гаврилюка) цікавили насамперед приховані сторони життя, їхня складна діалектика, достовірність, правдивість фактужу. Звідси — увага до людини, що й визначила специфіку ранніх творів письменника. Чи не за це так полюбилися вони і юним і дорослим читачам, адже збірка «До сонця» за п'ять років після виходу в світ витримала п'ятиразове перевидання. Хоч, між іншим, в окремих новелках поетизація нового була досить огульною, а авторський пафос значною мірою декларативний.

Поряд з наполегливо творчою діяльністю Д. Бедзик з середини 20-х рр. активно включається в літературне й громадське життя республіки. Він працює в редакції журналу «Сільський театр», входить до західноукраїнської секції «Плуга», яка в 1927 р. перетворилася у самостійну організацію революційних письменників «Західна Україна», бере активну участь в роботі літературного об'єднання письменників, які взяли на себе завдання висвітлювати у своїх творах життя Радянської Армії і флоту (ЛОЧАФ), вийздить в колгоспи, комуни, на фабрики й заводи, виступає на літературних вечорах і зібраннях робітників Харкова, Києва, Дніпропетровська; співробітничаче в ряді журналів і газет («Плуг», «Червоний шлях», «Західна Україна», «Зоря», «Металеві дні» та ін.), на сторінках яких з'являються його нові п'єси й оповідання.

Уже в ранній творчості Д. Бедзик розвивався як письменник-аналітик. Він особливо уважно приглядався до життя свого героя, проникаючи в його внутрішній світ, намагаючись пізнати його думи й надії. І навіть дрібні на перший погляд зміни в його житті давали письменнику підстави робити широкі узагальнення. Саме за це, а ще за те, що в його довоєнних (та й повоєнних) творах нібито нове «відсунуто в тінь», соціальні зміни не подані крупним планом, Д. Бедзiku дорікали тоді критики. І, на май погляд, даремно. Бо такі дорікання можна пояснити лише поверховим підходом до творчості письменника, неглибоким прочитанням його творів, неувагою до письменницької індивідуальності.

На цій підставі зазнав критики і роман Д. Бедзика «У творчі будні» (1931). Насправді ж, гостра боротьба нового й старого, утвердження нового в тогочасному селі і місті — основа цього твору, своєрідно перенесена автором у світ настроїв, переживань комсомолії Красного Борду. В радіснім, бадьорім світотідчуванні, до якого приходять молоді будівельники нового життя, що замінили гучні мітинги і патетичні кличі перших пожвавневих років на чорнову, буденну роботу, — практичне виконання ленінських настанов про те, що соціалізм — це повсякденна наполеглива боротьба за кожний пуд зерна, кожну тонну вугілля чи металу, за кожний відбудований завод, новостворену сільську комуну.

У довоєнні роки, як бачимо, Д. Бедзик — драматург і прозаїк — шукав свого героя серед людей, що його оточували, черпав насагу в сучасній йому дійсності, створив ряд цікавих психологічно глибоких творів, що відбили певний історичний етап в історії нашого суспільства. Драматургія Д. Бедзика прислужилася розвиткові українського театрального мистецтва, а проза знайшла відгомін у творах багатьох молодих авторів.

Новим етапом у житті й творчості письменника стала Велика Вітчизняна війна. Д. Бедзик, кореспондент «Радянської України», вийздить у діючу армію, на передову,

зустрічається з фронтовиками, партизанами, пише про бої на фронті, про геройку партизанської і підпільній боротьбі, про радість людей, звільнених від фашистської окупації, іхній трудовий ентузіазм.

Згодом письменник звернеться до серії творів, часом великих за обсягом, у яких намагатиметься виявити джерела духовної витривалості та героїзму радянської людини, а поряд з цим витлумачити й послідовно показати процес морального падіння, звироддніння тих, хто прийшов до фашизму. Першою ластівкою серед цих творів було «Корсунь-Шевченківське побоїще», що його автор назвав «нарисом», в якому яскраво й достовірно відтворив одну з наступальних операцій військ 1-го і 2-го українських фронтів у районі м. Корсуня-Шевченківського під час Великої Вітчизняної війни. Вона розпочалась 21 січня, а завершилась 17 лютого 1944 р. оточенням і знищеннем великого угрупування німецько-фашистських військ.

У нарисі поєдналися талант художника і допитливість ученого. Твір приваблює відновленою в образах історією, драматизмом подій, майстерно виконаною панорамною картиною битви, сочністю й точністю змалювання радянських воїнів.

Велику дослідницьку роботу провів Д. Бедзик і перед тим, як написати книги «Плем'я нескоримых» (1948), «Оповідання про Олега Кошового» (1950), цикл нарисів «Харків'янки» та роман «Дніпро горить» (1948), які неодноразово перевидавалися в Києві і Москві. Вони, власне, як справедливо відзначили М. Логвиненко, Я. Гримайлло, С. Тельнюк, М. Олійник, розпошлили та бібліотеку творів, куди згодом ввійшли документальні повісті Сергія Смирнова про геройів Бреста і Корсуня-Шевченківського, «Молода гвардія» Олександра Фадєєва, «Партизанска іскра» та «Земля гуде» Олеся Гончара, «Листи з патрона» Василя Козаченка, «Хотинці» Віталія Петльового та ін.

Дальншим кроком у розвитку епічної майстерності Д. Бедзика став роман «Хлібороби» (1956), над яким письменник працював упродовж ряду років. Перші варіанти твору («Квітка», а згодом «Там, де Ятрань», 1953) були піддані серйозній критиці за неглибоке знання життя, бездумні штампи, штучність ситуацій, в які письменник ставить своїх геройів, відсутність свіжих художніх рішень тощо. Твір був переписаний заново. При цьому письменник став пильнішим до слова, уважнішим при розгляді життєвих фактів, прискіпливішим до розвитку подій, і як наслідок — психологічно вмотивованішими, багатшими стали його образи, картини життя, струкнішою й компактнішою композиція, цікавішим сюжет.

Логічно, що твір цей посів помітне місце в українській прозі 50-х років, а, перекладений російською мовою, здобув всеохвильне визнання. За романом був поставлений кінофільм «Літо в Журавлиному».

В тематичному й жанровому відношенні до роману «Хлібороби» щільно примикають збірка художньо-документальних нарисів і оповідань Д. Бедзика «Доброго ранку» (1952) та особливо роман «Серце моого друга» (1961). В першій книжці, що значною мірою була підготовчим етапом в роботі над другою, письменник подає портрети знатної ланкової Олени Хобти, садівника Дзигора, бригадира Павла Гнатенка. Чарують ліризм оповіді Д. Бедзика, психологічні малюнки, вміння обіграти достовірні, взяті з натури деталі тощо.

Романи «Хлібороби» і «Серце моого друга» тематично близькі між собою. Автор зіткнув у них два методи господарювання. Один розрахований на егоїстичні интереси керівництва, на виконання лише сьогочасних завдань, другий — творчий: в його основі — турбота про людей, про завтрашній день.

Колізія обох творів знаєма: невдалий керівник і прогресивно мислячий головний спеціаліст чи два полярні керівники. Але письменник зумів знайти свій поворот

в її розробці, торкнувся проблем життєво важливих, актуальних. І саме це викликає інтерес до названих творів.

Д. Бедзик — письменник-громадянин. У великому русі історії нашого суспільства він завжди йшов у ногу з життям країни, ніколи не був при цьому стороннім спостерігачем, а, як ратай на колективному полі, залишав і свою виразну борозну. Це він у неспокійні пожовтневі роки розподіляв поміщицькі землі в Богодухівському та Охтирському повітах, організовував перші сільськогосподарські комуни, працював інструктором, агрономом, учителем, працював у комітеті незаможників, стикався з дикою зажерливістю куркулів як член продзагону. Це він за дорученням уряду України брав участь у створенні музею військової слави у Корсунь-Шевченківському і був його першим директором. У списку відзначених високою нагородою Вітчизни в честь 50-річчя Великого Жовтня значилося і його прізвище.

До цієї знаменної дати вийшли друком п'еса Д. Бедзика «Останній вальс» та документальна повість «Напередодні великого штурму». В першому творі, що був, до речі, в 1957 р. відзначений на республіканському конкурсі Міністерства культури УРСР і поставлений у ряді театрів України, автор повернувся до подій на селі періоду Жовтневої революції. Місце дії в п'есі в основному відбувається в палаці поміщика Крайгородського, такого собі «червоного» пана, який облудними словами й буржуазно-націоналістичною демагогією на якийсь час зумів зберегти землю і маєток. Та хід історії неблаганий: у час бенкетування гайдамаків, офіцерів і панства палац Крайгородського оточують ревкомівці — і ліквідовують кубло контрреволюції.

Темі назріванням Жовтневої революції присвятив Д. Бедзик документальну повість «Напередодні великого штурму». Це не мемуарна книга, не спогади. Це художній твір, що ніби написаний у переддень історичної битви — яскрава печать часу відбилась на кожному його рядку. Як живі постають перед читачем більшовики Баггі і Сніжко, що очолили загони робітників, готуючись до генерального штурму царського самодержавства.

Два останні твори Д. Бедзика — «Кам'яні пороги» (1978) та «Подорож у молодість» (1979) засвідчили подальші людинознавчі пошуки письменника, намагання осмислити сутність життя з його несподіваними поворотами. Вони переносять читача в бурхливу молодість автора, до героїв, молодих почуттями, щасливих у житті, навчанні, коханні, і примушують з усією серйозністю замислитись над багатьма питаннями нашої дійсності, моралі, критично подивитись на самих себе, перевірити власні критерії й смаки, визначити своє місце у розв'язанні тих великих духовних завдань, які випливають із сучасних потреб комуністичного будівництва.

В кожній людині є заповітний куточок, де відчула вона радість першого самостійного кроку і ласку материнського слова. І де згодом не була, куди б не закидала неблаганна доля, в душі її все одно буде жити дорогий їй куточок. Розповідають, що Тургенев, підіїдждаючи до рідних місць, шоразу якось незвично хвілювався, хоча в панорамі невеличкого Мценська не було нічого особливого. Лев Толстой, який прожив у Ясній Поляні все життя, не без гордості писав про те, що без Ясної Поляни йому важко було б уявити Росію...

Таким заповітним куточком, «святым місцем», для Дмитра Бедзика залишилась Західна Україна і зокрема Лемківщина. Йі він присвятив п'есу «Пророк». Доля рідного краю — в основі роману «Студень води», що вийшов у 1930 р., а згодом, допрацьований, видавався ще кількаразово. Письменник змалював у ньому Галичину, коли в ній під впливом Великого Жовтня вирували революційні події, коли народ прагнув возз'єднатись з радянськими братами. Та на перешкоді віковічній мрії західноукраїнських трудящих стали тоді буржуазно-націоналістичні верховоди. Вони продали цей край польській

шляхті. Понад 20 років трудяці Західної України під керівництвом КПЗУ боролися за соціальне й національне визволення, наближаючи історичний золотий Вересень..

Західній Україні, її історії, геройчній боротьбі, людям присвятив Д. Бедзик і роман-тетралогію «Украдені гори», над якою працював майже десять років. Окремою книгою роману під назвою «Сполох» вийшла в 1983 році. Критики вбачали секрети успіху роману в актуальності тематики, важливості порушених проблем, художницькій сумлінності, в громадянській мужності автора, гарячій любові до рідної землі, в тонкому чутті побуту, характеру, мові своїх земляків і, нарешті, у вмінні ощадливо й влучно користуватися всіма художньо-стилістичними засобами.

З усім цим не можна не погодитися.

Справді-бо, «Украдені гори» Д. Бедзика — вершина його творчості, найпомітніший твір у його доробку, широке художнє полотно, епопея життя й боротьби трудячих Західної України. Він, як і роман П. Козланюка «Юрко Крук», за своєю тематикою, глибиною і охватом часу художнього дослідження (майже чотири десятки років) є унікальним явищем в українській радянській літературі.

Тетралогію склали романи «Украдені гори», «Підземні громи», «За хмарами зорі» та «Сполох», у яких письменник відкрив новий, незнаний досі широким читачем світ. Він розповів про важливі суспільно-політичні події напередодні і під час першої світової війни, в буревії Жовтневій і переволюційні (20—30-і, аж до 1941) роки на Наддніпрянській Україні, в Галичині і зокрема на Лемківщині (на українській території між річками Сян, Попрад і Уж). А разом з тим і про гірке життя, злигодні гірського, забутого долею, але гордого й мужнього народу лемків за часів австро-угорського, а згодом білопольського панування. Викрив і затаврував антінародну політику власних панів — отців-клерикалів та націоналістичних і «московфільських» верховодів, що задурманювали свідомість широких кіл трудового люду брехливими гаслами.

Третя книга завершується епілогом. Трудяці західноукраїнських земель діждалися здійснення своєї споконвічної мрії про возз'єднання їх у єдиній сім'ї радянських народів.

Здійснилася мрія і юного героя твору: він після чвертьстолітньої розлуки зустрічається з постарілими, але щасливими рідними й близькими. Зустрічається, щоб ніколи більше не розлучатись...

Якщо в первіх трьох книгах автор основну увагу приділив показу долі Юрковичів, то в четвертій книзі — романі «Сполох» — в центрі родина Михайла Щерби. Вже виріс його син Орест, стала досвідченою підлінницею дружина Ванда, а з вересня 1939 року з Бригідок Червона Армія взволила і самого Михайла. Тепер будуть й творити, та розпочалася війна. Фашисти окупували Польщу, а згодом напали і на СРСР. Вмирає Ванда, а Михайло Щерба знову на передньому краї — він організатор антифашистського підпілля, його же син — у партизанському загоні героя свого першого нарису Григорія Водзика. Тутим вузлом зв'язав Д. Бедзик герой роману: одні гинуть в боях, інші продовжують боротьбу з фашизмом. Попереду ще тяжкі роки неволі, та кипити у грудях ненависть, мідніють сили опору, кріпні надія в перемогу.

Сувора життєва правда досліджуваного періоду постає в романі (назва якого, до речі, глибоко символічна: гори й полонини, найкращі лани, ліси й пасовиська Прикарпаття, як і всієї Західної України загалом, украйли народу і присвійли собі пані й підланки) крізь долю мешканців невеличкого гірського села Вільхівці. Читач знайомиться з кількома поколіннями лемків. Події подано через світосприймання Василя Юрковича. Найстарше покоління уособлене головним чином в образі Василевого

діда Андрія, а середнє — в образах батька Василя Івана, дядька Петра та односельця Михайла Щерби, наймолодше — Ореста Щерби.

Основною метою, яку поставив перед собою письменник, було показати в історичному розвитку процес формування революційної свідомості лемка. Почалося із стихійного бунтарства (Андрій Юркович), потім було болісне наполегливе шукання правильного шляху боротьби (Іван та Петро Юрковичі) і, нарешті, на досвіді дідів та батьків зародження й поступове утвердження революційної, більшовицької свідомості в наймолодшого покоління (Василь Юркович).

Розкриття цього складного процесу, найдончіших його проявів і нюансів, а точніше, створенню цільного узагальненого образу західноукраїнського революціонера приділив письменник головну увагу.

Із цим вельми складним ідейно-естетичним завданням — створити узагальнений образ і одночасно показати живих людей — автор упорався досить успішно. Талант і досвід Д. Бедзика, чуття міри, добре продуманий відбір деталей, ситуацій, образотворчих засобів тощо стали запорукою його успіху.

Саме умілій відбір є однією з найхарактерніших рис почерку автора тетралогії. Так, лише кількох епізодів вистачило для створення образу найстаршого з Юрковичів — Андрія. Чесність і порядність, відчуття обов'язку перед людьми та відданість інтересам громади — ці позитивні риси характеру в умовах габсбурзької монархії привели його до трагічного кінця. Зневірившись у власних силах, він запиває і гине. Та слава п'яніці трималася біля його імені недовго, бо скоро її заступила справжня, заслужена всім його життям слава бунтаря, шукача правди, захисника прав трудящих.

Шляхетні риси характеру батька, а ще його вічне бунтарство і невпокореність, пошуки «світла серед темряви та рабської покори» перейняли сини — Іван і Петро. Перший опиняється в Америці, проходить там складну школу класової боротьби, а повернувшись додому, віддає робітникам-страйкарям, не задумуючись, зароблений тяжкою працею гріш. Він і згодом, опинившись на фронті, думатиме про істинність ідеї Михайла Щерби й розділить їх сповна. Революція в Росії стане і його революцією, вселить у його душу надії на визволення земляків.

Не покривив душою Д. Бедзик, показавши, яким складним, плутаним, але неминучим був шлях кращої частини західноукраїнської інтелігенції у революцію. На долі молодшого з синів Андрія Юрковича — Петра — особливо яскраво відбиті соціальні суперечності, породжені окупаційними умовами тодішньої Західної України взагалі і Лемківщини зокрема. Всупереч націоналістичній, провастрійській та пропольській частині інтелігенції, він, як і більшість його земляків, вірить, що полегшення принесе їм російський цар. Петро їде в Росію, щоб зустрітися з царем, розповісти йому про злигодні лемківського краю, попросити допомоги. Це він робить під впливом реакційної «московофільської» пропаганди, промов доктора Маркова, лемківського депутата в австрійському парламенті. Як і «народовцям», так і «московофілам» в Галичині чужими були інтереси широких народних мас (отих «скотопасів і хамів»); вони, користуючись значними субсидіями австрійської і російської охранки, думали лише про багатства Карпат та про крашу іх продажу комусь із всесильних.

Мандрівка Петра в Петербург та Київ, ретельно вписані його зустрічі з петербурзьким сановником, професійною революціонеркою Галиною Батенко, машиністом Андрієм Зabolотним, селянами-полтавцями остаточно розвіють його попередні переважання. Добре (і логічно правильно), що автор після цього не полегшив «просвітлення» Петра, а розкрив його повно й переконливо, поставив перед ним складні проблеми, примусив його перейматися новими сумнівами... Повертаючись додому, Петро мріє якнайскоріше розкрити очі своїм землякам, розповісти їм правду, про те, що всі царі

одним миром мазані. Але лемки до слів його лишаються байдужими: надто глибоко засіла в їхні душі віра в російського царя. Її, щоправда, дещо розвіє війна. Гине від руک офіцера Осипова шанований всіма вільхівцями газда Ілько Покута за те, що насмілився поділити між бідними панску землю. Осипов карає солдатів Остапа та Івана, які відмовились виконати офіцерський наказ — повісити Ілька. Проте віра трудящих в царя все ще стійка, вони вважають, що самодержець не знає про злочини Осипова і йому подібних. Так думає і наймолодший з родини Юрковичів — Василь. Він-то і звертається зі скаргою на Осипова до губернатора Бобринського.

Цей, як і інші обrazy, показаний в розвитку. Читач з інтересом стежить за тим, як росте, мужнє, набирається сил і життєвого досвіду малий, кмітливий лемко. Як він потрапляє у вир військових подій, як під впливом революціонера Щерби в його серці починає зароджуватися ще глухий, підсвідомий протест, який згодом, у роки революції й громадянської війни, приведе юнака в ряди палких борців за Радянську владу, народне щастя.

Майстерно вписані в тетралогії образи більшовиків Михайлова Щерби та Андрія Падалки. Вони, власне, доповнюють один одного. Михайло Щерба — професійний революціонер, людина твердої вдачі, противник імперіалістичної війни, поневолення народу «своїми» й «чужими» панами. Ні переслідування, ні ув'язнення, ні концтабори — ніщо не лякало його. З юнацьких років, ознайомившись із марксистсько-ленінським вченням, він віддається революційній боротьбі, справі визволення трудящих. Щось, видається мені, є в ньому від горьківського Павла Власова й Павки Корчагіна М. Островського — така ж тверда переконаність у справедливості ідеалів, за які він бореться, така ж більшовицька несхитність, нездоланність, мужність, віра у кінцеву перемогу комуністичних ідей, за які він ладен віддати своє життя. А пам'яtna зустріч з Леніним у Швейцарії ще більше окрило його і надихає на нові подвиги.

Іншими шляхами прийшов до революції Андрій Падалка, царський офіцер, підпоручик. Щедро наділений природою шляхетними достоїнствами, добrotou і чеснітю, він стихійно примикає до тих, хто виступає проти війни, проти класової несправедливості, а згодом, переконавшись, що йому не по дорозі з катом Осиповим і не менш лютим «землячком» — майором Козюшевським, свідомо стає на бік народу, очолює революційний полк в боротьбі проти білогвардійців.

Дбайливо й різнообично вписано в тетралогії і образи Єжи Пьонтека, Сухані, Гури, Олексія Давиденка, Пасія, Полетасеви.

Жіночі образи — матері Василя Юрковича Катерини, Ванди, Галини Батенко — подаються в нерозривній єдиності їхніх трудових та революційних турбот і по-справжньому глибоких людських переживань.

Д. Бедзик не схематизує людини й тоді, коли пише про тих, хто міцно вріс у старий світ. Не прості, не однолінійні в романі начальник відділу таємних з'язків із чужоземцями царської канцелярії Угаров, граф Бобринський, полковник Осипов, комендант Скалка чи юний «яничар» Сергій Гніздур, панотець Кручинський, Стефанія чи Нестор Махно... Для кожного з них автор знайшов свій художній ракурс, психолігічно виразну деталь.

Рoman «Украдені гори», особливо його перша частина, значною мірою твір автобіографічний. Події в ньому відбуваються в рідному селі Д. Бедзика — Вільхівцях, та й герой — Василь Юркович — біографією свою скожий на самого автора. Проте письменник відібраний матеріал зумів так узагальнити, що і герой, і події сприймаються як широкі типові явища західноукраїнської дійсності, підтвердженні історичними документами тих років.

Мистецтво великого епосу, до якого належать «Украдені гори», багатомірне. Автор

панорамного твору (а «Украдені гори» саме такий твір) повинен багато вміти і знати. Він повинен володіти хистом пластичної зображенальноті, описувати реальність так, щоб ми її бачили як живу. Такою пластикою Д. Бедзик володів досконало.

Письменник уміє однаково ретельно «створити» масові сцени й сцени камерні. Запам'ятовуються, наприклад, проводи Івана Юрковича в Америку чи повернення його з війни, прийом лемків Бобринським, але не менш цікавими є роздуми вчителя Левковцева над своїм подальшим шляхом чи діалог Василя з «фундатором» української гімназії в Катеринославі поміщиком Мазуренком у поїзді та ін.

У роботі над тетралогією Д. Бедзик зіткнувся з більш багатоплановим життєвим матеріалом, ніж у попередніх своїх творах. І загалом він досить добре впорався з поставленими завданнями, хоч дія, особливо в третій частині, не скрізь розвивається швидко, головний мотив у ряді місць відсторонюється необов'язковими картинами й епізодами.

Багата й співуча мова роману пересипана в міру словами й зворотами з лемківської говірки. Зачаровує народнотісenna поетичність і щирий ліризм, оригінальність композиції, емоційна стихія оповіді, виразні деталі й оригінальні метафори, що часто переростають у символіку.

Перу Д. Бедзика належить понад півсотні публіцистичних статей, нарисів і подорожніх нотаток, що були результатом його частих мандрівок. Помітно є й літературно-критична діяльність письменника. Багато уваги приділяв він вихованню творчої молоді. Не одному з молодих дав путівку на широку ниву творчості, підтримав, захищив...

Дмитро Бедзик з успіхом працював у різних літературних видах і жанрах. Широкий його творчий діапазон — нариси, новели, оповідання, повісті, романі, драматичні і публіцистичні твори. У кращих з них бачимо руку майстра. Різні теми порушував письменник, але найулюбленіша з них — бурхлива сучасність, тема складних проблем нашого життя. Болючими питаннями сьогодення була до країв заповнена неспокійна душа митця — людини великого й щедрого серця, людини, життя і творчість якої були віддані людям.

Микола Дубина

книга перша

**УКРАДЕНІ
ГОРИ**

Частина перша

I

Ми вирушили в дорогу, щоб провести батька на станцію. Нас четверо: мама з малям на руках, тато і я. Надворі похмурий осінній день, сині смерекові гори затягнуло холодною імлою, і якби не крикливе гайвороння над головами, то могло б здатися, що вся долина між горами принишкла з цікавості до нашої незвичайної подорожі. Під ногами шурхотить дрібне, відшліфоване на дні ріки, плоске каміння. Ми йдемо тим самим цісарським гостинцем, що про нього старі бувальці кажуть, ніби він починається ген-ген за горами, біжить уздовж нашого села і щезає аж у тих краях, де сонце заходить. За три кілометри, перешовши кам'янисту ріку, на околиці міста тато сяде у поїзд і поїде в ті далекі світи, з яких бідні люди повертаються багатими. Я заздрю татові й не можу зрозуміти мами, у якої на щоках не висихають сліди від сліз... Зате тато тримається файно, не виявляє нічим, що йому жаль розлучатися з нами. Поки не виходили з двору, він бесідував з мамою, давав їй усілякі поради: яке поле чим засіяти, як дбати про те, про се, про врожай, про коня,— і тільки коли вийшли з двору, зробився мовчазний, певне, думав над тим, як би йому найскоріше вибратися з цього тісного гористого краю, де нема доста ні землі, ні доброго заробітку. В правій руці у нього чорна, недавно куплена валіза, широкою долонею лівої він міцно обхопив мою маленьку руку. Інколи він випускав її, щоб торкнутися пучками пальців своїх грудей, певно, того місяця, де під сорочкою висіла на голому тілі маленька торбиночка з землею.

Я дещо знат про ту таємничу торбиночку. Мене вдома, очевидно, вважали за малого, що не тямить у справах дорослих, бо не ховалися переді мною і, споряджаючи тата в дорогу, робили це так, ніби я не мав ні вух, ні очей. Спершу, коли мама, пошивши з білої матерії торбиночку, стала приміряти до татової шиї поворозку, я подумав, що то має бути капщучок на долари (шкодував тільки, що замалий), коли ж всипала туди землі, я не міг втриматися, щоб не крикнути від такого дива:

— А хіба в Америці своєї землі не доста?

— Усе будеш знати,— відповіла мені мама,— скоро ся постаріеш.

Я не образився, бо звик уже діставати від старших такі насмішкуваті відповіді на деякі свої дивацькі, як вони казали, запитання. Коли якось я поцікавився, чому наш кам'янистий гостинець називається цісарським (так ціsar не возив на нього ні землі, ні каміння), то батько, нахмурившись, пригрозив мені пальцем:

— Бережися жандарів, хлопче. Чуеш? Бо як скують тобі руки ланцями, тоді ти, мудрагелю, перестанеш лопотіти про цісарські гостинці.

Про цю таємницю з торбиночкою я так ніколи й не дізнявся. Поки був малий, мама всіляко відмахувалася від моїх запитань, просила не набридати їй, а як підріс — ця дрібничка дитинства забулася... Тепер, через багато років, згадуючи той похмурий день, відтворюючи в пам'яті згорьоване розлукою, аж чорне обличчя матері, я схильний думати, що торбиночка з рідною землею мала служити батькові чародійним талісманом на щастя. Не могли ж мої рідні мати на думці щось інше: загине, мовляв, Іван на далекій чужині, накладе головою під обвалом у глибокій шахті, то легше йому там спочиватиметься, коли в нього на розчавленіх грудях лежатиме жменька рідної землі. Мій тато не міг з такою думкою покидати свій двір, навпаки, він їхав з надією коли не розбагатіти, то хоч заробити щось і повернутися додому з кількома сотнями доларів.

«Не суши собі, сину, марно голови,— озивається з давнини матусин голос.— Грудочку землі я дала твоєму отцю для того, щоб у тих чужих світах він знайшов дорогу назад до нас, до рідного двору, та щоб завжди нагадувала вона йому, що на двох моргах кам'янистої землі ми не годні тут прожити!»

Тоді, в далекому дитинстві, я не міг цього знати, зрозумів тільки зараз, вже на схилі літ, коли душа, збагачена досвідом, навчилася вести крізь відстань десятиліть тиху бесіду з матір'ю... А в той похмурий осінній день я заздрив батькові, бо йому судилося побачити чужі краї, їхати поїздом, пливти пароплавом — таж того всього мені навіть уві сні не могло приснитися.

Мої роздумування над таємницею торбинки з землею нагло обірвалися, як тільки я уздрів своїх друзів — Сергія та Владека. Вони вискочили з дворів і, ставши на містку через шумливий потік, зачудовано дивилися на нас.

Сергій Гніздур та Владек Гжебень — мої товарищи. Їхні батьки не збралися до Америки. Сергій тато мав у домашньому столярському верстаті і міг з дерева зробити все, що людям забажається, а Владеків хоч і не мав свого верстата, але щоранку їздив ровером¹ на сяночку фабрику вагонів і, як вихвалявся Владек, міг виточити із заліза навіть найтоншу голку.

Був у мене ще третій товариш, Іван Суханя, найбідніший з нас усіх. В його батька не було ні землі, ні верстата, поїхати ж до Америки його не пустили якісь там докторські заборони. Мій тато казав, що старий Суханя ще замолоду, наймитуючи в дідича Нівака, розтратив сили, а кволих та хворих Америка воліє не брати. Сухані зараз не було на містку, і він не міг видіти, яке файнє в мене вбраних, і не чув, як весело вицокують підківками мої нові черевики...

Гжебень та Гніздур з цікавістю дивилися на нас, вони, напевнені, заздрили мені — їм-бо не доводилось проводжати своїх родичів² у таку незвичайну далеку дорогу. Владек посміхався до мене і хитрувато мрежив ліве око. Він завжди так робив, коли приходив

¹ Ровер — велосипед (пол.).

² Родичі — батьки.

з чимсь новим — коліщатком, якоюсь пружиною чи зіпсованим механізмом від старого годинника; все це випирало з його кишені у піджаку, ваблячи мене своїми таємницями. Я відповів Владекові рухом брови, що мало означати: «Повернуся зі станції — покажеш», — і пішов далі.

Потім нам стрілися Сухані — батько й син. Вони спускалися з гори, несучи на спині по в'язці хмизу. Старий зігнувся вдвое, його в'язка, перехоплена гробою мотузкою, здавалася здалека чорною копицею, що пересувалася на власних ногах. Іван Суханя, мій товариши, теж зігнувся, хоча його в'язка була утроє менша за батькову. Пізнавши нас, старий скинув долі ношу, сказав синові:

— Відпочинемо трохи,— і, витираючи шапкою змокріле чоло, почекав, поки ми підійшли до нього.— Ідеш, Іване? — спитав віддихуючись. Федір Суханя, очевидно, не хотів показатися перед татом слабим та кволим, бо заговорив так, ніби та величезна в'язка була для нього легкою, як пір'їнка.— Видиш, Іване, скільки патиччя несу? Моцни я чи не моцни? Кінь того не потягне, що я несу на своєму карку. А пани доктори гварять: не годен Суханя до роботи в Америці. А чому не годен? Хто їм се казав? Та, правда, хіба панам вгодиш? Хіба вони розуміють, що без роботи усі жили в хлопа пересихають.

Мені не зовсім були зрозумілі речі старого, та коли він прирівняв себе до замуленого джерела, з котрого перестали воду брати, я мимоволі подумав, що Суханя має на увазі саме те джерело під гористим берегом річки, біля якого ми не раз пасли худобу. Його справді, щоб вода клекотала звідти чиста, доводилося кожного разу чистити — вигрібати пальцями намул та жабуриння.

Це була найліпша пора в нашому не дуже веселому дитинстві. Наплававшись у ріці, настрибавшись з берега, ми вмощувались довкола джерела, забували про худобу й заводили там всілякі розваги: або розповідали про цікаві, почуті від дорослих пригоди, або уголос мріяли про ті часи, коли перейдемо вчитися до міста, або... — і це було найцікавіше — із захопленням стежили, що витворяла на піску поціяцькована сонцем Іванова рука. Збоку від джерела Іван Суханя обирав собі майданчик на чистому білому піску, утрамбовував його долонями і починав виводити патичком те, що видів перед собою. Ось праворуч гори, вкриті лісом, а ось наше село попід горою, ось криниця з високим журавлем, а ось річка Сян покрутилась у долині, а по той бік річки, уздовж Лисої гори, мчить маленький поїзд. Я простягаю руку з патичком і обережно домальовую дим з паровоза. Суханя не заперечує. Він дозволяє мені нарисувати й цісарський гостинець, і високий міст через Сян, і вагонну фабрику з височезним димарем. «А паровий молот забули!» — кричить Гжебень за нашою спиною, бо, побувавши із своїм батьком на фабриці, він бачив справжнісінський паровий молот. Владек стирає долонею фабрику, бере в Івася патичок і нахиляється, щоб почати наново будівлю, та враз втрачає рівновагу, падає і тілом змазує весь малюнок.

Суханя, певно, те ж саме згадує, бо мило всміхається до мене тихцем, поки родичі ведуть розмову, каже:

— Владек приносив до мене фарби і новий пензель. Хоче цілу крону¹ за них.

— Цілу крону? — дивуюсь я.— За фарби?

Я люблю Суханю, і мені хочеться хоч чимсь догодити йому.

— Не журись, Іванку,— втішаю я товариша.— Пришло нам тато доларів, і ми собі ще не таких фарб накупуємо.

Ми збираємось далі в путь. Родичі прощаються, мій тато подає Івасеві в'язку на спину, потім допомагає старому, нарешті бере валізу й каже мамі, кивнувши в бік газди Сухані:

— Чуеш, Касько, попросить сусід коня — не відмов.

— Добре,— згоджується мама.

Ми пішли далі. Минули одну корчму, другу... Я потай стежу за моїми родичами — і тато, і мама відвертають голови від довгої сірої будівлі Нафтулиної корчми, вони ніби не помічають її. Я догадуюсь, чого вони так роблять. У цю пору там, перед шинквасом, може сидіти наш дід. Коли ми виrushали з двору, старого не було дома, він, що вже давно протоптив стежку до сивобородого Нафтули, мав звичку просиджувати в корчмі не тільки ввечері, але і вдень, то, певно, сидів там і зараз. Мені згадалися сумні вечірні разомви про п'яніцю діда, котрий ніби заповзявся пропити й ті два останні морги, що лишилися при давньому двориці. Мама бідкалась, нарікала на свою долю, а бувало, й плакала за тим, що мала колись у свого отця...

Наша невесела подорож закінчилась на пероні міського вокзалу. Чмихаючи сивими клубами пари, з шумом рухалось повз нас величезне страховисько, від котрого я перший кинувся б тікати, коли б не татова міцна рука. Це був той самий паровоз і ті самі вагони, що здалека, як бігли вони повз стрімкий берег Лисої гори, здавалися нам іграшковими і такими маленькими, що їх можна було усіх разом покласти на долоню. Ми по кілька разів на день спостерігали з села за поїздами — вантажними і пасажирськими, чули гудки паровозів, виділи, як поїзд, пробігши повз річку, ховався в тунелі гори, та мені ні разу не спадало на думку, що зблизька паровоз може бути такий велетенський і що він так страшно чмихає парою на людей.

— Не бійся, не бійся, Василю,— заспокоїв мене тато.— Машина з колії не зайде.

По цих словах він кивнув машиністові, що висунувся з віконця локомотива, привітався до нього, а той, увесь замашаний, чорний, весело бліснув зубами, крикнув татові:

— Чи, бува, не до Америки, Іване?

— Ти вгадав, Єжи. По щастя!

— Ну що ж, помагай біг! — торкнувшись пальцями козирка, побажав татові Єжи.— Шануйся там, Іване, та повертайся здоровий! Із мільйонами! Чуеш?

Я хотів спитати в батька, звідки він знає того смаглявого поляка-машиніста, але запитувати вже було ніколи: поїзд спинився, люди

¹ К р о н а — австрійська монета, вартістю в півкарбованця.

кинулись до вагонів, а тато швидко нахилився до мене і, вкововши зненацька вусами, шепнув:

— Слухайся мами.

Він щез у вагоні, потім на мить з'явився у вікні й махнув нам востаннє рукою. Поїзд тихенько рушив, покотився повз нас, а ми лишилися стояти на місці, дивилися услід йому й тихо плакали.

II

Історію цього кохання довелося мені почути в той бурений 1939 рік, коли я після двадцятип'ятирічних мандрівок знову заглянув у рідне село і в рідний двір.

...Юрковичів Іван, плечистий, сміливий і певний себе парубок, таки наважився перестріти Катерину, дівчину з сусіднього села, коли вона в неділю рано йшла до міста, тримаючи в руці загорнутий у білу хустину чорний молитовник. Припала дівчина Іванові до серця не тільки своєю красою, а ще більше тим, що могла пройти повз нього, не останнього парубка в селі, ні разу не зиркнувши в його бік, пройти так, як проходять повз дорожній кам'яний стовп, на якому давно стерлися вибиті цифри кілометрів. Іван запримітив цю гордому молоденьку дівчину ще в травні. Він був найстарший серед дітей Юрковичів, у війську своє відслужив, то міг уже, як натякали йому вдома, привести до хати мамі помічницею.

Катерина, яку він нібіто уподобав собі, могла б прийтися до їхнього двору, коли б не отої католицький чорний молитовник, з яким вона щонеділі поспішала до міського кафедрального собору. Іван не був певний, що його батьки приймуть католичку в свою родину, адже католики — то люди чужої мови і чужих звичаїв, вони ставлять себе близче до бога, а руського хлопа зневажають і мають за не варте уваги бидло.

А втім, навіщо вгадувати, приймуть батьки католичку в свою хату чи ні. Іван певен, що сама Катерина не зреється своєї віри й николи не згодиться стати невісткою в курній хаті простого хлопа.

Та всупереч цим міркуванням Іван зважився підступити до дівчини. Трирічна військова служба вдалекій від Карпат столиці Австрії зробила його сміливим у поводженні. Він члено зняв перед дівчиною капелюха, привітав її з добрым ранком, а коли вона, здивована, на мить спинилася, заступив їй шлях і, ніби давно знайому, спітав, чого вона щонеділі йде молитися аж на той бік Сяну, коли пан біг осьдечки під боком, у церкві, де моляться всі люди з їхнього села.

Дівчина з гідністю відповіла:

— Я католичка, і мені не пасує молитися у вашій церкві.

— Але ж ти гвариш по-нашому,— заперечив Іван.— Та й бог один — і в костьолі, і в церкві. Хіба тебе, Катерино, не так учили в школі?

— А ти звідки знаєш, як мене звати? — спітала вона, паленіючи на виду під його поглядом.

— Ого,— пожартував парубок,— хто ж не знає Касі Йош із села Биківців, тої побожної дівки, котра не пропустить ані одної служби

в кафедральному костелі.— Іван скрушило похитав головою, мовив із зітханням, підробляючись під літню людину: — О-хо-xo, дівонько, то мають бути якісь тяжкі гріхи, що тебе, небогу, женуть кожної неділі до того далекого костелу. А може, ти із'ла щось масне у великий піст?

Катерина ще більше зашарілася від цього кепкування, але не образилась, а навпаки — всміхнулася, бо, правду кажучи, не вважала себе дуже богомільною. А що вона ходить до костелу — то воля родичів: їхня родина, хоч і живе серед русинів і розмовляє вдома їхньою мовою, вважає себе католицькою, польського походження.

Отак розмовляючи, рушили далі, у напрямку до міста. Дівчина не поспішала, їй було приємно йти з таким кмітливим співбесідником. Парубок розповідав про Віденсь, про його чудові вулиці та майдани, про веселих віденців, що збираються вечорами в парку потанцювати під музику Штрауса. Дівчині було що слухати: і про широкий Дунай, по якому ходять білі пароплави, і про Альпійські гори, по яких у повному військовому риштунку мусив ще торік дряпатися жовнір Іван... Заслухалася Катерина й забула про костел... По дорозі до міста затрималися на старому високому мості через Сян. Спершись на дерев'яні поручні, дивилися згори на прозору шумливу бистрину, на кам'янисте дно, по якому звивалися сріблясті риби.

Потім, як проминули міст і вийшли на головну вулицю міста, стали задивлятися на широкі крамничні вітрини, в яких було викладено дорогий одяг, взуття, різні коштовності. Стамились від того споглядання, як з високого костелу повалили богомільні парафіянини.

— Ох, і буде мені вдома,— прошепотіла, боязко озираючись, Катерина.

Вони звернули в тісний, заселений євреями квартал ремісників,— туди, щоб не накликати на себе гріха, не зважувались заходити богомільні католики після святої літургії.

Наступної неділі повторилося те саме, а на третю неділю, боячись впасти в око своїм односельцям, умовились здібатися на самому мості.

Коли зійшла на дерев'яний настил, відчула, як забілося в грудях серце: той, до кого Катерина поспішала, ішов їй назустріч. Скинувши капелюха, Іван привітав її з добрим ранком.

Вони пішли поряд.

— Ну, як ся маєш, Катерино? А я вже думав — не прийдеш. Замість себе брата послала молитися?

— Ти видів брата? — стрепенулася вона.

— Побіг недавнечко.

— А ти звідки його знаєш? Чей не здібався з ним?

— Я лем¹ видів його, коли на ярмарку корову купував. Вміє за горло брати.

¹ Лем — тільки, лише (від цього слова походить назва лемків — етнографічної групи українців, що заселяє західну частину Карпат).

Посеред довгого мосту спинилися. Катерина знову не пішла в костьол, хоч загорнутий у білу хустку молитовник у руці нагадував увесь час про себе. «Дай мені спокій, не гризи,— зверталася вона в думці до нього, як до живого.— Увечері, перед сном, від палітурки до палітурки прочитано тебе».

Сперлися на поруччя. Дивилися то під міст, на клекотливу й чисту, як кришталь, воду, то на гористі береги, серед яких покрутився залитий літнім сонцем Сян.

— Люблю сей високий міст,— мовив Іван. Він підставив обличчя сонцю, примружив очі й задивився на схід, у зелене міжгір'я, звідки котила свої води ріка.— Мені ся видить, Катеринко, же ми з тобою, як на великому кораблі, пливемо. Проти сонця і проти води. Гейби в повітря здіймаємося.

— Так-так, Іванку! — вихоплюється в дівчини. Катерині не важко піти у своїй фантазії далі, уявити, що міст справді вже зрушив з дерев'яних биків і тихо, ледве помітно поплив. У неї з'явилася таке відчуття, як у дитинстві, коли вона, лежачи під копицею свіжого сіна, могла підніматися в уяві аж під хмару, навіть перебратися на котурсь із них і разом з нею пливти над смерековими горами, ген-ген аж над сині Бескиди... Щоб не впасти, вчепилася міцно за товсте дерев'яне поруччя, а щоб не паморочилася голова, заплющила очі. Отак добре. Тепер вона готова пливти хоч на край світу. Міст звертає ліворуч, пропливає понад цісарським гостинцем, минає Вільхівці з дерев'яною, вкритою чорним гонтом церквою і спиняється над селом Биківцями. Не розплющаючи очей, глянула униз, на землю, на шумливий струмочок, що звивався між горбами рідного дворища, на високі крислаті верби, під якими маленька Катrusя любила бавитися з сусідськими дітьми. «Мамо,— гукає вона, не розтуляючи вуст,— чи ви мене там видите?» — «Виджу, виджу! — озвивається з землі мати.— Лем міцно тримайся! Не впади, дитино!»

Це, звичайно, фантазія, дитячі витівки маминої улюблениці. Недаремно Яків скоса поглядає на взаємну прихильність дочки й матері. Йому, майбутньому господарю цього широкого заможного двору, з якогось часу стали не до смаку хлопські порядки, що з волі матері увійшли тут у звичай. Бо хоч не дуже часто, а проте Яків одвіде кафедральний костьол, слухає недільні казання ксьондзів і веде повчальні бесіди з членом ордену святого Антонія отцем Спішихальським.

Колись, понад тридцять років тому, в двір Адама Йоша прийшла Марина Шевчук — дівчина убогих батьків, що жила в тому ж українському селі Биківцях. Їй, окрім скрині з якимсь шматтям, не дали ніякого посагу, в неї було одне-едине багатство: врода та добре серце. Спершу це здивувало Адамових родичів. Йоші були заможні селяни, в них, крім коня, ниву обробляли чорні кругорогі воли, і єдиний спадкоємець Адам із своїми десятма моргами землі міг би, коли б цього забажав, привезти хоч з-під самого Krakова багату католичку.

Та, видно, серцю не накажеш. Спанделичена таким вибором, рідня рада була хоч з того, що дівчина-русничка пішла під вінець до

костьолу, а не до церкви і таким чином нареклась полькою — католицтво-бо в ті часи ототожнювалось з належністю до польської національності.

Але радість Адамової рідні недовго тривала. Незабаром вона дізналася, що в новий дім Марина перенесла всі звички з батьківського двору. І навіть «хлопську» мову своїх отців! Це обурило не тільки рідну Йошів, але й духовництво. Католицький настоятель собору в Сяноці виголосив з амвона казання про страшний гріх богоізд-ступництва, бо саме таким він вважав вчинок Адама Йоша, що в своєму домі насмілився розмовляти по-хлопському.

Адам тільки плечима знизав. Він не міг зрозуміти, чого від нього хочуть і в чому полягає його гріх перед паном богом. Хіба міг він заборонити Марині, своїй коханій дружині, говорити рідною мовою? Навпаки, він сам намагався розмовляти з Мариною її мовою, навіть заохочував до цього своїх стареньких. Цією мовою виховувались у домі й діти.

Четверо їх було в хаті Йошів: двоє хлопців і двоє дівчат.

Минав час — діти виростали. Молодшу за Якова Анну вже видали заміж, от-от одружиться Йосиф, а старий парубок Яків і досі не міг знайти собі пари. Шукав багатих католичок, хотів привести додому таку, котра була б і вродлива, і розумна, і разом з тим покірна його волі. Йому хотілося, щоб дружина стала не помічницею матері, а господинею, щоб вона прибрала до рук домашнє господарство так, як він це вчинив на обійті та в полі.

Останнім часом намагався Яків усе повернути на свій лад. Навіть вимагав від родичів, щоб вони розмовляли не українською, а польською мовою.

— Сину,— заперечував йому батько,— мама вже в нас така зроду. Іншою вона не стане. Та й я вже волію гварити її мовою. Вона ж тобі рідна, Якове.

— Руснацька? — блиснув гнівно очима Яків.— Я ненавиджу її!

— За що, сину?

— За те...— Яків зам'явся,— за те...— І раптом випалив: — що нею говорять наші вороги.

— Хто сі вороги, Якове?

— Ті самі хлопи, руснаки.

Сивий, згорблений від праці Адам ще більше згорбився, поник головою. Не розумів сина і не міг його зрозуміти. Ремствував у думці на нового синового вчителя, каноніка Спихальського, на чий авторитет Яків не раз посилався. В ім'я ойцизни пан канонік закликав ненавидіти тих, на чий землі він жив,— працьовитих і щирих серцем лемків, і лише за те, що ті хлопи вперто тримаються своєї віри і впродовж довгих віків не давалися ополяченю.

— Ганьба, сину,— спромігся нарешті відповісти Адам.— Прецінь материна мова мусила бути святою для тебе.

Яків потемнів з лиця, погляд його очей зробився колючим, відверто ворожим.

— За такі слова, тату, ви не відмоліте своїх гріхів. І ойцизна ніколи не пробачить вам того.

Всеньке тіло старого Йоша тремтіло від образи, проте він спромігся з гідністю відповісти:

— Я бога нічим не прогнівив і святої віри не зрікся. Так і перекажи своєму каноніку. Поки не знався ти з ним, був добрым сином, любив і нас, і бога, а тепер одна зненависть точить тобі душу.

...Пливе й не пливе, погойдується високий дерев'яний міст над гірською річкою Сян. Катерина не відриває очей від батьківського обійтися, від шумливого потоку, що весело збігає повз хату з гори і в'ється між старими, з дідівських часів, вербами, котрі нахвляються вирубати Яків. Катерині сумно згадувати брата. Він би все вирубав, що йому не до вподоби. Очерстів серцем, навіть одруженитися не може. Мама інколи тихцем плаче, жаліється татові, каже, ніби підмінили їм сина,— таж він не був такий, поки не знався з каноніком,— і тому наказує щоразу їй, як випроваджує до костьолу: «Обходь, дитино, ксьондза, твоя молитва і без нього дійде до пана бога. Не піdnімай очей від молитовника, май на думці непорочну панну Марію, і тобі спокійно на серці буде...»

— А файно нам тутка, правда? — раптом вривається до її свідомості Іванів голос.

Катерина повернула до нього голову, всміхнулася, кивнула на знак згоди. Бо справді, їм таки файно тут. Ліпше, ніж у храмі. Катерина не відчуває гріха в тому, що не молиться, а дивиться в усміхнені до неї очі Іванка. Саме такий хлопець з синіми, як небо, очима ввижався їй кожного разу, коли вона сягала думкою в своє недалеке майбутнє. Іван стояв, спершись на поручні, без капелюха, підставивши сонцю голову, і Катерина милувалася, як теплий вітерець розчісував його біляве волосся. Мимоволі подумала: «Отакого б мені брата, тоді б наша мама не лила тихцем сліз...»

— Чого, Катерино, зітхаш?

Вона зашарілась, що він міг вгадати її думки, опустила очі, щоб заховатися від його погляду, підняла руки до хустки, взялася поправляти волосся... І раптом відчула, як молитовник вислизнув з долоні, вдарився об поручні й полетів униз. Вона зойкнула, рвонулась усім тілом за книжкою, але Іван скопив її за плечі, притримав біля себе.

— Боже, що я наробыла,— шепотіла дівчина зблідлими вустами.

Ген-ген внизу молитовник хлюпнувся у воду і, підхоплений бистриною, швидко склався під мостом.

— Не журися, Катерино,— заспокоював дівчину Іван.— Підемо до міста, я тобі новий куплю.

Вона з надією глянула на нього:

— Такий самий?

— Такий самий.— Іван надів капелюха, готовий зараз же йти до міста.

Та біда, як то кажуть, завждиходить у парі.

— О-о! — почулося в них за спиною.— Тепер мені ясно, чого, Касько, ти не хотіла зі мною іхати.— Яків скочив з парокінного воза, що повертається з міста, і підійшов до них, заклавши руки в кишенні штанів.— Файній костиль для своїх молитов ти об-

рала. На високому мості ближче до пана бога. Так, панно Катерино?

В дівчини все похололо всередині. Вона не знаходила жодного слова на своє виправдання. Злякавшись брата (від нього всього можна було сподіватися), Катерина зіщулилась і, ніби очікуючи удару, мимоволі прихилилася до Івана.

«Матко боска, злітуйся¹ наді мною»,— благала вона в думках свою заступницю.

Брат дивився на сестру спілдобра, кривив у посмішці довгасте обличчя, глумився з її безпорадності.

— Ну, чого ж ти мовчиш, паненко? — спитав гостро.

— А що тобі до того? — озвалася вона, спалахнувши раптом гнівом.— Що тобі від нас, Якове, треба?

Той не повірив, що Каська могла підняти на нього голос,— вона ж була найтихіша, найслухняніша з усіх дітей.

— Он яка ти? Заступника собі знайшла? — Його холодні очі звузились, обличчя посіріло, стало злим.— А що, як я тебе, слічна паненко, візьму за коси і...

Яків зробив рух до сестри, може, й справді хотів провчити її, та його намір обірвав Іван. Він вийшов наперед і заступив дівчину.

— Дай спокій, Якове,— сказав він начебто стримано, але в голосі вчувався крижаний гнів.— Відступися. Катерина — моя наречена.

В Якова підскочили брови, розкрився рот від здивування. Не хотів мірятися силами, не був-бо певний, хто кого скине з мосту, і тому відступив. Але на прощання, торкнувшись пальцями чорного капелюха, сказав, ніби жартуючи:

— Ну що ж, віншую, пане Яне. Такого родича я давно бажав собі. До відзеня.

III

«Дорогий тату!

Я вчуся добре, не гніваю мами, допомагаю їй няньчати Зосю, бережу Йосипа, а то він любить із лави падати. А як упаде, то кричить і його піднімають з розбитим носом. Я вашого, тату, листа вже напам'ять знаю, а розуміти не все можу. Що се за прерії, серед яких ви зараз прокладаєте колію? І нашо було так далеко їхати, щоб там мерзнути, коли в нас, по той бік Сяну, є своя колія? Ми сумуємо за вами, тату. Я вже не хочу й тих долларів, їдьте без^з них додому, бо дідусь не перестає пити, а вчора навіть кожух відніс до Нафтули. При вас, тату, він остерігався, може, йому стидно було, а при мамі усяк стид втратив, ще й кричить на маму, що вижене її з хати. На різдво приїжджає стрик Петро, всім гостинців привіз, а мені найбільше. Дідуся при стрикові не пішов до корчми, він читав якусь книжку, потім бавився з нами, розповідав смішну байку. А на католицьке різдво ми були в дідуся Адама. Ночували там, спали на соломі. Бабуня не спускала з рук Зосі. Вуйко Яків не вірить,

¹ Злітуйся — змилуйся (пол.).

що ви, тату, заробите в Америці доста грошей, він підсміювався з мами і мовив, що то бог її карає за непослу...»

Хукаючи собі в почервонілі від холоду руки, до хати увійшла мама. Вона піdstупила до мене і, перечитавши моє писання, сказала, що такого смутного листа ні в якому разі не можна посылати, бо після нього тато так зажуриться, що не годен буде ні жити, ні працювати.

— Та се добре, мамо,— зрадів я.— Тоді він скоро повернеться до нас. І татові там зле, і нам недобре...

Мама тільки всміхнулася, скupo й гірко, як робила щоразу, коли стримувала себе, щоб не заплакати.

— Нічого ти, сину, не розумієш. Тато туди не не шпацір поїхав. Видиш, яка хижка? І ґрунт треба у Нафтули викупити. А де гроші на се брати? — Я не міг нічим заперечити мамі, і вона закінчила, складаючи учетверо аркуш паперу: — Най вже я сама напишу про все. І про тебе, Василю. А цей файнний лист я віддам татові, як повернеться додому. Добре?

— Добре,— згодився я, радий з того, що тато хоч колись, а довідається, як нам тут з мамою жилося.

Нелегко після такого дня заснути. Було стільки радості, стільки щастя у домі, що сон тепер ходить десь далеко, за Сяном, а може, аж понад високими Бескидами. Сьогодні Катерина одержала вже другого листа, і не простого, а з п'ятьма доларами, котрі Іван хитро заховав усередині паперу. Гроші рипіли під пальцями, як сухий порошок крохмалю, двоїлися в очах, викликали в серці таку радість, що самі собою набігали на очі слези. От і збулася надія! Сума невеличка; щоб полагодити хату і викупити ґрунт, потрібно ще багато, ой як багато таких п'ятірок, та перша ластівка вже прилетіла до них, а перша покаже дорогу іншим, вона принесе щастя у цей двір. Іван писав, що іншим разом він пришеle більшу суму, бо працюється йому добре, роботи на прокладанні колії вистачить на багато років, доймає тільки туга за рідним краєм, а ще більше за домом, за дітьми та жінкою.

Катерина перевертается з боку на бік. З-перед очей не зникає кольоровий папірець... Хоче уявити собі чоловіка в преріях, серед яких він прокладає колію, і житло, куди він на ніч повертається з роботи. Яка ж то робота? Чому Іван не пише про неї? Може, дуже тяжка? Треба застерегти його, щоб шанувався, беріг здоров'я. Хотіла б також знати Катерина, чим він там харчується і чи має чисту сорочку. От якби була в неї така чародійна сила, яка буває в казках, вона могла б обернутися... Ну, хоч би в голуба. Дітей повкладала б звечора спати, а сама птахом полетіла б через гори, через океани у прерії, до свого Івана. Поки він спить, вона випрала б йому сорочку, посушила б очі, залатала б, що порвалося на роботі, а над ранок устигла б іще зварити кулеші чи картопляної юшки. Аби було все готове, поки він прокинеться. Так би йому легше працювалося і він швидше б заробив те, за чим поїхав. Най би брат Яків не тішив себе тим, що його сестру бог покарав. Ні, в неї нема жодного

гріха, вона нікого не кривдила, сумління її чисте, а от у Якова, хоч він і молиться богові, певне, що душа чорна...

О, Катерина ніколи не забуде братові кривди, якої він їй заподіяв. Таке не забувається. Коли б її дали на віно клапоть землі, хіба вона жила б у цьому домі такою бідною та зневаженою? Вона була б тут повноправною господинею, а не зацькованою невісткою, на котру вільно і крикнути, і навіть руку підняти...

Ох, коли б уже заснути. Зіткає Катерина, прикриваючи дітей, що сплять на одному ліжку з нею, під великою периною. Невже їй так і не склепити очей, аж поки не повернеться з корчми старий? Завів собі звичку — приходити від Нафтули аж опівночі, коли в хаті усі сплять. Він п'є, пропиває останнє добро, а вона не смій і слова мовити... Знала б вона, що так невесело складеться її життя, то, може б, не була такою гордою, змовчала б братові у той незабутній недільний день, коли з її рук вислизнув і впав у воду священний молитовник. Тяжко згадувати тепер, як після того зустріли її вдома, скільки сліз пролила мати. Хапався за голову і стогнав від горя батько. Лише Яків, склавши на грудях руки, стояв збоку і кривив у посмішці рот, час від часу підкидаючи до цього гвалту образливі слова на адресу сестри... Аж вона раптом, замість скоритися і визнати перед родичами свою провину, хтозна-звідки набралася сміливості, сказала, обпікши гнівом брата:

— Заткайся, Якове! І знайте всі: я віддаюся за Юрковичевого Івана.

Але вийти заміж Катерині, багацькій донощі, та ще католичці, за русина, хлопського парубка іншої релігії, було нелегко.

— Ти зрікаєшся віри наших дідів і прадідів,— сказав Яків устами батька,— то мусиш зректися і їхньої землі. Підеш за свого Івана безприданицею.

Катерина не знала тоді, якими фатальними для неї будуть ці слова, і тому без великого жалю відповіла:

— Ваша воля, тату. Я за тими грунтами плакати не буду. Більше Якову дістанеться.

Іван теж не засмутився, коли йому про це розповіла Катерина. Він мав здорові руки і міг заробити собі парохінною форналькою (саме тоді приступили до будівництва цісарського гостинця через село) і на весілля, і на святкові убори для молодої дружини. Не упали вони духом і тоді, коли довідались, що Іванів отець затяvся не пустити у двір безприданниці і погрожував назвати своєю невісткою лем туту, котра притулить до його ґрунту ще свіжу пайку землі.

— Тато затяvся,— відповів на це жартом Іван,— а нам того не бракує. В подертих керпцях ми до шлюбу не станемо.

Катерина та Іван ще раз поклялися: вони не відступляться від кохання, хоч би усі ґрунти мали запастися!..

Обірвалися спогади, серед нічної тиші до слуху Катерини долинув шум знадвору. Стрепенулася. Підвелася, наслухаючись, з подушки голову. Почула рипіння снігу під ногами, подумала про старого, що повертається до хати у таку пору, коли вже й з корчми виганяють. Хоч би ниньки дав спокій і не побудив дітей.

Перш ніж він прогуркотів клямкою, хутенько скопилася з ліжка і, не зважаючи на холод долівки, кинулась у самій сорочці, босоніж до дверей. Проскочила сіни, у п'ятьмі напомацки знайшла на дверях дерев'яний засув і, відсунувши його, повернулася до хати. Старий ввалився в хату разом з сивими клубами морозяного повітря, скинув з себе задубілого кожуха, хотів крикнути: «Світла!», — та в невістчинах руках уже чиркнув сірник, і він мовчки поклав на лаву шапку, підставив руки під кухоль з водою і, сівши за стіл, звелів подавати вечерю.

Чи від світла лампи, чи, може, від холодних маминих ніг, якими вона ненароком торкнулася під периною Василевого теплого тіла, хлопець прокинувся.

— А чом се, невістко, борщ холодний? — почув дідів голос.

— Як же не буде холодний, коли він, тату, з обіду чекає вас, — виправдовувалась мама.

— А ти, пані Катерино, не догадалася розігріти?

— Так пізно?

— Ну, а як пізно, то що? Хіба тобі мало ночі?

— Так, як і вам, тату.

— Но-но, стули собі писок! І щоб більше не ставила мені холодної страви!

— Побійтесь бога, тату, як опівночі я можу розводити ватру? Діти сплять, а я їм диму напушу.

Дід глумливо засміявся:

— А що, й досі, невістко, не звикла до диму?

У Катерини вирвалось з грудей глухе зітхання:

— Посиділи б тут, то так би не гварили.

— А ти поклич своїх католиків, най тобі палац збудують. З капличкою і маткою боскою.

— І не гріх вам таке говорити. П'єте цілий день, ще й...

Старий гримнув кулаком по столі.

— За своє, а не за твоє п'ю! Ти чуеш? За своє!..

— І наше вже пропиваєте, — не хотіла здаватися невістка. — Вже й сина вигнали з дому на поневіряння до Америки...

— Я вигнав!?

— Ви, ви! Бо хіба добрий отець пропив би те, що синові належиться?

Стукнула об стіл відкинута дерев'яна ложка, почувся шум перекинутої миски, гупання чобіт. Василь повернув на подушці голову, побачив, як дід підскочив до кутка біля дверей, нахилившись, скопив сокиру... Ще одна мить — і сокира блиснула над ліжком і була б упала на мамину голову, коли б Василь не зойкнув у розпачі, простягши над собою руку:

— Дідику!

Онуків зойк розігнав п'янний туман, вп'явся ножем у дідове серце. В старого не знайшлося сили втримати підняту сокиру, але ще встиг відштовхнути її убік. Сокира полетіла повз бильце дерев'яного ліжка і впала на долівку, врізавшись лезом у холодну чорну землю.

Певний, що не підведеться вже з ліжка, не просив навіть доктора, заборонив і невістці про це дбати. Хрипить у грудях? Нічим дихати? Ну, то й нехай, одна дорога лишилася тепер, іншої вже не вимолиш у бога. Після того, що сталося у той вечір, не варто шукати інших шляхів. Там буде спокійніше. Не спитає Нафтула, чим він розплактиться з ним за борг, не дорікатимуть йому Василеві засмучені очі, не треба буде гrimати на невістку...

П'ятий день минув з того вечора, коли він підняв сокиру над її головою, і п'ятий день йому рвуться груди від спраги, кашлю й кольоک. Не тямив себе, як вискочив тоді роздягнений з хати на мороз, як упав у знезмозі в сніговий замет, кличучи покійну Ганну на допомогу... «А тепер прийшов усьому кінець. Швидше б, швидше б тільки! Навіщо, боже, зволікаєш? Хіба тобі потрібні мої муки? Бери за горло й душі! Однаково не покличу попа. Сам собі заспіваю відхідної. Такі, як старий Юркович, не потребують причастя. Та й не простиши мені, пане боже, невістчих сліз. Я певен, вони до тебе дійшли, зате моїми, пане боже, ти знемхтував...»

Зіплив зуби, щоб не стогнати. Примусив себе думати про інше. Повернувся в мислях у ті часи, коли не зневажав стежки до корчми. Бачив себе при силі, при здоров'ї. На громадській раді його обирають війтом, віддають гмінну ¹ печатку. Аякже. Юрковичів Андрій — мудрий газда, він читає рільничі книжки, тямить щось у законах та й ґрунту має досить, цілих п'ять моргів, то почуватиме себе перед панами людиною незалежною. Але урядувати Андрієві довелось недовго. За два місяці він стояв перед повітовим старостою і повертав йому назад гмінну печатку з двоголовим австрійським орлом.

— Що сталося, пане Юрковичу? — спитав здивований староста.— За цю печатку б'ються порядні люди. Вам яка честь! І довіра від самого цісаря.

Повітовий староста ніяк не міг збагнути, чому зрікається цей хлоп печатки, котра дає йому і владу над селом, і немалі прибутики від усіляких там справ та хитромудрих комбінацій. Адже ж путній війт здає печатку лише тоді, коли розширити своє обійстя, подвоїть землю та зведе високу, під бляхою хату, а в кошарах його стане затісно для худоби...

— Дивуюсь вам, пане Юрковичу,— розводить руками повітовий староста.— Ви незадоволені екзекутором? Але ж перед найяснішим цісарем усі рівні — і бідні, і багаті. А податки збираються в ім'я закону так само з бідних, як і з багатих. Що ж тут дивного?

— Дивне те, пане староста, що екзекутор не має серця до людей, що він стягає з бідного останню сорочку. Хіба ясному цісарю, питаю вас, потрібна та латана сорочка?

— Я вже сказав вам, пане Юрковичу, що перед цісарем усі рівні. І всі повинні платити податки.

¹ Гміна — сільська управа.

— А в кого за карком, вибачте мені, пане старосто, лем воші та гризоти?

Староста перестав бавитися золотим ланцюжком на камізельці і, втративши ласкавий тон, спалахнув гнівом:

— Вам не вйтому, а пастухом у мене бути. Там би-сьте жалії мою худібку. А людей ми самі жаліти будемо.

Удруге здібався Андрій зі старостою геть-геть пізніше, років, може, за п'ятнадцять. Через село Вільхівці в той час узялися прокладати великий цісарський гостинець. Андрій вийшов одним із перших на грабарську роботу: возити землю та каміння на трасу нової дороги. Тут знову згодилася людям його господарська кмітливість, адже в селі він був серед хлопів найпісменнішою людиною. Зібравшись на раду, грабарі (а їх було на вільховецькому відтинку більше сотні) обрали Андрія за старшого над собою і доручили йому представляти їхні інтереси над панами інженерами та дорожньою адміністрацією. З цього, звичайно, зрадила й адміністрація: її не доведеться мати справу з окремими грабарями, а лише з їхнім представником.

Минув місяць-другий шпаркої роботи. Уздовж села Вільхівців, на мочарах, понад крученим потоком, уже позначився майбутній цісарський гостинець. Земля й дрібне каміння з річки лягли купами, біля них поралися робітники, ті бідні селяни, що не мали дома своїх коней. Але це був тільки початок великих робіт, тільки основа для майбутньої дороги. Ще треба було навезти тисячі й тисячі тонн каміння, ще не починалися роботи на високій греблі перед дерев'яним мостом через Сян, ще слід було звести малі цементові містки, які витримали б тягар цісарських гармат. Адже гостинець мав служити самому цісарю, його хоробрим військам, котрі на випадок війни з Росією засядуть у неприступній фортеці Перемишлі...

Щосуботи надвечір приїжджав з Сяноцького банку касир і виплачував грабарям зароблене за тиждень. В ту незабутню суботу, через котру Андрій мусить зараз передчасно йти зі світу, касир теж не запізнився з виплатою. Але одержана суна здалася грабарям меншою за суму, виплачену попередньої суботи, бо працювали вони так само, як і в минулі тижні. Дивно було й те, що Андрійв заробіток не тільки не зменшився, а навіть збільшився на кілька крон. Андрій зрозумів, до чого йшлося: його хотіли підкупити, щоб легше було обкрадати робітників.

— Hi, сего не буде,— сказав він людям.— Ми покажемо панам хлопську силу. У понеділок, газдове, наші коні будуть спочивати. Най пани самі впрягаються у вози.

Минув понеділок, потім вівторок. На будівництві цісарської дороги припинились спершу грабарські, а потім усі інші роботи. Стривожилася адміністрація, в село прибули жандарми, а в середу до сільської гміни, де містилася кантонна будівництва, підкотив близкучий фаетон, запряжений вороними огорирами. З фаетона вийшов повітовий староста Енджеевський, уже посивілій, але ще дебелої статури панок.

Грабарі, що зібралися тут з наказу війта, примовкли, втупившись очима в пана старосту, з цікавістю розглядали його, такого поважного,

у чорній пелерині та високім чорнім циліндрі. До нього підскочив війт і, уклінно привітавши, за два кроки спинився перед ним. Повітовий староста звернувся до війта, але так, щоб усі чули, із запитанням: чи знає він, що будівництво цісарського гостинця є важливою справою і що всякого, хто наслідиться перечити волі імператора, чекає сурова кара?..

Ще не скінчив свої мови пан староста, як з людського гурту виступив Андрій. Іхні очі стріліся. Єнджевський, очевидно, пізнав його, бо на тонких устах під попелястими вусами з'явилася колюча посмішка панської зневаги. Спітав:

— А ви чого тут, газдо? Щось хотіли-сьте сказати мені? А може, про гмінну печатку згадали?

Війт поспішив пояснити, що газда Андрій Юркович уповноважений представляти інтереси грабарів і що саме з ним треба панові повітовому старості розмовляти про грабарські справи.

Староста прикусив кінчик вуса, його випещене обличчя посіріло, а брови гнівно нахмурилися.

— Тепер я, пане добродзею, розумію. Ви, газдо, взяли на себе місію підбурювати цих темних хлопів, так?

Андрій з гідністю відповів:

— Ми, пане, не бунтуємо, лем вимагаємо свого.

— Ні, ви бунтуєте проти самого цісаря! — тупнув ногою староста.

— А коли се бунт, пане старосто, то ми бунтуємо не проти цісаря, а проти вашого грабунку. Щоб ви з нашого поту не будували собі нових кам'янниць та щоб ви, пане Єнджевський, не багатіли з хлопської кривавиці. Так я, люди, гварю?

— Так, так! — загула громада. — Досить грабунку!

Змахнувши рукою, староста крикнув:

— Як ти сміш? За твою зраду цісареві ти, гайдамако...

Він не докінчив, ступив крок назад перед стрибком хлопа... Андрій не був п'яний, тоді він ще не знався з чаркою, але, підстъобнутий образою, він сп'янів від гніву, схопив старосту за горло і штовхнув від себе так, що той, падаючи, вдарився об фаетон...

За десять років після цієї події Андрій повертається з в'язниці. Цісарський гостинець був уже давно готовий: над Сяном висів новий дерев'яний міст на дебелих биках, а до нього по високій земляній дамбі котився гладенький, утрамбований дрібним камінням шлях з білими стовпцями кілометрів, цементними містками і рівними фосами, по яких текла холодна гірська вода. «Обійшлося все без тебе, Андрію», — подумав з гіркотою. Не дійшов до свого двору, волів з досади завернути до корчми, щоб уперше за багато років випити хоч півкварті. Але випив кварту. І ще поставив сусідам, що злетілися до Нафтули, як тільки прочули про Андрієве повернення. Сказав людям:

— Пийте, газдове! За цісарське здоров'я! Що-сьте постелили йому без мене такий файний гостинець!

Дійшов додому на п'яних ногах. Не застав уже своєї Ганни — вона перебралася на той світ, бо не знела горя й стиду за чоловіка-арештанта. Зате застав нову господиню, молоду красиву невістку, що

кинулась підтримати його, не погребувала поцілувати у руку. «Ну, що ж,— подумав,— і тут обійшлося без мене». Увідівши двох хлоп'ят, покликав їх до себе, пожалував долонею по білявій голові старшого Василя, пригорнув чорнявого Йосипа. Сказав невістці:

— Се добре, що почала з синів. Най буде наш рід великий. Коли не багатий, то хоч великий!

Потім спитав, де зараз новий господар Іван, що поробляє молодший Микола і чи нема листа з Кросна, від наймолодшого Петра.

Невістка коротко розповіла, про що її питали: Іван робить у лісі, вивозить на станцію ялици, працює сам, бо Микола повіяється кудись на заробітки, писав, що в Угорщині сидить, навчається у мадярів ковальській справі, а Петро кінчлив уже семінарію і тепер став професором у гірській Синяві...

Андрій подумав: «Виходить, я вже тут не господар. Без мене обійшлося». І раптом вибухнув п'яним гнівом:

— Скоро твій Іван зганяє з ґрунту братів. Земля ще не ваша, невістко. Я поки що тут господар.

Увечері між Андрієм і старшим сином теж не вийшло путньої розмови. А другого дня вранці прибігла білява Текля, заміжня Андрієва дочка, що жила за кілька дворів від хати Юрковичів. Вона кинулась до батькової руки, зросила її слізами, ю коли він пожалував її долонею, впала йому на груди і ревно заплакала. Ледве вимовляючи слова, схлипуючи, вона оповідала батькові про своє поневіряння...

Андрій підняв її голову, втер долонею мокре обличчя, а побачивши під опухлим оком синець, спитав:

— За що ж він тебе так честує?

— За все, тату,— відповіла, кусаючи собі губи, щоб знову не розридатися.— І за те, що я не файна, і що не так роблю, і що малий посаг принесла-м...

— Півморга мало йому, жебракові?

— Він хотів, тату, морг. А ви йому не дали. Все Іванові, все йому. А ми вам не діти? Якби дали Семенові один морг...

— Твій Семен і того не вартий! — скрикнув Андрій і змахнув рукою так, ніби хотів відштовхнути від себе Теклю з її жалюми...

Сумні картини з його нещасливого життя напливали одна на одну. Схопився за груди. Ой, що там діється! Йому здається, що він ось-ось спалахне від того вогню всередині. Хоч би не згоріти, поки приде Петро. Сказати б ще останнє слово професорові, найученішому з його синів, най би знат, чому його отець так ганебно закінчив своє життя.

— Ти знову тут?! — раптом посварився Андрій на того другого, чесного і справедливого Андрія молодих літ, що приходив до старого, коли йому ставало особливо тяжко, коли він ковтав, здавалося, останнє повітря.— Не стій, реку, переді мною! Не муч хоч ти мене! Ти не піп, щоб я тобі сповідався. Ти, може, хочеш знати, чому я зрікся тебе, чесного і справедливого? Чому після криміналу втоптив стежку до корчми? Чому пропив Нафтулі два морги святої землі, що належали найстаршому Іванові? А чим же було залити ту ганьбу, ту пекучу образу, котрої я зазнав від людей, чим, як не горівкою? Мене посадили

за грati, i я ся не каяв, що-м скопив пана Єнджевського за груди, я певний був, що цісарська дорога, як би там не мордувався повітовий староста, не буде прокладена через наше село. Та не так ся стало. Ніби на смiх менi постелили люди цiсарський гостинець, щоб я ся не спiткнув, як буду вертати з кримiналу... Вiдверта розмова з попомнич менi не дала. Панотець радив скоритися, як корився колись Ісус Христос. Ale я лiпше здохну без причастя, anиж ся скоро тим виродкам безчесним. Я лiпше згорю в горiвцi... Прiч, прiч од мене! Не муч мене, молодий мудрагель! Я тобi не пiддамся! Прiч!

Андрiй вiдчув, як його гарячої руки торкнулася чиясь легенька долонiя...

— Дiдику...

Вiн розплющив очi, побачив над собою Василеве засмучене лицe.

— Дiдусю, вам дуже болить, що ви так кричите?

Старий насили пiдняв руку, опустив її на хlop'ячу бiляву голiвку, озвався кволим голосом:

— Тяжко менi, дитино. Горить усе.

— A ви ще випiйтєте.— Василь скочив до лави, зачерпнув кухлем холодної води з дерев'яної дiжечки, допомiг дiдовi пiднятi голову.— Пiйтє, дiдику.

Пересохлими спраглими губами Андрiй припав до кухля i ковтав холодну рiдину. Хlopець подивився на немiчне, висохле тiло i, згадавши про недавню подiю вночi, не мiг зрозумiти, як цi кволi руки, що зараз тремтiли пiд тягарем кухля, могли пiдняти важку скорику...

— Дай тобi боже здоров'я,— ледве чутно, задихавшись, мовив стariй, i його розпелехана сива голова впала на подушку.

— Ce я, дiдику, xtвi би вам такого зичити,— всмiхнувся крiзь сльози хlopець.— Я ж бо здоровий i файнo ся маю, а от ви...

Хlopцевi було i жаль, i страшно дивитися, як мучиться дiдусь, як у нього то пломенiють, то блiднуть запалi щоки, а сухе пiдборiддя, котре дiдусь завжди так ретельно виголював, поросло сивою щетиною. Tильки вуси були такi самi, пишнi й трохи прокуренi посерединi, як на малюнках козакiв-запорожцiв з книги про Tarаса Бульбу.

— De мама? — спитав дiдусь.

— Mама...— хlopець зам'явся. Як виходила з хати, наказала йому не призначатися, що поїхала до мiста за доктором. «Най дiдусь цього не знає, бо зчинить крик»,— звелiла вона йому, запрягаючи в сани коня. Шо ж тепер робити, коли дiдусь сам спитав? Не призначатися? Казати неправду?..

В цю хвилину цокнула знадвору дерев'яна клямка, почулися кроки у сiнях, а вiдтак вiдхилилися хатнi дверi i в темному отворi серед клубiв бiлої пари з'явилася знайома постать у теплому пальтi.

Забуши про страждання хворого дiдуся, хlopець з радiсним криком: «Страйк приiхав!» — кинувся до прибулого, щоб першому привiтати його.

В хатi враз стало шумно вiд веселих привiтальних вигукiв. З печi зсунувся чорноволосий, у довгих полотняних штанчатах Йосип, радiсно залементувала, замахала руками Зося. Та Василь уже перший

підскочив до стрийка, хотів поцілувати руку, але той замість руки підніс хлопцеві велику паперову торбинку з горіхами та всілякими ласощами.

— Розділи по справедливості, Васильцю,— нагадав Петро, стягаючи з рук чорні шкіряні рукавички. Чорну смушеву шапку він повісив на гвіздку коло дверей, для пальта знайшов другий гвіздок, поверх ковніра поклав теплий кольоровий шарф. Після того, як Петро закінчив учительську семінарію і вже не потребував батьківської допомоги, він став добре одягатися і нічим не відрізнявся в своєму вбранні від тих саноцьких паничів, що приїжджали на вакації з Львівського і Krakівського університетів. Від нього завжди, як від справжнього городянина, пахло тонкими парфумами.

Родині Юрковичів ця Петрова витонченість вельми подобалась, особливо те, що він не був скупий і ніколи не приїжджав до батьківської хати з порожніми руками.

Іншим разом він ще з порога дав би про себе знати, привітав би веселим жартом старших, а наймолодшого мешканця схопив би на руки й підкинув аж до стелі. Він любив Іванових дітей, а найстаршого з них, Василя, вважав своїм підопічним і, крім ласощів, дарував йому цікаві книжки. Та нині Петро увійшов до хати тихенюк й навіть боязко, вже в першу мить, як тільки зиркнув у бік ліжка, зрозумів, що з батьком сталося те, про що він усю дорогу з Синяві боявся думати... Петро навмисно довго роздягався, не квапився підходити до ліжка, щоб трохи заспокоїтись. Нарешті наблизився до хвогоного, стрівся очима з батьковим поглядом, кивнув старому на знак привіту.

— Що з вами, тату? — спитав.

Відблиск далекого щастя освітив на якусь хвилю батькове змучене обличчя. Нарешті дочекався простий хlop отакого сина у свою хату! Гордитися можеш, Андрію, професора маєш. Такого Єнджевський не запакував би за гратеги. Такий міг би постояти і за себе, і за людей. Бо то Юрковичів професор, твоя гордість, Андрію!

— Мушу вмирати, Петре,— прохрипів він спраглими устами.

— Неправда, неправда! — скрикнув злякано Василь.— Мама ще зранку поїхала за доктором до міста. А доктор, дідику, не дасть вам померти!

Стрийк Петро спитав у хлопця з докором, чого так пізно надумалась мама? І коли Василь розповів, що дідусь заборонив мамі і доктора, і єгомосця кликати, йому все стало ясно: отець вмирав так, як і жив, сповнений бунтарським духом непокори, не бажаючи ні від кого ні помочі, ні прощення.

Петро стояв безпорадний біля ліжка й дивився, як мінялося татове обличчя, як погасало життя в його очах. Мимоволі згадалися ті часи, коли отець жив світлими надіями на невібагливe хлопське щастя, коли вірив у свої сили і готовий був стати на двобій з пансьюкою сваволею. О, тоді це був чоловік! Тоді, у ті часи світлих надій, цей газда певний був, що сонце щоранку для нього сходить!. Та все минулося. Не справдились надії. Тепер цей смолоскип доторяв, згасали очі, що ніколи не опускалися перед холодним поглядом пана. Кілька тяжких

років намагався скривдженій газда втопити свою чорну кривду в горілці, не шкодував нічого для неї — ні здоров'я, ані ґрунту, але криєда гострими пазурами вп'ялася в його серце...

Останній вогник свідомості спалахнув у батькових очах, ворухнулися потріскані від гарячки губи, і, коли Петро нахилився до них, старий ледве чутно прошепотів:

— Катерині скажи, завинив я перед нею...

Ніби відгукуючись на ці слова, знадвору почувся невістчин голос. Петро і обідва хlopці кинулись до вікна, побачили гнідого, запряженого в сани, а на санях чужу людину, закутану по самі вуха теплюю хусткою. Катерина, грузнучи по коліна в снігу, підводила коня до піддашшя. Василь обкрутився на одній нозі, крикнув радісно: «Доктора привезли!» — та нагло змовк, уздрівши кілька прозорих горошинок на стрийкових щоках.

Потім усі стихли, наслухаючись до цокання дерев'яної клямки й глухого гупання важких ніг у сінях. Відчинилися потемнілі широкі двері. Катерина пропустила до хати літню, вдягнену по-міському людину, у якої з-під м'якого картатого пледа визирала піstriжена сива борідка. Катерина з самого ранку шукала по місту лікаря, оббивала пороги затишних квартир, та тільки цей, мабуть, найстаріший з них, наважився їхати в таку холоднечу на село, до убогого хлопа.

На жаль, його присутність у цій хаті була вже не потрібна.

V

Після довгого мовчання на перших порах нашої розлуки листи з Америки стали приходити все частіше й частіше. Інколи здавалося, що нас з татом не розділяє великий Атлантичний океан, що ми живемо одне від одного завсім недалеко, що таємнича Америка з своїм президентом, замість цісаря, розкинулася за он тою синьою горою, через ліси якої не дозволяє перейти лісничий дідича Новака. Не знаю, як на маму, а на мене батькові листи справляли таке враження, як згодом, коли я потраплю в далекі українські степи, справлятимуть поезії Лесі Українки та Франка, коли з кожним новим віршем відкривалися переді мною нові горизонти й нові світи, коли, схвилюваний іхньою красою, я довго ходив під тим чудодійним враженням...

Кожний татів лист у нашу домівку був великою, радісною подією. Поки мама розпечатувала конверт і разом з листом вимала звідтам неодмінні п'ять доларів, ми з братиком Йосипом скакали та викручувалися по хаті, а маленька Зоя зчиняла на лаві за столом такий радісний писк, ніби хатній поріг переступив не листоноша, а сам татусь з американськими дарунками...

Пробігши очима чотири сторінки списаного паперу, мама віддавала його мені, і, поки вона втирала слізози й ховала банкнот у скриню, я читав листа вголос. Тато весь час повертаєсь думками до нас, радив мамі, як має вести господарку, інколи кількома словами прохоплювався про тугу за рідним двором і зовсім мало говорив про себе

та свою роботу, нагадував лише, що будують вони американцям велику трансконтинентальну залізницю зі сходу на захід...

Велика трансконтинентальна залізниця! Гордість американців. Залізниця, що перетинає увесь Американський континент від Атлантичного до Тихого океану. По ній удень і вночі котяться довжелезні ешелони, ладовані всіма багатствами американської землі, по ній блискавками мчать пасажирські експреси. Американська енциклопедія називає цю колію сталаовою артерією американської землі. Але ніде, ні в яких американських енциклопедіях, жодним словом не згадано будівничих цієї трансконтинентальної залізниці, тих, гнаних зліднями і голodom зі всього світу, що замістів обіцянного щастя натикалися тут на жорстокий визиск і поневіряння.

І братик Йосип, і непосидюча Зося, а може, й мама пропускали повз вуха ті місця з татового листа, в яких він лише натякав на те, що там, побіля нього, робилося. Зате мене тривожили оті неясно висловлені думки, якася таємництво довкола негра Джона і містера Френсіса. Не давали спокою моїй хлоп'ячій уяві й окремі незрозумілі слова, яких з кожним листом усе збільшувалось: «пікети», «прерії», «вігвам», «резервації». А в останньому листі батько повідомив про страшну новину — наглу смерть негра Джона, після якої містер Френсіс, наглядач над робітниками, наче крізь землю провалився, так безслідно щез, що навіть шериф із своєю поліцією не годен був його знайти. Не міг зрозуміти я, що то за індіанці, яких тато називає вояовничим тубільним плем'ям, і хіба вони не люди, що за ними, як пише тато, ніби за зайцями, полюють американці?

Все це бентежило, не давало мені спокою не тільки вдень, а й уночі, і мама, щоб якося заспокоїти мене, порадила звернутися з тим до вчителя Станьчика.

Вступати з учителем у розмови, та ще після уроків, ми, школярі, не мали звички. Учитель Станьчик, або, як ми його величали, «пан професор», був людиною суворою і завжди заклопотаною справами: уроками, господарством, а найбільше, певне, хворобою дружини і долею своїх красивих дочек Ванди й Стефанії. Проте я зважився наздогнати його, коли він після уроків спустився з ганку і вийшов з школіної садиби. Червоніочи та запинаючись, я пояснив йому, що хотів би від пана професора довідатись, як треба тлумачити деякі слова й вирази з батькового листа.

Пан Станьчик колись, ще у молоді літа, учив моого стрижка Петра і тому ставився прихильно до мене і навіть не так суворо карав за провини. Побачивши в моїй руці американський лист, охоче згодився допомогти. Завів до себе на квартиру, спитав, як мається мій стриж, чи сподіваємось його до себе на паску, і просив, коли писатиме йому мама, передати сердечне вітання. Тоді я, звичайно, ще не міг догадуватися про якісь там стосунки між стрижком Петром і старшою учителевою донькою Стефанією, зате Станьчик, очевидно, знов усе, що треба знати дбайливому батькові, бо поводився зі мною не як з учнем, а як з майбутнім своїм кревним...

В той день я багато дізнався від учителя: що прерії — то величезні низові долини в Америці, колись вкриті лісом, а тепер

густою високою травою, що резервації — бідні пустельні землі, куди уряд Сполучених Штатів зігнав індіанців, щоб забрати в них їхні багаті землі, оті самі прерії. Дізnavся я також про нелюдську жорстокість білих завойовників, теперішніх господарів Сполучених Штатів, котрі силою зброї, стріляючи та винищуючи непокірних, зганяли індіанців з їхніх земель. Зараз індіанці гинуть від голоду й холоду в тих самих пустельних резерваціях, де нема ні роботи для них, ні хліба, ні житла...

— Хіба американці не вірять у бога? — спитав я, вражений розповідю вчителя. — Це грабіж, пане професор! В нас би сього не допустили.

Станьчик сухо посміхнувся, холоднуватий бліск промайнув у його очах.

— Право сильного, Васильцю, а не грабіж, — поправив він мене спокійним тоном.

Я розумів, що це значить: хто дужчий — той зверху, хто слабший — той під сподом. Не розумів я лем одного: чого пан професор не обурюється з такого «права», чому він спокійно говорить про таку несправедливість.

Мимоволі мої думки перескочили до наших лемківських порядків. Згадалася сумна сцена в хаті мого товариша Сухані, коли його мама ділила сірий, з білими вівсянimi остюками, хліб між дітей...

«Переднівок, Васильцю, — мовила, ніби виправдовуючись за свою скupість до дітей. — Тра'якося дотягнути до нового врожаю».

— Пане професор, то виходить, що в нас — як і в Америці: хто міцніший, той усе бере собі?

— Що ти гвариш, хлопче! — прикрикнув на мене Станьчик. — У нас такого немає і бути не може. У нас є справедливий і добрий цісар, котрий за всіх думає і дбає.

— Ale ж, пане професор, — намагався довести я своє, — мені здається, що про хлопську біду і про те (я згадав гнівні дідові слова), що ми живемо серед лісу і не маємо де патика взяти, наш цісарнич не знає. Авжеж, що не знає, — відповів я сам собі за вчителя, бо він, ніби вдавився сливовою, витягнув шию і не годен був ані слова вимовити. — У школінъ читанці, пане професор, про справедливість нашого цісаря дуже файнно надруковано.

Я передихнув, з приємністю згадуючи знайомі, сто раз читані сторінки, де вихвальяєвся австрійський, найдобріший у світі, імператор. У нас з мамою наверталися на очі слози, коли я, бувало, читав уолос котресь з оповідань про Франца-Йосифа. Про які тільки добродійства цісаря не мовилось у тих оповіданнях. То найясніший приєднується до похоронної процесії бідної вдови, то він у простягнуту жебракову долоню кладе не десять крейцерів¹, а цілу корону, то у себе в каплиці стає на коліна і довго-довго молиться за скривдженіх і бідних своїх підданих... Пригадуючи все це, я переймався перевонанням, що добрий цісар не міг би допустити, щоб його підданим чинили таку кривду, як у Вільхівцях.

¹ Крейцер — австрійська мідна монета, дорівнює одній копійці.

— Він, певне, нич не знає, пане професор. Йому треба написати, що тут у нас діється. Всю правду про наше бідування. І коли дозволите, пане професор, то я перший візьмусь за се...

Учитель не сказав нічого, лем підвівся з-за столу, гадаючи, певне, що я зроблю те саме і під собі геть із хати. Але я так був захоплений своєю вигадкою, що не помічав нічого довкола себе, видів лише в своїй уяві радість односельців, коли пана дідича поведуть з волі найякнішого на жандармському ланцюжку.

Потім я оглянувся на вчителя — він ходив по кімнаті, як це робив у школі перед початком уроку, і немилосердно куйовдив свою сиву чуприну, торсав себе за комірець сорочки, а потім зірвав із ший краватку. Я не міг зрозуміти, що таке з ним діється. Невже він не був радий з того, що я так добре придумав, як можна позбутися ненависного усім пана дідича?

Станьчик мовчав, походжаючи по кімнаті, витирає зволожене чоло хустинкою. Я вже хотів був попрощатися і піти, аж на сходах почулися голоси учителевих дочек, що поверталися додому з гімназії.

— О-о, та у нас гости! — переступаючи хатній поріг, весело вигукнула Ванда, висока дівчина з гарячими від морозу рум'янцями.

Вона підійшла до мене, провела долонею по моїй голові, спітала про стрижка Петра і, не дочекавшись відповіді, кинула на м'яку канапу перев'язані ремінцем книжки, потім сиву хутряну шапочку, після чого взялася роздягатися. Я дивився на купу книжок і думав, що, як стрижка Петро не допоможе, я ніколи не побачу гімназії і не знатиму, що у тих книжках написано.

Трохи згодом зайшла до кімнати старша вчителева донька Стефанія. Вона була не така пишна з лиця, як Ванда, і не така висока. Блідоція, тендітна й тиха Стефанія нагадувала мені святу діву Марію з опущеними від стиду темно-карими очима, тоді як панна Ванда була схожа своєю молодецькою поставою на святого Димитрія, що з вогненним мечем сторожив вхід до вівтаря у нашій церкви.

Ванда повела темними дугастими бровами, кивнула сестрі у мій бік.

— Не пізнаєш? — спітала.

Стефанія знітилась, плямистий рум'янець поповз обличчям аж до вух.

— Юрковичів, здається? Добриден, хлопче. Вибач, що знаю, як звати.

Ванда стояла перед високим, у чорній рамі, люстром, поправляла волосся і стежила за нами.

— Ай-яй-яй, Стефуню. Щоб кревного свого не знати. Наступного разу неодмінно спитаєш у добродія Петра, як звати його небожа.

Лагідна й покірна Стефанія блиснула очима і в одну мить втратила божественну схожість із святою Марією.

— Завжди ти, Вандо, втручаєшся не в свої справи.— По цих словах Стефанія хутко зняла пальто і вийшла в сусідню кімнату до хворої матері.

— Ну й свяченниця! — засміялася їй услід Ванда.

Повернувшись додому, я нашвидкуруч пообідав і тут же узявся

за писання. На великому, колись подарованому стрижком Петром, глянцевому аркуші паперу старанно виводив слова. Писав щиро, як татові, не приховуючи перед цісарем нічого: як бідно живуть люди у Вільхівцях і в сусідніх селах, як проклинають панів і як, умираючи, дід Андрій признається, що всенька земля і гори з лісами належали колись лемкам, простим хлопам-рускакам...

«Ясний наш цісарю,— так закінчував я свого листа,— ми певні, що ви нічого сего не відаєте, бо пан староста тримає коло себе ваших жандармів і слухається не вас, хоч ви і цісар, а пана дідича...»

Надворі вже сутеніло, коли до хати зайдов учитель Станьчик. Побачивши перед собою такого шановного гостя, мати ахнула, закрутилася на місці з дитиною на руках, потім догадалася посадити Зосю на ліжко і підскочила до пана професора, щоб допомогти йому скинути з плечей пальто. Але той члено відвів руку, сказав, що забіг лише на хвильку, і, підійшовши до столу, узяв лист, який я ще не встиг підписати.

Я з цікавістю стежив за худорлявим, чисто виголеним обличчям учителя, за його уважними, аж ніби переляканими очима, видів, як дрібно-дрібно тремтів аркуш у сухих учителевих пальцях.

— Розумієш, хлопче,— нарешті заговорив учитель. Він не випускав листа і нервово, ніби це був не папір, а розпечена бляха, перекладав його з руки в руку.— Розумієш... Ти звертаєшся до цісаря, до найяснішого нашого імператора, а пишеш так, ніби до свого приятеля Сухані. Ніби ти не школляр, а котрийсь з цісарських міністрів. Або його радник, котрому вільно про все відверто мовити. А чи подумав ти, хлопче, що воно буде, коли ми всі почнемо писати листи імператорові? І всі станемо радити, як йому урядувати у своїй імперії? Се що, забавки тобі? А потім... поміркуй сам — на дідича нашого наважився скаржитись. А як хто перехопить твого листа і передасть його повітовому старості, а той звелить жандарам закувати тебе в ланцюг і запакувати до криміналу? Ні, Василю, про найяснішого нашого можна лем у церкві з амвона казати, як про намісника божого на землі.

— Але цісар, пане професор, повинен знати, як руснаки жують.

— Він і так знає,— певне, не подумавши, сказав учитель.

— Знає? — з болем перепитав я.— Цісар знає, як тут, у Карпатах, руснакам житься? І про бідного Суханю, котрий не має за що купити собі фарби? І про переднівок знає? То чому він мовчить? І не карає жорстоких панів дідичів з їхніми лісничими?...— Раптом я згадав один абзац із шкільної читанки: «Наш цісар — найдобріший і найсправедливіший у світі імператор, він нікого із своїх підданих не залишить у бід...» Боже, як я вірив у ці слова! І як я був вдячний йому за його добристість до людей! — Пане професор,— наважився я заперечити Станьчикові,— того не може бути. Наш цісар не відає, як ми бідуємо.

Учитель аж смикнувся від моїх слів, блиснув очима, гнівно тупнув ногою. А потім, передаючи мамі моє писання, суворо звелів:

— Порвіть, коли не хочете, щоб ваш син пішов дорогою покійного

діда. Цісар таких листів не любить. І взагалі, газдине, забагато розуму у вашого пестунчика. Щоб йому се не зашкодило.

Станчик погрозив мені сухим пальцем, повернувшись і, пригинаючись під низьким одвірком, вийшов із хати.

VI

Мовчанка Стефанії затягнулася. Не відповіла на один лист, не відповіла на другий і на третій. Тривога закралася в Петрову душу. Що могло статися з дівчиною? Може, зустріла когось іншого? Але тоді б вона написала про це. Стефанія завжди була щира з ним. Петра мучили лихі передчути. Думки про дівчину не давали йому спокою, виводили з рівноваги. Став помічати, що й уроки в школі веде неуважно, аби відбути. Лізли в голову різні дурні думки. Може, ота реготуха Ванда підмовила сестру іти не через міст, а по кризі... Хіба довго до біди? Він сам колись провалився в ополонку і насилу вибрався. Але ж він не Стефанія...

Лишатися дома Петро більше не міг. Він мусить на власні очі побачити ту, без котрої не мислить собі життя. Другого дня здав колезі свої класні групи, сів на газдівські сани й за дві години спустився з гір до залізниці, а ще за годину, прибувши до Сянока, входив через великий міст у рідне село саме тоді, як з-за гори виткнулося й залило всю долину міжгір'я холодне зимове сонце.

Було тихо, обличчя пощипував колючий морозець, додавало байдо-рості веселє порипування снігу під ногами. З високого мосту відкри-вався величний краєвид на долину Сяну, яку амфітеатром обступили засніжені, вкриті лісами гори. Снігу навалило стільки, що села в долині ледве вгадувались по сизих віялах диму. Гнулися дерева, ніби від рясного цвіту, щезли під снігом стежки й дороги, і лише цісарський гостинець з кілометровими білими стовпцями по боках в'юнився уздовж села і щезав десь ген-ген за горами.

Кожного разу, як ішов цим шляхом, Петро згадував гірку долю свого отця. Коли б не цісарський гостинець, батько не сів би до в'язниці, не спivся б і не кінчив так сумно свого життя. Минаючи довгий, під гонтою, небілений будинок Нафтули, Петро думав, що корчма для бідного хлопа рідніша за отчій дім. Там голодні діти скімлять, а в накуреній галасливій корчмі не чуті іх, за чаркою можна про все забути. І навіть про тяжкий переднівок. Нафтула за своїм шинквасом з радістю стріне тебе. Хочеш півкварти — маеш півкварти, а пропився до останнього крейцера — скидай кожуха, добрий Нафтула не відмовиться від нього. Пий і співай. А не витягнеш із себе співаночки — схлипуй, картай свою долю, ридай з досади, що родився непаном дідичем, а простим хлопом. Лем не чіпай світлого цісаря у своїх скаргах, дай йому спокій. Цісар далеко, а Нафтула ось перед тобою, ще й усміхається доброзичливо в свою велику сиву бороду.

Від Нафтули перескочив думкою до Стефанії. Колись, під кінець вакацій, шпацірував з нею понад Сяном. Розмова зайшла про виховання дітей. Говорили про недоторканність людського індивідуума і незбагненність людського духу, про ганебність фізичного покарання дитини. Вірніше, говорив він, а Стефанія лише слухала. Слухала

і, певно, дивувалася, як це хлопський син, що вивчився самотужки на батьківські крейцери, тямить щось у педагогіці і може навіть повчати її, панночку з Сяноцької гімназії.

Як зараз бачить її перед собою. Невисока, з довгими косами, викладеними копичкою на голові, ніжна з лиця, з тендітним станом, до якого він боявся доторкнутися. Дожив би батько до їхнього весілля... А втім, до весілля ще — як до тих вкритих снігом гір. Спробуй відгадай, що саме ховається за мовчанкою Стефанії. Сталося б яке нещастя з нею — Вільхівці від Синяви недалеко, перша Катерина повідомила б його. На таку гарну дівчину, як Стефанія, на кожному кроці чигає спокуса. Бо що для неї якийсь там бідний сільський учитель, коли можна мати коло себе вишуканого кавалера, одного з тих паничів, що обивають пороги міського клубу. А коли зустрінеться багатий, тоді зовсім добре...

Тихе ранкове повітря розпанахав басовитий заводський гудок. Могутній звук покотився по долині, вдарившися у шибки робітничих халуп, з лівого берега Сяні перекинувся на правий, полетів над принижклими селами, заплутався між високих ялиць у горах і понісся по глибоких лісових яругах, розбиваючись по дорозі на лункі підголоски. Робітники заходили до фабричної брами. За чверть години озвезеться третій гудок, і тоді прийдуть у рух верстати, загупає паровий молот, почнеться виснажливий десятигодинний робочий день.

Забилося серце, коли на шляху, проти каплички, Петро побачив здаля дві знайомі постаті: Стефанію і Ванду. Він зовсім забув, що саме зараз, між другим і третім фабричними гудками, можна здібати гімназисток з в'язками книжок у руках. Виходить, даремно тривожилося серце. Його кохана жива й здорована! Нічого не сталося з нею: не ламалася під її маленькими ніжками крига, не провалювалася вона в ополонку... Що ж тоді, що завадило їй відповісти хоч на один лист? А може, й справді здібався на її шляху хтось ліпший?

Розмірковувати було ніколи, панночки наблизалися, ще десяток кроків — і Ванда перша привітає його дотепним жартом. Так воно й сталося. Ванда ще здалека всміхнулася йому, а підійшовши ближче, вигукнула:

— О, пане професор, яким вітром? Я досі не вірила в чудеса, а тепер ладна повірити. Нам і не снилося таке щастя — увидіти вас у Вільхівцях, та ще о такій порі. — Подала Петрові руку в білій вовняній рукавичці, блиснула радісно очима. — Можете тішитися, пане професор, наша спільна знайома, — Ванда кивнула в бік сестри, — почала в оригіналі читати «Воскресіння» Толстого. Це перша серйозна перемога над серцем людини, котра досі захоплювалася німецькими романами і не визнавала руської літератури.

— А ви, панно Вандо, що читаете? — спитав ніби ненароком Петро.

— Я? Студію Жан-Жака Руссо! — відповіла з удаваною патетичністю Ванда. — Це теж ваша перемога. — Її врівноважену веселість зраджували щоки, що палахкотіли від хвилювання. — Ви ж бо наш

візняний просвітитель, шановний професоре, лемківський Качковський¹. Що накажете, те й будемо читати.— Третій фабричний гудок з-за Сяну нагадав Ванді, що пора кінчати балачки.— Ну, до побачення. Просимо пополудні завітати до нас. Будемо дуже, дуже раді.— І закінчила без усмішки, майже з мольбою в голосі: — Обіцяєте, пане Петре?

Петро волів би ці слова почути з уст Стефанії, та що подієш, коли старша сестра стояла збоку, байдужа до їхньої розмови, і забавлялася тим, що креслила довгим патичком якісь фігурки на пухнастому снігу.

— Обіцяю, панно Вандо,— відповів, аби щось відповісти...

У Юрковичів Петрові зраділи. За звичаєм діти кинулись до стрийкової руки. В хаті стало весело й шумно. Поділивши між дітьми тістечка та цукерки, Петро підхопив Зосю на руки, підставив спину Йосипові й став з ними бавитися, намагаючись хоч цим розвіяти своє горе.

Катерина поставила на стіл їжу: яечню на салі, масло й горнятко з гарячим молоком — гостеві, товчену бандурку² у великий полив'яній мисці й квасне молоко у другій — дітям й собі. Діти вмостилися на лаві за столом, проти них сіла мати, а обіч неї стрийко Петро. Набравши на кінець дерев'яної ложки бандурки, несли її до другої миски, зачерпували в ній молока і аж тоді завертали до рота. Бандурку з молоком їли майже щоранку, тому Йосип і Зося із заздрістю поглядали на стрийкову сковороду, де смачно парувала гаряча яечня з підсмаженим салом.

Петро добре знає, що воліли їсти діти, бо сам такий був. Як колись покійна мама, так тепер Катерина мусить збирати масло і яйця, щоб у п'ятницю віднести їх до міста на ринок,— бідні лемки масло і яйця їдять тільки на великі свята. Підморгнувши по-змовницькому Василеві, Петро запропонував дітям помінятися яечнею на ложку бандурки.

Мить — і дві повні ложки опинилися перед стрийковим ротом.

— Мою, мою! — зарепетував Йосип, а за ним Зося.— Беріть, стрийку, мою!

— О матко боска! — засоромилася мати.— Та ви що? Як тобі не стидно, Йосипе. Ти ж уже школляр.

— Стідно мені, Катерино,— мовив Петро. Підсунув дітям сковороду, а перед собою, не зважаючи на ремствування господині, поставив миску з бандуркою.

Коли вже кінчали снідати, до хати зайшов паламар і передав Петрові папірець від панотця: священик Кручинський запрошуєвав пана учителя Юрковича завітати для конфіденціальної розмови рівно о другій пополудні.

— І звідки він довідався про мій приїзд? — сказав з досадою Петро, коли паламар вийшов із хати.— Що у нас з ним спільного, хотів би я знати?

¹ Качковський — галицький громадський діяч, ім'ям якого назвали «московофіли» своє громадсько-освітнє товариство.

² Бандурка — картопля.

Петро міг лише догадуватися, про що буде у них розмова. Можливо, доріктиме Кручинський за похорон, який з батькової волі мав відбутися без священика. Правда, передбачливий панотець не допустив до скандалу, що міг би виникнути, коли б про це довідався єпископ з Перемишля. Кручинський, одягнений у чорні ризи, перестрів похоронну процесію, повів її спершу до церкви, а потім на кладовище. Похорон відбувся за християнським звичаєм і навіть з корогвами, та уникнути скандалного розголосу допоміг він, священик, а не рідний син... От про це, напевно, і йтиметься на тій попівській плебанії.

VII

У передпокої священика Петро скинув із себе пальто та шапку й віддав служниці, а відтак поступав у масивні двері, на котрі вказала йому господина.

Він зайшов до просторого кабінету, вклонився господареві, що підвісся йому назустріч з м'якого крісла, і раптом стрівся очима із сивим Станьчиком — той сидів у глибокому фотелі й ніби аж зіщулився, побачивши колишнього свого учня. «От так зустріч», — подумав Петро, кивнувши Станьчикові головою.

Кручинський запросив Петра сісти у те саме м'яке крісло, з якого допіру підвісся, а сам лишився стояти, ніби хотів показати гостям, який він проти них дужий і міцний, дарма що одягнений у чорну, застебнуту до самої шиї, шовкову сутану. Складвши на грудях руки, Кручинський пройшовся по кабінету, й, поки гості про щось своє перемовлялися, спинився на хвилинку перед вікном, і задивився на гірський краєвид по той бік Сяну...

Насправді ж його зараз менш за все цікавили краєвиди. Не для пустої балачки покликав він цих необтесаних хлопських «професорів» до себе. Випроводжаючи його із Львова на західні землі Галичини, святоюрський владика напуттив молодого священика словами:

— Іди, сину, туди, де найважче. Лемківщина майже вся під впливом отих царських яничарів. Ти, сину, був найвірнішим нашим учнем, то лишайся й далі таким. Будь Христовим лицарем, іди в бій за римський престол, за велику соборну Україну, аміни!

Здійснити свій обіт перед святоюрським владикою було справою нелегкою. Політична ситуація на Лемківщині була аж надто заплутана. Особливо греко-католицьких прелатів непокоїло поширення серед мешканців Підкарпаття ідеї возз'єднання з Російською державою. «Москвофіли», що скористалися з цієї ідеї, фактично привернули на свій бік переважну більшість душ. Лемки-трударі не дуже тямили в політиці. Вони й гадки не мали, які чорні сили стоять за благородними гаслами возз'єднання, що діячі «москвофільської» партії вже давно продалися царській охраниці й одержували від неї щедрі субсидії.

— Панове,— Кручинський повернувся од вікна до своїх гостей.— Вибачте мені, що осмілився потурбувати вас.— Він знову пройшовся кабінетом. І враз, ніби згадавши щось, спинився біля Петра. Перед ним сидів один з тих, кого мав на увазі владика Шептицький,— один з непримирених, до того ж свідомих «москвофільських» керманичів

Сяноцького повіту, з котрим йому доведеться найближчим часом схрестити шаблі... Петра Юрковича Кручинський ніколи не бачив так близько, як зараз. Зовсім юне лице з білявими вусиками, світлосині найвні очі, що хотіли бути суворими, акуратно підстрижений білявий чубчик, і, як контраст до того всього,— міцно стиснуті уста, і дві вользові, ще ледь-ледь помітні складки біля них. «І цей найвній фанатик, учорашній сільський парубчик з акуратно зав'язаною модною краваткою на гутаперчевому комірці хоче помірятися зі мною силою? — подумав, злорадіючи, Кручинський.— Ну що ж, помагай біг!» А вголос промовив: — Признайтесь, пане добродію, тільки по щирості: ви під впливом похорону Толстого, що відбувся в Росії торік, зважились поховати свого батька так, як ховали російського боговідступника?

Складки біля Петрових уст ще більше позначились, добре сині очі спалахнули зневагою і гнівом.

«Мерзотник! — мало не вихопилось у нього.— Хто дав тобі право чинити допит? I чого мовчите ви, пане Станьчик, чому не захищаєте свого учня?..»

— Але ж пан Кручинський добре знає,— спромігся на спокійний тон Петро,— що була се отцева воля. Ви не бажали чи не могли підтримати його в біді, ви, панотче, лишилися байдужим до його нещастя, і він не міг доручити вам своєї душі, не міг назвати вас своїм душпастирем...

Обличя Кручинського скривила посмішка злой іронії.

— I тому російський граф, що порвав із святою вірою Христовою, став взірцем вашому отцеві? Так, шановний пане Юркович?

Петро зірвався зі спокійного тону:

— Неправда! Мій отець не читав Толстого!

Кручинський був стриманіший, він не підвищив голосу, а примусив себе говорити м'яко, по-батьківському, хоч не набагато був старший за жовторогого учителя:

— Зате ви, пане Юркович, читали. I читали, і пропагували серед інших. Так, пане добродію?

Петро міцніше стиснув бильця крісла, з відвертою ворожістю вступився в лицє священика. Всією душою він зневажав цього езуїта. Ale сказати йому про те зараз не міг. Він добре розумів, які б це мало для нього наслідки. За Кручинським — повітовий староста, шкільна інспекція, а може, навіть жандармерія...

— Я б вас, пане Кручинський, одне просив: не втручайтесь у мої справи.

— Не втручатися? Я вас, добродію Юркович, не розумію. Ale ж саме я відповідаю перед богом,— господар показав на дерев'яне розп'яття над столом,— перед богом і престолом імператора за людські душі. Я — їхній духовний пастир.

Вдарили долонями по бильцях крісла, Петро відповів:

— А я, смію вас запевнити, відповідаю за те, за що ви, панотче, не відповідаєте: за виховання молодого покоління.

Суперечка розпалювалась, у ній все виразніше проривалися політичні нотки.

— Учителі, пане Юркович, дістають утримання з цісарської каси. Вони слуги не московського, а австрійського імператора. Не можна бути слугою двох панів. А тим паче двох імператорів, шановний добродію.

— Я служу народові,— не поступався Петро.— І ви не компетентні втручатися у справи школи. Досить вам, паночче, церкви.

— Перепрошую, пане Юркович,— вихопився учитель Станьчик.— Я... я не поділяю вашої думки.— Тремтячими кістлявими руками він обмащав кишень, дістав носовик і, витираючи ним зволожене чоло, сказав, затинаючись від хвілювання: — Релігія, як нас, пане Петре, учили в семінарії, відіграє певну роль у житті народу. І навіть позитивну, осмілюється запевнити вас...

Петрове обличчя вкрилося червоними плямами, а очі розширились від подиву. Ще недавно Станьчикове слово було для нього найбільш авторитетним, зараз же він не міг зображені, куди той хилить.

— Ми,— вів далі Станьчик,— ми, шановний добродію, повинні в інтересах нації поступитися один одному, піти, коли треба, на компроміс...

— Саме в інтересах відродження нації,— підхопив жваво Кручинський,— ми й повинні об'єднати свої зусилля. В ім'я тих інтересів най забудеться усе те, що було між нами. Один у нас бог,— священик знову показав на різьблене розп'яття,— і одні обов'язки перед нашим темним хлопом. Ви називаєте його русином, я називаю українцем, та хлоп від цього не робиться іншим. Ви згодні зі мною, пане Юркович?

— Ні,— відповів Петро. Він із зневагою оглянув довгов'язу фігуру Станьчика, що аж скорчився від цього категоричного «ні».— Колись Юда продав Христа за тридцять срібняків. Цікаво, пане Станьчик, за скільки ви продали свої переконання цьому панові? — Щоб не сказати більше, він кивнув господареві головою і швидким кроком пішов геть із кабінету.

VIII

Петро попросив у Василька паперу, сів за стіл і нашвидкуруч написав:

«Вельмишановна панно Стефані!

Прошу проbacити, що змушені бути до кінця відвертим. Нині я тяжко посварився з Вашим батьком. Мені дуже прикро се усвідомлювати, але що подієш, не я в тому винний. Ваш отець консолідувався з нашим спільним ворогом — мазепинцем Кручинським. Певний, що й Ваше, панно, серце скипить гнівом, коли Ви довідаєтесь, що народний учитель Станьчик згодився переосвятити читальню імені Качковського на оту запроданку, швабську «Просвіту». Через те я більше не зможу бувати у Вас, панно Стефані.

Нині я від'їжджую у гори, в свою Синяву, де немає таких підступних сзуїтів, як вільховецький піп. Коли ваша ласка, дуже прошу прибути о п'ятій годині вечора на залізничний двірець, мені так багато є Вам що повісті.

Смію надіятася, що ми ще нині увидімось.

Ваш *П. Юркович*

Петро склав папір у четверо, зверху написав: «Панні Стефанії Станьчик», — і, покликавши Василя, попросив його піти на дорогу і там дочекатися, коли повернатимуться Станьчикові панни.

— Хвильку почекаєш на відповідь, — пояснив Петро, — поки панна Стефанія прочитає і щось там перекаже мені. Добре?

— Добре, — згодився Василь. — Дайте лем одягтися.

Він хутко зашнурував нові черевики з підківками (о, вони ще довго будуть нові, бо взуває їх лише у свята!), потім одяг недавно куплену куртку з хутряним чорним коміром (тато написав: один долар з тої суми синові на одіж, най не буде гірший за інших), на голову насунув татовоу смушеву шапку.

— Ще якби ваші, стрийку, рукавички, — Василь зиркнув на них, вони лежали на лаві — чорні шкіряні, з білим хутром усередині, м'які й теплі, недосяжна хлоп'яча мрія. — Я, стрийку, не забруднив би їх, дивіться, які в мене руки, бігме, чисті, я лем подав би в них вашого листа. Щоб панночка, стрийку, не мала нас за жебраків.

Як не тяжко було Петрові на серці, як не гнітили його невеселі думки після розмови з священиком, та Василеве прохання його розважило. Подивився на хlopця, піймав його хитруватий погляд і, певне, уявивши собі, як з гідністю подаватиме хлопський син панночці листа, перейнявся його настроєм, скопив з лави рукавички, сказав сміючись:

— Бери! Най знають наших!

Цього дня ніколи не забути. Минуть роки, кануть у безвість і дитинство, і юність, на повну силу розправляться груди, потім довгий вік скоротиться і менше стане днів, що їх лишилося ще дожити, а чорні, шкіряні, з теплим білим хутром рукавички ніколи не щезнуть з моєї пам'яті.

Стрийк Петро вмів одягатися. Такого пальта й такої шапки не було ні в кого у Вільхівцях, а таких елегантних рукавичок не носили, напевно, і в Сяноці, бо їх куплено не в нас, а десь аж у Норвегії. Наміряті стрійкові рукавички було для нас, дітей, великою радістю.

І сьогодні, скопивши рукавички, я вибіг надвір, підскакуючи та вибрикуючи, мов те дурне лоша, що недавно знайшлося в нашої гнідої, скочив через перелаз, пробіг повз вікна Сухані, дав про себе знати Гніздуріві й Владеку і аж тоді вибіг на гостинець, по якому з хвилини на хвилину мали пройти з міста Станьчикові панночки.

Перший прискачив до мене Суханя, за ним Гніздур. Щоб зробити їм приемне, я надів кожному по рукавичці, м'яке хутро ще тримало мое тепло.

— Ну, як? Гріють? Се вам не груба вовна. Професорські, пане добродзею, — засміявся я, передражнюючи шепеляву мову нашого війта, що за всякої нагоди намагався для солідності вставити оте «пане добродзею».

Товариши, як і я, були в захопленні й від м'якої шкіри, й від хутра, й од блискучих кнопок із вибитими на них латинськими літерами.

— А на роботу вони не придатні,— насмілився зауважити столярів син Гніздур.— Взяти у них сокиру та розмахнутися разів кілька — і фергтіг, готово.

Я засміявся:

— Хіба пани махають сокирами? То для шпацірування, а не для роботи. Або ясній панночці ручку подати.

Я скорчив таку гримасу, що товариші голосно розреготалися. Ми стали пригадувати тих паничів, котрих виділи влітку, коли вони з своїми висушеними панночками приїздили в неділю до нашого лісу на велосипедах, в екіпажах і навіть на мотоциклах та автомобілях, що в ту пору тільки-но з'явилися в саноцьких панів. Ми, хлопські сини, ненавиділи їх усіх — і тих, що йшли пішки, і тих, що їхали, — й намагалися чимось дошкулити їм. Чому? А тому, що сяноцьких панів не чіпав лісник, не забороняв їм бавитися в горах, а з нас ладен був спустити шкіру за кожний патичок, піднятій у панському лісі, й за кожну травинку, що її з'їла хлопська корова. Тому в нашій уяві пани та їхні діти були одні кособокі, інші череваті та пикаті, ще інші, як жаби, вилупкуваті, і всі кумедні у своєму строкатому, модному вбранні. Жіночі капелюшки нагадували нам лелечі гнізда, а довжелезні шлейфи спідниць, які піднімали за панями сіру хмарку куряви,— павині хвости.

— Я ще видів у літніх рукавичках,— розповідав я хлопцям.— Але то від комарів та мух, прошу пана добродзея, а сі для тепла. І кожна така рукавичка — коня варта!

Хлопці пирснули від такого дивацького порівняння, та, глянувши на мое обличчя, стримались і подивилися у той бік, куди дивився і я широко одкритими очима: за півсотні кроків од нас, коло католицької каплички, показалися знайомі фігури панночок із в'язками книжок під пахвами.

— Давайте сюди,— шепнув я хлопцям, забираючи в них рукавички. Наспіх натяг на руки, дістав з-за пазухи листа, оглянув себе, кивнув таємниче хлопцям, щоб ішли собі геть з дороги, й подався назустріч Станьчиковим дочкам.

— Куди се ти, Василечку? — спитала на віддалі Ванда.

За цей оклик я вдячно всміхнувся їй. Для сміливості саме його бракувало мені. Я навіть пошкодував, що стрийк вибрав собі не веселу й добру красуню Ванду, а оту куцу гоноровиту Стефку, котра мені зовсім не подобалась.

— До вас! — відказав я Ванді, піднявши руку з листом.— Панні Стефанії лист від стрийка несу!

— А стрийк де? — спохмурніла чомусь Ванда.

— Стрийк дома. Сіли обідати.

Я чесно привітався з паннами і передав Стефанії листа, а коли вона, розгорнувши, почала читати його, я з ввічливості відійшов убік, близче до Ванди.

— А які в тебе файні рукавички,— розглядаючи мої руки, похвалила Ванда.— Певно, стрийкові?

— Hi, тепер мої,— випалив я несподівано для самого себе.— Стрийк подарували.

— Овва! А як же тепер він?

— А в стрийка ще є,— не вгамовував я своєї фантазії.— Стрий у нас багатий. Він що хоче може собі купити.— Ванда з цікавістю, навіть із захопленням ловила мої слова.— Наш стрийк найбагатіший зі всіх панів. І коли захоче, то на літні вакації приїде до нас на власному автомобілі.

Ванда перервала мою тираду голосним сміхом, я незчувся, як опинився в її обіймах, і коли б не Стефанія, вона, напевно, підняла б мене, як маленку дитину, на свої міцні руки...

— Не дурій, Вандо,— почувся над моєю головою гнівний голос Стефанії.— Пусти його!

Я вельми здивувався: на білому обличчі панни Стефанії горіли від обурення велике темні очі, тонкі губи посмікувались, а коли вона заговорила, то її красиві білі зуби здалися мені небезпечно гострими...

— Ходи зі мною,— звеліла вона.— Дома я напишу твому мудрому стрийкові.

Хоч слово «мудрому» здалося образливим і насторожило мене (панна Стефанія сказала його із зневажливим притиском), проте я охоче згодився піти до Станьчиків. Правда, до помешкання я зайти не відважився, не хотів там зустрічатися з паном професором, а зачекав на відповідь під дверима. Стефанія не забарилася вийти. Не дивлячись у вічі, вона мовчики тицьнула мені в руки запечатаний конверт, і я, заховавши рукавички за пазуху, щодуху помчав з листом додому.

Лист був без звичайного чесного звертання. Стефанія писала:

«Ви, пане Юркович, не маєте права так говорити про о. Кручинського. Кручинський — український патріот, і я вірю в його щирість. Ви, напевно, вражені з того, що я Вам зараз пишу. Пане Юркович, я не збираюся йти Вашим шляхом. І дуже шкодую, що якийсь час перебувала нібито під Вашим впливом. Я вельми вдячна о. Кручинському, що саме він напутав мене на праведний шлях. Коли бог мені поможе, то я всю себе віддам тій великій ідеї, за котру підняв хрест о. Кручинський.

І ще одне: не нарікайте на моого тата. То я схилила його на добрий мир із священиком. Ми всі повинні допомагати о. Кручинському в його нелегкій місії».

Петро гнівно пожмакав папір і кинув його у піч.

IX

Сьогодні неділя, мама з дітьми у церкві, а я, нібіто для того щоб «стерегти хату», лишився дома сам. Це найкраща пора для мене. Можна почитати останню подаровану стрийком книжку про Тараса Бульбу, потім спробувати перемалювати звідтам деякі малюнки, а відтак, дочекавшись товаришів, почати забавки. І Гніздрові, й Сухані нудно вистоювати в церкві довгу літургію, а Гжебень взагалі не ходить туди, бо він католик, от вони у турох і одвідують мене щосьвята, щоб без нагляду старших розважатися на дозвіллі. В той час я ще не знов, що десь у Львові чи Krakovі є великі професіональні театри, проте

під впливом спектаклів, що час від часу розігрувались на аматорській сцені читальні ім. Качковського, ми спробували й собі показати глядачам театральне видовисько, де герої ведуть між собою завзяті суперечки, а коли не допомагає слово, стріляють з пістолів. І мені, і моїм друзям імпонувало те, що шахраїв та різних пройдисвітів, які оббирали чесних людей, під кінець спектаклю сурово карали, що добре й справедливі герої хоч і вмирали на сцені, проте їхня правда не гинула з ними, а зворушувала серця людей, і люди, плачуши над їхньою долею, плескали в долоні й кричали з місць: «Слава!»

— Ми напишемо свою п'есу,— оголосив я після останньої вистави в читальні.— А влітку, на зелені свята, зробимо надворі сцену й покажемо спектакль.

З того часу інших думок, як про театр, у нас не було. Гуртом ми стали придумувати, кого саме показати в п'єсі. Ми перебирали знайомих людей у селі й нарешті спинилися на файній Ванді Станьчуковій, бо з усіх панночок вона була найласкавішою до нас. Зійшлися й на тому, що злим героєм має стати наш похмурий сусід Базьо, чий грубий голос не раз лаяв нас.

Зовсім лисий огрядний дідуган Базьо цілком підходив для злого героя. Та яке саме здо вкласти в душу і про що він мав сперечатися з панною Вандою, ми ніяк не могли придумати... Базьо був бідний газда. Крім хати й городу перед нею, не мав нічого, жив він з ягд та грибів, які потай від лісника збирал у глухих хащах. От якби Базьо був дідичем або війтом — отоді б ми знали, що саме слід писати про нього, тоді він зіграв би нам файну комедію на сцені..

Роздумуючи в який раз над цим, я зненацька глянув у куток біля дверей, де висіла чорна дідова шапка. Примруживши очі, викликав у пам'яті знайому дідову постать. Це він своєю рукою повісив її востаннє на гвіздок. Прийшов п'яній, звелів собі подавати вечеряти, став дорікати матері, а потім схопив з-під лави сокиру... По моїй спині пробігли холодні мурашки. Після дідової смерті, як ми поверталися з кладовища, стрижк сказав мамі:

— Просив тебе тато перед смертю пробачити його. Се були його останні слова. Каявся, що мучив тебе, невинну. То винен повітовий староста, що скривдив його, зробив із нього пияка. А до того се була порядна й справедлива людина. За людей, за громаду стояв.

Я ще міцніше стулив повіки. Хотів, як уві сні, почути дідів голос. Уже хворим дід розповів мені про свою кривду і про гнів на панів. Я ніколи не бачив повітового старости, та зі слів дідуся він мусив бути ще лютіший, аніж панський лісник...

«Дідику,— звертався я до нього в мислях,— а що, як я візьму вас до п'єси? І вас, і повітового старосту. Ви б згодились на се?»

«А чом би й ні,— відповідав у моїй уяві дід Андрій.— Хоч ти, Васильку, добрим словом згадай мене. Я про громаду дбав, обороняв людей від отих зажерливих звірів, що звуть себе християнами. Лем не зводь мене, Василечку, зі старостою, бо я знову схоплю його за груди. Але схоплю так, що здохне у моїх руках. Живим його не випущу».

— Дідику! — вигукнув я на всю хату.— Та се готова п'еса! Ось я запишу те, що ви зараз повіли.

Я вмочив перо в чорнило, схилився над зошитом і став хутко записувати розмову, яка, на мою думку, відбувалася між дідом Андрієм та повітовим старостою.

«Так за що ти запакував мене до криміналу, пане Єнджевський?»

«А ти не тикай, мурло. Я з тобою свиней не пас. Дякуй богові, що посидів лем десять років. Більше ти, хлопе, не посміш торкнутися мене.»

«Не посмію? Го-го!»

«Не підходь, лайдаку! А то я гукну жандарів і ти знову опинишся за гратаами.»

«А я твоїх жовнірів на квасне яблучко потовчу. Най тільки підступлять. Як били колись наши збойники...»

«Ти що, гайдамако, кулі захотів?»

«Ха-ха, пане старосто! А ти хіба не знаєш, що мене куля не бере? На, стріляй, кажу!»

За цим писанням мене й застали товариши. Я зачитав їм сцену з майбутньої п'еси, вони радісно схвалили її, і ми зараз же взялися до роботи. Друга дія мала відбуватися на небі, перед райськими дверима,— так підказав Суханя, глянувши на образ святого Петра, що висів перед нами на стіні. Отже, до двох земних героїв додався ще третій, святий апостол Петро, котрий мав стояти з великими ключами в руці біля райської брами.

Хлопці підказували мені, а я нашвидкоруч записував, намагаючись занотувати мову дійових осіб у такому порядку, як би вони виголосували її зі сцени:

«Слава Ісусу,— сказав дід Андрій, вклоняючись сивобородому високому дідуганові, над чолом якого сяяв вінець святості.— Ви, паноньку, будете святым апостолом Петром?»

«Так, я,— відповів громовим голосом святий Петро.— А ти, чоловіче, що за один?»

«Я з того світу, святителю. З земного. А кличуть мене Андрій Юркович. З-під Сянока. З села Вільхівців. Най будуть ласкаві святий отець впустити мене до вашого раю.»

«До раю? — святий Петро з недовірою оглянув діда Андрія.— А маєш ти, чоловіче, на се якесь право?»

«Ta гейби маю, святий Петре. За людську правду в криміналі сидів.»

«І до чого досидівся, газдо Андрію?»

«Мушу признатися, святий отче, що до пиятики.»

«І багато пропив?»

«Половину ґрунту, святителю. А під кінець і кожуха потяг до корчми. Горіла моя душа від кривди.»

«А хто тебе, газдо Андрію, так тяжко скривдив?»

«Та хто, як не отой злодій, повітовий староста...»

«Пан Єнджевський? Знаю, знаю.— Святий Петро затрусив ключами, і на той брязкіт відхилилася величезна кована брама, а з її

виглянула світла голова янгола.— Гукни, херувиме, того череватого шляхтича Єнджевського».

Тут має бути пауза. Святий Петро походжає під брамою, погладжує бороду, а відтак запитує:

«Які там новини на землі, газдо Андрію?»

«Не чувати нич доброго, святий Петре. Хотів би на пана дідича поскаржитись. Збиткуються над нашими людьми».

«Знаю, знаю,— зітхнув скрушно святий.— Колись він відповість мені за се. Приайде коза до воза, замекає, просячиться до раю, та я його, того мудрагеля, і до чистилища не пушу. А тепер заховайся, газдо, за он той райський кущ».

Тієї ж миті тихо відхилилася брама і з раю вийшов пихатий, з чималим черевом під камізелькою, пан Єнджевський.

«Кликали, мосьпане?»

«А чого ти задер так голову?»

«Уродзони шляхтичі усі так ходять».

«Ти, Єнджевський, забуваеш, що тут тобі не Карпати і не Сянок, де ти збиткувався над людьми, тут рай, а в раю, Єнджевський, всі рівні».

«Пшепрашам. Я лем з паном богом визнаю себе рівним. В якій справі пан П'отр кликав мене?»

Перш ніж почати розмову, святий Петро замикає браму, погладжує бороду й сідає на пенько.

«А тепер побесідумо, песький шляхтичу. Відповідай: се ти запакував газду Андрія Юрковича до криміналу?»

«Не пам'ятаю, пане П'отше. І такого газди не пам'ятаю. Я з хлопами справ не мав. У мене були слуги — жандарі, війти,— їх нехай і питає пан П'отр».

Святий Петро подає знак, і з схованки виходить Андрій.

«А тепер пізнаєш, мосьпане Єнджевський?»

Староста, звичайно, впізнав Андрія.

«Так-так, се той самий! Се він скопив мене, уродzonого шляхтича, за груди! — Накидається з кулаками на Андрія.— Пріч, пріч звідси! Ти, гайдамако, підеш на саме дно пекельне! Горіти будеш вічним вогнем за образу...»

Святий Петро став між ним та Андрієм.

«Се ти, пане Єнджевський, підеш на вічний вогонь, на саме дно пекла. Бо сюди, до раю, ти потрапив помилково. Обдурив мене, старого».

«Цо? — Єнджевський кидається до брами, але брама замкнена.— Я естем уродzonи шляхтич! Він б'є кулаками, стогне, погрожує покликати всіх жандармів з землі, та з'являються звідкись чорти з мотуззям, скручують панові руки й тягнуть за собою до пекла.

Потім входять янголи. Вони вклоняються дідові Андрію, беруть

його членю під руки, ведуть до брами.

Коли п'еса була готова, ми тут же розподілили між собою ролі. Гніздур згодився представляти діда Андрія, Суханя — святого Петра, а Гжебень — пана Єнджевського. Я взяв на себе роль суплера і режисера. Не відкладаючи, приступили до репетиції.

З того дня у мене щовечора збиралися хлопці, і не тільки артисти, але й майбутні глядачі, котрим наша п'еса припала до смаку. Репетиції проходили цікаво, з творчим піднесенням...

Та ось настав час розплати за наше зухвальство. Наступного тижня на уроці закону божого з уст панотця грізно вилетіло мое ім'я.

Я підвівся, молячи бога, щоби панотець не спітав мене про евхаристію, зачатіє від святого духа або іншу премудрість, яку я ніяк не міг второпати. Суханя і Гніздур, мої найближчі сусіди, теж наставили вуха, щоб бути готовими якнайшвидше підказувати.

— Юрковичу, ти можеш повісті мені... — Панотець зробив паузу, намагаючись піймати своїм суворим поглядом мої очі. Я не злякався, бо перша моя думка, коли я почув свое імення, була про бога. — Ти можеш сказати мені, Юрковичу, що означає слово «Петро»?

Я всміхнувся. Подумаєш, запитання. Мої друзі теж усміхнулися, вони були певні, що я без підказування легко викручуся.

— Петро, а по-слов'янському П'єтр, це, панотче, скеля.

— Так, скеля, — стверджив священик. — І що повів Христос своєму апостолові Петру?

«А дідко його знає, що він повів», — подумав я, косячись у бік Сухані.

Мій друг старався. На чистому аркушику зошита він в одну мить накреслив олівцем гору, а на ній поставив вежу з банею і хрестом. Я непомітно кивнув головою, зрозумів, мовляв, і відповів спокійно:

— Ісус Христос мовив Петрові: «Ти, Петро, моя тверда скеля, і я поставлю на ній таку високу церкву, що до неї ніхто з грішників не досягне...» І ще повів Ісус Христос, що в браму тої райської церкви він уставить такий хитрий замок, до якого ніякий злодій не підбере ключа...

Удар лінійки по столу обірвав мою розповідь. В класі стало так тихо, що можна було почути, як у старій стіні школи точить свої ходи шашіль.

— Облиш блазнювати! — прогrimів серед цієї тиші панотців голос.

Я не розумів, чого від мене хочуть. Мені сподобалось мое фантазування про святого Петра. Я навіть подумав, що добре було б ще таку сцену написати: Христос радиться з Петром, яку саме церкву поставить — католицьку чи нашу, грецьку — для простих хлопів — і з якого матеріалу її будувати — з ялиці чи, може, з цегли, щоб довше стояла...

— Скажи, Юрковичу, — мовив панотець, — чи може святий Петро впустити до раю грішника?

— О, то не може бути, — відповів я. — Хіба лем тоді, коли святий Петро задрімає коло брами.

В панотця ще більше спохмурніло обличчя. По тому, як під шкірою на щоках у нього заходили жовна, я зрозумів, що моя відповідь стала йому поперек горла.

— Отже, Юрковичу, грішник раю не може досягти?

— Свята правда, — мовив я, витримуючи холодний погляд панотця. — Хоч би й хтів, то не може.

— А чого ж ти, шмаркачу, бабраєш папір своїми святотатськими вигадками, чого гнівиш бога незнанням його святих законів?

У мене похолою в грудях, а щоки запекли так, ніби панотець надавав мені болючих ляпасів. Я зрозумів, на що він натякає: йому стали відомі наші сценічні вправи, і він не згоден з тим, що я без його дозволу наважився впустити діда Андрія до раю...

Я перейнявся гнівною образкою за дідуся. Найбільше в світі я вірив стрийкові Петру, а він при мені сказав мамі, чия кривда довела діда Андрія до пияцтва.

— Мій дідуся не грішник,— осмілився заперечити я панотцеві.— Він нікого не обікрав і нікого не вбив.

— Твій дід — п'яница! — grimнув на мене панотець.— Він не прийняв перед смертью святих дарів, і йому одна уготована дорога: до пекла, на вічні муки.

— Неправда! — вихопилось у мене.

Я тоді не усвідомлював, що це був виклик і священикові, і релігії. Я був переконаний, що обстоюю правду, а все, що правда, як учив мене стрійк, не є гріхом, і за правду легко приймати навіть найтяжчі муки.

— Мого дідика мучили тут, на землі, за правду мучили, за людей, як Ісуса Христа!

Гучний ляскіт лінійки по столу заглушив мою мову.

— Замовчи, дурню!

Тримаючи в правій руці лінійку, путаючись у довгій сутані, панотець пішов уздовж рядів і спинився перед моєю партою. На щастя, я сидів третім від краю і панотець не міг оперіщити мене зопалу по спині.

— Вийди! — звелів він.— Зараз же! Ну?

Я не рушив з місця. Не вставали з парті і мої друзі, яким панотець наказав вийти, щоб таким чином добрatisя до мене. Досі священик бив учнів по долонях, як учителька у молодших класах, і це не вважалося у школі великою карою, тепер же лінійка мала впасті мені на плечі.

— Ти вийдеш? — спитав панотець.

— Ні,— відповів я рішуче.

Тоді панотець схопив за плечі крайнього Штефана Міхновського, але я в одну мить пірнув униз, з-під своєї парті поліз далі, під сусідню, потім ще далі і не вилазив звідти, незважаючи на панотцеві погрози. Між ногами школярів я почував себе, як у густому лісі. Панотець кидався з одного кутка класу в другий, бив лінійкою об парті, кричав на учнів, щоб затримали мене, та вони лише вдавали, що хочуть бути слухняними, а насправді допомагали мені не потрапити до рук святого екзекутора. При цьому зчинили такий галас, що лютий панотець мусив вибігти за сторожем у коридор.

— О, тепер і я вийду! — сказав я, вилазячи з-під парті. Мене охопив азарт змагання, боротьби, я хотів будь-що перехитрити панотця. Поки рипнули сінешні двері, я скочив у куток і заховався за чорну дошку.

Панотець, а за ним сторож з довгою кочергою увійшли до класу і почали серед загальної напруженості тиші обходити з обох боків

parti. Я тихенько, як миша, пробрався з-за дошки до порога, ще тихіше відхилив незачинені двері й, мов кішка, вислизнув до сіней.

X

Коли Петро вийшов на вулицю, з-за порослих смереками гір, що підступали з півдня до самого села, виткнувся окаєць сонця, чистого й такого сліпучого, ніби допіру його було вихоплено з ковалського горна. Хоч щоки пощипував морозець, у повітрі вже відчувалася весна.

— День добрий! — чемно вітали вчителя діти по дорозі до школи.

— Доброго ранку, — відповідав Юркович своїм вихованцям.

До нього вибігали з дворів, із бічних завулків, очікували ті, що йшли попереду, наздоганяли, хто припізнився, і до шкільного ганку учитель підходив, оточений великим гуртом дітлахів, обвішаних полотняними торбинками. Коли він мав уже переступити поріг, звідкись уявся листоноша і подав йому листа, мабуть, з учорашиної, пізно привезеної, пошти.

Петро спинився, приемно вражений таким раннім дарунком. Першою майнула думка: «Від неї! Таки дала про себе знати. Спохвалилася, що була неправа».

І гнів, і тяжка образа — все забулося. Стефанія знову стала перед ним такою, яку запам'ятав з першого дня зустрічі над Сяном. Сян і Стефанія, хоч і не було в них нічого спільногого, злилися в Петровій уяві в один поетичний образ. Шумливий Сян сріблястим в'юном викручувався між крутих берегів, підмивав їх, і брили землі разом з ялинцями падали у пінню бистрину. Стефанія, аж надто тендітна, мовчазна й тиха, здавалось, була неспроможна й на мурашку наступити. А що її ніжна ручка написала тоді такий злостивий лист, то в цьому винен Кручинський. То він, чорний езуїтський крук, огидний у своїй звірячій зненависті до всього руського, водив її рукою...

Цей лист мусить бути інший. Петро піdnіс його до очей, перш ніж розпечатувати, перечитав рядки адреси. Аж ні, це не Стефанія писала! Загострені, нерівні, недбало чи поспіхом писані літери, в Стефанії ж почерк рівний, літери велиki, округлі...

Розірвав конверт, розгорнув невеликий, вирваний з зошита аркуш паперу. Жаль було втрачати ілюзії, не справдилася його надія: лист написала чиясь чужа рука...

«Гратулюю, Петре! — прочитав перший рядок. — Агов, пане професоре! Чи вгадаєш, хто тобі пише? (Боже мій, це ж він, Михайло Щерба, забутий, але незабутній друг семінарський!) Майже шість років минуло з того дня, як отець катехит виголосив над моєю головою своє апостольське «благословення». Випадково побувавши у Сяноці, довідався, що ти в Синяві учителюєш. Се добре. Цікаво лем, який правді навчаєш своїх школярів? І до якого берега, зрештою, пристав? Шкодую, що наша дружба так швидко обірвалася. Трохи про себе: багато, ой як багато довелось увидіти й пережити. І горя, і радості. Тішуся тим, що горе не здолало мене, що хребет мій лемківський міцний, його важко зламати. Дивлюся вперед і ясно виджу мету нашого народу. А ти, Петруню? Які зерна сієш у дитячі

душі? Сподіваюся, вони не отруйні, як ті, що їх намагалися закинути нам у душі духовні отці з семінарії. Якщо колись зустрінемось — побесідуємо. А може, я до тебе в Синяву зберуся. Зараз же мушу поспішати.

Міцно тисну руку. Твій *M. Щ.*»

Петро поклав листа в кишеню пальта. Був сам не свій. До краю збентежений, сповнений радості й одночасно смутку. Не помічав коло себе дітей, що, вітаючи його, заходили до школи. Не міг добрati, що говорила йому молодша учителька панна Казя. Щось там діти набешкетували, когось слід було покарати... Петро неуважно кивнув головою, скинув пальто, глянув на розклад уроків у записній книжечці, сказав учительці:

— Потім, потім, панно. Найсторож дзвонить на уроки.— I, взявши зі стола книжки, пішов до класу.

Але уроки не принесли Петрові ні заспокоєння, ні задоволення. Михайло Щерба не виходив з голови. Запальний густочубий семінарист, котрого дирекція не допустила до випускних іспитів, заступив навіть Стефанію. Аж нині він дав про себе знати. «Гратуюю, гратую, Михайле». Петро згадав, як на третьому курсі у Щерби знайшли недозволені книжки, ним зацікавилась навіть саноцька жандармерія, він став одіозною фігурою не лише в семінарії, але й у «добropорядних» колах повіту. Отець катехит скликав усіх до конференц-зали і виголосив перед семінаристами казання про тяжкий гріх Михайла Щерби: він-бо наважився не тільки переховувати, але й читати учням вірші боговідступника Франка, того самого львівського писателя, що в своїх творах кличе не до святого хреста, не до покори перед паном богом, а до розбою, до так званого соціалізму.

«Іван Франко — наша гордість, наш непідкупний геній!» — вигукнув тоді Михайло на весь зал.

Давно, ой як давно відбувся той діалог між катехитом і Щербою, а й зараз бринить у Петрових вухах сміливий голос Михайла. Що з ним тепер? Чому він не пише, чим займається? На перших порах влаштувався був репетитором до купецьких дітей, мав не вельми приемні стосунки з жандармерією, потім щез, не чути стало про нього. Одні казали, ніби перебрався до Відня, став професіональним революціонером, інші подейкували, ніби перейшов східний кордон... Аж, виходить, ні, Щерба десь тут, може, у Krakovі, а може, у Львові...

Майже бездумно вів сьогодні уроки Юркович. Михайло не сходив з-перед очей, вів з ним нечутну бесіду, ставив усе нові й нові. запитання:

«А що, якби й ти, Петре, пішов моїми слідами? Якби не злякався того семінарського пописька? I не повірив, що Франко боговідступник? На добре чи на зло пішло б се тобі?»

«Певне, що на зле, — відповів Петро.— Я любив тебе, Михайле, і схилявся перед твоєю мужністю, але відійти од віри батьків не міг, не мав сили. Тому по закінченні семінарії й солідаризувався з місцевим священиком Семенчуком. Називаючи себе старорусином, прихильником слов'янської орієнтації в політиці, Семенчук теж цурався

Франка. «Франко не для нас, русинів, пише,— навчав він мене, молодого учителя.— Франко підкупленій німцями. Він хотів би, щоб лемки навіки лишилися під ярмом швабів...» А се, Михайле, було найстрашніше для мене — скніти й далі під ярмом швабів. Те саме і д-р Марков, лемківський посол у Відні, проповідував на своїх вічах: «Франко — запроданець, Франко йде в ногу з поляками, він пише для них у газетах, він кличе не до єднання, а до розбрата».

«І ти, мудрагелю, вірив у те все?»

«Вірив. І вірю. Се була не тільки моя віра. Се віра тих, котрим тяжко під Австрією живеться. Се, Михайле, віра всіх знедолених лемків. І нам більше ні на кого покладати своїх надій. Лем руський цар може нас вивести з швабської неволі».

«Подумай, поміркуй, чим ти живишся, Петруню. Попівською брехнею, друже. Не такої віри треба лемкові...»

«Годі, Михайле! Шість років тому я чув ті самі слова. Не май мене за наївного. Попівські брехні не зруйнують моєї віри. Є щось вище за них. А які зерна, Михайле, я сію в дитячі душі — прошу, заглянь до мене на урок історії».

Урок історії для старшої групи мав відбутися сьогодні на останній годині у тій же великий, заставленій від стіни до стіни довгими партами, похмуруй кімнаті, де сиділи й молодші групи.

— Нині урок буде спільній,— оголосив він по останній перерві.— Прошу сідати.

У класі почулося пожвавлення. Учні всіх чотирьох груп любили такі спільні уроки, бо на них можна було почути те, чого не вичитаєш у підручниках. Після такого уроку навіть дома питали з цікавістю тато-мама: «Ну, що-съте нового почули від професора про наших лемків?»

— Тихо, діти, тихо! — Розмірковуючи, з чого почати урок, Петро пройшовся уздовж передньої парті, на мить спинився, глянувши на портрет у золоченій рамі, торкнувшись думкою осobi старого імператора: «Вже постарів, а обіцяної школи й не збудував». Коли знову став перед столиком, спітав, обвівши поглядом увесь клас, аж до задньої парті, де сидів Миколай Дубець, один з найліпших учнів: — Хто з вас, діти, міг би заспівати якусь збойницьку пісню?

У класі стало ще тихіше. Потім заскрипіли стари, розхитані парті, пролетів між рядами здивований шепіт. З передніх парт молодші оглядалися на старших, що сиділи під стіною. Але й на задній парті не знаходилося нікого, хто осмілився б відгукнутись на професорове запрошення. Це ж був би сміх на всю школу, коли б хтось зважився заспівати перед усім класом...

— Миколаю, може, ти заспіваєш?

На задній парті підвівся хлопець, що чимось нагадував Петрові його вільховецького небожа Василя,— худорлявий, міцний та жилавий, з світло-синіми очима й білявим чубчиком. Це був син господині, у якої він мешкав.

— Прошу, Миколаю. Ти ж співав мені дома. Заспівай ту саму й зараз.

Петро здаля бачить, як міниться Миколаєве обличчя, як пломені вено від сорому перед десятками очей, що з цікавістю дивляться на нього.

— Не стидайся, Миколаю. Най твої товариші відчувають усю красу лемківської пісні. Ну, добре, хлопче. Коли тобі стидно співати, то продекламуй її.

Миколай підвів голову, вдячно всміхнувся панові професорові, а відтак, утерши долонею зволожене чоло, почав неголосно серед загальnoї тиші:

Гори мої, гори,—
Ви мої комори.
Зелені ялиці,—
Ви мої світлиці.

Миколаїв голос міцнішав, набирає силу, здіймався все вище й вище...

Ой зазеленійте,
Високі ялиці,
Та мене укрійте,
Як піду в збойниці!

І враз, ніби піднявши на самі Бескиди, ніби ставши на найвищій горі, сам того не помітив, як з декламації перейшов на співучий тон, затягнув довге верховинське «о-о-ой!».

Ой прикрийте ви мня,
Зелененівки буки,
Як мня будут лапац
На конях гайдуки.

Петро досягного. У Миколаєвому виконанні пісня розкрилася перед школярами силою і правдою лемка, котрий осмілився підняти руку на панську могутність. Тепер легше буде говорити з учнями, тепер їхні розкриті серця готові прийняти учителеве слово про антифеодальну боротьбу лемків XVI—XVII століття.

— Дякую, Миколаю. Сідай, прошу тебе. Ну, а зараз побесідуємо, діти! — звернувся Петро до всього класу. — Що кому неясно в цій співаночці? Коли вона виникла, про що в ній мовиться?

Учнівська допитливість не знала меж. Одні цікавилися виникненням визвольного руху в Карпатах, інші, почувши від учителя про зв'язок лемківського повстанського руху з повстанням на далекій степовій Україні, конче хотіли знати, через кого посылав Богдан Хмельницький свої універсалі лемківським збоянникам, хто найбільше прославився серед карпатських ватажків. Те, що в селі Барвінку під Кросном відбулася в 1649 році спільні ради трьох збоянницьких ватажків — Сенька із закарпатської Маковиці, Василя Чепця з Грибова і Андрія Савка з Дуклі — і що на цій раді дійшли згоди послати свої повстанські загони під корогуву польського ватажка Костки Нарєського, викликало у старшокласників нові запитання. Учні хотіли якнайбільше знати про особу польського ватажка, що разом

з лемківськими побратимами наважився підняти руку за головні сили коронного війська під Krakowem. Слова Костки, з якими той звернувся у своєму універсалі до селян Підгалля: «Визволяйте самі себе, поки не пізно. Раніш ніж вони нас знищать, ви їх знищіть!» — викликали в учнів захоплення і гордість за своїх хоробрих предків.

Петро радів разом з дітьми. Бачив себе за семінарською партою, згадував, про що тоді мріяв... Чи не про те, що тепер має? Хоч і нелегка та робота — навчати дітей грамоти й розкривати перед ними правду, — але Петро вірить: виростуть з його учнів розумні, з міцними крилами, гірські орлята. Най знають пани-шляхтичі: лемки не безрідні хлопи, в них є своя історія і вони мусять досягти того, що мають інші народи!

— Пане професор,— почув за свою спиною Петро,— можна спитати?

Оглянувся й побачив підняту руку війтового сина.

— Ти, Романе? — здивувався він такій активності вайлуватого «мацька», як його прозвали самі учні.— Прошу. Що ти хотів?

Червонощокий, добре вгодованій хлопець, що відзначався в школі своєю зарозумільністю й байдужістю до того, що хвилювало інших, підвівся, по-змовницькому перезирнувся із своїм другом, баґацьким сином Васьком Юринцем, і, шмогрнувши носом, спитав:

— А чому се так, пане професор, ви мовите одне, а мій тато інше? Тато кажуть, що збойники — то є збуї, котрі грабують і мordують людей. І що про них не вільно співати. Що за такі пісні жандарі до арешту хапають.

— А чому хапають? — відгукнувся на це Миколай. Він не підняв руки, не попросив дозволу, схопившись з місця, відповів за учителя: — Бо жандарі самі бояться збойників, бо жандарі — ті ж гайдуки.

Суперечка довкола збойників дійшла небезпечної межі. Згадувати жандарів на уроці, прирівнювати їх до панських гайдуків було небезпечно. Щоб не накликати на школу біди, Петро сказав у категоричній формі:

— Роман мовив правду. За збойницькі пісні можна потрапити до криміналу, коли їх співати в громадському місці. Ні цісар Франц-Йосиф,— Петро показав на портрет за свою спиною,— ні жандарі не люблять таких пісень. Але історія мусить їх знати, бо вона вивчає все — і добре, і зло,— все, що діялось до нас на світі.

Цього разу Петрові Юрковичу пощастило. Не заспокоїв би він дітей, не сказав би тих фраз, щоб захиститись од війтової підоозри, хто зна, чи не був би цей урок для нього останній. До вуха повітового інспектора, що спинився на хвилину у сінях перед дверима, долетіли цілком благопристойні речі: учитель посылався на авторитет самого імператора. Отже, таємна інформація, що надійшла з Перемишля від греко-католицького єпископату, не є правдивою: учитель Юркович цілком лояльний щодо австрійського престолу. Переконавшись у цьому, інспектор поступав у двері й, знявши на ходу шапку, зайшов до класу.

— Дзесь добри, дзєці,— привітався він, коли учні всіх чотирьох груп на знак учителя з шумом підвелися з місця.— Прошу сядаць.

Худорлявий, в пенсне, вже підстаркуватий інспектор цікавився всім: і знаннями учнів з арифметики, і каліграфією, і тим, чи усвідомлюють учні старшого класу значення культурної місії імператорського дому Габсбургів для темного гірського племені русинів. Потім, спинившись коло школярки третьої групи, звелів їй продекламувати вірш, котрий вона найбільше любить.

Мова рідна, слово рідне,—

почало з натхненням дівча,—

Хто вас забував,
Той у грудях не серденько,
А лиш камінь мас.

Інспектор невдоволено поморщив носа, але не міг нічого заперечити, бо вірш був в усіх читанках для шкіл русинської Галичини. Байдуже вислухавши до кінця декламацію, попросив дівчину так само «слічно» продекламувати щось польською мовою.

Дівчина на хвилину замислилась, потім кивнула головою і, склавши, як при молитві, долоні, заходилася читати напам'ять вірш, який подобався їй своєю таємничістю та ще тим, що в ньому згадувалося про Христа:

Хвала тобі, честь і слава, королю,
Визволителю, Христе!
Перед тобою в покорі
Діти схиляють голови.

Розчулений інспектор ладен був розцілувати миле дівча. Він нахилився до учениці, погладив долонею по голові, сказав:

— Бардzo добже, ах, бардzo добже, дзєцко.

Інспектор Дзядек і Петро лишилися задоволені один одним. Пізніше, за обідом, на який з нагоди доброї інспекції учитель запросив до себе пана інспектора, після другого чи третього келиха доброго угорського вина, вдячний за гостинність саноцький гість сказав притишеним голосом своєму підлеглому:

— Конфіденціально, пане Юрковичу. Раджу вам: не кладіть вільховецькому священикові пальців у зуби. Це небезпечно, запевняю вас.

— А пан Дзядек і се знає? — здивувався учитель.— Звідки, пане інспекторе?

Гість зняв пенсне і голосно розсміявся:

— Ах, мое дзєцко, наївни хлопаку! Невже пан Юркович і досі не догадався, що моя інспекція до Синявської школи викликана вашою необережною грою з вільховецьким священиком? Нех пан тримає ензик за зубами, то буде і мені, і пану научицелю легше жити.

— Добре,— згодився Петро.— Я скористаюся з поради пана інспектора. Триматиму язик за зубами.

Стрийк Петро колись сказав, що всі великі люди — і полководці, і вчені, і поети — занотовували в щоденниках свої спостереження, викладали потаємні думи та мрії, а бува, писали й про любов. З цією метою я й Суханя два роки тому придбали собі товсті зошити й стали записувати в них не тільки те, що з нами траплялося, але й свої мрії на майбутнє. Суханя, наприклад, хоче навчитися малювати і живих людей, і святих для церкви, а я волів би написати для вільховецької читальні таку мудру, правдиву п'есу, щоб у глядачів, коли вони дивитимуться її, виступали на очах слези.

«Писати буду про все,— читаю я перший рядок, датований першим квітня 1911 року,— але не щоденно, а при кожній значній нагоді. Се буде моя сповідь. Не затаю нич перед самим собою, писати буду лем чисту правду».

Перебігаю очима найцікавіші місця в зошиті:

«Стрийк не поїхав до Росії, не дали пашпорта. А я на місці стрийка обійшовся б без нього, перебіг би кордон уночі. Звичайно, такі особі, як професор, не випадає бігати уночі, бо як спімають, то буде стиду на всю імперію».

Інший запис:

«Вчора зранку мама сказали мені:

— Повчivся ти, Василечку, та й доста. Бо хто нам з тобою нагаздує? Тато в Америці, а ти тут мусиш на його місці бути. Бо ж найстарший, Васильцю.

Соромно про се писати, але після маминих слів на мене напав такий жаль за тим усім, у чому мені мама відмовляла, що я проплакав з ранку до самого вечора. Та видко, в мами добре серце: другого дня вона звеліла мені по-святковому вдягтися, сама причесала волосся і повела у місто, просто до гімназії».

Третій запис:

«І от я гімназист, з одним срібним паском на твердім стоячім комірці темно-синього форменного мундира. Трохи незручно у такому комірці, ходиш, ніби проковтнув довгу лінійку. Нас, очевидно, хочуть привчити до того, щоб ми зверхно дивилися на тих, хто не ходить до гімназії... З першого ж дня я не любив цієї школи, і гімназистів, і професорів. Все тут занадто манірно. І нашої мови не почуєш. Після першого уроку мене спитав блідолицій панич, від котрого пахтіло парфумами:

— Ти русин?

Я кивнув, а він повторив це голосно, щоб усі чули, хто я такий. На уроці польської мови, коли я зробив неправильний наголос, хтось із учнів чміхнув, а відтак увесь клас, підтриманий посмішкою вчителя, взяв мене на глум. У мене потъмарилось в очах, а кулаки са-мі собою стиснулися. Так прилюдно мене ніхто ще не смів обра-жати!»

Новий запис:

«Я зненавидів гімназію ще більше після того, як одного разу дістав

по латині п'ятірку¹. Учителю здалося, ніби мені підказують. Мені таки справді підказували, але навмисне не те, що треба, а щоб мене збити. У мою відповідь учитель не повірив, він чомусь був певний, що я повторюю підказане, і влішив мені найгіршу оцінку. На перерві я не вийшов з-за парті, а, схиливши голову на руки, закляк, ледве стримувачись, щоб не розревтися. І раптом чую коло себе глумливий голосочек блідошкірого панича:

— Цо, русін, не бутъ тобі ні ксьондзем, ні професорем. Зате шевцем ти міг би стати.

Я не міг би-м описати, як спалахнув образою від цих паничевих слів, як скочив з місця і з усієї сили вдарив кулаком панича межи очі. Хотів повторити ще раз, та з паничевого носа вже капотіла кров...

Отак скінчилася моя гімназія. Я взяв з-під парті книжки, не кваплячись, зав'язав їх ремінцем і, поки гукали для розправи вихователя, пройшов без страху повз принишкливих гімназистів. Най вони знають, як б'є хлопський син».

Ще один запис:

«Довгий час не записував у щоденник жодного слова. Бо про що було писати? Про мамині слізози чи, може, про те, як я сам каявся й плакав, зарившись у сіні на гориці? Мріяв про збойників, підмовляв податись до них і Суханю, і Гніздру, та з того нічого не вийшло, бо в лісі був глибокий сніг. Вирішили чекати літа. А тим часом викликаний із Синяви стрійк Петро відвів мене до Сяноцької виділової школи. Директор школи Мохнацький учив колись стрійка, був певний, що я так само гарно вчитимусь, і тому охоче прийняв до шостого класу. Виділова школа з першого ж дня припала мені до серця. Тут училися діти міських ремісників і тих робітників, що працювали на фабриці вагонів, а також такі, як я, хлопські сини. Не було лем панських дітей. Вільховецького дідича син учився в гімназії, він туди їздив у фаетоні. Там же вчилися діти повітового старости, ціарських урядовців, сини адвокатів. У виділовій мені більше подобалось, тут ніхто мене не називав «русином» і не глумився з моєї бідності, а на перервах у нас було шумно й весело... Найбільша ж для мене радість та, що зі мною вчилися Гніздур і Суханя. Вони навіть не пробували вступати до гімназії, були задоволені з того, що їх, здібних хлопців, прийняли до міської виділової школи, де, крім усього іншого, вчили столярного ремесла, креслення та малювання».

Перегортаю ще дві сторінки зошита. Читаю:

«Придбав нового друга. Людвіг, син Матеуша Бара, робітника вагонної фабрики в Сяноці, чемний, вихований і дуже делікатний панич, але тягнеться до нас, хлопських дітей. З ним ми подружили торік, ще в гімназії. Людвіг був з тих гімназистів, котрі не сміялися з мене. Він не соромився говорити зі мною під час перерви між уроками і навіть допомагав з польської мови та історії...»

На цьому обриваються нотатки у моєму першому щоденнику.

¹ У школах Західної Європи п'ятірка є найнижчою оцінкою.

Цього літа Петрові не відмовили у візі на в'їзд до Росії. Старший урядовець повітового староства, що видав йому закордонний паспорт, порадив панові професору не компрометувати себе по той бік кордону антиурядовими виступами, бути лояльним громадянином своєї монархії і завжди пам'ятати, що всевидюче око найяснішого імператора опікуватиметься кожним кроком пана Юрковича.

Петро стримано подякував за таке застереження. Ох, як йому хотілося збурнути у зарозумілу, випещену фізіономію урядовця щойно виданий паспорт. Коли б не давне, омріяне у довгі зимові вечори бажання побувати на тих чарівних землях, де діяли колись Гоголеві герої, він, певно, так і зробив би, але що подієш, коли той Дніпро, де «редка птица долетит до середины», навіть снivся йому.

Тарас Бульба не раз уві сні кликав до себе:

«Ти бував у Європі, знаєш гори Скандинавії, милувався Північним морем, перепливав Дунай, купався в ньому, а чи знаєш ти, пане учителю, широкий, ширший за саме море, степ український, де гарçювали коні братчиків запорозьких, де лилася кров козацька за волю і честь свого народу? Рушай до нас, лемку, зайді зі своїх зелених гір у наші доли, походи вулицями златоглавого Києва, помолись у тій церкві, де молились мої сини...»

Тому й примусив себе змовчати цісарському урядовцеві, сказав «до відзеня» і вийшов з будинку старости.

Коли завернув на майдан, аби повз пам'ятник Костюшку вийти на дорогу, що вела до Сяну, несподівано зустрівся з Стефанією Станьчиківкою.

У першу мить Петро розгубився і так само, як і дівчина, спинився вражений, не знаючи, як повестися з людиною, котра півроку тому прикро образила його. Стефанія здалася йому ще гарнішою, ніж раніше. Модно пошита світло-синя, майже до п'ят сукня, з чорним паском на тонкій талії і великим декольте, робила дівчину старшою за її двадцять років і ніби серйознішою.

— Добрідень, панно Стефаніє,— привітався Петро, піднявши над головою капелюха.

— Доброго дня,— ледь прошепотіла Стефанія, ніби їй забракло повітря.

— Аж ось коли ми з вами зустрілися, панно Стефаніє.

— Ale чи доречно, пане Юркович?

— Мене звуть Петром. Хіба панна забула?

Вона, не зводячи з нього очей, пильно приглядалася до обвітреного, трохи засмаглого обличчя і мимоволі порівнювала його з блідим шляхетним лицем того, котрий прихилив її до своєї віри.

— Я чула, ви збираєтесь на схід, до наших сусідів?

— Так. За два-три дні іду.— Петро перейшов на грайливий тон.— Шо панна Стефанія наказала б привезти з того краю?

— Шо привезти? — На мить дівчина ніби замислилась.— А ви знаєте що? — Вона схилила по-пташиному набік голову й лука-

во глянула з-під крислатого солом'яного капелюшка.— Привезіть мені...

— Що, панно Стефаніє?

— Привезіть мені голову російського царя.— Вона засміялась.— Чого ви так подивилися на мене? Ви ж, певно, знайомі з історією дому Романових? Змова за змовою. На кого з царів Росії не полювали революціонери! І майже все даремно. А ви могли б...

— Я не люблю таких жартів,— перебив її Петро.

— Я без жарту, пане Юркович. Ви зробили б велику послугу російським революціонерам. Ви ж ідете до царя на поклон, вас прийматимуть як свою людину...

— Перепрошую,— рішуче спинив її Петро.— Що сталося з панною Стефанією? Тож панна була завжди байдужою до політики.

— Маєте рацію.— Стефанія гордо скинула голову, блиснула чорними очима.— Зате зараз, пане добродію, я знаю мету свого життя!

— По сповіді перед отцем Кручинським, чи не так?

Стефанія не зрозуміла іронії, навпаки, їй здалося, що Петро передінявся співчуттям до неї, що він може зрозуміти її душевний стан.

— Ви вгадали, пане Петре. Така сповідь буває тільки раз у житті.— Голос її пом'якшав, у ньому з'явилися теплі нотки.— До того,— зітхнула вона,— я ходила, як невидюча, із страшною пусткою в душі. Я не раз питала себе: чи варто жити на цій старій стоптаній землі, серед цих двоногих істот, де забуто про людську гідність, де людям легше повзати, аніж іти з піднятою головою.

— О,— втрутися в її мову Петро,— панна Стефанія дуже близько взяла собі до серця філософію Ніцше.

Дівчина не звернула уваги на його слова, вона говорила з нахненням:

— Я відчула, що в цій атмосфері, серед нудних лекцій і ще нудніших нарікань хворої мами на свою долю, я з кожним днем більше й більше старюся, що серце мое сповнюється тим відчуттям безпорадної самотності, від якої один крок до відчуяю і... смерті. Дарма що ви, пане Петре, були такі ласкаві до мене і всіляко намагалися приступити мені свої ідеї. Ви намовляли мене читати Толстого, вихвалили Гоголя, Тургенєва, а я воліла читати романі тих європейських авторів, котрі не бабрілись у сірій буденниці. Мовчіть, мовчіть, прошу вас! Слухайте далі. Бо те саме я виповіла на сповіді отцю Кручинському. Се було воскресіння з мертвих. Я розкрила свою змушену душу перед священиком, і він — мудрий і щиросердий — узяв мене за руку і, як дитину, повів за собою до іншого царства, де вірять не лише в бога, але й у велику ідею боротьби за визволення України з-під чужинського ярма. В тому вільному царстві не потребують служіння хлопів, про що ви мені увесь час говорили. Польська шляхта називає хлопа бидлом, ми того не кажемо, хлоп — наш молодший брат, над яким ми повинні опікуватися і якого, коли треба, силоміць, для його ж добра, вести до мети.

— Така ваша програма? — спитав похмуро Петро.

— Се програма моого серця! — відповіла панночка, прикладавши руку до грудей.— Боротися, перемагати, вести за собою тих, хто сам не спроможний бачити світло сонця!

— Панна Стефанія певна, що наш народ піде за вами?

— О, ви не знаєте силу наших ідей! Такі, як отець Кручинський, можуть гори зсувати, можуть наказувати рікам текти назад!

— Панна Стефанія намагається наслідувати своєму сповідальнюкові? — спитав Петро, вже не приховуючи іронії.

— А йому варто наслідувати, пане Петре. Кручинський — один з таких новітніх лицарів, котрі в ім'я Христа візьмуть меч і...

— Прошу проbacити, але ж Кручинський — священик. І намісник божий вклав йому в долоню не меч, а святий хрест.

— Коли гине народ — хрест сам перетворюється в меч.

— Боже мій! — скрикнув Петро.— Звідки у вас ця святенницька екзальтованість? Я знов вас іншою.

— Так, ви звали мене тихою і мовчазною. Я ні в чому не заперечувала вам. Ale й не згоджувалась. Я інтуїтивно відчувала, що ви не спроможні повести за собою отих бідних, нужденних хлопів. Ви ж, добродію, ідолопоклонствуєте перед найлютішим ворогом українського народу — перед російським царем...

— А ви готові впрягтися в колісницю австрійського цісаря, чи не так?

— Щоб збудити до життя українську націю, щоб звести на ноги свою державу, ми готові на все!

— Це, звичайно, слова Кручинського. Ви їх точно повторили?

— Тепер вони й мої, пане вчитель!

— Таким чином ви станете збросносцем того підлого езуїта...

Стефанія тупнула ніжкою.

— Я забороняю вам так говорити! — Бліде обличчя її ще більше зблідло, тонкі губи посмикувались, очі звузились від гніву й знена-висті.— Так, забороняю! I взагалі... Нам ліпше не знатися, пане Юркович. Я не хочу вас бачити.

Майнувши подолом, дівчина різко повернулася і швидко задріботіла геть від нього.

Петро махнув рукою: най іде. Жаль тільки стало, що так довго носив у серці її ім'я.

XIII

Коли він дійшов до Зимового палацу і сказав офіцерові охорони, що прибув сюди, у Санкт-Петербург, аж із Австрії, щоб поговорити з царем про деякі лемківські справи, на Юрковича глянули, як на людину, що вирвалася із психіатричної лікарні... Ale закордонний паспорт примусив офіцера охорони бути чемним із чужинцем. Австрійського підданого попросили сісти в екіпаж і в супроводі другого офіцера поїхати до міністерства закордонних справ.

Олександр Угаров,— очевидно, дуже поважний урядовець, бо розціцькований орденами і блискучими мідними гудзиками,— уважно вислухав рапорт жандармського офіцера. Він зрештою дійшов

висновку, що перед ним не шпіон і тим паче не царевбивця, а наївний, коли не сказати примітивний, селюк з далекої галицької провінції, можливо, з тої самої, яку в австрійському парламенті представляє д-р Марков. Відпустивши офіцера, господар величезного затишного кабінету по-дружньому всміхнувся до гостя, а відтак показав йому на м'яке крісло перед своїм величезним, на різьблених ніжках столом.

— Так-с, шановний добродію,— озвався урядовець після того, як, проперши хусткою окуляри, повагом розкрив шкіряну теку з одним видавленім на ній словом «Галиція». — Так-с, дражайший. Ми позитивно оцінюємо ваше бажання побачити нашого наймилостивішого государя імператора. Це благородно з вашого боку. І повчально.— Скельця окулярів одірвалися від теки з паперами, серед яких Угаров знайшов рапорт д-ра Маркова, а в ньому поряд з іншими прізвищами прізвище «москвофільського» активіста, учителя Петра Юрковича.— Так-с, дражайший.— Огрядне тіло урядовця відкинулось на невисоку спинку крісла. Йому сподобався наївний і щирий епітет — «дитя гор», як пише про Юрковича д-р Марков. Світло-сині виразні очі, тепла невимушена усмішка, по-дитячому ніжні уста і навіть невеличкий блявий чуб — все в цьому облагородженому селюкові подобається Угарову, що на своєму довгому віку набачився немало «слов'янських послів». Молодець д-р Марков, уміє підбирати собі однодумців. З такими, як учитель Юркович, можна всю Галичину, і навіть Західну, разом із Krakowem, підкорити російському тронові. Таку колоритну фігуру цікаво було б і самому государю показати. Він лишився б задоволений. Бо ж навіть не догадується, що є на світі якісь там віддані йому лемки...

Але без відома графа Бобринського Угаров не осмілиться цього зробити. Граф особисто опікується галицьким «москвофільством», і дуже шкода, що його зараз немає в столиці.

— Так, дражайший,— все ще розглядаючи свого гостя, повторив Угаров.— Ви, звичайно, знайомі з доктором Марковим?

— Знайомий? — Петро не міг стримати своєї радості.— Не те слово, пане! Доктор Марков — наш лемківський депутат, а я — довірена його особа. Скликав віча, агітував, зазнавав усіляких утисків і від державних урядовців, і з боку так званих українських народовців...

Петро був відвітертій. Щоб схилити пана урядовця на свій бік і викликати в нього симпатію до галицького «москвофільства», він розповів про цей рух усе, що знов. Що зародився він давно як протест народу проти гніту австро-угорського уряду, що спільна слов'янська мова і православна віра стали тією ідеєю підвалиною для русинів-галичан, на котрій оформилася і розквітла партія «москвофілів», що галицький народ покладає великі надії на російського, наймогутнішого в Європі монарха.

— Дуже приємно, дуже приємно,— бурмотів Угаров, думаючи про щось стороннє. Він уже зрозумів, що цей щиро-середній селюк не має ніякого конкретного доручення ні від Маркова, ні від секретної львівської агентури, і тому намагався тільки зберегти видимість

офиційної ввічливості.— Ваші почуття будуть належно оцінені государем.

Угаров кинув оком на скріплені докупи пожовтілі аркуші паперу, куди протягом довгого часу заносилася вся грошова документація, всі видатки на галицьких прихильників російського трону. Наспіх прочитав датований ще 1885 роком лист міністерства «господину командующему імператорської главної квартирою»:

«...Предоставить шефу жандармов испросить особое Высочайшее повеление относительно поддержки издающейся в Галиции газеты «Слово»...

Перебігши очима цей абзац, Угаров спитав:

— Ви, сподіваюсь, читаєте газету «Слово»?

Петро, не розуміючи, знизав плечима.

— Перепрошую, але, наскільки я пам'ятаю, наше «Слово» вже давно припинило своє існування.

— Ах, так-так,— Угаров перегорнув кілька аркушів, спинився на останньому.— Цілком вірно. Ще в 1887 році.— Потім глянув на свого співбесідника і, мрежачи ліве око, притишеним голосом поцікавився:— Може, у вас, Петре Андрійовичу, є особисті якісь справи, га?

Завжди в кінці аудієнції з посланцями слов'янських народів Угаров ставив це недвозначне запитання. І не тільки ставив, але й в міру можливостей намагався оплатити добре наміри іноземного гостя.

— Особисті справи? — знітився Юркович.— Перепрошую, про особисте я не думав...

— Ваша скромність, пане Юркович, нам вельми імпонує. Але те, що ви підтримуєте добре стосунки з доктором Марковим і що ви були такі ласкаві й прибули до нас... Адже ви витратились у дорозі — квиток, готель і таке інше... Я дам вам зараз записку до казначейства, і вас там за ваші добре послуги субсидують...

Угаров дістав невеличкий з гербовими візерунками аркуш паперу і потягнувся до ручки.

— Пане міністр,— спинив його Петро.— Я приїхав не в особистій справі. Мені не треба допомоги!

Угаров підняв набряклі повіки й здивовано подивився на нього:

— Як знаєте, пане Юркович.

Поклав перед собою на стіл важкі руки — аудієнцію, мовляв, закінчено.

Але Петро не квапився вставати. На нього найшло якесь дивне натхнення. Зринули в свідомості довгі ночі мрій, очікувань, сподіванок, згадав усе те, що говорив людям, котрі напушували його шукати правди в далекій російській столиці.

Заради них приїхав сюди, іхнім іменем говоритиме зараз.

— То що ви, власне, хочете, юначе? — спитав по паузі Угаров.

— Пане міністр...— Петро швидко перебирає у голові думи, намагаючись вибрати з них найсуттєвіші.— Доктор Марков, очевидно, інформував вас про становище наших лемків... Народ бідує, страшенно бідує... Майже половина населення емігрує з рідних гір у пошуках роботи. Єдина надія на Росію, пане міністр...

Важка, в рудому волоссі рука Угарова потяглась до склянки з водою.

— На жаль, соціальні проблеми Галіції поза сферою російського впливу,— сказав він стримано між ковтками води.

— Безперечно,— згодився Юркович,— але підтримка Росії, пане міністр, великої слов'янської держави, так багато важить для нас.— Петро насили добирал слова.— Якби уряд його величності звернувся до лемків з маніфестом, в якому провіщалося б наше прийдешнє визволення! Історія знає такі випадки. Ваша благородна місія щодо пригнобленів народів Балкан, славетна турецька кампанія.— На Петровівм обличчі відбились муки пошукув слова.— Пане міністр, Росія повинна дати нам надію. Також у нас забрали все: землю, ліси, гори. Намагаються навіть знищити мову наших отців. Тільки російський цар може повернути нам усе те...

Угаров нахилився всім тілом уперед, напружився, ліниву самовдоволеність наче рукою зняло. Симпатія до чужинця почала зникати. Він пильно ще раз кинув на нього оком. Тонкого сукна сірий костюм, модна краватка... Аж ні, то ви не розгледли, докторе Марков. Ваша довірена особа переодягнений мужик! Бунтар! Хам! І хто його знає, чи не ховає він у кишенні, обіч закордонного паспорта, невеличкого револьвера?.. Шкода, шкода, що немає поблизу Бобринського. Хай би граф послухав, про що мріють кращі представники його «москвофілів». Так, так, Георгію Олександровичу. Про землю! Цар має повернути бідним хлопам Карпатські гори з лісами. Ха-ха-ха! Чи ви чули таке, панове? Білій слов'янський монарх стане соціалістом. Може, Бакуніним, а може, самим Марксом. Чи не пахне у тій хлопській програмі п'ятим роком? Гори з лісами. Землю з пасовиськими...

Угаров мрежить очі. За тими політичними гаслами, які так ретельно викладає вже ненависний йому австрійський учитель, він бачить того, тепер недосяжного для російського правосуддя політичного злочинця, котрий переїхав із Парижа до Krakova і звідтам щоденно і щохвилини погрожує російській дійсності. Угаров ремствує на своїх колег, що не перешкодили Ульянову перебратись за кордон. О, цей емігрант ще себе покаже! Вже й зараз від його статей важко буває заснути. І як не старається Третє відділення, ніяк не вдається Переходити агентів Ульянова з політичною літературою. Львів — перевалочний пункт. З Krakova до Львова й далі... От цим би й зайнятися доктору Маркову. Допомогти добрatisя до самого Ульянова. «Отоді б у міністерстві знали, що ви, Дмитре Андрійович, незадурно єсте наш хліб. А те «москвофільство», яке ви плекаєте у своїх хлопів, не варте й вищербленої копійки».

Угаров підвівся, даючи цим знати, що аудієнцію закінчено.

— Я доповім, пане Юркович, його імператорської величності. Все розкажу, про всі ваші турботи.

Поки в міністерстві, у начальника відділу таємних зносин з чужоземцями, відбувалася ця розмова, в готелі, де зупинився Петро, кінчали стараний общук валізи з прикордонними ярличиками. На своє здивування, суб'єкт, що рився у валізі в присутності жандармського

офіцера, знайшов, крім кількох томиків нового видання Пушкіна і Достоєвського, ще й львівське видання якогось Івана Франка.

— Ви чули про такого малоросійського писаку? — спитав агент, гортуючи сторінки невеличкої книжки.

— Не мав честі, — відповів жандармський офіцер.

— Поезії, — констатував агент. — Доведеться із'ять як закордонне нецензурне видання.

Увечері, перед тим як лягти у ліжко, Петро згадав про томик Івана Франка, хотів розвійти той гнітючий настрій, з яким повернувся з міністерства закордонних справ. „Semper tiro“ — так називалася збірка поезій, він купив її ще по дорозі до Росії в одній із львівських книгарень. Придбав з цікавості, щоб зараз, після шести років самостійного життя, перевірити і себе самого, і того бунтаря Михайла, який заради поета пожертвував своєю кар'єрою. Побачивши в книгарні книжку Франка, Петро подумав: «А що, коли Михайло зустрінеться мені в Росії і спитає: «Ну, так хто з них має рацію? Семінарський пописко чи, може, Іван Франко? Читав його, Петре? Подобається?» І що я йому відповім? Не знаю, не читав. Я принципово не беру до рук ваших поетів... Ото потішився б з цього «принципового невігласа» Михайло Щерба»

Петро відімкнув валізу, порився в ній, шукаючи томика, і... не знайшов його. «Що це означає?» — подумав, викладаючи на стіл речі. Помітив, що вони лежать в валізі не в такому порядку, як він їх туди клав, і що дно валізи розпороте зсередини... Палаючи від обурення, вискочив у коридор і накинувся на номерного:

— Скажіть, хто в мене був? Поліція чи злодії?

Блідолицький, високий, як жердина, номерний з постійною маскою солоденької додгідової посмішки при цих словах ошкірився.

— Я радив би вам, шановний пане, — прорік він тоном, в якому вчуvalася зверхність лакея, — не ставити в один ряд поліцію і злодіїв. У нас не Австрія, а Росія, шановний пане.

XIV

Вийшов на широкий Невський проспект — місце прогулянок столовичної респектабельної публіки. У вечірню пору, коли сонце ховалось за бані високих соборів, а замість нього засвічувались ліхтарі фешенебельних ресторанів, на Невському проспекті ставало тісно від веселих людей. Зранку ж Невський мав діловий вигляд: до численних департаментів котилися карети високих урядовців, перед широкими вітринами крамниць модного вбрання спинялися фаетони з поважними дамами, поспішали молоді кравчихи до своїх патронес, браво марширували розіцьковані, мов іграшки, гвардійці його імператорської величності. Поважні дами були заклопотані велими серйозними справами: що є зараз наймоднішого в Парижі, яку зачіску носить мадам Пуанкаре, яке морозиво подавали вчора на прийомі у государині... Столиця набільшої в світі імперії жила своїми турботами, і їй, звичайно, було байдуже до якогось там учителя з далекої Лемківщини, так само як він лишався байдужим до всього, що

потрапляло йому на очі. Прагнув душою до рідних гір, до простих людей, до своїх мілких школярів. На жаль, їх він цього літа не здивує нічим, не розкриє перед ними душі, не розповість, як його тут, у столиці білого царя, приймали.

Ох і приймали. Буде що згадати. Ніколи не зітреється з пам'яті той ганебний жандармський общук. Не міг уявити собі людської підлости: лізти в чужу валізу, ритися по-злодійському в ній, брати чужу річ... Гоголь, певно, не знав цих звичок царевих слуг, коли посылав до цариці ковала Вакулу...

Заклопотаний невеселими думками, Петро мало не наткнувся на панночку, що вискошила з крамниці, обвішана різними пакунками. Легенька, як пір'їнка, панночка пробігла повз нього, обдала його пахучими парфумами і стала край тротуару, щоб покликати собі візника.

Петро мимоволі спинився. Йому було цікаво спостерігати за нею — і за її красивою голівкою під солом'яним бриликом, і за тендітним легеньким тілом, і за тим, як вона безпорадно борсалася серед пакунчиків, коли їй треба було сідати у візок.

Раптом один з тих пакуночків — невелике, перев'язане навхрест рожевою стрічкою синє пуделечко — вислизнув із рук і впав на тротуар.

Молоді франти, яких у всяку пору буває досить на Невському, кинулись до нього. Та Петро виявився спритнішим. Недаремно він колись, ще пастухом, міг позмагатися з прудкою вивіркою у скоках на високій смереці. Здається, відштовхнув котрогось із паничів, перший підняв пуделечко і... враз заціпив, зачарований незвичайною красою панночки.

На той час Петро забув про все. І про вчорашию образу, і про безсонну ніч, і про ті одчайдушні думки, що охопили його, коли він сьогодні знову проходив Двірцевим майданом.

— Прошу, будьте ласкаві, — ледь чутно прошепотів він.

Дівчина з цікавістю подивилася на Петра.

— Чи не земляк? — спітала українською мовою.

У Петра розширилися від подиву очі. Чарівниця говорить його рідною мовою... І де? Тут, на півночі, на берегах Неви.

— Хто ви? — спітав.

— Та чарівниця ж, — наче підслухавши Петрові думки, відповіла у ton йому дівчина. — Русалка дніпровна. А ви хто такий будете, шановний добродію? З України?

— Hi, з Галичини.

— O! — вихопилось у неї з радісним подивом. — Галичанин?

Серед цього чужого йому світу Петро відчув раптом якусь дивну спорідненість із дівчиною, котра заговорила до нього рідною мовою.

— Так, панночко, я галичанин. Лемко. Може-сьте, чули про такий народ?

Петро стояв перед нею, готовий відповісти на її запитання, як відповідають по довгій розлуці рідній сестрі, матері, як відповідають коханій дівчині. Та замість запитувати панночка посунулась на сидінні й показала на вільне місце обіч себе.

— Сідайте, прошу вас,— сказала.

Все ще тримаючи пуделко в руці, Петро, ані на мить не завагавшись, сів поруч неї. Коли візник, прицмокнувши, натягнув віжки і гнідий помчав уздовж Невського, Петрові здалося, що він став одним з герой Шехерезади і зараз з ним почнуться дивні перетворення: чарівниця завезе його в своє казкове царство і там оберне на закоханого принца...

— А дозвольте вас, добродію, спитати,— заговорила до нього панночка,— яким це вітром занесло вас у нашу Північну Пальміру?

Петро повернув голову, зазирнув у іскристі, ніби сповнені південного сонця, карі очі дівчини, що з цікавістю дивились на нього. Запитання було несподіване. По бесіді з високим урядовцем починав розуміти, що та мета, з котрою він прибув до Петербурга, не варта серйозної уваги і що все це може здатися панночці дуже кумедним. Щ чарі й досі діяли на нього, йому хотілося подобатися їй, показати себе гордим хлопцем, лицарем, а не тюхтєм, в котрого поліція може робити обшуки.

— Моя місія, вельмишановна панно, дуже скромна,— почав він і, щоб уникнути її погляду, повернув голову, вступився очима в широку кучерову спину.— Я, прошу вас, лем звичайний турист. Люблю мандрувати. Кожні шкільні вакації кудись виїжджую за межі Австрії.

— Ну, і яке маєте враження від російської столиці? — спитала дівчина.— Що вам тут подобається, а що ні?

Петро знизав плечима.

— Я її майже не видів. Крім Невського проспекту і Двірцевої площі.

— І в Ермітажі не були?

Петро похитав заперечливо головою.

— Ні, не був.

— Дивно. Вас, може, цікавить сам процес подорожі? Ну, так би мовити, механічне пересування по землі, миготіння телеграфних стовпів за вікном вагона...

Боже, що він чує! Скільки іронії в її словах! І це з тих самих мілих малинових уст, що допіру чарували його своїм сміхом. Йому пече обличча від сорому, він не знаходить слів, якими можна б оборонитися, і тому ледве спроможний видавити з себе:

— Сталися такі непередбачені події, котрі, повірте мені, панно, перекреслили всі мої добри наміри.

— Вас, може, попросили залишити столицю? — спитала притишеним голосом.

Петро опустив голову, не зінав, що відповісти. Казати неправду такій дівчині, такому божеству, вважав святотатством, а казати правду — теж не мав сили, не хотів-бо виставляти себе перед нею на посміховисько.

— Мое горе, прошу пані, не лише мое особисте. Коли дозволите... Я волів би не говорити про се...

Панночка зрозуміла Петрове збентеження по-своєму, вона спинила візника, а розплатившись з ним, попросила Петра продовжити обірвану розмову не за кучеревою спинкою («Вона, добродію, теж має «вуха»), а без свідків, по дорозі додому.

Пішли уздовж гранітної набережної. Петро дивився на величаву, тиху Неву, на легкі білі катери, що шмигали, обганяючи важкі баржі, а насправді був заклопотаний іншим: як відрекомендувати себе панночці? Та спершу, ніж розповідати про себе, він волів би знати, хто вона. Звідки тут узялася. І чому так раптово змінила безжурний сміх на тиху зажуру. Українка в Петербурзі... Дивлячись на її пакунки і пакуночки, можна було прийняти її за великосвітську столичну франтиху, навіть за пусту кокетку, та серйозна тема бесіди, яка допір зав'язалася між ними, виключає це припущення. Хто ж вона справді така?

Якийсь час ішли мовчки. Петро задивився й собі на взяту в гранітні береги широку Неву. Стежив за білою зграйкою вітрильників, що пропливали під протилежним берегом. Хотів спитати в панночки, що то за будівля на тому боці — з низькими присадкуватими мурами і високим золотим шпілем над ними, але не наважився порушити мовчанку: дівчина думала про щось своє. Най мовчить, йому й так добре з нею, він тим часом розглядатиме цю незвичайну споруду, що вилискує під сонцем золотим шпілем.

— Пробачте, добродію, — раптом озвалася дівчина, — але ж ви не відповіли на моє запитання. Я зрозуміла, що вас висилають із Петербурга, як небажану особу?

— Hi, я сам виїжджаю. — В голосі Петра забриніли нотки смутку. — Бо я таки справді почиваю, що тут я нікому не потрібний.

Дівчина з цікавістю подивилася на нього.

— Шо сталося, добродію?

«А що, коли признаєтися? — подумав Петро. — Бо, може, це не царева провіна в тому, що лемківського учителя не допустили до царського трону? Може, цар не відає всього? Може, те робиться без його волі?.. Є царедворці, міністри, вельможі, є такі, як учораший, розчаянькований мідними гудзиками, урядовець, є чимало чиновників довкола царя, котрим, може, невигідно допускати до государевих палат людську правду...»

Петро як міг чіплявся за те, що було сенсом його життя, не хотів поступитися своїми ідеалами, свою вірою. Та разом з тим боявся пошипитися в дурні, бо занадто вже таємничу була ця панночка... І він пішов на хитрощі. Поки не довідається, хто така його спутниця, не скаже їй ні слова про себе.

— Шо сталося, питаете? — озвався нарешті він. — Сталося, прошу, таке, про що волів би зараз не згадувати. І коли панна дозволить, я про своє горе іншим разом повім. А зараз, повірте мені...

— Гаразд, — легко згодилася панночка. — Не торкатимусь вашої рани. Краще сянгнемо думкою у далекі Карпати. Бо це ж я уперше зустрілася з живим галичанином.

Вона хотіла знати і про звичаї, і про культуру лемків, цікавилась їхньою мовою, фольклором, хотіла зрозуміти щось з їхньої давнини, не промінула поцікавитись і статистикою краю... Це була серйозна, змістовна бесіда, може, саме така, яка мусила б відбутися між царем Миколою II і вчителем Юрковичем, коли б цар «височайше зволив» допустити того Юрковича перед свої очі.

За розмовою і не помітили, як підійшли до одноповерхового, з високим підмурком будиночка, оздобленого химерними фігурами в стилі ампір.

— Ну, от ми й дома,— сказала панна.— Ви, добродію, коли збираєтесь на Україну? Може, разом поїдемо?

Боже мій, для чого вона про таке запитує! Хіба б він міг відмовитися от такого щастя? Чудодійні чари з новою силою почали діяти, і він ледве спромігся мимрити щось про свою згоду... Розумів Гоголя і вже тепер не ставився б з упередженням до деяких витівок його закоханих героїв. Гоголівські парубки так само, як він оце зараз, закохувалися з першого погляду, а щоб досягти свого, зверталися за допомогою до нечистої сили, до відьом і домовиків, а інколи й до самого сатани. Він же, слава богові, обійшовся без того всього.

Вони розійшлися добрими знайомими. Умовилися, що завтра о десятій ранку Галина Батенко (так звали нашу чарівницю) чекатиме його на тому ж самому місці на Невському і вони разом підуть оглядати визначні місця Північної Пальміри. А за три-четири дні вийдуть на Україну, до її рідного Києва.

XV

Петро міцно стулив повіки і під монотонне вищокування коліс намагався заснути.

Та хіба заснеш після того, що сталося у вагоні годину тому? Галина Батенко, що допіру зіграла перед офіцерами важку роль туристки-француженки, повернувшись до свого купе, де на неї чекав Петро, сказала йому стомленим голосом:

— Прошу вас, вийдіть, поки я роздягнуся.

Панна Галина у всьому була категорична, жила сміючись, легко, як живе барвистий метелик, що в сонячну днину перелітає з квітків на квітку,— так принаймні Петрові у ту пору здалося.

Ще при вході до вагона вона віддала чомусь одну із своїх валіз провідникові на сковоранку, сама ж лишилася з дамськими коробками та лискучими валізочками.

— Я з тих,— сказала вона учора Петрові в Ермітажі,— котрі не просять ласки в царя. І зі мною вам, добродію, може бути небезпечно. Та коли ви виявитеся легкодухим і покинете мене, я шкодуватиму. Я хотіла б, щоб у мене лишилася приемна загадка від зустрічі з галичанином. Я люблю ваші Карпати, хоч зроду там не була. Мрію побачити великого Франка. Кажуть, він хворіє, страшенно стомлений роботою. Я б його хоч тим втішила, що тут, на Наддніпрянщині, його читають і люблять, що ми гордимося ним.

Петро, звичайно, не злякався і не зрікся дівчини, навпаки, коли на початку дороги провідник шепнув їй, що у десятому купе під виглядом комівояжерів їдуть два непевні «суб'єкти», він загарячу запропонував виштовхати їх з поїзда й вигадав такий карколомний план, що Галина мусила застерегти його:

— Це вам не гори, а ви, добродію, не лемківський збойник. Тих «суб'єктів» треба позбутися руками царських слуг.

І з тієї хвилини від неї в вагоні вже не почули російської мови. Вона обернулася у француженку, веселу, безтурботну туристку, одну з прихильників політики президента Пуанкаре, про котрого в той час, після його дружніх відвідин царя Миколи, говорила їй писала в газетах усі Росія. Галина грава свою роль бездоганно. Злегка гаркавлячи, вона розповідала про Париж і про президента Пуанкаре такі милі історії, що навіть п'яна компанія купців відклала карти і наставила вуха, а офіцери сусіднього купе запросили її до себе на невеличкий банкет на честь французького президента.

Петро не знає, яким чином вона викликала обурення офіцерів проти «брідких панів комівояжерів» з десятого купе, але незабаром, підкоряючись стоп-крану, поїзд на хвилину спинився серед глухого лісу і з вагона полетіли у темінь ночі спершу перелякані «суб'єкти», а за ними — їхні казенні чорні чемодани...

Тепер його чарівниця спить, підклавши долоню під щоку, спочиває від трудної і дотепної гри, а він прислухається з верхньої лави до її дихання, лічить до ста, щоб якось заснути, і знову прислухається... Та варто панні тільки поворухнутися або голосніше зіткнути, як він, затамувавши подих, тихенько підводиться на лікоті і крадькома позирає униз. Немає спокою від думок. То він бачить перед собою Василя, міркує над тим, чи добре зробив, що послав хлопця до Бучача вчитися на майстра-будівельника, то відтворює в пам'яті останню зустріч із Стефанією у Сяноці, порівнює екзальтовану гімназистку, що ошаліло кинулась у святенницьке болото єзуїта Кручинського, з цією веселою, ніби зітканою із сонячних блискіток, дівчиною.

Гуркотить поїзд, похитується, мов величезна колиска, м'який вагон. Куди він мчить, тепер пасажирам байдуже. У всіх купе тихо. Сплять купці-картрярі, спочили п'яні офіцери. Набешкетувалися і сплять. Петро всміхається: а як виштовхували «комівояжерів» з вагона, були напроцущ ченмі: «Пардон, панове, стрибайте самі, поки вам голови не скрутіли. Так-так, мосьє, дійдете пішки...»

Потім Петро думає про заховану у провідника валізу. Що там у ній, не зважився спитати, але напевно щось дуже важливе і небезпечне. На майдані перед Зимовим палацом Галина, хмурячись, сказала йому:

— Тут кожний камінь` политий людською кров'ю. Коли прочитаєте роман «Маті» Горького, легко буде уявити криваву розправу з мирними людьми, що йшли до батьушки царя з іконами та церковними корогвами просити для себе кращої долі.— І, передихнувши, із смутком додала:— Це щось подібне до вашої місії, пане добродію. Тільки вам члено відмовили у побаченні з царем, а тих нещасних зволі царя розстріляли та посікли козацькими шаблями.

Петро повертається з боку на бік, знову лічить до ста, відганяє від себе пережиті за останні дні, але сон не приходить. Перед очима стає Михайло Щерба. Доброзичливо всміхається до нього й питав: «Ну що, переконався, на чиєму боці правда, Петруню? Коли я тобі в семінарії говорив, ти це вірив, що російський цар може засадити таку людину, як Горський, у каземати Петропавловської фортеці. Щоб у цьому переконатися, тобі треба було побувати

у Петербурзі і зустрітися там з високим урядовцем. Добре, хоч панночці ти повірив, що за тими низькими мурами під високим золотим шпилем сидів геній російського народу. У весь культурний світ, мовила вона тобі, підняв голос протесту проти злочинної сваволі Миколи другого, сказав своє гнівне слово і Франко... Пригадуеш, я тобі цитував кілька абзаців із його статті?»

«Пригадую, пригадую, Михайле,— пробував відбиватися Петро,— але не муч мене, друже, не дорікай, прошу тебе. Я й так не знаю, куди подітися від стиду перед самим собою. Галина відкрила мені очі, і, на диво, я легко піддався їй. Не заперечив ані словом. Не встав в оборону тих ідей, за котрі дома я готовий був учепитися в горло своїм противникам. Чотири дні водила мене по столиці, дивувала пам'ятниками, музеями, духовним багатством Ермітажу і всі ті дні, ніби недосвідченого школяра, вчила новій правді. Так-так-так, маєш рацію, Михайле, тій самій правді, котру ще шість років тому почув з твоїх уст. Але тоді я не осмілився заперечити: проти віри батьків не піду, яким був мій лемківський рід, таким і я зостануся... Зате перед Галиною я ані словом не оборонив своїх переконань. Мовчав. Коли обриваються всі твої надії, коли душу твою чавить холод розпukи і твої думки круться біля одного — чи варто тобі повернутися в гори із спустошеною душою, і враз чуєш звернене до тебе рідне слово з уст найпрекраснішої в світі дівчини... Я б тобі, Михайле, не міг розповісти, що сталося тоді зі мною. Я усією душою віддався їй і, здається, не мислю собі життя без неї. Щастя мое, що ця дівчина не належить до істот зарозумілих, гордих з своеї краси, бо тоді б вона легко зробила з мене свого раба...»

Петро переноситься думкою у своє далеке дитинство, до свого першого кохання. Ніби з високої гори, дивиться на себе з верхньої полиці купе, усміхається до тої наївної, щирої в своїх почуттях пори. Гай-гай, коли це було! Ім тоді, здається, по чотирнадцять минуло. Надійці і йому, білявому Петrusеві. Йому подобалось у ній усе — і чорне, як у циганки, пелехате волосся, і веселі, ледь-ледь зеленкуваті очі, що не вміли плакати, а лем сміялися, і те, як вона могла дзигою викручуватися та пристінювати собі перед пастухами. Взявши у боки, притупуючи ніжкою, вона по-дівоцькому виводила:

Мала я милого,
Втомив мі ся в студні,
Так жалобу ношу,
Аж підлога дудніт.

Надійка мала лем чотирнадцять років, та до її ще зовсім юного серця, певно, дійшло, що Юрковичів Петрусь її безтямно любить і готовий не тільки корову завертати, але й воду зі студні підносити, і перші квіти весною дарувати, і холодну бистрину Сяну для її примхи перепливати... Коли ж пасли худобу під лісом, їй бажалося, щоб Петрус не тікав перед гадюкою, а вмів забити її, щоб він не боявся виліти на високу ялицю, а по конарах, як невловима вивірка, перескочити на друге, на третє дерево...

Петро всміхається зараз до своєї далекої, іноді жорсткої в своїх

примхах, проте милої, незабутньої Надійки. Де вона тепер? Коли він учився в семінарії, вона вийшла заміж, потім покинула рідний край і разом з чоловіком подалася за океан шукати ліпшої долі. Чи знайшла її, хотів би він знати. І чи не забула тих веселих співаночок своїх, за котрі колись так щиро любили її пастушкі, а серед них — найбільше він, Юрковичів Петрусь?..

Гуркотить, мчить серед ночі поїзд, мов дитину у люльці, заколисує стомленого Петра, хилить до сну. І вже нові видіння спливають перед очима, химерні, казкові, можливі тільки уві сні...

Петро увидів себе біля орліного гнізда на вершечку височезної, аж до самих хмар, стрункої ялици. Орлиця не відважилась накинутись на нього, вона заговорила людською мовою: «Не бери моїх діток, професоре. Будь милосердним. Ліпше сідай на мене, і я понесу тебе перед царський трон...» Петро згодився, сів на хребет птахи, і вона понесла його понад Карпатами, назустріч сонцю. Не міг відірвати очей від тої краси, вдивлявся в зелені убори гір, вслухався в їхнютишу. Думав про своїх синявських школярів, котрим теж не завадило б зробити таку подорож понад Низькими Бескидами... «Го-го, Петрунь!» — почув він зненацька ніби знайомий голос за собою. Оглянувся, увидів другого орла, а на ньому ту саму пелехату, лем з чорними очима, веселу пастушку. Вона не сиділа, а стояла на пташиних крилах і, взявшись у боки, виспівувала на всі гори:

Висока береза, бистра водичка.
Напій же мі, мого коничка.
Я го не напою,
Бо ся бою,
Бо я малюська.

І враз, обірвавши пісню, кинула, сміючись, Петрові:
«Не дивуйтесь, пане професор, я не пастушка, я ваша Стефанія!
Чи не забули-сьте? Фрейліна імператриці, а не пастушка...»

Хтось злегка торкнувся його плеча.

— Вставайте, Петре Андрійовичу.

Розплющив очі, просто перед собою побачив усміхнене лице Галини. Вона стояла вже одягнена, в тім самім солом'янім капелюшку, в якому вперше зустрів її на Невському.

— Під'їжджаємо до Дарниці. Скоро Київ.

Дівчина вийшла з купе, і він міг одягнутися. Коли умився, загуркотів міст через Дніпро. Величавий краєвид побачив у вікні: широка ріка, як розплавлене скло, вилискувала під сонцем, до неї зеленими каскадами спадав гірський правий берег, і серед того зеленого бескиддя визирали, сяючи, золоті хрести монастирських церков. Мимоволі згадався Гоголь з його романтичним перебільшенням Дніпра. Спало на думку порівняння Гоголевих мавок з тією єдинною, що зараз чекала на нього за дверима. Було щось спільнє (в Петровій уяві, звичайно) у красі дніпровських круч і тої дівчини, яку він випадково стрів на Невському. Подумав, що така красуня, як панна Галина, повинна жити саме в такому місті, гуляти на таких берегах, купатися в такій поетичній ріці...

Коли панночка постукала у двері, він уже був одягнений і навіть причепурений.

— П'яні офіцери,— почала вонатихо, зачинивши двері,— уже проповізились і, здається, не пам'ятають, що вони вночі вчинили. Про чемодан, Петре Андрійовичу, не турбуйтеся. Провідник — своя людина і знає, куди його доставити. На вокзалі ми розстанемося. Ви, добродію, виявили бажання зупинитися не в готелі, а десь серед своїх людей, над самим Дніпром. Рекомендую вам родину одного робітника на Подолі. Там ми ще зустрінемося. Ви, сподіваюся, будете задоволені. І він буде радий познайомитися з таким оригінальним галичанином. Поживете — полюбите один одного.

Поїзд уповільнив хід, але панночка ще встигла написати кілька слів на аркушіку з блокнота:

«Андрію Павловичу!

Не дивуйтесь, коли цей юнак попросить відвести йому затишний куточек у Вашій домівці. Петро Андрійович погано себе почував після мандрівки до Петербурга і, щоб розвіяти тугу, прагне вклонитися нетлінниммощам св. Лаври. Допоможіть йому в цьому. Він галичанин, чесна й мила людина, варта Вашої уваги. Я дещо привезла від родичів. Можете забрати. Вони здорові й сердечно вітають Вас».

Підписалася, вклала папір у конверт і, заклеївши, надписала адресу. Потім сказала, передаючи Петрові листа:

— Не забувайте, що в нас, як і в Австрії, про людей вельми дбають цареві слуги. Бережіться їх. Ви, напевне, не сподобались їм у Петербурзі. Бо в своїй щирій розмові з урядовцем розкрили справжні сподівання простих «москвофілів». Ні, не таких «москвофілів» цареві слуги мають на увазі, а таких, як доктор Марков. Карпатська земля, гори і ліси — то їхня недоторканність. Ви зрозуміли мене, Петре Андрійовичу?

— Прошу проізвіти, але...

— Але ні?

— Майже ні. Лем починаю щось догадуватися про ту хитру політику.

Галина засміялася:

— Лем починаєте. Але й це, пане професор, добре.

Поїзд спинився. Вона рвучко розсунула двері купе і, все ще сміючись, вийшла в коридор, щоб гукнути носильника.

XVI

Довго, без мети бродив шумливим Хрестатиком і тінистими київськими парками, що розкинулися на придніпровських горбах та урвищах. Який би він був щасливий, коли б обіч нього йшла Галина. Уявити собі неважко: ось вони, весело бесідуючи, піднімаються вгору від Хрестатика, входять під зелене склепіння лип і замовкають. Тут говорити годі. Тут — як у храмі.

Київ навіки зачарував Петра. Ходив його горбатими зеленими вуличками, стояв зачудований перед златоглавою церквою Софії, дивним витвором староруських будівничих, спускався в таємничі,

заповнені мощами святих, підземні печери Лаври, милувався фресками на стінах Михайлівського монастиря, не міг відірвати очей від стрункої красуні — Андріївської церкви Растреллі, що в Петровій уяві зовсім скидалася на горду панночку Галину.

Все вражало сільського учителя здалекої Лемківщини: і пишні убори природи, і давні храми, і сірі потоки екзальтованих прочан, що заповняли церкви та монастирські двори. Андрій Павлович, господар дому, де Петро знайшов собі притулок, розповідав йому, що до Києва на прошукану йдуть люди зі всіх кінців України: з Чернігівських лісів, з Поділля та Слобожанщини, геть аж із-за Дніця і навіть з російських губерній. Київські чудотворні мощі притягували прочан за сотні тисячі верстов. Сюди несли люди своє горе, молитви й надії, тут вони сподівалися очистити від гріхів свої душі, щоб повернутися додому оновленими, чистими, близькими до бога...

Петра вражали ці безперестанні людські потоки. Рябіло в очах від людей, що проходили повз нього за довгий літній день. Старі й молоді, здорові й каліки, матері з дітьми й одинокі жінки — всі несли на собі печать душевної спраги, сподівалися на щось світле й велике, що повинне було вселитися в них у київських храмах. На стомлених обличчях горіли тільки очі та ворушилися припалі дорожнім пилом губи, вони молили в бoga його святої ласки, благодаті й чуда. Люди спускалися в тісні й темні печери, цілували парчеві покривала, кидали свої копійки в карнавки, біля яких застигли мовчазні ченці з чорними клобуками на головах, падали на коліна перед мощами, повзли в поросі, покарані за гріхи священиком-сповідальніком, і знову молилися, сподіваючись на чудо, і знову йшли далі, до нового храму, від монастиря до монастиря, від мощів до мощів...

Петро ніяк не міг зрозуміти, що саме вело цих нещасних людей довгими тяжкими дорогами до Києва. Невже у них так багато гріхів? І що ж то за гріхи такі, що їх треба нести за сотні миль? Петро став ще пильніше приглядатися до людей, уважніше прислухатися до їхніх молитов, шукав нагоди близче познайомитися з прочанами. Він хотів розгадати таємницю цих людських потоків, бо від того, як він собі думав, залежала і його душевна рівновага.

І от така нагода настала. Це трапилося на паперті великого Успенського собору в Лаврі. Під яскравим сонцем білий храм виблискував позолотою своїх хрестів, здавався легким, як вітрильник, що ось-ось підніметься в небесний океан і разом з величезним натовпом прочан попливє до самого бога...

Не маючи сили пробитися до дверей собору, Петро стояв, сповнений молитовного натхнення, за чиєсю широкою згорбленою спиною. Він теж підносив до бога свої молитви. Вірніше, то були його мрії, сподівання його народу, які з часом обернулися на щоденну молитву: щоб повернув господь лемкам загарбані шляхтою ліси й гори, щоб з'єдналися галицько-руські землі з землями могутньої слов'янської держави. Але молитися по-справжньому, з тим гарячим екстазом, з яким молилися прочани, Петрові заважала Галина. Вона вважалася йому на кожному кроці. Він то уявляв собі, як вона приїжджає до нього в гори, щоб там водити за ніс жандармських офіцерів, то бачив її,

розумну й кмітливу, як вона входила до палацу Франца-Йосифа, то просто гуляв з нею над шумливим Сяном... Петро хоче сподіватися від бoga щедрої ласки і для лемківського краю, і для себе особисто. Ота схилена селянська спина, яка затулила перед ним церковні двері, певно, теж такої ласки просить у бога. Най пан біг допоможе і йому, і його дітям, і його рідному краю...

Стомившись, Петро відішов од натовпу і сів на лаву під густим монастирським горіхом обіч того селянина, за чиєю спиною довелось йому на паперти стояти. Не треба багато часу для того, щоб познайомитися з батьком-матір'ю, у котрих кровоточить у серці рана ще з того далекого дня, коли їхнього сина-одинака засікли нагаями царські поплічники. Петро дещо розумівся на тому, яким словом торкнутися людської душі, а його співбесідник, видно, охоче вступив у розмову, щоб поскаржитися на свою лиху долю.

Розповідав сивовусий, з чорними густими бровами, зовні суворий дід. Час од часу в його сумовиту розмову втручалася сухенька, з добрими сірими очима бабуся, вона підкидала дяжкі дрібнички до характеристики сина, підтакувала старому або, навпаки, намагалася заперечувати, коли їй здавалося, що дід не так оцінює сина.

— Син у нас, слава богові, більше б таких на землі, як він. Семеном звали, а по батькові Кириловичем. Ріс він у нас одинаком. Тих п'ятеро бог прибрав, померли ще в малолітстві. Зате Семен ріс...

— Як квітка, здоровий та хороший,— озвалася старенька.

Дід невдоволено відмахнувся.

— При чому тут квітка, Горпино? Семен парубок, мужик, йому хліборобська сила потрібна та розум.

— От він і ріс такий,— додала бабуся.

— От він і ріс,— повторив, зіткнувшись, Кирило.— І виріс би у путного чоловіка, коли б не ота кара господня. П'ятий рік прийшов, люди заворушилися, котрі біdnіші — кричать: «Землі, землі давай!» І мій Семен пристав до тих, що вийшли з червоною корогвою вимагати ту землю.

— Не пристав, Кириле,— заперечила баба Горпина.— То до нього пристали, коли він ішов з хлопцями на майдан. Корогву ніс попереду, я сама бачила.

— Це так,— згоджувався старий.— Він ніс її попереду і перший з волосного ганку гукнув до людей, і всюди був перший, але ж не годиться, Горпино, вихвалюти свого сина...

— То ж правда, Кирильцю.

Старий хитає головою, погладжує вуса і, подумавши щось, розповідає далі. Як уміє, малює картину революції, що прийшла в їхнє село. Збулася мрія цілих поколінь: мужик, біdnий хлібороб, сів на панській землі! Навіть панські наймити, оті знецілені, котрих пани тримали нарівні з худобою, навіть вони, сердеги, дістали свою пайку і вже змовлялися між собою, щоб гуртом обробляти наділи. Не обійшли і помісника з його дармоїдами, і їм дали наділ, трудітися, мовляв, нарівні з громадою. Дехто, правда, хотів розправитися з паном, але громада, зібравшись на сходку, не допустила до того. Семен сказав, що тепер усі рівні і що пан теж може стати людиною, коли він цього

захоче. Пана Чапленка переселили у флігель, прирізали йому зараз же за садибою п'ять десятин, дали пару коней, корову з телям, курей десяток, свиню поросну і троє овечок, щоб пан міг собі кожушок пошити. Віддали йому і весь його одяг та дрібні речі. Живи, мовляв, чоловіче, не лінуйся до роботи, знай, почому фунт хліба і що таке піт мужицький. Панський же палац забрали дітям під школу. Наш Семен так і сказав: «Отут буде наш мужицький університет!»

Слухає Петро, не пропускає жодного слова, хоч не все може збегнути в цій дивній розповіді. Те, про що мовить старий газда, скидається більше на казку. Так тільки в казках розправляються прості люди із своїми повновладними дідичами. Мимоволі він переносить події, про котрі зараз слухає, на Лемківщину. Ото була б радість у бідних лемків, коли б і туди прийшла така щедра, прихильна до простих людей революція. Ліси, пасовиська, рільна земля, всі Карпатські гори, всі багатства природи перейшли б простому народу. Боже, про таке навіть у піснях не співається. У пісні лем гірка людська доля оспівується. Лем нещасне кохання. Та ще йдеться про збойницьку зухвалість, про збойницьку волю, за яку треба було розплачуватися життям...

Петро не може уявити собі, як би то дідича мали виселити з покоїв, а у панський палац перевести сільську школу. Чи не луснув би з гніву пан дідич? Най собі лускає, а школа б у них красувалася б на всю околицю. Замість двох кімнат, у котрих одночасно навчається шість класів, вони мали б шість, для кожного класу окрему. Крім того, обладнали б кабінети — фізичний, хімічний та біологічний. Най би хлопський син виходив із школи освічений, культурний...

Петрові світлі мрії на цьому обриваються. Сивовусий газда сумно закінчив свою розповідь: прийшов кінець радості, настав час розплати за тих кілька місяців щасливої волі. Як у збойницькій пісні співається:

Грають мі гуслички,
Грають мі органи,
А на моїх ніжках
Чекають кайдани.

— Пан утік із флігеля й прислав до села карателів,— кінчав розповідати дід Кирило.— Козаки половили верховодів, поскручували їм руки, відміряли кожному по півсотні канчуків на голе тіло і погнали в Сибір. Лиш наш Семен зостався дома. Йому, сердезі, дали повних сто. За те, що корогву носив і пана виселяв.

— То він з вами тепер? — не зрозумів Петро.

— З нами. На гробках, добрий чоловіче. Під канчуками сконав.

Витираючи сльози, бабуся сказала:

— Помер, сердега, ще й гріх великий взяв із собою на той світ. Батюшка не дозволили поховати серед християн. Як бусурман якийсь, лежить за цвинтарною фосою.

— Який же такий гріх? — все ще не міг добрati Петро.

— Ой горе наше, горе,— розплакалася старенька.— Знав би він, до чого воно йдеться, може б, і не відвернувся. Батюшка бачить, що от-от душу віддасть, випросив у офіцера, щоб перестали молотити,

а сам з хрестом до нашої дитини. Підніс йому до устонько: поцілуй, мовляв, сину, і відпустяєш тобі всі гріхи, а він, як ото лежав прив'язаний до лави, відвернув лице від святого хреста...

Петро зціпив зуби. Бачив прив'язаного до лави хлопця із закривавленою спиною. Лемківські збойники теж отак помирали. Нескорені.

— А батюшка й каже нам,— витерши хусткою очі, вела далі бабуся: — «В ад кромішній попаде ваш син. І горітиме на вічному вогні, і не матиме бог до нього жалю за те, що він, як бусурман, відвернувся од святого хреста...» От ми тепер,— закінчила старенка з безнадією,— і ходимо щороку на прощу відмолювати синові гріхи по монастирях.

Петро стис кулаки, скопився з лави.

— Бреше ваш батюшка! Ви гордитися повинні таким сином. Він помер так, як умирають герої, як би вмер Тарас Бульба, коли б йому вдруге довелось помирати...

Згадка про Бульбу навела Петра на іншу думку. Він захотів дізнатися, звідки прийшли ці люди, чи не з тих країв, де діяли колись Гоголеві герої.

— Ми з Полтавської губернії, добродію, Миргородського повіту...— відповів старий.

— То, виходить, ви знаєте Сорочинці, знаєте той край...

— Аякже, шановний пане.

— Ви читали Гоголя?

Старий замислився, згадав щось.

— Це ви про нашого земляка? Авжеж, читав. «На хуторі поблизу Диканьки» і «Тараса Бульбу»... А знали б ви, що вчинили карателі у Сорочинцях... Навіть у газетах про це писали. Поставили всіх, усю велику громаду на коліна.

Петро глянув на притихлих стареньких і гірко всміхнувся. «І оце твої нащадки, Тарасе Бульбо? — спитав він у думці запорозького полковника.— Щоб усім селом упасти на коліна перед своїм катом? Здрібніли, виходить, твої нащадки, перевелося козацьке плем'я...»

З таким самим питанням звернувся Петро до машиніста Андрія Заболотного, як тільки перед вечором переступив поріг його домівки. Тільки в тому питанні вчulo ще більше розчарування, ще більше смутку і безнадії, бо Петро мав на думці зараз не тільки притихлих, скорених нащадків запорозьких, але й увесь малоросійський народ, і навіть усіх підданих російського імператора — нещасних, знедолених...

— Я, пане Андрію, їхав сюди окрилений, як птах, що вирвався на волю з клітки, окрилений, сповнений світлих надій, а буду повертається, як дід Кирило з Миргородського повіту, з пригніченою, обікраденою душою, можна сказати, лем на сухарях...

Петро прожив більше тижня у Києві, і в родині Заболотного звікли, що за вечірнім часом він ніби звітував перед господарями про свої dennі мандрівки: де був, що бачив, з ким зустрічався. Його прийняли тут за рекомендацією Галини Батенко як людину, що могла б їм щось цікаве розповісти про автора зворушливого «Мойсея» та викарбуваних на власному серці «Бориславських оповідань». Але,

на превелике здивування господарів, Петро Юркевич не міг нічого сказати про свого великого земляка. Виявляється, він його майже не читав. Франкове віще слово, його заклики довбати гранітну скелю і прокладати гостинець свободі Петро пропускав повз вуха. Чому? А дуже просто: вся або майже вся Лемківщина перебувала під впливом «москофільських» ідей, там не визнавали політики мазепинців, що орієнтувалися на австрійського імператора...

— Побійтесь бога, юначе! — вигукнув з обуренням Заболотний. — Яке ви маєте право прилучати Івана Франка до мазепинців? Прочітайте його уважно, тоді і збегнете, до чого він кличе. — Плечистий і поставний, з суворими складками ще не старого лиця, машиніст Заболотний grimнув з досади кулаком по столу. — Ми Франка потай від жандармів читаємо, робітничі хори співають «Вічного революціонера», а ви, пане професор, ховаєте його від людей, від своїх же лемків. Хотів би я знати: куди, до яких ідеалів закликаєте ви, пане народний учитель?

Петро, який ще у Петербурзі, після зустрічі з Галиною, почав втрачати віру в свою ідейні переконання, відповів без ентузіазму, більше для того, щоб не обірвати нитки розмови:

— Закликав я, звичайно, до братерства, пане добродію...

— Оригінальне братерство! — засміявся Заболотний. — Під п'ятою найреакційнішого в Європі монарха.

— А чому під п'ятою? — хотів образитися Петро. — Ми мали на увазі братерство усіх слов'янських народів, що сядуть за один великий стіл, як сідають усі члени родини у свого доброго, справедливого отця.

— Так-так, справедливого, доброго отця, — повторив з іронією Заболотний. Він насліду стримувався, щоб знову не розретотатися на ці дивацькі, наївні речі лемківського інтелігента. — Ну, гаразд, пане Юркович. Хочу уявити собі, що до вас, у ту далеку лемківську глушину, справді не дійшли з Росії події останнього часу: ні розстріл мирної, з іконами, народної демонстрації перед царським палацом у Петербурзі, ні Ленський розстріл робітників у Сибіру, ні інші жорстокі вчинки «доброго» нашого монарха. Можу уявити собі, що не чули ви нічого про дикунський циркуляр міністра внутрішніх справ Валуєва, котрим заборонялося все українське на Україні. А от зараз, коли ви опинилися серед нас, то, може, вам, як учителю української школи на Лемківщині, буде цікаво знати, як «добрій» наш імператор розв'язав національне питання в своїй імперії? Слухайте, добродію: на тридцять мільйонів населення України ми не маємо жодної української школи! Ви чуєте, добродію Юркович? Ви це можете зрозуміти? Нас позбавили преси, рідної школи, нас хочуть позбавити всього того, що могло б нагадувати про наше славне минуле, і навіть рідної материнської мови.

Петро схилив голову, щоб не дивитися в очі Заболотному. Було соромно і за царя, якому він до приїзду в Росію так безмежно вірив, і за себе — наївного, ошуканого в найкраїших своїх патріотичних почуттях до простого народу.

До пізнього вечора просидів Петро за бесідою з господарем. Про що тільки не говорили вони і яких тем не торкалися. Мав про що

розвідні учитель Юркович про свою хоч і убогу грунтами, але прекрасну Лемківщину, про її оригінальні пісні та самобутні звичаї. Потім Заболотний поцікавився, як далеко Сянок від Krakova, і з цієї нагоди згадав ім'я Леніна.

Петро вперше почув це імення. Вимовляв його Заболотний з повагою, натякав на якість зв'язки з Леніним. Коли ж Петро попросив щось докладніше розвідні про цю людину, господар дістав із закапелка за пічкою сувій газет, серед яких знайшов «Правду», зачитану й мало не діряв від вжитку.

— Буде охота, добродію, то почитаєте.

— Нелегальна? — поцікавився Петро.

— Hi, легальна. — Проте Заболотний з неспокоєм оглянувся у бік вікна. — В Петербурзі легальна, тобто формально легальна, а в Києві можуть за неї до в'язниці запроторити. Звідси далеко до столиці. — Машиніст показав пальцем на підпис під однією статтею: — Ленін. З Krakova пише.

Відтоді Петро перестав обходити монастирі, підпав цілком під опіку машиніста. Го-го, який-бо то світ розгортається перед Юрковичем! Чого він тільки не набачився в ті наступні кілька днів! Бував із Заболотним і в корабельному затоні, де готовали в дорогу пароплави, спостерігав за розвантаженням барж, бачив зігнуті, облиті потом спини робітників, мало не оглух від ляскоту й гуркоту в корабельному цеху... Всюди кипіла робота, стугоніли машини, крутилися величезні маховики, сипалося, здіймаючи хмарі куряви, чорне вугілля — і все це з волі людей, їхніми м'язами і розумом.

Мимоволі порівняв цих людей з тими, котрих бачив у монастирських дворах, на папері собору. Тут відчувалася енергія, сила, воля людська, а там лише тупцювання перед образами й слізне благання милості у всевишнього.

— Ну що, — питав Заболотний, перекрикуючи гуркіт машини, — подобається вам тут, пане професор?

Петро дивувався: звідки в його супутника стільки знайомих? Куди не прийдуть — Заболотного вітають, тиснуть йому руку, про щось під шум машин перемовляються з ним. А коли наблизився хтось з адміністрації, Заболотний, наголошуючи на слові «професор» (щоб начальство почуло), запитував:

— Ну що, пане професор, дивуєтесь? — I весело додавав: — О, я вам ще не таке покажу! Ходімте далі, пане професор!

Петро помітив, що Заболотний не без користі для своєї справи водив його по цехах і затонах, що слово «професор» та й сам він служили машиністові прекрасним маскуванням перед адміністрацією. В надійні руки потрапляли газети, якими він обклався, виходячи з дому. Петро не міг не помітити, як радісно зустрічали робітники свого Андрія Павловича, якими відданими і вдячними поглядами проводжали вони його, свого друга, а може, й керманиця. Все це було для Петра новим і незвичайним. Там, у його гірському kraju, діє кожний нарізно, поодинці, на свій страх, тут же, як у дружній родині, відчувається згуртованість і сила. Там раз у чотири роки сходяться на передвиборні віча, і то під охороною жандармів, а тут

кожної миті може спалахнути іскра протесту, можуть навіть стихнути машини, коли Андрій Павлович змахне рукою.

«Ось вона, та таємнича Росія, котрої ти досі не знов,— прийшов до несподіваного для себе висновку Петро.— Росія скривдженіх дядьків з Миргородського повіту, Росія зліднів і горя, що шукає свого рятунку в молитвах і прочанських екзальтованих походах до «святих» місць, Росія Заболотних і Галини Батенко — геройчна, безстрашна і нескорима. Так що можеш радіти с того, що саме тобі, простому учителю з гірської Синяви, можливо, першому з лемків, випало зробити це відкриття. Задля нього, професоре Юркович, варто було приїжджати сюди, на велику Україну, до Києва».

XVII

Майже за півгодини до призначеного Галиною часу Петро під'їхав на візнику до Видубецького монастиря. Вся прибережна гора, яку займав монастир, яруги і пагорби були вкриті суцільним лісом, засаженні садами та могутніми деревами волоських горіхів, серед яких то тут, то там витикалися своїми дахами монастирські будівлі, каплички та спочивальні монастирської братії.

На передньому плані, над самим глиняним урвищем, до якого щовесни у велику повінь підходила дніпрова вода, стояв, ваблячи до себе погляди тих, хто плив по Дніпру з південних губерній, високий білий собор староруської архітектури. В подорожніх довідниках мовилося, що Видубецький монастир був заснований у другій половині XI століття і саме на тому місці, де нібіто пристала до берега скинута великим князем Володимиром у Дніпро висока дерев'яна статуя поганського бога. Кияни, що бігли берегом за своїм богом, кричали йому з мольбою, з благанням: «Видибай, видибай, боже, покажись ще нам настанку!» I, як розповідають легенди, Дажбог послухався людей, виринув з води, приставши до берега, прийняв од них останню офіру і аж тоді поступився християнському богові...

Палюче серпневе сонце вже зайшло за монастирські сади і від зеленої гори лягла широка тінь на Дніпро, коли Петро наблизився до масивних дубових воріт і повз дебелого чернобородого ченця намірився пройти у монастирський двір.

— Може, пан зволить свічечку,— запропонував уклінно воротар, очевидно, прийнявши Петра за якогось заможного відвідувача.

— Свічка не завадить.— Петро вийняв з кишені гаманець.— Якщо отець воротар покаже, де маю шукати могилу Ушинського.

Чернець спохмурнів, відкопилив незадоволено товсті губи, підозріло оглянув відвідувача.

— І ви, пане, туди? Мушу вас засмутити. У таку пору...

І враз затнувся, побачивши в своїй великій м'ясистій долоні у кілька разів більшу суму, аніж варта найтовща свічка. Привітно всміхнувся, охоче показав, куди панові слід іти. Ale попередив як людину нетутешню — по вимові видно, що пан добродій із чужих країн,— що могилу Ушинського з учорашнього дня стережуть від крамольних

осіб, котрі нібито під виглядом педагогів збираються там для змови проти государя імператора.

— Могилу стережуть? — не повірив Петро.

— Мусить, пане, стерегти. Щоб не повторилося те, що було в п'ятому році. О, пан добродій не відає, що тут творилося. У ваших країнах того не буває. А тут бога забули, порівнятися з ним,— чернець широко перехрестився,— захотіли.

— Але ж Ушинський, отче, у могилі.

— В наші часи, коли на світі об'явилися антихристові посланці в особі так званих соціалістів, і мерці можуть капостити. Чули, що в Каневі, на могилі отого богохульника, діється? Не чули? Тож-то, мій батеньку. Ота підкуплена соціалістами вошива злідота, котра забула бога, сподівається знайти на могилі Шевченка гайдамацькі ножі. Якби не жандарми, розкопали б могилу.

Петро подякував за «науку» і, забувши про свічку, зайшов у двір. Глянув на кишеньковий годинник. Чверть години ще мав чекати на прихід Галини. Деесь треба було згаяти час. Оглянувся, шукаючи вільного від прочан місця. Іх було ще багато у монастирському дворі — сиділи купками під горіхами, юрмілися на паперті перед церквою. Лише дерев'яні сходи, що вели на садову гору, були в цей надвечірній час безлюдні.

Завернув туди. Пішов повільно, розмірковуючи над тим, що допіру почув від ченця. Не міг нічого збегнути. Чим перелякав великий педагог російського царя, за які провини взяли під варту могилу? Адже в тих ідеалах, яким служив Ушинський усе своє життя, нема нічого злочинного. Навпаки, російський цар, коли він щось тямить у педагогії, мусив би гордитися таким світлим розумом, як Ушинський. Його педагогічні методи стали взірцем для тих учителів, котрі відкинули лозину, як засіб виховання.

Згори тими самими сходами спускалася Галина. Уздрівши її, Петро забув про все на світі. Зірвав з голови капелюх і, змахнувши ним, голосно привітав дівчину:

— Вітаю, панно Галино! Вітаю.

Вона підійшла до нього, подала руку, а він, замість потиснути її, скопив в обидві долоні й підніс до уст.

— О,— всміхнулася Галина,— ви, я бачу, знаєте правила бонтону.

— Се, се, перепрошую, не правила, се моя...— Він хотів сказати «любов», але серце його так забилося, що він не спромігся вимовити цього короткого, з двох складів, слова.— Се, прошу вас, Галиночко, мое шанування до вас...

— Дякую, Петре Андрійовичу.— На обличчя їй набігла тінь.— Нехай ми на цю тему поговоримо в іншому місці, не тут. Не люблю цих брудних кошар, де стрижуть темних баранів з народу.— Вони стали мовчки спускатися з гори, йшли тихо, ніби прислушаючись до рипіння дощок під ногами, а насправді думаючи про своє.— А нам з вами не пощастило, Петре Андрійовичу,— заговорила знову Галина.— На могилі Ушинського об'явились блюстителі порядку.

— Я се знаю,— відповів із смутком Петро.— Воротар усе розповів. Але не можу добрati, панно, в чому тут річ? Невже Ушинський може бути для когось небезпечний? І навіть по смерті?

— Так, пане вчитель,— Галина спинилася, затримався коло неї і Петро, він уважно стежив за виразом її лиця, ловив кожне її слово.— Ідея Ушинського, як ви знаєте, прогресивні. Він відстоював народні школи, викладання у них рідною мовою, а це теж декого лякало. Ушинського обурювала наша педагогічна практика, заборона української мови у школах України, і це викликало шалену ненависть царських міністрів.

Вони вийшли на забрукований, вичовганий до блиску прочанами широкий монастирський двір. Галина опустила на обличчя чорну вуаль, щоб, як пояснила мимохід, сковатися від масних поглядів «святих отців». «От і згодилася вуаль»,— подумала, згадуючи розмову з батьком, коли вона, приміряючи цю саму чорну сіточку для брилика, збиралася на прогулянку.

— Галиночко, чи не забагато ти вистоюеш перед дзеркалom?

— А що таке, татусю? — спітала, не повертаючи голови.

— Та нічого.— Він зняв окуляри і заходився ретельно витирати їх хусточкою.— Пробач, що я втручаюся в твої справи. Ти ж ідеш до Видубецького? Дорога неблизька. Можна було б і скромніше вдягтися.

— Я не розумію тебе, тату.

— Тут і розуміти нічого. Ти не артистка, а студентка Вищих жіночих курсів, то могла б, кажу, скромніше...

Вона перебила його повчання веселим сміхом:

— Могла б, та не можу, татусю!

— А то чому, цікаво знати?

Вона манірно вклонилася йому.

— Бо я, шановний татусю, дочка відомого професора.

Батько до того був вражений її відповіддю, що перестав терти скельця окулярів.

— От саме тому,— почав він схвильовано,—що ти дочка професора, та ще відомого, як ти кажеш, могла б, шануючи мене...

— А я що, тату, компрометую тебе?

— Принаймні,— в його голосі почулися дражливі нотки,— мила донечко, мені не до вподоби твоя поведінка. Сама розумій: студентка Вищих петербурзьких курсів не легковажна панночка з тих, що вештаються по модних хрещатицьких крамницях. Прошу вибачити, Галино, мені дуже прикро це говорити. А ти, я бачу, навіть не усвідомлюєш... У тебе на обличчі приємна усмішка. Так-так, ти ніби пишаєшся, що ти така, саме така...— Батько став збиватися на слові, він забув про окуляри, засунув їх у кишеньо свого чесучевого піджака, а хусточкою почав витирати змокріле чоло.— Мої колеги дивуються, що я не зумів прицепити своїй єдиній доньці справжнього смаку до життя, що виховав кокетку, для якої мода — над усе!

— Так думають твої колеги, татусю? — здивувалася Галина.

— А напевно, що так. Зрозумій сама...— Батько простяг до неї свої ще міцні, засмаглі на сонці руки.— Ми з мамою не шкодуємо

для тебе нічого — ні коштів, ні ласки. Все тобі, здається, дали, аби з тебе вийшла справжня людина. А ти що? Гулянки, якісь вечорниці... Ти можеш, не сказавши нам нічого, кудись щезнути з дому, ти... ну, справжня вітрогонка.

— А от і не справжня, татусю.— Вона підійшла до батька, з любов'ю пригорнулася до нього, потім заглянула у вічі.— Я, тату, перерила всю свою бібліотеку, перегорнула всі енциклопедії, словники — і не знайшла того, що мені треба.

Батько перестав хмуритись, його засмагле на археологічних розкопках, обпалене південним сонцем лицце прояснилося, він з цікавістю глянув на доньку.

— Твоя вітрогонка, татусю, хоче знати, хто такі лемки, звідки вони походять, яка в них історія, починаючи з неоліту...

Батькове обличчя стало знову лагідним, під посивілими опадистими вусами забриніла лукава, так добре знайома Галині усмішка.

— Аж з неоліту? Далеко ти, дочки сягнула. Цікаво, а нащо це тобі потрібно? — здивувався батько.

Вона мусила признатися, що в Петербурзі познайомилася з лемком-галичанином...

— Молодим, звичайно?

— Яке це має значення, татусю? — вдаючи із себе байдужу, відповіла вона.

— І він припав тобі до серця?

— Трішечки, трішечки, татусю.— Галина відійшла до вікна, звідки видно було частину Подолу і широку долину Дніпра.— І розуміш, тату...— Вона зробила паузу, задивилася на краєвид, мовби хотіла розглядіти далекі обриси Вишгородської фортеці.— Розуміш, мені не хочеться виступати перед таким чоловіком невігласом. Я ж, правду кажучи, хоч і дочка професора, навіть не чула, що десь там, на заході Карпат, живуть якісь лемки.

— Ми багато чого не знаємо, дитино моя,— озвався за її спину смутний голос.— Така наша дійсність. Ми скоро забудемо, хто ми такі та звідки походимо.

— Не будь пессимістом, татусю,— відгукнулася вона, все ще розглядаючи знайому панораму Подолу.— Від нас самих залежить: бути чи не бути нам.— Вона перекинулася думкою до товаришів у Петербурзі, згадала машиніста Заболотного (он-он, недалеко від затону вона вгадує червоний дах його хати). Вони ні за яких обставин не падали духом, не піддавали сумніву доцільність своєї боротьби з дійсністю і навіть за гратах в'язниці не відмовлялися від тієї боротьби.— То як, тату? — спитала вона, відвернувшись від вікна.— Ти ж не тільки археолог, а добрий знавець новітньої історії, то мусив би щось знати і про лемків.

— Що тобі, Галино, сказати...— Роздумуючи, батько пройшовся по кімнаті. Це майже не вивчена етнографічна група української народності. Самобутня й дуже цікава з погляду дослідника. Та, на жаль, мало щастя випало на її долю. Історія несправедливо повелася з тими лемками. А засікавився я ними ще студентом. І почалося

все це з фольклору. Так-так, з пісні. Від твоєї мами, доброї, тямущої співачки, я почув першу лемківську пісню. Послухай її:

Бодай ся когут знудив,
Що мене рано збудив.
Малая нічка, мала,
А я ся-м не виспала.

Галина весело заплескала в долоні, підскочила до батька й поцілуvalа його спершу в одну, потім у другу шоку.

— Я сподіваюся, що твої знання з історії лемків цим не вичерпуються?

— Звичайно, ні,— всміхнувся він.— Може, ще дещо згадаю з того, чим колись захоплювався.— Він узяв її під руку, і вони, як на милій прогулянці, стали ходити по м'якому килимові великої вітальні.— Наша Київська Русь,— почав він повагом,— була і для лемків першою державною колискою. Про це свідчать і спільність мови, і майже тотожність звичаїв, і те, що посланці Хмельницького знаходили підтримку у своїх закликах і що в загонах нашого Богдана траплялися хорообрі хлопці з далекої Лемківщини. У Київському літописі 981 року згадуються міста Перемишль і Сянок як важливі західні форпости Галицько-Волинської держави. 1206 року в Сяноці відбулася зустріч між удовою князя Романа Галицького і угорським королем Гейзою. У Галицько-Волинському літописі 1150 року теж згадується лемківське місто Сянок як фортеця Галицької держави, а ста роками пізніше була описана саноцька церква св. Димитрія з чудотворною іконою розп'яття Христа на замковім майдані. Із занепадом могутності Галицько-Волинського князівства вся Галичина, в тому числі й Лемківщина, перешла у п'ятнадцятому столітті під зверхність польської Корони... Це все затянулось мені ще з тих літ, коли я готувався до захисту докторської дисертації. Але мені, Галино, обвалили крила. Вченій раді університету не сподобалось ідеїне спрямування моєї праці. Я був не в силі її відстояти перед університетськими реакціонерами. І, як бачиш, я став археологом, риюся в землі, розкопую древні могили, а історію, що завжди тісно переплетена з політикою, залишив. До речі, Галиночко, згадав я ще про одну подію: три роки тому в сяноцькій церкві св. Духа відбулося велике свято з нагоди сторіччя з дня народження Маркіяна Шашкевича...

Під добрим впливом цієї розмови з батьком Галина перебувала всю дорогу до Видубецького. Приємно було усвідомлювати, що її маскування не викликає підо年之ри навіть у батьків, що вона грає свою трудну роль досконало. Кокетка, вітрогонка... А що сказав би батько, коли б призналася, в ім'я чого його дочка грає цю смертельно небезпечну роль? Чи благословив би йти й далі цим шляхом, чи... А що, зрештою, він може її зробити? Минулися вже ті часи, коли він з матусею міг повчати її...

«Тільки будь справедлива, Галино,— прикрикнула вона на саму себе,— будь справедливою щодо батьків. Саме їм ти повинна бути вдячна за те гарне, з чим вийшла з рідного дому у важку дорогу. Вони прищепили тобі дух незалежності, навчили відрізняти добро від зла, навчили, зрештою, найголовнішого: любити свій народ

і ненавидіти його ворогів. Без того духовного гарту ти не знайшла б стежки до робітничого гуртка в Петербурзі, без нього ти справді вийшла б у світ пустою людиною, звичайною кокеткою та неробою...»

— Добродію Петре, чи не покататися нам на човні? — спитала Галина, коли вони поминули монастирські ворота і вийшли за товсті мури святої обителі.

Перед ними був Дніпро, широкий, тихий, з вогняно-пурпуровими барвами від сонця, що от-от мали торкнутися землі. На перший погляд він і справді здавався тихою, спокійною рікою, по його голубій поверхні пропливали білі, мов іграшкові, пароплави, іх обганяли бистрохідні катери з веселим панством, уздовж і впоперек снували веслові човни та вітрильники. Але Галина знала й інший Дніпро — весняний, каламутний, що легко рвав береги, зносив греблі й запруди, що валив з корінням віковічні дуби. Тоді він нагадував їй того велетня народного, який зараз мовчки зносить наругу, але прийде час (а цьому запорукою є такі люди, як машиніст Зabolотний) — і богатир народ підніметься, розправить плечі й, брязнувши кайданами, гукне: «Агей, аж тепер ми, панове, зведемо з вами рапунки!»

Галина махнула рукою весляру, щоб той підплів до них, сказала йому, ніби давньому знайомому, кілька жартівливих слів, взяла весла і, запросивши Петра сідати, відштовхнулася від берега.

Одного січневого передвечір'я батько сказав:

— Ну, будемо збиратися, Галю. Марія Костянтинівна прислала нам три квітки.

— Виходить, третій для мене, тату, — зраділа Галина.

— Ні, тебе, мабуть, мала вона першу на увазі, — заперечив батько. — Марія Костянтинівна гадає, що по закінченні гімназії ти підешіш шляхом.

— А ти, татусю, як гадаєш?

— Обираї сама, дитино. Скажу тільки відверто: навряд чи був би тобі під силу її тернистий шлях. Творчість Заньковецької — це суцільній подвиг, дитино. Великий подвиг в ім'я мистецтва, що повинно служити народові. Ти навіть не уявляєш, в яких умовах доводиться працювати українському театріврові. Матеріальні нестатки, безнастанні мандри по провінційних сценах, зимою — холод, а влітку — спека на довгих курних шляхах, зневага адміністрації до «малоросійського, хохлацького» слова і над усе — образливе «піклування» цензури про репертуар театру, нагляд поліцмейстерів за кожним кроком тих, хто присвятив себе визвольній ідеї свого народу...

— Даремно, татусю, ти накопичуєш оці всі страхи переді мною. Я, тату, знайома з ними, і вони мене не лякають. Для мене важить та благородна ідея, якій присвятила своє життя Марія Костянтинівна.

— Це дуже похвально, Галю. І мені приемно чути таке з твоїх уст. Але для того щоб нести в народ ці ідеї так окрілено і мужньо, як несе їх Заньковецька, треба, крім усього іншого, мати її великий талант.

— Ти, татусю, хочеш сказати, що я не маю хисту?

— Я цього не кажу, але такого артистичного хисту, як у Заньковецької...

— Пробач, татусю, ти не був на нашій останній розмові. Мене захотіла послухати Марія Костянтинівна в ролі Дездемони. А потім я повторила за нею монолог наймички. Власне, не за нею... Я по-своєму проказала цей трагедійний передсмертний монолог дівчини. Ах, тату, ти бачив би, чим кінчилася наша бесіда! Як Марія Костянтинівна обімала мене за цю гру і які слова подяки та захоплення почула я від неї. Вона сказала, що я перевершу її, Заньковецьку, що стану, коли захочу, першою українською артисткою, роль для якої матиме за честь написати найкращий український драматург.

— Ну що ж,— зітхнув батько,— дай боже. Радий був би, коли б збулася твоя мрія. Кінчиши гімназію і... приставай до них. А там побачимо. Мостів за собою палити не будемо. Вищі жіночі курси — це теж не малі горизонти. Спробуй. Тільки навряд. Марія Заньковецька неповторна. Мені здається, що земля не може родити другої такої артистки. Я мав щастя бачити її на гастролях українського театру в Москві. В Малому театрі. О, яке незабутнє враження справила вона на російських глядачів! Вона потряслася їхні серця долею найнечаснішої людини, долею бідної сироти-наймички. В залі залягла така тиша... Здавалося, спинились людські серця в страху перед тим, що мало статися. Недаремно Антон Чехов у своєму листі до брата Олександра писав після цієї вистави: «Заньковецька — страшна сила...»

Про такий діалог, що відбувся в домі професора Батенка п'ять років тому, й розповіла зараз Галина. Перетягши упоперек Дніпро, вона скерувала човен утиху затоку лівого берега, з шурхотом пристала до піщаної коси під широким гіллям старої верби і, відкладвши весла, підгорнула долонями волосся, поклала руки на коліна. Та вставати не поспішала. Воліла бути на воді, аніж сходити на землю, де стільки несподіванок може чекати за кожним деревом на таємного кур'єра більшовицького центру, особливо тоді, коли кур'єр надумався розповісти своєму коханому галичанинові щось дуже важливе із свого життя.

...Увечері Галина сиділа з батьком у другій ложі театру «Товариства грамотності», як тоді називався будинок на Васильківській вулиці, де грав український театр Садовського. Батько застеріг дочку: будь обережною, не виставляйся з ложі, бо, як упізнає інспектор, не оберешся завтра лиха... (Відвідували театр, а особливо «малоросійські вистави», суверо заборонялося гімназіальні молоді). Галина ніби згоджувалася, на якийсь час ховалася за батьківську спину, але так просидіти довго не могла, вона знову тягнулася до оксамитового бар'єра ложі, оглядала заповнений публікою великий зал, піднімала очі на високі яруси, де серед робітничої молоді немало знайшлося б знайомих студентів, шанувальників таланту Заньковецької, котрі знову готові впратгтися в фаетон великої артистки... Галина заздрить тим хлопцям з гальорки. Як вони ловко це зробили після останнього бенефісу Заньковецької. Віпяягли коней, самі впяяглися і до саюї квартири, співаючи, п'яні від щастя, везли, як богиню, свою Марію...

Театр гудів в очікуванні початку свята. Двадцятип'ятирічний ювілей сценічної діяльності Заньковецької збігся з двадцятип'ятирічним

ювілеєм українського театру, до якого на перших порах разом з Кропивницьким і Садовським прийшла і Марія Заньковецька.

Саме про це говорив Галині батько; він повчав свою донечку (бо в гімназії її цього не навчать), називав корифеїв першого українського театру, з гордістю згадував прізвища талановитих драматургів... А Галина, як і належить вихованій дитині, кивала головою, слухаючи батька, згоджувалася з ним (аякже, професор!), а думками була там, ген-ген, аж на гальорці, серед своїх студентів, перемовлялася з ними і, ніби жартуючи, виповідала їм свою мрію: незабаром ось, ще вони не скінчать своїх університетських студій, як вона вийде на сцену в ролі Дездемони...

«А може, ви, хлопці, після моєї першої вистави захочете впрягтися і в мій фаетон?» — подумала і аж зашарілася від сорому, затулила обличчя долонями...

— Цікаво, який сюрприз викине сьогодні поліція,— долетіло до її слуху з батькових уст.— У театрі пантрують переодягнені «чини». Ось перед нами один з них, крайній у четвертому ряду. Бачиш?

Галина не встигла приглянутись до переодягненого «чина», бо в залі погасло світло, а за хвилину-другу, коли улігся гомін, почала потихеньку розсуватися велика оксамитова темно-зелена завіса.

Заньковецька грава з величезним піднесенням. Спершу Наталю з четвертої дії «Лимерівні», а після драматичних колізій цієї п'єси перевтілилась у зовсім протилежний образ, створивши перед глядачами характер життєрадісної Зіньки з п'єси «Лісова квітка». Невеличка, струнка Заньковецька вела свої ролі щиро і просто, вона сама спалахне факелом від того гніву та зненависті, що горіли в ній до підлої Шкандибихи.

Юна Галина на все життя запам'ятала цей гордий образ дівчини, яка воліла вмерти, аніж повернутися назад до «живої труни», до нелюбого чоловіка. Галина знала напам'ять останній монолог Наталі, і хоч минуло з того вечора довгих п'ять років, вона перед очима Петра, забувши, що зараз не на сцені, а у човні під вербою, повторила цей пристрасний монолог так (або приблизно так), як проказала його сама Заньковецька: «...Не віддала я тобі його і не віддам... От при всіх людях кажу, що кохала я його одного, кохаю і буду кохати, а того осоружного дурня ненавиджу, а оту стару чортіху розірвала б на шматки».

Петро зауважив:

— Ви готовувалися до гри на сцені, а довелося грati в житті. Як се, Галино, сталося?

— Той вечір усе вирішив. Моє життя круто повернуло убік, далі від сцени, зате якнайближче до самого життя.

У Галини була досконала, просто феноменальна пам'ять (в її новій професії це так важливо!), і вона легко відтворила ту атмосферу загального урочистого піднесення, яка запанувала в театрі, коли після вистави почали виходити на сцену представники різних груп та організацій з промовами та привітаннями, зверненими до ювілярки. Читалися адреси і телеграми, підносились артистці вінки, лунали в залі вигуки на честь Заньковецької, раз по раз скоплювався вихор

оплесків, але те, що сталося після прочитання адреса від робітників, важко передати словами.

«Дорога наша Маріє Костянтинівно! — почав читати робітник з великого прикрашеного червоними стрічками аркуша паперу.— Позбавлені можливості вести людське життя, зайняті з ранку до ночі важкою працею, ми, українські робітники, тільки в рідкі хвилини мали можливість любуватися Вашим величезним, чудовим талантом, Вашою дивною чарівною грою. Але в ті рідкі хвилини, коли ми відривались од верстата, од тяжкої праці й бачили Вашу чудову гру, ми забували своє злidenie життя. Коли ми бачили Вас у «Наймичці», в «Безталанні», ми певні були, що створити ці типи міг чоловік, який усює душою співчуває всім пригніченім і пригнобленим. І в цей урочистий день Вашого 25-літнього ювілею ми, українські робітники, складаємо Вам щиру подяку за чудові хвилини, які ми переживали під час Вашої гри. Ми віримо, що настане день, коли зможемо вітати Вас не тільки ми, окрема група українських робітників, а й у весь пролетаріат від краю до краю нашої України».

Прочитавши адрес, робітник зняв з своїх грудей червоний бант і, хвилюючись, несміливо рукою пришиплив його до сукні артистки.

Тишу великої театральної зали раптом прорвала буря оплесків. У ті часи, чорні часи військово-польових судів і жорстокої розправи над усім, що могла принести революція 1905 року, червоний бант на грудях української артистки промовляв сам за себе, він давав зрозуміти, що народ не скорено, що сили революції живуть і житимуть.

Особливо шаленіла гальорка. Коли в партері частина публіки при-нишкала, а дехто зі страху став оглядатися на двері, в яких от-от могли з'явитися вусаті чини поліції, то гальорка не знала страху, вона, окрілена своїм шаленством, несамовито била в долоні й стоголосо кричала «слава». Здавалося, от-от вона зніметься зі своїх ярусів, пронесеться над заціпнілим партером і впаде до ніг великої артистки, подвиг якої в своїй гарячій уяві ототожнював кожний з робітників із розп'ятою і знову воскреслою матір'ю Україною.

— Наступного дня уранці,— продовжувала Галина свою схвильовану розповідь Петрові,— я пішла до моєї учительки. Враження від угорашнього вечора були такі сильні й так окрилили мою душу, що я, здається, всю дорогу всміхалася до зустрічних людей і готова була, коли б мене хтось запитав, розповісти про все, що зі мною койloся. Таж я зразу, лиш привітаю Марію Костянтинівну з її творчим тріумфом, передам татову згоду, а може, навіть з порога крикну йї: приймайте й мене в свою сім'ю, я готова з вами, Маріє Костянтинівно, хоч на край світу! Ах, які світлі надії клубочилися тоді в моїй голові! Я — артистка, я до забуття віддаюсь високому мистецтву, я не схиляюся перед «сильними мирами сего» і не йду на компроміс із совістю, я служу народові так, як служить йому Заньковецька... Одним словом, усі ті вимоги, які ставив мій батько до українського прогресивного актора, я увібрала в себе й ладна була відстоювати їх, боротися за них.

Та раптом усі мої надії, немов яблуневий цвіт у бурю, полетіли долі, як тільки я переступила поріг її домівки. Я жахнулася: у вітальні,

у всіх кімнатах артистки я побачила розкидані речі, викинуті з гардероба театральні костюми, на підлозі лежали книжки, папери, вчорашині адреси, вінки, телеграми... Там, у театрі, перед повними ярусами гальорки поліція не осмілилася показати свої ікла, з пам'яті її ще не стерлися революційні події п'ятого року, зате вночі, коли місто спало, вона перевернула в квартирі артистки все догори дном.

«Ось чим привітав мене, українську артистку, цар-батюшка», — сказала з глибоким смутком Заньковецька.

На диво собі, я не побачила в її великих очах ні страху, ані сліз. Очі були сухі, похмурі, а вся її невелика тендітна фігура зібрана, напруженна. Вона нервово, схиливши голову, походжала між розкиданими речами, шукала щось серед костюмів, переглядала папери, розсипані по підлозі.

«Щось не можу знайти того самого робітничого адреса,— говорила вона.— Невже вони прихопили його із собою? — А потім, звівши очі на мене, ніби свої сестрі, поскаржилася із смутком: — Вчора мене величали і великою, і геніальною. А яка ж я велика, коли неспроможна навіть мізинцем поворухнути, щоб відомстити їм? — Марія Костянтинівна підійшла до мене, поклала руку на плече і, тулячись щокою до моєї щоки, закінчила з глибоким зітханням: — Отут, Галино, моя справжня трагедія. Ale її не виголосиш зі сцени. На наше нещастя, ще не народився такий драматург, котрий би гукнув народ за собою в останній бій».

«Не горюйте, Маріє Костянтинівно,— відповіла я їй по-дорослому, хоч мені тоді не минуло ще й вісімнадцять літ.— Я за вас відомщуся ім. Тато радить на Виці жіночі курси вступати, до Петербурга іхати, близче до того, хто вас так тяжко сьогодні скривдив. Так що не горюйте, Маріє Костянтинівно...»

Поверталися на правий берег, коли зайшло за кручу сонце, а на Дніпрі засвітилися червоні вогні бакенів. Петро помінявся місцем з Галиною, сів на весла. З-перед очей не сходили сцени, про котрі допіру розповідала дівчина. Він уперше почув сьогодні про тендітну, але велику духом Заньковецьку. А міг би ніколи й не почути, коли б не петербурзька зустріч з Галиною. Як, зрештою, все складається добре. Не увидів царя, зате увидів те зло, яке він сіє людям по землі. Галина, здається, одна з тих, хто заповзявся виполоти те зло, а самому сіячу обрубати руки. А може, не тільки руки?.. Все в цій дівчині загадкове. Все вабить і чарує. I вся вона, як сонце, недосяжна. Хіба він зуміє коли-небудь освідчитись їй у коханні? Там, на Невсько-му, він не посorомився підхопити її пуделечко і навіть сісти обіч неї, а тут, серед цього безлюддя, не сміє навіть її руки торкнутися... А втім, можеш не шкодувати, Петре. За три дні кінчиться твоє розкошування. Ти повернешся до своїх лемків, а вона подастися на північ до своїх студій. Прикордонний шлагбаум упаде навіки за тобою. Так що заспокойся, Петре, греби собі, натискай на весла, бо щось зносить тебе бистрина...

— Петруню,— покликала раптом Галина.— Пробачте... Можна вас так називати?

Петро підняв голову. Вечірні сутінки заважали йому розгледіти лице дівчини, зате він угадав по голосу її грайливий настрій.

— Називайте, Галиночко.

Вона чомусь засміялася.

— От і добре, мій лемку. Тут нас ніхто не підслухає.

— А з вас справді вийшла б файна артистка.

— Ви що, образилися?

— Ні, Галино.— Він не міг стримати свого зітхання.— Мені просто дуже сумно.

— Про розлуку, мабуть, думаєте?

— Та думаю.

— Думаю і я, Петре Андрійовичу.

— Ale ж прецінь вам весело.

— То вам так здається.— I враз, ляснувши долонями по колінах, захоплено випалила: — Петруню, а що, як я поїду в вашу Синяву?

— Ви? — не повірив Петро.— У мою Синяву?

Він перестав веслувати, нахилився до неї, хотів подивитися їй в очі — та ж від цієї витівниці залежало тепер його життя — і в ту мить відчув на своїх щоках її пахучу ніжні долоні. Дівчина забула, що на воді не можна пустувати, вона теж нахилилася до нього, скопила його голову в свої долоні й прошепотіла спраглими устами в саме обличчя:

— Приїду, от побачиш, що приїду.

Про весла вони забули, і річкова бистрина, підхопивши човен, повернула його і понесла за течією вниз. Подаючи гудки перестороги, назустріч ішов освітлений пароплав, насувалося чорне громаддя мосту, миготіли, похитуючись на хвильях, червоні ліхтарики бакенів, а у човні не бачили і не чули того всього. Схилившись одне до одного, вони виділи в своїй уяві не розбурханий пароплавом Дніпро, а смерекові Бескиди, звивисту стежку з гори, по якій, узвішвшись за руки, вони спускалися до рідної Синяви...

Вони отямiliлись аж тоді, коли човен їхній минув уже залізничний міст. З того часу й почалося змагання з течією. Щастя, що Петро мав міцні жилаві руки і що його супутниця була дівчиною витриманою, до того ж добре веслувала і навіть серед ночі вгадувала знайомі й затоки та острови.

Вони зійшли на берег геть аж перед світанком. Тримаючись за руки, ледве спромоглися пройти кілька кроків, щоб тут же впасти у густу пахучу траву. Перед тим, як заснути, Галина прошепотіла крізь щасливу усмішку:

— А я, Петруню, таки приїду в твою Синяву.

Частина друга

I

Порадившись із мамою, стрижк Петро спитав мене:

— Тобі ще лишилося рік учиться у видліловій. А далі що? Куди, Василю, підеш?

Мене здивувало таке запитання. Куди піду? Та про це не тільки сам стрийк, а й маленька Зося, напевно, знає, що по видлівій піду вчитися на пана професора.

— До учительської семінарії хотів би-сь,— вгадав мою думку стрийк. В його голосі почулися скептичні нотки.— А що таке в Австрії учитель народної школи? Тільки й того, що гучна назва «професор». Інспектор тобою командує, ксьондз лізе у твої педагогічні справи, перед паном дідичем скидай шапку, вйт теж принюються, хтів би й він бути твоїм наставником... Інша річ — ремісник, та ще висококваліфікований. Людина має файну професію, вона ні від кого не залежить, хоче — робить, а хоче — ні...

Стрийк круто повернув розмову: він сказав, що хотів би мене віддати вчитися до Бучацької ремісничо-будівельної школи, звідки я вийду коли не інженером, то найліпшим у Галичині будівельником. По її закінченні я будуватиму людям високі будинки, фабрики, кам'яні мости і зароблятиму стільки грошей, що й собі самому поставлю високу кам'яницю.

Я охоче пристав на таку думку, а коли стрийк Петро став читати мені з друкованого довідника, яке-то воно славне місто Бучач (дуже старовинне, уперше згадується про нього в історичних документах 1397 року), я, не дослухавши, радісно скрикнув:

— До дідька виділову! Іду до Бучача. Хочу бути будівельником, а не професором!

Це, звичайно, не серйозне покликання відгукнулося, не любов до професії будівельника, а, як самі догадуєтесь, заговорила хлоп'яча допитливість, бажання заглянути туди, за гори, за синій обрій, де, напевно, інші люди, де в школах не б'ють за найменшу провину, де ще стоять старовинні фортеці... Мене вабили нові світи, хотілося побути в ролі дорослої людини: сісти з валізою в руці у вагон і повз Вільхівці поїхати далеко-далеко на схід, до якогось там Бучача над річкою Стрипою.

— Згоден, стрийку, згоден! — радів я, б'ючи у долоні та підска��уючи, хоч досі цього не робив, бо вважав себе дорослим, солідним хлопцем.

А за місяць прийшла стрийкові відповідь від директора бучацької бурси¹, де я мав мешкати і де мене мали виховувати в староруському дусі; трохи згодом прийшло повідомлення з ремісничо-будівельної школи при монастирі отців Василіян, а в кінці серпня 1913 року я по-прощався із своїми друзями, поцілував мамі руку і сів у вагон поїзда Krakiv — Ternopil'.

«Добрий день, стрийку!

От вам і древній ваш Бучач, який ви так вихвалили, от вам і староруська бурса, до котрої я мав щастя через вас потрапити. Я повірив вам, що тутечки рай, що тут мене ніхто й пальцем не зачепить...

Бурса — гуртожиток. Бурси в Галичині організовувалися на кошти політичних партій та організацій, і в них, звичайно, проводилося залежне від тих партій чи організацій виховання.

Ви здивуєтесь, напевно, що в попередніх листах я вихваляв старовинний Бучач і гордився перед вами тим, що-м не тільки видів, але й лазив по вкритих мохом високих мурах замку. Тоді вихваляв, а теперечки кляну и ненавиджу! І знайте, стрийку, не буде з мене будівельника, хоч учуся я добре, а з креслення та малювання маю відмінні оцінки. Коли б Бучач не був так далеко від Сянока та коли б я мав трохи грошей, я, напевно, втік би звідси.

Дорогий стрийку! Повідомляю вас, що я вже не пишу щоденника, котрий почав був, як ви мені порадили, ще у Вільхівцях. У мене відбрав його директор бурси, високий дебелій черевань, ненависний усім пикатий веприк, комуто з кухні носять пахучі смачні страви, а нас, як голодних поросят, тримають на рідкій кортопляній ющиці пісній, прикроплений молоком, пшоняний каши. Але й пшоняної каши, хоч як нас від неї нудить, не дають досита наїстися.

У щоденнику пишуть і про себе, і про інших людей лем правду, тому я не міг утриматись, щоб не описати наших бурсацьких порядків. Я, стрийку, написав усе: що нас, ніби в'язнів, нікуди непускають після школи, що увесь вечір тримають у «загальній кімнаті» над підручниками, що надокучають молитвами. Поміркуйте, стрийку, самі: перед їжою — молись, по їжі — молись, перед сном — молись...

Єдина розвага — це московські пісні, котрих нас вчать вечорами співати. І руського царя гімн, який ми співаємо перед вечірньою молитвою. Про се я написав у щоденникові так: московські пісні — се добре, і я вже чимало їх знаю, але чого нам забороняють своїх рідних співати? Чому вихователь, отой сухоребрий фертик, що ніколи не розлучається з бамбуковою тростиною, вскачує до нас, як розлюченій пес, коли почне над собою (він мешкає унизу, під «загальною кімнатою») якусь нашу рідну пісню?

Ви, стрийку, спітаєте, як мій щоденник потрапив до директорових рук? Я сам того не відаю. Зошит я ховав у головах, під матрацом, се на ніч, а як ми йшли вранці до школи, замікав його у свою валізку. Коли черговий викликав мене до канцелярії, то з чорною цератовою палітуркою зошит лежав уже перед директором, а трохи збоку від стола, поляськуючи себе гнучкою тростиною по нозі, стояв той фертик, прозваний нами Гіеною.

Директор бурси не муготів собі під ніс, як він се від великого задоволення любив робити, і навіть не колупався гусичим пером у зубах, коли я зайдов до його канцелярії. Він похмуро оглянув мене з ніг до голови, а відтак спинився своїми світлими, як у янгола, очима на моїм лиці. Спітав:

— Ти видиш сей зошит? Ми читали твою писанину. Що ж, файно пишеш про своїх благодетелів, дуже файно.

«Тепер розмова буде коротка,— подумав я із страхом.— Тепер альбо — альбо, як казав колись наш дідусь. Альбо бамбукова тростина, альбо геть із бурси».

— Я особисто знаю твого стрийка Петра,— продовжував директор.— Перед тим як їхати до Росії, він написав мені письмо, в котрим уклінно просив прийняти тебе до бурси. Товариство імені Качковського зважило на те, що родина твого отця бідна, що сам отець

мусив поїхати до Америки, і тому дали тобі, хлопче, стипендію, щоби ти міг безкоштовно мешкати і виховуватися у нас, у бурсі, щоби ти був вдячний своїм благодійникам і виріс, так би мовити, на честь і славу нашої справи.

Я, стрийку, мало розумівся на тих «справах», заради яких нас го-дують пшоном і непускають гуляти, і не дуже був вдячний вам, стрий-ку, за таку ласку, але огризнутися не смів, щоб янгольські очі не спохмуруніли від гніву, щоб товсті директорові пальці не кинулися шматувати зошита.

— Ти усвідомлюєш те, що ти тут написав? — хтів знати пан ди-ректор.

Я не розумів запитання і тільки знизав плечима та шморгнув но-сом, ніби збирався заплакати.

— Чого ж ти мовчиш?

— Коли віддасте зошит,— забубонів я, опустивши очі,— то я все повім.

— А що ти скажеш?

— Віддайте зошит, тоді... — Я не докінчив, почувши хрускіт па-перу. Підняв голову і, ніби Гієна вже оперезав мене тростиною, зойк-нув, кинувся до стола, щоб вирвати у директора надвое розшмато-ваний щоденник.

— Спалаіть, прошу вас,— звелів він Гієні. Директор вийняв зубо-чистку з кишені білої камізельки, але, перш ніж зайнятися нею (це була пообідня пора), сказав, підводячись з-за столу: — По-переджаю, шмаркачу. Ми виб'ємо з тебе твоє зухвалиство. На квасну капусту посічмо. — А коли вже я був коло дверей, докинув: — І вуха, лайдаку, вирвемо, коли ти ще раз осмілишся таке бабрати.

Дорогий стрийку, мушу кінчати сего невеселого листа, бо пишу його не в бурсі, а в школі по уроках. Будьте здорові, стрийку. Не робіть собі смутку з того, що съєте не вгадали, де мені вчитися. Про моє нещастя, стрийку, нікому ані слова не кажіть, най мама думає, що мені тут добре мається. А будівничий майстер, стрийку, може, з мене таки вийде. Хоч би для того, щоб змурувати тій свинській Гієні могильний склеп, а поки він, той пес, живий, скувати йому міцну заливну клітку.

Та що б там не було, я вчитимусь добре. Так що не смутіться, стрийку.

Ваш Василь Юркович»

Я тоді не сподівався, що цей лист із Бучача буде останнім і що незабаром я сам полечу за ним у своїй рідній Вільхівці.

Трапилося це на другий чи третій день після тієї «чемної» розмови директора зі мною. Про мій знищений зошит знала на той час уся бурса. Гадаю, що цю звістку про моє горе пустив той, хто підстеріг мене і передав до рук вихователя зошит. Данько Барсук, невисокий, але плечистий, з добрячими кулаками і квадратним засмаглим лицем, міг бути цим запроданцем, бо вмів догоджати і директорові, і Гієні, а кухаря міг так розжалобити своїми улесливими слівцями, що той завжди досипав йому півмиски юшки або каши.

Того вечора, коли сталося це нещастя, я поруч з іншими сидів за довгим столом і чивік фізику. В кімнаті було тихо. Лише Данько вештався чомусь поза спинами й упівголоса наспівував собі коломийок. Голос у нього грубий, слова зухвалі, й стосувалися вони мене, нещасного, мовляв, писаки, котрого брикнула стара кобила за те, що писав-єм у свій зошит всілякі побрехеньки проти пана бога та папи римського... Я довго зносив це глузування і озвався до нього лише тоді, як мое серце почало молотом гупати в грудях.

— Перестань, Даньку, ти заважаєш готовувати уроки, — попросив я.

Той удав, що не почув, і продовжував, узявшишь, як баба, за щоку, виспівувати. Дехто чміхнув у кулак, дехто засміявся. В таких випадках, особливо коли блазнює і насміхається з тебе хтось сильніший або той, хто має підпору в учителя, знайдуться підріхувачі. Данька підтримали: хто смішком, а хто улесливим слівцем — хвацькі, мовляв, коломийки у тебе виходять...

Терпець мені урвався, і я незчувся, як вискочив з-за столу, як опинився перед зухвалим співаком.

— Ти перестанеш?

— Або перестану, або ні, — відповів Данько, кривлячи писок. Він заклав руки в кишені штанів і, задравши по-індичому голову, пройшовся повз мене. — Піф-паф, пане добродзею. А що ти мені, писако, таке, що я маю тебе слухати?

Данько спинився перед одною з книжкових шаф, котрими була відгороджена наша велика кімната від ванькирчика. Я не думав, що так станеться, що мій удар в Данькові груди буде таким замашним. Та й взагалі я тоді нічого в гніві не міг думати. Розмахнувшись, бацнув Данька кулаком у груди, а коли той заточився і вдарився спиною об шафу, шафа хитнулася і почала спершу потихеньку, а потім усе швидше й швидше валитися назад, на підлогу ванькирчика!

Боже, що тоді зі мною діялося! За цих кілька секунд, поки хилилася шафа, я збагнув увесь жах того, що от-то мало статися: в шафті містилися дорогі, в позолочених палітурках книжки, вони від падіння могли разом із шафою розбитися. Що діяти? Як спинити її? Охоплений страхом і розpacем, я простяг руки до шафи...

«Боже, матінко свята, рятуй мене! — кричало в мені все. — Спини її! Спи-ни-и-и!»

Але бог не послухав мене. Шафа, брязнувши склом, важко вдарилась об підлогу, здійнявши густу хмару пилиок, що піднялася вгору й закрила електричну лампочку під стелею. Серце мое спало, а я весь вкрився холодним потом... «Кінець, усьому кінець», — зміг тільки подумати.

Хлопці посхоплювалися з-за столу, лем я стояв ніби здерев'янілий і не рушився з місця. З хвилини на хвилину можна було чекати появи тонкогубого Гієни з тростиною в руці, бо саме під ванькирчиком, на котрый звалилася шафа, містилась його кімната.

Він і не забарився. Ускочив до залу, розглядається, серед загальної тиші підходить, пригнувшись, до розбитої шафи, питав:

— Хто се?

Данько спокійно киває на мене, кидає насмішкувато:

— Вони.

Я не боронюсь. Я до того був приголомшений, що не пручався, коли вихователь скопив мене за плече і турнув поперед себе до дверей. У своїй кімнаті внизу він повернув у дверях ключ і звелів мені лягати на стілець. Я ліг, не мав сили ні оборонятися, ані просити помилування... Але перший удар із свистом привів мене до пам'яті. Ніби розпеченим заливним прутом, мене шмагонули по заду раз, удруге, втретє...

Боже мій, мені перехопило подих, я видавив із себе глухий зойк, підсвідомо рвонувся, скопив ката зубами за руку, а коли він од болю аж скрутівся, жбурнув у його морду важку чорнильницю...

Я не чекав, поки вихователь, приголомшений, облитий чорнилом, отямиться, в одну мить прискочив до дверей, повернув ключ і вибіг надвір.

За півгодини я вже був на станції, а другого дня, по обіді, без валізи в руці входив до рідного дому.

II

Поїзд пішов далі, на Загір'я, а він, не здибавши нікого знайомого на пероні, вийшов з вагізою в руці на невеличкий передвокзальний майданчик, де чекали на пасажирів міські фіакри. Але він поминув їх, бо було б сміху серед сусідів, коли б він, простий заробітчанин, дозволив собі таку розкіш.

На щастя, як вийшов на гостинець, його наздогнала скрипуча, ладованна крамом однокінна фіра.

— Іван! — скрікнув здивований погонич, в особі якого не менш здивований Юркович упізнав Ілька Покуту, незмінного фірмана кооперативної крамниці при товаристві ім. Качковського. — Се справді ти, Іван? З Америки? — Він зсунувся з воза, підскочив до Юрковича, скопив у нього не дуже важку валізу і, поклавши її між паками з крамом, миттю повернувся до «американця», щоб привітати: тиснув руку, йокав та прицмокував, розглядаючи його чорний «панський» одяг, потім, як найріднішого побратима, розпитував про здоров'я, чи багато за ті долари наковтався вугілля...

Та нагло стяմвіся, згадавши про щось своє, ляслув батогом по худих, витертих од старості клубах конячини і, чимчикуючи обіч воза, заговорив про те, що, напевно, гнітило йому душу вже не один день.

— Добре трафив приїхати. Вчасно. Ні, ти лем послухай, газдуню, що тут у нас діється. Професор Станьчик із своєю окатою дівкою вже перетяглися до тих, до мазепинців. А Стефанія цілком звар'ювала. Де віче, там і вона. Її за туто політику вигнали з гімназії, а вона, як ціпом, молотить і далі язиком. Розпинається за якусь соборну, де буде всім, як у божому раю, файно, кличе бити москалів... Лем у наших Вільхівцях боїтесь виступати. Знає, гадюка,— тут би їй хвіст відразу одрубали. А її отець, шляк би його трафив, той від попівського корита не відходить. Він, скарав би його пан біг, перший погодився переосвятити нашого «Качковського» на іхню «Просвіту».

Але ж ти, Іване, такий же фундатор, як і професор Станьчик. Ти, пане-брате, заступник голови правління і можеш сказати тому перекинчикові: не позволям, мосьпане! Не дамо рідної читальні!

Ілько Покута — кволий тілом, висущений зліднями та хворобами — із запалом та гнівною несамовитістю картав за зраду Станьчикову родину, а з панни Стефанії за її виступи на саноцьких вічах ладен був зняти спідницю й прилюдно баготом відшмагати.

— А що ж мій брат Петро? — спітав Іван, ідучи поряд Покути. — Тож серед тих, котрі відкривали читальню, був і він.

— Твій мудрий професор забув дорогу до наших Вільхівців, — сказав із серцем Покута. — В кінці серпня виділи його в Сяноці, та перейти міст не посмів, побоявся. — Ілько оглянувся на поодиноких перехожих і, переконавшись, що його ніхто не може почути, додав з кривдною ноткою в голосі: — Чули-сьмо, що побував він у Росії і аж до самої столиці добрався. Скажи Петрові, що гріх йому буде тримати при собі царське слово. Так і скажи братові, що люди, оті самі тверді руснаки, котрих він підмовляв колись віддати свої голоси за істинно руського посла, що ті люди хотіли би знати, яка там у нього вийшла бесіда і чи довго ще нам чекати, доки того все, — Покута повів гнуучким пужалном по синьому обрію, від краю до краю підпертуму високими хвилями зелених гір, — знову буде наше.

Підвода в'їхала на міст, і той лунко задуднів під колесами. І, як здалося Іванові, привітав його доброзичливим голосом: «Де-сь так довго блукав, газдо, якими світами, Іване?»

Недалеко од краю відстав Іван від Покути, схилився на масивні дерев'яні поручні (він же їх колись тесав!), глянув униз, на кришталеву бистрину води, в якій вилискували під сонцем грайливі риби. Здається, з цього самого місця він дивився на мінливу поверхню ріки разом з Катрусею, тоді ще закоханою не тільки в нього, а й у весь доколишній світ. Гай-гай, коли то було! Скільки води спливло в Сяні з того щасливого часу! Катерина стала матір'ю його дітей, вона звалила собі на плечі увесь тягар його господарки і, мабуть, лише в снах згадує ті часи, коли вони могли зійтися на цьому мосту для ніжної бесіди, для солодких мрій...

— Агей, Іване! — почув він раптом Покутин оклик. — Чому-сь там затримався?

Іван відірвався від споглядання ріки, поспішив за фірою, а коли наздогнав її в кінці мосту, Покута сказав весело:

— В Америці нема такого Сяну. — Лице його, худе й чорне од зліднів, засвітилося гордістю за красу рідної річки, стало натхненним. — Такого Сяну, брате мій, ніде немає. Правда, Іване?

Іван кивнув головою на знак згоди, гірко всміхнувся. Він не хотів призватися і, певно, нікому в цьому світі не скаже, навіть рідній Катрусі, що в тій клятій Америці, він, крім тяжкої роботи, не видів нічого. Не видів ні річок, ні гір, ані лісів...

— Газдо Ільку, — сказав Іван, коли міст кінчився і віз із крамом легко покотився з високої передмостової греблі. — Наздоганяйте свою фіру, я піду напоперек, стежкою понад Сяном.

— То чом, Іване?

— Хотів би-м попозирати на свій ґрунт. Що там моя Катерина нагаздувала в полі.

— А валіза?

— Най їде з вами.

— Йой, Іванку,— здивувася Покута.— Своє багатство довіряєш такому лахмітнику, як я?

— О, вам ще не таке довіряють! — Іван кивнув усілід воза, що з кожною секундою віддалявся від нього.— Не один уже рік служите кооперації.

Пролізши нахильцем під поручнями, Іван став спускатися по крутої стежці, що збігала з греблі до зеленого оболоння над Сяном. Унизу стежка круто повернула праворуч, до самого берега, і побігла вперед, петляючи між річкою та людськими невеликими нивами.

Іван глибоко зітхнув. У нього було відчуття врятованої від загибелі людини, котру допіру витягли з темного завалу. Йому здавалося, ніби тільки зараз, ступивши на рідну землю, вдихнув він уперше за два роки на повні груди. Перед ним лежало поле — родюча долина між правим берегом Сяну і цісарським гостинцем,— покрайне вузькими стъожками строкатих нив, деякі з них були вже зорані після зжатого хліба, а на деяких ще жовтіла стерня. Скільки разів те оболоння снилося йому, скільки разів він видів себе на ньому за плугом, з косою в руках! А Сян, невгамовний, посріблений сонцем, в'юнкий та барвистий, як небесна веселка, ніколи не сходив з-перед його очей.

Пішов угору понад стрімким берегом. З лівого боку, з сяноцького передмістя, долітали через річку заводські шуми — шипіння пари, брязкіт металу, гудки паровоза, що штовхав по заводських коліях нові товарні вагони, а все це перекривав важким гупанням паровий молот. Іван байдуже оглянув заводські будівлі: те саме, що й два роки тому. І високий цегляний димар з кучерявою китицею диму, і скляний дах на головному корпусі, і величезні чорні літери реклами на білій стіні. Він волів би не дивитися на той берег. Прискорив навіть ходу, щоб якнайшвидше проминути завод і не чути його ляскоту. Велику зненависть привіз він з-за океану до всього, що називалось фабрикою, заводом, шахтою. Був твердо переконаний, що капіталісти (шляк би їх трафив!) для людської згуби і для свого дияволського збагачення вигадали ті страшні, ненаситні машини, біля яких люди перестають бути людьми і обертаються у їхні мовчазні, глухі приdatки.

Його нива починалася вузькою смужкою від берега Сяну, бігла поряд з іншими до села, перескачувала через гостинець з двома фосами і п'ялася вгору до самого лісу. В Івана защеміло в грудях, підходив навшпиньках, тихо, наче боявся розбудити її. Побачив перед собою довгі, посаджені під плуг, ряди бараболі..

«Ну, як ти тут? — спітав у думці.— Виджу, не було кому тебе подозирати. Заросла бараболя бур'яном».

Поклав на траву біля стежки капелюха, розстебнув сорочку, зняв з шиї темний від поту і вугільного пилу колись білий мішечок, заходився розв'язувати його. Мимоволі глянув на свої пальці. Здивувався, ніби уперше побачив їх. Не пальці, а якісь чорні кострубаті

патики. Потріскані, з позбиваними нігтями. Подумають люди — не лопатою, а пальцями гріб вугілля...

Розв'язавши кашпучок, витрусив на ліву долоню плескату грудочку чорної землі.

— Слава тобі, господи, що поміг мені вернути на рідну землю, що не дав засипати в тій диявольській норі. — Він нахилився й заграб грудочку між кущами у міжрядді. — Доста, — сказав, обтрушуточ долоні. — Кінчилася твоя Америка, Іване.

Приємно переживати такі хвилини, коли по довгій розлуці потрапляєш у щирі обійми рідних, коли діти не злаять з твоїх рук, а дружина, не спускаючи з тебе щасливих, налитих слезами очей, називає тебе, як і в молодості, найласкавішими, сердечними словами.

Прочувши про Іванове повернення, почали сходитися сусіди та рідні. В хаті стало тісно від людей, всі хотіли випити за Іванове повернення, бо не кожному, хто їде до Америки, випадає щастя повернутися назад. Почалася жвава бесіда. Іванові не давали спокою, розпитували, цікавилися хто заробітками, хто американськими звичаями, а всі разом мали на думці ту не відому нікому зароблену суму, яку Катерина заховала вже у велику скриню.

Другого дня, зараз же по сніданку, подався Іван у поле. Простуючи борозною, наткнувся на поперечний окіпчик, який розтинав на двоє дідівську землю: звідси починалося те поле, на якому сів Нафтула.

Іван спинився. Колись це була болюча рана: гострий ніж Нафтули без жалю ростяв надвое живе тіло ниви, яка з діда-прадіда годувала великий рід Юрковичів. Колись ця рана кровоточила, не давала спати вночі, а тепер, коли в скрині лежать гроші для викупу, на місці рани лишився тільки рубець...

Уявив собі зустріч з корчмарем. «Ну що, Нафтуло, дочекався викупу? З цієї нагоди, шинкарю, ставте могорич! Стільки грошей у вас ще ніколи не було». Ах, яке то буде щастя, коли він справді викладе корчмареві всі гроші! А тоді прибіжить сюди, на сю ниву, впаде на коліна і поцілує землю, як не раз ціluвав уві сні в холодних американських бараках.

З такими думками вийшов на берег Сяну. Хоч почалася осінь, сонце ще припікало на повну силу. Іван оглянувся по виднокругу, привітався в мислях до зелених гір за селом, уявив себе поряд з Ка-трусею на тому високому п'ятаку між смереками. Туди вони тікали в неділю від лихих очей, а найбільше — від бездушного католика Якова... Далекі, Іване, ті незабутні часи! Які слічні слова ти дарував своїй коханій дівчині. І якими мріями ви бавилися серед зеленого бескиддя Карпат! Чув у собі збойницьку силу, з якою мав би взятися красти людям панські лани й он ті зелені гори... А що, Іване, лишилося від того? Де поділися ваші солодкі мрії? Бідність, тяжка робота, щоденна гризота за пропитим Нафтулі грунтом — ось у що перетворилися ваши рожеві мрії. Слава богові, що хоч з доларами повернувся додому, то, може, все обернеться на ліпше й ті парубоцькі мрії почнуть збуватися...

— Го-го, Ванцю! — раптом почув збоку чийсь радісний, ніби знайомий оклик.— Се ти, Юрковичу?

Іван повернув голову, побачив перед собою смагляву, до пояса голу людину, що допіру вискочила з рушником у руці з-під стрімкого берега ріки.

— Єжи? — не повірив Іван.

— А то ж хто? Єжи Пьонтек, той, котрий два роки тому побажав тобі найліпшого щастя і торбу доларів.

Вони зійшлися, подали один одному руки, по-дружньому обнялися.

— Мільйонер?

— Мільйонер. Гадаю туту фабрику купити.

Взявшихся, як колись парубками, за плечі, підійшли до краю зеленої мурави, сіли на м'який її килимчик, спустили ноги з берега. Іван дістав пачку цигарок із золотими обідками, вгостив Єжи і сам запалив.

— Два роки тут не був-ем,— сказав, підставивши обличчя сонцю. Затягнувся димом, пустив кілька сизих кілець, мрійливо всміхнувся.— Захотілося понад Сяном пошпацірувати.

— Та на свій ґрунт поглянути,— підказав Єжи.— Признайся, Іванцю, там, в Америці, снилася тобі твоя нивка?

— І не раз, Єжи.

— Знаю. Так само, як мені паровоз.— В голосі Єжи забриніли сумні нотки.— Дивно так виходить, Ванцю. То чую крізь сон гудки паровоза, на котрім більше десяти років іздив, а то виджу, гейби він сам, без рейок, під моє вікно під'їжджає, кличе людською мовою: «Виходи, Єжи, виходь, не залежуйся...»

— Що ти мовиш,— не міг добрati Іван.— День у день на ньому, а він ще й сниться тобі? І не обридає?

— День у день? Го-го-о, Ванцю! — Єжи мав звичку ніколи не падати духом, принаймні на людях, і навіть при найбільшій біді кидати їй межі очі своє веселе «го-го-о!». Так і зараз: — Було колись, Ванцю. А тепер видиш — купаюсь та вилежуюсь, як слічний пан.

— А робота?

— Вже п'ятий місяць гуляю. Лем музики до танцю бракує.

— Овва! — Іван засмутився. Уявив собі, що то значить для такого чистого пролетарія, як Єжи, та ще з немалою родиною (тroe дітей!), лишитися без роботи.— Тото воно, Єжи, ті паровози й приходять до тебе аж під вікна...— Іван з серцем виплюнув цигарку.— Не розумію. Хто тебе, ляха, міг зсадити з паровоза? Най би когось із нас, руснаків, ми тут безправні, а ти, Єжи...

— Коли йдеться про класові інтереси,— мовив серйозно Єжи,— то тут, Іване, немає націй. Є робітники й є капіталісти. От директор Древновський — польський патріот, так принаймні в газетах про нього пишуть,— без вагання викинув за браму фабрики теж польського патріота, бо той осмілився виступити на захист робітничих інтересів.

— Почекай, Єжи. До чого тут фабрика й Древновський? Ти ж служив на державній колії. Машиніст осіборвих поїздів. Саме ти, Єжи, віз мене два роки тому із Сянока на Краків.

— Го-го-о, Ванцю! — Єжи обхопив Івана за плечі, зазирнув йому, сміючись, у вічі.— Милий Ванцю, то було ще тоді, коли ти не мав сих зморщок на лиці, а твої очі зливалися із синявою неба. З того часу я побував під арештом і став своїм чоловіком у жандармерії. Я найнявся був на фабрику, щоб там виштовхувати з цеху нові вагони, але, як видиш, і там не втримався: «вовчий» білlet у руки і за двері, пане машиніст, іди купайся у Сяні.

— За що ж то все, Єжи?

— Офіціально — за бунт, що-м підмовляв робітників, а по-нашому — за організацію страйку, за те, що-м сказав правду директорові Древновському.

Іван провів долонею по мокрій голові Єжи, пригладив чубчик, що стовбурувчився, як він пам'ятав, ще з хлоп'ячих літ.

— То-то, брате, ти посивів за сі два роки.

— Го-го-о, посивів! Невелика біда. Волосся можна підфарбувати, Ванцю. Ти б, Ванцю, попозирав на голову пана директора! — Єжи так голосно розрекотався, що його, певно, почули на тому березі.— Пан Древновський зовсім облисів, поки йому помогли з Відня зламати страйк.

Насміявшись, Іван знову пригостив друга американськими цигарками. Палили, пускали димові кільця й дивилися на них, мружачи очі від сонця. Ім було добре удвох: обмінювалися новинами, згадували всяку всячину або мовчки вслухалися в плескіт води під берегом, кидали униз камінці й думали. Кожний думав про своє. Єжи про те, як нині зустрінуть його дома, що скаже дружина, коли він повернеться з тим, що учора... Хоч нині буде чим втішити Зосю. Скаже: «Візьму приклад з Юрковича. Подамся за доларами до Америки. Повернуся, хокана Зосю, мільйонером...»

Іван попихкує цигаркою, дивиться вгору проти течії, згадує ті далекі дні, коли він з хлопцями пас там, коло броду, корову, а заодно воював з ляхами.

Отам, на броді, і зустрівся він уперше з поляком Єжи. Якось так сталося, що в битві лівого і правого берега перемогла хлоп'яча ватага правого, тобто вільховецькі русини. Після одчайдушної атаки камінням (а його, плескатого, обточеного бистрою водою, скрізь повно під ногами) ляхи мусили покинути і Сян, і навіть свій пологий берег. Посеред ріки лишився тільки смаглявий хлопець, а проти нього — він, Іванко. Зненавистю та гнівом світилися іхні очі, й, готовуючись до останнього бою, стискаючи кулаки, вони почали з найдошкульніших образливих слів:

— Ти лях,— просичав Іванко.

— А ти русин,— відповів безстрашний Єжи.

— Лях кобилу тяг!

— А ти — хлоп, бидло!

Цього було досить, щоб зачепити Іванка за живе. Він розмахнувся, та спритний Єжи не з тих, що підставляють свою голову із смішним чорним чубчиком під чужі ударі. Він сам уміє бити. Ось так. Знай, як ляхи б'ються! Потім вони зчепилися руками, полізли один одному до горла. Кремезний Іванко прошідав крізь зуби: «А отак

русини б'ють. Просися, ляше!..» Єжи не просився, він сам умів толом-бачити...

Бистра вода і слизьке пlesкate каміння були третьою силою, що допомагала то одному, то другому. От Єжи заточується, змахує руками і, впавши, з головою щезає під водою.

«Боже, що я наробыв! Не роздумуючи, Іванко кидається за ним, переборює бистрину, хапає Єжи за руку і, втрачаючи останні сили, ледве добирається з ним до берега.

— Хіба я того хотів, Єжи? — промовляв русин до поляка, якого недавно ненавидів і ладен був, здавалося, задушити. — Не гнівайся на мене, я більше ніколи не буду. — А як повернулися хлопці з переслідування лівобережного «ворога», сказав їм на правах суворого ватажка: — Чуєте? Єжи Пьонтек його звати. Щоб ніхто й пальцем не смів зачепити. Більше з ляхами не воюємо...

— Ну, то що, Ванцю? — порушив мовчанку Єжи. — Розповідай, як жив-ес, як заробляв.

Іванова розповідь була не з веселих, принаймні не така, на яку чекав Єжи: тяжкі умови праці, соціальна нерівність, самоправство наглядачів та адміністрації. Ніяк не в'язалося все це з тим, про що галасують у пресі, вихваляючи американську демократію, свободу та рівність. А вбивство негра Джона і завал у шахті, з якої не повернувся Іванів побратим з-під Krakova, просто приголомшили Єжи.

— Видиш, на чиїх кістках будують американці свій добробут, — сказав він із смутком. — На наших кістках.

За розмовою вони не помітили, як до них тихо підійшов вільковецький священик Кручинський. Єгомосць виробив у собі корисну звичку: з ранньої весни і до пізньої осені у всякий погожий день ходити на шпацір понад берегом Сяну. По обіді він неодмінно робив цей мотіон. Волів не обростати лоєм і після їжі не вкладатися на канапку в кабінеті, як це робили інші панотці. Кручинський мав пристойну форму, був підтягнутий, міцний у тілі й завжди готовий, коли б не довга священицька сутана, скочити верхи на коня, побігти крутими стежками вгору або сісти на весла, як це бувало, коли він ще студентом приїжджав зі Львова на вакації до рідного отця.

Нині Кручинський не лише прогулювався, його голова була за-клопотана тим, як та з якими переконливими пропозиціями виступити йому завтра перед просвітянським активом у Сяноці, якими словами піднімати дух пionерів нової партії. Бо становище просвітства в повіті було не вельми втішним. Ті одинокі інтелігенти — адвокати, лікарі, учителі та урядовці, — що приєдналися до повітового товариства «Просвіта», не почували себе спроможними поширити свій вплив на села. Повітове товариство не мало своїх філій на периферії повіту і фактично було не повітовим, а міським, сяноцьким. «Москвафільство» панувало по всіх селях і містечках повіту, його підтримувало майже все, очолюване священиками-«москвафілами», хлопство, воно мало такого досвідченого керівника, як посол Марков у віденському парламенті. Звалити такий мур, що його цементували тут упродовж цілого століття поборники білого царя, було справою непосильною для купки інтелігентів. Недаремно митрополит Шеп-

тицький, що змінив свій графський титул і офіцерську шаблю австрійського гусара на хрест і святительську митру глави галицької уніатської церкви, недаремно він послав сюди, в це осине гніздо «московофільства», саме його, Василя Кручинського, одного з своїх найвірніших учнів.

«...Ваша місія дорівнює великому подвигу святих лицарів середньовіччя,— підбадьорював митрополит в останньому листі Кручинського.— В ім'я святого хреста йшли вони з піднятыми мечами на Схід визволяти від магометан гроб господній».

Кручинський хмурився, згадуючи цього листа. Гучні фрази митрополита вже не мали відголосу в його серці. Іх легко писати, сидячи на Святоюрській горі в позолоченому кріслі. А хай спуститься сюди, в бідне село Вільхівці, де від священика вимагають лем чистої молитви, а не політики.

«Цікаво, з чим би ти, митрополите, виступив завтра у Сяноці? Ти, графе, не починаєш із села, а зразу ж з сіла пересів на єпископський престол. А мені велиш починати з простого хлопського попа, так, графе?...»

Кручинський стямився. Боже, які думки лізуть йому останнім часом у голову. Не може впоратися зі своїм бунтівливим духом. Затісно йому в цій чорній, хоч і шовковій сутані. Видно, не для хреста і святенницьких проповідей родився він, не того прагне його змучена попівською бездіяльністю душа.

Відірвався од цих невеселих думок тоді, як побачив неподалік перед собою двох чоловіків, що сиділи на зеленій мураві, звісивши з берега ноги. Кручинський ніколи не мінав нагоди побесідувати з котримися із своїх парафіян, хотів-бо здаватися їм своєю людиною, потрібною не лише в церкві, але і в буденному житті, тому й зараз не пройшов повз друзів, а, упізнавши в одному з них Івана Юрковича, сказав, піднявши над головою капелюх:

— Газдо Юркович! О, яка радість видіти вас живим-здоровим!

Іван шепнув товаришеві:

— Най іншим разом, Єжи,— хутко підвівся і, підійшовши до священика, подав руку.

Прадавній християнський звичай не велить простому хлопу стискати єгомосцеві руку, а потримати її в розкритих долонях, накилитись і членою, з вдячністю за таку ласку, поцілувати.

Іван Юркович знехтував цей звичай, він міцно, по-дружньому (бо цілих два роки не виділси!) потиснув м'яку панотцеву долоню.

«Як рівний з рівним»,— покепкував собі в думці Кручинський. В його батька — заможного селянина з-під Бучача на Поділлі — теж була така шершава важка рука, та коли після висвячення він приїхав додому, батько не зважився відступити од звичаю, а, взявши синову руку, схилився до неї і поцілував з пошаною та любов'ю.

— Ну що, пошпаціруємо собі трохи? — запропонував панотець.

— Та чого ж, — згодився Іван.— Поки ще не взявся за господарку, то можна й пошпацірувати.

Вони пішли понад самим берегом. Кручинський почав розпитувати про Америку, цікавитися заробітками, але найбільше виявив уваги

до життя переселенців з Галичини, розпитав усе, що міг Іван знати про їхні політичні та культурні організації, і аж тоді перейшов до справ місцевих.

— Ми теж тут не дрімаємо, газдо Юркович. В Сяноці утворилося товариство «Просвіта». Не чули? О, солідна повітова організація. І каса не порожня. Товариство має намір допомагати своїм членам і рільничим знаряддям, і породистими плідниками, і насінням.

— Так, як і Товариство Качковського допомагало? — кинув з іронією Іван.

Кручинський весело засміявся.

— А бодай вас качка копнула, газдо! Що ви рівняєте? Товариство Качковського, поки йому не підкине московський цар своїх рублів, не варте нічого. Ви не виділи ще свого брата? — круто повернув він розмову в інший бік. — Дійшла до мене чутка з Синяви, нібито вашому професорові стидно тепер і на люди показатися. Останній плащ мусив на квиток додому продати. Щось не сподобалось йому в тій Росії. Не хвалити її, як то колись бувало. Певно, граф Бобринський заховав свій гаманець від галичан «московофілів». — Кручинський із задоволенням прицмокнув язиком. — Це не священній наш митрополит. Андрій Шептицький теж граф, не з бідних, ні, а як він близько і до бога, і до людей! Усі заощадження, всі доходи повертає народові, а левову долю — в касу «Просвіти». Ми, газдо, як ті американські фермери, станемо заможні та культурні, коли будемо гуртуватися довкола «Просвіти».

Іван слухав і не слухав, про що говорить йому Кручинський. Він розумів, куди той хилить. Що брат повернувся з далекої дороги без плаща, то річ можлива, може, й справді не сподобались йому царські порядки (чув-бо він в Америці від робітників-росіян, що той цар їхній давно вже не більш, а в людській кривавиці забабраний), а те, що «Просвіта» зробить із бідних хлопів заможних селян на штантам американських фермерів, то це вже така сама брехня, як та, которую розносили по селах дурисвіти агенти, коли підмовляли людей їхати до Америки (там кожному вільно, лем цього захоче, вибитися своєю практикою в мільйонери).

Іван вирішив не бути простаком і хитрощам священика протипоставити хитроці свої, хлопські.

— Так давайте, егомосцю, гуртуватися. Нам-бо однаково, чи «Качковський», чи «Просвіта», аби доволі ґрунту дали.

— Якого ґрунту? — перепитав священик і аж спинився, здивовано глянувши на співбесідника.

— Ну, як от якого? — ніби й собі здивувався Юркович. — Щоб фермеромстати, треба, егомосцю, мати досить орного ґрунту. І лук не завадило б.

Кручинський не рушився з місця. Його самовдоволене, пещене обличчя почало мінятися — спохмурніли очі, виг'ялися губи...

— А хіба у вас, газдо, землі немає? — спітав.

— Ах, панотче, не мовили б такого. На тій землі ніде, вибачте, виходка поставити.

— А де ж я її візьму? — нервував Кручинський.

— Де собі хочете беріть, коли надумали ферми заводить. А буде в кожного з нас ґрунт — не тоті гористі, виміті дащами, бідні стрічечки,— Іван показав на людські, під лісом, поля,— а як у пана Новака,— він тицьнув рукою на північ, на родючу долину понад Сяном, де розляглися панські землі; звідти видно було кам'яні фільваркові будівлі, а серед них високу вежу білого палацу,— буде, реку, в нас такий ґрунт, пане єгомосцю, тоді вже й переосвячуйте нашого «Качковського» на свою «Просвіту». Ви би се, панотче, хтіли?

Кручинському аж парко стало від цієї недологої розмови з наївним хлопом. Вийняв хустину, скинув капелюха, заходився витирати спініле чоло, шию...

— Ви, Юрковичу, ніби з неба звалилися. Грунту, грунту...— В м'якому оксамитовому голосі священика почулися злі нотки роздратування.— Се вам, газдо, не Америка, де тої землі — хоч океан гати.

— А без ґрунту,— Іван розвів руками,— нащо, панотче, переосвячувати «Качковського»? Не грів бідного хлопа «Качковський», то не зогріє і «Просвіта».

Кручинський відчув себе загнаним у тісний кут і припертим до стіни цим наївним чи, може, зухвалим хлопом. Не знав, що казати, як викрутитися з цієї ідіотської ситуації.

Був іші вихід у цій хітряй грі: підкуп. В Галичині це практикувалося завжди, за всіх часів. Коли реакційні партії на виборах до парламенту треба було набрати більше голосів, вона купувала їх у темного убогоого хлопа за гроши, за горілку, за ковбасу; коли після скасування панщини у 1848 році ліси та пасовиська, що були в користуванні сільських громад, мали згідно з конституцією перейти до них навічно, стався дивовижний по своїй зажерливій зухвалості підкуп парламентських депутатів, після чого громадські ліси та пасовиська прірізали «навічно» до панських латифундій; коли тепер десь у суді розбирається позов громади на беззаконні дії пана дідича, ціарсько-королівський суд ніколи не стає на бік скривджених хлопів, бо на терезі правосуддя ляже така сума, на которую не спроможеться вся громада. В Галичині, кепкували собі мудрі люди, не можна підкупити лем одного бога, бо він дуже далеко звідси.

— Газдо Юркович, я виджу вас наскрізь. Гратися в соціалізм не дуже в нас безпечно.— Священик, як на казанні в церкві, погрозив пальцем.— Сумний приклад вашого отця повинен би вас, газдо, чомусь навчити. Так-так. Ви поміркуйте собі, зважте на мою пораду. Я говорю, Юрковичу, як перед святим євангелієм. Коли ви, пане газдо, допоможете мені переосвятити «Качковського» на «Просвіту»...— Кручинський готовий був на все, аби тільки схилити цього авторитетного в селі хлопа на свій бік.— Коли ви в цьому, шановний Юрковичу, допоможете мені, клянусь святым хрестом, вам буде вільно стати головою «Просвіти», вас оберуть церковним старостою, ви, зрештою...— Кручинський оглянувся, ніби тут, у полі над Сяном, міг хтось підслухати його,— ви дістанете в оренду кілька моргів церковної землі з моєї пайки і за два-три роки так розбагатієте, що зможете взяти до рук гмінну печатку.— Передчуваючи свою перемогу, панотець дозволив собі торкнутися долонею Іванового плеча.—

Так згода, пане Юркович? Хочете стати тим, про що ви вже давно мрієте,— справжнім газдою?

Іван опустив очі, вдав, що розглядає щось на землі. Чи не он того брунатного жучка, що поповз під чобіт єгомосця?.. Ах, ті солодкі, п'яні речі панотцеві. Від них стидно робиться Іванові. Так просто ніби... Не виходиш на дорогу з ножем, не грабуєш і не крадеш. Облудливі, гріховні слова з уст священика... А проте слухаєш. Не маєш сили обірвати цю недостойну порядної людини мову. Слухаєш. Не пропускаєш жодного слова. Бо кому б воно не бажалось розбагатіти, Іване? І горіш, й пошана. Особливо, коли в твоїх долонях війтова печатка. Не треба тоді їхати на нові заробітки до Америки, на тебе робитимуть ті, котрим бог не дав свого ґрунту. А діти, Іване? Ім постелиться гладка дорога до гімназії, до університету...

«Але за се, Іване, треба платити зрадою. Тобі не страшно, чоловіче? Якими очима ти позирати будеш на людей?»

«Але інші свищуть на все. А єгомосць ще й сповідає їх».

«Ти не перенесеш того, Іване. Ти родився в чесній родині. Спом'яни небіжчика-отця...»

«Приклад батька то вельми повчальний. Старому правдолюбові легко зламати хребет. За правду він заплатив волею, потім грати змінив на корчму...»

«А таки не відступив од свого, не продав людей».

«Зате мене, свого сина, загнав під землю в Америці. За нього я мучусь...»

— Поміркуйте, пане Юркович,— дійшло до Іванового слуху.— Ми люди свої. Не німці й не поляки. От від них ми повинні ставити високий мур, щоб врятувати свою націю від загибелі.

«Файні, патріотичні слова,— подумав Іван.— Ними можна хоч які гріхи прикрити».

— Поміркуйте, щиро вам раджу,— знову нагадав про себе священик.

Іван підняв голову, але в панотцеві очі не посмів подивитися. Він кинув погляд кудись поза його високі плечі й тихо, як говорять дома при покійниківі, сказав:

— Добре, я поміркую...

По цьому слові вони розійшлися. Іван завернув на стежку до села, Кручинський пішов далі понад Сяном, щоб на самоті порадіти з своєї першої перемоги.

III

Зимове передвечір'я. Вітер стих, нагорнувши свіжі кучугури снігу, сині тіні лягли від голих дерев на заметені стежки.

Закутавшись у старий латаний кожух, засунувши руки в рукави, Ілько Покута місить сніг, бреде засипаним гостинцем. Зимно довкола, мороз міцніє, лежать біл старому на печі, бо за день намерзся зі своїм буланим, везучи з міста крам, та не така вдача у газди Ілька, не всидить він дома, коли професор Юркович об'явився в селі. Навпаки, незважаючи на замети й мороз, Ілько Покута має добрий на-

стрій, він би заспівав, коли б то було ввечері, а не серед дня. Радіє старий газда за людей: нарешті вони почутоуть добре слово, а може, й поздоровлення від самого імператора. Професор Юркович довго ховав його при собі (либонь, боявся жандармів) і лем нині зважився прибути в село.

Ілько Покута звертає у двір Юрковичів, піднімається вгору по стежці, ще здаля милюється, ніби своїм, цегляним комином над зачіненою стріхкою довгої хати. «От що то значить Америка, пане добродзею,— міркує він собі.— Ніхто тепер з наших недругів не скаже, що лемко до курної хати звик, що йому ліпшої не треба. І ванькирчик, слава богові, перебудували, ондечки яке вікно у садок пропізали. Тепер є де приймати професора».

Під морозне рипіння снігу Покута сам собі примовляє:

— А все тата золота Америка, Ільку, все долари, газдо.

Він підходить до хатнього піддашша, перед порогом тупає ногами, обтрушує з чобіт сніг, через темні сіни заходить до світлої, без сажі, хати.

— Слава Ісусу,— вітається до Катерини. Прицмокуючи від задоволення язиком, оглядається по великій хаті, без поспіху кладе на лаву потерту заячу шапку, потім підходить до плити, де вариться, паруючи, вечеря, і киває господині у бік дверей, до ванькирчика:

— Професор там?

— Там, там, газдо Ільку,— відповідає заклопотана Катерина. Вона пересуває на плиті горшки, мішає страви, підкидає дрова у во-гонь, кричить на Йосипа, щоб забавив Зосю, і між ділом ще раз запрошує: — Заходьте. Бо тут, видите, як.

Але Покута вагається: зайти йому зараз чи почекати, поки за дверима скінчить свою розмову брати.

— Про що вони там, Касько? Ніби сваряться, га?

— Всяко буває,— сміється Катерина.— Політика — то така штука. І сварка, і мир. До правди добираються. А ви зайдіть, газдо, не стидайтесь.— Відтак підійшла до ванькирчика і сама постукала у двері.— Прошу, газдо Ільку.

Якусь мить, переступивши поріг, Покута не зінав, що далі робити. Стояв коло дверей і ніякovo всміхався у жовто-сірий прокурений вус. Брати сиділи поряд на дерев'яній, місцевого виробу, ще не пофарбованій канапі й з цікавістю дивилися на несподіваного гостя.

— Сідайте, прошу вас, газдо,— підіввівшись йому назустріч, запросив професор.

Ах, що то була за зустріч!

— Професорю,— заговорив Покута з великою поштвиштю, не випускаючи Петрової руки із своїх сухих шкарубких долонь,— таки прийшли, не забули своїх бідних лемків. Ах, як ми на вас тут чекали, як чекали, панунцю. А то злі язики пустили по селу плітку: загонорився наш пан професор, не до хлопа йому тепер по розмові з білим царем.— Ураз Ілько круто змінив тон, перейшов на таємничий шептіт: — Так виділи-сьте нашого найяснішого? Були-сьте в нього? Як же він ся має? Не слабує на здоров'я? А правда, що ні. З кепським здоров'ям такої держави не втримаєш у руках. Кожний шваб чи

турок виб'є з твоїх рук. Ну-ну, Петруню,— вибач, що так кличу, я ще тебе отаким знав,— Покута опустив руку на півметра від підлоги,— ще-сь ти без штанів по землі дріботів... О, тоді наймудріший ворож-
бит не міг би вгадати, що Юрковичів син досягне такої честі — бе-
сідувати з найсильнішим у світі царем. «Як ся там мають наші
лемки?» — певне, спітив відразу. А ти, професоре, що йому на се?
Розповів про нашу біду? Що нам лишили кам'янисте бескиддя, де
й овес не хоче рости, а пан Новак захер собі усе: і ліпші ґрунти, і па-
совиська, і гори з лісами. А про те, Петруню, повів-есь цареві, що
бідному хлопові, хоць би там мали замерзнути діти в зимній хиж-
кі, не вільно навіть трухлявого патичка з лісу взяти? Бо все те панске,
мосьпане, все! Лем небо над головою наше — та й туди не пускає
бідного лемка завидуючий ксьондз...

Іван підвівся з канапи і, підкрівуючи вуси, пройшовся по кімнаті.
Ількове жаління не дивувало його. Хіба тільки Покута плекає якіс-
надій на білого царя? Та й він сам, поки не побував в Америці, не раз
зітхав за тим божим помазаником. І міг би не повірити у те, що почув
від росіян, коли б Петро не розповів нинки майже те саме. Кривавий,
ненависний російському народові самодержавний деспот, завдячуєчи
товариству Качковського, став в очах лемків добрим, найсправедливі-
шим у світі царем, в якого, як у бога, вірить не лише Ілько Покута...
А проте й «Просвіта» не краща, щоб на неї міняти «Качковського». Тому він тоді й сказав священику Кручинському:

«Ми його самі переосвятимо, лем не на вашу «Просвіту», єгомосцю,
а на щось ліпше».

Що мало бути те «ліпше», Іван ще не усвідомлював, та після ни-
нішньої розмови з Петром йому багато що прояснилося.

— Добре зробив-есь, брате,— похвалив його Петро.— Кручин-
ський не повинен пустити в Вільхівцях свій корінь. Чужі для бідного
хлопа і «московофільство», і мазепинські ідеали. Соціалізм — ось
наш ідеал, Іван!

— Чого ж ви, пане Петре, мовчите? — спітив нарешті Покута,
коли всі запитання у нього вичерпалися.— Чого, питаю, мовчите?
Не я, ви, пане професор, були-сьте при тій бесіді.

Петро глянув на брата, вловив його іронічну посмішку і сам усміх-
нувся.

— А що ж мені вам мовити, пане газда, коли ви все так файнно
за мене розповіли?

Ілько Покута прийняв це за жарт, ляснув себе долонями по ко-
жуху.

— І нич не забув?

— Анічогісінько, газдуню. Ніби не я, а ви за мене там бесідували.

Ілько аж помолодшив з лиця, так йому приємно було чути це від
ученого человека. Він сміявся, змахуючи руками, брався у боки:
дивіться, мовляв, я тут не з останніх, дарма що в полатаному ко-
жусі мушу ходити... Але газда Ілько почував би себе не ліпше, коли б
професор догадався і про його двох дочок слово замовити цареві.
В батька-невдахи нема для віна ґрунту, а без ґрунту хто підстарку-
ватих дівок візьмет? Так і поростуть, сердеги, мохом...

Щоб відігнати від себе цю невеселу думку, сказав:

— То буде у вас чим на вічі в читальні похвалитися. Самі людям скажете, яка то у вас вийшла бесіда з пресвітлім.

Петро вдав здивованого:

— Що ви, газдуню. Щоб мене відразу зі сцени забрали жандарі до криміналу?

— І то правда,— згодився Покута.— Ті пси, шляк би їх трафив, усюди винюхають. То іхній зарібок — скопити для свого цісаря ще одну хлопську душу.

«Дорогий Андрію Павловичу!

Цей лист пишу з батьківської хати, куди я прибув учора надвечір із Сянока. Вже за північ. У домі сплять, певно, натомлени довгою розмовою, которую я мав з людьми, що походились по вечері до брата. Пишу Вам, щоб не бути одиноким у таку сумну хвилину. Настрій жахливий. З ним я не засну й до ранку. Цілий вечір бесідував з людьми, як міг розповідати їм про те все, що на власні очі видів у ваших краях, до півночі водив своїх земляків тими стежками, які сам сходив, а коли кінчив і, сподіваючись на якесь людське слово, підвівся з-за столу, щоб підкритути над головою гніт у лампі, люди теж підвелися. Вони членно дякували за бесіду, бажали господарям доброї ночі й мовчки виходили з хати...

От я і лишився один зі своїми думками. І не побитий, і не висміяній, як брат мене запевняє, а разом з тим і висміяній, і побитий глухою образливою мовчанкою. Не знаю: повірили мені чи не повірили, згодні зі мною чи, може, не згодні.

А найпевніше, що не повірили. І мають рацію. Адже ж я і такі, як я, що назвалися народними інтелігентами, роками втвокмачували людям у голови привабливу казку про добре і справедливе серце слов'янського царя, котрий жив думками про наше визволення із швабської неволі. Тепер сю казку хочуть у них відняти. І хто? Той самий, хто разом з ними простягав руки за ласкою до «великого государя», хто з таким завзяттям кликав людей віддати голоси за Маркова...

Свідомим дурисвітом я вважаю посла Маркова. Се він зробив мене своїм зброяносцем. Я, син простого хлопа, витратив шість довгих років на пропаганду найреакційніших у світі ідей! Як же мені після того можуть повірити люди? Яку підлу роль я перед ними грав! І все з вини Маркова. Боюсь, що коли здібаюсь з ним, не зможу вгамувати свого пекучого гніву. Він мусить дістати розплату за свій гріх — і перед богом, і перед народом.

Така сама доля спіткала мене і в Синяві. Люди не ймуть віри в те, що я їм привіз із Росії. Ім сниться родюча дідичева земля, перед їхніми очима зеленють, шумлять лісами вкрадені у них гори, то хто їм те все поверне, як не той помазаник божий, в котрого вони вірять більше, аніж у самого Христа?

Тож уявіть собі мій стан душевний, дорогий друже. З мене ще не сміються, не ганьблять поки що свого професора, не обзывають зрадником, та боюсь, що дійде і до того, коли мені хтось не приайде

на допомогу. Коби хоч Михайло Щерба зголосився, о, тоді я не писав би Вам такого сумного листа.

З пошаною *П. Юркович*

P. S. Про долю нашої спільної знайомої не осмілююсь питати».

IV

— Так-ісь, Іване,нич і не приніс? — озвалася засмучена Катерина.

Вона допіру вислухала розповідь чоловіка про його розмову з Нафтулою. Іван пішов уранці, щоб без свідків поговорити з корчмарем, поніс навіть усю привезену з Америки суму, яку мав віддати за землю. Ale Нафтула тільки посміхнувся в свою сиву апостольську бороду, сказав, що земля перейшла вже у його власність і він може, як цього захоче, продати її за ту суму, яку сам визначить.

— Ну, і скільки ж він просить? — спітала Катерина.

— Удвічі більше, як задовжив йому тато.

— О матко боска,— простогнала з переляку жінка.— Що ж се, у нього бога немає?

— Бог, певно, є, бо молився, коли-м прийшов. Ale бог, Катерино, не забороняє багатіти.

— Таке гвариш, Іване.

— Правду кажу, Катерино. Із своїх рук, жінко, не розбагатієш, як би-сь ти не старалася. Гендель потрібний. Або якесь шахрайство. Нафтула прийшов у наше село в одних портках, а тепер, видиш, який бараж. Пан біг поміг йому.

— Ти, Іване, такого наприказуєш, що пак молитися не схочеш.

— А я ще молося. Все на щось надіюся. Хоч після нинішньої бесіди не знаю, на що маємо надіятися. Для чого, думаю собі, тратив я силу по тих Америках, для чого шукав собі смерті по шахтарських норах, коли вітцівська земля вже не наша? А без землі, сама видиш, Катерино, минич не варті. Bo яке буде газдування на двох моргах? Лем мучитися будемо.

— А може, він змилосердиться, Іване. Може, озветься в ньому сумління.

— Ну що ж, може то й може. Почекаємо мало. Треба спочатку хату поправити. Може, як ти гвариш, і справді пом'якає Нафтулине серце.

Зараз же по жнивах заходився Іван лагодити хату, ставити комин, переробляти з комори кімнатку, так званий ванькирчик. Витрати були невеликі, бо вдвох із старим Йошем, Катеринним батьком, теслювали, заплатити довелося тільки лісничому за сосну для нових підвалин, та з цегельні привіз Іван кілька возів цегли для нової печі. Допоміг і Єжи Пьонтек, що був на всі руки майстер: уриваючи між роботою час, він вимурував Юрковичам піч з плитою і комин над дахом.

Якось пізньої осені, коли вже надворі зривався мокрий сніг, до Юрковичевої обновленої хати, тепер уже з білою стелею і новими дверима до ванькирчика, прийшла надвечір Іванова сестра Текля.

— Слава Ісусу, — привіталася вона хрипким голосом. Сіла, задихана, на лаву, вперлася в неї руками, а коли віддихалась, сказала, повертаючи до світла лицє: — Видите, як мня збив? — Велика вовняна хустка сповзла на лаву, а легеньку білу сама зняла з голови, щоб братові ліпше було видно, яких синців наліпив їй чоловік. — Вмирати-м прийшла, брате. Ачей не виженеш з рідного обійстя.

Ці слова налякали дітей, приголомши Катерину, вона аж зіщулилася — так їй жаль стало Теклі. Гай-гай, яка ж то була дівка, коли Катерина прийшла в цей дім! Співуча, весела, не приставали до неї хатні незгоди, а як вийшла заміж, ніби підмінили, ніби хтось лихий викрав з неї веселу, добру душу: спохмурніла, зсохлася лицем, перепалася голосом...

— Не віддаватися було за такого, — суворо сказав Іван сестрі. — А ти, пам'ятаєш, аж рвалася до нього. Милішого не могла собі знайти.

Теклю пересмикнуло від тих жорстоких слів.

— Що ти мовиш, Іване. — В її запалих очах заблистіли слізози. — Та хіба ж він такий був, коли ми побралися? А потім, як увидів, що не морг, а півморга за мною дали, тоді гейби підмінили його. Не було дня, щоб не нагадав про ту землю. Обікрали мене, каже, твої родичі, пропили мій ґрунт.

— Його ґрунт.... — Іван вилаявся. — Ті півморга, сестро, були мої. Задля того, щоб викупити ґрунт, я до Америки їздив.

— Мені півморга, а собі два?

— Такий звичай здавна, Текле. Старшому, котрий лишається на газдівстві...

— А бога, Іване, забули-сьте.

— Не я, сестро, ділив.

— Mir би сказати татові. Земля для чоловіка — то все. А ви по-збиткували мене. Хіба б я такою зараз була, — Текля розстебнула кофточку на грудях, щоб Іван побачив, яке у неї побите тіло, — хіба б я такою, кажу, була, коли б не ті півморга?

— Твій Грицько — звірюка!

— Був би й ти такий, коли б тебе так скривдили.

— Скривдили?! — аж скочив з лави Іван. — То він ще має себе за скривдженого? Півморга за жінкою — то йому кривда? А що я, сестро, взяв за Катериною? Нич. Ані грудки. А хіба хоч раз сказав йі прикре слово? Ні, сестро, таки звірина твій Гриць. — Іван спинився перед Теклею. — Хочеш, я покличу доктора і подам на нього до суду?

Текля не зразу відповіла, вона мабуть, розмірковувала над цим, коли скидала з себе закривлене шмаття і одягалася в Катрину чисту сорочку.

— Вмру, Іване, без суду, — відповіла нарешті, як лягла на ліжко і вкрилася периною. — Най його пан біг судить...

На похорон прийшов Грицько з дітьми. Одне тримав на руках, а двоє у ногах плуталося, кричало:

— Мамо, встаньте, мамуню!

Грицько плакав так над домовою, що його мусили силоміць відтягувати. Та Іван не повірив у його слізози.

— Це він про люди,— сказав тихцем Катерині,— а насправді радий, що не йому, а мені довелось ховати покійницю.

Саме на похорон, по снігу, й нагодився додому Василь. Ніби відчуваючи біду в рідній хаті, приволікся з далекого Бучача — сірий від перевтоми, у пом'ятій одежі, голодний. Чужі люди у хаті, голосіння дітей, домовина з мертвотою тіткою — все це приголомшило хлопця, а коли побачив татові очі, то й сам заплакав. Досі не видів у тата заплаканих очей, навіть як до Америки їхав, не зронив слози. Звикли його видіти в домі твердим, рішучим, коли добрим, а коли й гнівним, а слози — то для мами лишав... Він здивовано подивився на хлопця, ніби не повірів своїм очам, хотів, певно, сказати: звідки тут узявся, Василю,— та саме священик закінчив похоронну відправу і батькові треба було виносити із сусідами домовину з хати. Навіть мама не кинулась до нього, не спітала, чого серед зими приїхав без валізи, з порожніми руками, всім було не до нього, всіх, як і самого Василя, розжалобив плач тітчиних дітей.

Потім хата спорожніла, похоронна процесія пішла з двору, і Йосип, певно, догадався, що брат хоче їсти, поставив перед ним миску гарячого капусняку, сказав:

— Тепер, Василю, ти знову будеш старший над нами.

Минуло кілька місяців від першої розмови з корчмарем. Хліборобська осінь забирала в Івана увесь час, усі сили. Доводилося вивозити на поле гній, орати, сіяти й одночасно копати бараболю та дбати про зимівлю худоби, тож не було коли думати про Нафтулу, все відкладалась і відкладалась зустріч із ним, аж поки зима не вкрила білою периною поля й гори.

Іван порушивтишу в корчмі чесним привітанням, побажав доброго ранку Нафтулі. У великий, на чотири вікна, похмурій кімнаті за довгими столами не було ще нікого. Іван навмисно зайшов о ранній порі, щоб наодинці, без свідків, поговорити з господарем.

— Як ся маєте, Нафтуло? Не забули-съте нашої бесіди? Все чекав-ем, що пом'якшає ваше серце...

Нафтула, якого Іван застав за шинквасом у молитовній позі, зсунув з чола на очі окуляри, пригладив широку сиву бороду, доброзичливо всміхнувся.

— Ай, який ви, Іване. З самого ранку про діло. Ви такий рідкий гість у мене. Прошу,— Нафтула розвів гостинно руки,— я сам нині фундую¹. Сідайте, будьте ласкаві, за стіл.

— Але й ви, Нафтуло, сядьте зі мною.

— А наливати людям хто за мене буде?

— Най донька стане за шинквас.

Нафтула згодився, покликав дочку і, коли з-за перегородки вийшла геть знята з мальованого портрета блідолиця, з великими чорними очима дівчина, сказав їй ласково:

— Читай свою книгу за шинквасом, дитино, а я побесідую з паном

¹ Фундувати — частувати.

Юрковичем. І щось смачного якби не забула нам принести для пріємної розмови. Добре, Гільдочко?

— Добре, татуню, — не підводячи очей, відповіла дівчина.

Господар запросив Івана на чисту половину дому, де незабаром Гільда накрила на стіл, а серед не дуже щедрих закусок поставила повний графин з перцівкою. Нафтула налив гостевій собі по повній. Запрошуючи випити за добру пам'ять покійного отця, сказав, прикладши долоню до грудей:

— О, клянусь, газдо Іване, повірте мені, пане Юркович, я не раз спиняв вашого тата. Але його так тяжко позбивали, що я не міг нічого вдіяти. Хтів, сердешний, запити своє горе.

Іван мовчав. Так воно чи не так — зараз пізно про це споминати. Вічна пам'ять татові, най спочиває собі...

Випивши, стали мовчки закушувати. Іван чекав першого слова Нафтули, а той розмірковував, не міг зважитися розкрити всю правду перед гостем.

— Дай бог по другій, — підніс Іванові повну чарку, що аж через край хлюпалось.

— Дай боже, — згодився Іван. Він був певний, що Катрині молитви дійшли до бога, бо Нафтула поводився з ним надто вже гостинно.

— Знаєте, що я вам, газдо, скажу, — піднявши від тарілки голову, нарешті зважився господар. — Тільки присягніться богом і своїми дітьми, що тут від мене почуте не вилетить із сего ванькирчика. Не дивіться так на мене, газдо Юркович. Поки не присягнетесь, не вийде в нас доброї бесіди. Перехрестіться, Іване, і скажіть: «Най мя бог і свята діва покарають моїми дітьми, коли я комусь виповім те, що тут від Нафтули почую».

Іван повторив клятву й перехрестився.

А почув він те, чого ніколи не сподіався почути: Нафтула мусив отаку ціну на ґрунт скласти не з доброї волі — до того примусив його ксьондз Кручинський. Він пригрозив, що в разі непослуху вплине так на львівський крайовий уряд, що в Нафтули відберуть усі права на цісарську препінацію¹. У ксьондза Кручинського є нібито вільзові особи у Львові, та й сам митрополит Шептицький, коли цього захоче, може таку мізерію, як Нафтула, у порошок стерти. От він і згодився брехати з чужого голосу, хоч наперед знов, що за таку суму газда Юркович не зможе викупити своєї землі.

Іван, ніби живого, бачить перед собою священика Кручинського. Незабаром по розмові над Сяном покликав його превелебний до себе на плебанію. Бесіда в них вийшла не дуже довга. Єгомосць, як він красно не говорив, не зумів переконати Івана, фундатора і заступника голови ради Товариства імені Качковського, в доцільноті переосвячення читальні.

— З вашої політики, єгомосцю, в нас у Вільхівцяхнич не вийде, — сказав Іван. — І не сушіть собі, панотче, голови. Тримайте її для молитов, а не для політики. Се я вам щиро раджу.

¹ Препінація — монополька.

Сушити голову тепер мусить Іван. Політика політикою, а землі, як видно, викупити він не зможе. Знав пописько, куди цілити, в саме серце потрапив.

— Скажіть, Нафтуло, а коли б я дав вам стільки, скільки ви просите? То що тоді, га?

Нафтула пригладив бороду, потім затис її у кулак, хитрувато прімружив око.

— Ну що, газдо Іване. Тоді по руках.— Він відпустив бороду і простяг через стіл руку.— Нині підписали б у нотаря контракт, а завтра, газдо, най бог помагає: беріть своє поле і робіть що хочете з ним.— Нафтула весело засміявся.—Хоч у голови кладіть, хоч копальні на ньому рийте.

Іван не підтримав сміху, відвів Нафтулину руку, нахмурився:

— Ви мене, Нафтуло, не так зрозуміли. Я гварю про інше. Хіба в нотаря не можна поставити одну суму, а у ваш, Нафтуло, гаманець, покласти іншу?

— Ні-ні,— злякався Нафтула.— Не штовхайте мене на злочин.— Він знову затис бороду у своїй блій сухій руці.— Я, газдо, завжди і всюди шанував цісарські закони.

Того дня Іван повернувся додому п'яний, з розірваним коміром сорочки. Побачивши його, Катерина затулила лице долонями: їй привиділося, ніби до хати зайшов дід Андрій і в нього блиснула в руці сокира.

V

Щоб не блукати незнайомими вулицями, Щерба сів у фіакр. В повітрі вже пахло розталим сніgom і недалекою весною. Освітлені не вельми щедрим світлом поодиноких електричних ліхтарів, узенькі, іноді ззвичасті, химерно покручені вулиці справляли на Щербу враження похмурих, пробитих у скелях глибоких тунелів, по яких лунко розносилось вищокування кінських копит чорного фіакра. Михайло з цікавістю розглядав темні споруди монастирів, довше спинявся на пам'ятниках середньовічної архітектури, розпитував про них у широкоплечого вусатого фірмана, який виявився на диво прiemним співбесідником. Пройжджаючи повз древні будинки Ягеллонського університету, він показав на головний корпус і з гордістю, пишаючись цим багатством, сказав:

— Прошу глянути, які вспаняли гмахи¹. Тут, прошу пана, вчили наших праотців такі голови, котрі навіть перед королями не схилялися.

Наближаючись до величезної будівлі Маріацького костелу, що своїми темними контурами затуляв півнеба, фірман урочисто прорік, ткнувши батогом у бік двох могутніх веж:

— Цей костиль будовано впродовж двохсот років. Це, прошу пана, треба збегнути. Двісті років! Під час навали татарських орд у XIV віці там, прошу пана, на он тій вищій вежі чатував королівський горніст,— він мав подати сигнал про наближення ворога. Ах, бо то ж

¹ Г ма х и — величні споруди (пол.).

часи були,— зітхнув фірман із смутком.— І знає пан, чим це все кінчилося? Серед нічної тиші, коли всі поснули, раптом над містом почулися тривожні звуки труби. «Ворог під містом,— волала труба,— вставайте, бороніться, поки не пізно!» Та не дано, прошу пана, досягти мелодії кінця. Нагло обірвалася вона. Татарська стріла вп'ялася королівському горністові в шию, у саме горло.

Фірман змовк, певно, схвильований власною розповіддю. Цокіт копит лунко розносився по майдану. Щерба відкинувся на сидінні і, кутаючись у тепле пальто, домальовував у своїй уяві картину, про яку допіру розповів йому поляк.

«Люблять свій край, знають і гордяться своєю історією»,— думав він, переймаючись повагою до того мужнього народу, у гості до якого зараз їхав.

— Тепер, прошу пана,— продовжував фірман, коли екіпаж, проминувши майдан побіля костьолу, пірнув знову в одну з вулиць древнього міста,— тепер кожної години на відзнаку тих днів розноситься з вежі та мелодія тривоги, прошу пана. І так само, як і тоді, вона обривається. Але так, прошу пана, вічно не буде,— закінчив раптом фірман, погрозивши у темну передвесняну ніч.— Наш горніст її таки закінчить. Ми ще дочекаємося того!

В фойє студентського клубу «Спійня» Щербу ніхто не спітав, хто він та звідки прибув, зате він сам, здавши в гардероб пальто, зайшов до директора, худорлявої невисокої людини з розкішною, вже посивілою чуприною, і відрекомендувався, пославвшись при цьому на авторитет львівського вченого Володимира Гнатюка. Такому несподіваному гостю директор клубу вельми зрадів, він попросив Щербу сідати, сам подав йому стільца, але як тільки той поцікавився, чи буде на вечорі Ульянов, раптом з доброзичливого і привітного обернувся в похмурого та причепливого, котому доконче треба було знати, з якою метою він хоче бачити російського емігранта.

Щерба мусив розповісти про себе: що він, мовляв, родом з Криниці, закінчив Віденський університет, зараз працює в Саноці на вагонній фабриці, а прибув до Krakова, щоб особисто познайомитися з Ульяновим-Леніним, за публіцистичними працями якого він вже довгий час стежить.

Директор клубу лишився, очевидно, задоволений такою самохарактеристикою гостя, бо зразу ж, мало не за руку, повів його до зали, де у третьому ряду знайшов вільне місце побіля самого Леніна.

— Перепрошую, пане Ульянов,— звернувся до нього директор.— Рекомендую: перед вами добродій Михайло Щерба, галицький соціал-демократ. Прибув здалека, аж з гір, щоб познайомитися з вами...

Щерба перебував як уві сні: назустріч йому підвівся і потис руку той, про знайомство з ким він міг лише мріяти. Ленін показав на свою супутницю обіч себе, відрекомендував її дружиною, Надією Крупською, а потім, ніби з давнім знайомим, заговорив, злегка гаркавлячи, про звичайні речі: цікавився, як Щерба добирається з гір, яка там погода, чи в лісах є дичина?

— На якого звіра вам більше щастило? — спитав Ленін, у цю хвилину згадавши своє полювання у далекому Шушенському, де він інколи повертається з лісу з багатою здобиччю.

Обличя Щерби скривила гірка усмішка:

— Така розкіш, добродію Ульянов, не про нашу честь. Наші гори не наші. Чужі гори, чужі ліси, чужа дичина. Нам не вільно трухлявого патичка з лісу взяти. А про полювання не може бути й мови. За одного лише зайця пан дідич з хлопа шкуру здере.

— Пробачте, ви говорите від кого? — спитав Ленін, з підозрою приглядаючись до елегантно зодягненого співбесідника, що нібито намагався бути відвертою чи навіть широю людиною. — Від чийого імені, добродію Щербо?

Щерба підгорнув волосся пишної хвилястої чуприни, яка примхливо спадала йому на чоло.

— Від імені свого народу, добродію Ульянов. Від лемків, прошу ласкаво. Є така етнографічна українська група на схід від Krakova. Сім повітів на північних схилах Карпат і не менше — на південних, на угорському боці.

Ленін, очевидно, все ще не вірив, що поряд нього сидить людина, з якою можна відверто говорити.

— Ви належите до якоїсь партії, добродію? — спитав, не зводячи очей з гарного темнобркового обличчя Михайла Щерби.

— Я особисто соціал-демократ. — Щерба знічено всміхнувся. — Пробачте за таку відвертість... Ви, звичайно, не можете знати всіх ваших політичних однодумців, та я маю честь належати саме до них...

— Ах, так. Приємно чути... Бо, правду кажучи, коли мене знайомили з вами, я... — Ленін примуржував ліве око, приязно глянув на Щербу. — Це я вам теж одверто кажу, не вельми я зрадів такому знайомству: чомусь певен був, що маю справу з котримсь із партії Українських есдеків. А я не охочий дискутувати на такому святі...

В залі погасло світло, і на цьому розмова поки що припинилася. В ту ж хвилину тихо розсунулась завіса, — на освітленій сцені, на столику, серед вазонів з живими квітами Щерба побачив великий, написаний олійними фарбами, портрет Шевченка, оповитий вишиваним рушником.

Публіка, як живого, привітала оплесками поета. Оплески зростали, міцніли, перекочувались із краю в край, коли ж сусіди Щерби підвелися, увесь зал в єдиному натхненному пориві підвісився, славлячи великого сина братнього народу, що в цю мить, здавалося, зійшов до них з портрета.

Щербі мимоволі згадалося його далеке, занесене снігом у горах бідне село, де в цю пору розійшлися по хатах його однодумці. Примурживши очі, уявив собі схиленого над «Кобзарем» котрогось з активістів, а навколо нього, на лавах аж до порога, застигли, слухаючи, як зачаровані, люди... Хотів би знати Щерба, що діється зараз у іхніх душах? Які світи відкриває перед ними Шевченкове слово? А може, дехто з них уперше в житті відчув себе людиною, готовою відстояти свою гідність, скопитися за гайдамацький ніж?..

Оплески вщухли. На сцену вийшов знайомий вже нам директор і від імені ради студентського клубу та прогресивної громадськості Krakova оголосив урочистий вечір, присвячений сторіччю з дня народження великого українського поета Тараса Шевченка, відкритим.

Щерба дивився на сцену, приглядався до людей, котрих обирали в президію зборів, уважно слухав доповідь, в якій згадувалося про дружбу Шевченка з польськими революціонерами, засланими в оренбурзькі степи... і кутиком лівого ока поглядав у бік Леніна. Який він із себе? Невелика рудувата борідка, опадисті вуси, про які мало добав їхній господар, міцне сократівське чоло, що переходило в широку лисину, і над усе — зосереджений погляд примуржених очей: ось портрет людини, яка з тихого Krakova озивалася до знедолених людей таким могутнім голосом, що його чути було на півсвіту.

Після доповіді співав студентський хор, потім виступали з декламацією Шевченкових віршів, і закінчився вечір урочисто-сумним співом «Заповіту».

Коли виходили з зали, Ленін сказав дружині:

— Яка сила в цих Шевченкових словах. З цим заповітом можна й на барикадах битися.

Вийшли на вулицю. Настав момент, коли треба було або розстatisя Шербі з Леніним, або піти з ним, коли, звичайно, запросять його з собою. Ленін угадав його бажання, спитав, де він спинився в Krakovі, і, коли дізнався, що в готелі біля вокзалу, запропонував, узявши Щербу під лікоть, піти разом, бо Любомирська вулиця пролягає теж у районі вокзалу.

Пішли пішки, щоб подихати свіжим повітрям і трохи розім'ятися після сидіння в задушливому залі. Ніч видалася тиха, під ногами хрестів трохи підмерзлий сніг. Якийсь час мовчали, все ще перебуваючи під враженням шевченківських ідей та образів. А потім почалася розмова, яка складалася з Ленінових запитань і Щербіних відповідей. Ленін не міг не розпитувати про те, чого ще не знат, не міг не цікавитися краєм, у якому більше, аніж у Росії, виявилися соціальні контрасти, де «за одного лише зайця пан дідич з хлопа шкуру здерє». Він на власні очі бачив під Krakovом польських селян — босих, злidenних, готових найнятися на роботу за яких завгодно умов, тих самих, що покидали рідну землю і перебиралися в пошуках праці аж за океан. А хіба Надій Костянтинівні з її вразливим добрим серцем не доводилось спостерігати принизливі сцени на краківському ринку, де пані вибиравали собі слуг, як на ярмарку вибирають коней. А на гірській Lemkівщині, крім соціального гніту, діймав ще українського хлопа гніт національний. Усім цим цікавився Ленін, усе це він хотів знати...

Наговорившись, ішли мовчки. Через деякий час наблизились до готелю, триповерхового будинку, що своїм фасадом виходив на привокзальний майдан. Ленін сказав, торкнувшись рукою Щербіного ліктія:

— А може, ви, товариш, дозволите запросити вас на нашу Любомирську? Ви так цікаво розповіли мені про свій край. А от про вашого героя страйку ви лише натякнули. Ви назвали його Гнатом...

— Гнатом Недобитим, Володимире Іллічу. Його так у Вільхівцях перехостили після того, як він побував у жандармських руках.

— Розкажіть, прошу вас, усе, що знаєте про нього. Ми не поспішаючи підемо. Згода?

— Я з радістю, товаришу Ленін, коли дозволите вас так величати.

— Прошу, прошу, товаришу Щерба.

Історія, про яку зараз розповість Щерба, не налічує довгих років, вона почалася разом із страйком, торік, коли молодому робітникovi, кмітливому і сміливому Гнатові Копачу страйковий комітет доручив друкування і розповсюдження (таємно, звичайно) листівок, в яких закликалося робітників стати муром за свої права, не виходити на роботу, аж доки адміністрація фабрики не пристане на справедливу вимогу робітників і не підпише з професійною спілкою колективного договору.

І от листівки видрукувані, уночі розклесні по місту, їх читають і перечитують, їхне слово підносить дух страйкарів, та самого Гната — чубатого високого красеня, якого так любили вільховецькі дівчата за веселі пісні, немає серед них: його зрадив якийсь негідник, віддавши до рук коменданта повітової жандармерії штабс-капітана Скалки.

Розмашистий удар кулаком по голові не розв'язав Гнатові язика. Він не виказав ні автора листівки, ні її друкаря; коли ж Гнат нагадав комендантові про австрійську конституцію, в котрій ані словом не згадано про насильницькі дії цісарсько-королівської жандармерії, Гната роздягли догола, прив'язали до лави і всипали йому таких гарячих конституційних, що його мусили відливати водою.

За другим допитом повторилося те саме. Тоді комендант Скалка, досвідчений охоронець австрійської конституції, сказав Гнатові:

— Будемо відверті, Гнате. Ти в моїх руках. І в моїй волі випустити тебе, ще й з доброю нагородою, — про це, парубче, ніхто ніколи не довідається, — або перемацати тобі всі кістки і аж тоді випустити.

Гнат відвернув голову, не озвався жодним словом.

— Ну, яка тобі, русинові грецької віри, є рація приймати муки за ляські інтереси? — намагався комендант пробудити в молодому робітникові дикі інстинкти національного антагонізму, що їх з давніх-давен культивували в довірливих душах людей і школа, і церква, й різні культурно-освітні товариства, а з ними і преса. — Ти русин, українець, чи як там ще вас називають, ти хлопський син, а вони — ляхи, хоч і за одним верстатом і під одним дахом працюєте, — вони з діда-прадіда ненависні для вас, бо вони є ті самі поляки, котрих ваші збойники на горло колись карали.

— Неправда твоя, пане Скалка, — спромігся відповісти Гнат, — збойники карали таких, як ти, мучителів народних.

...За вимогою страйкового комітету Гната випустили з в'язниці. Його, побитого, але нескореного, взяли на ноші, підняли над головами і в супроводі тисячного натовпу робітників, з революційною піснею на устах, пронесли, як прapor, центром міста аж до лікарні.

Тепер Гнат, прозваний у народі Недобитим, видужує, він, українець, найпопулярніша людина і серед польських, і серед українських робіт-

ників. Його чекають на фабриці друзі, а друзів у нього — весь робітничий колектив...

— Сумна історія,— озвався Ленін.— Але дуже повчальна.

Він думав про Гната, хотів уявити собі ту хвилину, коли нескоримий українець повернеться після лікарні на завод, до своїх друзів поляків. Побачити б ту хвилюючу сцену зустрічі! І хай би панове націоналісти, ті самі вузьколобі лицарі зоологічної нетерпимості, подивилися, як можуть жити поряд два народи, незважаючи на те, що їхні національні ідеологи впродовж багатьох десятиліть роздмухували взаємну ворожнечу між тими народами.

Непомітно дійшли по Любомирській вулиці до двоповерхового будинку під номером 51.

— От ми й вдома,— сказав Ленін, глянувши на освітлені вікна другого поверху.— Як ти гадаєш, Надіє Костянтинівно, чи в таку пізню пору може наш шановний лемко десь повечеряті?

— Певно, що може, коли ти його запросиш до своєї господи,— відповіла, жартуючи, Надія Костянтинівна.— Ви, здається, і бесіди своєї не скінчили.

Як не відмовлявся Щерба, нічого не допомогло. Ленін узяв його під руку, піднявся з ним по кам'яних східцях до парадних дверей. На дзвінок Надії Костянтинівни двері за хвилину відчинилися.

— А в нас гостя з Росії,— оголосила Лизавета Василівна, мати Крупської, худорлява, посивіла вже, але ще енергійна, видно, жінка.

— Тоді...— завагався Щерба,— може, іншим разом, Володимире Іллічу, дозволите зайти?

— Ні-ні, батеньку. Ласкаво просимо, Михайл...

VI

«Дорогий друже, Андрію Павловичу!

Здивуєтесь прецінь, коли одержите цього листа. Пишу його з львівського готелю «Жорж». Нині другий день, як прибув сюди. Чого, спітаєте? Певне, за щастям, за ліпшею долею. Пригадуєте мій лист, посланий Вам зимию з Вільхівців? А зараз почалося вже літо, а в моїх стосунках з людьми жодного просвітку. Люди затялися, не розуміють мене, вірніше, не хочуть розуміти. Я лишився одиноким, сам-один, як у пустелі, хоч і серед людей. Навіть якби я цілком зрікся політики і, відгородившись від довколишнього світу муром байдужості, знов лем свою школу, я й тоді вже не зумів би повернути собі ту душевну рівновагу, з котрою жив колись, до подорожі у ваш край. Але байдужим до свого народу я не можу бути. Не така, видно, в мене натура. Не мислю собі життя без людської поваги, без любові дітей-школярів, без боротьби за свої ідеали. Мені, народному вчителю, потрібне те все, як повітря, без того я не годен навіть давати елементарні уроки арифметики. Я звик щоденно сходитися з людьми, видіти в їхніх очах довір'я і приязні усмішку, звик, щоб до мене зверталися не лем за порадами, але й за політичними новинами. Я з гордістю говорив своїм колегам з сусідніх сіл про хор у Синяві, не раз вихваляв талановитих артистів, що грали на місцевій сцені,

городився сільськими книголюбами, котрим я зумів прищепити бажання вчитися. А тепер я не маю чим похвалитися. Зимний північний вітер недовір'я погасив мої теплі, братні взаємини з людьми. До мене перестали заходити, моїх порад уже не потребують, мине ще якийсь час — і на мое «слава Ісусу» при зустрічах перестануть відповідати.

«Що ж далі робити, Петре Юрковичу?» — спитав я сам себе. Зректися того великого і натхненного, що я привіз із Росії, і повернутися до фальшивих обіцянок добра, котре принесе людям у гори слов'янський месія? Ні, вороття до старого не може бути! Хто посмакував у мудрого садівника приємного соковитого яблука, той не стане їсти квасне з лісової дички. Я згадав наші бесіди про великого Каменяра і... зібрався в дорогу, а за шість годин був уже у Львові.

Нинішній день пішов на розшуки адреси Франка. При нагоді хотілося увидіти Маркова і якось «розрахуватися» з ним за те зло, яке він учинив і мені, і моїм лемкам. На жаль, мене спіткала невдача. Маркова не застав дома, служниця сказала, ніби доктор зараз у Відні, а Франкові сини із смутком повідомили, що тато тяжко хворий і не може мене прийняти.

Скоро північ. На вулиці вщухає гомін. Крізь відчинене вікно готелю виджу Міцкевича, до якого підлітає янгол з лірою в руках. Думаю, що біля цього пам'ятника великому польському поетові не раз спинявся Франко. А може, він і зараз там? Мені чомусь здається, що в таку літню ніч Франкові не дає спати людське горе, що він обходить львівські вулиці, зупиняється перед низькими вікнами в робітничих кварталах, підслуховує людські молитви до бога про завтрашній кусень хліба...»

Петро сів на вільне місце проти якогось добродія з розгорнутою газетою в руках і попросив собі кави із свіжим рогаликом. Офіціант відійшов, а Петро роззирнувся по кав'яні, ковзнув очима по відвідувачах, спинився довше на тендітній світловолосій панночці, що сиділа самотньо біля вікна, а відтак перевів погляд на свого сусіда... Той, забувши про каву, віддався читанню. Велика газета майже накрила його з головою, з-за неї видно було Петрові лишену русяйв, зачесаний назад, м'який чуб і верхній край високого блідого чола. «Діло», — прочитав Петро назву газети. Досі майже не читав її. Принципово не хотів брати до рук газети, котрою зачитувався вільховецький священик Кручинський. Та повернувшись до Львова з Росії, у перший же день купив і приніс у номер готелю цілу пачку «Діла» — все, що лишилось у кіоску за тиждень нерозпроданим. Волів детальніше познайомитися з політичним та громадським життям Галичини, а заодно довідатися, чим приваблює Семена Кручинського ця велика і, видно, солідна газета, яку найчастіше можна увидіти в руках так званих «свідомих українців». «Свідомі українці» — вороги «московофілів», вороги всього того, що йде зі Сходу й має якийсь зв'язок із Росією, від царської політики аж до літератури і мистецтва включно.

— Негідники! — раптом вирвалось у Петрового сусіда, і за тим словом, пожмакавши газету, він кинув її геть від себе.

На шум повернули голови відвідувачі кав'ярні: одні дивилися з осудом, інші — з іронічною посмішкою.

Петро теж зацікавився поведінкою сусіда. Тихенько съорбаючи каву, він непомітно став розглядати його: худорляве довгасте лице, хворобливі плями рум'янцю, що, як відблиски далекої пожежі, то поволі гасли, то знову спалахували на блідих щоках; широка, акуратно підстрижена русява борода, підкручені вуса і запалені гнівом, а проте сумовиті темно-сірі очі.

— Прошу пробачити,— певно, відчувши на собі Петрів погляд, заговорив бородатий. Він витяг з кишені вже потертого темного піджака строкату хусточку і став ретельно витирати нею долоні.— Коли б ви були українцем, ви зрозуміли б мене.

— Так, я...— Петро запнувся, на якусь мить завагався. Йому вперше після повернення з Росії доведеться свідомо називати себе тим, від чого раніше так само свідомо відрікався.— Так, добродію, я українець.

— Тим ліпше, пане добродію,— ніби зрадів Петрів співбесідник.— Мусив би-м, звичайно, втриматися. Нечемно се, сам виджу. Але зрозумійте, добродію. Ота помийниця народовців¹ сміє ганьбити нашого Франка!

— Франка? — перепитав вражений Петро.

— Так, Франка! — Бородатий забув, що він не один у кав'ярні й що присутні тут вже наставили свої вуха, а панночка навіть перестала жувати рогалик, ловить кожне його слово.— На Франка, добродію, на цього велета нашого народу, вони осмілюються...

— Хто «вони»? — Петро чомусь згадав Михайла Щербу, що теж величав Франка велетом.— Хто, питаю, «вони»?

Бородатий пильно глянув на Петра.

— А ви, пробачте, не тутешні? Не львів'яни?

— Ні. Я з Сянока.

— З Сянока? — здивувався сусід.— Лемко, виходить, чи не так? «Москвафіл», звичайно.

— В минулому, добродію,— признався Петро, і від того, що він це сказав, йому аж легше стало, веселіше ніби глянув на світ.— Але на Франка не підняв би-м руки.

— А вони, негідники, зважились. Я прихильник і друг Франків, може, чули? Володимир Гнатюк.— Він схилився над столиком і простяг Петрові руку.— Будьмо знайомі. Вельми радий зустріти лемка, та ще «москвафіла». Франко, пане добродію, дуже неприємні речі сказав колись на вашу адресу, а ці, вибачте, швабські лакизи, ці гендлярі честю свого народу посміли у нинішньому номері своєї газети назвати великого правдолюба московським запроданцем. Франко — запроданець! Чи ви чули? За те, що він любить російський народ...

¹ Народовці — учасники політичного руху української національно-буржуазної інтелігенції Галичини.

Йому не дали докінчiti. Чиясь тарілка зафурчала над Гнатюковим вухом, впала неподалік на підлогу і з брязкотом розбилася на дрібні скалки.

— Зрадник! — аж захлинаючись від обурення, скрикнула панночка. Вона підскочила до Гнатюкового столика і ляснула по ньому своєю невеличкою долонею. — Дуже шкодую, що я жінка і не можу вам, пане, вискубти цієї мерзенної кацапської бороди.

В кав'янri зчинився шум, загуркотили стільці, почулися погрози на адресу «москаля». Молоді панки покидали свої столики й зібралися біля Гнатюка, дехто з них підкочував рукави, інші займали місця біля дверей. Кремезний чорнявий молодик із синьо-жовтою стрічкою на лацкані сірого піджака підійшов щільно до Гнатюка і поклав йому на плече важку долоню.

— Хотів би-м знати, пане Гнатюк, скільки платять вам москалі за вашу зраду? І чи готівкою, чи, може...

Гнатюк скинув з плеча молодикову руку і, підвівши, став перед ним.

— На таке запитання я знайшов би вам, юначе, як відповісти, коли б ви були тут одні.

Молодик зняв із себе піджак і кинув його на руки товаришеві.

— Мої друзі, прошу пана, відвернутися, щоб не бути свідками, як я вчити вас буду політичній толерантності.

Гнатюк скопився за стілець і ступив крок назад. Те саме зробив і Петро.

— Ви мовите про політичну толерантність, юначе,— почав Гнатюк.— А хіба ваше «Діло» дотримується тієї толерантності, коли воно публічно називає громадську діяльність Івана Франка національною зрадою?

— Бо так воно, прошу пана, ѿ,— відповів молодик.

— Пробачте, паничу, а ви читали що-небудь Франкове?

— Так, пане, читав. І захоплювався його талантом, і мав його за генія, пане добродію, аж поки не дочитався до його ренегатства, його запроданства москалям.

— Запроданцем є ви, паничу. Ви й такі, як ви, що на кожному кроці продають свій народ.

Молодик теж взявся за стілець. Кільце облоги довкола Гнатюка і Петра звузилося. Всі вичікували, хто почне, чия перша рука підниметься й замахнеться стільцем.

Але до бійки не дійшло. Серед напруженої тиші почулися швидкі кроки господаря кав'янri, дебелого, елегантно вдягненого чолов'яги з жовто-блакитною стъожкою у петлиці чорного піджака. Зауваживши на ходу публіці, що зараз тут буде поліція, він з холодною чемністю звернувся до Гнатюка:

— З нинішнього дня, пане редактор, я не буду мати приємності видіти вас у своєму закладі. Тутечки збираються лишень ті, хто поважає газету «Діло» і кому дорогі її національні інтереси. Бувайте здорові, пане редактор.

На порозі кав'янri з'явилися два поліції. Молодики біля дверей

розступилися перед ними, а господар жестом руки запросив їх до вільного столика.

— Прошу, панове, зараз вам подадуть каву.

«Дорогий Андрію Павловичу!

Минуло чотири дні з того часу, як я зробив перерву в цьому листі до Вас. Я все ще є у Львові. Війду, напевно, завтра. Збираюся з думками, бо не знаю, з чого почати, які слова відібрati для тих вражень, котріх я тут, у Львові, набрався. Коли було за що, я пробув би тут довше, адже у таких «університетах» я ще не вчився.

Напевне, почну з того, як та за яких обставин мені довелося познайомитися з одним із найцікавіших людей Галичини — з Володимиром Гнатюком. Чи чули там, над Дніпром, про такого чоловіка? Учений фольклорист та етнограф, автор кількох солідних книжок з цієї галузі науки, прогресивний діяч літератури, невтомний редактор і видавець. «Українсько-руська видавнича спілка» за участю Франка і Гнатюка за десять років випустила понад триста белетристичних книг! Твори Коцюбинського, Лесі Українки, Стефаника, Леся Мартовича, Нечуя-Левицького, Тесленка саме тут, у Львові, завдяки старанням редакторів Івана Франка і Володимира Гнатюка вперше увиділи світ.

Я везу два чемодани цього багатства. Крім художньої літератури, прихопив дещо з політичної. Наприклад, книжку Фрідріха Енгельса «Походження сім'ї...», випущену «Видавничу спілкою».

Пропало мое «московіфство», тепер уже, Андрію Павловичу, розвіялось, як дим на вітрі. Чотири дні, проведені у Львові в Науковому товаристві імені Шевченка, варті чотирьох років університетських студій. Після однієї огідної сцени у львівській кав'янрі я вже остаточно став на бік Франка.

Колись Франко, дискутуючи з галицькими народовцями, написав у своїй статті «Щирість тону і щирість переконань»: «Ми всі русофіли, чуєте, повторю ще раз: ми всі русофіли. Ми любимо великоруський народ і бажаємо йому всякого добра, любимо і вивчаємо його мову і читаємо на тій мові, певно, не менше, а може, й більше від вас».

При нагоді Франкові згадали це кореспонденти з народовської газети «Діло». Він смів сказати: ми всі русофіли, бо любимо великоруський народ... А повинні ненавидіти, як учить «Діло». І не зі складу маємо виглядати волі, а з заходу (тобто з Відня, від Габсбургів), бо не в азіатських нетрях, а в культурних сусідів (тобто у німців) ми чомусь навчимося... Газету, що назвала Франка зрадником національних інтересів, я теж кинув би під ноги, як це зробив обурений такою підлістю Гнатюк.

За чотири дні я здружився з Гнатюком, полюбив його за високу принциповість. Я міг переконатися, якою благородною, чистою, безкорисливовою любов'ю любити він свій народ і я палюче ненавидіть його ворогів. Я тепер, як той захоплений своїм учителем школляр, знаю, з кого приклад брати. Буду таким, як Володимир Гнатюк! Ах, скільки цікавих бесід відбулося між нами за ці чотири дні! (Про мій настрій найліпше свідчать знаки оклику, — я їх готовий ставити після

кожної фрази!) Гнатюк допоміг мені підібрати літературу, майже все, що випустила в світ «Видавнича спілка». Крім Шевченка і Франка, везу Коцюбинського. Книжки стануть мені у пригоді й допоможуть розкрити людям очі. Сього я мушу досягти!

Здоровлю Вас, міцно тисну руку. Вітайте від мене свою родину. Не забудьте і моїй знайомій хоч словечко передати.

Ваш П. Юркович»

Петро не сподівався зустріти Михайла Щербу при такому шануванні. Навіть не думав нині про колишнього товариша. Був заклопотаний своїм: від'їздом, прощаннями. Востаннє кинув погляд на пам'ятник Міцкевичу, на будинки, що зійшлися амфітеатром додкола нього, попрощався в думці з Гнатюком, який учора пізно ввечері провів його аж до готелю. Вже вмостившись на м'якому сидінні фіакра, що мав відвезти його на залізничний двірець, побачив якусь незвичайну процесію: у супроводі поліцейського ескорту (четверо верхі й четверо пішки) йшла людина, лице якої та уся постава здалися Петрові знайомими... Височенький, худорлявий, ледь-ледь згорблений; сміливий погляд чорних метких очей, міцно стиснуті вользові уста і випнуте вперед підборіддя... В одну мить Петро перенісся в конференц-зал учительської семінарії, де сім років тому ці очі метали блискавиці гніву, а на голови наставника сипалися зухвалі своєю сміливістю слова: «Най панотець не зводить наклепу на людину, чиєї пантофлі ви не варті! Іван Франко — наша гордість, наш непідкупний геній!»

«Боже мій, невже це Михайло Щерба? — подумав Петро. Він підвіся з сидіння і, коли передні конвоїри минули фіакр, тукнув, змахнувши над головою капелюхом:

— Гратулюю, Михайлі!

Щерба повернув голову на оклик, якусь мить приглядався до молодого пана, що махав йому з фіакра, і враз його очі спалахнули подивом і радістю.

— Гратулюю, Петруні! — Щерба сіпнув рукою, хотів жестом привітати товариша, та руки були зв'язані за спиною.— Гратулюю, гратулюю! — крикнув він на всю вулицю.

— Куди ведуть тебе, друже?

— На шпацір, Петруні!

Розмова обірвалася. Петро побачив перед собою дві морди: спершу лагідну конячу, потім скривлену від гніву вусату вахмістрову.

— До дзябла! — зашипів вахмістр, що нахилився до нього з сідла.— Прошу мовчати!

Коли конвоїри зайшли за ріг готелю, візник сказав, кивнувши у той бік:

— До суду, прошу пана, повели. Певно, великий злочинець. При такій параді не менше як до шибениці присудять.

За півгодини Петро здав назад у готель великі чемодани з книжками і під'їхав до повітового львівського суду. При вході вишивкалися жандарми у бойовому риштунику, з приставленими до карабінів багнетами, на яких загрозливо виблискувало гаряче літнє сонце. Жандармів

поставили для порядку, вони мали стримувати натовп, що зібрався перед судом, і пильно стежити за тим, щоб серед тих синьоблузників на знайшлося небезпечних агітаторів... Але, на диво, Петра не затримали. Очевидно, спровітило враження на жандармів його модне вбрання і елегантна, зав'язана бантом, краватка на білому стоячому комірці. Перед ним розступилися і навіть показали йому окремий хід для шляхетної публіки.

У невеличкому залі, куди Петро зайшов, було повно-повнісінько. В більшості тут сиділи прості люди в синіх робочих блузах, у потертих сюртуках і навіть у селянських строях. «Шляхетної» публіки, коли не вважати на перший ряд для кореспондентів та офіційних осіб, майже не було. Не знайшовши місця, Петро прихилився до стіни, щоб зручніше було стояти, поки десь зможе сісти. Оглянув зал, ковзнув очима по ще порожніх судейських кріслах, спинився на дерев'яній загородці, за якою сидів підсудний. Щерба нахилив голову й уважно слухав людину в окулярах, певно, свого адвоката. Час від часу він відкидав чорне, аж із синім відблиском, густе волосся. За його спиною стояли з шаблями напоготові два поліції. Здавалося, вони ладні були зарубати кожного, хто наблизиться до арештanta або заговорить з ним.

— Добродію Юркович! — раптом почув Петро ніби знайомий голос. Повернув голову і побачив підняту худорляву руку з крайкою білого манжета, стрівся поглядом із Гнатюковими очима.— Прошу,— кликав Гнатюк,— тут знайдеться місце!

Насправді місця не було, але Гнатюк посунувся і Петро зміг прімостилися між ним і незнайомим робітником.

— Добре, що не поіхали,— зашепотів над вухом Гнатюк.— Матимете нагоду спостерігати за цісарсько-королівським правосуддям. Колись Франка так судили.

— Франка? — не повірив Петро.— Хто ж то насмілився підняти руку на поета?

— Ого, добродію. Тричі судили його за гррати й тричі намагалися засудити. Навіть по етапу від села до села гнали.

— Але за що?

— Тільки за те, що не корився їм. 1889 року, перед самими виборами до австрійського парламенту, кинули його у в'язницю за те, що заважав офіційним колам своїми виступами у пресі та на вічах... Щось подібне вчинили вони і з Михайлом Щербою. Бо, як мені здається, він хоче прожити своє життя так, як Іван Франко.

Петро уважно слухав. Він довідався від Гнатюка про те, що Михайло працював коректором в одній з приватних друкарень і, як голова професійної спілки друкарів міста Львова, готовував робітників усіх друкарень до загального страйку. Власникам тих виробництв вдалося «довести» цісарському намісникові Галичини барону Гуйну, що Михайло Щерба є небезпечний державний злочинець...

— І от маєте,— закінчив невесело Гнатюк,— сфабрикували процес і тим самим зірвали страйк, до якого Щерба із своїми друзями так ретельно готувався.

— Власники друкарень, напевно, мають рацію,— озвався Петро.

— О так,— згадився Гнатюк,— вони знають, кого саджати. Михайло Щерба немало їм за два роки насолив. Боюся, що в цьому підлому царстві рутенців та «москофілів» Щербі не вилазити з-за цісарських грат...

— Суд іде! — оголосив судовий розпорядник від дверей, що вели у внутрішні кімнати.— Прошу встати!

Увійшов і піднявся на поміст до столу бундючний, у вицяцькованій золотими гудзиками чорній формі опасистий суддя, за ним увійшли двоє панків присяжних, і нарешті з'явився і сів за свій окремий столик високий і рівний, як жердина, прокурор.

На столику, що стояв ліворуч від суддівського столу, літній секретар поклав євангеліє у темній товстій палітурці, а перед ним поставив чорне розп'яття, і почалася довга нудна процедура, яка мала в очах публіки узаконити все, що відбуватиметься на судовому процесі.

Нарешті суддя зачитав обвинувальний акт, в якому Михайла Щербу, підданого Австро-Угорської імперії, було звинувачено в підбурюванні робітників проти правопорядку і цісарсько-королівських законів, а також у таємній діяльності на користь сусідньої держави.

Почався допит підсудного.

— Підсудний! — Гладке, чисто виголене обличчя судді піднялося від паперів, холодні очі вступилися у худорляву людину за дерев'яною загородкою.— Встаньте, підсудний! — Щерба підвісився.— Як зветесь, підсудний?

— Михайло Щерба,— чітко прозвучав у залі голос.

— Рік народження?

— Тисяча вісімсот вісімдесят третій.

— Я до вас, підсудний, звертаюся по-польськему, отже, прошу відповідати тією ж мовою.

— Перепрошую, пане суддя, австрійська цісарсько-королівська конституція дає рівні права усім мовам народів, що населяють Австро-Угорщину.

Суддя нахмурився, хотів, мабуть, сказати: «Це вам так здається»,— та згадавши, що він не серед своїх у польському казино, а в державному австрійському суді, утримався від реплікі і вів далі допит:

— Отже, ваша національність, підсудний?

— Українець.

— Підсудний хоче сказати — русин?

— Колись нас і так звали, пане суддя. На великій Україні, там за Збручем,— малоросами, тут — русинами, але в нас є спільна едина назва національності... .

— Я забороняю вам, підсудний, виголошувати тут промови.— Піднявши голос, суддя стукнув кулаком по столі.— Тут вам суд, а не змовницькі збори ваших однодумців. Відповідайте коротко, де народилися?

— Місто Криниця.

— Походження?

— Шляхтич.

Суддя закліпав очима, здивовано перепитав:

— Шляхтич? Але ж русин...

— Пан суддя хоче сказати, що русини — бидло?

— Підсудний, я ще раз попереджаю: відповідайте коротко й тільки на запитання. Чому називаєте себе шляхтичем, коли ви простий русин? У нас є відомості, що ваш батько швець.

— Так, швець, пане суддя. Але він шиє взуття тільки шляхтичам. І коли, бувало, нап'ється, то завжди кричить на маму: «Я естем уродзони шляхтич, і ти не смій, приста бабо...»

Рядами слухачів прокотився приглушений сміх.

— Прошу до спокою, панове,— погрозив пальцем суддя.— Я естем добри, поки добри. Відповідайте, підсудний, ви маєте якусь освіту?

— Закінчив Віденський університет.

— Віденський університет? — не повірив суддя.

— Так, факультет філософії.

Суддя затрясся від сміху, змахнув руками, апелюючи до аудиторії.

— То ми маємо перед собою живого фільзофа, панове!

Щерба не образився, а, навпаки, підтримав кепкування судді:

— Ще з діда-прадіда, пане суддя.

— А чим жите? Фільзофія — то для душі, для розмови з паном богом. А яку маєте професію для буденого життя?

— Я працюю коректорм у друкарні пана Засядька.

— Одружений?

— Ні.

— Слава богу. А то пустили б по світу бідних сиріток.

— Як так? — ніби здивувався Щерба.— Чи не збирається пан суддя повісити мене?

— Підсудний, тут я опитую. До якої політичної партії належите?

— До соціал-демократичної.

— Підсудний Михайло Щерба, напевно, знає, що ця партія є поза законом, як антидержавна.

— Се я вперше від пана судді чую.

— Дуже зло для вас, підсудний.

— Чому ж, пане суддя, зло? У Віденському парламенті соціал-демократи мають своїх послів. У них є своя преса, свої клуби.

— Відень не Львів, затянете собі це, підсудний. Тут інші порядки. У Відні вища культура і соціал-демократи не ті, що наші. Вони толерантні до цісарсько-королівського трону. А де та культура серед ваших русинів?

— Пан суддя має хибне уявлення про наш нарід. Таке міркування...

— Підсудний Щерба,— перебив його суддя,— чи визнаєте ви себе винним у тому, що інкримінується вам обвинувальним актом?

— Ні. Обвинувальний акт — цілковита вигадка.

— Сідайте, підсудний.

— Свідок Мациревський! — З передньої лави підвівся лисий панок і з собачою запобігливістю втупився очима в суддю.— Присягніть на євангелії і святому хресті, що з ваших уст ми почуємо тільки правду.

Очевидно, свідок робив це не вперше, бо підійшов до столика, без вагання поклав два пальці правої руки на книжку, сказав із кумедною

урочистістю «присягаюсь», а тоді повернувшись до судді й вклонився йому.

— Свідок Мацюровський, ви як колишній соціал-демократ бували за останні два роки на вічах, які скликав Михайло Щерба?

— Так, бував, ваша ексцеленція пане суддя.

— Як ті віча відбувалися? Розкажіть, будьте ласкаві, суду.

Свідок знизав плечима, розвів руками.

— Ой пане суддя, про те навіть стидно розповідати. Тож пан Щерба замість святого свангелія чи біблії клав перед собою книгу з тим бородатим і вже скільки хотів бештав наші порядки.

— Він до чого закликав?

— До чого хочете, пане суддя. До бунту, до різання, до непослуху.

— А про Франка що казав?

— О, того вихваляв. Ще й вірші його читав. Отого «Вічного революціонера», котрого, пане суддя, навіть слухати бридко.

— І більше нічого? Може, ви згадаєте, що він про наш рідний край мовив? Про Галичину?

— Дуже добре пам'ятаю, ваша ексцеленція. Що нашу Галичину треба відірвати од трону найяснішого цісаря і прилучити аж по Krakів до володіння того московського царя.

— Чи підсудний Щерба визнає ці свідчення?

— Ні. Вони абсолютно брехливі. Сам свідок — кретин, прошу глянути на форму його голови.

Петро уважно стежив за судовим процесом, не пропускав жодного слова. Незабаром від свідчення Мацюровського не лишилося нічого, крім пліток, Михайло Щерба вщент розбив усі його звинувачення.

Другий свідок, очевидно, найнятий господарем друкарні, в якій працював Михайло, знов усі деталі поліграфічного виробництва, в нього було завдання розкрити перед судом антидержавну діяльність Щерби.

— Він, прошу пана суддю, не для коректорства вступив на службу, а лише для того, щоб друкувати таємні листівки проти найяснішого нашого цісаря!

Третім свідком була жінка, богобоязлива літня міщенка з чотками в руках. У неї проживав Михайло Щерба. Після присяги вона щиро серед визнала, що пан Щерба повертається з роботи пізно, інколи дуже пізно, і що вона, пані Фазенка, не раз чула за стіною ще чиєсь кроки, не могла тільки добрati — були це кроки чоловічі чи, може, жіночі...

Володимир Гнатюк шепнув Петрові:

— Я певен, що серед публіки немало його спільників. Видите, як тримається? Знає, що виграє.

— Виграє? — здивувався Петро.

— А певно, що виграє. Хіба се не видно? Ох, був би тутечки наш поет. Най би видів Іван Франко, який душевний гарп дістав цей безстрашний лемко під впливом його поезій.

Володимир Гнатюк помилився. Суд знов, як розправитися з людиною, котра рветься до бою, і виніс вирок:

«Михайла Щербу з-під арешту звільнити...— При цих словах зал вибухнув схвальними оплесками.— Із забороною,— читав далі урочисто суддя (цей пункт було внесено під тиском прокурора, який щодо цього мав суворі інструкції з канцелярії самого намісника краю),— із забороною,— повторив суддя,— проживати у місті Львові та його околицях».

У залі запала мертві тиша. В першу хвилину до свідомості робітників не дійшов зміст допіру почутого вироку. З одного боку, звільнити з-під арешту, а з другого — покарати забороною проживання у Львові. Як це розуміти? Чим думають ті собачі пани? Як можна карати невинну людину? Таж вона й так два місяці просиділа за гратами з волі поліції...

І враз Гнатюків голос вирвався з цієї гнітючої тиші обуреним криком:

— Ганьба!

— Ганьба, ганьба! — підхопило кілька десятків голосів. Загрюкали лави, затупали ноги, хтось врізався у цей шум парубоцьким свистом, люди посхоплювалися з місць, кричали, погрожували суддям кулаками. Почалася не бачена в судейській практиці обструкція несправедливого вироку.

Та ось із задніх дверей вискочили жандарми.

— Негайно звільнити зал! — вигукнув офіцер, виймаючи до половини шаблю з близкучих піков.

І лише тоді, як останній робітник вийшов у двері, суддя, що враз позбувся своєї бундючності й пихи, з нервовою хріпотою у голосі прорік серед тиші порожнього залу:

— Засідання цісарсько-королівського повітового суду вважаю закритим. Ви вільні, Михайло Щерба. За двадцять чотири години мусите покинути наш Львів. В іншому разі вас поведуть етапом до вашого рідного міста.

Петро разом із Гнатюком і натовпом синьобузників чекав на Щербу під дверима суду. Котилося до заходу сонце. Потомлені за день люди в нервовім збудженні поглядали на дубові двері під державним гербом — округлою бляхою з чорним, розпластаним, хижого вигляду, двоголовим орлом. З них мав вийти їхній керманич, який полюбився їм за два роки. Петро стояв найближче до дверей, він вважав, що свого товариша по семінарії, котрого останнім часом так часто ставив собі за приклад, має право обніяти першим.

Сім років минуло, як вони розсталися, а Михайло не збочив зі свого шляху, вистояв, глибоко в серці проніс свої ідеали. «Не сумуй, друже, за Львовом,— складав собі Петро першу фразу, з якою він звернеться до Михайла.— Повертайся у свої гори. На рідну Лемківщину. Нам теж філософи потрібні».

Але цих щиріх слів не довелося Петрові сказати. До Михайла, як тільки він з'явився у дверях, потяглися десятки дружніх рук, його стискали в обіймах, передавали з рук до рук і, зрештою, підхопили й понесли геть від ненависного суду. До синьобузників приєднувалися робітники інших професій, забіліли фартухи будівельників, натовп збільшувався, сунув старовинною вузькою вуличкою

за околицю міста, де робітників цілий день виглядали в тривозі жінки з дітьми.

А ось і пісня! Вона випурхнула з чиїхось молодих грудей і, підхоплена десятками голосів, злетіла над головами, забриніла радістю і надією. Співали всі, навіть мешканці, що повисувалися з відчинених вікон. Пісня нескоримих молодих пролетарів кликала людей не схилятися перед неправдою деспотів, кликала до братерства, до єдності.

Та враз десь попереду, на перехресті вулиць, почувся застережливий крик:

— Поліція!

На мить, як від сліпучої блискавки над головами, людський натовп пригнувся, збився з твердої ходи...

— Уперед, уперед з піснею, товариш! — гукнув хтось із натовпу.

Пісня ще гучніше, ще вище злетіла над будинками, перемахнула через Замкову гору, розсипалася львівськими околицями... і раптом обірвалася, впала болісним зойком на гарячу землю: здичавілі коні врізались у натовп і стали топтати його копитами.

Володимир Гнатюк мав деяку «практику» з таких «забав» поліції і вчасно штовхнув Юрковича убік, за театральну тумбу, на барвистій афіші якої величним літерами повідомлялося про прем'єру опери «Севільський цирульник».

— Отака, як видите, конституція у нас,— сказав, віддихуючись, Гнатюк.— Іван Франко назвав її свинською. А вона не тільки свинська, а ще й розбійницька.— Він узяв Петра під лікоть і завернув з ним у вузенький, вже оповитий вечірніми сутінками завулок, щоб через нього, не попадаючись поліції на очі, пробратися до своєї домівки.

Віддалявся цокіт копит, стихали людські крики, перекочувались із центру міста до робітничих околиць.

— Б'ють нас усюди одинаково,— сказав Петро, згадавши Кирилового сина з далекого Миргородського повіту,— що з конституцією, що без конституції, що нагаями, що шаблями...— І несподівано закінчив: — А коли-то вже ми будемо їх бити?

VII

Такої години, яка випала нині Іванові, не траплялося, певно, ні кому. Не випив ні келишка, а сп'янів так, що ледве перебирає ногами. Нелегко на душі, ой як нелегко. Навіть уявити собі не може, що скаже Катерині. Всю дорогу від П'онтеха сушить собі голову над цим. Міркує, роздумує, прикидає й так і сяк. Може, не слід було перейматися бідою робітників, давати якісь обіцянки... Тож ті, сковані у скрині, долари не лем його, вони так само належать і Катерині. Два роки рився він за них в американській землі, і два роки ходила тут Катерина сама за плугом, сіяла, жала, мучилася із дітьми... Отже, гроші у скрині тепер спільні, не захоче Катерина — не віддасть їх на робітниче діло.

Іван перешов міст, порівнявся з довгою чорною будівлею корчми. Була одна коротка хвилина вагання: йти далі чи завернути з дороги... Спокуса з'явилася раптово, озвалася теплими звабливими словами:

«Нащо тобі, Іване, сушити голову чужою бідою, коли в тебе своєї досить? Робітники ж не прийдуть на поміч, коли твоїм дітям забракне на переднівку хліба? Ти змерз, Іване, то заверни, небораку, погрійся...»

Але в останню мить, коли вже мав повернути на місток через фосу, гнівно прикрикнув на себе: «Схаменися! Не пхай голови у зашморг!»

І в нього, на щастя, вистачило сили не звернути на місток. Чий то був голос — Катерини чи покійного отця? А може, вони обое промовляли до нього, не пускаючи на ту ганебну стежку? І добре, що послухався. Катерини треба слухатись. Дав їй тоді слово, що більше не питиме, і не нап'ється. Най ліпше їхні долари підуть на добре діло.

Згадує Іван, як його нині зустріли у Пьонтеків.

— Друже мій Іванку! — зрадів Єжи. — От кого я хотів видіти! Ніби сама доля послала тебе до нас. Роздягайся, братику Ваньо.

А білява Зоя, витираючи об фартушок руки, щебетала інше: як там діти, чи здорові, як мається Катерина... Єжи допомагав Іванові пальто скинути, діти, яким Іван дав цукерок, тулились до його рук, Зоя запрошуvalа гостя до столу (адже ниніки неділя). Але Єжи відсторонив дружину (*є*, мовляв, поважніші справи), взяв під лікоть Івана й повів до ванькирчика.

— Знайомтесь, товариши,— сказав він, звертаючись польською мовою до тих чотирьох, що сиділи за столиком над якимись паперами.— Се той самий Іван Юркович з Вільхівців, про кого я вам допіру говорив.

Іванові по-дружньому, називаючи себе, тиснути руку. Долоні важкі, широкі, в твердих мозолях, по них Іван легко догадується, що перед ним свої люди, не адміністратори фабрики, а робітники. Лише остання рука, що належала чорноокому, з пишним чубом, худорлявому чоловікові (він називався Михайлом Щербою), була легкою, без мозолів і не могла позмагатися в силі з Івановою.

— А я знаю вашого брата, учителя Петра,— сказав Щерба, на мить затримавши Іванову руку в своїй долоні.— І навіть був-єм недавно в Синяві. Як там ваш Василь мається?

— А ви його знаєте? — здивувався Іван.

Щерба блиснув двома рядами красивих зубів:

— Знаю. Устрічалися ми з ним у Петра. Та й Василеві листи читав-єм. Мушу призвати — здібний хлопчина.

Батькові лестило це чути. На старшого сина він завжди покладав надії, вірив, що цього головатого хлопця спіткає ліпша доля, аніж спіткала Василевих родичів.

— Ну що ж,— пожартував Іван,— писарем буде.

— Але яким писарем, газдо Іване! Лем учитися йому треба. До університету готовуватись.

— До університету? Який там університет, добродію Щерба, у гімназії й то не втримався. Не ведеться йому з науковою.

По цій короткій передмові господар посадив гостя за стіл, сам сів проти нього і зараз же взявся за справу. Спершу познайомив Івана із становищем на заводі. Воно було не близькуче. Бо хоч

робітники виграли страйк, та наслідки від цього виграшу були мізерні. Восьмиденній робочий день щодня збільшувався під тим приводом, що завод дістав від держави екстремне замовлення. П'ятiproцентну надвишку в заробітній платні затримували з тої причини, що через страйк завод нібито поніс збитки і потрібно не менше року, щоб урівноважився його фінансовий баланс. Умови праці теж не поліпшилися: спецівки все ще шиються, вентилятори в цехах поставити обіцяють лише влітку...

Іван подумав: «А чого це Єжи звітє переді мною, гейбіто я вже позувся ґрунту і став до іхнього верстата?» Проте слухав, тішився в думці тим, що його, руснака, мають за свого і довіряють йому важливі справи.

— От ми,— говорив Єжи, кивнувши головою у бік товаришів,— члени професійного комітету, зібралися нині, щоб поміркувати, як нам далі бути. І вирішили, Іванку, не коритися, не пасувати перед ними. А то ми були дуже наїvnі, повіривши на слово каноніку Спіхи-хальському. Той чорний круг, настільки кафедрального собору, що взявся за посередництво, найбільш нам нашкодив. Католики-страйкарі повірили йому і... припинили страйк. А тепер пучки собі гризуть. Адміністрація заводу знов сідає нам на карк.

— Ото не майте діла з ксьондзами,— сказав Іван.— Ксьондзи перші не вірять у бога. Їм аби політика. Кожний за якусь партію тягне.

— Тепер ми, Іванку, порозумішли. І оце нині вирішили: або адміністрація підписує з нами колективний договір, або ми оголошуємо страйк.

— Свята правда! — вдаривши по столу долонею, вигукнув Іван.— Не здаватися, Єжи. Без колективного договору ані на цаль! От ми в Америці на чужій землі, а знали постоюти за себе. Ми, бувало, виставляли такі ультиматуми, від котрих боси аж за голови хапалися. На нас насилали поліцію, шпиків, військо, а ми як той мур, як ліс дубовий, на, песячий сину, вирубай його, повали, хоч ти і губернатор, і навіть президент.

Іван розхвалився так, що його, напевно, прийняли за великого робітничого активіста, а Михайло Щерба, дарма що вченій, зробив йому гонор — назвав по-робітничому товаришем. Далі пішла мова про те, що в страхової касі мало грошей, отже, довго протриматися робітники не зможуть. Тут Іван згаячу і сказав про свої долари, що могли б страйкарям стати у пригоді...

Ну, а тепер що? Поки дійде додому, зовсім охолоне, ще й каятися стане. Тож сам Пьюнтек признався, що позика може відбутися без векселя, лем на чесне робітниче слово. Тоді Іван не звернув на се уваги: без векселя чи з векселем — байдуже, там палає бажанням допомогти комітетові, а зараз, коли охолонув трохи, лізуть у голову різні невеселі думки. А що, як повітівський староста пришле на допомогу директорові ще й цісарське військо? Тож страйк — це не обов'язково виграш, це може бути й тяжка кривава поразка. Тоді що, Іване? Пропали твої грошенята. З такого голого пролетаря, як Пьюнтек, ти нічого не візьмеш. Хіба що вошу на мотузці...

Так і сяк розмірковуючи, йшов проти вітру. Дорога ніби недалека, менше години доброї ходи, а ниніки вона здалася Іванові удвічі довшою через ті гризоти. Доки дотяг до двору, то такого на себе напустив страху, що ладен був ані словом не упімнутися Катерині про долари, а щоб не було стидно перед Пьонтеком, зараз же послати хлопця з перепрошенням: так і так, Єжи, гроші вже в Нафтули, Каська без мене віднесла.

Сина уздрів перед двором. Іван гордився хлопцем. Йому здавалося, що такого сина, хоч Василеві й не поталанило в школі, немає ні в кого у селі. Згадати лем його листи до Америки. Не раз від них набігали непрощені слізози, умів малий писар своїм щирим словом торкнутися батькового серця...

— А про Бучач, гунцвоте, пора вже нам побесідувати. Як собі гадаєш, хлопче? Бо щось ти там такого натворив...

— Я, тату, у всьому призвався мамі,— зніяковів Василь.— Нічого не втаїв.

— Мамі ти одне говорив, а директор інше пише. Погрожує судом, коли йому за розбиту шафу не заплатять.

— І не заплатять! — спалахнув хлопець.— Стрийк назвав того бучацького веприка дурисвітом. Ще й негідником. Не заплатимо ані крейцера!

— Ти що,— здивувався Іван,— може, знову у стрийка був? Аж у Синяві?

— За правдою я на край світу піду,— відповів хлопець з гідністю, і ці слова прозвучали як найциріша присяга.

— Позирај лем ся, який ти! — ще більше здивувався батько. А сам собі з приємністю подумав: «У діда вдався. Його натура. Правдолюб».

— Стрийк мені всю правду повів,— говорив далі схвильований хлопець.— І за того ненажеру пузатого, і за царя...

— Що, що?

— Не вірю я тепер ні в царів, ні в цісарів. Чиї б вони не були. Ми за свого цісаря молимося, читаемо хвалебні оповідання про нього, а він...

— Замовкни, дурню! — прикрикнув батько і, ніби боячись, що хлопець щось страшніше скаже, притяг його за плечі до себе.— Ти не знаєш, скільки в нас за таке пащекування платять.

— А я, тату, нікого не боюся!

— Но-но. «Чорні когути»¹ добрий мають нюх.

Розмова з хлопцем перевернула Іванові всю душу. Пішов од сина присоромлений, з опущеною головою. «От у кого треба вчитися,— дорікав собі.— Завзятий, сміливий: збиткувалися з його русинства в гімназії — дав по писку паничеві, здумали бити в бурсі — жбурнув у катку чорнильницю і покинув Бучач. Не схилявся перед тими, хто хтів його покори. Любив правду і стискає кулаки перед неправдою...»

¹ «Чорні когути» — австрійські жандарми, названі так за чорне пір'я на касках.

Так-так, з діда-прадіда тримали Юрковичі в чистоті своє сумління, хтили чесно жити, берегли перед богом і людьми святу правду, та не вони в тому винні, що не досягли божих зірок, що їх на кожному кроці підстерігала нужда і горе.

«Брешеш, Іван! — прикрикнув на себе.— Нині ти мав нагоду досясти того, про що колись з Катериною мріяв. Але ж ти, дурню, злякався, що не вексель, а своє чесне слово тобі обіцяли люди».

Я мав привілей: по тому, як повернувся з Бучача, мені дозволили не лізти з дітлахами на піч, а спати окремо, у ванькирчику. Мав свою лампу, купку цікавих книжок на столику, чорнильницю з важкого скла і подаровані стрійком товстий цератовий зошит та складану ручку з мідним пером. Родичі не забороняли писати щоденник, лем тато поставив одну умову: за цісаря та його жандарів ані слова!

«Не знаю, з чого починати нинішній запис. Чи описати спершу, як слухали вчора хлопці мое читання та яка з того вийшла в нас бесіда, чи розповісти про те, що творилося сю ніч у нашому домі? Перед сном не мав уже сили щось написати, ледве торкнувся головою подушки, як зараз же про все забув, кудись полинув, як хмаринка, на котру подув раптовий вітер. Скільки я спав, не знаю, та прокинувся серед ночі від маминого жаління за дверима. Що могло статися? Я ніколи не чув, щоб мама так ревно плакала. Тихцем, аби ніхто не чув і не видів, вона ще могла поплакати, а щоб тужити вголос... Може, тааа її чимсь образив? Але тато, який він суворий не був, ніколи навіть не крикнув на неї. Та зразу ж почув татів голос, він ніби втішав її, гварив щось, заспокоював. Я вище підняв голову з подушки, затамував дихання і вже ясніше міг розібрати його слова:

— Зрозумій прецінь. Спершу, ніж страйкувати, ім треба мати щось у страховій касі. А вона в них порожня. Не було б у них дітей, то інша річ, може, я не озвався б на їхню біду, а то ж діти, діти, Катеринко. Такі, як наші. А про вексель не думай. Іхнє слово святіше за вексель.

Я нічого не міг добрati. Яке слово, який вексель? Тато завжди дивував загадковими словами. З Америки писав про якісь там прерії та резервації, тепер ужив слово «вексель»... Мама ніби притихла, перестала плакати, взялася щось гварити, але так тихо, що я вже ніч не міг дочути...

Потяглися довгі нічні години. Озвалися когути. Спершу сусідський, потім наш у курнику, а відтак запіяли по всьому селу. За дверима ще не спали. Я думав про маму. Вона, небога, за всіх нас і намучилась, і наплакалась у сю ніч. Потім, ніби уві сні, я знову почув татову мову. Він гварив про якийсь міст, ніби колись вони підносилися на ньому до самого неба. Ще одна татова загадка. Який міст? Як може важкий дерев'яний міст підніматися над Сяном? Чи то мені вже снилося? Я видів на тому мості своїх родичів. Вони піднімалися з ним все вище й вище. Мама гукала мені з-за хмар: «Дивись, Василю, я ось до сонця дістану!» — «То не сонце, мамо,— крикнув я із землі,

стоячи на тій крутій горі, з котрої зимою на санчатах спускався,— то не сонце, то вексель, мамуню!»

Від того власного крику я й прокинувся. Надворі вже був день. Я хутко одягся і вийшов у світлицю. Увидів серед хати тата в святковому американському вбранні й схилену над розкритою скринею маму. Вона дісталася знайомий мені вузлик з доларами і подала його татові. В мами було стомлене лице. Але вона вже не плакала і ніби спокійно випроводила тата за двері.

Коли повернулася, я не наважився запитати, хто такий «вексель», але подумав, що то мусить бути хтось ще пожадливіший за Нафтулу, раз тато поніс йому зароблену в Америці пачку доларів.

Та мама сама, ледь-ледь звеселивши своє лице усмішкою, мовила:

— Проспав ти, хлопче, все. Не буде що тобі записати у щоденник.

VIII

В напівтемних сінцях Петро постукав у низенькі двері, почув знайомий голос зсередини («Прошу, заходьте») і, потягнувши за ручку, незграбно всунувся до хатини.

На нього дихнула запахом смаженого сала невеличка кухня, в котрій був той одвічний безпорядок, який можна побачити у всіх на світі кухнях одиноких парубків. Над плитою бовваніла схилена фігура господаря, заклопотаного молоком, яке от-от могло піднятися і збігти з горнятка.

— Гратулюю, Михайле!

Де б не були Петро й Михайло, скільки б з того часу, як вониrozstалися, не втекло із Сяну води до Вісли, це семінарське давнє вітання лишиться назавжди з ними, в їхніх серцях, і завжди викликатиме в пам'яті приємні хвилини перших паростків дружби.

— О, гратулюю, Петруню! — Щерба забув про горнятко, кинувся обнімати друга, хотів допомогти йому роздягтися, та на гарячій плиті враз запирскало, зашипіло і невеличка кухонька сповнилась гострим чадом горілого молока. Господар ахнув, повернувся до горнятка, смикнув руки назад, засичав, тріпаючи обпеченими пальцями, кумедно закрутися, шукаючи ганчірки.

— Отак кожного разу,— гнівався він.— Ніяк, до холери, не навчуся, як з ним обходитись.

Коли молоко, перелите в полив'яний глек, стояло вже на столі в світлиці, а на двох тарільках парувала щойно засмажена на салі яечня, Петро, що встиг помитися й причепуритися з дороги, ніби між іншим, жартуючи зауважив:

— Постарівся вже ти в кавалерах, а й досі не збегнув того, як зарадити бід й не обпікати собі пальців.

— А ти ліпше сідай та іж,— сказав Щерба, присуваючи гостеві маслянку і корзинку з нарізаним сірим хлібом.— Я знаю, на що ти натякаєш. От на твоєму, Петруню, місці я таки й справді вже давно був би у парі. Бо для мене, напевно, не знайдеться у всій Австрії такої, котра згодилася б піти зі мною по етапу.

— А чому по етапу? — Петро оглянув з-за столу чисту, на два вікна кімнату з простими, охайно прибраними меблями і навіть з купкою книжок на етажерці біля ліжка. — Хіба тобі зле, Михайлє, на сяноцькій фабриці?

— Та не зле. — Щерба обітер салфеткою губи, глянув з усмішкою на гостя. — Не зле, гварю, поки адміністрація не звідає, що Михайлє Щерба, крім обов'язків табельника, має серйозні обов'язки перед робітниками, є одним з організаторів професійної спілки на фабриці.

— Як? — Петро відкинувся на спинку вигнутого стільця. — Ти й тут, Михайлє, крутиш адміністрації носа?

— Поки що кручу. Бо маю довіру коменданта майора Скалки. — Щерба засміявся. — Навіть пиво з ним п'ю. Так-так. Щонеділі після служби божої випиваємо по три гальби за мій рахунок. — Щерба перестав сміятися, підгорнув чуприну, взявся знову за іжу. Потім додав, ніби до самого себе звертаючись: — От тільки не знаю, чи комендант Скалка справді дурень, чи, може, вдає дурня, щоб таким чином пильніше приглянутися до мене.

На якийсь час розмова обірвалася. Петро хотів уявити собі, як то сходяться в казино соціаліст Михайло і комендант жандармів Скалка і яку силу волі треба мати, щоб вести благопристойну бесіду з ворогом, щоб не трахнути важкою скляною гальбою по сивій коменданцькій голові. От він, учитель Юркович, напевно, не втримається ниньки. За півтори години зайде до Маркова в номер готелю і скаже, повернувшись за собою ключ у дверях: «Ви, господине Марков, найбільший у світі негідник. Ви торгуете довір'ям простих лемків. В ім'я народу, который ви продали царю, я би вчинив так, як учинив Тарас Бульба із своїм сином-зрадником...» Петро доів яечню і, відклавши відліку, підняв голову від тарілки. Сказав, глянувши із співчуттям на товариша:

— Трудна, ой трудна твоя роль, Михайлє.

— А нелегка, — згодився Щерба. Він підвівся, налив спершу Петрові, а потім собі по склянці гарячого молока. Спитав: — Був-есь у брата?

— Ні. Просто з поїзда до тебе, — відповів Петро.

— О-о! — вихопилось у Щерби радісним витуком. — То ти, Петруно, нич не знаєш! — Худорляве обличчя господаря засяяло від задоволення. — Можеш гордитися, Петре, своїм братом! Не кожний би на таке спромігся. — Щерба притишів голос, перейшов на спокійний тон: — Правду мовлячи, не вірив я, не сподівався, що власницька душа простого газди, котра жила мрією про збільшення свого шматка ґрунту, спроможна на такий благородний вчинок. — Щерба змалював перед Петром ту надзвичайно складну ситуацію, що виникла, як став у пригоді Іван із своїми доларами, котрі зважився без векселя позичити профспілковому комітетові. — А маючи в касі гроши, ми, Петре, сміливо, без вагання поставили ультиматум адміністрації і... — Передихнувши, Щерба ляскнув долонями по скатертині, — виграли, пане професор! Адміністрація злякалася нашої рішучості й мусила скласти колективний договір.

Петро слухав, съорбаючи потроху молоко, але мав на думці інше — він не поділяв радості товариша, політична діяльність якого знову, як і колись в учительській семінарії, стала йому незрозумілою.

— Повідь мі, Михайле,— спітив він, пригладжуючи вусики пучками лівої руки, — твоїй національній гордості се не суперечить?

Господар з цікавістю подивився на гостя.

— Не розумію, професоре.— Слово «професор» стосовно Петра він завжди вимовляв з відтінком іронії.— Не розумію.

— Ну, як тобі, Михайле, повісті...— Петро відчув, ніби гутаперевчевий високий комірець затісній і заважає йому зараз вільно говорити, тому відтягнув його пальцями від ший, пославши принагідно недобре слово клятій моді.— Останнім часом, Михайле,— продовжував Петро,— по приїзді з Росії, я багато над сим думав. От ти, Михайле, українець і маєш свій гонор. Що б з тобою не сталося, ти моцно тримаєшся Франка. А пригадуеш, друже, семінарські часи? Не раз ми з тобою лупили отих зарозумілих ляжків. І не якихось там панків, а таких, як самі, лапсердаків ремісничих. Пригадуеш? А тепер — просто диво, Михайле, ти всією душою віддався їхнім інтересам.

Щерба подумав про товариша: «Щоб позбутися «московільства», тобі треба було одівдати Росію, а щоб позбутися національної обмеженості — куди, пане професор, тобі слід з'їздити?»

Але вголос сказав, поблажливо всміхнувшись:

— По-перше, ти, Петруню, все змішав в одну купу. Коли мені випадково потрапила до рук перша Франкова книжка, відтоді я перестав ходити з тобою на «полювання» за тими «лапсердаками». По-друге, на фабриці нашій не лем поляки працюють, є досить і українців, або руснаків, як вони себе називають.

Петро махнув нетерпляче рукою.

— Але ж тих руснаків поляки мають за бидло.

— Чекай, чекай, професоре. Ти знову не те гвариш, змішав дві антагоністичні соціальні групи: польську адміністрацію з простими робітниками- поляками.

— Я не змішую, я знаю різницю, але самі поляки не бажають її знати. Вони здружені, вони солідарні у своїй зневиністі до нас.

— Помиляєшся, Петре. Останній страйк показав інше. І поляки, і українці трималися разом проти адміністрації. Ворог у них був спільній. Хоч і траплялися випадки шовінізму...

— А прецінь траплялися?

— І зараз трапляються. І розносять сю пошесті не лем поляки, але й українці. Такі, наприклад, як колишня твоя наречена Станьчиківна. Се, вибач, якась фурія, а не дівчина. Її націоналістична екзальтованість доходить крайніх меж.

— Перепрошую, Михайле...— Петрове обличчя спохмурніло, його ніжні шоки почали наливатися сором'язливими, як у дівчини, рум'янцями.— Станьчиківна прецінь ніколи не була моєю наречененою. До того в нас, слава богові, не дійшло.

Щерба знітівся, знизвав плечима.

— Прошу проbacити, Петре. Але мене так інформували. Навіть твій брат...

Розмова обірвалася. Друзям стало не по собі. Схилившись над склянками, не дивилися один на одного, навіть съорвали молоко тихцем. Щербі, як гостинному господарю, особливо було незручно. Він уже каявся, що бовкнув оте слово «нареченна». От у нього таки справді є дівчина, яку він з радістю назував би наречененою. Але останній лист від неї був такий безрадісний, він навіть не знов, що й відповісти... «Львова я, Михайле, не покину, не поміняю на твій Сяноч. Та й на кого б я могла залишити стару, немічну матір? З матір'ю радиш приїжджати? А тоді що, Михайле? Нині ти в Сяноці, а завтра безробітний і тинятимешся від села до села, аж до своїх Криниць під Krakowem. А може, ти порадиш мені стати поряд тебе під жандармський багнет?...»

За інших обставин такої образи він би не подарував, та Іванна вросла у Михайлова серце, і її вже нічим звідтам не вирвеш. Прийде час, закінчить він з Пьонтеком таємне друкування «Довідника робітничого» — і знову у вирій, до Львова, до своєї Іванни...

«Довідник робітничий» дістав Щерба з рук Леніна по відвертій розмові, що відбулася між ними у Krakowі.

— Читайте, товаришу Щерба,— сказав Володимир Ілліч, передаючи Михайлова невеличку книжечку.— Я вельми вдячний вам за інформацію. Про «москофілів» ваших я дещо знаю, російського графа Бобринського, наприклад, старання, продажність їхніх ватажків — це все відомо мені, але про таке зубожіння людей у цьому багатому краю я навіть не підозрював.— Ленін скрущно зіткнув.— Страшні цифри, товаришу Щерба, ви навели мені. А чого варта ота еміграція за океан! Жахливо, жахливо. Тепер розумію. Віра в білого царя паралізувала волю народу до боротьби за свої права, за оті красиві гори, серед яких він, мов у клітці, живе. І в цьому найбільше зло «москофільської» партії. Треба, щоб народ галицький вірив у свої сили, а не чекав на цареву ласку...

Наступного року, тобто у червні 1915-го, Володимир Ілліч, перевіваючи в далекій Швейцарії, напише:

«Кадетський збірник: «Чого жде Росія від війни» (Петроград, 1915) являє собою дуже корисне видання для ознайомлення з політикою ліберальної інтелігенції. І далі через п'ятнадцять років: «Для демократичного прикриття виступають фрази про «слов'янство», про інтереси «малих народностей», про «загрозу європейському мирові» з боку Німеччини. Тільки зовсім мимохідь, майже ненароком, в одній фразі п. Мілков вибовкує правду:

«До возз'єднання Східної Галичини давно вже прагнула одна з російських політичних партій, яка знаходила собі підтримку в одній з політичних партій Галичини, так званих «москофілах» (49). Саме так! «Одна з російських партій» є найреакційніша партія, Purishkevich і K°, партія кріпосніків, очолювана царизмом. Ця «партія» — царизм, Purishkevich і т. д.— інтригувала давно і в Галичині, і у Вірменії та ін., не шкодуючи мільйонів на підкупи московофілів...»

Коли згодом Михайло Щерба прочитає ці Ленінові рядки, він мимоволі перенесеться думкою у Krakowі, до клубу «Спуйні», і з

приємністю подумає: «А чи не прислужилася Володимиру Ульянову і моя інформація, як сідав писати про галицьких «москвофілів», і чи не мав у ту пору перед собою дорогих моєму серцю лемків?»

— Петруню,— озвався Щерба по довгій мовчанці,— а ти перестанеш надувати свої губоньки, коли я тобі щось цікаве повім?

Петро підвів голову, побачив перед собою міле, усміхнене обличчя друга і сам не втримався, щоб не всміхнутися.

— Може, й перестану, коли справді щось цікаве.

— Тоді слухай. Привіз тобі вітання від людини, про котру ти ще з Києва мрієш.

Щерба признався, що у березні за дорученням львівських друкарів він їздив до Krakova, де мав щастя потрапити на ювілейний вечір з приводу століття з дня народження Шевченка,— там він і познайомився з Ульяновим-Леніним.

Петрове обличчя ураз змінилося, на ньому відбилися і подив, і захоплення...

— Ти видів Леніна?

— Так. І не лем видів. У нас із ним відбулася серйозна бесіда. Я познайомив його з нашою Лемківщиною...

— Боже, який ти, Михайле, щасливий! Ну-ну, розповідай же далі.

— Не знаю, чи вдастся мені, Петре, розповісти, що пережило в ті хвилини мое серце. Я вже знат про Леніна.— Щерба взяв товариша за плечі й пішов з ним, розмовляючи, по кімнаті.— Читав Ленінові статті і в російській і в польській пресі. Пригадуєш, як ми з тобою у Синяві до пізньої ночі засиділися над його статтею «Уроки революції»? Тоді мені не все було ясно в наших галицьких національних відносинах. Бо ж тут, у Галичині, стільки нероз'язаних, заплутаних питань! І як наслідок — шовінізм на кожному кроці, огидний, потворний. І що особливо прикро — національний антагонізм часто заступає собою класовий. Розберися тут, чоловіче, коли тебе, простого українця, може образити — не капіталіст, ні, і не якийсь там шляхтич, а такий же, як ти сам, трудяга. Або навпаки... Дякую Франкові, він перший остеріг мене від того націоналістичного чаду, і я круто звернув з дороги, на котру штовхнув нас усіх в учительській семінарії отець катехит.

— Ти й про се розповів Ленінові? — здивувався Петро.

— Як на сповіді,— відповів Щерба.— Нічого не втай!

Потім вони підійшли до канапки. Петро сів, а Михайло заходився запалювати цигарку. Не поспішав, ніби забув, що на його слово чекає товариш. Пустив перше кільце диму, потім друге, простежив за ними. Хотівскористатися з паузи, щоб відтворити в пам'яті образ Леніна.

— Ні, про такого велета зразу все не розкажеш,— мусив признасти Щерба.— Повім лем одне: так жити, як ми живемо, далі не можна. Ота гризня національна, оті підступні «діячі» кручинські та маркові — увесь сей брудний намул мусимо прибрati геть з нашої дороги!

— Се тебе Ленін напутив? — спитав Петро.

— Так. Ти вгадав. Се мене він напутив,— відповів Щерба.

Великий зал «Просвіти», один з найбільших в Сяноці після польського гімнастичного клубу «Сокіл», був забитий людьми так щільно, що, здається, горошині ніде впасті. Проходи, підвіконня, навіть оркестрова яма перед сценою заповнені народом — своїм, саноцьким панством, хлопськими делегаціями від усіх сіл повіту, людьми різних громадських груп і професій.

Не бачене досі диво: по гірських селах рознеслася вістка, що на другому тижні по зелених святах після урочистої літургії в саноцькій церкві відбудеться в будинку «Просвіти» велике всенародне віче, на якому мають дійти згоди «московофіли» і народовці.

По селах захвилювалися, селянські активісти почали сходитися вечорами під свої читальні.

— Згода — се добре діло,— казали вони.— Хто ж проти згоди й миру між руснаками?

Всім остобісли оті чвари, ота гризня в газетах між людьми одної мови. Одні кажуть: треба писати староруським письмом, як писали святі Кирило й Мефодій, другі розпинаються за фонетику і не визнають ні «ъ», ні «ъ». Одні вчені русини тримаються австрійського цісаря, бо то він у 1848 році визволив їх з панщини і навіть дарував конституцію, другі озираються нищечком (щоб жандарі не виділи) на схід, на слов'янського царя, бо він і мовою руською розмовляє з людьми, і давно вже, ще 1848 року, як проходив через Карпати із своїм військом на Угорщину, пообіцяв повернути людям усе, що собі ім'ям свого католицького бoga й короля привласнили пани-шляхтичі. Але вчені русини — ті хоч трохи розуміються на політиці, зате простий хлоп, наче той віл на припоні, як візьме газету до рук, як почне метикувати над тими панськими сварками, то, бігме, аж йому голова кам'яніє. І на вічах про ту кирилицю базікають, і під церквою у свята гризуться за qtі літери, навіть у книжках та календарях почали вихваляти кожний своє. Єдності нема. Панки гризуться та й хлопів до цього підохочують, і вже дехто з селянських активістів хапає один одного за чуба... Ми, мовляв, за «Просвіту», бо вона несе простому чоловікові знання, а ми за «Качковського», бо Качковський тримався староруського письма. Содом і гоморра на тій галицькій землі зчинилися.

— Лем поляків смішимо своєю колотнечкою,— казали між собою ті з простих лемків, котрі не хотіли бавитися в панську політику.

У той день зарані закінчилися по церквах відправи. Панотці й селяни, що мали ситих коней, сідали на свої фіри, а хто не мав коней або кому було жаль гнати свою шкапину через гори, той пускався в дорогу пішки. Збиралися невеликими гуртами, ишли звивистими стежками навпростець, бо до Сянока, лемківської столиці, неблизький світ. По дорозі розмови точилася все про ту ж різницю між «Качковським» і «Просвітою», між фонетикою і старорусським письмом, та коли проходили повз панські маєтності, чвари вчених русинів забувалися, і тоді вже переходили на політику хлопську — говорили про ґрунти, пасовиська, ліси.

— Пора б уже руським, чи як там вони воліють називатися, пора б уже нашим панкам і про бідного лемка подумати. Бо на вічах у них все файно виходить, а повернешся до свого кам'янистого ґрунту на горбах — то й жити не хочеться...

— А їй справді,— мовить хтось інший,— чому наші чені інтелігенти гризуться між собою про літери, про «Качковського» та «Просвіту», а хлопські гаразди їх не обходять?

За такими розмовами (від яких би оглухнути цісарському вухові) хлопських політиків обганяють парокінні ресорні брички панотців, ковані вози багачів, велосипеди учителів. Як і завжди, нині цим привілейованим людям лемківського села більше поталанить, аніж простим хлопам. Поки пішоходи перетнуть стежками гори й потоки, поки підійдуть цісарським гостинцем до Сянока, всі передні ряди в залі будуть зайняті панством обох партій, тут разсядуться поважні господарі в чистих уборах, а вже для закурених і зморених довгою дорогою пішоходів залишаться лем далекі від сцени місця, тісні проходи й підвіконня.

— І куди вони, ці «гуньки»¹, лізуть? — кинув хтось недружелюбно з переднього ряду на селян, що пробиралися в оркестрову яму перед самою сценокою.— Нині від них дихати нічим буде.

— Якась кара господня,— озвався інший.— У всі щіlinи лізуть.

— Аякже,— підкинув третій.— «Гуньки» теж до політики взялися.

Почувши ці образливі реplіки, Петро, що сидів із братом у другому ряду, шепнув, паленіючи від гніву:

— Ти чуєш, Іван? Як жаль, що моя посада не дозволяє підійти до того пихатого панчика і затопити йому по писку.

— Не гарячкуй, брате,— заспокоїв Іван.— В такі хвилини не забувай про долю нашого отця.

Поволі почало розсуватися темно-синє полотно завіси, відкриваючи неглибоку сцену з мальованим ідилічним краєвидом над рікою Сян, довгий стіл президії, покритий зеленою скатертиною, і трибуну з карафкою води. За столом сиділи представники інтелігенції, по троє від кожної партії, серед них два священики — високий, міцний о. Кручинський і череватий, з баб'ячим лицем о. Семенчук, по краях же від них — Михайло Щерба та посол Марков.

У перших рядах шляхетна публіка заплескала в долоні, її підтримали статечні газди, а коли хтось крикнув: «Слава нашему послу!» — зашумів оплесками весь зал, і Марков, що сидів більче до трибуни, підвівся й з поважністю людини, яка знає собі ціну, вклонився своїм виборцям. Потому він так само повагом, ніби грав роль імператора, підійшов до трибуни і з пафосом почав свою промову:

— З ініціативи моїх виборців, панове лемки, з ініціативи наших прихильників і наших політичних противників, покликавши собі пана бога на поміч, ми скликаємо се спільне всенародне віче для умиротворення, для блага всія Підкарпатської Русі, даби тут, над Сяном, у древнеруськом граде виробити общую, тобто спільну,

¹ Гунька — верхній одяг з грубого домотканого сукна. «Гуньками» міське панство презирливо називало простих селян.

платформу єдинства усіх слов'янських наречій, даби зникли люти і расп'ї між нами, панове господарі, даби сини однієї матері Русі, котра нас усіх вскормила, вспеленала, знову обнялися і назвалися єдиноутробними братами...

Петро пропускає повз вуха медоточиві слова. Йому огидний цей невисокий, з невеличким черевцем, білоголовий чоловік. Кажуть, колись він ходив у попівських ризах, кадив фіміам богові, тепер воліє кадити чортові, котрій більше платить.

Петрові мимоволі згадалася в усіх деталях сцена в номері саноцького готелю. Переляканя, вимазана у повидло фізіономія визирає з-під ліжка, благально квілить про пощаду. Чому б Маркову не поскаржитися зараз на Юрковича своїм виборцям? Мовчить, удає, ніби нічого не сталося. Навіть у жандармерію не доніс.

Кінець елейної, вельми доброзичливої до своїх ідейних супротивників промови Маркова частина публіки вкрила гучними оплесками.

— Славно, славно! — кричав перед Петром лисий панок.

— Хто се? — спитав тихцем Іван, кивнувши на кістляву спину в сіром сюртуку.

— Остап Капустянський, — відповів Петро. — Львівський адвокат, друг Маркова. Один з вождів правого крила «москвофілів».

На трибуну зійшов о. Кручинський. Довга, до самої шиї застебнута чорна сутана облягла його жилаве тіло і зовсім не пасувала цьому атлетичної статури чолов'язі, до рук якого самі просилися сокира чи ковальський молот. Він зінав, що його однодумців у залі менше й тому треба кожне своє слово зважувати, щоб якось дістати симпатії більшості аудиторії. Відкашлявшись і покликавши отців василіан на поміч, заговорив.

Марков розpinався за Підкарпатську Русь, за слов'янську єдність, за єдиний потік слов'янських «наречій», що вливається в одне велике море руської мови, а о. Кручинський, певно, наслідуючи свого духовного отця митрополита Шептицького, з таким же ораторським пафосом подав голос за велику, колись могутню, а тепер роз'єднану та убогу матір Україну...

— Але мати Україна оживе, вона ще засяє на весь світ своїм духовним багатством, коли наші молитви дійдуть до всевишнього,— панотець ефектно підніс руку догори,— і коли ми, панове добродії, будемо й далі «вірними тірольцями» для габсбурзького престолу.

Не вельми щедрі оплески зірвали о. Кручинський. Прості лемки під впливом довголітньої агітації «москвофільського» проводу катеринично не сприймали віденської орієнтації, статечні господарі вагалися, до кого їм прихилитися, і плескали зараз кволо, зате в передніх рядах відгукнулися ентузіазмом ті з панків, що служили в різних повітових цісарсько-королівських установах.

— Слава, слава! — почув Петро за своюєю спину. — Слава Україні!

Йому здавалася знайомий цей високий жіночий голос. Він оглянувся і побачив Стефанію, яка щосили, аж підскакуючи, била в долоні й кричала «слава!».

На мить її палаючі, з фосфоричним блиском чорні очі стрілися з насмішкуватими Петровими очима.

— Ви що? — спітала з викликом.— Вам не подобається?

— А чому, панно Стефаніє? Прошу дуже, кричіть. Певно, ваш кумир це любить.

Вона нахилилася до його вуха, зашепотіла злосливо:

— Так, він мій кумир. Не рівня вам, пане професор. А вам що, заздрісно? Обпеклися на москалях? О, ми вас до свого берега не підпустимо, ні. Нам не потрібні такі... з холодним, жаб'ячим серцем. Ви чуєте? Я викину ваших і Руссо, і Толстого, коли ви не заберете їх собі назад. У піч кину, чуєте, у піч...

— Стидайтеся, панно, замовчіть, прошу вас,— попросив він її через плече.— Дайте мені спокій, бога ради.

На трибуну зійшов Михайло Щерба — чорноокий, буйноочубий лемківський красень,— щоб виголосити третю програмову промову від лівого соціалістичного крила лемків (так було домовлено з організаторами віча). Узявся за край трибуни,уважним поглядом ковзнув по передніх рядах, оглянув газдівські ряди і спинився аж там, де сиділи лемки у темно-рудих гуньках.

— Друзі мої, лемки! — почав він неголосно, без ораторського піднесення, але з проникливими душевними нотками людини, що хоче поділитися своїми потасмними думами з найближчими побратимами.— Дуже красно говорили попередні два промовці. Пан посол про Русь, панотець Кручинський про Україну. А ви-съте, газдове, слухали й міркували собі: за кого ж то має русин тягнути руку, де вона, та правда, за котрою хлопові, як за віфлеємською зорою, треба йти, щоб її здобути. Слухав я те все. І про нещасну Русь Підкарпатську, що заради двох слов'янських літер «ъ» і «ъ» хоче зректися своєї рідної мови і перейти на туманне, нікому не зрозуміле «язичіє», і про безталанну сироту Україну, обікрадену своїми і чужими панами... Солодко вміють говорити пани оратори про свій народ. Слухаючи їх, бігме, не знаєш, кому перевагу дати. Панотець Кручинський — той хоч правду чеше: «Тримайтесь, українці, за трон цісарський, підпирайте своїми моцними плечима світлу династію Габсбургів, бо то Габсбурги, щоб їм пан біг здоров'я дав, то вони випустили русинів з панцирної неволі, дарма що без ґрунту і лісів, зате із... — Щерба запнувся, мало не бовкнув, згадавши твір Франка: «із свинською конституцією», — зате, газдове, із цісарсько-королівською конституцією! Панотець Кручинський,— іронізував промовець,— людина мужня і не боїться правду мовити, бо за своєю широкою спиною він має цісарських жандармів, а от хлопський посол Марков — той не має такої певності, його жандарі далеко звідси, аж за Збручем, у сусідній державі.

В передніх рядах зчинився шум протесту, закрутися, як в'юн на гарячій сковороді, Марков за столом президії, і Щерба мусив гнівно стукнути кулаком об трибуну.

— Прошу вислухати мене, як я ваших представників вислухав!

— А хто ти такий, що маємо тебе слухати? — почувся роздратованій голос того самого панка, який перед початком віча кинув зневажливу репліку про «гунько». — Так ти, Щербо, перший ренегат, раз пішов служити у контору до польської адміністрації.

Щерба відповів:

— Я служу робітникам, а не польській адміністрації. Адміністрація фабрики вчора звільнила мене, пане, а робітники, видите, не пускають од себе, я ім потрібний, хоч і українець.

— Невелика честь нашій нації мати таких українців,— не вгавав панок, енергійно жестикулюючи.— Ти, Щербо, спілкуешся з нашими ворогами, ти на кожному кроці зраджуєш національні інтереси, ти...

Петро зісив зуби, напружився, і коли б не брат, що скопив його за руку, він навалився б на цього невгамового крикуна і затулив би йому писок. Найбільше дратувало Петра те, що вузько-лобий панок звинувачує Михайла в тому самому, в чому звинувачував недавно свого друга він сам.

— Перепрошую! — крикнув Петро, скопившись на ноги.— Пере-прошу! Ми всі знаємо, кому служить Щерба,— народові, робітникам, пане добродію, а от ви...— Завжди ввічливий і м'який натурою, Петро раптом спалахнув таким гнівом, що незчувся, як ужив слів, котрих ніколи в своєму житті не вживав: — Перепрошую, а от ви, пане, не є українець, а лем той поганий пес, що гавкає з чужого двору.

— Припиніть! — закричав Марков, хапаючись за дзвоник на столі.— Щербо, я позбавляю вас слова!

— Не маєте права! — вирвався із задніх рядів погрозливий голос.— Най говорить! — Підхопили ще кілька голосів, а за ними все хлопство у проходах, на підвіконнях, в оркестровій ямі.— Говори, Щербо, го-во-ри!

Тоді піднявся о. Кручинський і, звівши над головою руку, гучним голосом попросив у шановної публіки дозволу поставити кілька запитань соціалістові Щербі.

— Наприклад, таке, шановна публіко...— Кручинський зробив паузу. Риси його суворого довгастого обличчя пом'якшали, темні очі засвітилися лукавістю. Він, добре знаючи, як багато важить релігія у житті його парафіян, наперед потішався своєю перемогою.— Ви вірите в бога, хотів би я знати? Чи, може... Чому ви так видивилися на мене, пане-товаришу?

— А тому,— відповів Щерба,— що це вам не церковна сповіданельниця, а народне віче. Мій бог не підвладний вам.

— Карл Маркс певно, що не підвладний, бо то була людина іудейської віри, а Франко, якому ви молитесь...

— Ви, егомосцю, недостойні навіть ім'я се вимовляти,— перебив Кручинського Щерба.— Франко по в'язницях за простих людей, за хлопську правду сидів, його, закутого в ланцюги, по етапу босим гнали, а ви, егомосцю, чим можете похвалитися? Що разом із панством сіли на хребет бідного хлопа?

Марков скочив з крісла, скопив зі столу дзвоник, знову закалатав ним.

— Я категорично позбавляю тебе слова! — закричав він на Щербу.— Пріч, бунтівнику, з трибуни! Пріч, пріч!

Але люди запротестували, закричали так, що панки у перших рядах аж зіщулились, втягнули голови в плечі, ніби сподівалися,

що той страшний крик із сотень мужичих горлянок обернеться в огненну масу і смертельною лавиною впаде на них... Селяни із задніх рядів і ті, що сиділи на вікнах, кинулись уперед, криком і погрозами вимагаючи від панів на сцені продовження дискусії, а ті, котрі сиділи в оркестровій ямі, догадалися приставити драбину і незабаром під схвалні крики із залу опинилися на самій сцені.

— Геть звідсі! — кричали селяни, навалюючись на панків у президії.— Ми самі продовжимо віче. То віче наше, хлопське!

Викликана послом Марковим поліція припинила цей несподіваний хлопський бунт проти своїх політичних вождів. Люди мусили розходитись.

Юркович і Щерба виходили з будинку «Просвіти» в оточенні гурту селян. Поглядаючи на велике коло затуманеного сонця, що от-от мало пірнути на зелені смерекові обрії, Петро сказав:

— Трохи прочистили Франкові дорогу в наши гори. Тепер без попів, вірніше, обминаючи їх, піде Франкова книжка до наших лемків. Так що нинішнє віче стало нам у пригоді.

Щерба відповів:

— Боюсь, Петре, що тобі особисто Кручинський постарається сторицею відплатити за свою ганьбу перед парафіянами.

— А тобі, Михайле?

— Мені що. У мене «вовчий» білет. Мені не звикати. Буду брати приклад із свого вчителя. Того не злякали жандармські ланцюги на руках.

— Не злякають і мене, Михайле. Ось мої свідки.

Це була прилюдна присяга друзів перед лемками-однодумцями.

Стефанія дочекалася надворі Кручинського, і вони разом пішли не до брички, що стояла з фірманом у знайомого адвоката, і не по дорозі до Вільхівців, а в напрямку до міської квартири, яку панотець таємно від людей наймав для своєї коханки. Якийсь час ішли мовчкі. Через дрібні кроки невисокої панночки на голову вищий за неї Кручинський мусив притищувати свою ходу або, вирвавшись уперед, нетерпляче чекати на неї.

— Ти, я виджу, маєш мені щось сказати? — нарешті озвався він, коли вони з вузького напівтемного провулку вийшли на невеликий майданчик.

— О, панотець добрий психолог,— відповіла Стефанія.

— А мається розуміти! — Він ковзнув очима по її невисокій, у сірому вбранні, як виточеній, фігурці й довше спинився на тонких рисах похмурого обличчя.— Ці надуті губки я вже досконало вивчив.— І, помовчавши, спитав: — Тобі не сподобався мій виступ?

— Ви вгадали, егомосцю.

Він нахилився до неї, обплік її личко закоханим поглядом, узяв би навіть під ручку, коли б на його плечах не сиділа чорна священицька сутана.

— Ну-ну, говори, любко.

Вона глибоко, з почуттям смутку зітхнула.

— Мені стидно вам казати, панотче. Але ви не показали себе нинки героям. Принаймні в моїх очах...

Стефанія замовкла, опустила голову так, що криси невеличкого білого брилика заховали її бліде личко від його очей.

— Будь до кінця відвертою,— підохотовив Кручинський.

— Я з вами завжди відверта, як на сповіді. Ви вже, певно, знаєте мене. І нині я сподівалась, що панотець виступить на вічі, як пророк, що панотцеве слово...— Стефанія глянула благально на Кручинського.— Прошу пробачити, але я не таким вас хотіла увідіти. Ви так багато розповідали мені про гетьмана Мазепу, про його трагічний подвиг... Саме такого хотіла від вас почути на вічі. Щоб ваше слово палило, щоб вороги падали ниць, а друзі...— При останніх спалахах вечірньої зірниці Кручинський побачив, як бліде лице її зажеврілось,— а друзі щоб підняли вас на руки й понесли, понесли над Карпатами, над Україною, як прapor свій, як пророка!..

— Кохана моя...

— У цю хвилину,— спинила вона його, хитнувши головою,— у хвилину нашої невдачі нам не слід говорити про таке.

— Чому невдачі, Стефані? Ти гадаєш, що мое слово не пробудило жодного людського серця?

— Так, жодного.

Запала довга гнітюча тиша. Ішли не поспішаючи. Кручинський зважував слова Стефанії. Наїvnі, але щирі слова гімназистки, яка ще не навчилася дивитись на світ власними очима. Стефанія, звичайно, має рацію. Він виступав на вічі так, як виступає щонеділі перед парафіянами. Позаздрив навіть соціалістові Щербі. От кого б перетягнути на свій бік. З недовченого панночкою, дарма що вона до глибини серця перейнялася мазепинськими ідеалами, багато не зробиш. Стефанія хотіла б, щоб він солов'єм співав перед темним хлопством. О ні, тут справи не поправиш виголошенням промов. Лемківщина залишатиметься доти під впливом демагогії Маркова, доки митрополит Шептицький не очистить усі парафії від «московофільських» священиків. У Синяві, наприклад, і священик, і учитель грають в одну дуду... Хоч ні, так досі не було. Нині учитель Юркович вигукував, підтримуючи Щербу. Повернувшись з Росії з новим богом — із соціалізмом...

По вулиці Міцкевича підійшли до триповерхового білого будинку, де мешкала Стефанія. Кручинський сказав на прощання:

— Ну що ж. Може, й зле нині виступав. Се буде мені наука. Іншим разом виступлю ліпше. Боротьба, Стефані, тільки починається. Ми мусимо досягти свого.

X

Комендант повітової жандармерії, солідний, сивовусий майор Сигізмунд Скалка сидів за письмовим столом і розглядав два майже ідентичні листки, в яких мовилося про одну й ту ж особу. В одному, присланому кілька днів тому вільховецьким парохом Кручинським, писалося:

«В інтересах Австро-Угорської держави і високого імператорського трону Габсбургів, а також в інтересах найсвятішої греко-католицької галицької церкви маю честь звернути Вашу, пане коменданте, увагу на антидержавну діяльність учителя Синявської школи Петра Юрковича, сина, напевно, відомого Вам, пане Скалка, заколотника Андрія Юрковича, покараного колись за організацію бунту хлопів при будівництві цісарсько-королівської шосейної дороги.

Смію запевнити Вас, пане комендант, що син цілком подібний до батька. Петро Юркович належить до партії «московофілів», яка хоч і не є забороненою в межах Австро-Угорської імперії і навіть має своїх послів у парламенті, проте не може вважатися благонадійною партією, бо всі її устремління, вся її діяльність скеровані на користь сусідньої держави. Сам Петро Юркович є активним поборником цієї партії. За перевіреними чутками, одержаними від моїх парафіян, Петро Юркович їздив минулого літа до Росії, побував у Петербурзі, мав аудієнцію у самого царя, повернувся вельми захоплений царевими обіцянками і, як свідчать мої парафіяні, з допомогою щедрої суми, яку він привіз із Росії, має баламутити наших людей.

Мене, як патріота Австро-Угорської імперії, обурює також його педагогічна діяльність. Чого може навчити Петро Юркович українських дітей, коли він — безбожник і читає російського богоізступника Льва Толстого, а в книзі поезій Тараса Шевченка «Кобзар» рекомендує читати лише ті блюзінські вірші, як «Марія».

Про те, що сталося на загальнополітичному вічі в Саноці, вам, пане комендант, добре відомо, нагадаю тільки, що сей скандал рознісся по всій Галичині і став поживою для ворожих австрійському правопорядку газетних писак у Львові. Не знаю, як собі мислити повітів староство щодо виступів Щерби і Юрковича, та про свою парафію скажу, що їхні богоопротивні виступи сколихнули темні шари хлопства і підрівали не тільки мій, як душпастиря, авторитет, вони похитнули самі основи віри, і недалекий той час, коли під впливом таких соціалістів, як Щерба і Юркович, темні хлопи оберуть своїми богами Карла Маркса та Івана Франка.

Я, як душпастир і парох довіреній мені богом парафії, не смію мовчати, спостерігаючи, як гинуть чисті, непорочні душі моїх парафіян під їхнім сатанинським впливом. Амінь».

Синявський парох Семенчук (його лист прийшов на три дні пізніше) писав зрозумілішою для коменданта мовою, польською:

«Маю честь звернутися до Вас, Ваше високородіє, з цим листом, котрий прошу прийняти не як донос, бо цього не дозволяє мій священицький сан, а як чисту сповідь скривдженої душі.

Уявіть собі мое становище як пароха, котрому пресвітлій папський престол у Римі довірив пасти і берегти од вовків Хрестове стадо. Я служу святым літургіям, молю Бога про дарування всевишнім усіляких благ моїм парафіянам, а ті невдячні барани (відбачте, прошу Вас, на слові!) стоять під церквою, читають привезені з Росії книжки і дискутують на тему: по скільки моргів землі припаде на кожний хлопський двір, коли пана дідича Суботинського «взуті в постолі».

Вже немає сил зносити цю наругу, пане комендант. У церкві самі баби, а газди — всі там, під стінами церкви. Люди, прошу пана коменданта, втратили стид, якийсь Коцюбинський зі своєю бунтівною проповіддю більше для них важить, аніж святе євангеліє. Інших розмов, як про землю, у моїх парафіян тепер немає. Всю божу справу передали, перепрошую, своїм бабам. Навіть на святу сповідь не приходять.

Далі моя мова, пане комендант, піде про учителя і про керівника школи в Синяві Петра Юрковича. Се його робота, пане комендант, се він навіз із Росії і пустив серед темного, як ліс, хлопства сі заборонені книжки. Се він навчає в школі дітей любити не найяснішого богоподібного нашого імператора Франца-Йосифа, а російського, так званого білого царя. Се в Юрковича збираються вдома парубки ніби для літературних голосних читань, а насправді для таємничих антидержавних розмов. До тих зібрань чомусь не прислухається синявський вйт, хоч наше село тепер — як осине гніздо, бог та імператор будуть невдовзі забуті невдячним хлопством, якщо повітова адміністрація не втрутиться в наші сільські справи.

Наприкінці хочу просити пана коменданта зберегти в таємниці щиру розмову. Священик не повинен втрачатися в політику партій, йому досить бога і справ небесних, та коли державі й високому трону Габсбургів загрожує анархія та соціалізм, тоді священик повинен відчути себе ще й патріотом, охоронцем богом нам даної імперії. Амінь.

Комендант відклав папір.

«Звичайна русинська гризня, пане добродзею,— подумав, відкинувшись у лінівій позі на м'яку спинку крісла.— Той «москофіл», інший «українофіл», одні за старослов'янську кирилицю, за «ї» і «ъ», інші за фонетичний правопис. Про се із запalom полемізують, пишуть у газетах і книгах, се ставлять у своїх програмах, за се, дурні, йдуть у бій і підставляють груди... Але се добре, пане добродзею, принаймні ліпше, аніж би мали грatisи хлопи в соціалізм. «Москофільство» в наших руках не страшне, лякає декого тільки назва. Віденські політики знають, що роблять. Се добре, пане добродзею, що русин русинові гордо гризе, а найцікавіше те, що і «українофіл» Кручинський, і «москофіл» Семенчук у мене, жандармського коменданта, шукають підпори і саме до мене несуть свої болі й скарги.

Сигізмунд Скалка міркував, звичайно, з позицій державних, як вірнопідданий Австрії, в роду якого ще з діда-прадіда ревно служили австрійському трону. Але про діда-прадіда не любив згадувати пан комендант. Не було нічого втішного для шляхтича Сигізмунда Скалки в тому, що його дід Іван Скалка був русином і простим хлопом, що він дослужився війтівством урядової нагороди — срібної медалі з цісарською головою. Приємніше Сигізмундові було згадувати завзятого свого батька, що з простого вахмістра при австрійському дворі зумів дослужитися до лейтенанта при жандармерії Інсброка. Сигізмунд аж прицмокнув од задоволення чи, може, од заздрощів, що батько умів так спрітно робити кар'єру. З Тіролю до Карпат, у свій Горлицький повіт, батько повернувся з молодою

жіночкою і маленьким Сигізмундом, а сам уже називався Базілем, а не Василем. Він привіз стільки заощаджень, що зміг купити у збанкутованого шляхтича і маленький фільварок, і шляхтянський герб...

Комендант зітхнув. Він, син Базілія Скалки, не перейняв у батька його спритності. Служба в армії, як оголосили Сигізмундові в двадцять сім років, не сумісна з п'яними бешкетами, які ганьблять мундир офіцера. Так-так, Сигізмунде, занадто ти любив жінок. Ім ти віддав усе: і честь, і гроши. Тому й повернувся до батька без заощаджень, в одному мундирі з трьома срібними зірками. Коли б не батько, не сидів би оце в кріслі повітового коменданта жандармерії і не читав би доносів русинських попів на вчителя, що здумав вивести темного хлопа з покори, навчити його мислити, читати книжки, діяти. А може, й бунтувати? О, недаремно Сигізмунд посивів у сорок п'ять років, він, будьте певні, розуміється не тільки на гарних жінках і дорогих винах, але й на мудрій політиці свого імператора.

— Фертіг! — сказав раптом, ляскнувши долонями по столу. Це німецьке слово завжди означало у Скалки рішучість, готовність діяти, наступати або позбавити когось волі. Завтра, в суботу, він пошле двох переодягнених у пілгримів тямкуватих хлопців, і най вони самі побувають у неділю на «хлопській літургії». А там видно буде, пане добродзею, як далі вести справу, що робити з тим аж надто мудрим Юрковичем.

XI

Неділя. Батько пішов до церкви, бо там, як ніде, можна увидітись з людьми. Йосип і Зоя побігли до сусідів на забаву, а я та мама лишилися самі вдома. Я попас худобу і маю право трохи відпочити, а найліпший мій відпочинок — біля щоденника. Мама схилилася над колискою і співає хворому Петrusеві (йому допіру два місяці) таких сердечних пісень, що я замість писати мимоволі заслухався їх.

А люляй мі, люляй,
Мое мале дитя,
Піду я в Дунай
По зелене квіття...

Я вдаю, що пишу, а насправді лечу думкою за маминою піснею і хочу уявити собі той Дунай, де мама обіцяє Петrusеві зеленого квіття нарвати. Дунай! Скільки про нього пісень на селі співають! Широкий він і глибокий чи, може, такий, як Сян, то ласкавий і тихий, а то, як старий дідько, гнівний, що аж береги рве.

Люляй же мі, люляй,
Сиві онка стуляй,
Сиві, як голуби,
Мое дитя любе.

Спитать би в мами, чи й мені вона співала таких пісень. За такою піснею хіба не стушиш очі? Я стулив би, вдав би, що сплю, а насправді слухав би далі...

Люляй же мі, люляй,
Колишу тя руком,
Як ти мі виростеш,
Підеш за науком.

Я смутно всміхнувся. Хоч би та Петрусева наука не була такою гіркою, як моя. Петрусь зараз нич не тямить, йому аби циці насатися, а підросте, накуштується тої науки. Зрештою, все можна перенести, перетерпіти, аби він тільки шафи не перекинув. За шафу його сполосують так, що він не захоче тих панських наук.

А будеш ся вчило
Дрібного писання,
Будеш споминало
Мого колисання.

Мені на очі навертаються слози. Чого стільки смутку в маминім голосі? Хіба ій не добре, що в нас уже не курна, а така, як у всіх, хата, з комином, з білою стелею, без ядучого диму? І вся хата полагоджена, з новими підвальнами та вікнами, з чистим ванькирчиком, котрого не було раніше. І здогадуюсь, мамі дуже важко: дома маленький Петрусь, а ій треба і в полі робити, і біля корови, і їсти нам усім зварити...

Мама змовкла, у хаті стало тихо. Тепер я можу взятися за писання. «24 липня 1914 року. Найбільшою нашою забавою був хоровий спів під старою, ще дідівською грушою. Сходилися ми на співанку під вечір, найчастіше в суботу та неділю, я призвичаївся в бурсі до співу і дещо розумівся на нотах, у мене навіть була скрипка, куплена за гроши, прислані мені в Бучач з Америки наймолодшим татовим братом. У бурсі вихователь приневолював співати «Боже, царя храни», а тут можна було співати народні пісні — наші, лемківські, і ті українські, не знати ким і коли принесені зі Сходу до нас у гори. Суханя любив журливі, Гніздур — збойницькі, і кожний з них заводив ту, котра йому набільше подобалася. Хористами моглистати всі, хто мав голос і хто любив співати. До нас приходили близькі сусіди й ті, що жили далі, хлопці й дівчата. А довкола хористів збиралися півколом наші родичі. Вони слухали пісні і з гордістю переглядалися між собою — от, мовляв, які у нас діти! Замість бешкетувати до пісні взялися.

Ми майже кожного разу починали з рекрутської, з цісарської «Касарні», бо її найбільше любили не тільки Суханя, але й наші дорослі слухачі.

Касарня, касарня,
Бодай-сь ся запала,
Не єдна мамичка
При тобі плакала.

Не єдна мамичка,
Не єдна сестричка,
Касарничко біла,
Бодай спопеліла.

Не єдна мамічка
І не єден отець,
А я сой¹ заплакав,
Як маленький хлопець.

Під час цієї пісні в декого із старших поблискували на очах слізки, так вона їх розчулювала. Тато не раз розповідав нам про своє невеселє вояцтво у Відні. А ще гірше, кажуть, було у саноцькій касарні. Тяжка, з рана до вечора, муштра, глузування з хлопів, що не вміли німецької мови, кара за найменшу провину і туга за рідними — все це згадували ті з наших слухачів, котрі прослужили довгих три роки в муріваних чужинських касарнях...»

Я підняв голову од щоденника, прислухався до кроків знадвору. Про всякий випадок склав зошит, щоб заховати його від сторонніх очей, бо своїми потаємними думками не мав охоти ділитися ні з ким.

Рипнули двері — й мої очі стрілісся з татовими. Він зайшов, прихильючись, щоб не зачепитись об одвірок, мовчки повісив на гвіздку свого чорного американського капелюха і, не звертаючи на мене уваги, підйшов до колиски, схилився над нею, прикладав руку до Петрущевого чола.

— Ну, як ви тут? — спитав тихцем у мами, що саме підвела голову з подушки.— Спить?

— Може, сон забере в нього гарячку,— відповіла мама.

Я обізвався з-за столу:

— Якби ви, тату, чули, яких слічних співанок проспівали Петрушеві мама!

Тато підйшов до столу і сів обіч мене. Усміхнувся, обхопив рукою за плечі, похвалив, що не байдикую, а коли я прит厯ом накрив від нього долонями зошит, неголосно засміявся:

— Та не бійся, не бійся. Коли з твого писання вийде комедія проти нашого ксьондза, то я тобі ще й допоможу.

— Hi, п'єси більше не пишу,— мовив я, радий з того, що в тата такий веселий настрій.

— А що ж ти пишеш?

Я мусив признатися, що записую свої думки та мрії.

— О, а то для чого? — здивувався тато.

Я не знов, що відповісти. Бо й сам добре не замислювався над цим. Сказати, що такі щоденники вели чи не всі великі люди,— значить підняти себе на сміх. А втім, я сказав те, що справді зі мною було: звік уже до того писання, коли не відкрию зошита день-другий, то почував себе так, як би-м пішов до школи невміваним.

— Се, тату, гейби сповідь моя перед самим собою.

— Каєшся перед богом?

— А чого, тату, перед богом? Стрийк Петро гварив, що власне сумління — то є той самий бог, а може, й вищий за нього.

— О-о! — Батько глянув на мене, ніби не вірячи, що це я міг таке сказати.— Та ти, хлопче, мудрагель. Виходить, недаремно ремствує

¹ Сой — собі.

на тебе наш єгомосць... Має рацію ксьондз, коли після євангелія став молотити на всю церкву нашу фамілію.— Не втрачаючи гумору, батько підвівся з лави й став розповідати, звертаючись до мами, про нинішню подію в церкві: — Хитрий пописько. Спершу розжалобив людей Христовими муками, розповів, які то бувають справжні християни, а тоді таракнув по нашій родині. Замість молитися і лягати з богом спати, у Юрковичів вечорами співи. Вигукують та викрикують на все село, ніби під корчмою. Так, каже, можна й до розпусті дійти. І до пияцтва. І до того, до чого дійшов у тому дворі старий Юркович.

— О боже,— простогнала мама.— Отак на всю церкву й мовив?

— Отак і прославив нас, дідько б його взяв.

Мати аж зойкнула від того прокльону, зalamала руки, таке почувши з татових уст.

— Побійся бога, Іване. Кого ти клянеш? Вдома хвора дитина, а ти так гвариши на ксьондза. Чей же він слуга божий...

— Слуга мазепинців, а не божий. Се я, Катерино, добре знаю.

Наступного дня, перед вечерею, я знайшов час, щоб записати цих кілька рядків у щоденник.

«Дома сварка. Мама не може забути татові його нечесних слів на адресу ксьондза. Вона певна, що малий Петrusь того й хворіє, що в тата нема щиріх молитов до бога. А тато гварить:

— Тинич не тямиш, Касько. Бог богом, а політика політикою. Ксьондз мститься мені за читальню. Я один з її фундаторів і не пушу туди мазепинського єгомосця. А ще на перевиборах доб'юся, щоб і учителя Станьчика, вірного попового прихвосня, вигнали з читальні. Його політика нам не потрібна. Качковського товариство чи «Просвіта», як казав Михайло Щерба,— байдуже, лем би служило воно народові, правді, а не дурисвіству.

Призначатися мущу, я також, як і мама, не розуміюся на цій політиці. Хто такий Качковський, що за нього так вперто тримаються наши хлопи? Чому ксьондзові миліша «Просвіта», а хлопам — Качковський? От у самому Сяноці є і «Просвіта», і повітова філія Качковського. У них там на свята доходить до бійки, бо ніяк не можуть порозумітися, чия віра ліпша, чия політика вища.

На татове щастя, в Петrusя почала надвечір спадати гарячка. Дитятко всміхнулося до мами, а мама до тата.

А ксьондзове казання таки перелеякало хористів. Родичі не пустили їх до мене. Крім моїх найліпших друзів, під грушу ніхто нині не прийшов. Тато правду кажуть, що той довгов'язий пописько бавиться в політику, а не служить панові богу».

XII

Міський парокінний фіакр на м'яких ресорах в'їхав на кривулясту головну вулицю Синяви і спинився перед молодицею, що йшла, несучи в поле кошик з обідом.

— Скажіть, прошу вас,— звернулася з фіакра молода панночка,

одягнена у модне сіре вбрання,— де тут мешкає професор Юркович?

— Професор Юркович? — перепитала молодиця, ставлячи кошик на землю. Зачудованими очима глянула на панночку. Бігме, такої красулі вона ще не виділа. Навіть у церкві toti малярі, що приїздили зі Львова обновляти іконостас, не годні були намалювати святої діви Марії у такій красі.— Наш професор, панунцю,— почала поволі молодиця,— мешкає у вдовиці Дарійки. Її всяк на селі знає. Чоловіка її присипало в Гамерії, а вона із сином так і лишилась, бідолашна...— Потім молодиця розповіла, куди має звернутися фурман і скільки дворів треба пропустити, щоб увидіти дерев'яного журавля над криницею. Йі ще кортіло довідатися, ким доводиться панночці професор, братом чи, може, нареченим, та поки вона, вагаючись, набиралася сміливості, фурман змахнув батогом і фаетон покотився далі, лишивши молодицю на місці з не розгаданою для всього села загадкою.

З сусідніх дворів, звідки спостерігали за цією короткою сценою на вулиці, повискачували жінки.

— Агай, Стефко! — кричали вони.— Аби-сь здоровава була! Шо там за бесіда у вас вийшла? Гвари, Стефко!

Стефку оточили, кожна з жінок хотіла перша почути новину, та молодиця ніби навмисне зволікала з відповіддю і, склавши на грудях долоні, дивилися вслід чорному фіакру, з якого видно було лем сірий брилики з кольоровою стъожкою.

— Боже мій, сусідоньки,— спромоглася нарешті Стефка.— Що то за красуля? Гейби зірка з неба спустилася, така слічна. І що б ви собі, газдині, гадали: така пані, що сама цісарева позадрила б їй, а по-нашому гварить. Світ таких ще не видів. І, як пушинка, легка. Бігме, правду гварю. Нащо та пара коней, спітайте, коли її на долоні можна понести.— А потім, нахилившись за кошиком до землі, додала: — От і слава богові. Давно б пора. А то засидівся в парубках наш професор.

Фіакр тим часом, не доїжджаючи до школи, проминув кілька дворів і спинився перед тим, у якому під старезною дикою грушевою стояв над криницею високий журавель.

На голос бородатого фурмана з його довгим «тпру» і криком «стій!» (ніби стомлені довгою дорогою коні мали ще охоту бігти далі) на ганок вискочила без хустки господиня. «Що там сталося?» — питали її розширені від цього дива очі. Зроду перед її двором не спинявся міський, та ще парокінний, фіакр.

— Приймайте, пані господиня, гостю! — гукнув з козлів веселий бородань, скидаючи перед жінкою вицвілий на сонці чорний оксамитовий капелюх.— Із самого Відня до вас прибули!

— З Відня? — не повірила молодиця.

— А хіба не видить господина, як коні потомились? — Фурман зняв з голови ще й ярмулку і заходився витирати хусточкою посичене волосся.— Дозволь, пані господиня, зайхати у двір та підкинути щось цим віденським неборакам.

Молодиця спустилася з ганку, швидким кроком підійшла до фаетона, спітала, як належить господарці, суворо:

— Кого пані шукає?

— Коли ви Дарійка Дубець, то певна, що вас.

— Так, я і є,— господиня не знала, що подумати про цю файну, але чужинську її панночку, котра з цікавістю розглядала її. Поправила на собі блузку, підгornула волосся, повела долонею по виду,— бо ж допіру вона посадила хліб у піч і, певне, вся вибабралася у мущ.— Я, прошу пані, і є Дарійка Дубець. А що таке, пані?

— Професор Юркович у вас мешкає? — спітала панночка лише для годиться, бо тепер ясно було, що саме тут, бо згадала, як про цю чорняву, з розумними очима на тонкому худорлявому обличчі молодицю розповідав не раз Петро.

— Так, у нас, пані. Але він зараз у школі.

— О, тоді добре! — звеселіла панночка. Вона взяла з сидіння свій саквояжик, підвілася, торкнулася долонею плеча бороданя.— Значить, так, пане фурман: ви заїжджаєте у двір, гоудете коней і, як ми умовилися, чекаєте на мене.

— Добре, ласкава пані,— згодився бородань, одягаючи на голову спершу ярмулку, а поверх неї — капелюха.

Дарійку починала тривожити ця таємнича гостя. До серця молодиці вже підпovзали страх за долю свого квартирanta. Тепер такий час, що усякого панства, навіть як воно у спідниці, треба берегтися. Бо щось дуже вже часто почали цікавитися лихі люди професором Юрковичем. Коли був у Росії, приходили з війтом, розпитували про нього одні панки, минулou неділі, як професор поїхав до Сянока, прийшли рознюхувати інші. І ця пані, дарма що по-нашому гварить, може, теж послана повітовим старостою або його жандармами...

— А ви, прошу пані, хто така будете? — спітала Дарійка без нотки прихильності.

— Хто я така? — Підібравши поділ сукні, панночка зійшла на землю.— Я маю честь,— вона приклала руку до серця і манірно вклонилася,— бути нареченою вашого пана професора.

Дарійка стороپіла. Вона добре пам'ятала, про що їй по приїзді з Росії розповідав квартирант. Професор не приховав од неї свого захоплення дівчиною з Києва, як міг, змалював її привабливу зовнішність, розповів про її мужність і велику любов до простого народу, одне слово, розповів так, що Дарійка перейнялася його почуттям до невідомої киянки і тепер не могла чути про якусь іншу, та ще з чужинського Відня, наречену.

— Ви, панночко, спізнилися. У нашого професора вже є наречена. І, даруйте мені, хоч ви із самого Відня, але наша наречена не гірша за вас.

— А звідки ж вона? — з ледь-ледь вловимою тривогою в голосі спітала дівчина.

— З Києва, коли вам так кортить знати,— відповіла Дарійка.

З обличчя панночки щезли похмурі тіні тривоги.

— З Києва, кажете? І її, ту наречену, здається, Галиною звати? Чи не так, господине Дарійко?

— Так, Галиною...— У Дарійки округлились очі, вона не може збагнути, звідки ця віденка знає про київську дівчину.— Та ви ж не чарівниця, щоб усе знати...

— Як то не чарівниця, пані господина? Я справжня чарівниця!

Не знати, чим би закінчилась розмова двох жінок і чи запросила б Дарійка до себе непрошенну гостю, що насмілилася назватися нареченою її квартиранта, коли б сам квартирант не нагодився додому.

— Галинко! — крикнув він, змахнувши над головою капелюхом.

Вона пішла йому назустріч, плутаючись у довгому вбранині, впала в обійми, пригорнулася до його грудей.

— Ах ти, мій мілій лемку,— ледве спромоглася шепнути.— Як же я банувала за тобою, Петруно.

Потім стямилися (на них-бо дивилися зі всіх дворів), узялися за руки і, ніби під благословення матері, підійшли до господині.

— Оце та сама київська Галиночка, про котру я вам, тето Дарійка, не раз гварив.

Тепер настала черга Дарійки обнімати гостю.

— Прошу пробачити мені, паннусю, що-м осмілилась прийняти вас за чужу віденку...

Галина приклала палець до уст, тихцем попередила:

— Хай так і думають люди. Я наречена з Відня. Розумієте мене, господине? Для нашої спільнної безпеки.— Вона весело засміялася.— І навіть-єм виділа найяснішого цісаря Франца-Йосифа.

Ще такого щасливого дня, такої радості не знала стара хата Дарійки Дубець. Прибіг зі школи задиханий Антось і на правах професорового друга зайшов, не спітавши мами, на його половину. Не встиг він вийти, як придібав білоголовий, з прокуреними сивими вусами і чисто виголеним підборіддям, дід Фецко, з котрим Петро любив бесідувати про лемківських збойників, про їхні пісні та легенди. Старий пихнув востаннє димом з глиняної люльки, поправив вуса і, знявши полинялого капелюха, сказав з поклоном: «Слава Ісусу». Він не відмовився сісти на лаву біля вікна, спітав панночку, як там у Відні поживає Франц-Йосиф (Дарійка в сінях встигла шепнути Фецкові про гостю, котра нібито щодня видить цісаря) і чи правда се, гейбі той цісарсько звар'ював на старості й, не порадившись зі своїми підданими, посилає війська до російських кордонів? Панночка не могла нічого певного на це відповісти, лем сказала, що та справа самих імператорів — воювати чи не воювати між собою — і що Франц-Йосиф ще при здоров'ї, ще не звар'ював, коли й досі сидить на троні.

— У мене при війську два онуки,— апелював до Галини дід Фецко.— Досі сиділи десь там у Празі, а тепер їх, панунцю, перегнали на російський кордон. То що ж той Франц-Йосиф гадає собі, що мої хлопці піднімуть гвері¹ на росіян? А певно, що ні. Не росіяни ж убили того принця, то за що ж нам битися з ними? Так я гварю, пане професор?

¹ Гвер — гвинтівка (від нім. «гевер»).

— Так то так, газдо Фецко,— відповів Петро неохоче, бо йому було зараз, коли збоку сиділа Галина, не до політики.— Правду мовите, газдо, але глядіть не забувайте, що за такі слова можна і жандармського ланця на руки заробити.

— Ale ж я не війтові, а вашій, пане професор, нареченій мовлю. А пані чей же,— дід Фецко згадав, напевно, свої парубоцькі літа, бо, пригладивши вуса, кинув у бік дівчини лукавий погляд і ворухнув свою бровою,— чей же, гварю, не побіжить превелебна пані до тих цісарських гончаків.

Ще дід не докінчив своєї бесіди про онуків-вояк, як у двері постукали і зайшли до хати ще кілька сусідів. Професор не тільки добре вчив їхніх дітей, але був щирим порадником хлопам, і вони, почувши про його наречену, прийшли до нього, щоб поздоровити та чесно привітати, а заодно кинути оком, що то за лебідоночка прилетіла восени до пана професора аж із далекого Відня.

Та ось знадвору почулися удари бубна.

— Музика вже тут, газдове! — оголосив дід Фецко.— Самі догадлися, що без музики не можна в такому ділі.

Всі кинулися до вікон, побачили надворі музикантів, що стояли перед ганком: літній скрипаль, молоденький флейтист, плечистий здорований з басом і невеликий горбатий бубняр. Вони стояли півколом і, заглибившись у тихе звучання своїх інструментів, мовчи настроювали їх по довгій літній перерві. Як настали жнива — не до музики було. На дверях читальні висів замок, на вечорниці молодь теж не збиралася — всі були заклопотані роботою: одні — на своєму полі, інші — на панському, ще інші — на панських розробках у лісі, на ремонті цісарських та громадських доріг. А от нині їм випала нагода всім зібратися.

П'ятидесятирічний скрипаль з великим шрамом через ліву щоку (слід од завалу в американській шахті) сказав тихо, кивнувши у бік відчиненого вікна:

— Видите, яка краля. Ниньки щоб грали, як на весіллі діви Марії. Чуете?

Смагливий флейтист Микола, недавній учень професора Юрковича (в його руках побував Шевченків «Кобзар», і поема «Марія» вже зробила своє діло в парубоцькій чутливій душі), чміхнув у долоню, почувши ці скрипалеві слова, й сказав з удаваною серйозністю:

— Дедю Якове, а прецінь діва Марія не виходила заміж.

— Не виходила, бо її не треба було виходити,— відповів скрипаль.— Бог її дав полегшення від турбот і мук заміжжя. А коли б виходила, то ти знаєш, дурню, як би їй святі янголи на скрипоньках грали? Отак і ми повинні професоровій нареченій заграти.

Галина сиділа за столом так, щоб бачити і музикантів у дворі, і людей, яких збиралося під хатою все більше й більше. Не знала, чи нарікати на цих щиріх і добрих лемків, через яких не могла навіть до пуття наговоритися з Петром, чи радіти з того, що їй доводиться тут бачити. Такої нагоди в ній більше не буде, бо хто зна, чи пошлють її ще до Krakова, а коли й пошлють, то чи знайдеться в ній час на побачення з милим.

Галина глянула на свій золотий годинничок, що висів на довгому ланцюжку. До краківського поїзда лишилося три години. Значить, за годину треба вирушати звідси. Люди не знають цього і готовуються, як до справжнього весілля, кожна з сусідок несе щось із своєї хати.

— Петрусю,— щепнула йому,— а мені за годину виїжджати.

Він кинув на неї переляканій погляд.

— Вже? А як же я? — спитав з хлоп'ячою наївністю.

— А ти, сподіваюся, проведеш мене до станції?

— І знову аж на рік?

— А може, й раніше, як не дійде до війни.

— До якої війни?

— До справжньої.— Галина ще більше стишила голос, і гостям, які допомагали господині накривати на стіл, могло здатися, що наречена вуркоче зі своїм милим про справи, далекі від політики.— Дід Фецко має рацію, Петре. З дня на день можна чекати на катастрофу. До війни готовуються. Вчора Австрія пред'явила Сербії ультиматум. Але такий, що Сербія не зможе його виконати. А цього Німеччині й треба. Вона так і рветися до бійки. Вбивство в Сараєві тільки привід.

У хаті не чують цієї сумної розмови. Сусіди заклопотані тим, щоб більше страв поставити на стіл, щоб не забути і про горілку та щоб панночка, хоч вона й віденка і має смак до ліпших забав, пересвідчилася, що лемки не гірші за тих австрійських тірольців.

— Ну, газдове! — дід Фецко підніс угору чарку.— За кого ж, люди добрі, вип'ємо? — Повернувся до Галини.— Хтіли б за вас, ясна пані, коли дозволите. Бо ви—сьте, хоч і віденка і, може, щодня шпаціруєте собі з нашим цісарем, а проте, най вам пан біг здоров'я дасть, прихилили своє серце до нашого професора...

Тривожний крик знадвору («Жандарі, жандарі!») обірвав дідову мову. Галина поставила на стіл чарку, те саме зробили й гості, один лиш дід Фецко сказав, глянувши на вікно:

— За таку паню, як наша гостя, варто випити, хоч би тих жандарів цілий регімент прийшов! — І перехилив чарку.

Галина підійшла до відчиненого вікна. Вдаючи веселу, кинула до музикантів:

— А що нас обходять жандарми? Грайте! Моєму щастю грайте! І ви, люди,— вона повела веселим змовницьким поглядом по невеликому натовпу, серед якого переважали старі й діти,— а ви, хто там з вас застоявся, до танцю. Радійте зі мною, люди добрі!

Скрипаль змахнув смичком, провів, задаючи тон, по струнах, подала тонкий голос флейта, озвався поважний бас. Мелодія весільної злетіла в повітря, потім впала людям під ноги, розсипалася, зудудніла, засміялася, кличучи до танку. Певно, зрозумівши, про що йдеться, дехто з молодих пішов у танок.

Петро підвівся з-за столу, почав пробиратися до відчиненого вікна. Став обіч Галини. Не сподівався, що так закінчиться це імпровізоване свято на честь її приїзду. Боявся не за себе, стислося серце при слові «жандарі» за долю Галини. Тож ті «чорні когути» марно не приходять до людей. Їх веде сюди чийсь підлій донос. Після віча в Сяноці за кожним його кроком стежать невидимі очі ворогів. Війт,

сільські багачі, а напевно, і їхні діти-школярі пантрують за ним. Та й піп Семенчук став косо дивитися після того віча в Сяноці...

Не спускаючи очей з танцюристів, Петро мовив тихо Галині:

— Я скажу фурману, нехай риштує фіакр. Коні у нього добри!

— Хіба австрійські жандарми мудріші за наших? — спітала вона з лукавою усмішкою.— Я, Петре, вірю в своє щастя.

Вони дочекалися, нарешті, коли жандарми з чорними пір'ячими хвостами на касках і блискучими багнетами на карабінах виринули з-за гілля дерев праворуч од вікна. Іх було двоє. Попереду йшов цивільний, його висока фігура і ледь-ледь схилена набік голова здалися Юрковичу знайомими...

Ше десяток кроків — і худорляве, з чорними очима, стомлене обличчя всміхнулося до нього.

— Галино,— шепнув вражений Петро,— мого друга ведуть.

А той, наче відчув, що про нього мова, скинув з голови капелюха і, сміючись, гукнув:

— Го-го, Петруню, гратулюю! Приймай гостей!

Музики обірвали гру. Після галаєвої мелодії надворі запала така тиша, що було чути, як тріщить і ламається під жандармськими чобітми персохла на сонці трава.

— Добриденъ вам, газдове! — привітався Щерба до принижкливих, здивованих людей, що розступилися перед ним.— От ми й зустрілися знову. Але тепер уже,— він кивнув на жандармів позад себе,— з цісарською парадою.

Люди, що знали Щербу ще з того року, коли він став наїжджати до йхнього професора в Синяву, підохочені зараз його усмішкою, відповіли йому тим самим доброзичливим «добриденъ», але із смутком, без усмішки.

Щерба підійшов ближче до відчиненого вікна.

— Весілля, чи що, справляєш? — спітав він у товариша, одночасно зробивши ченмий уклін панночці.

— Ще не весілля, а заручини,— відповів Петро голосно, так, щоб жандарми почули. Він усвідомлював, що все тепер залежатиме від того, яке враження спровітить ця сцена на цісарських слуг.— Прошу, Михайлє, знайомся,— показав він на дівчину.— Моя наречена. На короткий час прибула з Відня. Галина фон Батен. Я тобі, здається, розповідав про неї...

— Так-так, пригадую.— Щерба зрозумів гру і намагався не зіспускати її якимсь необережним словом.— З самого Відня, гвариш? То, виходить, твоя наречена виділа найяснішого нашого імператора?

— Що виділа! — з удаваним захопленням скрикнув Юркович.— Її мешкання проти цісарського палацу. Панно Галино,— звернувшись він німецькою мовою до дівчини,— добродій Щерба цікавиться, чи шановна панна Галиночка бувала на цісарських балах?

— О, певно, що так,— відповіла дівчина.

Чи справила враження тепла усмішка, з якою вона заговорила мовою самого цісаря, чи дівоча краса, але обидва жандарми підтягнулися, а коли слічна панночка почала розповідати, що майже щодня бачить найяснішого імператора і навіть мала честь видіти, як із Са-

раєва привезли тіло замордованого сербами престолонаслідника Франца-Фердинанда, обидва жандарми віддали честь віденці й клацнули закаблуками так завзято, що аж чорне когутяче пір'я на їхніх касках застриялося.

— Отже, панове,— сказав Щерба, повернувшись до своїх охоронців,— ми недаремно сюди завернули. Поговорили з віденською панею, а на столі, прошу лем глянути, повно страв і непочаті пляшки із шнапсом...

Петро став запрошувати жандармів до хати, а побачивши війта, що саме підійшов до ганку, вискочив надвір, щоб і його закликати. Дарійка допомогла професорові у цьому. Непрошенні гості згодилися випити по келишку оковитої. Але де келишок — там буде й пляшка, міркував собі кожний з них, заходячи до господи.

Поки у хаті розсаджували цісаревих слуг, а Галина малювала перед ними привабливі картини останнього балу, на якому вона мала честь танцювати у парі з покійним тепер кронпринцом Францом-Фердинандом, Михайло Щерба шепотів Петрові на другій половині хати:

— Мене ведуть по етапу із самого Львова. Не міг я витримати без своїх друзів, без тої роботи, которую там колись розпочав. Потягнуло знову туди. Законспірувавшись, почав усе спочатку, та от... знайшовся провокатор, він і видав мене. Хотів падлюку вбити — не встиг: забрали.— Щерба показав на ноги.— Видиш, стер усю підошву. Майже босий. Обшарпався за дорогу...

— А таки не втратив гумору,— хотів пожартувати Петро.

Щерба відмахнувся, сів, стомлений, на лаву.

— Який там до дідька гумор. Ноги в ранах. Відчуваю, що не дійду, як не відпочину. Вони, ті цісарські бугаї, міняються на кожному постерунку, а я... Отак, Петре, колись Франка від села до села гнали. З гір аж до рідних Нагуєвичів. Я хоч не потрапив ніде під зливу, а Франко, сердега, промок був у дорозі, застудився й мало не вмер. Тепер, на старості, все йому згадалося. Тяжко хоріє, прикутий до ліжка.— І, зітхнувши, закінчив: — Насилу умовив їх,— Щерба кивнув у бік дверей, звідки долітав людський гомін,— звернути сюди. Вони, здається, охочі випити.

Петро слухав цю сумну розповідь і складав собі план, за яким малося врятувати Михайла від дальших поневірятьн у дорозі. Разом з Галиною мусить сісти у фаетон бородана і Михайло Щерба. На станції вони пересядуть на краківський поїзд, а ввечері будуть у Кракові. Успіх цього плану залежатиме від успіху Галини, від її хисту запаморочити п'яні голови жандармам та війту своєю грою у віденську пані...

Петро оглянувся на скрип дверей і побачив перед собою жандарма з карабіном у руці.

— Зарараз, зараз, пане жандарм. Мушу свого друга взути та переодягти. Не можна ж його в такому вигляді пускати перед ясні очі пані віденки.

Жандарм стукнув ложем карабіна об долівку, похмуро відповів:

— Бардzo добже, пане. Переодягайте, я почекаю коло вас.

Війна!

А що я можу сказати про неї? Упала з неба, як блискавка, оглушила, налякала людей, забрала в мене тата, а потім стрийка Петра, забила людьми всі холодні камери саноцької тюрми, переповнила вусатими жовнірами касарню та її великий двір...

Отака війна? А ми її не такою уявляли. Читали-сьмо у читанці шкільній, чули про неї зі слів учителя, але не було це лячно, лем дуже цікаво. Бахкають, гримлять десь там, за горами, моцні гармати, сі-чуть гвери і машингвери¹, кричать жовніри «ура!», наставивши по-перед себе австрійські блискучі багнети, а від того всього, ясна річ, мусять цофатися² назад вороги. І те є ясно було для нас, школярів, що попереду війська на білому коні їде найхоробріший, дуже подібний до Франца-Йосифа офіцер. В одній руці у нього пропор майорить під вітром, у другій — виблискуюші шабля. Так описували війну в читанці, так ми собі її і уявляли, легку та забавну, під бадьюрі марші оркестру, так ми не раз і гралися в неї, маючи на озброєнні саморобні дерев'яні гвери й шаблі.

А насправді війна до нас прийшла в суровому наказі генерала з'явилася всім здоровим чоловікам і парубкам до касарні в Сяноці, в арештах людей, що ніколи не були злодіями й нікому нічого злого не вчинили, в реквізіції хліба для війська і сіна для цісарських коней, у грізній забороні нарікати на сваволю цісарських людей. Все робилося для цісаря, для його війни з ворогами Австро-Угорської імперії, для її перемоги над Росією.

На другий день після оголошення війни пішов з рідного двору тато. Прощання було недовге. Тато потримав на руках Петrusя, прихилився до Зосі та Йосипа, пригорнув їх обох, поцілував у щічки, а коли мене тулив до себе, сказав, як до молодшого господаря:

— Ти тут, Василю, найстарший, то станеш на моє місце. Помагати будеш мамі. Чуєш?

Я лише кивнув головою, бо з жалю не міг вимовити й слова.

А мамі, видно, стидно було плакати при нас, стримувалась і всю дорогу до mostу через Сян слухала тата, що має робити на господарстві без нього, зате як повернулася додому, замкнулась у ванькирчику і до самого вечора не виходила до нас.

Ще за кілька днів через Вільхівці, по дорозі до сусідніх гірських сіл пройшли жандарми. Незабаром у село долинула чутка про якісі арешти у сусідів. Потім на цісарському гостинці з'явилися перші арештанті в супроводі «чорних когутів».

У Вільхівцях принишкли. Село завмерло, коли й тут у деяких дво-рах блиснули жандармські багнети. Я вийшов на місток через потік і увидів, як вели наших людей під конвоєм до міста. Сянок усе за-бирав в ім'я цісаря: і людей для війни, і людей, що не годні для війни, але для безпеки цісарської мали сидіти за гратаами. В селі лишилися

¹ М а ш и н г в е р — кулемет (від нім. «машиненгевер»).

² Ц о ф а т и с я — відступати (пол.).

жінки, старі, діти й такі хлопчаки, як я, котрих ні до війська, ні до криміналу не можна ще забрати. Я дивився з містка на гурти людей, пізравав серед них сусідів, знайомих і не міг зрозуміти, за віщо їх гонять із села, чим вони завинили перед цісарем. Мені чомусь згадалися ті далекі часи, коли гайдуки не посміли б так спокійно вести людей до криміналу. Я знов збойницькі пісні, любив їх за сміливі слова, колись у своєму щоденникові навіть записав із уст стрийка Петра збойницьку легенду про тих, котрі не лякалися високих саноцьких в'язнів з криміналу.

Я дивлюсь услід арештованим газдам, дивлюсь довго, аж поки вони не зникають за поворотом дороги.

До мене підходить Суханя.

— За що їх беруть? — питаю в товариша.— Ти не відаєш, Івасю? Він таємниче шепоче:

— На фронті в нашого цісаря кепські справи. Росіяни перейшли Збруч і рухаються у Карпати. Боїться Франц-Йосиф, що більш цар почне тут роздавати людям землю.

— Я, Івасю, пытаю про людей. За що їх ведуть до криміналу?

— Як ти не розумієш. Коли заберуть усіх газд — одних до війська, а інших до криміналу,— то кому цар буде роздавати землю?

— Ти від кого про таке чув?

— Від газди Ілька.— Суханя озирнувся, чи хтось не підслуховує нас.— Покута не дався жандармам, заховався від них. От мудрий хлоп, а?

Другого дня було тепло й сонечно. Мама пішла до церкви, Йосип узяв на руки Петруся й пішов із Зосею до сусідів, отже, я міг спокійно братися за щоденник. Сівши за стіл, розкрив зошит, умокнув у чорнило перо... Ale з чого було починати? Щоб описати все, що сталося за тиждень у Вільхівцях і в нашому дворі, не вистачить і цілого зошита. Хотілося й про тата тепле слово мовити, і про цісарську кривду, і про маму, яка від горя перестала до всіх усміхатися...

Та не встиг я написати й рядка, як цокнула знадвору дерев'яна клямка, потім почулися в сінях кроки й до хати зайшов у синьому жовнірському мундирі... Хто б ви думали? Стрийк Петро!

— Стрийку! — вигукнув я радісно і як ошалілій кинувся назустріч до його руки. Він був такий кумедний у тій вояцькій синьо-попелястій формі! Я скочив з лави його шапку, надів її і, сміючись, став викручуватися у ній перед дзеркалом.

— Годі, Василю,— припинив мої пустощі стрийк. Він поцікавився, де зараз мама, потім захотів знати, що вона нині наварила, а коли довідався, що, крім борщу, в печі стоїть макітра з пирогами (нині ж неділя!), сказав:

— Я такий голодний, що, певне, всі пироги поїм.

— О, там же їх багато, стрийку,— засміявся я.

— То ти мені, Василечку, допоможеш. Гаразд?

— Гаразд!

Але стрийкові не довелося жодного пирога скуштувати. Коли він, витягнувши з печі макітра, повернувся до мене по тарілку,

ріпнули двері й до хати, пригинаючись, щоб не зачепитися чорною каскою за одірок, зайдов жандарм.

По моєму тілу побігли холодні мурашки. «Це за стрижком,— подумав я у першу мить, але вже в другу втішив себе іншим: — Цісарського жовніра не осмілиться торкнутися «чорний когут».

Обтріпуючи від попелу долоні, стрижк ніби спокійно спитав:

— Маєте ордер на арешт, пане капрал?

— Ордер? — плечистий, у тілі жандарм ворухнув чорним вусом.— Тепер ордерів нема часу писати. Маю список, пане Юркович.— Він вийняв із шкіряної торбини записну книжку, перегорнув кілька сторінок і прочитав: — Петро Юркович, учитель і керівник школи у селі Синяві, двадцять сім років.— Глянув на стрижка.— Вам, пане професор, досить?

— Ні, не досить, пане капрал. Ордера не маєте, а в списки ваші я не вірю.— Стрижк гоноровито поправив на собі мундир.— Крім того, я є жовнір цісарсько-королівської армії.

— Пан Юркович уже не є жовнір, а лем політичний злочинець.

Стрижк широ здивувався:

— «Лем» мовите? То ви є лемко? З якого повіту, хотів би-м знати? І що вас привело до сієї, перепрошую, служби?

— А що вас тес має обходити? — відповів жандарм.— Лемко я чи не лемко. От пан професор є напевне лемко, а я пана поведу до міста, як простого хлопа.— «Чорний когут» вдарив прикладом карабіна об долівку й суворо наказав: — Прошу збиратися в дорогу, поки не скуштували-сьте моого багнета!

«От як тебе, професоре, шанує землячок,— подумав Петро.— Ні, капрале, після того, як побував-ем у Росії, я так легко не підставлю рук під твої ланці. Дід Кирило з Миргородського повіту дечому навчив мене». А вголос, ніби скорившись, мовив:

— Пан капрал має рацію. В кого зброя — в того й право, і сила. Ale я собі гадаю, що пан капрал не заборонить мені скуштувати перед дорогою сих пирогів.— Петро поклав долоню на край гарячої макітри.— Багато часу се не забере.

Жандарм нахмурився. Йому вперше доводилося мати справу з таким арештованим. Думає про пироги, коли в таких випадках люди заливаються слізми чи ціпніють од страху. Ну що ж, най буде так. Най професор не думає, що в жандарма бракує серця.

— Гут, я дозволяю! — сказав і відійшов до лави, сів під вікном, звідки не спускає очей з арештованого, з цікавістю стежив за тим, як той накривав стіл білою скатертиною, як разом з хлопцем розставляв тарілки та розкладав виделки, а під кінець переніс туди із припічка і саму макітру... Відчув, що в роті почала збиратися слина, коли професор взявся накладати в таріль пироги. Гарячі й ледь-ледь присмажені, вони заповніли хижу приємним запахом, викликали в уяві картини далекого дитинства, коли добра матуся ставила на стіл такі самі пироги. Жандарм занепокоївся. «А для кого тота друга таріль? Чи не для мене? О, ні,— мусив з жалем визнати,— жандармів до столу не кличуть...»

Але, на диво, професор, очевидно, ще не почував себе арештантом і дуже учицво запрошив пана капрала до гостини.

— Таких пирогів ви ще не їли. Дарма що картопляні... Хоч, виджу, є тут і капустяні. На Україні, пане капрал, їх називають варениками. Їх там сиром начиняють. І в сметану вмочають.— Петро безтурботно, ніби мав справу із своїм другом, засміявся.— Там навіть пісню про них склали. Про вареники у сметані! Але прошу, пане капрал, присуньтеся ближче.— Професор показав на стілець перед столом.— Прошу.

Пересівши з лави на стілець, жандарм затис карабін між колінами, простяг руку до виделки, посміхнувся був господареві з вдячності за гостинність, та враз згадав, яку саме роль він повинен тут грати, і, перш ніж встремити виделку в пирога, спітав суворо, тоном приспілкового слідчого:

— То ви-сьте, пане професор, були в Росії?

Петро, немов тільки й чекав цього запитання, весело, аж пишаючись, відповів:

— Не лем в Росії, пане капрал, а навіть у царській столиці Санкт-Петербурзрі!

Жандармська міцна рука, що вже націлилась виделкою на блискучий від масла пиріг, здригнулася від цих Петрових слів.

— І пан професор видів, напевно, самого царя?

Петро засміявся.

— Що видів! Я мав честь, пане капрал, розмовляти з його величністю.

Наставлені на Петра чорні очі розширились від такого дива: сей політичний злочинець навіть не пробує вивернутися, а зізнається у своєму страшному злочині.

— І яку, пане професор, мали-сьте бесіду з його величністю?

Петро раптом споважнів і, кинувши оком у бік Василя, що стояв, вражений цією розмовою, біля печі, сказав з перебільшеною таємничістю:

— Про нашу бесіду, пане капрал, дізнається лем пан комендант Скалка.— Професор прикладав долоню до нагрудної кишені мундира.— В моїх нотатках уся та розмова записана.

Аж тепер жандарм міг спокійно братися за їжу. Встромив виделку в крайній, з підсмаженою цибулею пиріг, підніс його до рота, відкусив половину і, смакуючи, вдоволено всміхнувся. У хвилини найбільших службових удач, коли йому щастило в його жандармській роботі, він завжди звертався в мислях до свого небораки отця, посміхався переможно, кпив із долі нужденного хлібороба.

— Смакують вам? — втрутівся в його думки Петро.

Жандарм кивнув головою, мовчи взявся за другий пиріг. Такі смачні пироги він їв лем у дома. Тільки давно се було, ой як давно! Тепер Гнат не бував у родичів. Отець зрікся сина, бо той забажав собі лішого, легшого життя. Старий дурене не радив Гнатові йти після військової служби до жандармерії, він гварив: «Не велика радість твої капральські зірки. Берися лішше за чесну працю. Та й не

личить хлопському синові, ще й лемкові, хапатися за жандармські ланці. За таке ремесло прокленут тебе люди!».

Гнатові кумедно зараз споминати ці слова. Отець має гонор порядного газди. «Брудна робота», — мовить він. «Але ж, тату, в гицля вона не брудніша! Він ловить псов, а я лем накладаю ланці на руки таким політикам, як сей. «Хіба ж то не благородна робота», — сказав майор Скалка, — підпирати цісарський трон своїми моцними плечима?» І карабін сей, батьку, як пір'їнка. Чи, може, ти гадаєш, що легше було б твоєму Гнатові стинати в лісі грубі ялиці, а вдома пхати плуга за твоєю шкапиною? Ні, тату, я хоч і лемко, та не такий дурень, як собі гадаєш». Гнат воліє цісарю служити та отаких професорів поперед себе гнати.

Смачні пироги, лем незручно нести їх до рота повз затиснутий між колінами карабін. Гостре лезо багнета заважає прихилятися до тарілки, увесь час нагадує, хто ти є. А Гнатові хоч цю коротку часиночку, хоч за пирогами хочеться забути про свій обов'язок. Карабін най собі постойті збоку, обридло вже Гнатові день у день тягати його по далеких дорогах повіту.

Жандарм відставив зброю, спер її об стіл, потім зняв каску і поклав на лаву під вікно. Хотів почувати себе як дома, вільно, розстебнув комір мундира, за ним гутаперчевий білий комірець.

— Тепер гут, — сказав сам собі, беручись знову за виделку.

Не вступав у розмову з професором: забороняв це жандармський припис, — зате з приємністю перенісся мрією до кабінету пана Скалки. Перед ним будуть покладені професорові нотатки, записані з уст самого царя... Боже, Гнат навіть не уявляє собі, якою радістю осяється сивовусе обличчя коменданта Скалки. А потім, ознайомившись із паперами, пан майор, певно, скаже:

«Сі нотатки підуть до Відня, до самого імператора Франца-Йосифа. І повезеш їх ти, капрале. Поїдеш капралом, а повернешся не менш як вахмістром».

— Ну що, смачні пироги? — порушив мовчанку Петро.

Жандарм кивнув головою, буркнув щось, пропускаючи крізь горло ледь пережований вареник. «Хоч би ти вдавився, земляче, — побажав йому Петро, — щоб мені не довелося бабрати об тебе свої руки». Петрові мислі крутилися довкола одного: як перехитрити «гостя» й оволодіти його карабіном. У голові виринав одчайдушний план: несподіваним ударом межі очі звалити «когута» разом із хитким стільцем долі і в ту ж мить схопити карабін... Коли це вдасться, тоді хитру гру у щедру гостинність буде швидко закінчено, коли ж не вдасться і жандарм, перш ніж упасти навзнак, схопить сам карабін, тоді розправа теж буде короткою...

Петро відчув прискорене пульсування крові у скронях. Що близче до того моменту, коли таріль «гостя» спорожніє, то відчутніше билося серце. Холонуло в грудях, пропав смак до пирогів, Петро насилиу ковтав їх. Уявив собі, з якою лютотю вstromити землячок багнет у його груди...

«А ти, Петрунью, не дайся, — раптом озвався в його свідомості голос Щерби. — Тобі рано ще вмирати. Най здихає сей зрадник на-

роду, сей запроданець мерзенний. А ти, Петруню, мусиш жити для діла, котре з такими труднощами розпочав по селах. Ти недаремно побував у Росії. Тепер у Синяві, у Вільхівцях, по інших селах Сяноччини не священиків ідуть слухати до церкви, а тут хлопську літургію під церквою. Коли б не війна, і Шевченко, і Франко вже пішли б у лемківські гори, довідалися б там люди іншої правди...»

Петро прислухався до того голосу своєї душі, уявляв собі Щербу, що саме такими словами мусив би його підбадьорювати, кивав головою на знак нагоди, творив за нього нові й нові речення, що могли б віправдати те страшне, до котрого мусить Петро вдатися, поки жандарм не добрався до останнього пирога...

«Добре, Михайле, я кінчатиму гру, я зроблю все, як ти мені радиш». І, відклавши виделку, сміючись на радощах, вигукує:

— О, пан капрал має файній апетит до пирогів! — Петро підводиться, простягає руку до макітри. — То дозвольте вам, пане капрал, ще підсипати.

— А чи не забагато буде? — завагався жандарм.

— Прошу, прошу, пане капрал, — підохочує Петро. — На Україні їх по півмакітри ідять. Таких, пане капрал, навіть у Відні не посмахуєте.

Василь стояв біля печі, дивився на цю мирну сцену і не міг зrozуміти поведінки стрийка. Що жандарм жере та ще підхвалює пироги — то це не дивно, бо його до столу дуже чесно запросили, а що стрийк узявся догоджати жандармові, то Василеві аж стидно робиться від того. На місці стрийка Петра Василь щось інше вчинив би. Кого боятись? Іх же двоє, а сей пес один. Видиш, як він облизується, як вихвалиє мамині пироги! «Ви, стрийку, — хотів би підказати Василь, — ви йому насунуте макіtru на голову. Бігме, на голову! А карабін я сам скхоплю...» Хлопець тяжко, із смутком зітхнув. Не родився стрийк Петро хоробрим збойником. Він накладає пироги так делікатно і з такою ласкавою усмішкою, гейби перед ним сидів не «чорний когут», а найліпший його приятель...

І враз сталося диво! Стрійк Петро ніби підслухав Василеві бажання, піdnяв обіруч макіtru і... замість нахилити її до тарілі, в одну мить насунув «когутові» на голову, з силою відштовхнув того від себе і разом з хитким стільцем перекинув долі.

Друге диво сталося тоді, коли стрійк, гейби той відважний збойник, скхопив карабін і, блиснувши на сонці багнетом, наставив його на груди ошелешеному жандармові.

Жандарм лежав долі, серед пирогів і уламків розтрощеної макітри. І чорні пасма волосся, і перекривлене від страху лицез, і чорний мундир — усе було залите, забабране маслом і підсмаженою цибулею. Один пиріг чомусь затримався на грудях, коло самого підборіддя, другий прилип до волосся, третій, недоідений, застряв у роті...

— Здумаєте чинити опір, — сказав Петро, — простромлю багнетом груди. Він у вас, пане капрал, наточений.

— Що ви гадаєте робити? — ледве спромігся на голос «чорний когут».

— Зараз увидіте. — Петро кивнув Василеві. — Вийми з торбины ланці. — Хлопець ніби чекав цього наказу, кинувся до шкіряної торбины при боці жандарма, вийняв ланцюжок з наручниками. — Надінь їх панові капралу. На замок. Добре. А тепер, пане капрал, прошу встати. Найменший рух — і багнет у спину. Василю, одягни йому каску. Все. І будь здоров! Слухайся мами. Ми не скоро увидімось з тобою. Ну, вперед, пане капрал. Стежкою поза хижею і до лісу. Там я вам прочитаю свої нотатки.

Того дня увечері я записав у своєму щоденнику:

«Ненавиджу тебе, цісарю, найбільшою людською зненавистю! Ненавиджу і проклинаю! Шоб тобі, сивий дідугане, повзати холодним хробаком по землі, щоб ти, як каже мама, пожер своїх дітей, аніж маєш наших людей істи! А ще проклинаю тих писарів, що тебе, старий дідьку, вихваляли в шкільніх читанках! Вигадав-есь, цісарю, для людей війну, так щоб ти здох без хреста і без сповіді і щоб на твою могилу плювали всі люди!»

Так каже заплакана мама, так кажу і я».

XIV

Не спиться Катерині.

За вікном тиха осіння ніч, у хаті чорна густа темінь. Замовк цвіркун під припічком, незмінний супутник довгих бентежних ночей Катерини. Сплять малі діти обіч неї на ліжку, не чути на печі Йосипа, відривається од свого зашита і погасив світло невгамовний Василь у ванькирчику. І лише вона одна мучиться лихим передчуттям, не може заснути від того гнітючого щему сердечного, від нескінченних тяжких дум.

Що буде далі? Для чого цісар починав війну, коли його війська за перший же місяць цофнулися назад аж до Перемишля? Росіяни най би приходили, вже змутилися люди під тими швабами, село осиротіло від арештів та мобілізацій. Але, боже мицій, чи подумав ти, що в тому цісарському війську її газдуњо, її коханий Іван? Як же то буде, коли росіяни вступлять у село? Вона тут із дітьми, а газда десь там, разом із швабами відступає з рідного краю... Хто її оборонить від чужих жовнірів? Бо коли «свої» забрали вчора корову, а перед тим очистили горище від зерна й сіна, то чого можна сподіватися од жовнірів, од тих вояк у волохатах шапках, котрих називають козаками? Вахмістр гонведів¹ гарикнув, коли вона, обійнявши за шию корову, прощалася з нею:

— Ми лиш корів беремо, а козаки вас самих візьмуть на налигачі. Козаки вам покажуть, чий цісар ліпший!

А тим часом із Сянока полинули інші чутки, більш радісні для людей: повтікали з міста багаті крамарі, зник із замку всемогутній повітовий староста зі своїми поспілками, настанку щез кудись із «чорними когутами» комендант Скалка, а за ним драпонув з маєтку власник гір та лісів пан Новак із синами.

¹ Гонведи — угорські королівські війська.

У ту хвилину у Вільхівцях кінчилась цісарська влада. Разом з останнім регіментом пошарпаної під Перемишлем піхоти відійшла за Сян цісарська Австрія, і вітоді панські землі, всі гори й ліси лишилися людям.

Ілько Покута, що вийшов із скованки і цілий день спостерігав за тим переполохом на шляху, тішився з того, як мала дитина:

— Ага, Касько, а я що гварив? Кінчилось панування Австрії. Панські грунти тепер вільні. Прийдуть москалі, гукнуть, пане до бродзею: беріть собі своє, газдове лемки!

Раптовий глухий вибух десь з боку міста перервав тихий плин думок Катерини. Принишка, злякана, наслухаючись розплюща очі, глянула на вікно. Чекала на другий вибух... Ale його не було. В хаті й за вікном стояла така тиша, від якої, здавалося, розірветься голова. Лише у ванькирчику ледь рипнула дошка канапи під Василем та чомусь саме тепер завів свою обережну пісеньку цвіркун під пріп'юком.

Катерина протерла очі. Йі здавалося, що в хаті ніби посвітлішало. А звідки ті третмливі плями на білому коміні? Може, сходить місяць? Підінлась на лікоть. Ні, так місяць не сходить. На шибках заплигали рухливі білі зайчики, на мить стало видно за вікном. «Десь горить», — здогадалася Катерина, хоч ні церковного дзвону, ні пожежної труби не чути було, ніч ще більше причайлася, ніби очікуючи нового вогняного спалаху.

Катерина підскочила до вікна і... жахнулася. Довга мінлива смуга вогню, перекинута з одного берега на другий, рухалась, лизала осінню темінь ночі, розкидала на всі боки іскри. Не було сумніву: горів довгий дерев'яний міст через Сян.

Вона обіперлася ліктями на підвіконня, притулилася лобом до шибки. Горить міст, той самий міст, на котрому вони в дні молодості піднімалися вгору, пливли за щастям над землею... Впала головою на руки й гірко заридала. Ще, здається, не було в ній почуття такої безнадії. Горіли її щастя, її молодість разом з тими сухими, обличими смолою балками. Нема Іванка, горять його сліди на мості, то най біже згоріла й вона...

Її плеча зненацька хтось торкнувся.

— Мамо...

Підвела голову, притулаєсь рукавом сорочки мокрі очі, побачила обіч себе сина.

— Матусю, — Василь притулився щокою до її плеча. — Не плачте, мамо. Вони світять собі, щоб видко було, куди мають тікати. Ось повернеться тато — новий побудуємо. А сей най горить.

«7 жовтня. Ура, мамо, у нас російські війська! Я перший їх увидів. Село ожило, не всіх австрійські «когути» виловили. Люди вибігають з дворів на дорогу, роздивляються не наших жовнірів у сірих шинелях, себто ворогів ніби, і не знають, що робити: од ворогів треба тікати, а ми не тікаємо, ворогів треба боятися, а ми їх не боїмося, я на вітві усміхаюся до них, навіть осмілююсь сказати: «Драстуйте, козаки». Серед вояків сміх. Хтось із них крикнув: «Козаки ще прийдуть, почекайте!» Потім прогуркотіли по гостинцю вози з величезними

металевими човнами. Се понтони. На них москалі переберуться уночі на той берег. Коли б мій тато не був серед тих, що десь там зараз тікають, я не журився б, та й мама веселіше дивилася б на світ. У нашому домі всі, крім малого Петруся, згадують тата і кожного дня, а то й уночі виглядають його з далекої дороги, наслухаються, чи не цокне засув на дверях, чи не постукає тато у шибку».

«8 жовтня. Нині ми увиділи справжніх козаків. Бородатих, з довгими списами, при шаблях та карабінах. О, то було таке диво! Серед дня на гостинці, десь коло нової школи, почулася багатоголоса вояцька пісня. «Москалі, москалі йдуть!» — закричали по дворах хлопці й перші кинулися на дорогу, а незабаром усі містки через потік були заповнені людьми. Це були не піші солдати, а велика колона вершинків. По волохатих шапках і довгих списках над головами ми легко здогадалися, що то йшли ті самі козаки, котрими нас австрійці щодня лякали. Правду кажучи, нам було трохи лячно. А проте ніхто не рушав з місця, не тікав перед тою незвіданою силою, цікавість переборола страх. Пісня наблизялася, зовсім не знайома, з нетутешнім свистом і диким парубоцьким гиком, від неї, здавалося, падає пожовкле листя з дерев...

Останній такт пісні раптом заглушив духовий оркестр. Го-го, це було справжнє диво! Козацький оркестр на конях! Хіба таке вміють австрійці? Труби, малі й великі, литаври, бубни, все як треба, аж ялиці тремтять від їхнього гуку. На все село і далі до гор полинула голосна музика маршу, такого хвацького, такого завзятого, що аж коні пожавішали, та й у мене згиналися в колінах ноги, відбивали такт. Сонце вилискувало на мідних трубах, відбивалося в очах козаків. Люди на містках усміхалися, і козаки в колоні усміхалися, і всі забули про страшні списи, а діти, відірвавшись од маминих спідниць, збігали з містків, щоб зблизька подивитися на тих веселих чужинських вояк у волохатих шапках.

До нас підійшов газда Ілько у куртці, яку носив лем по святах (люди мовлять, що у ній він ще парубкував), у начищених до бліску чоботях, у смушевій, ще батьківській, шапці, збитій по-молодецькому набакир. Він тримався поважно, як іменинник, з людьми не вступав у бесіду (всі ж бо у селі знали, як він цих козаків з дня на день очікував), зате мені, певне, тому, що я вчився у бучацькій бурсі, сказав, з гордістю кивнувши на веселих козаків:

— Моцни войско, а? До самого Відня пожене франц-йозефіків клятих.

А далі мені, напевне, не вдастся описати того, що сталося на нашому гостинці. Бо далі пішла справжня війна, та сама, про которую так багато мовилось, але якої й досі ніхто з нас не видів. Ніби у відповідь газді Ількові, а заодно щоб показати козакам, що австрійці не пустять росіян до своєї столиці, з-за Лисої гори гахнули гармати, і в ту ж мить, ще не змовили труби оркестру, між козацьким військом почали рватися снаряди. Оце була та сама, ще не описана у шкільних читанках війна, коли зненацька, не попередивши, стріляли, коли падали люди й коні, лилася кров тих, котрі допіру співали. Важко описати ту страшну сцену, скажу лем, що козацькі ряди розсипались,

а на шляху лишилися забиті й поранені, що найбільша труба, котра так файно рохкала на спині бородатого козака, лишилася лежати на дорозі, в осінній калюжі, обіч свого господаря».

«Перший день нового, 1915 року. Є тобі, Василю, про що писати. І зустріч Нового року, і колядування, і пісні солдатські, і мамині сльози за татом, від якого немає жодної вістки,— все треба б записати у щоденник. Лем би завчасно не повернулися з своєї військової церкви наші два постояльці, Іван та Остап. У москалів таке ж саме різдво, як і в нас, тільки що їхня церква похідна, а піп неголений, носить чорну бороду і, що найкумедніше, їздить верхи, як файний козак, а між боями, коли всіх побитих покропить святою водою, вміє велетнитися і не відстає в пиятиці від офіцерів.

Офіцери разом з полковником Осиповим розквартирувалися в панськім фільварку Новаків. Ім там добре мається. Коли б не близький фронт, то вони, гварить Остап, забули б, що зараз війна. Полковника, рудовусого, крижастого, завжди, ніби на параді, підтянутого, я кілька разів видів, він дивиться на наших людей не гнівно, помахом руки відповідає на привітання, солдатів своїх жалує і після кожної битви в горах нагороджує найхоробріших георгіївськими хрестами. Остап мовить, що полковник Осипов з бідної дворянської фамілії, але гадає, як не накладе головою на сій війні, повернутися додому багатим. Денщик Осипова розповів тихцем Остапові, ніби його полковник написав до Львова генерал-губернаторові графові Бобринському уклінну просьбу віддати вільковецький маєток йому, дворянинові, як нагороду за його вірність імператорському престолу.

— Так що, Василю,— кепкує з нас Остап,— замість польського матимите нашого, російського дідича.

Газда Ілько, коли буває при цій бесіді, спалахує гнівом, його зморшкувате бліде лице робиться червоним, і він гнівно відповідає:

— Брешеш, солдате. Бог не допустить того. Граф Бобринський — вірний слуга царський, а цар — наш друг, і він, коли хочеш знати, подбає про те, щоб лемкові файно малося.

— Поживемо — побачимо,— мовить Остап, а Іван не без іронії додає:

— Ну, чого ты, хохол, смущаешь человека? Разве ты не знаєш, что царь-батюшка печется о бедных русинах, изо всех сил старается вырвать из-под гнета австрійского цезаря, дабы подчинить нашему государю императору?

Газда Ілько не зовсім розуміє москалеву мову, але певен, що саме «кацап», а не «хохол» з Полтавщини, тягне руку за нього, перекочованого «московіфіла», і тому підтакує йому і ще більше розпалюється, свариться на Остапа:

— Ви, хохли, всі мазепинці. Я чув, вам, пане добродзею, не цар, а гетьман потрібна, вам політика потрібна, а бідний лемко най гризє каміння, най подихає з голоду, чи не так, пане добродзею? — I, рунонущи в повітрі рукою, закінчує: — Ось прийде весна, то ти, дастъ бог, увидиш, хохол, як панські землі з лісами та пасовиськами самі перейдуть до нас.

«Хохол», «кацап»... Ми вперше почули ці дивні прозвиська від наших квартирантів.

— Ей, хохол! А ти не відморозиш собі ніг? — цікавився Остапів товариш, білявий кирпатий Іван, коли вони, бувало, рищтувалися в дорогу, на зміну другому батальону, з котрим тримали одну з дільниць фронту десь аж за Синявою.— Благенські в тебе, Остапе, онучі. Бери мої.

Або:

— Кацап ти, Іване, хоч і бороди ще не виростив. Їж, коли тобі дають.— Смаглявий, вилицовуватий Остап з чорним чубом, що не піддавався гребінцю, підносила і підносила соромливому Іванові різni наїдки, котрі йому прислала дружина: після сала і коржиків висипав перед товаришем доморобні цукерки,— а під кінець вийняв дві пари вовняних шкарпеток, що лежали аж на самому дні, й радісно скрикнув:

— До чого ж моя Марія кмітлива! Зв'язала дві пари! — І, поклавши одну з них перед Іваном, сказав з приємністю: — Тепер нам, Івасику, буде обом тепло. Еге ж?

Я заздрив цій солдатській дружбі й хотів би, щоб і наша дружба з Гніздуром та Суханею була такою ж міцною. Ці солдати хоч і дражнять один одного, але ніколи не розлучаються, всюди разом. А як повертаються перемерзлі та голодні з позиції, то, ніби рідні брати, лягають під одну вовняну ковду.

Лем в одному не можуть дійти до спільнії думки: Остап був перевонаний, що полковник Осипов таки сяде на місце дідича Новака (бо він же дворянин, та ще й полковник), а Іван клявся, божився, що граф Бобринський, як генерал-губернатор Галичини, не дозволить цього, бо сам собі візьме ці гори з лісами, щоб разом із царем їздити сюди на полювання.

А як воно насправді буде, покаже весна».

XV

Надворі сіро, непривітно. В широкій долині Сяну сіється густа мжичка. Село принишко, люди ходять тихо, як тіні. Тривога пойняла людські душі. Що ж далі буде, думає кожний. На що надіятись? Ось незабаром розтане сніг, зашумить потоками весна, оновиться зранена, порита окопами земля, а кінця тому страхіттю й досі не видно. Всю зиму фронт не рушився з місця, пересік Лемківщину навпіл, застряв десь на захід од Сянока, і хоч гарматних вибухів не чути, але сани з пораненими прибувають до міста вдень і вночі, й вразливим людським серцям робиться млюсно від тих кривавих потічків, що біжать по снігу вслід за санями. Прості лемки бажали б усілякого успіху москалям, таж з тими солдатами не страшно під одною стріхою хоч вік прожити: простий солдат ніколи не відмовить бідному в скібці хліба (біля похідних кухонь немало голодних дітей юрмитися щодня зі своїми мисочками на гречану кашу з салом), а коли царські генерали ще й панську землю розділять поміж людей, тоді, хвалити бога, бідний лемко іншими очима гляне на світ божий...

Так могло б бути, коли б у голову не лізли гнітючі думки про тих, кого ще немає дома. Як же буде з ними? Чи дозволять генерали наслідити землею й тих небораків, які мусили, підкоряючись ціарському наказові, відступати з австрійською армією? І якось дивно було бажати поразки тій армії, в лавах якої були рідні батьки та сини, і молити в бога перемоги для армії, з котрою вони билися.

У високій дерев'яній церкві завізно від людей. І не тільки тому, що нині неділя, а ще більше тому, що церква — то єдине місце, де людям вільно зібратися докупи, де між молитов можна перекинутися словом, почутти якусь добру вістку, відвести душу. Та й молитися в гурті якось легше, певніше почувася себе людина перед паном богом, і пан біг, напевно, швидше відгукнеться на молитву великої громади, вволить її бажання і таки припинить оте страхітливе нелюдське побоїсько поміж народами.

У церкві відбуваються останні приготування до відправи. Старий дяк Вар'янка, що замінив арештованого австрійцями Андрія Лісовського, вже видерся по крутих сходах на високі хори; кривоногий паламар Грицьків кінчав засвічувати свічки на правому крилі іконостаса; одяг стихар і з допомогою служки вже взявся за гаптовану, розшиту сріблом ризу священик Кручинський.

У прочинені двері напівтемної ризниці просунулась сива паламарева голова.

— Панотче,— зголосився тихцем старий,— панна Станьчиківна просить сповіді.

Кручинський відклав ризи, кивнув паламареві — добре, мовляв, зараз вийду,— всміхнувся якісь своїй потасміні думці...

Вже довгий час Кручинський не бачив Стефанії. На початку війни він послав її із спеціальною поштою до митрополита Шептицького, потім, коли почалися арешти серед населення і Станьчик теж опинився за гратаами, Стефанія прибігла серед ночі на плебанію і, ридаючи, сказала, що, коли панотець не заступиться за батька, вона накладе на себе руки...

Кручинський хоч і неохоче, а таки взявся за справу, і незабаром урядова телеграма із Львова примусила шефа повітової жандармерії звільнити з-під арешту вчителя Станьчика.

З того часу не бачив Стефанії Кручинський. Що могло статися з його коханою панночкою, він не знав, чув тільки, що вона переїхала з міста до батька, на люди перестала виходити і за півроку ні разу не одівдала церкви.

Нинішня її поява скидалася на чудо, бо щойно, беручись за ризи, він думав про неї, був заклопотаний тим, як виконати відповідальнє доручення австрійського штабу фронту.

Кручинський поправив на собі стихар, підгорнув чуприну і, ніби готовуючись до казання, відкашлявся. Правду кажучи, він, дарма що звік до нелегкої гри душпастиря, зараз дуже хвилювався. За Стефанією, свою милою коханою, він затужив, маючи її на серці щодня і щоночі і по піврічній розлуці мусив би з нею повести не таку мову, на яку зараз збирався... Але що подієш, панотче, війна є війна, і кохання в таку пору мусить поступитися перед більш важливими справами.

Він узяв до рук срібного, потемнілого, зацілованого людьми невеликого хреста і вийшов через праві двері іконостаса. Але перед тим, як зійти східцями до чорної сповідальної, що притулилася до церковної стіни, мимохідь оглянув великий натовп парафіян,— люди принишки в очікуванні, схиливши перед панотцем голови. Кручинський не мав симпатії до цієї череди, за шість років парафіяни не принесли йому й крихти радості, та, побачивши перед собою схилені в покорі голови, не встояв перед щирістю людських почуттів, підняв над головою хрест, благословив людей.

«Я вас розумію, брате,— майнула при цьому в пам'яті фраза з останнього листа митрополита.— Ale ваш час прийде. Ваше ім'я рознесеться громом по лемківській землі. Ви досягнете свого не мечем, на який ви в мене просите благословення, а хрестом. Святий хрест у ваших руках більше принесе користі тій великій ідеї, котрій ми з вами служимо, аніж меч...»

Кручинський підійшов до сповідальної, перед нею, припавши головою до віконця, стояла на колінах Стефанія. Нахилившись, зайшов усередину і сів на лавочці. Стрівся поглядом з її очима — великими, чорними, налитими по самі вінця стражданням і туговою.

— З чим прийшла, Стефані? — спитав тихцем, нахилившись до віконця.— Яких гріхів, сестро, хотіла б позбутися перед лицем всевишнього? Що гнітить твоє серце, чим завинила перед господом богом і святою дівою Марією?

Стефанія ворухнула губами, та не мала сили видавити з себе перше слово мольби про допомогу. Два роки тому свята сповідь перед о. Кручинським надихнула її на нове життя, вона вийшла з церкви окріленою, готовою на подвиг в ім'я тих ідеалів, котрі підказав їй священик, тож сподівалася, що те саме станеться з нею й зараз: панотець Кручинський, її найближчий друг і душпастир, візьме її за руку і відвede од прірви, перед якою вона опинилася.

— Панотче,— нарешті спромоглася Стефанія на кволий шепті,— рятуйте мене. Я загибаю.

Кручинський здригнувся.

— Не лякай мене, кохана (він забув, що з уст священика та ще в сповідальної, де ім'ям божа відпускаються людські гріхи, слово «кохана» звучить як богохульство). Не лякай мене, Стефаніє. Я й так не мав життя без тебе. Півроку ти не давала про себе знати...

— Винна війна, панотче. Моя душа не могла знесті її страхіть. Я зневірилася у житті. Та й нащо таке життя, в голоді та холоді?

— Боже мій! Шо я чую. Ви справді голодуєте?

— Тепер ні. Тепер ми маємо що їсти. Москалі допомогли. Частим гостем у нас став полковник Осипов.— Стефанія помовчала. Страшно було вимовити своєму другові останнє слово.— Панотче, що далі буде? Полковник Осипов закохався в мене.

Hi, це таке справді було чудо! Те саме велике чудо, яке тільки всесильний бог може сотворити задля свого вірного слуги. Вдень і вночі сушив собі Кручинський голову, міркував і так і сяк — і все надаремно, не було я допомогти своїм по той бік фронту, а послав бог гарненьку жінку — і штаб австрійської армії дістане те, що треба.

— Слухай уважно, Стефаніє,— заговорив їй на вухо ледь чутним шепотом.— Не відштовхуй од себе полковника. Навпаки, увійди до нього в довір'я. Ти маєш добути деякі важливі для нашої армії відомості. Ти мене слухаєш, Стефаніє?

У Стефанії, здається, спинилося серце.

— Ви, панотче... Ви... Я так зрозуміла: ви шпигункою хочете мене зробити? Так?

— В ім'я римського престолу, в ім'я тих ідей, за котрі підняв меч гетьман Мазепа, в ім'я бога, Стефаніє, ми повинні, коли треба буде, їх життя віддати. Слухай уважно. На фронті мають статися зміни. Великі зміни. Нам на допомогу прийде німецька армія. Москалі тут довго не затримаються. Не далі як до весни. А тоді...— Кручинський стис кулака.— Ми по п'ятах розбитих армій увійдемо в святій наш Київ. І ти з нами, Стефаніє. Верхи на білих конях...

По щоках панночки текли сльози. Стефанія прошепотіла:

— Панотець не любить мене, коли штовхає на такий страшний гріх.

— То не гріх,— рішуче, з гнівом заперечив він.— То подвиг в ім'я бога. Тільки таких людей я й можу любити. Людей виняткових, дужих. Ти, Стефаніє, не належиш до того мовчазного стада, що стойть за твоєю спиною. З божою поміччю ти станеш українською Жанною д'Арк.— Він вийняв з кишені хусточку й легенько провів нею по її вологих щоках.— Будь мужньою, кохана.— Потім додав ще тихше, ледь-ледь воруваючи губами:— Нині увечері до тебе прийде людина і передасть листа, з котрого ти довідаєшся, що від тебе вимагають. Прочитавши, спалиш.— Кручинський встав, взяв хрест із лави і майже уголос прорік:— Відпускаються всі твої прогрішення, вольния і невольния, амін!

Стефанія підвелася в такому збентеженні, що забула навіть перехреститися. Перед нею розступилися, коли вона йшла на своє місце на передній лаві, з цікавістю і співчуттям розглядали її заплакане лице. Мокрі від сліз щоки, опущені очі і вся її по-старечому зігнута постать дивували людей, вони услід їй із співчуттям шепотіли:

— Боже, така молода і така велика грішниця.

XVI

Його, як небезпечної державного злочинця, вели під конвоєм цілого взводу солдатів.

Військовий суд, що складався з трьох старших офіцерів полку, менше як за годину виніс звичайний для того часу суровий вирок: «Тубільного селянина Іллю Михайловича Покуту, сорока семи років, як анархіста і соціаліста, що закликав селян до бунту проти військової влади, а також до непослуху його імператорській особі, котру осмілився прилюдно назвати ганебними та блюзнярськими словами, покарати на горло для повчання інших».

Полковник Осипов, за чим наказом було проведено цей нагальний суд, показав рукою на схід від фільварку, де на горбі перед селом росла стара гілляста сосна.

— На ній, пане поручик. Зрозуміло?

— Так точно, ваше високородіє! — відчеканив, козирнувши, франтуватий поручик Леонтій Долгуша.

Випровадивши з двору військовий ескорт з приреченим до страти мужиком, полковник пригладив вуса й з полегшенням зітхнув. Слава богу, тепер він може спокійно продовжувати свою маленьку розвагу і не думати над тим, що якийсь там Ілько Покута поведе своїх хлопів ділити ту саму панську землю, на котру він, полковник діючої армії, має найбільше право. Бо хоч граф Бобринський не дав ще позитивної відповіді на його прохання, але він радив, поки російські війська не перейдуть на південь Карпат і таким чином не поставлять Австро-Угорщину на коліна, берегти, як свій власний, панський маєток (а головне — ліси!) від вогню та грабунку.

— Благодарю вас, гаспада,— привітав він офіцерів, що вийшли з дерев'яного будиночка дворецької, де щойно відбувався суд.— Тепер, гаспада, ви маєте право на відпочинок.

Три старші офіцери разом з полковником зайшли до палацу і втомленою повільною ходою почали підніматися по широких дубових сходах на другий поверх. Після тої судейської казуїстики вони таки справді мали право на відпочинок. Нелегка річ допитувати й судити дурнуватого мужика, що не знає твоєї мови і весь час посилається на якісь там обіцянки самого імператора, на симпатії лемків до його величності. Тут і сам чорт поламає роги... А для повчання інших засудити слід було. Грабунок за військових часів, тобто мародерство, карається смертю.

— Мали ми досить мороки,— звернувся до полковника командир батальону майор Козюшевський, над чималим округлим черевцем якого любили підсміюватися його колеги.— Нелегко було, пане полковник, зламати мужицьку впертість. Він увесь час посилився на книжку якогось малоросійського автора, котра нібито учить мужиків, як ділти панську землю.

— І дивна логіка в того нещасного газди,— ідучи обіч Осипова, встрав у розмову начальник штабу підполковник Чекан, високий, з гарним мужнім обличчям і сивиною на скронях.— Покута намагався запевнити нас, що раз автор книги є підданий російського государя, то государ знає про цю книжку, а знаючи, тим самим санкціонує все те, що в ній написано. І навіть експропріацію панських земель.

— Тому ви, Олександре Григоровичу, і заперечували проти смертного вироку? — озвався з неприхованою іронією секретар суду, командир четвертого батальону, худорлявий, з гострим носом майор Кручин. Він дуже під час засідання нервував, маючи перед очима накритий стіл у великій залі палацу і тих офіцерів, що лишилися там разом із запрошеними на бал молодими панночками.— Ми б цю справу за півгодини кінчили, коли б ви, Олександре Григоровичу, не гальмували її.

— Так, я був проти такого вироку.— Обвітрене на морозі, ще молоде чорнооке обличчя Чекана вкрився тінню скорботи.— Жаль людини. Він, зрештою, не вчинив ніякого злочину.

— А хто нас пожаліє, коли це бидло перейде від слів до дії? — змахнувши папкою, спітив з обуренням майор Кручин.

— Бидло? — підполковник спинився і гнівним поглядом зміряв мізерну фігуру майора.— Тепер я розумію, чого так дорого обійшлася нам учоращня атака висоти під Синявою. Ви погнали батальон, як те бидло, на австрійські кулемети.

— Гаспада, гаспада! — втрутівся в суперечку полковник.— Олександре Григоровичу, але ж іншого виходу в нас не було.— Осипов вимушено засміявся.— Після бійки, як каже прислів'я, кулями не махають.

У полковника був чудовий настрій. Вчора його полк захопив висоту, що цілій місяць стримувала просування військ на Краків, сьогодні він так ефектно приборкав мужицький бунт... О, знов би цей ліберал Чекан, які мотиви спонукали його, полковника, призначити військовий суд, міг би хоч краєчком ока заглянути в лист до графа Бобринського, було б сьогодні не до банкету, і хто зна, чим би закінчилася ця історія з бунтом.

Вони спинилися перед високими масивними дверима великої зали. Піднявши палець, полковник наставив вухо на шум з-за дверей.

— Чуєте? Жіночий сміх. Наче дзвіночками граються.— Він підморгнув офіцерам і масно облизався, від чого йогоrud пухнасті вуса кумедно заворушилися.— Мусите подякувати мені, гаспада. Я свого слова дотримав. Ale одна умова, гаспада офіцери.— В його голосі почулися нотки наказу.— Панни Стефанії прошу не займати. Це, так би мовити, мій трофей... Пробачте, Олександре Григоровичу,— раптом обірвав себе, побачивши, що підполковник вийшов з гурту,— ви куди?

Чекан піdnіс руку, ледь торкнувся пучками сивої фронтової папахи.

— Дозвольте відлучитися, пане полковник. З мене на сьогодні досить. Піду відпочити.

— Жаль, жаль,— ніби засмутився Осипов, зате у думці докінчив сам собі: «І чом тебе, гуманісте собачий, минають австрійські кулі? Чом ти повернувся неушкоджений з учоращньою атакою?..»

А тим часом, поки пани офіцери веселилися, підносили повні бокали, прославляючи вчоращню перемогу, взвод солдатів, вишикуваний у каре, і чорний від горя людський натовп ішли повільно на гору, де росла стара гілляста сосна. Солдати при бойовому риштунку, із зарядженими рушницями й пригвинченими до них багнетами, готові стріляти й колоти, коли буде наказано; сільські люди — сірі та згорблені, з гнітючою печаллю в очах, скривджені тими, кого вони, як своїх визволителів, чекали в ці гори. Війта і газди Будника, котрі виступали на суді як свідки, не було серед натовпу, після засідання суду вони пішли в село до своїх справ, кинувши на ходу людям: «Що-съте наварили — те й споживайте...» А що вони «наварили»? Хіба вони всією великою громадою прийшли за грунтом не до своїх визволителів, а до пана дідича? Хіба вони прийшли у фільварок грабувати, хіба хто-небудь з них узяв бодай коліщатко з панського полковника, чи, може, вони там галасували, вимагаючи від царського полковника, що ім усім належиться, а чи, може, бешкетували? За яку таку провину їх усіх, ніби злодіїв, оточили жовнірським муrom, як тільки полковник дізнався, чого вони прийшли? По дорозі до

фільварку Покута розмахував перед людьми якоюсь книжкою, там нібіто ясно мовилося, що з панськими ґрунтами треба робити; мріяли люди й про те, що з панського палацу, як тільки кінчиться війна і москалі повернуться додому, можна буде зробити гарну школу для старших дітей. Та полковник вибалувив очі, коли про це почув од Покути. Він тупнув ногою й зарепетував так, ніби був не царським посланцем, а паном Новаком, до котрого прийшли забирати оті гори. Коли ж отямився, то гукнув солдатів і звелів арештувати Покуту. Виходить, міркували собі люди, чвакаючи ногами по мокрій від розталого снігу дорозі, то були марні надії, оті царські обіцянки, про котрі так багато мовилось у читальні й поза читальнюю при виборах до віденського парламенту. I ґрунти, і гори з лісами залишаться й надалі панськими.

— А може, то для дідича Новака й береже їх царський полковник? — кинув хтось серед мовчазного натовпу.

— I те може бути,— озвався інший голос.

А ще інший, стверджуючи, сказав:

— То ніч, що вони під різними цісарями. Пан усюди є пан. I всюди він хлопа, як вівцю, стриже.

Про те ж думав, ідучи серед каре солдатів, і газда Ілько. Не міг збагнути, задля чого ведуть його кудись по багнюці. I за яку таку провину арештували. Нічого він не зрозумів з тої кумедії, яку назвали судом. Війта спитали, чи благонадійний підсудний, а війт лем плечима знизав, сказав, що не злодій і не пияк, лем у політику бавиться та все на toti панські ґрунти, як кіт на сало, позирає. А багач Будник, шляк би його трафив, як маслом суддям помастив, мовив:

— Ce Ількове діло, не давав людям спокою, все на панське добро наушав. Не було б у селі Покути, хлопи сиділи б тихо...

Ілько дивується з такого суду. Тож він геть-чисто подібний на австрійський. Бо кого офіцери взяли собі у свідки? Багача. Та ще війта. Того самого панського лакизу, що вже не одну вдовину нину прирізав до свого ґрунту. I тоді він сказав суддям:

— Ви людей послухайте, а не війта. Отих, котрих я привів із собою. A війт — злодій, хоч його ніхто ще не впіймав за руку. Вчора він служив австрійцям, а ниники служить вам.— Потім Покута спитав у суддів: — Xіба цар, котрого ми прозвали білим, про таку правду говорив через наших послів? Виходить, що цар одне мовить, а його слуги інше.— I, розпалившись, прорік: — Nadходить весна, панове офіцери, і ви нам не забороните сіяти. Bo то все не Новакове, а наше.

Отак відтворюючи в пам'яті надавню сцену незрозумілого йому офіцерського суду, важко йде газда Ілько все вгору і вгору. Чвакає розмерзла земля під ногами і в нього, і в жовнірів. Iти все важче й важче. Хотів би спитати в котрогось, чого ведуть його туди, та не наважується. Всі вони суворі і чомусь уникають його очей. A може бути, що й гніваються, бо у таку погоду нелегко пертися вгору...

Нагло увірвалася думка, коли увидів скручено мотузку в руці одного з солдатів. Згадав незрозумілі слова присуду: «Скарата на горло». Так худорлявий гостроносий офіцерик закінчив читання вироку. I тепер Покута з жахом подумав: а чи ся мотузка не на його

горло? Господи Ісусе Христе, спаси й помилуй! За що се? За які провини? За те хіба, свята Маріє, що все життя чекав-єм сеї весни? А як би тоді мали лишитися без нього жінка й діти? Таж дочки при батькові не годні були вийти заміж, кожен, навіть найгірший парубок дивився не на дівку, а на посаг, а без батька — поростуть мохом дівочі личка, в старих дівках так і звікують...

Покута стрепенувся, примусив себе глянути на світ веселіше. Не може того бути, щоб його мали позбавити життя. Це панове офіцери із своїм полковником захотіли полякати його трохи, чи вірний він своїм людям верховод, чи не з боягузів, бува? Грунту панського зажадав для бідних, се добре, а чи може він, пане добродзею, підставити горло за нього? Білій цар нерівня чорному австрійському, то австрійський стріляв і вішав своїх підданих, а московський...

Офіцер обірвав його роздуми, крикнув солдатам пожавити крок, махнув Покуті — скорше, мовляв, скорше!

А чого скорше? Куди мають поспішати? Сосна ось близько, не більше як за сто кроків. Ілько з цікавістю розглядає її — величезну, пелехату, з жовтим міцним стовбуrom. Пригадує, ще хлопцем спинається на неї. До перших гілляк, як вивірка. І сосна, і пасовисько під нею — панське, тут не вільно було бавитись, але таким шибеникам, як Ілько, не було перепон. А чи міг би він тепер туди видряпatisя? Син, колись пустуючи, падав з неї, насилу відходили...

Зашеміло серце при згадці про сина. Єдиний син, добрий, ласкавий Костик мріяв з малих літ про Америку, а та Америка проковтнула його, засипала землею...

Пролунала команда. Взвод спинився під віттям дерева, перешкувався, оточив Покуту колом. Той стояв неподалік від стовбура.

«Цікаво, що вони будуть робити зі мною?» — подумав. Подивився на людей, що збилися докупи за спинами жовнірів, увидів передніх, котрі втирили очі. Але за ким вони плачуть? За панськимиgruntами чи, може, за ним? Пізнав дочек з матір'ю... «Но, но, Ганночко, чого ж ти ллеш слізози, дурна бабо? Ілько не з тих, що даються зламати. Все життя тримався Качковського, то не зречуся його й зараз. Панське, зі всім фільварком, буде наше, Ганночко!»

Потім Покута не спускав очей з офіцера. Той викликав до себе у коло двох жовнірів. Покута здивувався: та це ж були ті самі жовніри — Остап та Іван, що квартирували у Юрковичів. Бувало, приайде коли до них, то неодмінно посадять за стіл і чимось почастують — або гречаною кашею із салом, а як нема, то хоч твердим житнім хлібом. «Жте, дядьку, наїдайтесь, бо ви не дуже ситі...» Тепер вони обидва стояли перед офіцером. Він простяг спершу Іванові, а потім Остапові згорнути в кільце мотузку...

«Се на мене», — обпекла страшна думка. Знову згадалися слова офіцерського вироку: «Скарати на горло». Виходить, на цій сосні, де він колись бавився малим, його, статевого газду, й повісять. Але за що, боже мицій? Кому я яке лихо заподіяв? Виходить, правду мовив професор Юркович про людську кривду, що її чинить своїм підданим білій цар. Виходить, у хлопській біді обидва царі — і білій, і чорний — одної масті, а воюють із собою лем для того, щоб хлоп-

австрійський не назвав москаля своїм братом, щоб москаль не подав хлопові руку».

Але не журись, Ільку, ще не випало тобі вмирати! Жовніри не взяли в офіцера мотузки. Мотузка, Ільку, лишилася в офіцерових руках.

— Дозвольте доповісти, ваше благородіє,— мовив Остап, випнувши груди.

Поручик кивнув головою на знак згоди.

— Смію запевнити вас, ваше благородіє, що ми з Іваном не займаємося цією професією.

— Мовчати! — гаркнув поручик.— Мовчати, хохлацька мордо! — І по цьому слові з розмаху вдарив Остапа мотуззям по голові.

Похитнувшись, жовнір скочився за розбиті обличчя.

— От вам, ваше благородіє,— озвався, ледве стримуючи себе, Остапів друг Іван,— ця професія саме в раз.

Другий удар мотузкою упав тепер на Іванову голову. Після цього поручик вийшов на середину кола, піднявши над головою мотуз, гукнув до себе двох добровольців, за що обіцяв позачергову відпустку додому в Росію.

Над полем, над чорними дахами села у долині запала мертватаща. В людському натовпі за солдатськими спинами перестали склипувати. Солдати, немов скам'яніли, не чують офіцерового звертання, вступились очима в чужі гори, в чуже похмуре небо і мовчать.

— Ребятушки! — знову вигукнув поручик.— Чесне благородне слово офіцера: два тижні відпустки одержите за пустякову роботу.— Він знову, наче сірий букет, підніс над головою мотузза.— Хто з вас, ребята, зголоситься?

«Мовчать, мовчать, ніхто не зголоситься,— вистукувало Ількове серце.— Прості жовніри за нас, за простих лемків. Іще тобі, Ільку, жити й жити...»

Та враз солдатська сіра стіна вищербилася в одному місці, потім у другому. Солдати похилили голови, невидющими очима вступились в руду розкислу землю: не могли дивитись, як двоє з них, у таких же сірих, пропалених вогнем і забабраних кров'ю шинелях, підійшли до поручика і взяли в нього мотузза.

Покута вчв наближення смерті. Тих двоє жовнірів прихилили до стовбура сосни свої гвери, потім, не поспішаючи, стали розмотувати мотуз, у довгому зробили зашморг, а з меншим підійшли до Ілька, щоб зв'язати йому руки.

«Боже мій,— волала в чорній розпуці його душа.— Невже пройшов кінець? Царю небесний, рятуй же мене! А ти, царю білій... Для Новака, для дідича, проклятий царю, бережеш його ґрунти! А я все життя вірив тобі, чекав на тебе, царю. Більше, ніж самому богові, молився тобі...»

Його гарячих рук торкнулися холодні пальці солдата. Здригнувся, висмикнув руки... і раптом зі всієї сили вдарив ліктем у груди напасника, повалив долі другого. Так, він ще житиме, найнебагато, а житиме, не дастесь смерті, вирветися з цього скам'янілого людського кола, житиме, житиме!...

Два солдати знову накинулися на нього, а він ще мав сили відбивати-

ся від них, аж поки не підскочив поручик і не провалив йому черепа револьвером.

— А тепер вішайте,— звелів офіцер і, брутально вилявши, копнув наостанку ногою вже мертвого газду Ілька...

Другого дня я записав до щоденника:

«Прокляті! Тепер у селі знають, за кого стоїть полковник із своїми офіцерами. За дідича Новака. За Новака вони й помстилися газді Ількові. Висить на сосні на страх усьому селу. Так вийшло, що й панні Стефанії не поталанило. В ній відібрали маленький пістолетик раніше, аніж вона встигла удруге вистрелити. А першою кулею лем поранила в плече того звіра полковника. Стефанію забрали до арешту, а професорові Станьчику сказали, що її теж повісять. Про неї тепер люди як про героя гваряять. Виходить, що не мала вона доброго серця до Осипова, що то все було лем хитре маскування. Те саме, що стрижкові пироги. Стрижком Петром я тепер горджуся, справжній збойник. Загнав кудись у гори того австрійського «когута», а куди — ніхто не знає. Як не шукав комендант Скалка зі своїми жандармами, нич не знайшли. Ні стрижка, ні того пса. Але я вірю, що стриж повернеться і про все розповість нам. Бо може бути, що він аж до царя російського погнав того перевертня,— най цар скарає сам лемка, котрий зрикся свого народу.

Ми з Гніздуром і Суханею збираємося до Львова. Граф Бобринський, чиє ім'я так часто згадував колись стриж Петро, є тепер у Львові генерал-губернатор. Поїдемо до нього! Най він і скарає полковника Осипова».

XVII

Просторий, обставлений масивними меблями кабінет «вершителя долі» галицької землі. До серпня 1914 року за його великим різьбленим столом сидів цісарський намісник барон Гуйн, після поразки й відступу австрійських військ з Галичини тут з осені того ж року засів російський генерал-губернатор граф Бобринський. При новому господарі в кабінеті нічого, крім портрета над головою, не змінилося — ті ж самі із позолотою м'які меблі, кришталеві богемського виробу свічада під високою стелею, важкі темні штори на вікнах і навіть ті самі картиенні полотна на стінах. Графові Бобринському ніколи поміркувати над тим, щоб якось по-іншому обставити робоче місце, щоб кабінет російського генерал-губернатора нічим не скидався на кабінет австрійського намісника. З ранку доночі вимагають його уваги державні справи. Аудієнції генерал-губернатора просять багаті купці, хочуть поладнати деякі виробничі справи львівські фабриканти, крутяться, як вугри в казані з літеплом, керівники різних інтелігентських груп та угруповань, а оце недавно прийшла гнана страхом за свої латифундії делегація земельних власників, щоб з'ясувати, як далі бути: чи можуть вони сподіватися, що законом могутньої Росії буде збережене право власності на маєтки, які вони мали при Австро-Угорщині, чи, може, буде дано волю тубільному хлопству. Виявляється, галицький хлоп як дві краплі води схожий на

російського мужика: йому сниться панська земля, він пов'язує прихід російських військ із своїм визволенням від панства і старого право-порядку... І довелось, щоб не допустити до анархії на селі, видрукувати застережливу відозву до населення, а в села, охоплені заворушеннями, послати для острашки козаків...

Немало клошоту має граф Бобринський і з тим бунтівливим поріддям, з різними «українофілами» та радикалами (він усіх їх, від лівих до правих, аби лиши українці, звалив до одної купи). На думку графа, галицьких русинів розбестила австрійська конституція. Замість того, щоб геть-чисто викреслити з лексикону державних та культурних установ не тільки слово «українець», але й саме поняття про якусь там українську націю (як це ідеально зробив у Росії міністр Валуєв), Австрія дозволила русинам та полякам гризтися між собою через те, про що в Росії вже давно забуто. Малоросійську пресу, школи рідною мовою, різні товариства, які розплодилися у Галичині, як гриби після дощу,— все це треба прибрести до рук, якось по-новому освітити, новий дати напрям їхній політичній діяльності. Граф Бобринський вважатиме свою місію посланця самодержавної Росії здійсненою лише тоді, коли і в Галичині стануть непорушним законом слова з валуєвського циркуляра: «Ніякої малоросійської мови не було, немає і бути не може».

Але щоб це сталося, потрібен час і... тверда рука. Політичної твердості в графа поки що досить. Духовного вождя мазепинців митрополита Шептицького вже вислано зі Львова (щоправда, не до Сибіру, а як родовиту особу, графа, лише до Петрограда), були б вислані і вождя радикалів Івана Франка, коли б той хлопський бунтар не лежав у ліжку хворий. Соромно признатися, але мав рацію великий князь Микола Миколайович, коли, пройджаючи вузькими вулицями Львова на карпатський фронт, присоромив його, графа, як сопливого прапорщика:

— Поганий з вас генерал-губернатор, Георгію Олександровичу, коли ви й досі, на сьомому місяці свого урядування, не спромоглися навіть мазепинських вивісків познімати.

Виходить, про все, навіть про такі дрібнички, як вивіски на львівських вулицях, мусить генерал-губернатор дбати. А ще ж є солідні малоросійські бібліотеки, культурно-наукові заклади, університети, ворожі до православ'я, церкви, в яких уголос моляться за здоров'я імператора Миколи II, а потай за того старого дурня Франца-Йосифа. Хіба ж вони всі приймуть добровільно циркуляр Валуєва? Хіба Львів і вся хлопська радикальна Галичина скілять голови перед могутністю нового імператора, коли в тому чужинському Львові живе автор такого бунтарського твору, як «Вічний революціонер»?

Отак під скрип хромових чобіт, походжаючи по великому кабінету, розмірковував собі граф Бобринський, оглядна, у військовій формі людина, з чисто виголеним енергійним обличчям, яке ураз могло змінитися, стати суторим при зустрічі з ідейним ворогом і навпаки — веселим і безтурботним при зустрічі з друзями-однодумцями. Все своє свідоме життя, ще з студентських літ, він віддав непримиренній боротьбі з усіляким «мазепинством», був послідовним прихильником

Валуєва, і коли йому з благословення святішого синоду випала честь стати генерал-губернатором Галичини, він поклявся перед Богом і государем, що не пошкодує сил, віддасть усього себе, щоб і Галичину, і Буковину — дві австрійські північні провінції — звести, як кажуть математики, до спільног зnamенника з південними російськими губерніями.

Хмурить чоло граф Бобринський, ходить і ходить по м'яких килимах великого кабінету, обурений холодною байдужістю міністра зовнішніх справ Сазонова. Допіру розмовляє із ним по прямому проводу. Розмова вийшла не вельми приемна. Граф не втримався навіть від гострих слів. Міністрові невтамки, що якісь там галицькі «москвофілі» найбільше спричинилися до перемоги російських армій над австрійськими. Так-так, пане міністр. Це вам слід би знати. Посол віденського парламенту Дмитро Марков зробив для нашої перемоги не менше, аніж хтось із визначних російських полководців!

Граф спинився перед вікном, що виходило на обсаджений крислатими липами тихий майдан. Іншим разом він би задивився на архітектурний ансамбль майдану, з цікавістю розглядав би готичну вежу кафедрального костелу, складав би в голові плани щодо перебудови та омоложення Львова, а зараз, крім гніючого настрою від бесіди з Сазоновим, не мав на душі нічого. Ремствува в на того височку. Він, граф, або, як тут його величають, «екскеленція граб'я», знатна родовита особа, що своїм генеалогічним корінням сягає аж до імператриці Катерини II і великого Понятовського, мусить умовляти якогось вузьколобого міністра, доводити дурню, що благородство та щедрість серця не зайві і для такого політика, як Сазонов.

Виникла думка написати цареві вдруге. Дарма, що на перший лист государ не зволив відповісти, разом із Сазоновим лишився байдужим до трагічної долі «москвофілів». Бобринський примусив царя діяти. Життя «москвофільських» ватажків не повинно урватися на австрійській шибеници.

Сівши за стіл, присунув до себе папір і швидко, наче боявся втратити запал свого рішення, почав писати:

«Ваша імператорська величність!

Даруйте мені, мій добрий государю, за настирливість. Перебуваю, Ваша величність, під прикрим враженням від розмови із Сергієм Дмитровичем. Не хотів би, а мушу поскаржитися на його бездіяльність щодо врятування наших друзів «москвофілів». На галицькій землі боготворять білого царя, мають його, богоподібного, за свого рятівника від одвічних ворогів — поляків і швабів. Міністр зовнішніх справ мусив би знати, що цей ореол слави російського імператора і Ваш особисто, Ваша величність, створили в галицькім народі вони, наші друзі «москвофіли», а серед них — мужній прихильник Вашого престолу посол Марков, про когого я вже мав честь інформувати Вас.

Ваша величність, через дипломатичні канали, користуючись з послуг і доброї волі нейтральних держав, наші поборники можуть бути врятовані від смерті, коли міністр зовнішніх справ одержить від

Вашої величності тверду вказівку. Могутня Росія не повинна лишити своїх друзів «московофілів» у біді...»

Далі йшли запевнення у відданості престолу, в безмежній любові до государя, а під кінець, наче між іншим, граф поділився новинами: «Галицко-руський приют імені великої княжни Татьяни» організовано, він уже почав функціонувати, у Львові відбувся перший благодійний концерт для дітей-сиріт, вдячні за визволення мешканці древнього Львова живуть спраглою надією побачити на своїх вулицях його імператорську величність.

Натиснув кнопку дзвінка і, коли з-за портьєри безшумно з'явився красень ад'ютант, передав йому чернетку для передруку.

— Хто сьогодні у приймальні? — поцікавився граф.

Ад'ютант зачитав з папірця прізвища всіх, хто очікує прийому в його сіятельства. А під кінець, багатозначно всміхнувшись, додав:

— Наполегливо, просто із слізами на очах, просять аудієнції,— ад'ютант з іронією підкреслив це слово,— два якісь, вибачте, селюки. Хлопці років по шістнадцять.

— Що ім треба?

— З якоюсь скарою до вашої світlostі.

Дві темні важкі брови збіглися на перенісці. Мимоволі згадався трагічний випадок, про який у 1910 році кричали і газети світу: український студент Січинський у цьому самому кабінеті (Бобринський недавно перевірив, що саме в цьому) всадив дві револьверні кулі у серце австрійського намісника Андрія Потоцького. Та найстрашніше в цій історії те, що підлому вбивці, засудженому до смерті, вдалося з допомогою своїх однодумців не тільки втекти з в'язниці, але й перебратися за кордон, а потім до Америки.

— Ніяких селюків я не приймаю,— процідив крізь зуби граф.— По селах я ім лишив війтів. Нехай до них і звертаються. Женіть їх звідси.

Ад'ютант виструнчився, від чого ледь-ледь обізвалися остроги, але не рушив з місця. Його красиве довгасте обличчя, гордовита постava тонкого, як у дівчини, тіла і ледь чутний малиновий дзвін спрійних острог, що так подобались графові, давали право молодому ад'ютантові затриматися на місці, щоб продовжити розмову.

— Гнав, ваша світлість. Але це не допомагає. Дивна мужика впертість: знову і знову приходять. Цілий тиждень воюю з ними.

У графа підскочили брови.

— Цілий тиждень? Цікаво. Русини?

— Лемками себе називають.

— Звідки?

— Аж з-під Сянока. На посла Маркова посилаються. Нібито рідний дядько одного з них — близький однодумець Маркова. На руках писана скарга, ваша світлість, але віддати її хочуть «лем до рук», як вони кажуть, «експленації грабії».

Граф повеселів, карі очі його зайнялися, спалахнули хитруватою усмішкою.

— Це справді цікаво. Обшукайте їх, Альошо, і, коли все гаразд, приведіть. Побачимо, що воно таке за лемки.

Гостей не забарися привести. Два хлопці — Сергій та Василь — слухняно йшли за ад'ютантом і спинилися недалеко від столу, за яким у кріслі сидів той, до якого вони добивалися цілий тиждень. Ніби і не страшний пан, міркував собі Василь, і навіть ласково всміхається до них, та поки вони пройшли від дверей до того місця, де їх поставив ад'ютант, у нього прилипла сорочка до тіла.

— Здрастуйте, ваше високоблагородіє,— привіталися вони тими самими словами, котрі чули від солдатів у Вільхівцях при зустрічі з полковником Осиповим.

— Здрастуйте, молодці, здрастуйте,— по-дружньому відповів граф. Він з цікавістю розглядав відвідувачів у пом'ятому одязі, з жalem подумав, що, мабуть, ці схудлі, посірілі хлоп'ята давно вже не юї нічого гарячого, і разом з тим дивувався з їхньої солідарності, як вони сідали у м'які крісла перед столом.

— То що, рідненky, скажете? З чим завітали до свого губернатора? — Граф грав роль доброго батька перед юними селюками, він почав розпитувати, звідки вони та що поробляють їхні рідні, а коли переконався, що походять з «москвафільських» родин, спитав і про мету їхнього візиту.

— Ми до вас із скаргою, пане граб'я,— відповів Василь, ледве тамуючи бухкання серця в грудях.— Полковник Осипов, як гварять наші люди, не є царський слуга, він, гейби той гонведівський офіцер, вішає наших людей. Ось прочитайте, прошу вас, пане граб'я,— Василь взяв у Гніздура вчетверо складений аркуш паперу і передав його Бобринському.

Граф розгорнув листа, поклав його перед собою на стіл і, хмурячись, став уважно читати. Лист був написаний каліграфічно чітко, але такою мішаниною російських та українських слів і з такою безліччю літер «ъ» і «ѣ», що граф насліду розібрав, про що мовилось... А проте розібрав. Йому стало ясно, який тяжкий злочин проти російського імператора вчинив полковник Осипов. Адже те, задля чого терплять зараз муки в австрійському концтаборі Дмитро Марков, десятки тисяч інших «москвафілів», мерзотник Осипов розтоптав своїм солдатським чоботом. Яка ганьба, яка ганьба для царського престолу! Так смерть Ілька Покути перекреслено довгу і тяжку боротьбу галицьких русинів за приєднання Підкарпаття до російського трону. За цю ганебну дискримінацію «москвафільської» ідеї слід би самого Осипова повісити...

«А проте не повісиш, Георгію Олександровичу,— шепнув з глумливим смішком внутрішній голос Бобринському.— Не повісиш, графе, бо сам ти натякнув Осипову, як має діяти, щоб зберегти панський маєток від мужицького розгрому. Не повісиш ще й тому, що сам претендуюш на ті лемківські гори...»

— Ви, милі хлоп'яточка, самі писали цю скаргу? — підвівши голову від паперу, спитав Бобринський.

Підкуплені ласкавим тоном губернатора, хлопці всміхнулися. Їм було приемно зізнатися, що писали вони удвох, але вчинили це нібито під впливом односельців, котрим жаль газди Покути, доброго і чесного чоловіка, який дбав не про себе, а про всю громаду.

— За ним, пане граб'я,— закінчив із смутком Василь,— усе село плаче. Бо він, прошу пана, ціліснік своє життя очікував на царя, а прийшли недобрі царські слуги і його за се повісили.

— Гаразд, хлоп'ята.— Графові набридло наївне дитяче базікання, і він рішуче підвісся.— Все ясно. Полковника Осипова ми покараемо. Суворо покараемо. А тепер можете йти.

— А земля, ґрунти панські як? — майже разом запитали хлопці.

— Люди чекають на дідичів ґрунт,— хвилювався Василь.— На-дворі весна, пане граб'я, пора сіяти...

«Ах ти, мужика потворо,— вилася в думці Бобринський. Мимоволі згадалася йому одна із сцен бунту в п'ятому році, коли до його маєтку під Елісаветградом вдерся страшний натовп, озброєний по-гайдамацькому вилами та косами.— Мале щеня, а вже готове кусати. Від таких гайдамаків мусив я колись тікати у вікно...» Але граф удав, що його розвеселили хлоп'ячі домагання.

— Диви, які господарі знайшлися? Пора сіяти, кажеш? Та хіба вам про це думати? А вчитися хто за вас буде? — Граф став перед хлопцями і серйозно подивився на них.— «Коли дати цим кмітливим хлопцям освіту і відповідне виховання,— подумав він,— коли в іхні душі закласти віру в нашого бога і в наші ідеали, то з них вийдуть віддані сини та оборонці російського престолу, своєрідні яничари імператора великої Русі».— Хочете, хлопці, вчитися? — спитав уолос граф, обдаючи прохачив теплом своїх усміхнених очей.— Чи, може, вас до землі тягне, до хлопської роботи?

Вчитися? I в Гніздурі, і в Юрковича тъюнули від радості серця. Вчитися, пане граб'я? Боже, таж з цією спраглою мрією вони й до Львова приїхали! Скарга скаргою, а думки про навчання вони ніколи не залишали. Подадуть губернаторові скаргу на полковника, а тоді за навчання! Шкіл у Львові чимало, то знайдеться в них партя і для двох вільховецьких лемків. Щоправда, негостинно зустрів їх великий Львів: день у день випрошували вони аудієнції в генерал-губернатора, а коли графські вартові гнали їх з-під дверей палацу, вони брели містом у пошуках щастя, вимолювали ополоник юшки у благодійних кухнях, а як стемніє, поспішали на вокзал, щоб десь там, у куточку, знайти собі до ранку місце на холодній цементній підлозі. Отак і минув довжелезний тиждень тяжких поневірянь...

I раптом хлоп'ячі надії справдилися. Бог почув їхні благання. Граб'я Бобринський не тільки прийняв скаргу, але й обіцяв покарати Осипова, а тепер питає їх, чи бажали б вони вчитися.

— Ми, пане граб'я, лем про те й думаємо, щоб учитися,— вихопились у Василя.

— Але в нас грошей немає,— поскаржився Гніздур.— Останній куферок¹ у нас украли.

— Наш цар, більй, слов'янський, із своєї казни вас учитиме,— пояснив Бобринський, повторивши свої власні слова з таємного листа, з яким через Маркова звернувся він до галицьких русинів

¹ К у ф е р о к — чемодан.

перед самою війною.— Учитиме, аби тільки вірно йому служили.
Чи так воно, хлоп'ята?

Хлопці не могли вимовити ані слова — так зворушила їх графова обіцянка.

— Напишіть отцю Василію,— звелів граф ад'ютантові.— І дайте цим молодцям, крім адреси до приюту, по одному карбованцю на дрібні витрати. Ну, а тепер до побачення, майбутні студенти. Бажаю успіху.

XVIII

От і дочекалися щастя! Ми мешкаємо в гуртожитку, маємо чисту постіль, чисту білизну і навіть нове вбрання. Нас годують такими стравами, яких не єв дома навіть у великі свята. А головне — нас учати! З нас, русинів, хочуть зробити, як мовить наш головний наставник о. Василій, істинно руських людей. Російську мову, історію та географію вчимо щодня, співаємо патріотичних пісень через день. Поки що вчимо «Боже, царя храни», той самий гімн, який вчили і в Бучацькій бурсі. Наші хлопські пісні не радить нам о. Василій співати, не радить також і між собою розмовляти по-нашому, бо наша мова, як він каже, некультурна і нею нібито не навчишся нічого доброго. Ми дізналися від о. Василія, що нашою мовою розмовляють пастухи та прості хлопи, а всі вчені цураються її. Я подумав собі, що о. Василій не обізнаний з нашим краєм і не знає стрижка Петра, лемківського професора і вченого. Тому їйкаже так. А взагалі у мене все поплуталось у голові, поплуталась і мова, якою ми мусимо розмовляти на уроках. І лише як вирвемось із школи на львівські вулиці, не соромимось із Гніздуром розмовляти по-своєму, рідною лемківською мовою.

Потай від о. Василія ми сміємося з нього, з його довгого волосся, що спадає на плечі, з широкої ряси, в якій він скидається на стару бабу, з чорної циганської бороди, котра закриває йому груди і навіть великий золотий хрест. Ми з Гніздуром знаємо, що з православного священика гріх сміяється, що те, про що він мовить, є свята правда і що царя, котрий дав нам таке безтурботне життя, треба справді любити більше, аніж отця-матір, та коли вирвемось по обіді з приюту, ми не знаємо впину і речочемо так, ніби нас обох хтось невидимий лоскоче в п'яти. Ну, як ти не засмієшся з того, що показує на собі отої витівник Гніздур? То він закотить під лоба очі, як це робить о. Василій, коли мовить про божу велич і цареву могутність, то скривить гримасу, коли говорить про ворогів царевих, котрих треба усіх до одного карати й нищити.

— А хто тоті вороги цареві? — спитався я одного разу в о. Василія, сподіваючись, що він покаже на портрет Франца-Йосифа, котрого на глумі вішали ми догори ногами під портретом імператора Миколи II. Аж ні. Звелівши зняти й поставити в куток австрійського цісаря, о. Василій сказав, пригладивши долонею бороду:

— Ви ще замалі розбиратися в государевих ворогах, та настане час, коли ви, діти мої, зрозумієте, що найбільшими царевими ворогами

є соціалісти, оті, котрі бунтують народ проти імператора, то ще ті...— о. Василій зробив паузу, щоб передихнути.

В класі стихло. Всі пильно стежили за білою пухкою рукою священика, що сповзла з бороди на блискучий хрест, ніби те останнє слово ховалося там, під золотим розп'яттям.

— А ще є цареві вороги,— озвався нарешті о. Василій,— котрі розп'яли нашого спасителя Ісуса Христа.

Я знов, на кого натякає о. Василій, бо те саме чув не раз із уст нашого вільховецького егомосця. Уявив бліде веснянкувате обличчя Мошка, з яким сидів на одній парті в Сяноцькій виділовій. Мойсей Рутман, або просто Мошко, син шевця з тої найбіднішої в Сяноці дерев'яної вулиці, куди побожні католики воліли не заходити, був добрым товаришем, і ми не раз, як котрий із нас не вивчить уроку, допомагали один одному в біді, а бувало, що й ділилися своїми, принесеними з дому, сніданками...

«Отче Василію,— питав я в думках нашого наставника,— як же Мойсей Рутман може бути царевим ворогом, коли він того царя не видів? Та й який з Мошка збойник, коли він такий жалісливий, що навіть горобця з рогатки не вб'є. То скорше я, отче Василію, міг би-м назватися таким збойником, бо серед хлопців був не останнім стрільцем і міг на льоту підбити будь-якого птаха».

А втім, про повчання і проповіді о. Василія ми хутко забуваємо. Нам з Гніздуром було добре, ми більше не голодували і я заходили на львівський залізничний двірець, то він тепер здавався нам чудом архітектури, а не похмурою, сповненою людського галасу, холодною будівлею, де бідним хлопцям вільно лишилися на кам'яній підлозі поспати. Веселі трамвай (до речі, їх виробили в Сяноці) з дзеньком проносилися позв нас, мчали автомобілі з офіцерами, марширувало на захід військо під музику духових оркестрів, цокотіли підковами козацькі сотні — це було так цікаво, що ми забували про все на світі... Про все на світі, крім мами і Сухані. От Суханя, наш третій нерозлучний друг, не виходив у нас із голови. Ми написали йому листа, всіляко підохочували приїхати до Львова, описали, які тут будинки та пам'ятники, спокушували навіть тим, що о. Василій, головний наставник «Галицько-руського приюта», обіцяв вивчити нас на вірних царевих слуг, але все це, очевидно, не вплинуло на Суханю, бо він не подавав про себе жодної вістки.

Так минув тиждень. Смуток за домівкою поступився перед свіжими враженнями львівських вулиць, перед радістю щоденного навчання і нашого шкільного буття, яке так раптово, з волі граб'ї Бобринського, прийшло на зміну страшній безнадії недавнього минулого.

Якось ми з Гніздуром поверталися з далекої мандрівки на круту Замкову гору. По дорозі додому нам було про що згадувати: із Замкової гори видно весь стародавній кам'яний Львів, тисячі й тисячі димарів над дахами, а серед людських жителів — високі шпичасті вежі костьолів і срібні бані церков. Ми не знали історії Замкової гори, чули тільки, що тут стояв колись у сиву давнину побудований великим галицьким князем Данилом грізний замок для охорони міста Львова (названого так на честь Даниловоого сина Лева) від

непрощених гостей як зі сходу, так і з заходу. Нам було приємно стояти на фундаменті колишнього замку і дивитися через зелене бескиддя парку на всі сторони світу, бачити під ногами велике місто, вгадувати дорогу на захід, до рідних Вільхівців. Тут ми давали волю нашій уяві. Я, наприклад, видів себе в ролі княжича Лева, навіть уявляв у бою з татарами. Рубав, колов ординських хижаків, що прийшли сюди, під Львів, аж з-задалекої Волги... А ще були в мене поетемні мрії, яких не довіряв навіть Гніздурі. Як підросту, стану студентом Львівського університету, закохаюся в найкращу панночку львів'янку, і ми удох із нею, як тепер з Гніздуром, щонеділі будем підніматися на цю гору...

Про це саме я й зараз міркував, спускаючись звивистими доріжками з гори. В мріях легко брати найнеприступніші фортеці. Я легко вступав у гімназію, ще легше кінчав її, успішно складав екзамени до університету і приїжджав на вакації до рідного дому з нареченою. Я всміхався тій зворушливій сцені, коли мама замість сина обніме спершу мою наречену...

— А чо воно таке? — раптом перервав мої думки Гніздур. — Чуеш?

Я прислухався, почув якийсь брязкіт і чиюсь важку ходу по бруківці...

Тієї ж хвилини з-за рогу вулиці вийшла повільним кроком сіра колона російських солдатів.

А звідки брязкіт? І чого ту беззбройну колону оточують озброєні солдати з прилаштованими до гвинтівок багнетами?

Ми підбігли ближче, глянули і не могли нічого зрозуміти: на руках і ногах солдатів висіли важкі залізні ланцюги.

Дзень-брязь, дзень-брязь — лунав по всій вулиці сумний похоронний дзвін.

Ми підбігли ще ближче, до переднього ряду.

— Дедю Остапе! — раптом скрикнув я, жахнувшись, бо побачив крайнім у першому ряду нашого друга, того самого високого солдата, що квартирував у нас разом з Іваном.

— А ось і дедьо Іван! В обох важкі залізні ланцюги. І на руках, і на ногах...

— Дедю Іване! — гукнув я в розpacі.

Ми бігли поряд, але не могли проскочити так, щоб зблизька глянути солдатам в обличчя. Кожного разу, як ми хотіли це зробити, на нас замірялися багнетами конвоїри.

Я пригадав той день, як вішли газду Ілька. Пригадав і мамині зітхання, коли обидва наші квартиранти не повернулися додому. Мама сказала: «Скарають і їх. Офіцери не люблять такого свавілля...» От і скарали. Я підскочив ближче, увидів зарослі бліді обличчя солдатів (вони так мило, без страху, всміхалися до нас) і, щоб якось утішити їх, крикнув:

— Не бійтесь! За газду Ілька повісіть полковника Осипова!

Тяжкий удар по голові збив мене з ніг. Потім Гніздур сказав, що то офіцер конвоїрів ударив мене ручкою револьвера. Але я не втратив свідомості і, падаючи, все ще чув брязкіт заліза, важке гупання солдатських чобіт і ніби голос Остапа:

— Ми ще побачимось, Василю!..

Того ж дня під вечір я довірливо, як рідному татові, розповів о. Василю про свою пригоду на вулиці. Про офіцерський удар, звичайно, змовчав, тішився тим, що голова ціла, а гулі не помітив наш духовний наставник. Виклавши все, що ми виділи на вулиці, я під кінець попросив його:

— Отче Василю, підіть до граб'ї Бобринського. Розкажіть йому про все. Бо то ж не ворогів, не австрійців, а російських солдатів закували в залізо. Граб'я Бобринський знає все про полковника Осипова. То недобра, з лихим серцем людина, і саме його, а не отих солдатів слід би закувати в ланцюги.

О. Василій без крику (він ніколи не кричав), але твердо, прикривши долонею золотий хрест на грудях, відповів:

— Замовкни, хлопче. І вдруге у такі справи не встрятай. Не бійся — невинних людей у Росії не закують у кайдани. То все соціалісти, антихристові посланці. Вони, хлопче, гірші за австрійців, бо людську душу каламутять, підмовляють людей до непослуху, до непокори і государю, і богу. Амінь.

О. Василій перехрестив мене, благословляючи, ще раз проказав «амінь» і відпустив од себе.

З того дня в мене пропав спокій, я втратив і добрий гумор, і радість сприймання довколишнього світу, і навіть сон. Мене вже не тішили львівські вулиці, я не милувався ні височезними кам'яницями, ні пам'ятниками, ані рухливими потоками на вулицях, якими під музику вели на захід солдатів. Після останньої бесіди з о. Василем я уперше не повірив його словам про тих, хто нібито каламутить людську душу. Мене ніхто, навіть епископ Євлогій, що приїжджає до нас на уроки, не переконає в тому, ніби Остап та Іван — злочинці. Я теж не став би віщати газду Ілька лем за те, що він бажав людям дідичевих ґрунтів. Певно, й решта солдат, що йшли під конвоєм, були такі самі «злочинці». О. Василій не хоче в цьому розібрatisя, йому завжди болить серце за розп'ятого Христа, а от за людей, за закутих у залізо солдатів він не заступився перед генерал-губернатором, не сказав: вони, ваша ексцептенція, не винні! А прецінь ці солдати, як колись Ісус, ішли на Голгофу, тільки що замість хрестів несли на собі важелені ланцюги...

... Мамо моя,— писав я у наступному листі,— вже мі світ немилий став після того, як я увидів на львівській вулиці закованих людей, а серед них наших солдатів Остапа та Івана. Щось мі все каламутиться у голові, гейби там напустили якогось отруйного туману. Де, питаю, поділася та правда, которую нам обіцяли принести цареві війська і про которую так багато перешіптувались у читальні Качковського? Гніздур спокійний, бо він вірить о. Василю, а я не годен вірити, хоч то є великий гріх!...

Минув ще тиждень після тієї драматичної події. Вона не відбилася на внутрішньому порядку «Галицко-русского приюта», життя його вихованців проходило нормальним, без жодних пригод: вранці — молитва і уроки, потім — молитва і обід, увечері — молитва і вечеरя, а перед самим сном — казання о. Василія. Молитви почали вже потро-

ху набридати, зате уроки слухали охоче, з цікавістю. Мене, наприклад, вражала безмежність російських земель, я дивився на географічну карту, стежив за лозиною, якою водив учитель по кордонах держави, і думав собі, що такою безмежною мусить бути і могутність Росії і що перед нею не встоїть ніхто — ні Австро-Угорська імперія, ні ціла Європа... Я учився добре і вже дещо зновував з граматики, не міг тільки подолати наголосів, страшенно плутав їх, і мое читання було ні російське, ані лемківське. Та, незважаючи на це, учителі хвалили мене перед о. Василієм, хоч сам о. Василій косо поглядав на мене. Він, певне, примітив, що зі мною щось недобре діється, що я став неуважний, а його патріотичні казання перед сном слухав байдуже. Мені справді надокутили його повчання, брязкіт ланцюгів на тілі закутих солдатів був сильніший за його слова, я не міг відірватися від того страшного гнітючого дзвону — чув його навіть уві сні.

Гніздур, якому не подобався мій похмурий настрій, якось сказав мені:

— Ти, певно, хочеш повернутися до Вільхівців. На чорний хліб, до хлопської роботи. Чи не так?

— Ти вгадав, Сергію. Я ліпше повернувся б назад додому, до хлопської роботи, аніж маю слухати оте нудне казання. Молимось та молимось, по сто разів у день хрестимось, а що з того? Хіба від тих молитов полегшають ланцюги у невинних солдатів?

— Невинні солдати,— перекривив мене Гніздур.— А ти звідки знаєш, що вони невинні? Отець Василій...

— Отець Василійнич не знає,— гнівно перебив я Гніздура.— Я знаю більше про них. Солдатів не для того прислав цар у наші гори, щоб вони там вішали людей...

— О, та ти, Василю, політик!

— Я люблю правду, Сергію.

Гніздур глумливо засміявся.

— Правдолюб! Як твій дід. Його теж за політику запакували до криміналу.

Я накинувся з кулаками на Гніздура.

— Замовкни, блудолизел! Бо я тобі за мого діда розквашу писок!..

Я не вдарили Гніздура, якось стримався, але так його зненавидів з того часу, що не міг коло нього сидіти ні за партою, ні в їdalні за столом. Мені здавалося, що я навіки втратив друга і що мені зараз же, негайно треба тікати з цього чужого міста і вертатися до Вільхівців, де на мене чекає згорьована мама і найвірніший мій друг Суханя.

Та моїм бажанням не судилося збутися. Саме в той день, коли я вийшов на вулицю, щоб сісти в трамвай і їхати на залізничний двірець, повз мене пробіг, вимахуючи газетою, хлопець у синім газетарськім кепі.

— Свіжі, гарячі, зовсім свіжі новини! — вигукував він, розмахуючи над головою газетою.— Великий наступ австрійських військ! Хоробра, геройчна армія росіян мусила здати Сянок!

Ця новина так приголомшила мене, що якийсь час я, ніби скам'яний, не міг рушити з місця. «Боже мій,— кричала в розпушці моя

душа,— а як же тепер я? Сянок віддали знову австрійцям. А біля Сянока, зразу через ріку, мое рідне село... А я тут, у чужому місті... Фронт відгородив мене від дому, від рідних...»

Побрів навмання по вулиці. Львів'яни розкуповували газети і тут же, на вулиці, розгортали їх, шукаючи телеграм з фронту, ділилися між собою новиною, дивувалися з того, що австрійська, така пошарпана і сто разів бита армія зуміла погнати з Карпат армію могутньої Росії.

Ці слова гіркого подиву вимовлялися поблизу військових росіян; коли ж львів'яни лишалися самі, без свідків, я чув не співчутливі вигуки, а тихі, злорадні перешіптування:

— Чули? Армія називається. Переможці. Набоїв, пишуть, забракло. А з чим же вони, мосьпане, прийшли завойовувати Карпати? Цар Микола не шкодував куль, коли стріляв у своїх робітників...

Я не помітив, як, тікаючи від вигуків газетярів, опинився на Святоюрській горі перед кафедральним собором митрополита Шептицького, куди без вагання, з трепетом душевним зайшов, маючи надію звернутися по допомогу до пана бога.

XIX

У великий, з високою банею церкві панував таємничий напівморок. До вечірньої відправи ще не готувалися, і окремі молільники, що де-не-де застигли самотньо на колінах, справляли сумне враження, скідалися на упокорених грішників, які отак навікі й скам'яли.

Я не був грішником, не здав за собою якогось такого гріха, щоб за нього слід було мене карати, а проте молитва моя мала бути гаряча, від найщирішого серця, бо від неї, як собі міркував, залежало все мое життя. Тихо, навшпиньках, ледве торкаючись кам'яної підлоги, звернув ліворуч, далі від головного вівтаря, і опинився у напівтемному закапелку перед святим, до лиця якого ледве доходило тъмяне світло з високого вікна.

Я став на коліна, глянув на образ, перехрестився. Очі мої потроху звикали до церковного мороку, і я вперто вдивлявся в обриси святого, щоб знати, до кого маю звертатися за посередництвом у моїй просьбі до пана бога.

— Святий Петре! — мало не скрикнув, пізнавши його по білій довгій бороді, а найбільше по великому ключу в правій руці. Боже, як я зрадів цій несподіваній зустрічі! Це було справжнє щастя — здібати у таку хвилину в цьому закапелку святого героя моєї п'еси.

— Святий Петре, зглянися на мене,— шепотіли мої уста благально,— рідний наш, дорогий! Чей же ти не забув, як я складав п'есу про дідуся Андрія і про твій справедливий суд над повітовим старостою Єнджеєвським. Я хотів возвеличити твою святість, показати людям, що на небі є більше справедливості, аніж на землі. Але вільховецький панотець не дав нам цього зробити... Так от, святий Петре, сотвори чудо. Не дай австрійському цісарю тіснити царські війська,

поверни їм назад Сянок. Я хочу додому, святий Петре, щоб мама сама там не мучилася на господарстві. Я міг би-м поганяти в полі коня і ходити за плугом... А тут, у Львові, що я робити буду? Лем їсти пампушки та слухати набожні повчання отця Василія. Пожалай мене, святий Петре, вислухай мою молитву, ти ж добрий і не гордий, я чув, ти можеш перед паном богом і на коліна стати, то заступись, прошу тебе, за нас, віддай росіянам наш Сянок, пожени австрійців аж за гори, а я за се, як повернуся додому, ще ліпшу п'есу про тебе, святий Петре, напишу...

Але моя молитва не дійшла до божого ключника (або він забув її передати господу богу), бо в найближчі дні продавці газет на вулицях Львова кричали вже про інші поразки російських військ: здано австрійцям Лісько, вузлову станцію Хирів, вороже військо підступило до Самбора і навіть до Перемишля...

Я ще кілька разів ходив до церкви на Святоюрській горі, ставав на коліна то перед святою Марією, то перед розп'яттям Христа, обливався слізами, благаючи у них чуда, але чуда не сталося — за кілька днів австрійці повернули собі Перемишль і посунули з боями на схід.

Почалася евакуація Львова.

Нам, вихованцям «Галицко-руssкого приюта великої княжни Татьяни», першим подали ешелон. Майбутніх царських поборників і слуг поставили в пари і повели на товарну станцію Підзамчя, де на нас чекав поїзд.

Наша колона розтягнулася, може, на півкілометра. Попереду вели наймолодших, ще зовсім малюків,— ми знали про них, що вони сироти, підібрани після боїв по селах та містах Галичини,— за ними йшли школярі молодших і старших класів, а завершували колону так звані студенти, тобто гімназисти,— здоровані із золотими пасками на ковнірах темних формених тужурок. «Студенти» — сини «москово-фільських» панків, можливо, тих самих, котрих австрійці скарали або арештували ще на початку війни,— поводилися незалежно, дивилися на нас, хлопських синів, гордовито й недобрим словом згадували шпіонів та всіляких царевих недругів, бо саме вони, ті недруги, а не хтось інший, винні в тому, що російська армія відступала.

Я не був панським синком і не розумівся ще на політиці, я йшов похнюплений, пригнічений своїм горем, бо хоч і зважився їхати до Росії, проте не мав сили відірвати свого серця від думок про маму, про рідний край.

Поруч ішов Гніздур. Ми з ним помирилися ще перед евакуацією і тепер, коли нас везли в далекі краї від рідних місць, трималися разом і навіть бралися по-дружньому за руки. Давня дружба гойла рани.

— Не сумуй, Василю,— сказав він мені, певно, щоб підбадьорити.— У Вільхівцях ми були б простими хлопами, нас, як руснаків, не прийняли б навіть на сяноцьку фабрику, а в Росії нас вивчать на панів. Бо цареві слуги — то не прості собі слуги, не льоакі та кухарі, а міністри та граб'ї. Граб'я Бобринський, Василю, хоч який він багач, теж має себе за вірного царевого слугу.

Я слухав і не слухав, кволо посміхався на таку мову, але не хотів заперечувати, щоб знову не посваритися зі своїм другом. Ні, я таки волів би бути простим хлопом, а не граб'ям чи міністром, аби тільки вирватися з-під опікі о. Василія і стати на порозі рідного дому.

На львівській станції Підзамчя нас посадили у довгий товарний ешелон. Трохи згодом туди привели ще й панночок. Проводжати своїх підопічних прибув на станцію сам граб'я Бобринський із своїм штабом. Його, вітаючи, оточили наші «студенти», і між ними зав'язалася жвава бесіда.

— Піду і я туди,— не втерпів Гніздур,— бо паровоза ще й близько немає.

Я лишився сам у вагоні. Не хотілося нікуди йти. Уявив собі бурхливий Сян між зелених гір, перед очима проходили то мама, то Суханя, то стрійк Петро. Згадався тато. Я сам собі здивувався: чому він ніколи не турбував мене в мислях? Хіба я менше любив його, аніж стрійка Петра? А стрійк щоденно снівся мені, питав уві сні, як я тут маюся...

— Добрий день, Василечку! — нагло почув я голос в отворі широких дверей вагона.

Оглянувшись, увидів якогось чоловіка...

— Що, не пізнаєш? А згадай лем Синяву...

Я підійшов ближче, нахилився, щоб пильніше придивитись, і враз радісно скрикнув: «Дедю Михайлі!» Переді мною на землі стояв стрійків побратим Михайло Щерба, той самий, про котрого в нашому домі говорили із захопленням, як про людину без страху, його не могли зламати ні цісарські жандарми, ані в'язничні мури.

— Звідки ви тут узялися, дедю Михайлі? — спитав я зачудованій. Він подав мені обидві руки, і я, ніби мале хлоп'я, скочив спершу в його обійми, а потім зсунувся долі, на землю.

— А я видів, як вели вас сюди, на двірець.— Щерба оглянувся з обережності, запитав: — Ми тут самі?

— Самі, дедю Михайлі. Наші побігли кудись.

Боже, який я був радий! I як мені хотілося про все розпитати: і про Синяву, і про рідні Вільхівці, і про стрійка... Але не питав нічого, лем дивився на схудле лице Щерби, боявся слово мовити, щоб не розридатися від жалю за тим найріднішим, що зараз мусив покидати.

— Нас, дедю Михайлі, везуть у чужі краї,— почав, ковтаючи сльози.— А я так хотів би-м повернутися назад...

Щерба пригорнув мене, підбадьорив:

— Вас везуть не в чужі краї. I ти не бійся туди їхати. Але ти сам потрапив до чужих рук. Граф Бобринський — то найлютіший наш ворог. I твій, хлопче. Чуєш, не піддавайся їм. Не віддай їм своєї душі. Не забувай ніколи, чий ти син.

— Я не забуду, дедю Михайлі.

— Жаль, що стрійка Петра не увидиш. Він так часто споминає про тебе.— Щерба засміявся.— Умієш ти, Васильку, накладати «когутам» наручники. Розповідав мені стрійк...

— Стрійк Петро хіба тут, у Львові? — спитав я, вражений.

— Поки що тут.

— А жандарм?

Щерба показав пальцем на землю.

— Отам. Дістав по заслузі.

Увидівши на коліях Гніздура, він поквапливо закінчив:

— У тих краях, куди тебе везуть, ми ще з тобою, Василечку, побачимось. Сподівайся на нас. А зараз лишаємося із стрижком у Львові.

Обнявши мене, дедьо Михайлло нахильці перейшов під вагоном на той бік, а я на довгі часи лишився сам, наодинці зі своїми думами — без стрижка Петра, без мами.

Перед самим відходом ешелону зі станції Підзамчя Бобринський узяв під лікоть о. Василія і пішов з ним уздовж перону. Як головний ідеолог галицького «московофільства», граф вважав за свій обов'язок напутти о. Василія, дати йому на дорогу кілька корисних порад.

— Нинішня «робота», признаюсь вам, отче Василію, не зовсім подобається мені. Єврейські погроми, до яких не без вашого впливу рвуться ваші вихованці,— застарілі атрибути, від них, отче, треба відмовитися. Це, знаєте, і некультурно, і небезпечно для нас самих. Працювати треба делікатніше, з розумом. Ми повинні виховати для трону не погромників, а висококультурних, інтелектуальних борців. У Києві від вас заберуть старших гімназистів, вони підуть в університети та офіцерські школи, а молодших віддаємо під вашу опіку, отче Василію. Учить їх, виховуйте. Слово боже повинно допомогти вам у вашій благородній діяльності. Коли нам не вдасться забрати Галичину зараз, то ми це зробимо завтра чи післязавтра... І настане, отче Василію, час, коли ваші вихованці згодяться нам, щоб тут, на землях великого князя Галицького, вирвати з корінням оте українофільське плем'я різних там Франків та Стефаників. Отже, з богом, отче Василію. Де б я не був, я не спускатиму з вас ока і при першій же потребі приду на допомогу. Коштів вам не бракуватиме, ваша патронеса, велика княжна Тетяна,— граф доброзичливо всміхнувся,— не з бідних, отче, підберіть собі тільки путніх помічників.

Розмову було закінчено, і граф Бобринський дав знак комендантові станції готовувати ешелон до відходу. Граф особисто провів о. Василію до єдиного пасажирського вагона, потиснув йому руку і навіть підтримав під лікоть, коли той піднімався на східці.

— З богом, отче Василію!

— Бажаю щастя, ваше сіятельство. І перемоги!

Гострий свисток паровоза розпанахав тишу львівських околиць. Вагони здригнулися, дзенькинули тарілками буферів, рушили з місця. Ще мить — і вони тихенько попливли, набираючи швидкість. О. Василій перехрестився, пробіг думками по ешелону, заповненому живим вантажем, який він везе як дарунок російському імператорові від братньої Галичини, й глибоко зіткнув. Чи вдасться йому, благословленному на цей ратний подвиг єпископом волинським Євлогієм, донести свій нелегкий хрест до богом нареченої мети, чи вистачить

у нього сил і хисту зробити з цих дітлахів відданіх государю слуг?
Мусить вистачити! Господь бог допоможе йому.

О. Василій натиснув на двері й, зайшовши у своє купе, сказав, звертаючись до всевишнього:

— Да святиться воля твоя, о господи!

У п'яtnадцятому вагоні, сидячи на верхніх нарах, Василь теж звертався в думках до бога: «Певно, то великий гріх кидати все рідне — і рідний край, і маму з дітьми (а я ж найстарший — господар, як казав тато), але не я винен, і ніхто з нас не винен у тому, що ти, боже, допоміг не росіянам, а австрійцям. А ми, боже, під Австрією не годні далі жити».

книга друга

**ПІДЗЕМНІ
ГРОМИ**

Ну й життєчко випало нам!

Коли б ще у Львові мені хтось сказав, що нас усіх поселять у похмурому тихому монастирі, де все, здавалося, от-от візьметься цвіллю, коли б мені там повіли, що разом з поважними, у чорних клубуках ченцями я, п'ятнадцятирічний непосидючий хлопець, змушений буду нічого не робити, лем їсти та молитися, то, не задумуючись, покинув би «Галицко-руssкий приют великої княжни Татьяни» і чкурнув би назад, через фронт, до своїх Вільхівців, де на мене чекали і мама, і товариші. На жаль (а може, на щастя!), нам цього не сказали, нам взагалі нічого перед дорогою не сказали — повезли на схід, далі від фронту, а схід в наших головах уявлявся тоді могутньою Росією, де всього вдосталь, а найбільше, мабуть, тої смачної, на салі, гречаної каші, якою нас, напівголодних лемківських дітей, так щедро частували російські солдати з своїх польових кухонь.

Та як би там не було, ми за наказом головного розпорядника притулком волинського єпископа Євлогія чомусь опинилися в київському Святотроїцькому монастирі, що на гористому правому березі Дніпра, зараз же за стародавніми мурами Видубецького монастиря. Потіснивши ченців, нам відвели в загальному корпусі іхні похмурі келії, познайомили з монастирським розпорядком і устами ігумена сказали:

— Мы денno и ношно молимся за победу русского оружия над врагом, молитеся и вы, о благородные юные изгнанники.

Не знаю, як мої юні земляки, а я спершу не шкодував себе для молитви. Разом з ченцями піднімався вранці нагору по крутих дерев'яних сходах до церкви, ставав десь коло стін i, слухаючи спів хору, переносився думкою то до бога, то до рідного села. Мені було за що молитися. Десь там, у далеких карпатських Вільхівцях, тужила за своїм найстаршим сином мама, вона потребувала моєї допомоги — і дітей бавити, і коня в плузі поганяти, і корову пасти, — і я благав у бога заспокоєння для мами, щоб вона не побивалася за сином, а чекала з війни свого газду, а моого вітця. Не минав я також нагоди помолитися і за свого друга Суханю, і за росіян. Я просив у бога, щоби він допоміг російським військам прогнati австрійців з Галичини геть аж за Сян.

Та от настав час, коли мені обридло оте щоденне безплідне моління, а вистоювати в церкві без молитви не було в мене охоти. Досить того, що в трапезній, перед тим як узятися за ложку, ми мусили стояти, покірно звівши до лампадки очі, поки проходила

церемонія освячення страв. На довгих столах у два ряди на нас чекали розмальовані дерев'яні миски із рибним пахучим борщем. А яку гречану кашу, з цибулею, смаженою на олії, з шматками свіжої риби, подавали монастирські служки на дерев'яних розмальованих тарілках! А який квас пили ми із скляних дзбанів! Після квасу, ще раз помолившись, ченці розходилися по келіях, і незабаром звідтам доносилось хропіння різної потужності і тембру. Ми тоді ходили по монастирських довгих коридорах тихо, на пальцях, щоб не порушити сну святих отців, бо їх будити мав право лише святий дзвін, що закликав братію збиратися до храму божого.

Одного передвечір'я, замість церкви, я з нудьги завернув до дзвіниці, звідки лунало, котилося по широкій придніпровській околиці потужне гудіння дзвона. В мене тоді був зовсім немолитовний настрій. Хотілося щось робити, діяти, зустрічатися з такими, як сам, юнаками, розпитувати їх про все дивне й незнайоме, на що тут натикалися мої очі. Перед тим як зйти на дзвіницю, я забрів на обнесений високим муром господарчий двір, куди входити стороннім було суверо заборонено. З цікавості заглянув у пекарню, де порались голі по пояс молоді люди, шмигнув у будиночок з величезними дубовими кадовбами, щоб довідатись, як виробляють такий смачний квас... Але літній чернець з розпластаною чорною бородою і засмальцованою на череві рясою застукав мене зненацька саме тоді, коли я завів розмову з служкою коло кадовба.

— Коли я вас, отроче, ще раз тут застану,— погрозив він мені пальцем,— буде біда: про це знатиме ігумен.

— Прошу пробачити, але ж я вам, отче, не заважаю. Мені цікаво дивитись, як робиться квас.

— Як робиться квас — не ваше діло, отроче. Ваше діло пити його і... молитися.

Я пішов з господарчого двору ображений. Я ж не маю такого гріха, щоб замолювати його перед богом. Мої руки прагнуть роботи! Мені хочеться скопити лопату і заходитись обкупувати дерева. Я колов би дрова на кухні, підмітав би двір, аби тільки не цідити з себе нудних молитов.

З такими думками я наважився зайти і в дзвіницю. Став тихенько пробиратися по дерев'яних сходах, що вилися серед товстелезніх мурів нагору. Маленькі круглі віконця ледве пропускали денне світло, і я ліз майже навпомаки, простягши наперед руки, торкаючись правою долонею холодного муру.

Аж ось над головою з'явився квадрат денного світла, і я, підбадьорюючи себе, поквапився вискочiti на сонячний, відкритий на всі чотири сторони, верхній майданчик дзвіниці. В мене забилося серце. Певне, не від крутої ходи,— я, мешканець Карпат, звик з малих літ бігати по кам'янистих крутых стежках,— мене вразила таємничість, з якою я тут раптово зіткнувся: оті грубезні темні балки над головою, оте сплетіння могутніх колод, до яких величезними чорними замками були підвішені мідні келихи дзвонів. Мене вразили розміри найбільшого з них, такого великого, що під ним могли б заховатися всі мої товариши з Вільхівців.

Я так захопився, що в першу хвилину не помітив, як до мене підійшла людина і, граючи близком очей, почала з цікавістю мене розглядати. Я не відвів погляду, не розгубився від цієї несподіваної зустрічі, а так само, як він мене, почав розглядати його. Чорна поношена ряса, підтиканана спереду під пояс, відкривала поношенні, з латкою на коліні, сірі штани, недбало заправлені в широкі рудуваті халяви старих чобіт; кудлата чорна борода, що вкривала півлиця, могла здатися бородою страшного розбійника... коли б не добра усмішка. Ще молоде, з посивілими скронями худорляве лице, з якого дивилися темні бровасті очі, не лякало мене, а навпаки, ніби зазивало до себе...

— Ну що, юначе? — озвався він м'яким приємним голосом. Він, очевидно, вгадав у мені одного з вихованців притулку великої княжни Тетяни, бо став величати мене, п'ятнадцятирічного хлопця, на «ви». — Подобається вам тут, у моїх володіннях?

На відміну від інших ченців, цей заговорив тією мовою, якою говорили тут прості люди: служки на кухні, конюхи на конюшні, чорнороби на монастирському господарчому дворі, і мені здалося, що до мене озвався добрим словом хтось із вільхівчан, хтось із тих, кого я знав у своєму далекому рідному селі.

— Ой як подобається! — відповів я захоплено. А відтак, дивлячись у чорні, нелякливі очі, сам спітав: — То ви так файно щодня дзвоните?

— Та мовби я, хлопче.

У мене вирвалось з грудей зітхання:

— Ох, коби-то я міг так...

— Хочете дзвонарем стати? То що ж, ласкато просимо. Приходьте, коли урвete час від молитви.

Так почалося мое знайомство з монастирським дзвонарем о. Серафимом. Я став часто приходити до нього: і перед ранковою молитвою, і перед вечірньою, і в будні та свята. Хутко перейняв дзвонарське ремесло. Нахилившись, щоб не зачепитися головою, я залазив під той найбільший дзвін, брався обіруч за ремінь, з великою натугою, аж крекчути, штовхав металеве серце в один бік, потім у другий, розхитував його більше й більше і мав ударити ним об край дзвона лем тоді, як о. Серафим пройдеться руками, ніби по струнах цимбалів, по натягнутих від дзвоників мотузках, а відтак перескочить до середніх дзвонів... І коли цей мелодійний вступ буде закінчено, я зі всього маху, обіруч, мав ударити серцем об край великого дзвона і таким чином без поспіху включитися до загальної, як казав о. Серафим, дзвонової симфонії.

Симфонія! Мені подобалося це незрозуміле слово. От за цю симфонію я очохе молився б, коли б мое моління могло у чомусь тут допомогти. Але о. Серафим обходився без молитви. Я ні разу не бачив, щоб він перехрестився перед тим, як ставав до своїх дзвіночків. І в тісній хатці-келії, там же, на дзвіниці, я не стрів жодного образка з святым...

«Баум, баум!» — гула товста мідь, відбиваючи важкі, гучні такти мелодійного хору всіх дзвонів. «Баум, баум!» — неслся по зелених

кручах і вибалках далеких київських околиць. Все мое тіло перевинювалося тим страшним грізним гудінням, але я не випускав з долонь ременя, відбивав такі громові, нелюдські такти, від яких не тільки повітря, але й балки, і підлога під мною, і вся дзвіниця з дзвонами — все готове було піднятися в повітря і поплисти, поплисти аж до самого неба. Мені здавалося, що я купаюся в тому гудінні, що я сам стаю тим гулом і що може трапитись таке чудо, що наша дзвіниця з товстелезними мурами попливе аж до Карпат і опуститься у моєму рідному дворі...

«Поглядай, Іване! — гукну я Сухані, ніби мене може хтось почути, коли я сам себе не годен чути. А проте я й далі кричу, б'ючи заливним серцем об оглушливу живу мідь: — Поглядай, яку я собі роботу знайшов! Святі отці моляться, бо вони гріхів натворили, а я сміюся з того і дзвоню, дзвоню на ввесь світ!»

II

Так минали дні й тижні, минув зрештою і червень. Тепер Василь міг собі сказати, що він ніби задоволений своїм життям. Хоч коло нього не було ні батьків, ні друзів, відвернувся від Василя і Сергій Гніздур — єдиний товариш, з яким він прибув до Києва з далекого карпатського села,— зате був о. Серафим, добрий, мілій бородань, котрий заступив Василеві і рідного вітця, і друга, і навіть учителя. Василь не приховав від о. Серафима нічого ні про себе, ні про своїх рідних, розповів і про мандри до Львова, щоб там у графа Бобринського знайти справедливу кару на полковника Осипова, з захопленням малював привабливий портрет свого стрійка Петра, учителя з Синяві, котрий перед самою війною їздив до Петербурга, щоб там поскаржитися цареві на лиху долю лемків.

О. Серафим сміявся в душі з того Василевого стрійка. Він не був особисто знайомий з Петром Юрковичем, та зі слів машиніста Заболотного знов дещо про цього наївного чоловіка. Небіж теж дещо скидався на свого стрійка, принаймні тією ж вірою в слов'янського доброго царя, в того самого православного месію, котрий визволить Галичину і поверне людям Карпатські гори.

Після благовісту вони іноді залишалися на верхньому помості, звідки відкривався величний краєвид на місто та його околиці. Дивилися на схід і бачили під сонцем бліскучу дугу Дніпра, що скідалася на вихолену з піхов козацьку шаблю; дивилися на північ і бачили вкриті гаями кручи, а серед них високу золотоверху лаврську дзвіницю; дивилися на південь — бачили свіжі горби братських могил, а над найвищою — сіру будівлю пам'ятника-церкви. Поряд виростав новий довгастий горб, коло нього рили свіжу яму... Цвинтар зайняв усе гористе пустыннє на південь від монастиря, його братські могили з похмурою банею церкви піднялися так високо, що впродовж місяця затулили краєвид на велике місто.

Одного разу, не відриваючи очей від кількох возів з трунами, що їх везли з численних міських шпиталів, о. Серафим сказав собі:

— А колись учени матимуть роботу, вони таки підрахують, скільки наші дуки заробили на кожній солдатській голові.

Василь здивовано глянув на о. Серафима. Гадав — жартує дзвонар. Заробляти на вояцьких головах? У Галичині він такого не чув. Заробляти можна в лісі, на фабриці, в пана дідича, іздив Василів тато на заробітки аж до Америки, але щоб хтось міг заробити на вояцьких головах...

— Про що ви мовите, отче Серафиме? Таж гріх навіть подумати про таке. Які ж то заробітки?

— Підростеш, хлопче, про все довідаєшся. Це, Васильку, складна арифметика. Дуже складна.— О. Серафим поклав йому руки на плечі, злегка притис до себе і якось проникливо, по-батьківському вів далі: — Ти не буваєш за мурами, правда, ні? Вам, вихованцям епископа Євлогія, забороняють стикатися з нашим народом. А чому? Тому, Василечку, щоб ви не порівняли австрійських порядків з нашими. А ти, хлопче, вирвися за браму, поцікався, як тут люди живуть, порівняй наші злідні з австрійськими, наше горе з австрійським. Котре з них ліпше — наше чи ваше? Спустися, Василю, до Дніпра, пройді трамваем до Подолу, заглянь у затони, поцікався, як трудиться там робочий люд...

Василь послухався о. Серафима. Деесь там, на Подолі, має мешкати машиніст Заболотний, з котрим стрийк Петро листувався після повернення з Росії. Стрийк Петро так багато приємного розповідав про того мудрого машиніста, так вихваляв його розум і сміливість, що Василь зважився, не кажучи про це ні кому, податися на Поділ і знайти там стрийкового друга. Вже другого дня, а було це у неділю, він таємно від своїх, і навіть од Гніздура, покинув монастир, поз Видубецький спустився дерев'яними сходами до Дніпра, а там, сівши в трамвай, поїхав понад дніпровськими зеленими кручами аж до Подолу.

Висівши із вагона, пішов, розглядаючись, за людьми, разом з ними пересік Поштовий майдан, а вже над самим берегом спинився, захоплений дивовижною, не баченою досі панорамою Дніпра. Малі й велиki пароплави, одні — білі, святкові, з палубами, заповненими пасажирами у світлих легких убранинях, інші — чорні, ніби велетенські темні жуки, запряжені у так само чорні корита-баржі, а між тими велетнями — невеликі білі яхти, зовсім малі, але верткі, рухливі човни — усе це снувало у різних напрямках, від пристані й до пристані, лопотіло пропорами, подавало гудки перестороги, виблискувало на сонці, плескалось у воді. Звідкись, може, з рестору над самою водою, доносилися звуки духового оркестру, а з високої кручині летіли на Поділ і далі, на Дніпро, звуки церковних дзвонів.

— «Киевлянин», «Киевлянин! — раптом вихопився із вуличного людського потоку чийсь різкий молодий голос.— Свіжі новини!

Василь оглянувся, побачив недалеко від себе хлопця з пачкою газет під пахвою.

— Свіжі новини! — кричав той, вимахуячи газетою.— Приїзд до Києва генерал-губернатора міста Львова!

У Василя ніби спинилося серце. Почулося чи, може... Але газетяр ще раз повторив те саме.

Василь покликав до себе хлопця і, перемагаючи хвилювання, спітав:

— Прошу ласкаво... Львів хіба повернули собі наші війська?

Газетяр здивувався:

— А хіба я про це сказав?

— Та прецінь так. Ти ж мовив: генерал-губернатор міста Львова.

— Подумаєш,— кинув насмішкувато газетяр.— Ну, пропустив слово «колишній».— Він чомусь не відходив від Василя і навіть по-змовнищому підморгнув йому.— Був би його сіятельство у Львові, то, звичайно, не швендявся б тутечки.— І враз спітав, побачивши, як змінилося Василеве обличчя: — Ти, мабуть, з тих країв? Біженець? — Василь кивнув головою.— Я по слову «прецінь» догадався.— Засмагле, жваве лице з облупленим, трохи кирпатеньким носом з цікавістю глянуло на Василя.— У нас перед війною,— казав далі хлопець,— жив недовго один професор з Австрії. Не в нас, ні, а в сусідів. Чемпій такий. Все казав: «прошу», «перепрошую». І «прецінь» говорив, і «лем»... Дивний такий. Іздин від самого царя просити порятунку для бідних лемків. Ну й сміялися,— газетяр теж не втримався і весело засміявся,— ну ж бо сміялися люди! У нас до царя не іздять, то, може, у вашій Австрії...

— Скажи,— перебив його Василь,— ваших сусідів Зabolотними звати?

— Зabolотними,— відповів газетяр.

— Він машиніст на пароплаві?

— Був на буксирі, а тепер на землечерпалці.

— Так то ж мій стрижок був у них,— зрадів Василь.— Бігме, мій! І ти мене веди до них. Зараз же, прошу тя.

— Е, ні,— заперечив газетяр.— Зараз не поведу. Я теж хочу побачити того графа. Глянь, який портрет! — показав хлопець на фото в газеті. І прочитав: — «Член Державної думи його сіятельство граф Г. О. Бобринський проїздом зі свого маєтку завітає до нашого міста...» Та ось і він! — скрикнув, оглянувшись на гудки пароплавів.— Бачиш, бачиш його яхту! Ах ти, чортяка! Хотів би я хоч годиночку побути капітаном на такому кораблику!

З фарватеру широкої ріки поволі завертала до пристані яхта — вся мов пишина цяцька, прибрана в нікель і скло, з гордо піднятим на високій щоглі державним триколірним прапором.

На лівому крилі капітанського мостика стояло двоє: один — у білій елегантній формі молодцюватий капітан, другий — у військовій формі, отрядний, із стомленим широким обличчям граф Бобринський.

Розглядали берег.

— Що бачите? — спітав граф.

— Чудово, ваше сіятельство! — відповів капітан, не відриваючи очей від біонокля.— Такі зустрічі влаштовують тільки коронованим особам.— І враз занепокоївся: — Але куди ми причалимо, коли ота брудна ковбаса пришвартується...— Капітан не докінчив: великий

пасажирський пароплав, підкоряючись сигналам з пристані, раптом звернув убік, поступився місцем блискучому гостеві.

Яхту привітали гудками усі судна, що стояли на річці, а з палуб пароплавів і навіть з човнів замахали хустинами дами, до них приєдналися поважні громадяни міста — солом'яні брилі, котелки вклонилися першому губернаторові Львова.

— Слава, слава герою Львова! — неслися вітальні вигуки.— Слава хороброму губернаторові!

Бінокль у руках графа ковзнув скельцями по суднах. «Ідоти,— подумав Бобринський,— чим тішиться? Що я мусив поступитися австрійському намісникові, так?» Бінокль спіймав у об'єктив дерев'яну будову пристані з пррапорами на флагштоках, ковзнув по майдану, заповненому каретами і поліцейськими чинами у літніх білих мундирах. «Такі зустрічі влаштовують тільки коронованим особам». Так-так. I мені, графові Бобринському. А проте у тому златоглавому Києві перед самою війною упав від кулі найрозумніший поборник трону, автор земельної реформи, перший міністр Столипін...

— Ви чуєте? — втрутівся в його думки невгамовний капітан.— У вашу честь, Георгію Олександровичу...

Граф нетерпляче відмахнувся, і надокучливий капітан мусив змовкнути. Скельця бінокля ковзнули спершу ліворуч, а потім право-руч від пристані, де непорушно застиг щільний людський мур. Граф не бачить людських облич, та він вгадує суверу бунтарську мовчанку похмурого натовпу. О, звідти не дочекаєшся, графе, вітання, не підніметься робоча рука з картузом, ніхто з них не крикне «слава!». Тут дочекаєшся того, від чого ледве врятувався у своєму маєтку під Єлисаветградом. Страшно згадувати... Коли б не особиста охорона, коли б не кмітливість ад'ютанта, розтерзали б навіжені баби...

«Ти, генерале,— кричали вони, ввалившись у вітальню палацу,— це ти з своїм царем починав війну! Тепер ти дома, а наші чоловіки в окопах гниють?! Поверни, поверни нам чоловіків! Поверни, падлюко, дітей!..»

Граф важко сів у крісло, а рука його безвільно опустилася з біноклем на коліно. Злякала думка, що й тут, у Києві, може повторитися те саме. Відчув себе безпорадним на цій своїй, такій комфортабельній, із слугами та ад'ютантами красуні яхті. Марно це все. Примха зарозумілого честолюбця, як писав про нього якийсь підпільний львівський листок. Тепер графові ясно — яому не треба було сюди, в мазепинське гніздо, заїжджати. Хотів зустрітися з вихованцями «Галицко-руssкого приюта»? Мав намір побалакати з о. Василієм? Але ж його разом з єпископом Євлогієм можна було викликати до Петрограда. О. Василій має рацію, вихованців треба ізолятувати від отих бунтарів, що висипали он там на берег, іх треба переселити десь на південь, якнайдалі від так званих пролетарських впливів...

— Спиніть, капітане,— раптом звелів господар яхти.— Приймемо тут, на воді, делегацію почесних громадян міста. Зараз же просигнальте про це на берег.

Капітан узяв під козирок.

— Єсть, ваше сіятельство!

Очікування яхти на березі затягнулося. Капітан сигналізує від імені графа — прибути делегації почесних громадян міста на палубу яхти. Але чому це так? Нервують радники міської думи. Чому граф не бажає ступити на святу землю Києва-града, щоб тут прийняти від них хліб-сіль? Боїться, може, черні? Але ж для охорони його сіятельства покликано всю поліцію, всіх її таємних агентів.

Василь проштовхувався крізь натовп, поки не наткнувся на поліцейський заслон.

— Ну що тобі треба, юначе? — спитав один з поліцайв. — Куди, питаю, преш? Сказано, нізяз, значить нізяз.

— А ти обшукай його, — порадив йому сусід-колега. — Не дивись, що в нього пика інтелігентна. Обшукай, Герасиме.

Василя безцеремонно облапали, а відтак, не знайшовши нічого, відштовхнули назад. Даремно хлопець доводив, що він особисто знайомий з графом і має до нього дуже важливу справу. Василя підняли на сміх, і не лише поліція, але й ті з цивільної публіки, котрі стояли поблизу, і хлопець, ображений, зі слізами на очах, мусив відійти убік... Проклиная нахабних, злих поліцайв. Тож вони цілком на австрійських жандармів скидаються. Лем форма не та, а натура та ж сама, звіряча. Облапали, ніби злодія, полізли до кишень куртки, навіть кашкета з голови зірвали...

Раптом відсахнувся, відскочив убік від конячої морди, почув за собою чийсь оклик. Оглянувся: в натовп в'їхала бліскуча парокінна карета.

— Сторонись, сторонись! — погукував із козлів фурман. — Сторонись!

Ковзнув очима по військовій фігури у кареті. «Хто се?» — йокнуло серце. Не повірив очам. Він? Рудуваті пухнасті вуси... Ще раз, поки карета не проминула його, вчепився очима в чиесе знайоме обличчя...

В одну мить згадав рідні Вільхівці, панський фільварок... Він! Полковник Осипов! Той самий, що звелів повісити газду Покуту! Живий? Не покараний? Як же це сталося? Як він уник кари?

Василь кинувся за каретою, щоб слідом за нею добігти до пристані і схопити за руку того лютого вбивцю. Схопити і крикнути людям: «Тримайте, в'яжіть, він убив невинну людину!»

Та Василя знову затримали цупкі руки поліцайв.

— Ти що, оцієй хочеш покушувати? — визвірився на хлопця один з них і показав на чорну піхву шаблі при боці.

Василь не зінав, що діяти. Певно, ще не відав у своєму житті таких тяжких хвилин безпорадності й болючої образи. Замість ловити убивцю, ці бездушні пси погрожують йому. А той спокійно виходить з карети, йому віддають честь, його запрошують у річковий вокзал.

Вийшов на берег. Стояв, почуваючи себе безмежно нещасним. Був би тут о. Серафим, той би щось порадив. Або хоч тепле слово вітхі сказав би.

Тим часом Осипов сідає у човен з двома гребцями у чорній формі. Човен простує до яхти... Радій, Василечку! За кілька хвилин станеться те, що повинно було статися ще весною. Граф спитає:

скажі, Осипов, ти за що звелів повісити чесного, доброго газду Ілька Покуту? За те лем, що він збирався поділити між бідних людей пана дідича землю? Так? Ну, так діставай же, песячий сину, те, що заслужив!

Поки човен перетинає ту невелику відстань до яхти, Василь бачить себе з Гніздуром у великому кабінеті генерал-губернатора Бобринського. Граф сказав тоді: «Гаразд, хлоп'ята. Полковника Осипова ми покараємо. Суворо покараємо...»

Човен підійшов до яхти. Василь не спускає з нього очей, стежить, що буде далі.

— Боже мій! — простогнав Василь. Що він там бачить? Осипову допомагають зійти на яхту, його зустрічають обіймами... — «От яке твоє слово, графе?...» — Василь відвернувся, зціпив зуби, пішов навмання від берега.

Господар повів гостя у кают-компанію, посадив у крісло перед столиком з сигаретами і відкупореною пляшкою вина, налив у бокали гостеві й собі, випив трохи і, нервово потираючи руки, сів коло широкого відкритого вікна так, щоб мати перед собою і місто з його золотоверхими церквами, і пристань.

— Ваше сіятельство,— почав Осипов,— як другові раджу... Днями я повертаюся в діючу армію, на фронт. Щойно віписався з госпіталю.— Він показав на плече правої руки.— Під Сяноком, ще до віdstупу.

— Не пошкоджена кістка? — поцікавився із співчуттям граф, хоч добре ще у Львові був поінформований, що то за рана і від чиєї кулі він її дістав.

— Бог уберіг,— відповів Осипов, в цю мить вірячи, що то сам православний бог піdbив руку з пістолетом у католички Стефанії.— То була жорстока атака, ваше сіятельство, коли я особисто повів на штурм...

— Знаю, знаю,— перебив його граф. Він нетерпляче чекав, коли, зрештою, заговорить Осипов про діло, з яким зважився сюди прибути.— Впевняю вас, пане полковник, ваша хоробрість не пройшла повз увагу верховного командування.— Запалюючи сигарету, граф подумав, що добре було б мати перед собою ту, подану двома хлопцями-русинами скаргу на Осипова, нехай би цей постільний вояка послухав, що про нього думає тубільне населення.— А проте, пане полковник, я й досі не певен, чи доцільно було карати на горло лемківського хлопа...

Осипов скочився на ноги, заговорив схвильовано і про свою невинність, і про упередженість тих чуток, що йдуть з ворожих йому джерел, і про зухвалість галицьких хлопів, яким сниться російська революція п'ятого року, а потім круто звернув на те, що робиться тут, у Києві, і що психіка розбещеного австрійською конституцією хлопа зовсім скидається на психіку тих, котрі із зненавистю дивляться зараз з берега на яхту його сіятельства.

— Георгію Олександровичу, раджу вам: не ризикуйте своїм життям. Воно ще потрібне всім нам, вашим щирим послідовникам і шанувальникам. До речі, у місті страйкує один із заводів, що

працює на оборону. Так-так, ваше сіятельство. З ними, скажу я вам, церемоняться, їм потурають. Нема, Георгію Олександровичу, твердої руки у тутешнього губернатора. Тому я спеціально й прибув, щоб попередити... Тепер не час для таких візітів. Бачите, яка там, на березі, колотнечка? Заради всього святого, заради слави імператорського трону, благаю вас, звеліть капітанові гнати яхту вгору по Дніпру. А там десь, на тихій пристані, й висадитеся...

— Дякую.— Граф підвісив, допив вино з бокала, а коли й полковник це зробив, потиснув їому руку.— Я вірю у вашу щирість.— А вже на прощання, випроводжаючи гостя з каюто-компанії, додав: — Молімо бога, щоб ми ще побачились у Львові. Як рівний з рівним, у генеральській формі, ваше превосходительство.

Осипов зрозумів натяк і, прикладивши долоню до серця, догідливо вклонився:

— Дякую, ваше сіятельство.

Кирпатий газетяр насилу знайшов на березі Василя.

— Ти тут? — зрадів хлопець і вдарив у долоні над своєю головою на знак того, що він уже вільний.— Зараз підемо до Заболотних. Otto зрадіє Ігор! Чуєш, який свист підняли люди на березі? — Газетяр засміявся.— Випроводжають їх сіятельство.— Він заклав у рот пальці і гостро, з варіаціями свинув.— Можеш отак?

Василь посміхнувся. Йому вже відлягло від серця, і він охоче повторив за газетярем свій довгий пастиуший свист, але ще гостріший, ще дошкаульніший, що мав заляцати аж у графових вухах.

III

Поволі, з великими затримками, пробирається із Південно-Західного фронту санітарний поїзд Червоного Хреста. Здавалося, він заважав усім: і довгим вантажним ешелонам, які годинами чекали на коліях станцій своєї черги, і пасажирським, котрі намагались дотримуватися графіка мирних часів, і тим поїздам, що поспішли на захід, везучи фронтові свіжі армійські поповнення. Санітарний никому не був потрібний. На вузлових станціях його заганяли на далекі запасні колії, про нього, як могло здатися сторонньому окові, забували і, траплялося, пускали лише тоді, коли з його вагонів, люто прогрожуючи милицями, зісکакували на все готові поранені. Безпопадність і туга світилися в очах чергових по станції, все частіше й частіше хапалися за кобури військові коменданти. Війна, що затягнулася вже на другий рік, давала про себе знати на кожному кроці: і навалою мобілізованих та евакуйованих людей, і нестачею рухомого складу, і, зрештою, нерозпорядливістю високого начальства, яке в найкритичніші для фронту хвилини втрачало контроль над по-діямі.

Санітарний 87-й надовго затримали перед Києвом, на вузловій станції Фастів. Ешелон із двадцятью товарними і двох пасажирських вагонів майже півдня простояв на запасній колії. За цей час зняли з вагонів біля десяти померлих і, як доповіли начальникові поїзда,

в декого з тяжкопоранених почалася гангрена,— отже, кожна згаяна година на запасній колії загрожувала життю ще не одного солдата.

Була третя година по обіді, коли з пасажирського зеленого вагона, позначеного великим, на всю стіну, білим хрестом, зійшло на землю двоє офіцерів: років сорока, з дбайливо підстриженими чорними (і, може, напомадженими) вусами, повнолицій штабс-капітан Козюшевський і вищий за нього, молодий і статурний підпоручик Падалка — обидва хоч і у військовому риштунику, при шаблях та револьверах, а проте з забинтованими, підвішеними до ший руками. Іхня місія була велими серйозна: їх, найміцніших серед поранених офіцерів, делегували до коменданта станції вимагати негайної відправки ешелону, отже, зовнішній вигляд делегатів мав справити на «тилових крис» загрозливе враження. Повнотіль, з ледь помітним черевцем штабс-капітан, мов у корсет, затягнутий у рипучу портушею, тільки-но торкнувся ногами землі, як зразу ж перейнявся вояовничим настроєм:

— Коли він зараз же не пустить нас на Київ, клянусь честю — я пристрелю його, негідника!

Підпоручик засміявся:

— Ale як? Ви, штабс-капітане, забули, що ваша правиця вже не півладна вам.

У штабс-капітана веселий, без журній настрій. Це виявлялося навіть у його ході,— він не йшов, а, здавалося, пританьовував, по-хлоп'ячому перескаючи із шпали на шпалу, видзвонював острогами, інколи навіть намагався пробігти по вузькій рейці. Штабс-капітан радій з того, що хоч рана дала йому змогу вирватися з фронту у далекий привабливий тил. У тилу можна буде не тільки відпочити, але й не минати ресторанів та гарних жінок, можна буде досхочу пити, грати в карти і, сиплючи грішми, волочитися по всіх усюдах. Забинтована рука принесе йому безліч радості, того всього і не передбачити зараз.

— Тоді я накажу вам, підпоручику, розправитися з тими тиловими пацюками,— відповів він хвалькувато.

У підпоручика не такий грайливий настрій, але він, щоб якось забутися, щоб відігнати від себе надокучливі сумні думки (і про рану, і про покинуту в окопах роту), підтримав гру Козюшевського, відкарбував хвацько, прикладивши руку до козирка:

— Слухаюсь, ваше високоблагородіє!

Штабс-капітанові, очевидно, лестило почути це величання (він поки що тільки «благородіє»), бо, ставши на рейку і кумедно балансуючи тілом, фамільярним змахом лівої руки поплескав підпоручика по плечу:

— А знаєте, ви мені подобаєтесь! Слово честі. Ніхто б не сказав, що ви — недавній прaporщик. Щось тільки ваше прізвище... відверто кажучи, не пасує воно до офіцерського звання. З ганджем, як то кажуть по-малоросійському. Послухайте самі: Па-дал-ка. Андрій Падалка. Я б сказав, не зовсім милозвучно...

Мужнє, вольове обличчя підпоручика спохмурніло, з-під густої смаги обвітрених щік прорвалися пекучі плями рум'янців. Підпоручик

терпляче зносив цю образу. Бо чим, справді, може похвалитися перед зарозумілим дворянином учорацький сільський парубок, якому тільки своєю хоробрістю вдалося осягнути офіцерське звання?

— Ми, штабс-капітане,— відповів з гідністю,— походимо з запорожців. А там уміли давати прізвиська своїм братчикам.

— Певно, хтось з ваших пращурів усе життя падав? — засміявшись Козюшевський.

— Hi, раз тільки упав. З густого дуба. Але не на землю, а на спину пана шляхтича, що йхав верхи, тримаючи поперед себе козакову нареченну.

Козюшевський з цікавістю глянув на свого співбесідника.

— I що з того вийшло?

— Ясно що. I з шляхтичем розквитався, і наречену повернув собі. З того часу прозвали наш рід Падалками.

— Слухаючи вас, підпоручику, можна подумати, що ви пишаєтесь своїм пращуром?

— A чом би й ні? Лицар був. Умів постояти за честь дівчини.

— Лицар? Гайдамака, а не лицар. Розбійник.

— Як на чий смак, пане штабс-капітан.

— Hi, таки недаремно імператриця Катерина звеліла стерти з лиця землі оте запорозьке бунтарське поріддя! — вигукнув Козюшевський.— Недаремно їх усіх...

— A от наш рід,— перебив його гнівну тираду спокійним (аж надто спокійним) голосом Андрій,— рід Падалок вашій імператриці таки не вдалося стерти з лица землі.

— Не вдалося? — Козюшевський спинився, затримавши з обережності і свого співбесідника, а коли повз них з грюкотом пропливло по рейках чорне громаддя паровоза, продовжив повчально, на правах старшого: — Ви кажете — не вдалося? Hi, таки вдалося. Ви, підпоручику, не знаєте історії свого краю. Тих бунтівників, що так хвастали своїми вільностями, розігнали по всіх усюдах, а хто не втік за Дунай або на Кубань, тих засікли канчуками.

— Або покріпачили, — підкинув Падалка.

— Ви розумієте, підпоручику, ваш пррапрадід умів, очевидно, добре робити шаблею, та зовсім погано розбирався в політиці.

— Зате ваш, пане Козюшевський, був мудрим політиком.

— О-о, будьте певні!

— Козацький полковник Козюшевський привів до ніг імператриці своїх однодумців, дістав звання дворянина...

— Цілком вірно, підпоручику!

— Звання дворянина і чималий шмат козацької землі.

— Пробачте, Падалко, але це вже не була козацька земля. Всі землі Малоросії перейшли під сильну руку імператриці. Не сів би хутором на тому шматку над Тясмином мій пращур Козюшевський, то сів би якийсь фаворит Катерини.

Дальшу бесіду знову обірвав шум паровоза, що прокотився повз них, подаючи гучні сигнали. Потім довелося перечекати довжелезний ешелон з живою силою. Везли на фронт бородатих ополченців із

мідними хрестиками над кокардами, людей літніх, силоміць відірваних від мирної праці. У розсунутих дверях товарних вагонів миготіли їхні лиця, і скільки Андрій не приглядався до них, не побачив того, що можна було побачити торік, у перші дні війни. Тоді їхали на фронт з піснями та музикою, хмільному патріотизму не було меж, солдатів обсипали квітками і ласощами, а солдати, почуваючи себе героями, клялися дамам-благодійницям, що зітрутъ з лица землі не тільки Австрію, а й Германію і Туреччину.

Тепер їхали на фронт без пісень, без квітів, без войовничих гасел на вагонах — мовчазні бородаті дядьки вже навчилися розбиратись у політиці, вони знали, що їх чекає на фронті...

Андрій Падалка перенісся думкою до своїх солдатів, з котрими після останньої контратаки мусив розстatisя. Думав над тим, хто його там заступить і чи буде новий ротний путнім командиром, чи берегтиме він людей, чи, може, як штабс-капітан Козюшевський, гнатиме їх на ворожі кулемети... Дивлячись на миготливі лиця бородатих ополченців, Андрій згадував своїх солдатів — хоробрих у бою і добрих та веселих між боями, з якими він так легко пройшов до Карпат, аж під самий Krakiv, і так важко, обливаючись кров'ю, повертається назад.

— А от мій рід таки не вдалося їм стерти,— повторив Андрій після того, як останній вагон ешелону, похитуючись з боку на бік, щез з-перед очей за семафором.— Наперекір імператриці ми живемо і будемо жити.

— O-o! — здивувався Козюшевський, глянувши на цього гордого хохла в офіцерських погонах. Він зневажав Падалку не лише за його низьке мужицьке походження, а ще більше за те, що старша сестра-жалібниця, до якої пробував залишатися, знехтувала ним і, здається, віддала перевагу Падалці.— Слово честі, підпоручику, ви мені починаєте подобатися,— виголосив штабс-капітан ніби із щирістю в голосі.

Андрій не слухав. Він дивився собі під ноги, був заклопотаний своїм, хотів уявити того першого запорожця Падалку, що після розгрому Січі втік від імператриці в Ногайські степи і там із своїми побратимами осів над річкою Вовчою.

— Підпоручику,— нагадав про себе балакучий Козюшевський,— я допоможу вам зробити кар'єру. Хочете? Коли я досягну полковницького чину, клянусь, Падалко, я неодмінно візьму вас своїм ад'ютантом!

— Дякую за честь,— ледь-ледь усміхнувся підпоручик.— Тільки ж і мені, штабс-капітане, сняться полковницькі погони.

— Кому, вам? — не повірив штабс-капітан.

— А чом би й ні? Поганий той солдат, що не мріє про маршальський жезл.

— Цілком вірно, підпоручику, цілком вірно. Мріяти, колего, нікому не забороняється.

— I я був би вельми улещений,— кивив далі підпоручик,— коли б ви, пане Козюшевський, згодились на той випадок стати моїм ад'ютантом.

— Що? — Штабс-капітан мало не спіtkнувся об рейку. Він забіг уперед і загородив собою дорогу підпоручикові. — Повторіть, що ви сказали!

Андрій спинився в очікуванні. Його не лякає ні загрозливий тон, ні вирячені на нього жовтаві злі очі. Хоч і нижчий чином, і не дворянин, а почував себе зверхнью перед зарозумілим пихатим хвальком. Свої офіцерські погони він заробив чесно, у бою. Про нього ніхто не може сказати, що він, Андрій Падалка, ховався в бліндажі під час штурму, як це іноді траплялося з Козюшевським. Та й останній його подвиг, коли він під Тернополем узяв у полон австрійського штабного офіцера, високо оцінений командуванням фронту. Коли б не тяжка рана розривною кулею в ліве плече, він показав би себе і в наступних боях і не став би вислуховувати зараз цю зарозумілу мізерію...

— Штабс-капітане, ви, здається, зволили образитись. Не варто, колего. Я передумав. Я не візьму вас своїм ад'ютантом, коли, дастъ бог, стану полковником. Мені потрібний буде кмітливий, з доброю кебетою і неодмінно хороший офіцер, а цих властивостей, на жаль, вам, штабс-капітане, досі бракувало.

Козюшевський змінився на обличчі, воно побуріло, потім узялося плямами.

— Що ви маєте на увазі, підпоручику? — ледве видавив з себе.

— А те, пане Козюшевський, що після останнього бою під Почаєвом — пригадуєте таке містечко на Волині? — ви позбулися половини людей. Так бездарно воювати... — Андрій замовк, побачивши, як штабс-капітанова ліва рука потягнулася до кобури на правому боці. — Вам допомогти, колего? — раптом спітав, не міняючи серйозного тону.

— Ви, ви... — штабс-капітан душився від люті, — ви негідник! З такими хамами в мене завжди була одна розмова...

— Розумію, пане Козюшевський. — Добрі карі Андрієві очі скаламутилися, потемніли. — Ale не забувайте, що моя права рука цілком здорована. — Підпоручик поклав долоню на кобуру свого револьвера. — Не забувайте, прошу вас.

Штабс-капітан опустив руку, він, очевидно, знав вдачу підпоручика, про котрого ходила на фронті чутка як про людину виняткової хоробрості.

— Ну що ж, — не втрачаючи гонору, процідив він зневажливо крізь зуби, — ви ще, сподіваюся, заплатите мені, підпоручику, за цю зухвалість. Я почекаю, поки загоїться моя рука.

— Гаразд, штабс-капітане, ви отримаєте сатисфакцію. Я теж почекаю.

Вони, може, пішли б і далі разом, аж до перону станції, коли б не побачили перед собою старшою сестри-жалібниці, вродливої панни, сіра червонохресна форма якої не стушовувала, а підкresлювала її витончену елегантність і красу. Легким кроком, притримуючи правою рукою ледь піднятій бік довгої шовкової сукні, поверталася вона звідти, куди простували пани офіцери, — з головного перону станції.

— О, панове! У такому бойовому риштунку? — здивувалася вона.— При зброй? Може, панове намірились розправитися з комендантом? Вже не треба. Зараз поїдемо.— Сестра-жалібниця невесело всміхнулася.— Я дала їм слово, що коли нас негайно не пропустять на Київ, ми зараз же вивантажимо їм на платформу наших тифозних хворих. За півгодини причеплять паровоз, а за дві ми будемо в Києві.

Козюшевський з вдячністю прикладав руку до грудей і дуже членно вклонився панночці.

— Ви геній, панно Галино! — прорік штабс-капітан.— Тих тилових пацюків так і треба вчити. Зараз же доповім своїм колегам про ваш подвиг, панно Галино!

Цокнувши закаблуками, він повернувся і швидким кроком попротував до вагона.

Сестра-жалібниця — кароока, з ніжними, ледь помітними рум'янцями на блідому обличчі Галина Батенко, або, як її всі кликали, «сестриця Галина», — закохала в себе мало чи не всіх пасажирів санітарного поїзда. Навіть підстаркуваті, з бородами солдати, котрим так тяжко було зі своїми ранами у тісних вагонах, навіть вони стихали при її появлі і дивилися на сестрицю Галину такими безмежно вдячними очима, наче вона однією лише доброю усмішкою відбирава від них болі, а натомість дарувала здоров'я і спокій.

— Здається, цікавий діалог відбувся у вас із штабс-капітаном Козюшевським,— наче між іншим зауважила сестриця, коли вона з підпоручиком вийшла на перон.— Ви однополчани з ним? — спитала.

— На жаль, так,— відповів підпоручик.

— Чому «на жаль»? — здивувалася Галина.

— А тому...— Спершу немовби завагався Андрій, пройшов з дівчиною кілька кроків мовчки, а потім, глянувши в обличчя, що, як йому здалося, виказувало до нього стільки симпатії та щирої уваги, зважився виповісти їй те, що зараз, по розмові з Козюшевським, рвалося з його схвильованої душі.— А тому, панночко... що саме через таких чванькуватих бездар, через таких лжепатріотів і лежебок ми програємо війну. Галичина, тепер кожному ясно, вже пропала для нас.

— Хто у вас командир полку?

— Полковник Осипов. Може, чули? До пари Козюшевському. Такий же держиморда та егоїст. Крім убогого дворянства, нема в них нічого за душою. Боже, скільки там лягло нашого брата! А за що? За які ідеали, за які блага ми встелили трупом Карпатські гори? Тільки й того, що десь там, далеко від фронту, згадає піп в числі усопших раба божого...

— Стривайте, підпоручику,— спинила його здивована сестриця Галина.— Чи личить така мова російському офіцерові? Ви ж давали присягу на вірність государю.

— Так, давав. І я ні разу не порушив присяги. Я чесно бився. І мовчав, мовчав, душив усе, що у серці піднімалося. А сьогодні от, по розмові з тим... сьогодні, бачте, прорвало. Ненавиджу таких. Їм

вітчизна не потрібна. Вони не люблять тих, кого ведуть у бій. Не ведуть, а пхають. Пхають поперед себе на згубу, на смерть.

— Схаменіться, підпоручику,— стримала його Галина. Вона оглянула перон, сказала тихцем, сувро: — Як ви зважились отак відверто відкривати душу чужій людині?

«Чужій людині»? Він спинився, по-хлоп'ячому зніяковів, спідлоба глянув на дівчину. Спитав себе: чи не настав оце час, Андрію, виповнити її таємницю свого серця? Признатися, що він уподобав її з першого дня, уподобав за дівочу гордість з офіцерами і за її ласкальність з тими, кого везли покотом у душних товарів вагонах, уподобав за ніжність її пальців, якими вона так цілюще торкалася при перев'язках його рани.

— Пробачте,— ледь чутно озвався, не сміючи глянути їй у вічі,— повірте мені, панночко, що чужій людині я не зважився б.... Він змовк, знітися до краю, розгубив слова, якими мав довести дівчині свою прихильність.

Щось подібне трапилося з ним позаторік, коли його, учня третього курсу сільськогосподарського училища, викликали на засідання педагогічної ради. Він стояв перед учителями, як у густому тумані, до його слуху ледве доходили їхні голоси: Андрія допитували, як він смів принести на урок закону божого недозволену книгу, як наважився передавати з парті на парту, щоб усі могли, замість слухати о. Геннадія, читати той богопротивний вірш із забороненої книжки. Управитель училища хотів знати, хто Андрієві дав цю книжку і чи має він однодумців, з котрими потай читає її.

Андрій слухав і не слухав. Він стояв такий безпорадний! Здається, серед цих доскіпливих голосів не почув лише Цикова та Полетаєва. Андрій певен: серця цих двох учителів були з ним, він відчував їхню підтримку, та що подіш, парубче, коли переважна більшість учителів готова розправитися з тобою. Від тебе вимагають каєття, тебе хочуть поставити на коліна, тобі погрожують поліцією, лякають фронтом...

«Скажи, Падалко,— заговорив нарешті сам батюшка Григорович,— ти віриш у бога? Певно, що віриш, раз тебе хрестили у святій купелі. Поясни мені, юначе, як міг ти, син християнина,— я ж знов твого покійного отця,— як міг ти читати, та ще й інших до того намовляти, як міг ти вірити в те мерзнене писання малоросійського безбожника, коли тебе ще в першому класі вчили, що дух божий зійшов на святу Марію і вона, непорочна, породила...»

Туман розвівся. Шевченкова Марія, привабливий образ якої перейшов з «Кобзаря» в Андрієву душу, підохочувала його не поступатися патлатому, дарма що той лякаєв Андрія тяжкими карами господніми...

«Все те, про що ви, батюшко, говорили на уроках про зачатіє від духа божого,— Андрій спинився, на якусь мить злякався того, що мало зараз злетіти з його уст, та, кинувши погляд на учителя Цикова, підбадьорився і закінчив словами, від яких священик аж зіщулився,— все те, батюшко, суперечить законам науки

і скидається більше на веселу байку. Мудрий Дарвін, наприклад, сказав би...»

Григорович затряс кулаками, закричав несамовито: «Замовч, бого-відступнику!» — а коли Циков кинув репліку, що Дарвіна не завадило б усім, у тому числі й отцю Геннадію, при такій нагоді послухати, священик спершу скопився з крісла, змахнув широкими рукавами ряси і раптом безсило осікся, опустив безвільно руки, сказав, звертаючись до управителя:

«От від кого дістають наші вихованці малоросійські книжки. Прошу, панове. Казенне училище, що досі випускало добропорядних, відданих государю імператору земських агрономів, дякуючи старанням пана Цикова, випускатиме анархістів та інших бунтарів».

Протираючи хустиною окуляри, завжды поважний і врівноважений Циков знову кинув в'їдливу репліку:

«У вас безмежна фантазія, отче Геннадію, коли ви спроможні гуманній поезії Шевченка приспівати такі властивості...»

«Гуманній? — зойкнув той і виряченими очима повів по учителях.— Ви чуєте, панове? Боговідступна писанина малоросійського бунтівника...»

«Пробачте, отче Геннадію, цією, як ви кажете, боговідступною поезією пишається усія Малоросія».

Дійшло б до тяжкої сварки між учителями (і то в присутності учня!), коли б управитель школи (він не мав звички спізнюватися на вечерю до своєї дами) не постукав олівцем об стіл. Нил Якович недолюблював Цикова за його лібералізм у поглядах, а проте мусив вважати на авторитет ученого агронома і тому змовчав на його репліку, а священика попросив сісти. Пошипуючи борідку (чорну, клинцовату, як казали злі язики — спеціально пещену для дружини ветеринарного лікаря!), управитель училища запропонував педагогам віддати Андрія Падалку в армію і тим самим раз і назавжди позбутися небезпечного бешкетника.

«Ниле Яковичу,— поспішив поправити його Андрій,— ви спізнилися з моїм звільненням. Я сам добровільно їду на фронт».

Майже такий самий душевний стан одчайдушної рішучості був у Андрія і зараз. Стояв, як у густому тумані, перед світлою красою панночки. Ніби такий самий образ одухотвореної краси відкарбувався в його пам'яті після прочитання Шевченкової «Марії». Сестра-жалібниця. Цнотлива, добра серцем, готова поділитися ним з тими стражденними, котрих за браком місця поклали покотом у тісних вагонах. Хто вона така? І горда, і разом з тим упокорена, тиха. Звідки прийшла сюди, в цей страдницький ешелон? Княжна? Чиясь нареченя? А може, то вийшла з Шевченкової поеми сама Марія? Щоб бути серед простих людей, щоб полегшити їм іхні страждання?..

І враз розвія вся туман, Андрій дав волю своїм почуттям.

— Чужій людині, сестрице Галино, я й справді не зважився б цього сказати, а вам... а ви для мене... Дозвольте вам признатися: ви для мене — як рідна, як найрідніша. І коли ви навіть відвернетесь од мене або піднімете на глум, я, однаково признаюсь, що після фронтового пекла ви з'явилися мені як святий небесний образ...

Галина підняла руку, щоб обірвати цей потік схвилюваних слів:

— Не треба, підпоручику. Я вдячна вам. І на вашу відвіртість відповім тим самим. Я всю дорогу з фронту приглядалася до вас. Мені приємно було познайомитися з офіцером, який не подібний до тих, інших. І мені хотілося б, щоб наше знайомство не кінчилося цією розмовою, а продовжилося за інших обставин.— Вона оглянулась на гудок паровоза, що підходив до санітарного ешелону.— А зараз, підпоручику, вертаймося до вагонів.

IV

Стойть перед великим отвором високої дзвіниці і не може, ні, не хоче відірватися думкою від того найдорожчого, що ще не зблякло в його пам'яті, що в хвилини смутку греє йому душу. Образ біолицьої, прихильної до нього дівчини закарбувався на все життя в його серці. Скільки вже років минуло з того дня, як він її востаннє бачив,— обросло обличча бородою, посрібилися скроні, а серце не розстаеться з дівчиною, що зважилася потасмно, наперекір суворому батькові, навчити Гриця грі на роялі. Щоразу, як сходить на свій дерев'яний «трон», звідки тягнуться до кожного дзвону конопляні мотузочки, в його уяві виринають вишикувані в ряд клавіші чорного рояля, по яких світлими метеликами пурхають ніжні пальчики дівчини. Мабуть, він тому так легко, з натхненням і дзвонить, що завжди бачить панночку коло себе і чує її голос: «Ти сміливіше, Грицю, бери кожну ноту, не бійся, вона мусить заспівати так, як саме ти хочеш...»

Сьогодні знову викликав до себе ігумен дзвонаря о. Серафима на відвірту розмову.

— Брате Серафиме,— почав дебелій, товстолицій, з чорними банькатими очима чолов'яга, у широкій чорній рясі, недбало розстебнутій під густою чорною бородою.— Щойно випровадив я гостя.

Ігумен зробив паузу, в лінівій позі відкинувся плечима на високу різьблену спинку крісла, щоб по цьому вступу взятися до головнішого, до тої вельми делікатної справи, в якій приходив до нього знайомий з попередніх візитів жандармський офіцер.

За цю коротку паузу колишній Гриць, а тепер о. Серафим, знову, вже який раз, устиг побачити себе і в панському саду з лопатою в руках, і за роялем поряд панночки, і в смертельному двобої з її батьком...

«Ну-ну, говори,— підохочував подумки ігумена дзвонар.— Таж ти нічим новим мене не здивуєш. Буде те саме, що і в попередні візити твого гостя. Скажеш: «Приходив жандармський офіцер, вимагав видати дзвонаря Григорія Дем'янчука, та нова сума поки що втихомирila його...» А потім, прикладши м'ясисту білу долоню до нагрудного хреста, підкотиши угору очі і поведеш мову про те ж саме: «Я всі твої гріхи, брате Серафиме, беру на себе, я денно і нощно молюся за тебе перед Богом, і хоч нашій святій обителі це в чималу копійку обходитьсь, брате Серафиме, ми відстоїли тебе перед правосуддям. І за це, брате Серафиме, ти дзвонитиш ще краще, чи не так? І наш монастир затмарить своїми дзвонами славу Видубецького монастиря,

і ця слава, слава небесного дзвононаря, в якому втілився дух божий, поверне до нас тисячні натовпи прочан, і наш монастир святого Іоанна стане багатим, і ми, брате Серафиме, справимо тобі нову рясу...»

Велике тіло ігумена поворухнулося, він сів рівно, повернув голову до дзвононаря, що стояв перед письмовим столом, ласкаво посміхнувся:

— Так от що, брате Серафиме. Нас ніхто тут не чує, і те, що я тобі зараз скажу, повинно піти разом з тобою в могилу. Така воля всевишнього.

— Я слухаю, преосвящений отче,— озвався дзвононар.

— Слухай, слухай, брате Серафиме. Гість, якого я недавно випровадив звідси, вимагає законної винагороди.

Те, що почув зараз Дем'янчук, і приголомшило його, і сповнило великою радістю. Ігумен вимагав від о. Серафима узяти на себе, крім дзвононарства, ще одну місію: таємно простежити, звідки з того грішного світу потрапляють за монастирські мури, і навіть у храм господній, оті богом прокляті, писані антихристом, друковані папірці, в которых закликається до бунту проти государя імператора та його слуг. Дем'янчук мусив вдавати смиренного, підтакувати, киваючи головою, мусив приховувати свою радість, бо ж із ним, з тим самим «державним злочинцем», котрий власною рукою сіє ці «антихристові» метелики, радяться, йому довіряють, його кличути допомогти... Ах, як йому клекотить всередині усе від радості, як хочеться, коли б він міг обернутися в колишнього Гриця, змахнути над головою ігумена батогом і зухвало ляскнути, ляскнути, регочучи так, щоб усі святі образи на стіні повіпадали з рам...

— Мій гість,— закінчував ігумен,— має право сподіватися, що брат Серафим достойно віддячить за ті послуги, котрі йому протягом кількох років чинила адміністрація. Адже ж ти, брате Серафиме, вже давно згнів би на каторзі, коли б не наш захист перед богом і правосуддям.

Про все це згадуючи, стоїть Дем'янчук перед чотирикутним отвором дзвіниці, дивиться згори то на далеке місто, то на земляні велетенські свіжі горби-могили, серед яких піднімається вгору сіра куполоподібна будівля пам'ятника-церкви. Думає про трагедію людей, одягнених у сірі шинелі, що тисячами гинуть щоденно «в ім'я золотого ідола», як писалося в останній переданій із заводу «Арсенал» листівці. Але підпільний комітет робить своє діло. Серед солдатів Київського гарнізону, серед поранених у лазаретах і навіть тут, у монастирі, серед простого люду прочан, що все ще тягнуться сюди з далеких губерній, ходять антивоєнні більшовицькі листівки. «Брат Серафим» теж причетний до цього. О, знала б поліція, у що обернулися таємні пори у підвалах монастирської дзвіниці! Вгорі дзвони розносять по придніпровських кручах господній благовіст, а під ногами, унизу, чекають своєї черги листівки, котрі правою життя руйнують цей благовіст у людських душах і, руйнуючи, кличути до боротьби.

Глянув на кишеневський годинник. За чверть години треба будити монастирську братію до молитви, а Василько й досі не повернувся з Подолу. З сьогоднішнього дня і він, може, стане у пригоді. Коли,

звичайно, дозволить Заболотний... Може, скаже, не варто втягувати хлопця у цю небезпечну гру.

Згадав і себе у такому віці. Спритний, трохи розбишакуватий. Тягнувся до музики, до ніжної пісні, все довкола себе оцінював, пропускаючи крізь звучання серця. Коли б не зустріч із панночкою, грав би людям на весілях, а може, як Сковорода, поклав би в торбину поруч шматка хліба сопілочку та книжку і пішов би у світ шукати нової правди. А найпевніше — став би смиренним, наляканим божою карою ченцем. Каявся б, замолюючи свій гріх, аж до самої смерті, якби не нещасний випадок на Дніпрі. Молодий дзвонар, що не навчився ще коротати своє дозвілля в молитвах і чарці, захотів, спонуканий до того молодістю, покататися по Дніпрі. Він сів у човен, вибрався на середину ріки і, замість уникати зустрічних транспортів, став гойдатися на хвилях, створюваних лопатями пароплавів. І досі він не може пригадати, яким чином черпнув його човен води. Удар баржі і швидка течія довершили катастрофу: молодий, ще безвусий чернець, що заплутався в широких фалдах ряси, мав би піти на дно глибокої ріки, коли б машиніст Заболотний не нагодився випадково на палубу свого буксира. Він кинув прив'язаний до мотузки рятівний круг і разом з ним витягнув нагору переляканого ченця.

Такі були хвилини первого знайомства з людиною, яка «згодом стала Дем'янчукові учителем і другом. Монастирському дзвонареві припав до серця машиніст Заболотний: щирим співчутливим словом він легко викликав молодого ченця на відверту розмову, і той, опинившися у каюті машиніста, признався, що він приречений до кінця днів своїх не кидати монастиря і до самої смерті відмолявати свій тяжкий гріх...

Який то був гріх, мудрий і тактовний Заболотний не став розпитувати, та минув якийсь час, може, півроку, а може, й більше, і дзвонар Серафим, що все частіше й частіше став шукати нагоди зустрітися з машиністом буксира, якось сам признався, за який гріх він прийняв на себе цю кару.

Заболотний тоді сказав, не приховуючи іронії:

— А коли б не ви пана, а пан вас послав до господа бога, тоді, як ви гадаєте, отче Серафиме, став би він отак каратися молитвою?

Дем'янчук знидав плечима, не міг уявити собі гордого, багатого поміщика в ролі служняного, покірного дзвонара, але гріх є гріх, невинно пролита людська кров нахилить найгордішу голову, і, може, поміщик теж зрікся б цього грішного світу...

— Ні, — відповів за Дем'янчука машиніст Заболотний, — пан заплатив би за свій гріх добрими грішми. Підкупив би і суддю, і бога. — А відтак додав: — На вашому місці, отче Серафиме, кожний, хто почуває себе не рабом, а людиною, порішив би його.

З того часу втратив душевну рівновагу молодий дзвонар. Машиністові слова не виходили з голови, глибоко запали в душу. «Кожний, хто почуває себе не рабом...» «Так-так», — згоджувався в думці Дем'янчук. Він тоді не почував себе рабом. Панночка впевнила свого милого садівника, що батько вийшав з дому на довший час (так принаймні бувало завжди, коли господар дому покидав садибу

і виїджав або на гульбища до сусідів, або в якихось справах до повітового міста), і Гриць міг сміливо пробиратися таємним ходом до палацу й сідати за рояль.

У той вечір панночка сиділа обіч нього, перегортала перед ним ноти і мало вже спиняла його гру. За рік він оволодів основами гри, знов ноти, вивчив напам'ять деякі класичні п'еси і навіть пробував імпровізувати. Після вправ панночка попросила заспівати її улюблену пісню про Морозенка, а сама пересунулася на його місце, щоб акомпанувати...

І раптом його спів обірвав крик панночки. Він повернув голову, побачив перед собою пана, у піднятій руці уздрів гарапник, що ст-от мав шмагнути його по лиці. Ale Гриць устиг ухиливтися. Гарапник зачепив тільки плече, обпік його... Гриць скочив убік, знов ухилився від удару, а коли пан скочився за револьвер, опустив на панову голову те, що мав під рукою,— буковий стілець.

Отак скінчилася Грицева музика. Два роки тікав від поліції, замітав сліди у великих містах, працював вантажником в Одесському порту, потім перебрався до Москви, до Харкова і, нарешті, до Києва. Поліція і тягар гріха не давали йому жити. Молився, каявся, під ім'ям брата Серафима вступив ченцем до Святотроїцького монастиря, став дзвонарем, полюбив церковний благовіст і жив би, може, так до самої старості, коли б поліція не знайшла його й тут. Виручив ігумен. Він достойно оцінив музичні здібності брата Серафима. Такого дзвонара не було в жодному київському монастирі. Святотроїцький монастир недавно заснований, недобудований, ледве спромігся на моші святого Іони, не мав ще оригінальних чудес, бо бракувало коштів, і такий талановитий дзвонар, як брат Серафим, був справжнім скарбом для бідної обителі.

Дзвонар знову глянув на годинник. Лишалося три хвилини до початку благовісту. Поправив закочені до ліктів рукави чорної сорочки, заніс ногу на східці, що вели до дзвонарського «пультя». I враз спинився, почувши внизу знайомі легкі кроки. Пішов назустріч хлопцеві, зачекав, поки його білява голова виткнулася з темного отвору сходів, привітав доброю ласкавою усмішкою:

— Молодець, що не запізнився. Пора вже дзвонити.

— Ох, знали б ви, отче Серафиме, як мене у тій хатині над Дніпром...— почав задиханий Василь, але дзвонар обірвав його, прикладвши пальці до уст. Сказав упівголоса:

— Привчайся, Василю, говорити неголосно. В святих місцях завжди розмовляють тихо. Бог і так нас почує, а люди не повинні нашої розмови чути.— I, кивнувши хлопцеві на великий дзвін, звелів: — Залазь. Ігумен любить акуратність.

v

Катерина вибрала час, коли в хаті не було нікого, сіла за стіл і, умочивши перо в каламар, присунула до себе аркуш паперу, щоб почати синові листа.

Але як почати? Підняла очі на образ святої Марії. «Допоможи, Богородице, порадь, з чого маю починати».

Схилила голову, підгорнула чорне пасмо волосся, що зсунулося на лиці, торкнулась пером аркуша паперу... і враз, ніби Василько сидів обіч неї, почула його тихий голос:

«Ви ся не стидайте, мамо, я вам повім, що маєте писати».

«Я не стидам ся, сину, я лем не знам, з чого зачинати. Бо, може, тя юж на світі не є».

«Агій на вас, мамо. Чого то я би мав пропасти? Прецінь я не з австрійцями, а з москалями пішов».

«Знам, знам, Василечку, тому й пиши ти, що видів тя стрижків побратим Щерба, як вас во Львові на станцію вели...»

«О, в Росії, мамо, я не загину. Пиште сміло. А я ся посмотрю, який з вас писар. Таж татові до Гамерики ви вмілі писати. Лем не плачте, матусе, витріте очі...»

«Добре, сину, я витру...»

Тверді незграбні пальці натиснули на перо, воно заскрипіло, лишаючи за собою чорний лінійний слід.

«Дорогий Василечку, сину мій рідний. Я жива і здоровна, і Йосип здоровий, і вшитки¹ ми, дякувати богові, живі й здорові, чого й тобі, сину, зичимо. Минула весна без тебе, а потім і літо, а тебе, Василечку, все ще немає. Не вертаєшся домів. Коли тобі там ліпше, то й не вертайся, лем не забувай про нас. А то ти вже перестав нам снитися. Перше кожну ніч приходив-ес во сні до мя, тішив мя тим, що ти здоровий, що близько десь там коло царя, а тепер перестав снитися, і я юж не знам, що маю робити. Єгомость Кручинський сказав мі на сповіді, що москалі зроблять з тебе перекинчика, такого нібіто пса, котрий зрікається всього рідного, і навіть матері. А я тому єгомостю не вірю, бо ми виділи москалів. Певно, хочеш знати про тата? Нема ще з війни. Десь нібіто на італійському фронті мучиться. Додому ся повертають лем каліки. А дехто вже ніколи не повернеться. Я молю бога, щоби й ми не зосталися сиротами, бо що я тоді з дітьми вдію. Молись і ти, Василечку. Я чула, що в Росії люди православні що до них пан біг близьче, аніж до католиків, то ти вже, сину, не шкодуй своїх поклонів задля нашого вітця. Повім тобі й про товариша твого Суханю. Банує за тобом, Василю, мало не щодня приходить до нас та все питает про тебе. Його отець, який був недужий, а теж воює італійців. Мусить воювати, раз цісар того собі хоче. Дома у Сухань убого, ще бідніше за нас. Хтів би неборака вчитися в Кракові на малярській академії, про се лем mrіє, та замість академії мусить на фабрику йти, учнем лякерника². Гніздурова мама лишилася сама з дітьми, помер отець, і столярський верстат стойть тепер без діла. Був би Сергій дома, то майстрував би щось на верстаті і не сиділи б діти голодні.

А ти, сину, як ся маєш? Як би-м я хтіла побути коло тебе хоч хвилиночку. Щоб уздріти тебе, щоб бодай зазирнути тобі в очі, а може, хоч слівце повісти...»

¹ В шитки — всі.

² Лякерник — лакувальник.

От і всі новини, Василечку. Тяжко мі писати, а я не відривалася б від паперу, писала би-м і писала би-м. Бо ти повійен знати, що ми вшитки про тя думаємо, і щодня згадуємо, і в бога випрошуємо для тя ліпшої долі. Ось чути голоси дітей... Ой, мало-м не забула про стрижка Петра. Його злапали десь во Львові москалі, хтіли повісити, як австрійського шпиона, та, слава богові, знайшовся мудріший, з добрим серцем москаль, він і допоміг нашому стрижкові втекти. Втік, неборака, від москалів, а потрапив до рук австрійських жандармів. З того часу Михайло Щерба його не видів, лем довідався від сяноцького коменданта Скалки, що нашого професора запакували кудись аж за Відень, до Талергофа, де загнали вшитки наших «москвофілів».

Цокнула клямка, широко відчинилися темні сінешні двері. Катерина подумала, що лист допише ввечері, як діти полягають спати, й, відклавши ручку, повернулася до них. Мимоволі замилувалася ними, усміхнулася. Як ій не тяжко, подумала собі, а без дітей, здається, й дні не прожила б. З ними Катерині і горе не таке ніби дошкаульне, і є задля кого трудитися, і сякі-такі надії до серця горнутуться. Так прецінні кінчиться війна, і знову всі походяться до рідної хати. Поглядала, як дванадцятилітній, з чорним чубчиком, темноокий Йосип притримався з дітьми по-дорослому, як найменший Петрусь, вирвавшись з його руки, з криком «я сам, я сам» почав кумедно, боком якось, перелазити через поріг, як Зоя, намагаючись допомогти йому, полетіла з порога додолу, ще й Петруся потягнула за собою. Коло дверей зчинився шарварок, Петрусь, певно, ударився, бо жалісливо запищав, потягнувшись ручками до Йосипа, і той, нахилившись, узяв малого на руки, пригорнув і, цілуочи у щічку, почав заспокоювати.

Після того як Василя не стало в домі, Йосип відчув себе найстаршим, став слухняним, за дітьми доглядав, як справжня нянька, одне слово, намагався замінити відсутнього старшого брата, хоч це йому не завжди вдавалося.

Слідом за дітьми до хати зайшов Суханя.

— Слава Ісусу,— привітався Іван, знімаючи з голови заляпану свіжими фарбами кепку. Кинув її на лаву, підійшов більше до столу.

— Сідай, Іванку,— запросила газдиня.— Та оповіж, як ти там ся маєш на тій фабриці. Ти тільки що з роботи?

— З роботи,— стверджив Суханя.

— І який гнеска¹ майстер? Подобрішав?

Суханя відмахнувся.

— Подобрішав.— У його голосі забриніла зла іронія.— Як то удав може подобрішати, коли перед ним кролик? — Суханя присів на лаву, докінчив похмуро, з гнівом: — Вимагат, аби-м не мав ніяких стосунків з Пьюнтеком.

— О, то добрий мі майстер, шляк би його трафив.— Катерина підвелася з лави, щоб віднести до ванькирчика недокінчений лист.

— Кому, тете, пишете? — поцікавився Суханя.

— Василеві,— відповіла господиня.

Суханя посміхнувся.

¹ Гнеска — сьогодні.

- А якою поштою, тете Катерино, пошлете?
- У поштову скриньку вкину. Чей же ти видів — повісили нову на стіні пошти. Як до Гамерики писала-м, так само туди опускала.
- Ви забули про війну, тете Катерино?
- Но то нех она обійде її.
- Хто?
- А пошта.

Суханя спершу засміялася, а потім пояснив Катерині, що зараз усе підкорено війні, що всякі звязки між ворожими країнами, як сказав йому Пьюнтек, обірвані, і лишається лем одне — Міжнародний комітет Червоного Хреста, який діє через нейтральну Швейцарію.

— А тепер посмодте ся сей лист... — Суханя вийняв його з кишени синьої блузи. — Той лист обійшовся без Червоного Хреста. — Підніс до очей, з цікавістю оглянув з обох боків. — Штемпель військовий. Певно, газда Іван пише вам.

В хаті притихли, очі дітвори вп'ялися у конверт, що перейшов від Сухані до маминих рук. І навіть малий Петrusь, ніби справді щось тямив у цьому, стежив своїми світлими оченятами за маминими пальцями, що обережно, ніби аж боязко, почали розпечатувати конверт. Потім Катерина розгорнула учетверо складений аркуш, піднесла його до очей, нахмурила брови.

— Що се значить, Іване? Не по-нашому писано.

Її тривога передалася і Сухані. Він узяв лист, глянув на перший рядок письма, сказав:

— Німець якийсь шкрябав. — Катерина глухо застогнала, зробила такий рух, ніби раптом ковтнула отруйного повітря, але Суханя вчасно перебив її відчай окриком:

— Не смутіться, тете Катерино, газда Іван пише! Бігме, правда.

— Німецьком мовом? — не вірила Катерина. — Звідки він знає?

— Не знов, а тепер знає. — Суханя був розумний і чуйний хлопець, він одразу зрозумів, що правда листа могла б тяжко, а може, навіть смертельно вразити газдиню Катерину, і тому зважився перекладати німецьке писання своїм перекладом. — От послухайте, тете Катерино: «Дорога моя Касько». — Далі в листі мовилося: «Не дивуйся, що пише тобі не моя рука. Руки мої цілком забинтовані, і я не відаю, чи будуть вони колись годні тримати чепиги або косу», — а Суханя переклав: — «Не дивуйся, що мі усе ся онімечив. Тут самі німці, і я вже, слава богові, навчився по-іхньому шварготіти». — В листі потім писалося: «Знайшовся добрий чоловік, що вигреб мя ледве живого з засипаних каменьюм шанців», а Суханя переклав: — «Воюємо, слава богові, файно, б'ємо італійців, щоб якнайшвидше віддали нам свої макарони». — Німець писав зі слів тяжко пораненого слов'янського жовніра: «Розбита від вибуху власної гармати скеля скотилася уламками на наш окіп...», а Суханя, запам'ятивши цю фразу з недавнього татового листа, навмисно чітко, як по складах, читав: — «Молю ласкавого бога, щоб ви ся дочекали мене живі, здорові. Наші офіцери, щоб ім пан біг здоров'я дав, все нас підохочують італійськими макаронами: от заберемо ту файну Італію, то вже, хлоп'ята, на повне черево наймося тих макарон!» — Наступний рядок ніби сипнув

Сухані межі очі гарячим приском. Перед очима в нього заряботіли, забігали, закрутилися якісь химерні кола. Але напружив зір, щоб прочитати: «Не знаю, Касько, хто з нас щасливіший: я чи, може, Штефан Суханя. Не є юж нашого сусіди. Наївся, неборака, італійської землі».

Іван Суханя зблід.

— Що з тобом, Іванку? — спітала Катерина.— Чого-сь такий став? Може...— Вона запнулася, здушена страшним припущенням, що з її мужем щось трапилося.

— Пише газда Іван про мого вітця,— сказав Суханя, повертаючи їй лист.— Не є юж мого няня на світі живого.

Схопивши з лави кепку, він вискочив з хати перше, аніж Катерина могла знайти для нього якесь слово втіхи.

VI

Що зі мною діється? Де подівся мій спокій, моя віра у «божий промисел», у ту божу справедливість, що таки запанує на землі нанерекір усім ворогам миру?

Наш наставник о. Василій часто вживав ці незрозумілі для мене слова. «Божий промисел — це вища мудрість господня, це перст господній, який скарає інаковірючих, тих, що прийшли на наші землі зі своїм поганським мечем». Але яка сила в тому «божому промислі», коли австро-німецькі війська стоять на російській землі? І чому той «перст господній» не карає інаковірючих, тобто католиків, з котрих складається австрійська армія?

Отак потроху, непомітно покидає мене віра... Ні-ні, я не те хотів сказати! Як можна позбутися віри, коли мій рідний край і досі ще не звільнений від швабів? Всевишній не може бути таким байдужим до нашої долі. Російська армія мусить перемогти!

Найбільше тривожать мене розмови з дзвонарем на теми житейської сутності. Я все ще не можу зрозуміти тих крамарів, про котрих о. Серафим сказав, що кожна солдатська голова приносить їм файній зиск. Він радив мені сходити до київських Липок, де живуть одні баґачі, і подивитися на їхні нові будиночки. «То все на людській крові, на зиску з війни побудовано»,— сказав мені зі смутком о. Серафим.

Між молитвами, до котрих ченців треба будити зі сну всіма дзвонами, я непомітно вислизаю за товсті монастирські мури, приглядаючись до тутешніх людей, інколи зважуюсь заглянути на солдатський цвинтар. То буває найстрашніше — дивитися, як одну за одною везуть кіньми домовини з мерцями, як старі солдати риють для них глибокі ями, як ті ями заповнюють ряди чорних трун...

— Що тебе, хлопче, так цікавить тут? — спітав мене якось один з бородатих солдатів-копачів. Він устромив у ґрунт лопату, витер рукавом гімнастерки рясний піт з широкого, аж мусянжевого від сонця лиця і, діставши з кишені штанів заложений квітчастий кисет з махоркою, заходився неквапно скручувати цигарку.— А то я тебе вже не вперше тут бачу.— Я мовчав, задивившись на його

грубі, з позбиваними нігтями пальці, котрі чомусь дуже скідалися на татові... — Чи, може, когось із своїх сподівається тут, між оцими, стріти? — Солдат кивнув головою на ряд домовин, котрі чекали своєї черги на жовтій глині. Я аж здригнувся від цього запитання, по всьому тілу побігли мурашки, хоч зовні я удав спокійного і, поправивши на голові кепку, відповів, що я вихованець «Галицько-руського приятства» і що мій тато теперечки в австрійській армії.

Солдат невесело посміхнувся.

— Трапляється усіляко, хлопче,— підносячи сірник до цигарки, озвався він по хвилині. — Трапляється, що й австрійка затешеться серед наших. Смерть — вона рівняє всіх. Австрійці чи москалі — всі люди. Хоч і не однакової віри, а люди.

Отакі відвідини цвінтаря і відверті бесіди з солдатами-гробарями лишали глибокий слід у душі, надовго закарбовувались у моїй пам'яті. Особливо лякали мене сни. Я прокидався після них, як очманілій, і, обливачуючись потом, не зінав, що діяти з собою. Там, у рідному селі, я не видів такого страхіття. Лем у перший день, як прийшли до нас москалі, я уздрів кількох убитих козаків-оркестрантів, потім перелякала мене смерть газди Покути, але то були поодинокі смертні випадки, а тут, ніби на трупній фабриці, сунули, гуркотіли по камінню вози з чорними гробами...

Одного ранку я прокинувся від власного крику, скопився задиханий з подушки, сів, мокрий від страху.

— Що з тобою? — озвався з своего ліжка Гніздур. — Чого кричиш?

— Поганий сон,— відповів я, оглядаючись на вузьку смугу місячного світла у вікні келії.

— Ти скоро чортів уздриш, коли не повернешся до молитов.

— Молитви не поможуть, Сергію,— відповів я.

— А що тоді?

— Не можу я видіти отої кари божої, отого цвінтаря.

— А ти не гляди туди.

— Що ж я — худобина яка, щоб не видіти? Лем тільки вилізу на дзвіницю, як очі самі позирають у той бік.

— Ти дуже мудрий, Василю, мудріший за нашого отця наставника. Істи тобі дають? Дають. То жив би собі тихо.

— Hi, я вже не можу «тихо». Я не маленький. Я все розумію.

— О, та ти мудрагель,— закінчив зневажливо Гніздур. — Дивися тільки, щоб ти не звар'ював від свого розуму. Бо щось забагато його в тебе.

З Гніздуром, моїм колишнім товарищем і побратимом, наші щиро-сердечні стосунки з кожним днем гіршали. Сергієві не подобається, наприклад, те, що я іноді підсміюся з череватих ченців, котрі нич не роблять, лем їдять, сплять і богу моляться. А коли одного разу Сергій застав мене за писанням смішної сцени, в котрій о. Варламій із суміжної келії бачить гріховний сон (його сам люципер годував ковбасою та заливав оковитою!), він, зчинивши крик, кинувся виривати в мене зошит, а діставши доброго стусана, виповів мені все, що мав на думці:

— Хизуєшся своїм дзвонарством? А я знаю, який ти дзвонар. Ти дзвониш не для бога, а для своєї забави. Хіба я не виджу? Ти вже ні вранці, ні перед сном не молишся. І до церкви перестав ходити.

Я відповів:

— А про що я маю молити бога? Австрійців з Галичини він не погнав, москалям не допоміг. Хіба се пану богові важко було вчинити?

Сергій заперечив мені словами отця наставника, котрі той виголосив після поразки російських військ під Львовом:

— Бог не втручається в політику. То люди роблять політику.

— Як то не втручається? — сказав я з обуренням.— А хто ж то такого наробив, що ми з тобою отут опинилися? Так без бога — ні до порога. Через тулу політику нас розлучили з кревними і ми мусимо отут поневірятися.

Гніздур аж зареготав з моїх слів:

— Ха-ха, добра мені поневірянка! Так ми нич не робимо, а нас як панів годують. Єдина робота — молитися. Хіба то важко, хіба від молитви болять крижі? Чи ти, дурню, хочеш повернутися у ті гори, на вівсяний хліб? Щоб корову на мотузці пасті, щоб пхати за конем плуга?

Мої кулаки самі собою стислися. Як і мій стрийк Петро, я ненавідів підліх, безчесних людей. Гніздур сказав мені зараз майже те саме, що й перед нашою евакуацією зі Львова. Тоді я не вдарив його, а зараз... ні, я й зараз стримався, але мої слова, кинуті гнівно, із зненавистю, були дошкульніші за удари кулаків. Я сказав йому те, що не раз чув про таких людей на вічах у Сяноци:

— Ти запроданець! Ти гірше юди! Мами своєї зрікся! Свого краю зрікся! Ти перекинчик. І я більше ані словом не обізвуся до тебе.

Одного разу, коли ми отак завзято сперечалися, до нас у келію тихенько, намагаючись бути непоміченим, зайшов отець наставник. Ми обірвали сварку, побачивши його перед собою, скопилися на ноги з своїх ліжок і стали перед наставником у смиренній позі.

У мене стислося серце у лихім передчутті. Злорадність ледь приховуваної посмішки отця наставника підказувала мені, що деякі з моїх бунтарських слів долетіли крізь двері і до його слуху і що зараз має рішитися моя доля — бути мені в притулку чи, може, opinитися за мурами монастиря...

— Ви де знаходитесь,— озвався отець наставник після того, як оглянув нас обох суворим оком,— на базарі чи в святій обителі?

Гніздур відповів тихим, покірливим голосом:

— В святій обителі, отче Василію. А що ми кричали, як вар'яти, то пробачте нам, преподобний...

Наставник підійшов до Гніздура, поклав йому на плече руку, заглянув у вічі.

— Так-так, отроче. Ми в гостях у святих отців. Тут треба заховуватися тихо, не заважати ім молитися.— Лагідний, добрий голос отця наставника міг підкорити будь-чиє серце.— І до політики не треба, отроче, вдаватися. Наше діло молитися за перемогу руського оружя, а не підхоплювати чиєсь бунтарські слова. То зрадники-іудеї, що

роп'яли нашого Христа, баламутять людей і кличуть до непокори государю...

Я знов: не до Гніздра адресувалися ці наставникові слова, а до мене, о. Василій — хитрий лис, він сподівається, що слухняний і у всіх випадках покірний Гніздур злякається цих звинувачень і відкине їх, а відкнувши, щоб виправдатися, покаже на мене, тоді буде по всьому, мене як пса виженуть за монастирські мури.

— Адже великий православний государ дав вам, нужденним хлопським синам, можливість учитися, можливість стати освіченими і багатими государевими служами. Так для чого ж, отроче, ремствувати на государя, коли він твій добродій і рятівник?..

В невеликій напівтемній келії стало тихо-тихо. Наставник не спускав чорних проникливих очей з блідого Сергієвого лиця, чекав відповіді. Він певний був, що почве оті Гніздрові, із схлипуванням, слова *Заперечення*: «Ні, се не я...» В мене аж дзвеніло у вухах від той гнітуючої тиши, а серце билося так голосно, що його міг чути і сам наставник.

Та Гніздур мовив інше:

— Ні, святоче, ми не ремствуємо. Ми лем бесідували про тих небораків, що вештаються попід мурами...

Наставник не дав домовити, гнівно штовхнув Гніздура від себе.

— Замовч, супостате! Нехай тебе не обходить доля отих п'яниць. Їм уже давно уготовано скрежет зубовний у пеклі.

— От same про се ми й гварили,— спробував вивернутися Гніздур, але наставник тупнув ногою, закричав:

— Забудь своє недостойне базікання! Говори чистою государевою мовою! — По цих словах він повернувся до ікони в кутку келії, пере хрестився, забубонів: — Спаси і помилуй. Не допусти, о господи, до гріха через отих супостатів.— Потім власноруч засвітив лампадку перед іконою, не кваплячись підійшов до мого ліжка, заглянув під подушку, під матрац і, хмурячи брови, втупився в мене довгим холодним поглядом. Спитав: — Скажи, признайся, Юрковичу, ти від кого чув ці богопротивні речі?

Я добре пам'ятає пересторогу о. Серафима, не забув і своєї присяги, яку дав сину Заболотного Ігореві,— ніколи не прохопитися словом про його таємниці,— і тому зараз заповзявся грати невинного та наївного.

Я відповів, знизаючи плечима, скрививши образливо рот:

— Які, отче Василію, богопротивні речі? Про що ви мовите?

В наставника перекосилося гнівом його широке лице. Він стиснув у жмені бороду, сповз по ній долонею до хреста на грудях, спитав, піdnіsshi його мені до уст:

— Ти можеш поцілувати цього хреста? Можеш, питую? Присягнись, Юрковичу, перед святым розп'яттям, що говориш лише правду. Присягнися!

Мене пройняв страх від цих слів, і я зробив крок назад. Наставник вимагав неможливого. Цілувати святий хрест і одночасно говорити неправду?

— Від хреста тікаєш? — ошкірився наставник.— Цілуй, коли не бойшся гріха!

Я зробив ще крок назад.

— Ні, не поцілую,— твердо затявся я.

— Значить, ти бунтуєш проти государя імператора? — просичав крізь зуби наставник.— Ти, підла дитино, сіеш тут іудейський кукіль?

Я вивернувся з наставникових рук, скочив до дверей, штовхнув їх од себе і вибіг надвір.

— Геть, геть! — чув я за собою голос попа.— Щезни, сатано, з моїх очей! — Щоб твого духу тут не було!

Я добіг до повороту алеї і аж тут оглянувся на будиночок, звідки допіру вискочив. Двері до келії були вже зачинені, отже, наставник лишився наодинці з Гніздуром, щоб випитати в нього, про що я з ним сперечався. Я мимоволі перенісся думкою до вільховецького священика, порівняв і сказав собі: «Звірі ви обидва і катюги, хоч і носите на грудях святий хрест».

Я завернув на стежку, що вела під гору, а потім дерев'яними сходами проскочив аж до самої дзвіниці. Та, вислухавши мене, о. Серафим сказав із смутком:

— Тут тобі теж лишатися не можна. Прощайся, хлопче, із дзвонами. Ale запам'ятай, що я тобі скажу: ти легковажиш словами, не там, де треба намагаєшся сіяти зерна правди. Тут, у монастирі, вони не зійдуть. Їх заглушать молитвами. Іди, хлопче, до людей, до народу. В домі Заболотних тобі покажуть стежку до нього.

VII

Іван Суханя був якимось дивним хлопцем, принаймні не таким, як сусідські діти. Ще малим, сидячи зимио на лаві перед вікном, він довго, з цікавістю дослідника розглядав незображені снігові візерунки і все чекав на того химерного діда-мороза, про котрого говорила мама, ніби він усе може і що людина не годна змалювати таких прикрас, які мають він уночі на шибках.

— Мамо, а як я не буду спати, то я увиджу того діда за том забавом? — питав хлопець, кутаючи холодні ніжки в довгу полотняну сорочку.

Мати сміялася з свого чудного сина, та, щоб не смутити його, вигадувала нові історії про того діда, говорила, що він приходить під вікна лем тоді, коли всі діти сплять, і що його не можна уздріти простим оком.

— А чим він маює, мамо? — допитувався хлопець.

— А бог його святий знає. Гварять, же без пензля. Певно, дмухає отак-о,— мама надувала губи і показувала, як видмухує старий свої візерунки.

Хлопець нахилявся, на повні легені дмухав на засніжену шибку, бачив, як тане сніг кружальцем, як у те видмухане віконце пробивається сонце знадвору.

— Мамо, пустіть мене надвір.— Він горнувся до матері, заглядав їй у вічі, бринькав пальчиком по її губі, цілавав у щоку та лоскотав

губами за вухом, все те робив, щоб якось розсмішити маму, щоб зігнати з її лиця смуток.— Пустіть, мамо. Я вже давно не видів сонця через того вашого діда.

- А чого ж він мій? — дивувалася мама.
- Бо ви все про него знаєте.
- Як підроснеш, Іваничку, й ти будеш знати.
- А скоро я підросну?
- Як підеш до школи.

Але ѿ у школі ѹому ніхто не розкрив дідової таємниці. В школі треба було слухати пані вчительку, виводити на грифельні дошці різні патички та кружальця або вголос повторяти за вчителькою те, що вона писала на дошці. Це все було не дуже цікаво, і, щоб якось розважити себе, малий Суханя почав довкола патичків та кружальця виводити ті самі візерунки, котрі щоденно видів дома на шибках.

Побачивши це, пані вчителька здивовано спітала:

- Що то за фіглі ти понакручував?

Суханя підвісявся, поклав долоні рук на край парті і, радіючи думкою, що нарешті-то прийшов час довідатись про діда-мороза, чимно відповів:

— То не фіглі, прошу пані, то такі забавки малює дід-мороз на наших шибках.

— Ти не мудрой, хлопче,— сказала вона суворо.— В школі не вільно таке бабрати. Зрозумів?

Суханя нічого не зрозумів, він усі уроки розмірковував над суворими словами вчительки, думав, що ті візерунки на шибках, котрі ніхто з людей не годен повторити, не є бабрання, а є щось таке, що міг би лем один бог повторити.

— Мамо,— звернувся він якось до матері,— а то не буде гріх, як я ті малюнки дідові перенесусь на свою грифельну дошку?

— Не знам, дитино,— відповіла мати.— Може, й не буде. Але ж ти не здолаєш цього. Дідові-морозу, певно, сам бог помагат.

— А може, він і мені допоможе,— блиснув карими оченятами хлопець.— Мені, мамо, навіть уві сні снятися сі візерунки. Химерні такі галузки, і гейби квіти райські, і звіздочки. Навіть у церкві нашій такого не є.

Мати не заперечила, мовила «малюй», а сама собі подумала: «Што з цього вийде? Ні пастух, ні дроворуб...»

Якось батько, випадково підслухавши їхню бесіду, сказав:

- Най бавиться. Може, лякерником на вагонній фабриці стане.

У другому класі з грифельних дошок учні перейшли на паперові зошити. Іванко безмежно був радий такому багатству. Першу сторінку заповнив арифметичними задачами, на другій записав окремі слова пані вчительки, з котрих треба було скласти просте оповідання про найяснішого цісаря, що прибув на польовання до Карпат. Іванко упорався з завданням, написав п'ять простих речень, але кожне з них оздобив такими червеними галузками, що мама, глянувши на них, аж у долоні від захоплення сплеснула:

- Та ти геть-чисто перейняв у діда-мороза його візерунки.

А батько, примруживши ліве око, із гонором знавця додав:

— Файнє ремесство. Лем би борще підростав та йшов на фабрику лякерником.

На другий день пані учителька ходила від парті до парті і перевіряла завдання. Розкритий зошит Сухані взяла у руки. По візерунках неуважно ковзнула очима, зате на малюнку під реченнями спинилася. Йі подобались і гори, і смерековий ліс... але на цьому мальовничому тлі вона уздрила ще якісь фігури.

«У нього від бога талант,— подумала пані учителька.— Шкода, що се хлопський син».

Вона накилилася до хлопця і показала йому пальцем на дві фігури, котрі стояли на передньому плані. Спитала:

— Що то є, Суханю?

Усміхаючись, хлопець охоче пояснив:

— То, прошу пані, наш найясніший, а се ведмідь, піднявся на задні лапища і хце його з'їсти.

— Кого? — чужим, ніби одерев'янілим голосом спитала приголомщена учителька.

— Найясніший — то сей,— хлопець тицьнув пальцем на фігурку з якимось дивацьким капелюхом на голові.— Він ся так перепудив, прошу пані, що аж руки підняв.

— Хто?

— А найясніший, прошу пані. Хіба се не видко? — Суханя не завважив, що тонкі риси обличчя пані учительки спотворилися від страху та обурення, і весело додав: — Я б сам, прошу пані, перелякався, якби...

Удар зошитом по щоці обірвав його мову. А відтак ще удар і ще... По обох щоках, по руках, якими хлопець хотів себе захистити, била пані учителька з дикою несамовитістю, не зважала, що з зошита летять клапти, і спинилася лише тоді, як побачила, що на білу полотняну сорочку Сухані закапотіла кров із носа.

— Ти смієш мені отак найяснішого бабрати? — кричала вона, вимахуючи останнім шматком паперу.— Цісаря, богоподібного цісаря, котрий дарує нам життя?! — Потім підскочила до столу, схопила лінійку і, ляснувши нею, крикнула: — Забирайся геть звідси, лайдаку! Геть, геть!

Багато часу спливло з того дня. Став обережним Суханя, не показував своїх малюнків учительці, замкнувся в собі з своею мрією якось перенести на папір химерні візерунки діда-мороза. Зі всього класу лише Василеві Юрковичу звірив свою таємницю. Василь сидів на одній парті з Суханею, був хлопцем жалісливим, і коли пані учителька ляскала Суханю по обличчю зошитом, Василь затулив свої очі долонями, а як вона крикнула «геть!», слідом за Суханею вискочив і він.

На все життя зостався Суханя вдячний Василеві за цю його сердечність, і, хоч ні разу не відбулося між ними освідчення у взаємній дружбі, дружба їхня розквітла на довгі роки й могла б ніколи не обриватися, коли б не війна...

Власне, не так війна, як ота клята бідність обламала крила їхнього

побратимства. Одного разу, наслухавшись від російських солдатів, що квартирували в Юрковичів, який величавий має бути Львів і які там високі, аж під небо, будинки, Василь сказав своїм друзям Сухані та Гніздурові: «А що, як і ми махнемо туди?» Хлопці з радістю пристали на цю думку, тим більше, що у Львові подзенькували на рейках трамваї, збудовані на сяноцькій фабриці, що там друкувалися шкільні підручники, що у Львові повно школ, а серед них чекає на здібних хлопців з Вільхівців великий, на багато поверхів університет. Крім того, в них буде від сільської громади важливе доручення — подати у Львові генерал-губернаторові Бобринському скаргу на жорстокого полковника Осипова, що повісив доброго й справедливого газду Покуту.

— Так згода, хлопці? — спитав Василь. — Пойдемо?

— Пойдемо! — відгукнулися одностайно друзі.

Та в призначений весняний ранок, на світанку, Суханя не з'явився до Юрковичів, звідки мали вирушати в дорогу. Не з'явився і на другий ранок, не прийшов і на третій. Що думали про нього товариші, він не знає, але й вони не могли здогадатися, що діялось у ті дні з їхнім побратимом. Суханя навіть їм не міг призвати, що в нього немає путньої близни, а те, в чому він ходить, то латка на латці.

— Який стид буде, Іванку, — бідкалася мама, — коли ти у тому панському Львові станеш перед сном розбиратися і люди увидять твою полатану кошулю.

Суханя мовчав, не заперечував мамі. Справді, він би згорів од стиду, коли б скинув з своїх плечей курточку. Показувати людям свою бідність, ганьбити свій рід... ні, це була б гірша кара, аніж діставати від пані учительки ляпаси.

— От дочекаємося, сину, літа, — вела мама далі, — і я зароблю на полотно та вшию тобі нову білизну. Ще й кошулю на грудях файнно вишию, жеби пани у Львові могли тобі заздрити. Втім й поїде наздоганяти своїх...

Суханя, хоч і не малий, бо саме перед війною закінчив з Гніздуром Сяноцьку виділову школу, тихо, зарившись головою у подушку, цілий ранок проплакав за своїм щастям. Бо Львів — принадний та пишний — він собі вже вимріяв, той навіть снівся йому, бо у Львові напевно є школа малювання, де б він міг навчитися малювати олійними фарбами.

Коли сонце зійшло, Юрковичів Йосип приніс Сухані Василеву записку. Василь писав: «Ми не могли довше чекати. До побачення. Коли надумаєш доганяти, — доганяй. Шукай нас у Львові».

По щоках Сухані знову покотилися сльози. Він сам собі дивувався: мав уже шістнадцять літ, а плакав, як мала дитина.

Згадує це все Суханя за роботою, лакуючи стіни трамвайного вагона. Робота не так важка, як нудна, з ранку до вечірнього фабричного гудка не випускай пензля з руки, розтирай ним лак, стеж за рівною політурою і час від часу вислуховуй майстрову лайку. Майстер ніколи не бував задоволений Івановою роботою. І близьк не такий, і політура не така, і те, і се... Але найбільше дратує його, що Іван

стоїть на своїм — не записується до фабричної філії польського гімнастичного кулка¹ «Сокіл».

— Хочеш у нас робити, — кричить у хвилини найбільшого роздратування, — то переходь у нашу віру.

— Але ж вам, пане майстер, не моя віра, а робота потрібна, — осмілювався заперечувати Іван.

— Ти, русине, не пащеку! Нам тут для католиків місця бракує.

А проте не звільнювали Суханю. По-перше, тому, що все чоловіче населення, в тому числі й кадрові робітники, сиділи десь там на сході у шанцях; по-друге, що неповнолітньому Сухані платили неповну тарифну ставку; і по-третє, тому не звільнювали впертого лемка, що він виявив себе неабияким лякерником, ліпшим, ніж старі кадрові робітники.

— Здібний хлопчина, шляк би його трафив, — говорив потай носатий майстер начальникові цеху, — і коли б його навернути до нашої віри...

— А нашо се панові майстру потрібно? — дивувався інженер Сладковський.

— Я, пане інженеж, дав обітницю перед панем богом і каноніком Спшехальським не пускати на фабрику русинів. Крім того, пане інженеж, така воля пана господаря.

— Воля пана господаря, пане майстер, випускати вагони вищої марки. І коли Суханя справляється з роботою, то не чіпляйтесь до нього з тим ксьондзівським патріотизмом.

Суханя не міг знати, що в нього є такий високий опікун, як інженер Сладковський, і тому післяожної майстрової причепки чекав, що його віженуть з фабрики. А проте продовжував сумлінно працювати і вважав себе наявіть щасливим, що має таку роботу й може щосуботи приносити додому власний заробіток, а потай від усіх, за таємним дорученням Щерби, робити щось важливіше за лакування.

Нині майстер пройшов мовчки повз лякерника Суханю. Він був заклопотаний чимсь іншим, і, здається, тим, що складало справжній сенс Іванового життя. Десь там, у дворі цеху, між гриманням парового молота чулися тривожні людські голоси. Не припиняючи роботи, Суханя наставив вуха. Ловив окремі слова... Так-так, Іван догадується, про що там іде мова. Зиркнув у двір, побачив жандармський багнет на карабіні, — сонце бліснуло на ньому і холодом відбилося в Івановім серці. Але примусив себе не лякатися, бути спокійним. Навпаки, радій, Іване, що той найясніший, за котрого ти колись, ще дитиною, дістав від пані вчительки гарячих ляпасів, що той сивий дідуган цісар добре посмішив робітників. Перша листівка з цісарською карикатурою на фабриці! Ті у казармі сяноцькій зробили своє діло.

Перед тим, як сісти Сухані за перший малюнок, машиніст колійних доріг Пьонтек у ванькирчику Юрковичів повчав:

— Зумій розсмішити жовніра, що гляне на твій малюнок. Ось

¹ Кулко — товариство (пол.).

тема: наш найясніший зібрався на війну проти москалів. Поклич собі, Іванку, на допомогу фантазію.

Через якийсь час малюнок був готовий. З короною на голові і величезними сивими бакенбардами сидить цісар охляп на білому коні, лицем до хвоста, і, піднявши шаблю, летить на війну. А під малюнком підпис: «Я тих москалів упень вирубаю! Зі мною мої хоробрі жовніри!»

Михайло Щерба через машиніста передав вітання Іванові Сухані: бути йому великим художником, коли зумів такий переполох зчинити і в казармі, і поза казармою. Військова поліція, жандармерія коменданта Скалки зблилися з ніг у пошуках злочинців, що наліпили розмножені на склографі листівки-карикатури на стінах казарми.

Сухану це підохтило, і він сів за другий малюнок для чотирьох маршових рот, котрі за два місяці мали відправити на фронт. Пьонтек дістав йому і ватманський папір, і чорну туш, і перо, хотів підказати їй тему, але Суханя сказав:

— Я покажу найяснішого перед російськими шанцями.

Ах, з якою ненавистю до імператора творив він уночі, коли всі спали! Мав перед очима всіх тих, кого скривдив цісар: і сусідів, що загинули в Талергофі, і свого друга Василя, котрий мусив відступати десь перед австріяками, і себе самого, що має змовчувати тому дзьобатому майстрові на фабриці. Карикатура розсмішила першого Суханю. Сам дивувався, як він міг таке намалювати. Той самий білий кінь спинився перед шанцями. Здивовані росіяни визирають з окопів і бачать: білий кінь стоїть до них хвостом, а з-поміж його задніх ніг виглядає лиса голова цісаря з кудлатими сивими бакенбардами, але вже без корони. Корона лишилася на голові кобили, а сам він перевернувся з сідлом аж під її живіт. Унизу напис: «Найясніший робить реконгносцировку».

Пьонтек обняв Суханю за цей малюнок, а через тиждень, після того як уся казарма нареготалася, сказав Іванові:

— Кажуть, ніби комендант Скалка до останньої волосини на голові посивів; він поклявся перед своїми жандармами: «Або мене повісять за ці прокламації, або я когось повішу».

VIII

Сьогодні вперше мав вийти надвір без марлевої пов'язки, на якій досі лежала ліва рука.

Хірург, літня вже людина, приємно всміхнувся, задоволений своїм пацієнтом.

— Вам пощастило, підпоручику. Плече діятиме. Перев'язку змінять у першому-лішому медичному пункті.— І закінчив, сідаючи до письмового столу, щоб заповнити шпитальний бланк: — Два тижні відпустки, підпоручику Падалка. Зараз одержите.

— Дякую, пане доктор. Я повертаюся на фронт.

— На фронт? — Хірург відклав перо, зняв окуляри, глянув на дивака офіцера. Йому вперше доводиться бачити такого щирого вояку, особливо зараз, коли справи на фронті такі невтішні.—

Пробачте, пане підпоручик, але ваша рана не зовсім загоїлася. Вона потребує... — Хіург зробив паузу, підшукуючи влучного слова, — потребує... ну, принаймні спокою.

— Пусте, пане доктор, загоїться. — Офіцер чимно вклонився і пішов з кабінету.

За кілька хвилин до Андрієвої шпитальної палати заглянув черговий санітар. Він повідомив підпоручика, що у передпокой на його благородіє чекає той самий панич, який приходив і в минулі рази.

Андрій став збиратися на прогулянку. Він знов, що то за «панич» завітав до нього. Кур'єр панни Галини, білявий Василечко, з котрим місяць тому познайомився у родині Заболотних. Хлопець з радістю відвідував його, і кожний раз не з порожніми руками, а з тими «гостинцями», від котрих одна з двох доріг могла б простелитися підпоручикові Падалці: або на шибеницю, або в Сибір на довічну каторгу.

— О мій мілий принце! — побачивши перед собою Василя, привітався в жартівливому тоні Андрій. — Як ся маєте? Що, знову з гостинцем? — Він брязнув дзвінкими острогами, прикладав церемонно руку до дашка і з словом «мерсі» взяв од хлопця невеличкий букет троянд і перев'язану навхрест рожевою стрічкою коробку з цукерками. — Скажете княгині, що я вельми, до самого серця зворушений її дарунком.

Передавши букет санітарові («Поставте його у вазочку на тумбочці біля ліжка»), Андрій швидко розв'язав коробку, ахнув від того дива, яке там побачив, і, захопивши звідти жменю цукерок у яскравих червоно-золотих обгортках, дав їх тому ж санітарові.

— Якби хтось питав мене, мій ліюбий друже, — він і далі грав роль великосвітського офіцера, — скажете: «Підпоручик Падалка пішов прощатися з Києвом. Завтра на фронт».

Перше ніж вийти надвір, спинився коло дверей вітальні перед дзеркалом у великий різьблений рамі. Поправив на голові новий кашкет, пригладив пучками пальців ледве помітні русяви вусики (він їх, щоб подобатись панночці Галині, запустив і ретельно плекав ще з перших днів знайомства з нею), хитрувато примружив ліве око до того молодого офіцера, котрий стояв перед ним у дзеркалі. Потім оправив на собі новий, пошитий по фігури кітель кольору хакі з новими погонами, зробив крок назад, оглянув себе всього, ошатного, стрункого, і, злегка, для забави, брязнувші острогами, спітав з милою усмішкою у санітара:

— Прийме княгиня? Допустить до ручки? Як гадаєте, га?

Все ще тримаючи дорогі цукерки в жмені, зморшкувата, у білому халаті людина з добрим лицем селянина похитала доброзичливо головою:

— Допустить, ваше високордь, допустить.

Вони з Васильком вийшли на одну з центральних вулиць Києва, вщерть словнену сонцем та людським гомоном. Завернули ліворуч, пішли вгورу по Володимирській, повз високі колони червоного будинку університету. Андрій зараз же, не уповільнюючи ходи, заглянув на

спід пуделка з цукерками і дістав звідти туго набитий поштовий конверт.

— Ну й файно ж ви, вуйку Андрію, граєте свою комедію,— озвався першим Василь.— Бігме, гейби на сцені. Таке можна б для п'єси записати.— І повторив, передражнюючи його: — «О мій мілий принце! Я знаю,— хлопець з обережності озирнувся,— вуйку Андрію, це вас панна Галина навчила.

— О-о? — мовби здивувався Андрій. Потім ще раз глянув на конверт, де було олівцем накреслено умовний знак, місце побачення з панночкою, і заховав його у внутрішню кишеньку кітеля.— А звідки, Василю, це тобі відомо? — спитав.

— Догадуюсь.— Веселі темно-сірі очі з любов'ю дивилися з-під дашка кепки на вуйка Андрія.— Для конспірації без хитрої гри не обйтися. Панна Галина й мене тому вчила. Конспірація...

— Вчила, а до пуття не навчила,— спинив його притишеним голосом Андрій.— Чи ти, Василечку, знаєш, що цього слова навіть згадувати на людях не можна? Зрозумів?

— Ще й як,— легко згодився хлопець.— Тоді просив би вас про щось інше послухати.

Підпоручик кивнув головою на знак згоди.

— Наприклад, про те, вуйку Андрію, що наш притулок вивозять із Києва. Нібито від царської доньки Тетяни прийшла така депеша: поселити галицьких дітей у найліпшому місці над самим морем. Я вчора таємно пробрався до отця Серафима, і він мені сказав: твоїх земляків незабаром повезуть на південь, до якогось Бердянська.

— До якогось Бердянська? — перепитав здивований Андрій.— А чи ваша світлість знає, що Бердянськ — курорт і портове місто над Азовським морем і що до нього треба їхати через мою станцію?

— Оту,— підказав Василь,— про котру ви гварили? Мечетна називається?

— Маєш добру пам'ять. Мечетна, Гайчур, Гуляйполе, Пологи, Токмак...

— Дивні які у вас назви, вуйку Андрію. Татарські, чи що?

— А від станції Мечетної, в трьох верстах, за річкою Вовчою мое училище, Гнидинське. Чи не бажала б ваша світлість стати на Україні агрономом?

— Ну, вуйку Андрію, я вже домовився з вуйком Заболотним. Він мене на капітана вивчити.

— Василечку, послухай мене. Капітан, пане лемко, це щось непевне, хитке під ногами, а земля, як стати на ній агрономом... Ах, який у нас степ! А який чорний! У нас в училищі чорний пар як той м'який оксамит. І знаєш, яка на ньому пшениця родить? По двісті пудів! Як у поміщика Смирнова. О, Васильку, ти не знаєш, що таке степ! Рівний, як стіл. До самого моря покотився. Колись запорожці на ньому переймали дику татарву з ясиром з України. А тепер він пшеницю родить!

— Hi, вуйку Андрію. Я вже наробывся на землі. Ви думаете, то легко за конем плуга пхати? А капітанові усяк, бігме, усяк по-заздрить.— Василь згадав щось і аж у долоні на радощах ляснув:

Ще й Суханю до себе покличу! Бігме, покличу! Най він, неборака, маює дніпровські кручі. Таких слічних краєвидів він ще не видів.

Ім було добре вдвох: високому, гарно скроєному офіцерові, що вилікував свою рану і завтра може повернутися на фронт, до своєї роти, і шістнадцятилітньому «паничеві» — з кмітливими веселими очима хлопцеві, якого все тут дивує, який про все хотів би довідатися, щоб згодом було що розповісти Сухані. Ім було добре йти поряд, час від часу перекинутися якимсь словом, а щоб не загубитися серед цього юрмища людського, братися за руки. Вони розглядаються на високі гарні будинки, інколи спиняються перед широкими вітринами крамниць або проводжають очима бистрохідні, на широких гумових колесах карети, в яких розсівся хтось із можновладних київських багачів.

Залитою сонцем вулицею гуркотять і видзвонюють вагони трамваїв, б'ють важкими копитами й крешуть іскри об камінь бруківки коні-битюги, запряжені в широкі ладовані вози, поспішають кудись заклопотані люди. Але загальну увагу привертають маршові роти, поперед яких гримлять труби духових оркестрів. Тоді люди стають шпалерами уздовж тротуарів, та чомусь не кричат «ура!», як колись, на початку війни. Вуйко Заболотний сказав якось за обідом, у родинному колі: «О, тепер уже не вигукують наші міщани, вивітрявся у них шовіністичний чад...» Василь ще не розуміється на шовінізмі, йому невтімки, чому це кияни вже не проводжають на фронт своїх солдатів криком «ура!», таж маршові роти — то надійна підpora фронту, вона допоможе погнати ворога на захід від кордонів Росії і звільнити від швабів і Львів, і Сянок... То чому ж, дивується Василь, чому стоять засмучені люди, чому не годні їх звеселити навіть байдори марши мідних труб?

Про все це хотів би спитати Василь свого старшого друга, та от не наважується, бо й це питання про людський смуток належить, певно, і до політики, і до конспірації. А втім, і говорити вже було ніколи, бо незабаром вони завернули під товсті мури високої дзвіниці, з якої вийшли у зелене дворище Софії, де на них під тінистим шатром каштанів в елегантній сірій формі сестри-жалібниці чекала панна Галина.

Як і в минулі рази, їхня зустріч була і хвилююча та радісна, і разом з тим якась стримана, з недомовленими словами, до кінця не висловленими думками, зустріч закоханих таємних змовників, яким ніколи освідчуватися в коханні, людей аж надто серйозних і ділових, щоб витрачати час на такі «дрібнички», як кохання. Та й хто при здоровому глузді виявлятиме почуття свого серця удень, коли довкола стільки сторонніх очей, а серед них, напевно, й зіркі, натреновані очі агентів таємної поліції. Тож не дивно, що кожного разу їм доводилося зустрічатися в новому місці, й саме там, де багато народу, де пропливають сірі потоки екальтованих прочан, де люди заклопотані молебнями, акафістами «за упокой убієнних рабов божих», молитвами «за здравіє воїнів». Панна Галина і підпоручик Падалка «вклонялися» вже святым мощам у Печерській

лаврі, із справжнім захопленням розглядали стародавні фрески на стінах Михайлівського монастиря, милувалися величезним, ні з чим не зірваним краєвидом з-під мурів філігранної будови Андріївської церкви, а сьогодні умовились зійтися перед Софійським собором.

— Отак ми з вами, пане підпоручик, обійдемо всі архітектурні споруди міста Києва,— сміється Галина.

«Пане підпоручик,— повторює він за нею в думці.— Ні разу не чув теплішого слова. Хоч би раз назвала Андрієм...»

Та, всупереч своїм прихованим жалам, він примушує себе підтримувати її бадьорий настрій. Говорить:

— Всі не вдастся обійти, панно Галино. Я чув, нижче Києва, над самим Дніпром, є ще старовинний Видубецький монастир.

На вродливе, тонко різьблене лице Галини набігла тінь неспокою. Так-так, є такий монастир. Дівчина хмурить чоло, намагається пригадати те незабутнє передвечір'я на тінистому подвір'ї Видубецького, свою зустріч з мілим її серцю синьооким юнаком, що прибув з далеких Карпат просити для свого скривдженого народу ліпшої долі в царя. Ця наївність лемківського вчителя спершу розсмішила її, а далі зацікавила. Вона з приємністю знайомилася з людиною, яка хоч і була ніби дорослою, а проте скидалася у своїй безпорадній наївності на велику дитину, которую треба взяти за руку й неодмінно вивести з болотистих манівців на битий шлях, на світло дня. Петро Юркович, як він відрекомендувався у Петербурзі на Невському, Петрусь, як вона назвала його, засинаючи обіч нього над Дніпром, серед духмяних росяних трав. Потім настала розлука, тяжка, без надії, прийшло одчайдушне рішення — одівдати свого Петруся в далекі гірські Синяві. Зважилася. По дорозі до Krakova на три години заглянула до нього... Що то була за зустріч! Таке лише раз у житті трапляється. Або уві сні. Все село раділо з того, що до їхнього професора прибула наречена. А потім, ведучи по етапу того нескоримого Щербу, прийшли жандарми з блискучими багнетами на карабінах. Згасла радість у людей, обірвалося серце у дівчини. А проте щастя не зрадило її. Все обійшлося добре, доїхала до Пороніно під Krakovom. «Боже,— зітхнула Галина,— і коли вже переведуться на землі жандарми!» I коли вона, Галина, така ж, як і всі жінки, перестане грати перед ними роль безстрашної? «Безстрашної»,— повторила в думці. Гірка усмішка торкнулася дівочих уст. Ніхто не довідається про те її безстрашня, ніхто ніколи не знатиме, скільки душевного напруження забирає в неї ця гра.

— Цієї ночі,— Галина ледве чутно шелестить губами,— арештували машиніста Зabolотного.

— Зabolотного? — здригнувся Падалка.

— На це можна було сподіватися,— говорила вона тихцем, піднявши до лиця округле лusterko.— Поліція вже давно гострила на нього зуби. Вночі наскочили на землечерпалку...

— Знайшли щось?

— Майже нічого. Головний склад, в отця Серафима. Там надійніше.— Трохи помовчала, ніби підмальовуючи помадою губи, а

насправді кинула оком довкола себе.— То добре, що ви повертаєтесь на фронт.

— Чого ж Василечко не попередив мене?

— А він сам ще не знає. Вночі це відбулося. З землечерпалки господаря й забрали.

Андрій поклав обіч себе кашкет і, добувши з кишені галіфе хустинку, почав витирати обличчя. Йому парко стало від цих слів. Уявити собі не міг, щоб такого мудрого, обережного й досвідченого підпільника, як Заболотний, можна було так просто «накрити» і сховати від людей. Згадав Андрій ті цікаві вечори, які він просиджував за чаєм у сім'ї Заболотних. Скільки дивовижних розмов відбулося там! Галина знала, в чий руки віддати його, сміливого степовика, одягненого в добре скроєний офіцерський мундир. По-новому почав оцінювати свої вчинки, по-іншому став уявляти собі довколишній світ. Там, у тій робітничій хатинці над Дніпром, уперше й почув він ім'я Леніна... Спершу могло здатися, що це хтось із найближчих, найрідніших родичів Заболотних — так тут шанобливо, з любов'ю згадували це ім'я. А потім Андрій побачив статті, підписані Леніним. У газетах, книжках, котрі доводилося ховати від поліції...

«Хто ж він такий? — питав Падалка.— Звідки у вас така гордість за людину, котрої навіть не бачили?»

Йому, усміхаючись, відповів Заболотний:

«Читайте, знайомтесь з ним по його працях, то, будьте певні, він і ваше серце прихильить до себе».

Прочитані статті досягли мети. Одна за одною, мов живі, вони стали відповідати підпоручикові Падалці на ті запитання, над якими ще з школирських років сушив собі марно голову. Поряд з Гнидинським училищем розкинув свої маєтки поміщик Смирнов, і тут же, по сусідству, перебивалася в злиднях Андрієва маті з малими дітьми. Багатство і бідність, брехня і правда, зло і добро не могли жити в мирі одне з одним, дарма що піп Григорович кликав людей любити близнього. Погорджений, обікрадений, але не скорений народ, як той вулкан, гуркотів підземними громами, потрясав землю гнівом, готовий прорватися новим, ще могутнішим, ще страшнішим п'ятим роком, як тільки в повітрі пролунає бойовий клич до повстання...

— Ленін кличе обернути війну імперіалістичну у війну громадянську,— почав одного тихого вечора Андрій, коли лишився наодинці з машиністом Заболотним у його світлиці.— Що це, Андрію Павловичу, означає? Виходить, що я досі не на того ворога вів свою роту, чи не так?

— Мабуть, що так, Андрію Кириловичу. Ви як слід зрозумілі товариша Леніна.

Але вірнопідданий Російської імперії підпоручик Падалка вагався:

— Я ж давав присягу на вірність вітчизні...

— І царю,— підказав Заболотний.

— Так, Андрію Павловичу. І государю імператору.

Заболотний засміявся:

— Від такої, молодий чоловіче, присяги я, машиніст дніпровської землечерпалки, в ім'я народу і його святих ідеалів звільняю вас.

Страшно тоді було чути ці слова, занадто вони були і сміливі, їх зухвали.

— Це ж зрада, Андрію Павловичу. За неї на фронті розстріл.

— Коли ви вважаєте, що ваша присяга є святою присягою, тоді це зрада. Зрада раба, що осмілився підняти руку на свого пана. А за зраду і в нас, і в них карають смертю.

— Ви страшне говорите, Андрію Павловичу.

— А ти, підпоручику, хіба не страшне робиш, коли впродовж цілого року, день у день, ведеш на забій невинних людей? Тобі, підпоручику, аби наказ государя виконати. Погони, зірки на погонах, у майбутньому, може, висока посада, тепле місце... а про тих, з кого сам вийшов, Андрію Кириловичу, мабуть, і забувати став?

Після цієї розмови надовго позбувся спокою Андрій. Дні й ночі минали в тяжких роздумах. Ламати присягу, піднімати меч на того, хто вклав його тобі в долоню? Зректися назавжди того, що, зрештою, могло стати сенсом його майбутнього життя? Бо хіба він відмовився б від пільг та нагород, які дістає хоробрій офіцер, або від службової кар'єри, що змушує назавжди порвати із зліденим середовищем, з якого вийшов?

По розмові з машиністом усе частіше й частіше почали з'являтися перед очі картини рідних місць. От по зарослуму густим споришем двору, стежкою до старої скрипучої хвіртки, босоніж іде зсушена сонцем і зліднями, згорблена мама. З-під долоні вона довго виглядає сина, кличе його до себе, а як смеркне, виходить край села на степову могилу і, ставши обіч кам'яної баби, завмирає там в очікуванні.

«Забув нас, сину,— чує крізь далеку відстань Андрій,— зрікся нас, простих людей, знехтував чорним хлібом, за білі калачі запродався своїм генералам».

«Не зрікся, мамо! — відгукувався серцем Андрій.— І ніколи не зречуся. Ось кінчиться війна, і я повернуся до вас!»

Андрій відмикав валізку, потай від офіцерів брав книжку та йшов у глухий куточок саду при шпиталі радитися з Леніним.

Усе сприймала Андрієва душа, логіка Ленінових думок скоряла його. Йому, селянському синові, який добре знов, почому ківш лиха, легко, як покоси свіжої пахучої трави, клалися на серце Ленінові слова. А проте не міг уявити собі, як би це він, дисциплінований офіцер, зважився зламати присягу і обернути зброю проти своїх. Проти тих, чиї накази він без роздумувань виконував, хто тиснув йому руку і представляв до нагороди за відвагу у боях...

Та сталося так, що штабс-капітан Козюшевський допоміг Андрієву позбутися цих вагань.

«Ось що, підпоручику,— звернувся він у той час до Андрія,— я говоритиму зараз не лише від своєї особи, а ще більше від імені моїх колег. Ви тут, підпоручику, наймолодший — і літами, і чином, а поводитесь як найстарший, як генерал, як їх сіятельство князь. Нам, зважте, не подобається ваше панібратство з санітарами та іншими нижніми чинами. Ви в піку нам, підпоручику, так щедро нагороджуєте їх і солідошками, і грішми... На наших очах граєтесь

у демократизм із хлопами... Санітари кумиром своїм вважають вас, хоч ви просто-напросто з прaporщиків, а не з дворян.

Андрій тоді відповів: «Перекажіть панам офіцерам, та й самі це, штабс-капітане, затямте, що я походження мужицького, тому з мужиками й волю вести компанію».

Того ж вечора у затишній квартирі машиніста після чаю Падалка сказав господареві, коли вони знову лишилися наодинці:

«Я готовий, Андрію Павловичу, йти разом з вами...»

...І тепер Зabolотний, ця мудра безстрашна людина, опинився в руках поліції. І ніхто не протестує, і не спинився рух у місті, і людям байдуже до того, вони, як і вчора, торгуються, моляться, поспішають у своїх справах...

— Панно Галино,— повернувшись він до дівчини,— колись ви казали, пригадується, що на Подолі, Шулявці все спиниться, замовкнуть «Арсенал» і корабельні затони, не відшвартуються від берега пароплави, як тільки стане відомо, що поліція осмілилась позбавити волі машиніста Зabolотного. А от осмілилась, панно Галино.

— Говорить, прошу вас, тихше. І без хвилювання, Андрію. Слухайте: страйк не може відбутися. Країці робітники, робітничий актив або на фронті, або в тюрмі. Ясно? Полонені австрійці стали на їхні місця. Це слухняні, залякані люди. За непослух їх чекає смертна кара. Ясно? Ось там, на фронті, ви, Андрію, й спиратиметься у першу чергу на тих, кого звідси забрали. Ну, все.— Галина підвелася, за нею піднявся Падалка. Вона поправила на собі білий фартух, спустила на обличчя вуаль, одягла білі, по лікоть рукавички.— Щось наш Василько довго молиться.— Оглянулася з обережності навкруги, потім відкрила торбинку і передала Андрієві невеликий папірець.— Прошу. Квитанція на чемодан. Візьмете перед відходом поїзда з камери скову. Там на споді, під солодощами, є цікава література. Вчиться. І людей гуртуйте довкола себе. Зв'язок через мене. Шифровка з вами. І адреса. Будьте обережні. Мені здається, ви дечому тут навчилися. Все, Андрію. Підемо пошукаємо хлопця. Ваш лист до Гнидинського училища я йому передам. Нехай їде, нехай вчиться. Ну, чого ж ви, підпоручику? — Вона здивовано глянула на нього і не пізнала в ньому того підтягнутого, з вольовим вродливим обличчям русявого офіцера, з яким уперше повела відверту розмову по приїзді до Києва. Перед нею стояла людина, на лиці якої лягли втома та безнадія; виразно окреслені губи обм'якли, зламалися кутиками донизу, карі, завжди променисті очі затуманились, і навіть картуз на голові не сидів, як завжди, по-парубоцькому хвацько, набакир, а якось охляп, нужденно...

— Що з вами, Андрію? — спитала.

Кволя усмішка торкнулась його уст:

— Ми оце, панно Галино, прощаємося. І ви мені більше нічого на прощання не скажете?

«Боже, який він закоханий,— подумала вона мимохідь, з приемництво і страхом.— А що ж мені робити, коли в моїм серці љ досі той білявий синявський професор?»

— Я, здається, вам усе сказала,— мовила вона вголос і з ласкавою

усмішкою подивилася на Андрія.— Лишилось, може, те, про що іще рано нам говорити.

— Але хоч надія, Галино, хоч якась надія...

Вона простягла йому обидві руки:

— Щиро вам кажу: ви могли б стати героєм моого роману, я вірю вам, я чекатиму на зустріч з вами. Тоді,— вона з ніжністю глянула йому у вічі, міцно стиснула в своїх долонях його сильні руки,— тоді, Андрієчку, ми й продовжимо цю розмову. Гаразд?

Він підтягнувся, по-вояцькому цокнув закабуками, щасливим, радісним поглядом з вдячністю глянув на неї:

— Добре, Галино, коли дозволите вас так величати.

Дівчина взяла його під лікоть, щоб піти з ним на розшуки хлопця, а він, торкнувшись вільною правою рукою картуз на голові, зсунув його по-молодецькому набакир, сказав з натхненням:

— Тепер, повірте, нічого мені не страшно. І Козюшевського, і всіх їх скручу, стопчу під ноги. О, ви ще, Галиночко, почуете про мене! Я з своєю ротою всіх чортів сполосу!

IX

Стефанія стояла перед трельяжем у спальні й уважно оглядала себе в дзеркалі. Поки не почується під вікном цокіт кінських копит, ще раз і ще перевірятиме свій ранковий туалет. Треба, щоб усе було на ній досконало, щоб, як сидітиме у фаетоні (його щоранку присилав за нею старший усусівський¹ канонік о. Кручинський), львівські дами кусали собі пальчики від заздрості. Підправила тонкі брови, ледь-ледь торкнулася віденським карміновим олівцем делікатно окреслених губ, ще раз поправила на голові білу широку хустину з червоним хрестом, а відтак повернулася перед дзеркалом в один бік, у другий... Накрохмалені крила хустини підкresлювали її красу, її, як твердить Кручинський, оригінальність барвистого метелика, що от-от має тріпнути крильцями й пурхнути... але не до неба, ні, а Кручинському на руки.

Стефанія подобалася сама собі.

Як запевняє Кручинський, у Львові немає другої такої елегантної сестри-жалібниці. «Ти справжня аристократка,— каже він,— і мені не стидно було б з'явитися з тобою перед очі самого преосвященого отця Шептицького, коли б його не вивезли з собою москалі...» Великі чорні очі на матово-блідому обличчі, граційна постава невеликого тіла робили її принаднію не для одного Кручинського. На неї позирали штабні усусівські офіцери, косили очі різні там віденські графи, і, здається закохався у її звабливі маленькі груди навіть сам начальник усусів, його архікняжа світлість Василь Вишваний.

Стефанія погрозила пальчиком тій, другій, що підморгувала їй із дзеркала, посварилася, кокетуючи:

«Ну-ну, Стефко, май розум. Ліпшого й вірнішого кавалера за Кручинського ти не знайдеш».

¹ У суси — українські «січові стрільці», добровільне формування австрійської армії.

«Та я й не шукаю,— відповіла сама собі.— З Кручинським хоч на край світу. А коли б здійснилася наша мрія і нас під кінець війни увиділи б кияни на своїх вулицях верхи на білих конях, тоді...» — Стефанія закла руки за голову і млосно потягнулася. «Які то солодкі мрії, Стефко. І байдуже тобі, що в Кручинського десь там, на селі, лишилася шлюбна жінка. Звабив тебе своїм патріотизмом, своєю воїовничою романтикою, дерзанням, вірою в перемогу. Так-так, москалі буде згорено! І вони змушені будуть відійти аж за Дін. Українські «ічові стрільці» виконають свою історичну місію, вони визволять з-під царського ярма Україну. І, може, станеться так, що преосвящений повернеться з московського полону і благословить Кручинського на діяння світські. «Зніми, сину мій, священицьку сутану і причепи до пояса меч воїна...» Такі мрії не дають їм обом спокійно спати. Кручинський прийме від митрополита освячений самим папою золотий меч і, впавши на коліна, скаже: «Преосвящений владико, я не один чинив свої подвиги в ім'я України, зі мною невіdstупно була панна Стефанія, благословіть, владико, мені в жони Й...»

Десь у передпокій почулися чиїсь кроки, а потім стукіт у двері. Стефанія кинулася до вітальні. У дверях побачила сестру.

— Ванда?

Перед Стефанією стояла на півголови вища за неї, одягнена в дорожню темну сукню пані, широкий капелюх якої скрадав її молодість, робив поважною і неприступною.

— Що за метаморфоза? — дивувалася Стефанія, поступаючись перед сестрою, яка зашла повагом до вітальні, так статечно, без жодного слова, поставила під стіною невеличкий дамський саквояжик, потім манірно зняла з голови крислатий чорний капелюх. — Ти сама не своя, Вандо, стільки пудри на лиці! Ніби на сцені граєш.

Ванда скинула з себе жакет, чорні сітчасті рукавички, дісталася з лакованої торбинки квадратне люстерко та свіжий носовичок і, знявши з лица пудру, повернулася до сестри, посміхнулася давньою, так добре знайомою Стефанії усмішкою, в якій бриніла часом іронія, а часом вперта, зухвала зверхність молодшої сестри над старшою.

— Я ж не володю червонохресною недоторканністю сестри-жалібниці, тож мушу рятуватися від панів офіцерів хоч пудрою та цим чорним вбранням.— Ванда простягла руки.— Давай же поцьомкаємося, сестрице.

Вони не вельми гаряче обнялися, а більше так, для годиться, притулились щоками одна до одної. Цю відчуженість відчували обидві,— Стефанія тому, що молодша Ванда не схвалила її духовного та не лише духовного зближення з священиком Кручинським, а Ванда тому, що з гімназіальних років не могла визнати над собою авторитету зарозумілої і гордої старшої сестри.

— Ну, як там тато, мама? — по деякій паузі заговорила Стефанія, рада з того, що могла перейти на іншу тему.— Тато дав про себе знати з Талергофа?

Ванда заперечливо хитнула головою, подивилася на сестру так, що та мусила оборонятися:

— Кручинський як міг старався. Вперше, ще на початку війни, йому се легко вдалося. А вдруге не міг виручити. У жандармерії були відомості, що тато, як колишній «московофіл», симпатизував москалям. Ти в якій справі приїхала? — раптом звернула на іншу тему, щоб обірвати небажану її бесіду.

— В одній справі,— відповіла Ванда. Вона ще в дорозі приготувалася до цього запитання, бо про справжню причину її приїзду до Львова могла знати лише одна людина: друг Щерби з вулиці Костюшка, друкар Нечитаний. — Приїхала-м за дечим таким, чого не знайдеш тепер у Сяноці. Може, допоможеш мені, Стефаніє, придбати шлюбне вбрання? Я виходжу заміж і хотіла б...

— Ти виходиш заміж? — не повірила Стефанія. Лице її освітила тепла, радісна усмішка. — Нарешті ж то! А за кого, за кого? Я знаю його? Гарний собою?

— Для мене найліпший у світі.

— О-о, то певно! — засміялася Стефанія.

— За Михайла Щербу,— примурживши в іронічній усмішці очі, закінчила Ванда.

Лице Стефанії почало мінятися, на нього лягли сірі плями збентеження і навіть переляку.

— Ти жартуєш, Вандо.

— Які ж тут жарти, Стефаніє? Я люблю його.

— Того збуя?

— Називай, як хочеш.

Стефанія скопилася за голову, застогнала. Не могла уявити собі, як це можна вийти заміж за такого зганьбленого своєю антидержавною діяльністю суб'єкта, як соціаліст Щерба. Тож до війни з його рук не скидали жандармських ланців, а зараз, коли він спіткнеться, його, як московського шпигуна, повісять.

— Отямся, сестро,— благала Стефанія, все ще вишукуючи таких слів і фактів, котрі могли б показати Щербу в найгіршому свіtlі.— Не ганьби нашого порядного роду. Рід учителів Станьчиків — чесний рід. А Щерба що? Його ще студентом водили, як злочинця, по етапу. Що ти будеш робити, коли його знову схоплять? А я певна, що скоплють. Тоді що? За ним підеш? По етапу?

— Може, й піду,— відповіла якнайспокійніше Ванда.— Щерба вартий того, щоб за ним піти.

— Ти дражниш мене, Вандо?

— Ні, цілком серйозно, Стефаніє.

Під вікнами почулися удари копит об бруківку, басовитий голос фурмана проказав «тпр-р-р», Стефанія, ошелешена цим, закрутилася, не знаючи, що робити.

— Вандо,— нарешті знайшлася вона,— я на короткий час покину тебе. За мною прислали карету. Але я хутко. Тобі приготують сніданок. Добре?

— Добре, Стефаніє, добре. Коли дозволиш, то я спершу посплю на сій канапці.

І от Ванда сама. Була така втомлена далекою дорогою, що не роздяглась, лише принесла із спальні подушку та якийсь плед

і звалилася на м'яку канапу. Витягнула роззуті ноги, підклала обидві долоні під праву щоку, з приемністю стулила повіки.

Але чому не поспішає до неї сон? У вухах не перестають ляшти сестрині образливі слова. «Його ще студентом водили, як злочинця, по етапу...» Ну що ж, водили. І, може, ще поведуть. Франка теж водили. Коли вчителя карають, то учень не відмовиться піти його шляхом. Зате твого ксьондза не поведуть. О, я б тобі, сестрице, знала, що відповісти, коли б не мусила користатися з твоєї домівки.

До кімнати доноситься з вулиці ледь вловимий дзенькіт трамваїв. Підняла з подушки голову, наслухається. Чи то, може, офіцерські остроги? Здригнулася всім тілом. Три місяці минуло з того весняного дня, а їй досі серце завмирає від страху, і, здається, ніколи не зітреться з пам'яті той шалений біг від офіцерських острогів...

Ванда бачить себе на львівській вулиці. Видзвонює, гуркоче по рейках трамвай, крокують військові колони у сіро-зелених мундирах. З повною ношою за плечима вони поспішають на схід від Львова, доганяти, як кричати хлопці-газетярі, тих, хто б'ється зараз з відступаючими російськими військами. Велике місто починає поволі й боязко входити в колю нормального життя. Відкрито кав'ярні, над дахами будинків, покриваючи гуркіт далекої канонади, попливли звуки церковних дзвонів, на бруківці з'явилися перші фіакри, а на тротуарах перші підфарбовані голодні панночки...

Ванда також опинилася на той час у Львові. Вона приїхала з Сянока, щоб розшукати Стефанію, яку нібіто повезли з собою росіяни. Стефанія стріляла в полковника Осипова, її тоді у палаці вільховецького дідича затримали й мали судити, та з судом чомусь зволікали офіцери, коли ж почався відступ, то вивезли з собою до Львова.

Ванда поспішала, тримаючи в руках адресу, де можна було довідатися про Стефанію, якій нібіто з допомогою отців василіан удалось вирватися з офіцерського полону. Таку таємну депешу дістав вільховецький священик Кручинський, він і дав Ванді орієнтири, по яких слід було шукати сестру.

Йшла шкідким кроком. Час від часу спинялася, щоб спитати, чи далеко ще до Святоюрської гори. Вона, напевно, була помітна серед нафарбованих панночок, бо вже дуже часто стала натикатися на офіцерів, котрі намагалися затримати її.

Прискорила крок, коли почула, як чійсь остроги — якісь особливі, зі срібним дзвоном, — невідступно слідують за нею. Вона оглянулася, побачила в кількох метрах від себе елегантного, з чорними вусиками, гонведівського офіцера.

«Боже мій,— подумала злякано,— за кого він прийняв мене?..»

Забілося серце, йому стало затиснено в грудях. Певно, щоки горять, бо сама відчувала їхній жар. Проклинала себе, що одягла своє найліпше вбрання, що стояла перед дзеркалом у готелі і надто чепурилася. Дзвін острогів і брязкіт шаблі вже були зовсім близько. Лишалось одне: бігти. Але вона й так ішла, напружуючи останні сили.

І враз — о боже! — сталося чудо. Прийшов рятунок! Знайоме

обличчя. Щерба! Знала його з Сянока. Слухала ще до війни на вічі в «Просвіті».

Кинулась йому назустріч, впала на груди, зашепотіла схвильованою скромовоюкою:

— Називайте мене, Щербо, сестрою, дружиною... обнімайте, цілуйте, рятуйте від того австріяки!..

Виконуючи її волю, Щерба охоче взявся її обнімати, а між поцілунками заходився розпитувати німецькою мовою, звідки вона прибула та як ся мають дома і чи повернувся з Відня її дідуся-генерал.

Офіцерові, очевидно, обридло дивитися на ці ніжності, і він суворим тоном зажадав у Щерби легітимації. Той підкорився, подав йому невеличку книжечку з червоним хрестом на білій палітурці. В посвідченні мовилося, що Михайло Щерба є представником Міжнародного комітету Червоного Хреста у Швейцарії, має право пересікати кордони держав і пильно стежити за виконанням воюючими сторонами Гаагської конвенції.

Офіцер зневажливо скривив губи, віддав легітимацію і, поклавши руку на ефес шаблі, пішов далі.

— А тепер познайомимося ближче,— сказав Щерба, коли вони опинилися самі серед вуличного шуму.— Вас Вандою звати. Ванда Станьчиківна, так? Ваша сестра Стефанія була до війни помітною персоною у Сянозі. Завзята націоналістка, вірний зброєносець попа Кручинського.

— Я не поділяю поглядів сестри,— відповіла Ванда.— І ненавиджу того вільховецького пописька. Він звабив сестру своєю демагогією, підкорив її душу, зробив своєю рабинею.

Цих слів було досить, щоби Михайло продовжив розмову з нею.

— Тоді я не шкодую, що стрівся з вами за таких обставин. І сподіваюся,— він узяв її під лікоть,— що ви будете й далі такі ж прыхильні до мене.

Вона засміялася:

— Як сестра до брата.

— Ні-ні, панно Вандо, я сподіваюся на щось більше. Тож мені й досі палають щоки від ваших поцілунків.

Вони йшли, жартуючи, по дорозі навіть заглянули до кав'ярні і випили по чащечці кави з тістечком, а вже потім подалися на Святоюрську гору, де надіялися натрапити на сліди Стефанії. Щось було спільногоміж ними: обое стрункі й жваві, обое гарні з лиця, обое з тієї гористої країни, що зветься Лемковиною, а що найважливіше — обое ненавидять оті зелено-попелясті мундири, котрими перевоплився Львів...

Отак згадуючи, не помітила Ванда, як заснула і як сам собою перекинувся місток між тим, що було тут весною, і тим, про що в тривозі думалося зараз, по приїзді до Львова. По дорозі з залізничного двірця вона благала усіх святих, щоб на квартирі сестри не зіткнутися з тим її ідолом, а як заснула, той довготелесий дідько прийшов сам до Ванди... Як на сповіді, він накрив її голову епітрахиллю і почав допитуватися, в якій справі прибула до Львова. Вона не сказала йому ні слова, лежала, зціпивши зуби, аж доки

Кручинський не поліз до її саквояжа. А там лежало вже те, за чим прибула Ванда сюди: невеличкі паперові метелики з текстом маніфесту проти війни.

«Не руш, не руш! — закричала вона.— Не брудні їх своїми руками!»

Чиясь рука торкнулася її голови. З уст Ванди зірвався відчайдушний крик, вона розплющила очі, а побачивши перед собою сестру, із страхом ковзнула очима по саквояжу під стіною.

— Ти сама, Стефаніє?

— Як видиш.

Ванда провела долонею по зволоженому чолу.

— Ну й сон...

— Щось страшне приверзлося? — поцікавилася Стефанія, скидаючи з себе рукавички.

— Твій езуїт,— призналася Ванда.

Стефанія застигла на піврухові, довгим похмурим поглядом подивилася на неї, а потім, кинувши гнівно від себе рукавичку, сказала:

— Ти забуваєш, у чиєму домі знаходишся. Так-так. Хоч ти мені й сестра, та я не дозволю ображати святу людину...

Ванда скопилася з подушки. Але в її широких зіницях блиснув не гнів, а глумливий вогнік іронії.

— Святу людину, мовиш? — Ванда спустила ноги з канапи, поправила сукню, спитала: — А ти не вважаєш гріхом те, що він, священик, ім'ям бога благословляє таких чесних, але наївних людей, як вільховецький Павло Гуцуляк, на ту кривану бойню?..

Стефанія стала в позу, гордо скинула головою.

— Кручинський благословляє за Україну битися!

— Але за яку, Стефко? За чию?

— Україна одна. Вона наша! Свята, велика. Від Сяну до Дону, сестро!

— Але не попівська, Стефаніє! І не ціарська з австрійським архікнязем Вишиваним!

Стефанія розсміялася:

— То, може, соціалістична? — І додала, згадавши слова Кручинського: — З Іваном Франком на чолі, га? Або з твоїм Щербою?

Ванда підвелялася з канапи. Вона мала намір дорікати сестрі, гнівно сказати їй, що великий геній українського народу не заслужив того, аби донька сільського вчителя насміхалася з його ідеалів, але подумала, що ніщо вже не пройме засліпленої езуїтським близком Стефанії.

Ванда без поспіху, тихо почала одягатися, а як приколола до волосся шпилькою капелюха, взяла саквояж і пішла до дверей. Та, взявши за ручку, востаннє повернулася до приголомшеної її вчинком сестри, мовила:

— Коли б ти знала, що саме зараз умирає наш Франко, то, може б, не казала сього. А втім,— Ванда зробила паузу, згадавши принагідно слова Щерби про майбутнє рідного краю,— ми мріємо з Михайлом про те, з чого ти, Стефко, глузуеш. Так-так, про соціалізм. Ти вгадала. Але тобі сього не зрозуміти.

Стефанія провела очима сестру і, коли її кроки стихли за дверима, зіптила кулаки, застогнала від гніву, впала на канапу, на якій допіру спала сестра, і заголосила, обхопивши долонями обличчя. Почувала, що її переможено, висміяно. І хто ж це зробив? Ванда, молодша сестра, яку вона завжди мала за глупе шмаркате дівчисько.

У передпокій почувся знайомий голос, потім улесливі щебетання служниці, яка доповідала, що пані господина допіру повернулися додому. Стефанія схопилася з канапи, нашвидкуруч поправила собі волосся, блузку, втерла долонями з лиця слізози.

На порозі стояв Кручинський і здивовано поглядав на свою милу, чимось сквильовану принцесу.

— Що трапилось? Чого так рано повернулася з шпиталю?

Стефанія примусила себе усміхнутися, підбігла до нього, пригорнулась лицем до його грудей.

— Господарю мій, коханий, рідний, як мені добре з тобою!

Він нахилився до неї і, як це робив у хвилини найбільшого збудження, підняв, ніби ляльку, на руки, спрагло цілуочи, закрутися з нею по кімнаті.

— А я тобі, кохана, новину приніс: ми з тобою виїжджаємо на фронт!

X

Про раптовий арешт Заболотного Василь довідався аж тоді, коли панна Галина ввела його до хати, познайомила з батьками, а погодувавши всілякими смачними стравами, розповіла про все, що сталося.

Василя приголомшила новина. Навіть коли за стрижком Петром прийшов додому жандарм, він так не злякався, як тепер. У себе, у Вільхівцях, уже встиг звінкнути до арештів, через його село вели тих небораків цілими купами, найліпших у селі людей забирали, і газди вже не дивувалися з того, казали: раз ти не злодій, а порядна людина, тебе неодмінно заберуть. Але ж то була Австрія, де на престолі сидить шваб, де з тебе, русина, кожен шляхтич кпить і має тебе за бидло. Аж виходить, Василечку, що й Росія, як про це казав йому Ігор Заболотний, цілком подібна на Австрію...

— Одне хотів би-м знати,— заговорив по довгій паузі засмучений Василь; хлопець відчув, що саме зараз настав час звіритись людині близькій і рідній, ніби своїй старшій сестрі, про котру від стрижка Петра так багато приємного чув,— чому, панно Галино, повіжте мені щиро, чому люди, а їх же немало на світі, ся підкоряють царській сваволі? Чому і в нас, і у вас люди такі слухняні? Чому йдуть убивати одне одного? Австрійці росіян, росіяни австрійці. От мій тато, може, там десь стріляє в росіянина, котрого ніколи не знав і не видів. І тата може хтось убити. А за що? Хіба не ліпше було б жити без війни? Щоб ми їздили одне до одного в гості на свята, як їздили до діда-бабусі на різдво. Я, панно Галино,— Василь сів до неї на м'яку канапу, щоб говорити далі,— не можу забути тих солдатських могильних горбів. І тих страшних слів отця Серафима не

можу ся позбути. Навіть уві сні, панно Галино, не маю сил іх спекатися. Скільки вже я думав над цим? Зиск від солдатської голови. Від його болів і ран. Одного разу питаю отця Серафима: чому, отче, ви лем мені про се повідаєте? Чому не підете до церкви, коли там буває найбільше людей, і не скажете вголос за цю злодійську арифметику багачів? Чому не кричите з високої дзвіниці про се? На весь світ, щоб люди знали всю правду і про царів, і про багачів. А отець Серафим, панно Галино, як осе ви, обняв мене, зазирнув у вічі і, зітхнувши, відповів: «Підростеш, хлопче, про все ся довідаєш. А зараз мовчи, дитино...» Певно, що мовчачти буду, бо за такі слова жандарі всюди, на всій землі, і в Австрії, і тут, хапають, але ж я, панно Галино, не така вже дитина. Мені шістнадцять восени буде, і я розумію, чому робітники на Подолі не могли стати в оборону Заболотного. Було б у них хоч по одному гверу і патрони до них — не сидів би осе Заболотний за гратаами...

Галина почувала себе безпорадною. Не мала досвіду в такій деликатній справі, як виховання школярів, як звичайна бесіда з юнаком на теми, далекі від його розуміння. Могла тільки повторити те, що сказав хлопцеві дзвонар Серафим: «Виростеш — у всьому розберешся, а поки що вчитися треба і в довколишнього життя, і в школі...» А проте, намагаючись говорити якнайпростіше, спробувала йому дещо розповісти про дві сили — багатих і бідних,— що стали на смертельний двобій між собою, про силу правди, котра мусить перемогти на землі зло, і про таких людей, як машиніст Заболотний, розумних і незборимих, котрі приведуть робітників не тільки Подолу, але й усієї Росії до перемоги, до революції.

Василь завмер, слухаючи. Про дві сили мовить панна Галина. Навчає його, шістнадцятилітнього телепень. Але цей телепень, прошу пані, вже дещо тямить у цих «силах». Панство — то одна сила, хлопство — друга. Наочно він міг переконатися у цьому двобою у своїм ріднім селі. Мимоволі згадав дідуся Андрія. Так, він ся не скорив панові повітовому старості, не зрадив громади, але ж... і не переміг, а пішов завчасно гнити у землю. І дідича Новака, багача на весь повіт, не можуть здолати хлопи, дарма що їх багато, а він один. І полковник Осипов належить до твої першої сили, котра може садити людей за грата, може стріляти й вішати... Так як же її, ту злу силу, годні здолати бідні, коли за першою силою сам цар стойть, а в царя скільки тих жандармів та війська напоготові?

— Коли військо перейде на наш бік,— намагається якось пояснити Галина,— тоді все по-іншому піде...

Василь не хоче того навіть слухати. Він іще нинки бачив на вулицях Києва маршові роти, що під музику духових оркестрів ішли слухняно на фронт. Військо не стане за бідних. Бо його ведуть офіцери. Такі, як Осипов, що вішав газду Покуту. Цілий взвод покірно дивився на ту страшну кару, і ніхто з солдатів не відважився заступитись за невинного чоловіка.

— Панно Галино, то є цілковита фантазія,— наважується заперечувати Василь.— Мій тато, панно Галино, хіба б він осмілився не піти на війну? Та його навіть не спитали, чи хоче він бити москалів

на честь цісаря. А закутих у ланцюги російських солдат я сам у Львові видів, їх повели до арешту свої ж, російські солдати. Та й ви, панно Галино, повеліли підпоручикові Падалці не додому їхати, а на фронт. А туди на шпацір не їдуть, туди їдуть убивати, калічти інших.

Ні, Галина таки справді безпорадна пояснити цьому наївному, як і його стрийко Петро, але справедливому, з беручким, спостережливим розумом хлопцеві всю глибину і складність законів людського суспільства. Не буде ж вона для прикладу розкривати перед ним усі таємниці підпіля та конспірації. Мине якийсь час, і життя саме підкаже йому, де його класовий ворог, а де друг.

— Василечку,— сказала вона підводячись,— приайде час, і ти все зрозуміеш. А поки що треба тобі вчитися. Коли ти не заперечуєш, я дніми куплю тобі квиток на поїзд. Станція Мечетна, здається? Ну, от і все. Там тебе як біженця-галичанина вчитимуть на казенні кошти. Станеш колись агрономом. А до того часу, може, і в Галичині спалахне революція...

— Революція? — повторив Василь. У нього розширились очі, хлопець застиг, мов прикипів на місці від слова, про грізну велич якого він уперше почув від Ігоря на дніпровській землечерпалці. Не міг уявити собі, щоб ота сама революція, від котрої прості люди стають хоробрі та справедливі, а пани жорстокі і боязкі, щоб вона піднялася аж у гори, до бідних лемків.

— Ale ж у нас занадто люди покірні, панно Галино, і вони не годні будуть прийняти її. Тож мого дідуся не підтримали газди, хоч він задля них і до криміналу пішов.

— Василечку, повір мені, люди не завжди будуть покірні. Вони врешті усвідомлять, хто їхній справжній ворог.

Та хлопець усе ще не міг повірити у це чудо. Ігор говорив йому про революцію п'ятого року, водив навіть показувати, якими вулицями проходили повсталі війська з своїм офіцером Жаданівським. Ale ж то Росія, тут усе, здається, можливо, тут є такі сміливі люди, як машиніст Заболотний, а там, у Карпатах...

— О, панна Галина не відає того, які там моцні пани-шляхтичі.

— А революція ще міцніша, Васило! — Галина стояла серед вітальні, струнка, пишноволоса, і мимоволі сама підносилася духом, малоючи перед хлопцем силу і велич прийдешньої революції.— Ні моря, ні найвищі гори не спроможні спинити її. Вона, Василечку, випускає в'язнів, перекидає царські трони, карає ворогів народу!..

Василь дивиться на панну, не зводить з неї зачудованіх її красою очей, слухає, тамуючи дихання, і мимоволі порівнює її, легеньку, як вітер, і файну, як пісня жайворонка, з тим образком, який на тому тижні показав йому Ігор. То був невеличкий малюнок молодої жінки — з розпущеними косами, з гарячим, як полум'я, прaporом у руках, з обличчям, що кликало за собою озброєних людей. Василь спитав: «Хто се?» — «Революція», — відповів Ігор. «Отака?» — здивувався Василь, бо вже має якусь уяву про неї як про повстання народу. «Символічний образ революції!» — пояснив Ігор. Василь посorомився спитати, що таке «символічний образ», і аж тепер, глянувши на панночку, здогадався, що тим символічним образом

для художника може бути така, як панна Галина, красуня, найдобриша, найхоробріша жінка в світі, котра не боїться ні жандарів, ні тюрем. І та, на образку, і ця, що перед ним, дуже подібні одна на одну, навіть вбрання у них з легенької тканини і рухи, ніби у швидокрилої птахи. Бракує лем прaporu у панни Галини...

Так кінчилася бесіда Галини зі стрийковим небожем Василем. Умовились, що завтра вона купить йому квиток і він зараз же вийде в катеринославські степи, щоб не спізнатися на вступні іспити до сільськогосподарської школи. Василь попросив дозволу податися на Поділ до родини Заболотних, мав намір попрощатися з Ігорем та його мамою.

Коло дверей Галина попередила, таємниче прикладши пальця до вуст:

— Про нашу розмову ані слова ні кому. Чуеш?

— Будьте певні, панно Галино. Я знаю, що таке конспірація.

XI

Коли Галина випроводжала Василя, у коридор відхилилися двері з кабінету, і в їх отворі показалася сива батькова голова.

— Зайди, будь ласка,— сказав старий. По тону — діловому і майже офіційному — дочка легко могла здогадатися, що мова у них вийде не дуже приемна. Останнім часом взаємини між ними почали помітно псуватися. Батькові не подобалось, що дочка, не закінчивши курсів у Петрограді, осіла в Києві і одягла сіру сукню сестри-жалібниці, що вона, крім шпитальних справ, має якісь непевні стосунки з військовими, від яких уже пропахли, як він каже, всі кутки в квартирі. А сьогодні, Галина наперед угадує, батько напевно докорятиме її за чужого хлопця, якого вона без дозволу батьків не лише посадила до спільногого з ними столу, а ще й попередила маму, що її Василечко на якийсь час оселиться у них.

Галина ввійшла у простору світлу кімнату, яка, проте, здавалася дівчині тісною і напівтемною від численних зразків археологічних розкопок, що розмістилися тут на поличках, у всіх кутках, на підвіконні, під стінами й серед кімнати. Кабінет мав вигляд археологічного музею, тут після кожної експедиції осідало все те, що не могло знайти собі місця в університетському музеї. Тіснота в музеї душила ініціативу наукових співробітників, з'язувала руки професорові. Про нове приміщення ніхто з адміністрації університету не думав. Нікого не цікавило те, що якісь там археологи, невгамовні в своїх пошуках, можуть сказати свіже слово з історії заселення південного степу України.

Галина знала, звідки походить той роздратований настрій її батька, оте похмуре буркотіння і неприхованій гнів на всіх, хто носить офіцерські погони і таким чином допомагає воєнним діям. Як љи здається, він не замислювався над трагедією народів, втягнутих у страшну м'ясорубку. В своєму затишному кабінеті, коло кісток із скіфських поховань він був далекий від того, що діється довкола. Батько навіть перестав читати газети, щоб жодним нервом не відгук-

нутися на події останнього року. Професор Батенко, як він сам недавно признався дружині, зсихався і скоро обернеться в єгипетську мумію від думок про марність своїх багатолітніх праць,— на початку 1915 року, коли він готувався до нової, вирішальної експедиції у причорноморські степи, йому категорично відмовили в асигнуваннях.

— Війна, професоре, війна,— сказав із співчуттям ректор університету.— В Петрограді порадили перетирати пил на тих черепках, що їх уже викопано.— А потім, перехилившись через письмовий стіл, додав: — Конфіденціально, професоре: німці рвуться до Києва. Так що готуйтесь, добродію, до іншої експедиції. Все може бути.

Галина попростила на своє улюблена місце в кутку, недалеко одівікна, сіла у глибоке шкіряне крісло. Батько вже сидів за столом, його сиву голову ледве видно було з-за стосів книг і якихось недобитих старовинних ваз.

— Я слухаю, татусю.— Вона вмостилась у зручній позі, підібгала під себе ноги, зупинила зосереджений погляд на батькові.

— Так-так,— кинув він їй, зсунувши на очі чорні волохаті брови.— Умощуйся зручніше. Бо діалог у нас довгий.— Він потер долонею сухе підборіддя, пригладив вуса і раптом, набравшись сміливості, випалив: — Ти давно займаєшся революційною діяльністю?

— Що? — Галина аж смикнулася від цього запитання.— Ти що маєш на увазі? — спитаила.

— Саме те, Галино, що ти допіру так натхненно проповідували перед тим хлопчишком.

Галина не може забагнути того, що сталося. Не викриття лякало її, а те, що він, її любий, благородний татусь, міг опинитися в підлій ролі.

— Ти що, підслуховував? — спитаала вона гострим, злим тоном.— Стояв під дверима і підслуховував? — Галина скопилася з місця і, не знаючи, що вчинить наступної хвилини, рішучим кроком, плутаючись у фалдах чорної спідниці, пішла до столу.— Тоді, батьку, наш діалог буде дуже короткий.

Батько теж скопився з крісла, вдарив долонею об стіл, крикнув гнівно, з обуренням:

— Замовч! І не смій, погане дівчишко, так про мене думати. Двері до вітальні були незачинені, і я, не підслуховуючи, міг легко почути, про що ти там із своїм конспірататором говорила. Чи ти хочеш, щоб я через твоїх гостей не виходив з цього кабінету?

— Татусю! — Зовсім скорена, зів'яла й тиха, Галина підійшла до нього і схилилася до його плеча.— Пробач мені, татусю.

Але батько не прийняв її покори.

— Ти не відповіла мені на моє запитання, Галино. Крім того, я хотів би також знати, чи є в нашому домі якась зброя?

Вона мовчки кивнула головою.

— Ну от, тепер ясно! — Батько взяв її за руку і обережно, як хвору, повів назад до крісла.— Сідай. У справжньої революціонерки зброя мусить бути. Дивує тільки одне: як ти могла все це приховувати від мене? — Він заклав за спину руки і пішов прогулюватися по

тому невеликому, не заставленому археологічними речами чотирьох кутнику. — А я давно став підозрювати свою донечку в чомусь непевному. Оті раптові від'їзди і приїзди, оті таємні розмови з чужими людьми при замкнених дверях, якісь пакети з літературою, якісь чемодани. А оци дружба з військовими! Якась змова, чи що? Іде, в моєму домі? У хаті професора, якого скоро посадять у Лук'янівку за те, що він воліє миру, а не війни. — Батько знову спинився перед дівчиною. — Чого ж ти мовчиш? Ну, говори, західся. Чи я вже не вартий доброго слова? А мабуть, що ні. — Він вимушено засміявся: — Старий пень, ще й пацифіст, ха-ха!

— Шо ти хочеш від мене, тату? — тихо спітала Галина.

— Я хочу, щоб у моєму домі не було тих військових. У нас не казарма. І не офіцерський клуб. І револьверів, прошу тебе, щоб тут не було!

Галина гірко всміхнулася.

— Ти хочеш, щоб я взялася витирати порох з твоїх черепків, так?

— Ні, я хочу, щоб ти вчилася. Щоб кінчила курси. Політикою нехай інші займаються.

— Які інші?

— Ті, — батько змахнув рукою у бік вікна, — кому це личить. — На мить він завагався. Спітав сам себе: «А кому, справді?» — Принаймні мужчинам, — відповів і собі, і дочці, — а не таким тендітним наманікюреним панночкам.

«Тендітна панночка». Це батько так про тебе? Ой знав би ти, татусю, на що здатна твоя тендітна Галина, у яку тільки скруту вона не потрапляла! Майнула в пам'яті прикордонна станція по дорозі до Krakowa. Галина, або Галька Мюдовська, польська дівчина, що побувала у родичів на російському боці, повертається у своє рідне село під Krakовом. Переїзд через кордон місцевим мешканцям був узаконений, але з умовою, що на руках є документ, так званий «підпасок», виданий місцевою владою. У Галини все в порядку: підпасок на чуже ім'я є, святковий селянський одяг — наче для неї скроєний, польську мову з деяким діалектним забарвленням знає цілком пристойно, кошик у руці заповнений усіким дівочим дріб'язком, купленим на території Царства Польського, а щонайголовніше, задля чого вона, кур'єр ЦК партії, перебирається через кордон, листи до Леніна від товаришів з Петербурга, заховані в ній у цілком надійному місці.

Перед шлагбаумом Галина вдруге показала документ, дозволила російському жандармові поритися в кошовці, відповіла по-польському, де була, і... заціпінела від страху: перед нею стояв жандармський вахмістр, той самий червонопикий нахаба, що по дорозі до кордону приставав до неї, зваблюючи різними дарунками. Вахмістр підкрутив вуса, ласо посміхнувся в її перелякані очі, кивнув відійти вбік, а тоді шепнув: «Красуне, одну тільки ніч зі мною — і тоді хоч щодня переходь кордон».

А вона таки перейшла його без допомоги вахмістра. Спершу повернулася назад у село, до «родичів», перебула там кілька днів, аж поки дочекалася темної дощової ночі, а тоді, обходячи шлаг-

баум за кілька миль, нишком, у суцільному тумані, переповзла кордон.

Згадуючи це, Галина, закинула за голову руки і якийсь час стежила за батьком. «Постарівся, постарівся ти, тату,— зверталася вона до нього в думці.— І тілом, і душою. Не дали асигнувань для експедиції — і ти вже не знаходиш собі місця на землі. Звузилися, здрібніли твої горизонти. Ні-ні, не таким я тебе колись любила...»

— А я, тату, знала тебе іншим,— заговорила вона вголос, прихилившись тілом до спинки крісла.— Зовсім іншим. Я пам'ятаю, тільки це ще до війни було, ще до твого убогого пацифізму, які теплі, запашні слова кидав ти мені в душу. Скільки поезій, скільки мужньої краси несли вони на своїх крилах! Це ж ти, ти, татусю, навчив мене любити нашу знедолену Україну. Кинув у мою душу плідне зерно любові, і тепер, коли воно там проросло й потягнулося до сонця-правди, ти, тату, радиш мені позбутися, зреクトися того найдорожчого в житті людини, якого зrikся ти сам...

— Схаменися, божевільна! — крикнув батько, скинувши над головою руки.— Не України тобі раджу зреクトися і не любові до неї, а тих, тих...— білі манжети його рукавів махнули знову у бік вікон,— що залили кров'ю нашу землю!

Галина сіла рівно, лице її спохмурніло, стало суворим.

— Ти помиляєшся, тату. Тих, що залили кров'ю нашу землю, я ніколи не підпускала до свого серця. Ми гуртуємо однодумців серед тих, хто не злякається крові і поверне свою зброю проти...

— Проти кого?

— Проти ворогів мого народу.

— Проти ворогів мого народу,— повторив батько. Ці слова щось нагадали йому. Де він їх уже чув? Чи, може, читав? Пройшовся по кімнаті, зосередившись на цій думці. Спинився перед столом, намагався пригадати газету. Застав її недавно на своєму столі. Хтось із співробітників «забув ненароком». Статтю, яку очевидно рекомендували йому прочитати, було окреслено червоним олівцем. Невідомий йому автор закликав робітників і селян, одягнених у солдатські шинелі, обернути свою зброю проти тих, від кого вони її дістали. Цей заклик спершу вразив професора. Цілий день ходив під його враженням. Ні, він не міг повірити в реальність цих слів. Щоб ті видресиравані офіцерами солдати могли усвідомити свою роль в історії? О, коли б це могло статися! Але ж маршові роти щодня йдуть на фронт. І військово-польові суди діють. І камери в'язниць, і кулі завжди готові для тих, хто осмілиться порушити дисципліну в армії. А проте є такі, що їх не злякалися. А серед тих сміливих і його донька. Вона повірила, що сірий темний солдат прозріє і здійснить свою місію.

— Ти, здається, була на похоронах дочки Грінченка?

— Насті? — Галина зітхнула.— Що ж, була.

— І тебе не лякає її трагічний кінець?

— Я про це не думаю, тату. Боротьба є боротьба. Кому що випаде.

— Так.— Серед кабінетної тиші лунко озвалися батькові кроки по паркету. Спинився коло столу, взяв надбиту череп'яну вазу, оглянув її. Майже десять років потратив, щоб відгадати таємницю знахідки і таки відгадав. А от душу рідної дочки, мабуть, не спроможешся... А потім уолос, не відриваючи очей від вази, мовив: — Бориса Грінченка рано звела зі світу смерть дочки. Дуже рано. Ти це хоч знаєш, Галино?

— А проте він не осудив її, тату.

— Так, не осудив.— Батько поставив вазу, обтріпав долоні, глянув просто в очі дівчині.— І я, дитино, не осуджу, коли тебе спіткає її доля.

XII

Відбувався другий урок із садівництва. Учитель Левковцев, або Малко, як його називали учні-старшокласники за його малий зріст, сидів перед нами за столиком і, поблискуючи скельцями окулярів, викладав початі на попередньому уроці основи промислового садівництва: кліматичні умови, ґрунт і воду. Перед учителем лежав підручник, сторінки якого, ніби він їх зінав напам'ять, перегортав, не заглядаючи туди. Це нас дуже здивувало і зараз же по першім уроці, що відбувся позавчора, викликало різні міркування та догадки. Наприклад, один з нас, філософ Вікторовський, названий філософом не тому, що носив окуляри, а тому що не розставався з книжками на філософські теми, став запевняти, що у Малка, очевидно, цей-сівські, з шпигунськими скельцями, окуляри, через які він може бачити навіть те, що в нього за спиною діється. Як би там не було, Малко провадив свій урок монотонно, ніби дяк, що читає псалтир над небіжчиком, і, здається, навіть не цікавиться, чи ми його слухаємо, чи ні.

Та за нашу нехіть до його уроку ми в перший же день дістали добру відплату. В класі, коли ти вивчив урок, Малко не міг тобі нічим дошкулити, зате в саду ти ставав його підлеглим, нижчою істотою, майже рабом. У саду він погукував на нас, як на наймитів, забороняв розмовляти, велів копати на повний штих і без відпочинку, а за зірване яблуко вимагав на педагогічній раді виключення зі школи.

У той день мене від того Малкового казання теж доста нудило. Якби не холодне поблискування окулярів на його носі, хто й зна, чи не був би я десь аж на березі Дніпра або у своїх рідних Вільхівцях. До нинішнього дня я не наважувався підпустити до себе лихії думки, а ниньки вона таки влізла в мою душу і все голосніше й голосніше скімлила про своє: «Ой Василечку, чи варто було іхати сюди за такою наукою? Чи не подібна ця школа на ту бучацьку бурсу, з котрої ти ледве живим вирвався?..»

Я ледь-ледь відхилив убік голову і спробував сковатися за чужу спину. Спроба вдалася. Мені пощастило. Чужа脊на стала для мене гейбі та заслонна, за котрою я міг робити, що хотів, і навіть полетіти звідси туди, куди рвалося мое серце. Воно вело на берег

Сяну, до хлопців, що, певно, збираються там. «Іване,— звертався я в мислях до Сухані, котрого видів засмученого на березі,— я ще, Іванку, повернуся. Кінчиться війна — і я буду дома. А за той час зжено з ґрунту пана дідича. Відберіть гори. А як я повернуся — будемо ділити землю. О, мене тут навчать, як мають ділити. Вже-м і астролябію видів...»

Сперся головою на руки, заплющив очі, щоб далеко видіти, почув пісню, котру любив співати, як їхав на ніч коня пасти.

Перестань, перестань,
Коню, воду пити,
Бо я юх перестав
Дівчатко любити.

— Юркович! — раптом почув я на весь клас Малків голос, який скидався на скретготливий крик сороки і від якого я аж здрігнувся.

Я був ніби зі сну розбуджений. Чудове видіння щезло з-перед моїх очей, а натомість побачив перед собою скельця окулярів, а за ними злі, глумливі вогні очей.

Підівся, незручно став, чекаючи запитання.

— Ви можете сказати... — Малко повернув голову до вікна, блиснув відбитим у скельцях промінням осіннього сонця і знову вп'явся мені в очі. — Ви можете розповісти, яку роль відіграють ґрунтові води при закладанні промислового саду?

Я охоче кивнув головою. Про це я міг би розповісти, якби мене справді збудили зі сну, з власного досвіду знову, що коли буває посушливе літо, то яблука завчасно осипаються.

— Вóда,— почав я не зовсім певно, бо вже друге потрібне мені російське слово не приходило на язик.— Без вóди, прошу вас, не годна рости...

— Як ви сказали, Юрковичу? — перепитав з цікавістю Малко. Він повторив мое слово, саме так, як я вимовив його, з наголосом на першому складі.

Не догадуючись про його каверзу, я повторив з тим самим наголосом: вóди.

Учитель вдоволено, ніби скуштував щось дуже приємне, посміхнувся і цим подав сигнал до гучного реготу всього класу.

Я зіштулився, а щоки мої запекли так, ніби весь клас підходив до мене і плював мені в лиці. Лем мій сусіда Олексій Давиденко (а може, й ще хтось за моєю спиною), понуривши голову, мовчав, стискав покладений на парту великий, поцяцькований сонцем кулак і, кривлячись від болісного сорому, мінячись на лиці, здавалось, готовий був схопитися з місця і що є сили вдарити ним по парті.

Нарешті Малко підняв руку і, дочекавшись тиші, сказав, звертаючись до мене підкresлено чесним голосом:

— Вóда у нас не кажуть, Юрковичу. H_2O це вода, а не вóда. У нас це кожна баба знає, коли пере шмаття. Сідайте.

Проклятий Малко! Як же він з мене при всіх поглумився! Я схилився на парту, підпер голову руками, заховав у долоні гарячі щоки. Щось подібне трапилось зі мною у Сяноцькій гімназії, коли

той блідолицій пещений панич поглумився з моого хлопського походження. Але там я добре розплатився з ним за образу, там я дав йому знати, як може вдарити русин, а тут... що тут я міг вдіяти? Лем затиснути зуби, щоб не розридатися...

— Чуєш, Василю,— нараз донісся до моого слуху Давиденків шептіт. Я відтулив лицє і побачив схилену до мене голову товариша.— Не журись. У наймах, у тих клятих багачів, ще гірше буває.— Я знов, що до вступу в Гнидинську школу Олексій наймитував, і тому легко повірив у щирість його слів.— Не падай, кажу, духом,— говорив він тихцем. А щоб зовсім розвіяти мою тугу, закінчив нашими, певно, почутими від мене самого, галицькими словами: — Бігме, Василечку, все буде файно.

Дзвінок у коридорі оповістив про кінець уроку. Олексій метнувся перший до дверей, і як тільки Малко покинув клас, зачинив їх і крикнув до хлопців, що почали з шумом виходити з-за парт:

— Ей ви, Малкові лизуни! А підніміть-но руки, хто реготав з Юрковича! — Він оглянув затихлий, здивований його виступом клас.— Мовчите? Так от, знайте: хто потуратиме Малку і разом з ним реготатиме з Юрковича, той спробує силу оцього-о фізичного коромисла! — З останнім словом Олексій погрозив своїм важким кулачищем.— Згодні?

В класі анітелень. Учні заклякли, приголомшені цим сміливим викликом.

— А я не сміявся! — озвався філософ Вікторовський, найвищий хлопець у класі. Він підійшов до плечистого Олексія і, ніби бажаючи надати йому сили, став поряд з ним.— І взагалі,— заговорив він схвильовано, хапаючись за окуляри,— це підло і недостойно порядній людині!

— Я теж не сміявся! — крикнув з місця Антін Кайстро, сміливий і спритний в роботі хлопець, і по цім слові почав пробиратися до дверей.— Я не радив би вам, хлопці, займатися цим свинством,— сказав він, стаючи поряд Давиденка та Вікторовського. Він мав красиве жилаве тіло й міцні руки, учора на шкільній фермі приборкав норовистого жеребця, і тепер можна було подумати, що він збирається розправитися з тими, хто сміявся з мене.

Услід за Кайстром приєднався до Давиденка Герасименко, потім ще хтось і ще... Мені почало здаватися, що то не наш клас, а якийсь інший реготав з мене і що того реготу взагалі не було, а під кінець цього дивного віча я міг переконатися, що мені, лемкові, ніхто тут не бажає зла.

Я вийшов з класу умиротворений. Тепер уже я не був самотній. Моя лемківська вимова слова «вода» допомогла мені знайти серед хлопців справжніх прихильників і друзів.

Отак почалася моя nauка у Гнидинській школі.

XIII

В суботу, по уроках, учні були вільні від роботи в господарстві, отже, могли розпоряджатися своїм дозвіллям аж до понеділка. Це

був найприємніший, довгоочікуваний час — ота передвечірня субота, а за нею неділя. Через вихователя — учителя гуманітарних дисциплін Полетаєва — законоучитель Григорович вимагав, щоб учні одвідували як у суботу, так і в неділю його відправи у місцевій сільській церкві, щоб вони замолювали свої гріхи, вчинені протягом тижня, та цей наказ виконували лише слабодухі й богохвальні, а переважна більшість учнів почувала себе в ці півтора дня вільними козаками і не корилася попові, навіть якщо він страхав зниженням оцінок з закону божого. В суботу, зараз же по обіді, залишенні на самих себе, учні розвивали найактивнішу діяльність. Купалися в шкільній лазні, всіляко чепурилися, чистили, а як треба, то штопали і зашивали одяг, взуття, одягали чисту білизну, чисті вишивані сорочки, натирали гудзики і «золоті» агрономічні значки формених тужурок, а старші з учнів бралися за бритви і виголювали весь пух, що за тиждень міг з'явитися на юних обличчях. Одне слово, було хлопцям не до церкви. Хто захоплювався музикою, знімав з гвіздка інструмент, починав настроювати його, і незабаром велика, розділена товстими арками спальня сповнювалась мелодійними звуками самодіяльного оркестру; ті, хто любив театр, збиралися десь у класі на репетиції, вивчали монологи з класичних драм, а коли п'єса була готова, виходили на сцену, яку кожного разу споруджували у великому приміщенні столярні; книголюби, або філософи, як іх з повагою у школі називали, бо вони навіть на роботі дискутували між собою про вичитані в книжках цікаві місця, стукались до квартири Миколи Володимировича Полетаєва і разом з ним ішли до шкільної бібліотеки — найдорогоціннішого скарбу Гnidинської школи.

Ну, були ще й такі, що воліли ділити своє серце з котроюсь із сільських дівчат,— ті одягали форму з блискучими мідними гудзиками та рільничу емблемою (колосистий сніп пшениці на серпі) і хиткою кладкою через річку Вовчу йшли на село, щоб звідтам повернутися перед сном, до обходу вихователем спальні.

Ні в Олексія Давиденка, ні у Василя Юрковича не було ні форми, ні тих найпрекрасніших у світі істот, котрим без вагання можна б віддати все, і навіть серце, і тому Олексій ще в ліжку, до дзвінка, запропонував Василеві піти з ним по обіді в його рідні Романки.

— Це зовсім недалечко. П'ятнадцять верстов. Пройдемось степом, побачиш, який він восени.— А під кінець, сміючись, додав: — Колись ти в свої Карпати поведеш мене.

— Ох, коби-то,— зітхнув Василь.— От і нинки снилася мама. Дорікала, що не пишу. На фронті справи, кажуть, кепські.

— У Романках щось і про фронт почуємо.

— Там більше читають газет?

— Ні, там газет не читають. Фронтовики правдивіше розкажуть. Повертаються поранені та каліки. Є що послухати.

— Тоді ходімо, Олексо,— згодився Василь, коли тишу спальні раптом обірвав дзвінчик чергового.

— Вставайте, вставайте, лежебоки! — вигукував він, проходячи між рядами ліжок.— Сьогодні, не забудьте, наш день, субота!

Десь о другій по обіді, діставши дозвіл від Полетаєва, Давиденко і Юркович спустилися дерев'яними сходами з головного корпусу школи і через густу смугу вже розцяцькованих осінню дерев вийшли за огорожу хутора. За сотню кроків підійшли до червоних корпусів ремісничої школи, потім проминули садибу попа Григоровича, за нею високу білу церкву, відому лише тим, що в її підвалах відлежувалися до страшного суду фундатори цієї церкви, колишні власники села Олександрівки з роду козацького старшини Гниди.

Олексій сказав, кивнувши у бік церкви:

— Сверблять у мене руки на попового Сергія. Приїде на різдвяні канікули — неодмінно відлупцю.

— За що? — поцікавився Василь.

— За образу. Ще в серпні, коли ми складали іспити, довелося піти на наш «проспект», що на тому пустирі понад шкільним садом. Так, знаєш, думалось погуляти з покровськими панянками. Ну, познайомився я з гарною такою... Одна тільки біда: вона соромлива, а я ще більше, так і ходимо мовчки, не знаючи, з чого почати свою розмову. Коли це з-за куща: «Ta ти, дурню, хоч «цабе» шепни їй!..» Мені потім сказали, що то був Сергій. Не міг я тоді покинути дівчину, щоб підскочити й полічiti йому ребра. Але я це зроблю іншим разом. Він же гадає, що тільки гімназисти люди, а то все мужва.

— Сергієм звати? — поцікавився Василь, маючи перед очима колишнього свого друга Сергія Гніздура.

— Сергієм. Старший брат у нього офіцер, на фронті зараз, а цей... аж дивно, що в попа, який сповідає людей та вчить нас закону божому, може вирости такий босило. Кажутъ: малий був — кішок періщів, собак любив мучити, а як вступив до гімназії і одягнув форму, зовсім обосячився. Він не те, що ми, він уміє викручуватися перед дівчатами, так коли яка відвертается від нього, тоді бережись, дівчино: на кладці перестріне, поганий поговір пустить про неї...

За розмовою незчулися, як перейшли кладкою річку Вовчу, а далі крутою стежкою по узбіччю глибокого яру вийшли до центру села. Завернувши ліворуч, пішли бруківкою по довгій вулиці, на яку виходили то крамниці, то різні склади та гамазеї, то особняки покровських баґачів. Олексій на правах місцевого мешканця (його хутір Романки належав до Покровської волості) не проминув ногоди пояснити все, що знов, і про село, і про його аборигенів. Таким чином Василь дізnavся, що село Покровське засноване запорожцями після того, як вража цариця Катерина зруйнувала Запорозьку Січ, що одна половина села, Сірківка, названа на честь славного запорозького лицаря Івана Сірка, що сільська церква святої Покрови дістала назву від запорозької церкви тієї ж назви і що саме село, оселяючись на Дикому полі над річкою Вовчою, запорожці назвали також Покровським.

Отак роздумуючи та розмірковуючи, вийшли наші друзі бруківкою за село, до станції Мечетна, за якою, перетягнувши колію залізниці та її лісову смугу, опинилися на шляху до Романків.

Далі пішли мовчки, заглибившись у споглядання степу. Широкий він, як саме небо, кінця-краю не видно, ген-ген аж до обрію покотився. Василь оглянувся навколо — і всюди те саме, його зір ні на чому не може спинитися. Хоч би де горбок... Коли смеркнеться, коли ніч накриє все це чорною плахтою, що тоді з людиною робиться? А загуркоче в небі грім, сипне дощем — куди тоді, Василю, подінешся? Хто дасть притулок? Ні-ні, цього степу його душа не прийме, Василь не проміняв би його на красу рідних гір.

— Знаєш що, Олексо! — порушив мовчанку Василь. — А горами легше ходити.

— А то як? — здивувався Олексій.

— Одноманітна у вас хода, Олексо. Ні тобі скоку, ні присоку. Нудно.

— А ти вріж гопака, — засміявся Олексій.

— У горах і танцюється легше. Там ти — як вивірка на галузках. Скок та скок!

— Скок та скок, — повторив Олексій, при цій нагоді згадавши старшого брата, що за життя, немов відчуваючи свою загибелль, писав з Карпат тужливі листи додому.

— Ет, — не хотів слухати Василь, — приїхав би твій брат у Карпати до війни! Та най би послухав, як ми під старою грушою вечорами виспіували. — І, повівші, мов до танцю, плечима, затягнув весело:

Татарочка квітне,
Не ход до нас, Митре,
Лем приход, Андрію,
Дам ти розмарію.

— Добре співаєш, — похвалив Олексій. — Пісні такої зроду не чув.

— То наша лемківська. Ліпших пісень на світі немає. Принаймні професор Батенко у Києві так мені говорив. А у вас, Олексо, які? Може, котурсь, заспіваєш? Щоб не було так нудно йти.

— Добре, Василечку, — згодився Олексій. — Але моя пісня буде у прозі. На наймитську тему. Зараз почуєш, які «університети» пройшов твій друг. Он він, мій «університет», — Давиденко показав на зелений хутір у вибалку, обнесений високим дощаним парканом, по краях якого, наче вартові, стали високі, обпалені осіннім холодом, стрункі тополі. — Хутір таврічанина Окуня, в якого я до вступу в Гнидинську школу прослужив літо.

* * *

Коли восени прийшла пора розрахунку, Олексій, перелічивши в своєму куточку на конюшні виплачену йому суму, здивувався: в ній бракувало аж п'ять карбованців! Хазяїна, високого, горбоносого, з чорною копицею нечесаного волосся, що все літо правило йому за шапку, Олексій перестрів серед двору похмуро, з ледь стимуваним роздратуванням:

— Ви щось тут не додали, хазяїне. — Олексій піdnis у затиснутій долоні лівої руки паперові гроши. — Тут бракує п'ять карбованців.

— Там, парубче, все в порядку,— відповів неохоче хазяїн.— Навіть передав тобі один карбованець.

— Не доберу щось тут, хазяїне.— І Олексій почав уголос множити по тридцять копійок поденних на сто п'ятдесят днів.— Тож за п'ять місяців, хазяїне, має бути сорок п'ять карбованців, як ми весною й умовились. А ви дали тільки сорок.

Василь не може собі уявити, яке було обличчя в хазяїна і якими очима він дивився на свого наймита, коли вів далі розмову. Він мусив би застидатися і, червоніючи, попросити в Олексія прощання, та замість того він ще й погрозив пальцем, сказав суворо:

— Ти, парубче, забув вирахувати ті двадцять днів, котрі пролежав з книжками за клунею.

— По неділях? — здивувався Олексій.

— Атож, атож, парубче. Згадав?

— Хазяїне, але ж...— Олексій запнувся, безпорадно озирнувся по обійстю, по всьому тому, до чого він за довге, пекуче літо прикладав свої тверді мозолисті руки.— Я-то, згадав, хазяїне, але...— Знову запнувся, ніби чекав, що і коні, і корови, і культиватори он, і плуги, що всі вони заступляться за нього і крикнуть людським голосом: «Бійся бога, хазяїне, таж піт твого наймита ми й досі чуємо на собі!»— Хазяїне, гріх вам таке на покрову казати. Поки в церкві йшла служба божа, я міг собі щось почитати. Ви ж не кричали на дітей, коли вони приїжджали на вакації і між забавами інколи сідали за книжку.

— Ти про моїх дітей замовч,— огризнувся хазяїн.— Мої діти — гімназисти, а там, дастъ бог, вище підуть, аж до університетів. А ти наймит, і до моїх дітей тобі заслы

В Олексія пішли жовті кола перед очима, а кулаки самі собою стислися. Він доводив своє:

— Але по обіді я таки виганяв коней.

— Хе, по обіді,— перекривив Олексія хазяїн.— А до обіду ти згодував скільки сіна?

— Коні ж ваші, хазяїне.

— І сіно моє. А воно, парубче, було б ціле, коли б ти не брався за книжку.

— О боже! — зітхнув Олексій. Він знову безпорадно оглянувся і ніби все ще чекав на чиюсь допомогу. З жалем ковзнув очима по лисючих, ситих, ще нині почищених його руками крупах коней, прив'язаних до жолоба.— Хазяїне,— спробував Олексій ще раз постукатися до господаревого сумління,— ви ж самі не робите в неділю.

— Не роблю,— відрізав хазяїн,— бо мені не платять, а ти найнявся...

— Але ж на строк, а не поденно! — крикнув гнівно Олексій.

— І не книжки читати,— гарикнув господар,— а робити! Робити,— повторив він, після чого, бажаючи показати свою недосяжну зверхність, заклав руки в кишені, щоб іти геть.

В цю мить гарапник, з яким Олексій розлучався лише уві сні, розмашисто свиснув у повітря і полоснув хазяїна по спині. Раз, у друге, а вже втретє по голові.

— Уб'ю, проклятий! — закричав звіром хазяїн і, пригнувшись, кинувся на свого наймита.

Та Олексій був спрітним хлопцем. Лють і зненависть, що розпирали груди, не потьмарили йому розуму. Він знов, у що обійтися йому цей бунт, і тому розраховував кожний стрибок, кожний удар. Відступаючи, сік батогом так, що хазяїн мусив затулити долонями обличчя, а відтак відступити і кинутися до хліва, де під стіною стояли залишні вила-трійчаки.

Цією паузою відступу й скористався Олексій. Він метнувся до жолоба під навісом, відв'язав жеребця, скочив на нього і, вдаривши його босими ногами під боки, направив до відчиненої хвіртки.

— Уб'ю! — почув за собою крик хазяїна.

На щастя, кинуті навздогін вила-трійчаки лише прохурчали повз Олексієве вухо і, вп'явшись блискучими гостряками у зелену дошку воріт, налякали жеребця так, що той одним духом виніс парубка з двору.

* * *

Олексій про все це розповів по дорозі до Романків. Розповів спокійно, ніби йшлося тут про звичайну річ, як хазяїн, сівши на кращого свого огира, гнався за ним до самої Вовчої, як сипав прокльонами, коли Олексій переплив глибоку річку і став на правому, романківському березі, як пообіцяв перебити хребет...

— Хребет перебити я собі не дам,— закінчував Олексій, коли вони підходили до Романків,— а от у школі він може напакостити. Циков щось натякав про хазяйську скаргу на мене.— I, зітхнувши, із смутком додав: — Так що, Василю, може, ми востаннє ідемо оце разом...

Василь намагається охопити розумом усю картину цього дикунського змагання, бодай одним оком зазирнути у багацький двір, намагається уявити зовнішність хазяїна. Високий, жилавий, і чорні очі з холодними світлячками, і ніс яструбиний... Не міг лише збегнути хазяйської натури. Для чого йому, багатому таврічанину, ті п'ять Олексієвих карбованців, коли в його дворі стільки всілякого добра? Уперше в житті довелося почути про таку жорстокість людську. Про таку несправедливість людини...

Щоправда, в своєму рідному краю Василь немало наслухався про таке. Дідуся Андрія засадили безневинно за грата і зі світу зігнали лем за те, що був правдолюбом, а не злодієм. На власні очі видів також, як збиткується панський лісничий над бідними людьми. I Нафтулу сивого, що не повернув татові ґрунту, недаремно називають у Вільхівцях лихварем та п'явкою. Але ж у тому лемківському краю не дивно про таке почути. Там русина навіть ходачковий шляхтич ненавидить і топче під ноги. Русин для пана не людина, а бидло, хлоп... А чому? Бо й повітовий староста, і суддя, і лісничий, і сам пан дідич — усі вони люди чужої віри.

Василь хоче добраться до істини. Хто підкаже йому, як відгадати загадку цього широкого таємничого степу, де одна віра і мова

одна, а кривда для бідного наймита та ж сама, що й у горах Карпатських.

XIV

29 жовтня 1915 р.

Боюсь, що не потрафлю знайти для неї таких привабливих слів у своєму щоденнику, котрі могли б змалювати її красу. Що є найліпшого в світі — то належить їй, Ганнусі. В нашу церкву приїздили аж зі Львова малярі і діву Марію змалювали таку слічну, що тепер найбільші гунцводи-парубки не минають церкви, а проте Ганнуся ще ліпша. Очі — чисті і ж wavі, як синій наш Сян, вони так часто всміхалися до мене, особливо втоді, як її тато вихваляв силу і велич поезій нашого Франка. О, знала би Ганнуся мое неуцтво, вона не дарувала б мі своїх міліх усмішок і не допомагала би мамі ставити на столі найсмачніші страви. Галичанинові хтили догодити, його садили на покуті, його нарід вихваляли... Того не опишеш, як я червонів зо стиду, як ремстував на тих учительів, що пустили мене в світ без поезій Франка... Та настав час, коли мудрий мій друг Олексій повернув тему бесіди в інший бік і я міг гварити про те, що сам добре знат.

Коли-сьмо поверталися з Романків, я звідався в Олексія, хто такий його друг Кость і взагалі, хто вони, ці дивні люди? Хата у них проста, під солом'яною стріхою, і одягаються у родині просто, по-селянському, і Ганнуся не панночка, доїть корову, пере шмаття, а розмови в ней, як і в тата, про книжки. Хвалиться ними, дістас з поліциі все нові й нові. А сам тато, ніби той професор, тихо підказує їй та поправляє. Високий, зарані зсутулений, з невеликими чорними вусами і дуже сумними очима на блідому лиці...

— Хто він такий, — питала, — твій мудрий друг?

І ось що розповів мені Олексій: Кость Пасій — селянин, самоук, екстерном склав іспити на вчителя, та вчив дітей у рідних Романках лише одну зиму, бо на другу перед ним зачинили двері школи: хтось-бо доніс начальству, ніби він нишком читає школярам Шевченкові вірші. Тепер Кость Пасій під суворим поліційним наглядом, щотижня приїздить до нього пристав і вишкує в його книжках хоч якої-небудь крамоли. Від пережитого Кость захворів на серце і вже не може братися ні за плуга, ні за косу, тож увесь тягар господарки ліг на плечі дружини і дочки Ганнусі...

— А Ганна, — закінчиваючи свою сумну оповідь Олексій, — сам бачив, Васильку, напевно, немає другої такої в світі. — Він чомусь зітхнув... — Отака якби полюбила...

— Кого? — випалив я, не подумавши.

Олексій засміявся.

— Ну кого ж. Хоч тебе, хоч мене.

На тому ми припинили розмову і до самої школи йшли мовчки, заклопотані своїми думками. Я вгадую, про що він думав. Про те, про що й я. Про неї. Вона увесь вечір не зводила з мене очей. І слухала мене. Навіть як я пілів якусь нісенітніцю про свої Карпати, вона уважно слухала, перепитувала, цікавилася усілякими дрібничками.

Вона ніколи не виділа смереки — і я мусив розповісти їй про неї. І вивірки ніколи не виділа. І нич не чула про лемківських збойників. Я навіть осмілився заспівати про них. Ні, я певний, я їй більше по-добався, аніж Олексій...

Ганна тримала в руках запечатаний синій конверт, з цікавістю, дивуючись, оглядала його і знову та знову перечитувала каліграфічно чітко написану адресу: «Хутір Романки, Покровської волості, Ганні Костянтинівні Пасій», а внизу дрібно у дужках дописано: «У власні руки».

Від кого лист? І що в ньому може бути? Які новини? Які радості? А може, якесь горе чигає в конверті на неї? Перший лист у житті! Досі Ганні ніхто не писав. І вона не мала до кого писати. Хіба що чужим людям на фронт під диктовку згорьованих солдаток...

Ой, скільки вона тих листів написала від початку війни! Вони були однomanітні, майже без варіацій, сумні й жалісливі, з безмежним числом поклонів від рідних та сусідів, котрі бажали адресату якнай-швидше повернутися живим додому. Одні жінки повідомляли чоловіка на фронт, що в сім'ї ще живі й були б здорові, якби іхній единий годувальник був коло них, а не на тій клятій війні, інші хотіли втішити чоловіка тим, що старший синок навчився вже за плугом ходити, а лоша підроздяло і далося вже запрягти у парі з буланою. Траплялися листи, що благали сина прибути хоч на день попрощатися перед смертю з хворою матір'ю.

Листи, листи... Скільки їх Ганна написала — з благанням берег-тися, з поклонами і скаргами на тяжке, нужденне життя і лише вряди-годи з якоюсь невеликою радістю, що інколи заглядала в солдатську сім'ю («А Петрусь уже пішов до школи, а наша Ряба отелилась і привела теличуку, а на горищі у нас, над бантиноро, звили собі гнізда ластівки»). Ці листи ставали часткою життя Ганни, вона думала про них за свою роботою, вони снилися їй, вони, зрештою, робили її старшою за її шістнадцять років.

Дівчина з якоюсь незрозумілою тривогою чи навіть страхом розпеп-чатала конверт, вийніла з нього удвоє складений аркуш паперу і, розправивши його, піднесла до очей.

«Шановна панночко Ганно! — прочитала вона перший рядок. — «Панночко Ганно...» — повторила дивуючись. Її гарне, чорнобриве, ще з літньою смагою лицце зажеврілося ледь помітним рум'янцем. Вона починала догадуватися, хто їй пише. — Назовуся з першого слова, що пишу я, Василь Юркович, Ваш знайомий галичанин, котрого Ви, панно Ганнусе, були такі ласкаві прихильно зустріти у своєму домі».

Голосний сміх вирвався з грудей дівчини. Обкрутилася перед дзеркалом, потім, пишаючись, узвівши за фалди широкої спіднички, зробила реверанс перед тим галичанином, що мав би тут перед нею стояти...

— Будь ласка, паничу, заходьте, заходьте. Я вам безмежно рада. Сідайте, прошу. Але годі пустувати, Ганно! — прикрикнула на себе дівчина. — Читай далі.

«Ще дома, коли мене мама до схід сонця будила виганяти пасти корову, я собі думав, зачувши над стріхою щебетання ластівок: «І що то за дзвіночки повісив пан біг у пташиному дзьобі?» А тепер, згадуючи Ваші співаночки, панно Ганнусе, я питию у господа: «А що то за струни дав-есь, пане боже, панні Ганні, що їх чарів я не годен позбутися цілий тиждень?» Коли б я був ближче знайомий з Вами, панно Ганнусе, я не втримався б осе, щоб не освідчитись Вам у коханні...»

Дівчина пирснула, вибухнула голосним реготом, закрутилася по кімнаті, вимахуючи руками, не помітила за тим шумом, що його сама зчинила, як у дверях з сусідньої кімнати з'явився її батько. Якийсь час він стояв мовчки, з цікавістю стежив за дівчиною і добродушно посміхався з тих доччиних викрутасів перед дзеркалом. Ганна була його гордістю і чи не єдиною втіхою в його тяжкому, страдницькому житті. Він дав їй усе, що міг дати біdnий, позбавлений права вчителювати, педагог: своє відчуття зверхності над «сильними мирами сего», свій незламний дух, а що найголовніше — свою безкорисливу віddаність і любов до народу. З таким «посагом», міркував собі Кость Пасій, дівчина осягне все — і складе екстерном за гімназію, і знайде своє місце в житті, і принесе в майбутньому найбільшу користь людям.

— А що тебе так розсмішило? — озвався він неголосно.— Листа, здається, одержала?

Ганна повернулася, знічено глянула спершу на батька, а потім на папір у своїй руці.

— Так, одержала.— Не знаючи, як повестися далі, вона відгорнула з чаю свої кучерики, переступила з ноги на ногу, повторила: — Одержала, тату.

— Від кого?

— Від того галичанина.

Блідувате, втомлене хворобою батькове обличчя почало оживати, наливатися ледь помітним рум'янцем.

— Он як? — здивувався він, відтворюючи у пам'яті приємний образ білявого юнака, що так багато цікавого розповів про свою Лемківщину.— Шо ж він такого пише, що тебе розсмішило?

Ганна ще більше знігтилась, опустила очі, відчула, що пекучий жар піднімається до її щік з самого серця.

— Будь ласка, прочитай.— Вона простягла йому руку з листом.— Він такий дивний, той галичанин...

Пасій усміхнувся, не взяв листа. Сказав:

— Він же тобі пише, чого ж я маю читати?

Коли батько вийшов, дівчина затулила обличчя долонями і якийсь час стояла так, засоромлена цим коротким діалогом.

Їй стало ясно: тато догадався, про що йдеться у листі.

І разом з тим вона дякувала йому за тактівність, бо, коли б він туди хоч одним оком заглянув, згоріла б від сорому.

«У нас усе по-старому,— читала вона далі після того, як її серце заспокоїлося.— До обіду уроки, по обіді — навчання в майстернях, у лабораторіях, на фермі. Ввечері готовуємо уроки. Олексій як брат

мені. Виділ б Ви, яким вогнем щастя спалахують його очі, коли ми в своїй бесіді згадуємо про Вашу особу.

Даруйте мені, ласкова панно, що я такий відвертий з Вами, що-м осмілився написати про те, про що не сказав би-м у вічі. Коли буде Ваша ласка, відпишіть мені. Добре? І татові предайте мое вітання, і мамі.

До побачення.
В. Юркович

Ганна опустила руки і якийсь час стояла, скорена відвертістю цього незвичайного листа.

Отак, виходить, і відбулося освідчення в коханні. Про такі речі вона знала лише з книжок. Ale ніхто ще не говорив їй тих дивних слів. Слово «люблю» Ганнуся обожнювала і, як дорогоцінний скарб, ховала далеко-далеко у серці. Тепер настав час скористатися з цього скарбу, вийняти його на світ і... подарувати тому, хто милий серцю.

Василю-галичанину? Може, й так. Він з першого погляду, як тільки переступив з Олексієм хатній поріг, сподобався їй.

«Що ж, Ганнусю, виходить, настала і твоя пора,— сказала собі в думці дівчина, притискаючи до грудей Василів лист.— Аби тільки тато не здогадався».

* * *

Василь нашвидкуруч розірвав конверт і, піdnісши листа до електричної лампочки над головою, почав пошепки читати.

«Добрій день, Василю!

Дуже дякую за листа. Ale не називайте мене панною. Яка з мене панна, коли я мушу і корову доїти, і поратись у хліві, і допомагати мамі коло печі. У нас так не називають простих дівчат, хіба що дочок багатих хуторян та тих, що їздять у фаетонах.

Признаюся Вам, Василю, що мені було приємно читати Вашого листа. Тільки не вихваляйте мене так. Співаю я, може, й гарно, бо це моя єдина втіха та відрада, та співала б я ще краще, коли б тата не скривдили лихі люди.

Ви пишете про свої шкільні будні, про навчання. Я теж влаштувала собі тут школу і по роботі сідаю за підручники. Моя мрія — скласти екстерном іспити за гімназію, щоб таким чином дістати диплом учительки. Не збулася татова мрія — то мусить зbutися моя! Я поклялася, що до весни 1917 року досягну свого!

Інших новин у нас немає. Бо то вже не новина, оті сумні солдатські листи з фронту, хоч останнім часом — це ми з татом самі помітили — крізь смуток і солдатську тугу за рідним домом усе більше й більше прориваються в листах невдоволення та гнів на тих, хто їх, солдатів, загнав в окопи... Ale це вже, Василю, політика, а тато заборонив мені про неї писати.

За вікном падає тихий лапатий сніг, до ранку, мабуть, укриється наш степ пухнастою білою ковдрою, замерзне річка, і серед дітвори,

що вибіжить на ковзанку, буде і Ваша знайома Ганна. Я люблю зimu, хоч у нашому степу її обмаль, люблю гасати на ковзанах, викручува-тися серед школярів, вести з ними хороводи і, катаючись, співати. Отут уже я не знаю перепон! Люди дивляться з високого берега і кажуть: «От несамовите дівча!»

Підмовте, Василечку, Олексія і приходьте до нас на хутір, пока-татися разом.

До побачення.

Ганна Пасій»

Василь не здав, що робити з собою. Такого щастя йому ще не посыпала доля. Ганнуся, та найпрекрасніша з усіх зірок світу, не відмовилася відписати йому! Вискочив з класу і, гупаючи серед нічної тиші незашнурованими, взутими на босу ногу австрійськими черевиками, побіг довгим коридором до спальні. Василь забув, що в таку пізню пору сплять і ніхто не сміє порушувати тишу спальні. Василь був переповнений щастям, він, здавалося, охмелів од нього і готовий був гукнути на всю велику спальню, збудити учнів усіх чотирьох класів, щоб розповісти їм про свою радість.

— Олексію,— шепнув Василь, схилившися над ліжком Давиденка. Торкнувся його плеча.— Чуєш, Олексо? О-о,— здивувався він, стрів-шись при тъмяному світлі електричної лампочки під стелею з роз-критими очима товариша,— ти що, не спиш?

Давиденко зціпив зуби, щоб не застогнати, не крикнути страшним звірячим криком від того болю, який саме зараз розпирає йому груди. І біль, і туга за втраченим коханням, і зненависть до цього австріяка, що раптом став йому на шляху до щастя,— все змішалося там у грудях, все лягло на серце. Сам собі дивується, як він може влежати, вдаючи спокійного, коли його недруг крадеться з листом до світла в класі, щоб там упиватися її солодкими речами. Олексій поз-бувся сну. З-перед очей не сходить Ганнуся. За що він її покохав? Чи за карі розумні очі, що вміють так уважно слухати, коли він при її батькові передає зміст прочитаних книжок, чи за оті чорні примхли-ві кучерики над високим чолом, чи, може, за пісню?.. В найтяжчі хвилини свого наймитського життя мав її перед очима, зносив усе, бо чув її присутність у своїй душі, і навіть як сік гарапником хазяїна, чув її слова заохочення: «Так, Олексію, так, бий, не жалій цього виродка! Мій тато так само сік би їх, коли б мав здорове серце!..» Переїшов і сільськогосподарську школу з її чарівним образом. Не мислив собі життя без неї. Вона ж перебрала від батька все те, чим може пишатися людина, всі його мрії та ідеали, а батько — то Олексій друг та вчитель. Усе відкладав своє освідчення, соромився призна-тися їй, сказати про своє спрагле кохання. Зате Василь не посоро-мився. Раз лише побачив її — і не втримав при собі свого захоплення. Він, Олексій, мусив навіть вислуховувати його дифірамби на честь Ганни, мусив дати її адресу... Так-так, мусив, бо не мав сили сказати: «Відступись, австріяко, вона мене кохає». О, коли б кохала! Тоді б, Олексію, ти не мучився так, тоді б ти спокійно спав...

— Не спиш, питаю? — почув він над собою вдруге Василів голос.

— Хотів би я знати, чого ти не спиш,— відповів Давиденко.
— Листа одержав-см,— зашепотів Василь.— Бігме, правда. Від неї. А ти гадаєш, від кого? Від Ганнусі. Ох, бо то ж і лист, Олексо!
— Вміє писати? Без помилок?

Василь не впіймав іронії в запитанні і з ще більшим захопленням повів свою мову про дівчину — про ліричний стиль її листа і про неї саму — мудру та гарну собою...

— Ти того й збудив мене? — перебив його Олексій.
— Але ж вона запрошує нас на ковзанку. Ось лист. Сам можеш прочитати.

— Зараз на ковзанку?
— В неділю.
— А сьогодні, здається, четвер?
— Так, четвер. А хіба тобі не приємно знати, що така дівчина думає про нас?

— Так завтра удень сказав би,— знов обірвав його Олексій. Він повернувся на другий бік, якийсь час помовчав, а потім з гіркотою в голосі додав: — Досі я не чув, щоб закохані ставали такими ідіотами, як ти, Василю.

Василь образився. Роздягаючись, сказав:
— Ну-ну, Олексію, прийде коза до воза. Я тобі те ж саме скажу, коли ти в когось закохаєшся.

XV

В кімнату сільської хати до командира роти лейтенанта Габріеля Шульца ввійшов цугсфюрер Ваньчик і, віддавши честь, доповів ламаною німецькою мовою, що він привів зольдата Юрковича, з котрим пан лейтенант мав намір побесідувати.

Череватий, відгодованій за кілька місяців фронтової бездіяльності лейтенант Шульц не мав охоти розмовляти з тою слов'янською свинею, которую місяць тому прислали з концтабору. Шульц допіру смачно посідав, відпустив пояс, напомадив перед дзеркалom свої англійські рудуваті вуса і тільки-но потягнувся до ручки, щоб написати кілька рядків своїй Матильді у Krakів, як йому нагадали про його обов'язки.

Ще позавчора доповів йому цугсфюрер Ваньчик про Юрковича: ніби той, стріляючи, не цілиться і спрямовує так люфу гвера, що кулі напевно летять на кілька метрів вище російських шанців. Лейтенант Шульц не був великим прихильником війни, як кадровий офіцер він волів би весь свій вік прослужити десь в одному з містечкових гарнізонів Галичини, жити мирно, вдень ходити на учбовий плац до зольдатів, а ввечері — до офіцерського казино, та що подіш, коли ота свинота сербська вбила австрійського кронпринца і тим самим спонукала доброго імператора Франца-Йосифа впасти у гнів і оголосити війну Росії. А війна є війна. Всі мусять мститися за кров кронпринца. Так принаймні виголошує на кожній літургії полковий священик о. Базілій. І Юркович мусить стріляти в москалів, хоч він за свої симпатії до них уже сидів

у Талергофі, але мусить, коли не хоче повиснути на одному з телеграфних стовпів.

— Нехай зайде,— звелів лейтенант, сідаючи в єдине м'яке, із слідами позолоти, широке крісло, що його догідливий денщик приніс із пограбованого фільварку.

Спритний, легкий у ході цугсфюрер Ваньчик підскочив до дверей і відчинив їх перед жовніром.

— Заходь, Юрковичу,— сказав і тут же прикрикнув: — Шнель, шнель!¹

Поріг кімнати важким кроком переступив Петро. Його військова незграбність впадала у вічі з першого погляду. Завелика, місцями забабрана у глину сіро-зелена шинеля, завеликі, припорощені сніgom черевики, не за розміром і шапка. Лише обличчя — сіре, зі впалими щоками, змучене недоїданням і холодом — наперекір усій Петровій комічній зовнішності, було чисто виголене, зосереджене на якійсь важливій роботі думки.

Петро, як належиться, прикладав руку до дашка, цокнув закаблучками.

Лейтенант аж рота розкрив від цього дива, не хотів повірити, що під його командою є такі вояки.

— Шо це за баба? — спітав і суворо глянув на цугсфюрера.— Скажи йому, Ваньчику, що я викликав його у справі зради імператорові...

Петро осмілився перебити його:

— Перепрошую, пане лейтенант,— почав він німецькою мовою,— але я не потребую перекладача.

— Он як? — лейтенант здивувався, вже іншими очима глянув на Юрковича.— Ти знаєш німецьку мову?

Цугсфюрер не втримався, чміхнув у кулак.

— Що, Ваньчику, скажеш? — не повертаючи до нього голови, спітав лінъки офіцер.

— Цей русин називає себе професором. Але я не певен, що в нього там,— цугсфюрер показав собі пальцем на скроню,— все в порядку.

— А ви що на це, Юрковичу?

— Так, я є вчитель. Але війна зробила з мене те, що ви видите,— Петро розвів руками,— тепер людьми вважають себе такі, як цугсфюрер Ваньчик.

Лейтенант доброзичливо посміхнувся:

— Ви б йому, пане професор, не поставили високої оцінки, правда?

Петро підхопив жарт:

— Так, пане лейтенант.— І теж усміхнувся: — У мене Ваньчик сидів би на задній парті, на так званому осяльчому місці.

Лейтенант тішився з такої сцени, голосно сміявся, поляскуючи себе долонями по товстих стегнах. Він зневажливо ставився до слов'ян, вважав їх нижчою расою, через те за ті п'ятнадцять років, котрі він прослужив в одному з повітових гарнізонів Галичини, Шульц не вивчив

¹ Швидко, швидко! (*Him.*)

жодної слов'янської мови — ні польської, ані української — і тому-то, де тільки траплялася нагода, не пригащував, а навпаки, роздмухував вогник націоналістичного антагонізму, що, бувало, жеврів, запалений школою та церквою, у жовнірських душах різних націй.

— А тепер таке одобробло,— мовив з приемністю лейтенант Шульц,— такий дурнуватий лях, можна сказати, кретин, командує вами, русином, пане професор...

— Се, перепрошую, пане лейтенант, не стосується нашої принадлежності до різних націй,— осмілився заперечити Петро.— Кретини є у всіх націях. Поляки можуть гордитися і Міцкевичем, і Костюшком, але ж та сама польська нація, коли б се дійшло до всенародного суду, охоче, з радістю зреяла б таких виродків, як Ваньчик. А втім, пане лейтенант, не люди, ні, не вони в тому кретинізмі винні, а ті обставини, я сказав би, те оточення, в котре потрапляють іхні душі. Таж люди, пане Шульц, не родяться кретинами, і націоналістами не родяться, іх роблять...

Його світло-сині добрі очі стрілися з холодним блиском лейтенантів. Петро зрозумів: Шульцові неприємно слухати його міркування,— і змовк.

— Маєте рацію, Юрковичу,— ніби погодився Шульц. Він відкинувся головою на м'яке бильце різьблленого крісла, провів долонею по облицілій маківці, дивився крізь опущені вії і думав над тим, як би найдошкульніше покарати за такі слова цього українського інтелігента.— Маєте рацію, Юрковичу,— повторив він у роздумі.— Та яким би кретином вам не здавався цугсфюрер Ваньчик, ви, професоре, мусите слухатись його. Такий закон війни. Той самий, котрий наказує вам стріляти не поверх голів росіян, а в самі іхні черепи. Ви ж, Юрковичу, не послухалися наказу. Ви стріляли кудись туди, на вітер. Так, пане професор?

Юркович підтягнувся. Він не вмів брехати. Це суперечило всій його правдивій, чесній натурі. І в школі, і поза школою він тримався правди, принаймні намагався жити за її законами, але тут, перед цим ціарсько-королівським злодюгою, від котрого залежало — жити чи гнити в землі, Юркович не міг відкрити своєї душі. Сказав, клацнувши закаблуками:

— Осмілюся, пане лейтенант, заперечити. Я не міг пускати ціарсько-королівських куль на вітер.

— Хо-хо! А куди ж ви їх пускали? Чи не в горобців?

— Боже боронь, пане лейтанант. Горобець не вартій ціарсько-королівської кулі.

— Горобець не вартій, пане професор, зате ви її цілком заслужили.— Шульц сів рівно, хотів бачити, як зміниться лице Юрковича, коли він почне собі присуд.— Цугсфюрере Ваньчик, іменем ціарсько-королівського закону я замінрю професорові Юрковичу смертну кару на більш гуманну, на шпанглі.

Цугсфюрер Ваньчик витягнувся.

— Осмілюся покірно спітати, пане лейтенант: на який термін?

— На одну годину,— відповів Шульц.— Сам простежиш за екзекуцією.

— Слухаю, пане лейтенант! — цокнувши закаблучками, байдаро відповів Ваньчик. А відтак похмуро, кивнувши на двері, Петрові: — Ну, професоре, марш!

Плутаючись у довгій шинелі, Петро переступив хатній поріг, потім надвірний. Не міг збегнути, що з ним діється. Слово «шпанглі» підкосило в ньому все, чим жив досі: надію на рятунок від цих окопних мук і придушену, але ще пульсуючу спрагу до життя... все, все убив у Петрові Габріель Шульц.

Перед тим як переступити перший поріг, на хвилинку обернувся до лейтенанта, попросив його замінити шпанглі на мотузку для горла, але той із злорадістю сказав:

— Нічого, нічого, пане професор, по цій процедурі ви знатимете, куди треба цілитися.

Петра готували до екзекуції двоє жовнірів. Холодна мотузка боляче врізалась у тіло, коли йому зв'язували назад руки. Ваньчик наказував не попускати, в'язати тугіше, кричав, гнівався, сам брався показувати. Петро стояв покірний, приречений коли не до смерті, то до страшних мук. Намагався думати про щось інше, про щось ліпше, що мав у житті. Покликав собі перед очі Галину. Побачила б вона його таким жалюгідним, із зв'язаними руками... Боже, яким він став з того часу, коли вони удвох милувалися краєвидами Києва, ходили на побачення до Видубецького монастиря, пливли по Дніпру аж за мости. Хіба міг він тоді припустити, що з ним таке станеться, що його життям розпоряджатиметься якийсь тірольський німчик, кретин і садист? «Де ти тепер, Галино? Чи згадуеш коли-небудь про наші мандрівки по петербурзьких музеях? А скільки натхнених думок ройлось у голові, коли ми з високих круч оглядали сині задніпровські обрії! Ах, мрії, мрії, солодкі мрії закоханих! Усе це, як іскри чаївного фейерверка, спалахнуло і розвіялося, щезло серед глупої ночі. Натомість же прийшли нелюдські страждання у в'язничній камері коменданта Скалки, зимні тифозні бараки Талергофа... Як він зніс усе це? Як минула його доля тисяч і тисяч невинних, що згнили в землі австрійській? Вирвала його з пазурів смерті панна Текля. Так-так, він їй завдячує своїм життям. Але для чого ти се, панно моя слічна, зробила? Легше ж мотузку на шию, аніж оци муки на шпанглях. Можеш пишатися, ціарсько-королівська Австрія, ти глибокий слід лишила в історії світової культури, твоїм шпанглям могли б позаздрити навіть російські шпіцрутени, і лише турецьким палям ти поступаєшся у садизмі...

Другий кінець мотузки все ще не могли закинути за гілляку липи. Жовніри ніби навмисне зволікали, робили неохоче і цим дратували цугсфюрера Ваньчика, довели його, зрештою, до того, що він наскочив на одного з них, ударив його кулаком по голові і бридко вилаяв.

Жовнір, плечистий гураль з-під Krakova, підняв збиту шапку, обтріпав її від снігу і, натягуючи на голову, сказав польською мовою з характерним мазурським акцентом:

— Най пан цугсфюрер буде обережним, бо є, проше пана, ще й інший спосіб збивати ціарські шапки з панських гонорових голів.

Петро всміхнувся. Він розумів, на що натякає гураль, зрозумів це й Ваньчик, бо у першу хвилину безтимно закліпав очима, а потім, рятуючи свій авторитет, крикнув, хапаючись за кобуру револьвера:

— Забирайся до дзябла з-перед моїх очей, поки я тебе не пристрелив за оці слова!

Вигнавши гураля і не маючи надії знайти когось іншого у своєму рої, хто пішов би йому допомагати в цій неприємній роботі, Ваньчик заходився сам закидати мотузку за гілляку липи.

Петро стояв із зв'язаними руками і ще мав час подумати, оглянувшись на своє далеке дитинство...

У батьковому дворі і зараз росте липа (а може, вже й не росте після того, як через Вільхівці кілька разів проходив фронт), дерево могутнє, крислате, що накривало своїм гіллям увесь двір і навіть хату. До такого самого грубого конара одного травневого ранку батько приладнав своєму Петrusеві мотузяну гойдалку. Ах, яка то була радість умоститись на стару гуньку, взятися руками за мотуззя і під тихенким, обережним поштовхом татових рук полетіти над землею в один бік, а потім назад, у другий...

«Любо тобі, га?» — питав тато, кожного разу торкаючись на ліюту своїми долонями його плечей.

«Ой любо! — вигукував захоплено хлопець. — Та волів би-м ще вище!»

«Можна й вище», — згоджувався батько.

«Аж до неба!» — вимагав Петrusев.

«Е, ні, — сміявся тато, — до неба тобі ще зарано».

Розгойдане тіло піднімалося мало не до конара, від лету аж у вухах хурчало, а йому, малому шибеникові, бажалося ще вище, щоб стати ще легшим, щоб вирватися з мотузяної гойдалки і полетіти за он тою бистрокрилою ластівкою...

— Ну, ти, професор! — долетіло зненацька до Петрової свідомості. — Чи тебе просити маємо? Стань під конаром!

Петро повернув голову, побачив, що мотуз уже перекинутий через конар, і слухняно зробив кілька кроків до дерева.

— Фертіг¹! — сказав собі Ваньчик і, поплюювавши в долоні, потягнув униз за мотузку, кивнув і жовнірові, щоб той допоміг йому. Тихо, обережно, із знаннями справи, потягнули обое...

Петро глухо застогнав від болю, але зціпив зуби, щоб не закричати. Колись на уроці історії він учив своїх школярів бути такими чесними й мужніми, як були лемківські збойники: панські гайдуки пражили їм пяти вогнем, вирізали язики, кололи очі... а ти, Петре, не міг би знести якихось там австрійських шпанглів?..

Та ось під тягарем усього тіла руки в плечових суглобах вивернулись, і в ту ж мить страшний біль вирвав з Петрових грудей несамовитий крик:

— Ой руки, руки!

Екзекуція тривала рівно годину.

¹ Готово (нім.).

Двічі він втрачав свідомість і цим завдавав клопоту цугсфюрерові Ваньчику, йому доводилося спускати з гілляки нерухоме тіло, підносити під ніс нашатирний спирт і знову підтягувати, але вже так, щоб пальцями ніг екзекутований міг торкатися землі.

За годину тяжких тортур ледве живому Юрковичеві розв'язали руки і відвезли до польового шпиталю.

XVI

Без найменшого піднесення, неохоче і, здається, дуже нудно вів свій урок Петро Михайлович Циков. Занадто часто знімав окуляри і протирає іхні скельця хусточкою, нервово перебирає пальцями мідні гудзики на форменій тужурці, іноді без потреби повторював одні й ті ж фрази... Ідіотські трафаретні положення, розіслані ще колись із Петербурга як обов'язковий додаток до підручника з економіки, були наскрізь фальшиві й не могли нікого зацікавити. Соромно було навіть у вічі дивитися учням. Адже ж це не діти, а дорослі молоді люди, серед яких є такі, як Олексій Давиденко, котрі вже встигли черпнути в житті повний ківш лиха... Замість того щоб розкрити корінь зла, Циков мусить удовбувати в голові майбутніх агрономів «височайше положеніє» про столипінську земельну реформу, в якому мовиться, що вона піднесе не тільки агрономічну культуру села, але й добробут усього «крестьянського сословія».

Говорив учням одне, а мав на думці інше. Інколи хотілося наперкір усьому крикнути на весь клас: «Не будьте такі наїvnі і розумійтте все навпаки. Столипінська земельна реформа — то найреакційніша з усіх реформ, які будь-коли приймалися в Росії. Вона на руку заможним елементам села і несе ще більше зубожіння бідноті...» Але цього не спроможний сказати він, учитель казенної школи, про це може розповісти лише найближчим своїм однодумцям, таким, як учень Давиденко... Он він, світло-русавий, з хитрувато примурженими очима, сидить у четвертому ряду поряд з Юрковичем. Здається, міцна дружба зв'язала їх, хоч Давиденко на два роки старший за того білявого галичанина. «Сьогодні понеділок. Давиденко, можливо, розповість про свою подорож до рідних на село», — міркує собі Циков, забираючи зі столу разом з класним журналом і підручники.

— На сьогодні досить, — сказав він і по тім слові, поправивши окуляри, пішов до дверей.

Циков зінав свої вади — він не вмів пристосовуватися до шкільного оточення, і якось так виходило, що завжди був в опозиції до більшості членів педагогічної ради; не вмів також узяти вірного тону в стосунках з учнями: на уроках із загального землеробства був вимогливий і навіть суворий, а на уроках з економіки сільського господарства аж надто невимогливий, дозволяв учням займатися хто чим хоче або, навпаки, втративши рівновагу, раптово обривав лекцію, обводив холодним поглядом учнів і говорив похмуро;

— Панове, я не звик до такого. Прошу слухати хоч би із ввічливості до свого педагога.

В класі тоді залягалася абсолютна тиша, учні не спускали очей з

учителя, готові були слухати, а це ще більше дратувало його, бо щось путнє сказати він їм не міг, а говорити брехню було понад його сили...

— Вам лист, Петре Михайловичу, — сказав діловод, коли Циков на хвилину заглянув до канцелярії школи, щоб покласти на стіл класний журнал.

По штемпелях на конверті без марок Циков догадався, від кого лист. З діючої армії, від Андрія Падалки. Хлопець не забуває свого вчителя, хоч не дуже часто, а таки пише. Спершу його листи були заповнені казенними патріотичними фразами про «благородну місію Росії в цій війні», і тоді учителеві робилося гірко, він ніяк не міг злагодити тієї метаморфози, яка сталася з учнем, котрого мали звільнити зі школи за популяризацію творів Шевченка. Бідняцький син, що зазнав репресій від царських чиновників, одягає офіцерські погони і стає героєм, справжнім героєм тієї армії, яка десять довгих років мучила свою муштурою великого поета. Все це було незрозуміло і навівало на вчителя Цикова безрадісні думки. Коли вже Андрій Падалка, міркував собі Петро Михайлович, коли вже він уявився підтримувати царський трон, то що можна чекати від тих селянських синів у сірих шинелях, котрі ніколи не читали «Кобзаря», не чули про Горького та Некрасова, але котрим день у день довбуть на уроках словесності про непохитність і святість трону божого помазанника.

Та минуло не більше року, як тон листів від фронтовика Падалки став помітно мінятися. Спершу зазвичали нотки невдоволення порядками, потім з'явилися натяки на бездарність окремих начальників, а після поранення при відступі з Карпат листи Падалки до того змінилися і стали такими цікавими та загадковими, що читати їх було для Петра Михайловича справжньою наслодою.

Сьогодні він розкрив листа у своєму домашньому кабінеті. Перед тим як читати, зняв окуляри, дихнув кілька разів на скельця, став простирати їх, але робив це навмисно повільно, відтягуючи час розмови із своїм юним другом. Нарешті почав:

«Дорогий Петре Михайловичу!

Як Ви там маєтесь? Я живий і здоровий, після шпиталю почуваваю себе добре, і навіть краще, у сто разів краще, аніж до поранення. Принаймні я тепер не блокую манівцями і свідомий своєї мети. Ворога ми мусимо здолати. Мої хлопці готуються до спражнього великого бою. Робимо щодня і щохвилини рекогносцировку у ворожому стані. Зброя в нас досконала. Я чомусь переконаний, що Ви, Петре Михайловичу, охоче скористалися б з неї...»

Циков посміхнувся. Лист дихав загадкою і говорив про те, про що не вільно уолос сказати. Його автор свідомий своєї мети... А яка ж та мета? Ясно, що тепер уже не ура-патріотична. Але яка, яка?

«Тепер, Петре Михайловичу, — читав далі Циков, — кілька слів про Юрковича. Як там йому маєтесь? Хочу вірити, що ви всі ним опікуєтесь. За короткий час свого перебування у Києві я полюбив цього хлопчуна і за його щирість, і за те, може, що він походить з того цікавого краю, котрого я досі не зінав. Маю для нього новину: я познайомився з його стрійком, учителем Петром. Ви тільки не кажіть Василеві,

за яких обставин. При нашому наступі на Перемишль Юрковича затримали як австрійського шпигуна, котрий нібито цікавився дислокацією наших військ. Майор Козюшевський пальці кусав собі з досади,— йому конче хотілося дістати ще одну зірку на погони за повішеного шпигуна. На щастя, підполковник Чекан підтримав мене, а не Козюшевського, бо, як виявилося, Петро Юркович був нашим другом, а не шпигуном.

Багато, ой як багато новин приховую для вас, Петре Михайловичу! Коли б нам зустрітися, було б про що погомоніти. Та вирвати мене з фронту може тільки серйозна рана або смерть... Не хочу ні того, ні того. Я повинен жити, поки живе моя рота! З нею я сподіваюся досясти того, про що й Ви, напевно, мрієте. Повторюю: ворога ми мусимо здолати!

От і все, мій дорогий учителю. Чекаю на відповідь. Хотів би знати, що зараз діється в школі. А Василеві скажіть, що, як кінчиться війна, ми з ним пойдемо до його рідних Вільхівців.

Бажаю здоров'я.

Ваш А. П.»

Оце був лист з усіх листів! Сів за стіл, щоб зараз же відписати. Підсунув собі аркуш паперу, взяв перо, вивів перший рядок звертання... «Дорогий Андрію Кириловичу...»

Враз відчинилися двері, і галаслива зграйка дітей із словами «тату, татусю» влетіла до кімнати. Двоє дівчаток, тримаючи за ручки маленького братика, принесли татусеві радісну новину:

— Володя вже перебирає ніжками! А завтра сам побіжить!

Батько відклав перо, скочив, підхопив на руки хлопця, закрутivшися з ним по кімнаті. Дівчата з писком кинулись за татом, заволали, передмаючи його:

— А мене, а мене, татусю!

Батько тікав од них, вивертався з їхніх ручenят, спотикався об стільці, упав з хлопцем на канапу,— отам на нього і налетіли Зіна та Іра.

Похмурий і трохи відлюдкуватий з натури, Петро Михайлович забував про свою поважність педагога і, здавалося, повертається у ті далекі, давні літа свого дитинства, коли він отак само, як зараз Володя, любив сидіти на батькових руках, тулити щічкою до татової кольючої щоки. Після нудного уроку в класі приємно було відійти від тої фальшивої, удаваної «мудрості», скинути з себе маску зверненості над учнями і стати самим собою. Любив дітей і, коли б можна, ніколи не розлучався б з ними, особливо з своїм темнооким, опецькуватим Володею, який нібито зовсім скидається на свого батька. Подумав, пригортаючи хлопця до себе: «Аби тільки минула тебе моя доля, сину...»

На шум і писк дітвори заглянула до кабінету дружина. Спинилася, спостерігаючи за цією забавою. Розчервоніле від плити гарне обличчя Марії Яківні то всміхалося, то незадоволено хмурилось, бо ця галаслива сцена зустрічі дітвори з батьком повторювалася майже щодня. Діти робили з ним, що хотіли. Сьогодні звалились йому на груди,

розкуйовдили волосся, збили з носа окуляри, пом'яли комірець сочочки. Добре, що хоч не загнали його під стіл, як це вчора трапилось.

— Перестаньте! — озвалася вона до дівчаток суворим окликом. — Жодного банта на голові. Хто вас тепер розчеше? — А потім з іронією до чоловіка: — А ти, сердешний, не маєш сил оборонитися?

Петро Михайлович підвісся, відгорнув з чола волосся, доброю, милою усмішкою зустрів дружину.

— Сил, Маріє, й справді забракло. Бачиш, таки звалили. — Підняв з підлоги окуляри і вже без жарту спітав: — Можна йти обідати?

— Почекай, — відповіла, наспів поправляючи на Зіні нове синє платтячико. — До першої ще півгодини.

— Шкода. А я гадав, кликати приїшла.

— Поки побалакаєш з Давиденком, і обід буде готовий.

— Давиденко тут? — Петро Михайлович намірився вийти до учня, що, напевно, чекав у вітальні, але дружина затримала його.

— Петре Михайловичу, не забувай, що ти педагог, учитель. — Вона стала поправляти на ньому сорочку, потім перев'язала галстук, зняла з плеча куртки якусь білу нитку.

— Блондинка? — спітав, нахилившись до Марії Яківни.

Вона розсміялася.

— Сусідки дивуються, як я з таким мовчуном живу. Побачили б вони тебе вдома, з дітвою, або...

Він не дав їй доказати, взяв за плечі й, ніжно пригорнувши, провів з дітьми до дверей.

— Прошу, Давиденку, заходьте! — покликав він учня. Посадив на канапу, сам сів проти нього на стілець. — Ну, що там нового? — спітав, знімаючи окуляри, які треба було проперті після борюкання з дітьми.

«Там» — це хутір Романки, куди час від часу передавав Циков через Давиденка деякі книжки та брошури для Костя Пасія. Ця література не залежувалася у Пасія, через свою кмітливу Ганнусю він передавав її далі, від сусіда до сусіда, від села до села, обминаючи непевних, багатих або байдужих до своєї долі. Пасіїв читацький актив то зменшувався після чергової мобілізації на фронт, то знову зростав, після того як з фронту поверталися поранені та інваліди. То було своєрідне підпілля — мандрування отих заборонених книжок, і як не полював на них волосний пристав, йому поки що не вдавалося напасти на їхній слід.

— Хочете знати новину? — спітав Олексій і з хитруватою усмішкою на тонких губах став розстібати вишинялу за літо, а проте ще без латок, чисту куртку. З внутрішньої кишені витягнув паперовий пакунчик, розгорнув його і обережно взяв пальцями складений удвоє сірий папірець. — Пристав, Петре Михайловичу, збився з ніг за оцією-о штуковою. Робить общушки у колишніх фронтовиків. Пасія вже двічі допитував. І знаєте, звідки цей метеличок до нас прилетів? Просто з фронту. Один там хуторський на побивку приїджав. Здається, з того самого полку, що й наш Падалка.

Циков обережно розгорнув папірець — благенський від дотику багатьох шорстких пальців, стертий, зачитаний. Короткозорий Циков дістав із шухляди стола лупу і схилився над папірецем. Папірець був

заповнений сміливими і гарячими фразами, згустками чийогось справедливого серця, і закликав солдат обернути свою зброю проти тих, хто багатіє з їхньої крові, хто силою загнав їх у ці пропахлі нужеями.

«Невже це та сама зброя, про которую натякає у листі Андрій Падалка?» — подумав Циков. Хотів уявити собі, яке збентеження викликають ці слова у головах солдат, тої солдатської сіроми, що вже втратила надію вирватися з ям... I Падалка причетний до розповсюдження цих метеликів? Коли так, то можеш гордитися, Петре Михайловичу! Твій найближчий учень, ти був йому підтримкою у його перших кроках ще в школі...

— Шо ж ви, Давиденку, гадаєте роботи з цим папірцем? — спитав, кладучи його на стіл.

— Сам не знаю, Петре Михайловичу, — відповів Олексій. Він почував себе не зовсім добре на цій панській канапі, а Петро Михайлович, як навмисно, кожного разу садовив його на неї, сам же сідав проти нього. Не звик Олексій до м'якого сидіння, та ще коли доводиться весь час прикривати долонею латку на коліні.— Сам не знаю,— повторив, знизвавши плечима.— Може, переписати б у кількох примірниках та пустити в люди?

Циков заперечив:

— Тут, Давиденку, не фронт. Тут добре було б щось своє, спеціально для селян, придумати. На підставі цієї листівки скомпонувати свою, таку ж безкомпромісну і гнівну, що викривала б тих, котрі наживаються на війні, для кого війна і людська кров — джерело збагачення. I коли таку листівку розмножити в десятках примірників...

— Зробимо! — вигукнув Олексій.— Ви, Петре Михайловичу, скомпонуйте, а я... а ми утрьох візьмемося за розмноження.

— Хлопці абсолютно надійні? — поцікавився Циков.

— Кайстро, Вікторовський — за них я ручуся, Петре Михайловичу.

— А Юркович?

Олексій спохмурнів. На його обличчі виразніше виступило з-під літньої смаги сонячне ластовиння. Василь, звичайно, теж згодився б для цієї справи, він, може, надійніший за інших, і, коли б не Ганнуся, не бажав би Олексій собі крашого побратима, та ота сама Ганнуся навіки розбилла їхню дружбу...

— І досі, хлопче, ревнуеть? — спитав без усмішки Циков.

Олексій поник головою, і його світле, виблілене сонцем на жнивах волосся м'яким шовком сповзло на покраяне ранніми зморшками високе чоло.

— Не знаю, що й робити з собою, — озвався він, помовчавши.— Не було ще зі мною такого.

Що міг порадити своєму другові Петро Михайлович? Небагато втіхи принесло б Давиденкові, коли б він, солідний учитель і керівник підпілля, розповів учневі, що таку саму смугу великого, безтямного кохання пережив і він ще до студентських років, коли біла пелерінка і кирпатенкій носик шістнадцятилітньої гімназистки стали Петрові Цикову перед самими очима і затулили собою всенський світ...

— Я вас розумію, Давиденку,— сказав із співчуттям у голосі.

Олексій тим часом схвилювано розповідав, не сміючи підняти очей на вчителя, якого він і соромився, і безмежно, з великою відданістю любив:

— Я не ховається перед вами, Петре Михайловичу, але повірте... Ну, як можна таке зносити: він читає мені свої листи до неї, ділиться своїми найпотаємнішими мріями.

— Виходить, Давиденку, Юркович справжній ваш друг.

— Та виходить,— глибоко, з болем зітхнув Олексій.— Інколи хочеться сказати йому просто в обличчя: я ненавіджу тебе, австріяко, і колись уночі задушу...

Циков пересів на канапу, поклав йому на плече руку, з ніжністю, як скривдженого сина, притис до себе.

— Витримка, витримка, Олексію. В житті вона пригодиться. Перефорби себе. З часом все мине. Час не такі рани виліковує.

— Ой ні, Петре Михайловичу, ні. Ночами сну немає, у класі на уроках чую тільки її голос, а присниться вночі — неодмінно і він у парі з нею.

— А вірші?

— Вже товстий зошит списав. Пишу їх, виливаючи свої болі, тужу в них за своїм щастям, проклинаю свою долю...

Хоч як було жаль Давиденка, а проте все це могло викликати в Петра Михайловича лише сміх, бо майже такі самі слова найщирішої сповіді багато років тому виповів юний Петро-гімназист своїй мамі, коли його божественна Ніночка у білій пелеринці відмовила йому у взаємності.

— Та ти як Отелло, хлопче! — сказав Циков тоном захоплення, а може, й жарту.

— Гірше, Петре Михайловичу! — Олексій забув про латку на коліні і якось безнадійно махнув рукою.— Гірше! Бо я в собі оте все ношу, тільки вам одному інколи признаюся...

Розмову обірвала Зіна. Вона висунула в отвір дверей свою голівку із свіжим рожевим бантом і від імені мами запросила і татуся, і дядю Олексія до обіду.

— Завтра продовжимо цю бесіду,— сказав Циков. Заховавши листівку у якусь книжку, він наостанку, перед тим як вийти з Олексієм з кабінету, відповів йому:— Ale Otello не був підпільником і не носив латаних штанів. Та й друга не мав такого щирого, як твій Юркович. Зважай на це, хлопче.

XVII

Спершись ліктями на великий письмовий стіл, управитель школи невесело оглянув педагогів, що розсілися перед ним і на стільцях, і на канапі, потім простяг руку до аркуша списаного паперу і глухим голосом почав читати скаргу Семена Окуня.

Скарга була складена в різких, проте цілком пристойних тонах, фразам не бракувало літературного лоску, логічність викладених у скарзі подій свідчила про знання справи тим, хто списав цей аркуш

паперу. Висновок з усього, про що тут мовилося, можна було зробити такий: Олексій Давиденко, будучи наймитом в господарстві Семена Павловича Окуня, виявив себе: безбожником, бо ні разу за весь літній сезон найму не сходив до церкви; соціалістом, бо в його скриньці господар хутора Окунь знайшов заборонені книжки, які Давиденко читав щонеділі в бур'янах за клунею; бунтівником, бо Давиденко осмілився підняти руку на свого законного господаря; революціонером, бо в своїх щоденних балачках з іншими наймитами Олексій Давиденко кликає їх не коритися господареві й сподіватися на новий дев'ятсот п'ятий рік, коли можна буде всіх Окунів разом з їхнім імператором стерти з лиця землі.

В кінці скарги окремим абзацом стояла фраза: «Гадаю, що такому типу, як Олексій Давиденко, не місце в казенній школі, його місце коли не на фронті, то в далекому Сибіру».

Управитель школи — сорокаletня, чорновуса, з клинцоватою борідкою, гарна собою людина — з неприємністю, як щось бридке, відклав папір, відкинувшись, стомлений, на спинку крісла і, як по дуже важкій праці, заходився витирати обличчя хусткою.

— Треба ж було, щоб це неподобство трапилось саме у нашому навчальному закладі, панове,— сказав він, ні до кого не звертаючись.

Скарга спровілила гнітюче враження на присутніх. За винятком конфлікту, зв'язаного з Андрієм Падалкою ще на початку війни, такої ганебної справи не вирішувалося в цих казенних стінах, де дбалося не лише про високий рівень навчання, але й про високу моральність майбутніх агрономів. Ніхто не осмілювався першим порушити тишу, яка осіла в кімнаті після читання скарги, члени педагогічної ради хмурились і, здавалося, спостерігали за тим, як управитель нервово затискував у кулак свою пещену борідку...

Із загального заціплення педагогів вивів голос учителя загальноосвітніх дисциплін Миколи Полетаєва.

— Дивно, що цей донос потрапив сюди, саме до нас, а не до волосного пристава.

— Не турбуйтеся, Миколо Володимировичу,— озвався Циков.— Копія цього доносу неодмінно потрапила туди.

— Панове, панове! — нагадав про себе за столом управитель. Він машинально, як це робив під час своїх лекцій у класі, вийняв кишеневковий годинник з камізельки, зафіксував очима: пів на першу, подумав: «Спізнюся на обід, гніватиметься Марія Андріївна», а тоді виголосив: — Гадаю, що тут усе ясно. Остання фраза скарги зобов'язує нас, педагогів і вихователів, бути пильними. Будемо, панове, дискутувати чи, може, згодимось з автором скарги і... — Управитель зробив паузу, щоб глянути на педагогів. Звук «і» так і повис у повітрі. Глянувши на обличчя присутніх, управитель не зважився закінчити речення. Педагоги сиділи й далі похмурі, пригнічені, збентежені.

Та ось хитнувся плескатий золотий хрест на грудях священика, серед загальної тиші почувся шелест його широкої шовкової ряси.

— Нема рації дискутувати,— озвався Григорович.— І так ясно.

— Абсолютно,— блиснувши скельцями окулярів, підкинув садівник Левковцев.

— До того всього, що там написано, панове,— звертався священик до педагогів, які в різних позах сиділи в глибині кабінету,— я сьогодні мав нагоду переконатися, як негативно, просто по-злочинному, впливає цей Давиденко на прекрасну благородну душу отого сироти-галичанина. Давиденко, панове, украї зіспований, це потенціальний носій усього злого, і я дивуюся, панове, що досі він не став коно-крадом.

— Але він ним стане,— знову підкинув Левковцев.

— Державна скарбниця, панове,— не угамувавного обурення Григорович,— не може витрачати кошти на таких босяків, як Давиденко. Нині він відшмагав невинного господаря Окуня — це із вдячності, панове, що той дав йому роботу,— а завтра підніме руку на управителя школи, на мене, на вас, панове. Ні,— Григорович змахнув рукою, підніс її вгору — цим жестом бажав покликати собі всевишнього у свідки — і закінчив схвильовано: — Ні, панове, в ім'я бога і високого трону государя імператора ми повинні вирвати ці плевели з наших злаків!

— Пробачте,— не давши навіть передихнути Григоровичу, обізвався Циков.— Пробачте, прошу вас...— Петро Михайлович на мить підвісився з стільця і, вдаючи нетямковитого, а може, такого, що здрімнув трішки, потер долонею чоло, спітав тоном дуже наївного: — Одне лиш запитання, отче Геннадію.

— Будь ласка, будь ласка,— поправляючи на грудях хрест, буркнув Григорович. Він не сподівався нічого доброго почути від цього прихованого недруга, за яким (о, він це, слава богові, добре знає!) з перших днів його педагогічної діяльності встановлено таємний нагляд поліції.— Будь ласка, Петре Михайловичу, питайте.

В кімнаті запала абсолютна тиша. Всі, крім самого Григоровича, повернули голови до Петра Михайловича, під окулярами якого вже заграли злі, колючі бісики. Учителі школи знали про холодні взаємини між Циковим і Григоровичем, які почалися ще з того дня, коли на такій, як сьогодні, педагогічній раді Циков заступився за учня Падалку,— тож цікаво було, якого чорттика підпустить Петро Михайлович законоучителеві зараз і чи не буде це його запитання початком поразки зарозумілого попа.

— Отче Геннадію, прошу пробачити мені за відвертість. Я хотів би, коли дозволите, знати...— Ніхто з присутніх не догадувався, як хвильувався Петро Михайлович і як напружува він свою волю, всі сили душі, щоб досягти цього зовнішнього спокою, цього наївного тону.— Ви от... виголошуєчи цю прекрасну, достойну найвідоміших златоустів християнства, одухотворену тираду проти учня Давиденка, мали перед собою чий духовний портрет? Миколо Володимировичу,— повернувшись Циков до Полетаєва,— в теорії літератури є, здається, термін «прототип». Це коли з людини в житті — знайомого чи родича — автор переносить деякі риси на свого уявлюваного героя або цілком бере його на сторінки твору. То скажіть мені, отче Геннадію, чи в своєму, такому яскравому малюнку учня Давиденка як босяка і аморальної людини ви не скористалися, бува, з духов-

ного портрета свого молодшого сина? Я маю на увазі гімназиста Серьогу...

Коли б зараз, пізньої холодної осені, вдарила і запалила школу вогненна блискавиця, коли б садівник Левковцев раптом із Малка став велетнем і таким чином порівнявся із своєю багатодітною коханою дружиною, коли б, зрештою, управитель школи дістав депешу, що земський ветеринарний лікар переїжджає з своєю Марією Андріївною у другу губернію, навіть коли б усе це сталося у цю мить одночасно, навіть тоді воно не справило б такого враження на присутніх педагогів, як влучно адресовані слова Петра Михайловича. Важко передати вигляд облич, в одних — освітлених прихованою радістю, в інших — скривлених переляком, зіщулених. Такого ще не було в школі, так відверто ще ніхто не говорив у вічі священників.

Григорович у першу хвилину не міг повірити, що ці слова Цикова стосуються його. Безтязно відкрив рот, якось дурнувато закліпав повіками... I раптом зірвався з стільця, затрусив бородою, крикнув несамовито, пориваючись накинутися на Цикова:

— Як ви сміте?! — Було таке враження, що в його роті опинився жмут вовни і він, щоб позбутися її, випльовує і не може виплюнити її разом із словами.— Як ви сміте, питаю? Хто вам, пане Циков, дав право?!

— А хто вам, отче Геннадію, дав право безчестити найкращого нашого учня? — спітав тихо, але з твердою рішучістю Циков.

Мусив втрутитись управитель школи. Він велів викликати Давиденка, і коли той, постукавши у двері, зайшов, сказав йому, навіть не глянувши на годинника:

— Ви там, наймитуючи в господарстві Окуня, мали необережність повестися з ним не зовсім пристойно. На вас тут,— управитель приклад долоню до аркуша паперу на столі,— поступила серйозна скарга. Отже, дражайший, потурбуйтеся відповісти нам, як то все сталося, за що ви відшмагали батогом такого поважного господаря, як Семен Павлович Окунь. Але попереджаю, дражайший, маєте говорити, як на сповіді.

— Добре,— згодився Давиденко. Йому нелегко було говорити, та ще виправдовуватися тут, у цьому середовищі, у святая святих школи, куди викликали тільки при вступі до неї та ще по атестат при випуску і, як виняток, при якійсь надзвичайній, як сьогодні, оказії. Олексій відчував на собі погляди учителів, вони дивились на нього — одні з цікавістю, інші похмуро, як на виродка. Він стояв перед ними у полотняних, пошитих матір'ю, пофарбованих бузиною штанях, у дешевому, що збігся від прання, сірому піджаку, у чоботях латаних-перелатаних. Він знат, що його мужицьке вбрання виглядає жалюгідно проти панського одягу вчителів, проти їхніх формених шерстяних тужурок і піджаків, що латана сорочка мало кому тут сподобається, як не сподобається й те, про що він їм розповість. Бачать його всього, але не наскрізь, ім ще забажалось і в душу зазирнути. «Говори, як на сповіді». Ну що ж, хай буде так. Ось ви почуєте, панове, мову наймита.

Олексій взявся розповісти про найістотніше, не згадав ані словом про харч, він був усюди однаковий для наймитів по багацьких дворах, говорив про свою роботу від світання до смерку, про тугу за книжками, про мрію читися. І так само щиро, як Петрові Михайловичу, розповів про свою останню «бесіду» з господарем:

— Я сам незчувся, як розмахнувся батогом. Розмахнувся отак, а потім отак.— Олексій зціпив зуби, показуючи, як він тоді сік. І враз стямився, засоромивсь, червоніючи, опустив голову з розкуйовдженим волоссям.— Вибачте за відвертість. Повірте, я хазяйських коней жалів, батіг тільки для острашки з собою носив, а це...— Олексієве вродливе мужнє обличча скривилося в ніякову, винувату усмішку.— Може, це недобре, я тепер розумію... але повірте мені... як я міг інакше з таким кровопивцем? Я рятував свою честь, свою гідність. Адже ж я, хоч і наймит, а теж людина.

— О, як це прикро чути, панове,— зітхнувши, проказав неголосно управитель.

Його настрій передався, мабуть, усім педагогам, бо всі мовчали, пригнічені сповіддою юнака. Усім і, може, навіть очерствілому Малкові було прикро і боляче за хлопця — здібного, начитаного, дарма що убогого, а проте міцного духом, вольового, готового пробивати собі дорогу до знань, до щастя.

— Давиденку,— порушивтишу Григорович. Усі повернули голови до священика, чекали доброго слова, котре примирило б його з учнем.— Давиденку, ми тут чули, ти вельми спокушаеш свій дух читанням книжок. Скажи, ти святе письмо читаєш?

Олексій понурив голову, ледве чутно сказав:

— Ні.

— А в бога віриш?

— Вірив, поки не найнявся до Окунів.

Григорович переможно, із задоволенням оглянув учителів: чули, мовляв, от хто перед вами.

— А треба вірити, юначе,— сказав прихильним батьківським тоном управитель.— Треба, треба. Бо хіба у вас, у Романках, не кажуть, що без бога ні до порога? Ми тут,— управитель кивнув у бік учителів,— ми тут трохи вченіші за тебе, а всі віримо.— Під кінець цієї фрази права рука витягла з камізельки годинника.— Можете йти, Давиденку.

Коли учень вийшов, управитель ненадовго затримав своїх учителів. Такого здібного хлопця йому не хотілося виганяти, і він, вислухавши прихильну думку більшості, сказав законоучителеві:

— Ну що ж, отче Геннадію, вам треба навернути того селюка до святої віри. З нього вийде неабиякий агроном.

XVIII

Нині останні уроки, і учні можуть роз'їжджатися на вакації. Завтра у класах на цілий тиждень запануєтиша, стихне гомін у великій спальні, нікому буде підтягнути гірі на годиннику в ідалні. Учні щасливі. Вкладають речі, одягають формені, з близкучими гудзиками,

куртки (хто їх, звичайно, має), старші голяться, чепуряться і між ділом розповідають один одному, як їм добиратися додому, на якій станції будуть пересідати та з чого почнуть дома веселі різдвяні вакації.

До самотнього Василя, що бродив довгим коридором, роздумуючи над тим, куди йому подітися під час вакацій, підійшов Полетаєв.

— А ви, Юрковичу, куди намірились їхати? — спитав він, певно, відчувиши душевне сум'яття свого улюбленаця.

— Пойду до своїх, аж у Карпати, — відповів Василь чи то серйозно, чи то жартуючі.

— Аж у Карпати? — перепитав Полетаєв. — Далеко, ой як це далеко зараз. — Помовчали, підійшли до вікна, за яким простелилася снігова рівнина, той самий нерозгаданий для Юрковича широкий степ, до якого він ніяк не міг звикнути. — Перебираєтесь, Юрковичу, до нас, — запропонував зненацька вчитель і, щоб підбадьорити хлопця, торкнувся долонею до його плеча, доброзичливо всміхнувся. — Перебираєтесь, Василю. Разом справимо різдво.

Василь опустив голову. Його розчулило це несподіване запрошення, і він не зінав, як повестися далі, що відповісти.

— Дякую, Миколо Володимировичу. Може б, я й перебрався, але...

То не був жарт, коли Василь згадав Миколі Володимировичу про рідні Карпати. Вже не один день стоять вони в його уяві — величаві, залиті сонцем, з водоспадами і вірлячим клекотом, з таємничим шепотом струнких смерек, котрі любив малювати Іван Суханя. О, то не був жарт!

Василь признався вчителеві, що замість рядків у книжці бачить кручені стежки до малинника на лісовім зрубі, що вечорами приходить до нього мама, вона не дорікає йому, ні, лем тихо дивиться на нього і мовить: «А Суханя такий файній образок малював з тебе, Василю». А то бачить себе Василь на санчатах з товаришами. Вони підімаються на високу-високу гору, вище ялиць у панському лісі, Василь кричить: «Хто перший?» — і, відштовхнувшись ногами, летить у сніговій віхолі вниз. За ним мчать інші. Хтось перегнав його, хтось хотів збити, та сам перевернувся і полетів сторчака у снігову ковбаню... Забулися злигодні війни. Все в рідному краю чудове, стобарвне, райдужне. До різда готуються старші, готуються і школярі. Василь кмітливий заводій. У нього свої артисти для різдвяного лицедійства. Колядувати підуть з віфліємською зіркою, козою і Юдою, що продав Христа за тридцять срібняків. А як же його артисти підуть колядувати, коли він для них не напише п'еси? Про це уві сні питаютимуть хлопці, про це хочуть спитати мамині очі, про це шумить велика крислата липа у рідному дворі...

Полетаєв із співчуттям слухав хлопця. Щось подібне творилося і з ним, коли він, студент Московського університету, прибув сюди відбудувати кару. Не міг перші місяці звикнути до цього одноманітного тихого степу. Боліла душа за рідними березовими гаями, за шумом міських вулиць, а найбільше, мабуть, за студентськими сходками, за дивовижним збудженням серця на демонстраціях, коли, здавалося, нія-

ка сила не могла стати студентам на шляху. Так-так, щось подібне творилося колись і з ним...

— На ностальгію занедужали ви, Юрковичу,— сказав Полетаєв, розглядаючи у вікно засніжений степ, котрий уже не здавався йому тепер диким та нецікавим.— І знаєте що, Василю? Ви, здається, маєте у Бердянську земляків. Пригадуєте, мені розповідали про свого друга... То пойдьте туди.

— До Бердянська? — здивувався Василь, бо, правду кажучи, за останній час він ні разу не згадав про тих бердянських земляків, серед яких десь там був і Сергій Гніздур.

— Побували б серед своїх,— провадив далі вчитель,— почули б і рідну мову, і рідну пісню, поспівали б з ними своїх колядок. А що, може, нецікаво, Василю? Це ж, так би мовити, шмат Галичини, ота бердянська колонія. О, там би у вас могла вийти цікава, дуже цікава зустріч. І хвилюючі переживання. А потім, після вакацій, описали б це все. Може, у щоденнику, а може, й для нашого уроку згодилося б.— Микола Володимирович усміхнувся, підкручуючи кінчик лівого вуса.— У вас це, Василю, як то галичани кажуть, дуже файно виходить. Бігме, правда,— засміявся учитель, повторивши з задоволенням галицьке слово.— Та ви не соромтеся, Юрковичу. Ваші письмові роботи, хоч і чимало в них помилок граматичних, я завжди охоче читаю.— Полетаєв поклав хлопцеві руку на плече, заглянув йому у вічі.— Ну, так що? Мали б подвійну користь: і позбулися б ностальгії, і спробували б сил у письменстві.

Василь переїнявся настроем учителя, він навіть засміявся і готовий був хоч зараз рушати у дорогу, та було марно про це думати, коли у Василевій кишенні вже давно не почувала копійка.

— А гроші на дорогу я вам, Юрковичу, позичу,— закінчив Полетаєв, наче підслухав його думку.— Згода?

Василь мовчки кивнув головою. Він не спромігся навіть подякувати, бо замість слів до горла підкотилися йому слезози.

* * *

В центрі міста, коли від проспекту звернути ліворуч і проминути кінематограф, а за ним ще два будинки, то третім високим будинком саме проти католицького костьолу стоятиме, як пояснили Василеві зустрічні громадяни, колишній готель «Європейський», де й розмістився «Галицько-руssкий приют». Він спітав у вартового про Гніздура, а довідавшись, що той мешкає на третьому поверсі у тридцять п'ятій кімнаті, побіг туди, щоб якнайскоріше обняти свого друга.

Зустрів його у дверях. Гніздур вийшов у спідній сорочці, з рушником через плече, білонізий, трохи заспаний, з розкуйовданою русявою чуприною.

— Ти, Василю? — здивувався колишній Василів побратим.

— Як видиш, Сергію! — зрадів Василь.

Отак вигукуючи від радості та здивування, вони наростили такого шуму, що незабаром увесь третій поверх прокинувся і в коридор

висипали його заспані мешканці. Гостя вітали здивованими вигуками:

— О, Юркович! Як ти тут опинився?

— Віват, Василю!

— Гратулюємо, пане лемко!

— А ми гадали, що тебе, Юрковичу, аж до Сибіру запакували!

Василь відчув іронію в цих репліках, зрозумів, що йому не слід було сюди їхати. Але відступати вже ніколи було.

— Так, був-єм у Сибіру, звідав і Кавказ, і найбільші у світі гори Гімалаї, а ви що, небораки? — Василь весело засміявся: — Що-сьте виділи за тих півроку? Лише отцю Василю щоденно лизали...

Гніздур вчасно штовхнув Василя до кімнати, бо в коридорі зчинився сповнений обурення крик вихованців. Юрковича прозивали і юдою, і запроданцем швабським, і мазепинцем, і навіть грюкнули кілька разів у двері, та він, хоч і злякався трохи, проте сміявся з них у душі, бо кричали вони з досади, що він таки справді допік їм.

Зате Гніздур аж млів од страху. Його повнощоке лицце то блідло, то бралося червоними плямами, він нервово походжав по невеличкій кімнатці, хапався за голову і стогнав, виповідаючи Василеві своє гнівне обурення:

— Як ти сміеш так ганьбити отця наставника? Граф Бобринський особисто передав йому поздоровлення від великої княжни Тетяни. «Вы спасли галицко-русскую молодежь от швабского рабства,— писала йому велика княжна.— Вы, отче Василий, вывели юных галичан из неволи...»

На другому ліжку раптом вигулькнула з-під теплої ковдри пелехата голова, і Василь уздрів гостроносе лицце Пучевського, з котрим у Києві мав не дуже чесні стосунки. За те, що Василь розмовляв рідною мовою, а під впливом Ігоря Заболотного почав читати Франка, Пучевський на кожному кроці висміював його перед хлопцями, називав мазепинцем і дражнiv, перекручуючи українські слова. Йому, наприклад, чомусь дуже не подобалось слово «але» (хоч без того сполучника не могли обйтися в його родині у містечку Золочів під Львовом), і, зустрічаючи Василя, він завжди кривив свій мишачий писок і питав: «Ну, як справи, добродію Але?»

Зараз він скинув з себе ковдру, підвів з подушки голову і, ніби дивуючись, вигукнув:

— Сервус, добродію Але! Де ви тут узялися? Чи не колядувати до нас приїхали?

Коли Пучевський вийшов умиватися, Гніздур підійшов навшпиньках до дверей, нагнувся до замкової щілини, одним оком зиркнув у коридор, а переконавшись, що його ніхто не підслуховує, повернувся до товариша. Заговорив схвильовано, нервово ламаючи пальці, час від часу оглядаючись на двері:

— То запеклий шпигун отця Василія. Я певен: він зараз стукає у його двері, щоб розповісти йому про нашу бесіду. Я мусив вихваляти отця наставника, бо знав-єм, що Пучевський не спить. Скажу тобі щиро, Василю, я тут дуже нещасний. Як не стараємся, а з того

часу, як отець наставник підслухав нашу сварку у монастирській келії, він не має до мене довіри.

Василеві стало жаль Гніздура, колись вірного свого товариша, і він присів обіч нього, обняв за плечі, мовив:

— Сергійку, а знаєш що? Тікай звідси. Тікай від тих хрунів. Поїдемо до нас, у Гнидинську школу.

Їхню розмову перервали: ускочив черговий і від імені отця наставника запросив Юрковича на різдвяний сніданок.

Коли б Василь знов, чим закінчиться цей сніданок, він відмовився б від такої честі і пішов бы собі на залізничний двірець, та він, дурень, легко спокусився на сніданок, бо, правду кажучи, йому дуже хотілося їсти. Василь почекав, поки Гніздур помістився, причепурився та одягне святкову формену тужурку, причесався і сам перед дзеркалом, а тоді вдвох спустилися на перший поверх і зайшли до великої, заставленої столиками зали. Вони прийшли не перші, вихованці уже сиділи на своїх місцях, а між ними походжали два велими поважні вихователі.

Офіціантка показала Василеві місце біля Гніздура. Гість мимоволі порівняв присту жу на застелених цератовою, довгих столах у Гнидинській школі з тим, що мав зараз перед собою. Білий хліб, масло, червона ікра та якісь інші десерти, яких він ніколи навіть не бачив.

— А ще будуть гарячі страви,— шепнув йому із захопленням Гніздур.— Ми тут добре маемося. Велика княжна не шкодує для нас коштів.

Василь трішки позаздрив своїм землякам. Подумав собі: «А чом би тобі, Васильку, не бути з ними? Чого подався туди, до хлопських синів, у школу, де примушують тяжко працювати? Я навіть удума не мав таких мозолів на долонях. До обіду — уроки в класі, а по обіді — столярня, кузня, парники, молочарня, ферми,— все господарство на наших руках! А міг би й ти, Василю, бути паничем, їсти пундики і нич не робити, коли б... коли б одного літнього дня не виліз на дзвіницю і не познайомився з дзвонарем отцем Серафимом, коли б не почув від нього страшних отих слів про зиск від жовнірських голів...»

— Правда, гарно у нас? — втрутися в його роздумування Гніздур.— Починай з найсмачнішого. Не стайдайся.

На Василя здивовано позиралі його колишні товариши, вони про щось шепотілися, певне, підсміювались з Василевого простого вбрання, та зачепити не годні були, бо між рядами походжали два сувері вихователі. За їжу не бралися, чекали на отця духовного, котрий, як шепнув Сергійко, мав освятити їхню трапезу.

Нарешті він увійшов — поважний, чернобородий, з довгим пухнастим волоссям, що спадало йому аж на плечі, з плескатим золотим хрестом на широких грудях.

Гомін утих. Гуркочучи стільцями, вихованці підвелися і так завмерли коло своїх столиків.

— Во ім'я отця, і сина, і святого духа,— прорік він, благословляючи і вихованців, і страви широким хресним помахом правої руки.

Черговий проказав уголос «Отче наш», а всі вихованці, як тільки він закінчив словом «амінь», дружно, сильними голосами, затягнули «Боже, царя храни».

Коли спів затих, отець духовний кивнув головою і вихователі подали знак сідати. Почався сніданок.

Василь теж узявся за виделку. Істи було що. Усе смакувало. Лем того сиру з дірками не міг спожити, бо від нього неслось дуже неприємним духом. Гніздур сміявся з товариша, називав той сир «голландським» і запевняв, що він є ознакою цивілізації. Зате ікра сподобалась гостеві. Гніздур навчив, як її треба тоненько мастити на хліб, але спершу масло, а зверху ікрою.

Далі зашелестіли білі фартушки офіціанток. Подали якусь м'ясну пахучу страву. А відтак запечені бабки з рижею.

— О, та ви тут, Сергію, як у раю! — вихопилось у Василя, коли під кінець сніданку подали ще й каву з тістечками.

Гніздур відповів:

— Цар усіх так шанує, хто його любить.

— А хто не любить? — випалив необережно гість.

— А хто не любить? — Гніздур злякано озирнувся, чи не підслуховав хто їхньої бесіди. Так, вихованці з сусідніх столиків витягнули ший, наставили вуха. Отже, будь обережним, Сергію. Покажи себе і перед ними, і перед отцем наставником. — А хто його, нашого доброго государя імператора, може не любити? — почав Гніздур, майже слово в слово повторюючи патріотичні повчання отця наставника. — Лише нероби всілякі, бунтівники, страйкари, ота темна мужва, що зазіхає на чуже добро, бо своє вже пропила. Не люблять російського царя ще й мазепинці кляті, та різні там вошиві інородці, та іудеї, бо вони, іскаріоти, розп'яли Христа...

Василь більше не міг слухати цього, як сказав би гнидинський філософ Вікторовський, підлого базікання і голосно розсміявся:

— Ну й дурень же ти, Сергію, коли тішишся такими байками!

В ту ж мить Василь відчув, як у його вухо обценъками вчепилися чийсь пальці. Він засичав від болю, якось повернув голову і побачив коло себе сивого череваня вихователя.

— Сюди, сюди його! — крикнув зі свого місця отець наставник, та сам, плютаючись у фалдах ряси, подався між столиками до Василя. — Падай до ніг, мерзотнику! Падай, падай і проси прощення перед нами всіма, що посмів ти богохульствувати у день великого різдва.

— Я не богохульствував, — відповів Василь з гідністю.

Наставник гнівно, ніби за чужу, скопив себе за бороду, тупнув ногою.

— Падай, кажу, і кайся! Кайся, поки я не гукнув поліції!

Василь на мить заплющив очі. Так він робив, коли хотів підбадьорити себе, покликати на допомогу друзів-побратимів. Машиніст Заболотний гукнув йому з високого загратованого вікна: «Тримайся, хлопче!», Олексій Давиденко озвався із своїх Романків: «Батогом їх, батогом!»

— То гукайте, — відповів Василь з дивним спокоєм. — Бо я сам туди

піду і поскаржуся, як ваші вихователі крутять вуха у день величного різдва.

Це було Василеве хитрування. До поліції він не пішов би, та піп, видно, і сам не хотів псувати репутації свого притулку. Він спромігся лише на казання, в котрому назвав Юрковича спершу блудним сином і зрадником, потім найманцем іudeїв, а під кінець нарік страшним грішником, якому судилося гнити по тюрях, а закінчити своє життя аж у Сибіру.

Василя випровадили з їdalні під ненависні викрики всіх вихованців. По дорозі до дверей він дістав тихцем кілька стусанів під ребра, а вже як опинився на порозі, хтось з його земляків послав йому в потилицю такого різдвяного «гостинця», що він не втримався на ногах і опинився аж у заметеній снігом дорожній фосі. В ту ж мить йому на голову впала його, викинута у двері, бобрикова куртка, а за нею шапка.

З цієї нагоди Василь згадав слова Полетаєва: «Це ж, так би мовити, шмат Галичини, ота бердянська колонія!» — і крізь слізози засміявся.

XIX

Мамі Ігор не сказав, що веде Василя на завод, на нелегальний мітинг. Мама є мама, вона неодмінно б розплакалася, нагадала про батька, що теж не слухався її і встравя у біду, а тепер, коли йому вдалося втекти з тюрми, замість поїхати на село він тиняється десь тут під боком і дражнить отих собак-жандармів. Ні, Ігор не малий, він має досвід у таких справах, і тому, одягаючи перешиту із старої шинелі ватяну кутку, сказав мамі, що веде Василя до цирку дивитися дресированих слонів.

Під ногами поскрипував залитий сонцем іскристий сніг, надворі було тихо й гарно, а проте хлопців не тішила краса природи, вони йшли пригнічені, присоромлені внутрішнім голосом власного сумління, яке, мабуть, до самого вечора нагадуватиме їм про сказану матері брехню.

— Я дивуюся мамі,— виправдувався перед Василем Ігор,— вона всього бойтися після того вечора, як тато повернувся колись з поліції весь скривлений, у страшних синцях. А як засадили його в Лук'янівку, мало не виплакала очей. Тепер ночами не спить, усе наслухається, чи не постукає тато ушибку. А колись, Василю, як вона ще не була нашою мамою, то попереду з червоною корогвою йшла у п'ятому році, нічого не боялася...

— Матері всі такі,— зітхнув Василь, згадавши свою матір, як вона у той весняний ранок розставання з ним залилася слізьми, як благала нейти від неї у той непевний, далекий Львів...

За кілька хвилин з тихого, придніпровського, забитого снігом провулка вийшли на почищену від снігу головну вулицю київського Подолу. Тут було шумно: видзвонював трамвай, веселим гомоном шуміла святково прибрана публіка, час від часу морозяне повітря прорізали гудки автомобілів, чулося гучне погейкування і свист кучерів, що під захоплені вигуки публіки намагалися обскакати на своїх спінених рисаках перші київські автомобілі.

— Глянь! — вигукнув Василь, побачивши в ряду інших крамницю з широкою вітринкою, де на повний зріст стояв Дід Мороз у довгому білому кожусі.

Хlopці підійшли до вітрини. Для Ігоря це не було диво, на Хрещатику він ще не таких див набачився, а селюк Василь аж рот розкрив від цього лісового куточка за склом вітрини. Справжні ялинки із сніговими пухнастими лапами розступилися перед цілою ватагою лісовых звірів, що вийшли з хащів привітати Діда Мороза. Зайці, олені, рудий лис і бурій ведмідь — усі прийшли по різдвяні дарунки до лісового діда. Лише вивірка на гнучкій гілляці не просить нічого, вона піднесла до рота свій золотистий горіх... Все тут для Василя казкове і незвичайне: і сині вечірні сутінки, і срібні зорі, що застигли над лісом, і дивовижні кучугури снігу на галявині...

Василь домальовує в своїй уяві: отам, за ялицями, мусила б стояти гора, а між деревами мав би перескачувати з каменя на камінь шумливий потічок, з котрого не раз, спершись на руки, любив Василь пити не обігріту ще сонцем студену воду. Але ні. То буває лемулітку. У спеку, коли живицею пахнуть дерева. А зараз зима, мороз. Он білі шапки снігу пригнули конари ялиць. Потічок замерз. І Сян уже вкрився товстою кригою. Суханя, напевно, не дочекавшись тебе з Росії, вийшов сам на ковзанку. Або спускається з хlopцями з Лисої гори на санчатах...

— У нас, у Вільхівцях,— порушив мовчанку Василь,— до такого дива все село збіглося б. А тут усім байдуже.

Чого байдуже,— озвався Ігор.— Бідні уже надивились на цей святковий крам, а баґаті...— Він кивнув позад себе на якусь веселу компанію чоловіків і жінок, що з піснями та писком промчала на рисаках санним поїздом.— Тих, Василю, нічим не здивуеш. У них дома, я сам у вікна бачив, хіба такі ялинки? Золотими цукерками та срібними зорями обвішані. В кожного у хаті свій рай. А як найдяться, гади, як нап'ються, то такі гулі влаштовують, що навіть поліції робиться страшно. Бачив би ти, що хазяїн дніпровських пароплавів виробляє, коли розгуляється. Вдарить по пиці городового — і тиць йому десятку за це, вдарить у друге — маєш дві десятки. Або й сотні не пошкодує. Гроші у них — повні кишени.— Ігор відірвався від споглядання вітрини і, підбивши на потиличку шапку, спітав насмішкувато у Василя: — Ну що, заздриш?

Василь знітився, знизав плечима.

— А чого б я мав заздрити?

— І я не заздрю, — мовив солідно, по-дорослому Ігор.— То експлуататори. І їм скоро настане кінець.

Василь із захопленням дивився на свого друга. Одного віку, і росту однакового, а голову має цілком професорську. Все знає, у всьому розбирається, до всього може докопатися. Не шкодує Василь, що просто з Бердянська подався сюди, до Києва. Такі вакації не могли йому навіть приснитися. У перший день висиплявся та вилежувався з дороги на Ігоревім ліжку, на другий день ходив з Ігорем ковзатися на Дніпро, потім слухав колядки Ігоревих товаришів, що завітали до

Заболотних з віфліемською зорею, а сьогодні майнули на робітничий мітинг.

— Ну так що, підемо? — торкнувся Василевого ліктя Ігор.

— Ходім,— охоче згодився Василь.

Незабаром вийшли на Поштовий майдан, перетяли його, скочили у вагон трамвая, що пішов круто вгору, проти будинку Купецького зібрання пересіли на інший, який посунувся на ще кругішу гору. Василь усе дорогу спостерігав за своїм другом, милувався гарною поставою його тіла, в якому вчувалися і сила, і спритність, з прiemністю слухав його короткі характеристики тих історичних місць, повз які проїжджав трамвай. Ігор усе знав і на Василеві запитання ні разу не сказав: «Не знаю».

На нелегальний мітинг, що мав відбутися у найбільшому цеху заводу, де виконували замовлення військового відомства, пропускали тільки своїх і то лише з потаємного чорного ходу. Робітнича варта з цікавістю оглянула двох юнаків, спита: «Ви куди?» — і пропустила всередину, коли Ігор назвав своє прізвище. Щоправда, в останню хвилину хотіли затримати Василя, та Ігор з солідністю дорослого шепнув вартовому:

— Делегат з Катеринославської губернії. Хоче мого тата побачити.

І от вони у величезному цеху, серед верстатів і трансмісій, точнісінько таких, які одного разу бачив Василь у Сяноці на вагонній фабриці. Лише стелі тут немає. Її замінюю скляний закурений дах, що піднявся високою банею над головами. Народу зібралося вже чимало. Одягнені в теплі куртки й пальта люди сходяться купками, жваво бесідують про щось або жартують, запалюючи цигарки. Серед робітників немало закутаних у теплі хустки жінок. Є й молоді дівчата. Ті прийшли, як на свято, чисті, декотрі припудрені, в квітчастих хустках, у фасонних жакетах і модних високих черевиках.

Ігор проштовхується вперед, кивком голови та усмішкою підохочує Василя, щоб не відставав. Пробираються ближче до трибуни, яку стелять із дощок просто на двох верстатах. За кілька кроків від неї спиняються.

— От якби вся Росія отак застрайкувала,— каже Ігор тоном людини, що розуміється на цій справі,— то війна завтра кінчилася б.

Щоб показати свою кмітливість товаришеві, Василь продовжує його думку:

— А якби, Ігоре, і Росія, і Австрія, і цілий світ отак само застрайкували, тоді б, напевно, усі жовніри покидали гвери і розійшлися по домівках.

— Гвинтівки не можна кидати,— шепоче Ігор повчально, навіть піднявши палець, як його батько у таких випадках робить.— Не можна.

— А на дідка вона справедливим, чесним людям? — хоче заперечувати Василь.

— А бити таких, як твій Малко.

Василь розсміявся.

— Я з ним без гвинтівки розправлюся, коли прийде революція.

— Сама не прийде,— стоїть на своїм Ігор.— Без гвинтівки не прийде. От можеш мого тата спитати.

Розмова обривається. На трибуну виходить, як Василеві Ігор підказує, голова страйкому — невисокий чоловік у військовій шинелі, з рубцем на щоці і порожнім, закладеним під широкий пояс, лівим рукавом. Серед загальної тиші він оголошує мітинг відкритим і зараз же береться до справи. Тримаючи у правій руці аркуш паперу, починає звітувати, що саме за тих чотири дні страйку зробив комітет. По-перше: на заклик страйкому надійшло п'ять тисяч сімсот добровільних пожертв від окремих осіб та організацій («Моя мама півсотні дала», — шепнув Василеві Ігор). По-друге: за ці гроші буде видано допомогу багатодітним родинам страйкарів (голова зачитує спісок) харчами та паливом. По-третє: страйкком послав рішучий протест генерал-губернаторові проти незаконних дій поліції («Мовби дії поліції були коли-небудь законними»), чує Василь за своєю спиною чийсь голос, сповнений іронії), котра осмілилась арештувати весь склад першого легального комітету. Четверте: голова інформує робітників про перебіг страйку, про те, що адміністрація заводу категорично відмовляється від переговорів, зате погрожує, коли не припиниться страйк, звільнити всіх робітників чоловічої статі (це слова директора), а на їхнє місце поставити полонених австрійців.

Страшний загрозливий крик сотень людей був відповіддо на директорів ультиматум.

Коли б той пекучий гнів, який вирвався з людських грудей, можна було перетворити в енергію вибуху, вона, напевно, підняла б у повітря і спалила не лише завод, а й увесь аристократичний квартал Липки, де серед інших пишався своїми архітектурними оздобами новий особняк господаря заводу. Василь озирався довкола себе, бачив розчервонілі, злі обличчя, підняті у погрозі кулаки...

— От кому б солдатські гвинтівки знадобилися, — шепнув Василеві Ігор, повторивши колись підслухані у батька слова.

Василь спитав:

— Це революція, Ігоре?

Ігор — мудрий, кмітливий хлопець, і недаремно саме його обрав батько своїм зв'язковим. Ще не було випадку, щоб він не виконав завдання, не попередив вчасно батькових товаришів про небезпеку, не подав сигналу самому батькові, коли стояв у дозорі. Ігор не по літах розвивався, вбираючи в себе і батьків розум, і батькову любов до свого народу, він знатав немало з того, чого, може, не знають інші, — і про класову боротьбу, і про революцію, — а проте Василеве запитання застало його зненацька, він розгубився і вперше за ці три дні не знатав, що відповісти Василеві.

— Треба б у тата спитати, як починається революція, — щиро признається він.

Серед шумного обурення всього цеху звідкись на трибуну зійшла висока ставна людина середнього віку, не по-робочому одягнена, у чорному пальті з хутровим коміром, у рудуватій котиковій шапці, складений піріжком, у блискучих шеврових чоботях. Підстрижена клинцем чорна борода і такі ж гарні вуса доповнювали портрет люди-ни не робітничого класу, коли не міністра й не директора заводу,

то хоч редактора газети і не менше, як управителя канцелярії його сіятельства генерал-губернатора.

Робітники стихли, вони з цікавістю розглядали цього пана, прикидали в думці і так і сяк, намагаючись угадати, хто він і яку пісеньку заспіває, коли прибув сюди умовляти чи погрожувати.

Головуючий оголосив:

— До нас прибув член підпільного губкому партії соціал-демократів, добре вам відомий товариш, прізвища якого я не назву з конспіративних міркувань. Він ознайомить нас із сучасним політичним становищем у Росії та поза її межами. Ale попереджаю, — головуючий присімно всміхнувся, прикладав палець до рота, — пізнаєте нашого друга — змовчіть, будь ласка, прикусіть язика. Згоди, товариші?

— Згода, згода! — весело, з цікавістю відповіли десятки голосів. — Просимо! Говоріть! — загув увесь цех.

— Товариш! — почав спокійним, але сильним голосом промовець. — Другий рік тягнеться загарбницька імперіалістична війна між державами за ринки, за переділ колоній, і другий рік ллеться за прибутики багачів невинна кров трудящих...

— Васильку, — зашепотів сквильовано Ігор. Піймавши Василеву руку, він стис її, потім узяв за стан, притуливсь до плеча, не міг-бо стриматись, щоб не поділитися своєю радістю. — Ти чуєш, Василечку? Це ж тато. Мій тато. Не віриш?

Василь заздрить Ігореві. Мати такого батька — це ж яка гордість! Його й пропустили вартові, тільки назвався сином Заболотного. Мудро говорить, єднатися кличе, обстоювати свої права. Покірну вівю щороку стрижуть, та самій вівці що з того? Цікаво Василеві знати: невже то всі такі мудрі, хто вчився в того великого тасмничного учителя? Одного разу Олексій Давиденко назвав це ймення. Є на світі людина, котра могла б розправитися і з хазяїном Окунем, і з попом Григоровичем, та поки що вона скликає найхоробріших, збирає сили для великої останньої битви... Більше не довідався нічого в Олексія, підсміюючись, той сказав лише: підростеш — про все дізнаєшся. Живи тільки чесно, і Ленін сам до тебе прийде.

Василь гадає собі, що він живе чесно, та що з того, коли є такі, котрі не люблять чесного життя. А у Вільхівцях що діється? А в Сяноці? Хазайн Окунь безчесно повівся, і Олексій добре зробив, що посік його батогом, і господаря цього заводу треба б отак батогом по цехах поганяти. Заболотний питає в робітників: скільки господар дістає від держави за кожну отаку гільзу (він піднімає над головою виточену мідну гільзу для гармати). Немало. Десять карбованців! А ви що маєте від того? Ко-пій-ки. Ясно? Робітникам напевно ясно, бо й йому, Василеві, ясно.

Василь повернув голову на якийсь непевний шум коло вхідних дверей. Повернулися туди і робітники. Змовк Заболотний. В цеху стихло. Василь не зрозумів, що означає ця коротка тривожна тиша. Ігор сказав:

— Мабуть, поліція. Хтось провів її нашим ходом.

Василь побачив у той день таке, що запам'яталося йому на все життя. На трибуну скочив головуючий, він крикнув у цех: «Всі на свої

місця, товариші!» — і показав на залізне громаддя з верстатів, що мало правити за барикади перед дверима.

З кількома поліцаями у дверях цеху з'явився поліцмейстер. На його вимогу — видати оратора і розійтися по домівках — робітники відповіли страшним пронизливим свистом та криками: «Геть війну, геть самодержавство!» — і тут же, озброївшись гарматними гльзами, кинулися до своїх місць за барикадою.

Ігор тим часом не спускав очей з батька, разом з Василем пробирається до нього між верстатами, а коли той під охороною групи страйкарів мав спускатися у підземний люк, підскочив до нього, схопив за руку.

— Тату, одне лише слово! Скажи, тату, це що,— Ігор кивнув у бік барикади,— це революція?

Заболотний спершу здивувався, побачивши коло себе сина, потім черевів погляд на Василя і ще більше здивувався, хотів спитати, як він тут, у Києві, опинився, та робітники нагадали йому про небезпеку і майже силоміць підштовхнули за плечі до люка. А проте батько ще встиг кинути:

— Це ще не революція. Готуємося до неї, сину!

Поліція не осмілилася зайти у цех. І стріляти не осмілились, гнівна рішучість страйкарів стримувала їх, лякала,— адже ж довкола заводу чекало сигналу робітниче селище. І лише як надвечір прибув з кулеметами загін із школи прaporщиків, поліції вдалося очистити цех від страйкарів.

XX

Пасажирський, засніжений віддалекої дороги, поїзд Львів — Краків, роздмухуючи сизі клуби пари, от-от має рушати. Минають останні хвилини. Машиніст Пьонтек — рано посивіла людина з молодими, темними очима під вузеньким лакованим дашком невисокої шапки-ушанки, — виткнувшись із свого віконця, чекає на сигнал головного кондуктора і одночасно стежить за закоханою парою на пероні, в котрій пізнає Михайла Щербу і Ванду.

Пьонтек нервус. Він лишається в Сянці замість Щерби, він же нині повинен довезти його до Кракова, щоб там передати у надійні руки для дальнього транспортування на південь, аж до Швейцарії. Все ніби було передбачено для того, щоб Михайло міг сьогодні вийхати цим поїздом, та ніхто з підпільніків не міг припустити, що жандармський комендант Скалка так само зацікавиться цим від'їздом і прибуде на залізничний двірець услід за Щербою...

Тепер ясно: Щерба надто примітна особа в повіті, і не дивно, що на нього першого впала підозра після того, як на стінах сянцької казарми з'явилися антивоєнні листівки. Очевидно, слід було Михайлової вийхати з Сянці раніше, ще до появи листівок, тепер же, коли повітовий староста, а за ним уся адміністрація повіту втратили з переляку сон, комендант Скалка намагатиметься не випустити з своїх рук підозрілу особу.

Пьонтек вихиляється з віконця паровозної будки, окидає оком

довгє, під склом, піддашшя перону, біля східців першого вагона бачить головного кондуктора з чорною пов'язкою на лівім оці, далі — кілька людських фігур під вікнами вагонів і нарешті... ту пару закоханих. Пьонтек дивується: Михайло тримається так, ніби він справді зібрався на приемну прогулку. Сміється, шепоче щось на вухо Ванді, жестикулює, очевидно, намагається і її розвеселити. Та Ванді не до сміху, навпаки — вона втирає хусточкою очі, їй, певно, хочеться впасті йому на груди і, ридаючи, не пускати від себе. Так-так, Михайле, жіноче серце чутливіше за наше, твоя Ванда інтуїтивно відчуває біду.

— Все буде гаразд, Вандусю,— умовляє дружину Щерба.— Мені се не вперше. З Швейцарії неодмінно повідомлю.

— Але як, як? — ледве озивається вона.

— Хочеш, поштовим голубом? — сміється він.

— Не жартуй, Михасю. Чує мое серце...

— А мое навпаки.— Михайло підносить її руку до своїх уст і непомітно кідає поглядом на двох жандармів, що саме виткнулися з високих дверей вокзалу.— Моя легітимація,— ці слова він посилав уже їм, хлопцям коменданта Скалки,— вона завжди при мені. Сам найянініший віддав би честь моїй блій червонохресній книжечці.

— Ох, коби-то так,— зітхає вона. І враз злякано, побачивши за своєю спиною жандармів: — Вони тут, Михасю...

— Ну звичайно, що тут,— усміхнувся він.— А де ж їм бути? — Михайло бере Ванду під руку і, вдаючи веселу, безтурботну людину, проходить з нею повз «хлопців» з близкучими багнетами на карабінах, Щерба відчуває на собі їхній погляд, він чомусь починає догадуватися, що саме задля нього прислав їх сюди комендант Скалка. Михайлові тепер теж ясно: його пантрутуть і, можливо, ці два бовдури з чорними північними хвостами на чорних касках в останню хвилину, після гудка, кинуться також до вагонів... Та Щерба не ликом ший. Тому він і не поспішає сідати, щоб бачити, куди саме, у який вагон скочать жандарми.

Недалеко від паровоза спинилися. Михайло ніби не примічає машиніста Пьонтека, що інколи витикається головою з свого віконця, він не зводить очей з дружини, ніжним дотиком пальців підгорнув їй пасмо волосся, що вибилося з-під білої хутряної шапочки.

— Мила моя, ти вір у мое щастя. Я з тих, що ні в огні не горять, ні в воді не тонуть.

— Ох, коби-то так,— повторила вона із смутком.

— Аби лем тобі, Вандусю, добре малося. Вчити тебе обережності не треба. Його слово,— Михайло кивнув у бік машиніста,— для тебе закон. Бережіть Суханю. З нього вийде неабиякий художник. Кінчиться війна — пошлемо до краківської академії...

Свисток кондуктора обірвав його мову. З паровозного віконця вихилився Пьонтек. Він не квапився з своїм гудком і дав його лише тоді, як Щерба кинувся до першого вагона.

Та перед тим, як піднятися по східцях, Щерба на хвилинку затримався, щоб глянути у бік жандармів. Примітив: вони теж сідали у якийсь там, здається, у третій від хвоста вагон.

Поїзд рушив з місця, покотився на захід, вистукуючи на стиках рейок. Ванда востаннє побачила Михайлову чубату голову, його чорну шапку у піднятій руці, білий манжет сорочки, котру вона вчора прасувала... А далі... ще поїзд не щез за семафором, якувесь довколишній світ: і холодне зимове сонце, і вкриті снігом гори, про котрі Михайло умів так мальовничо розповідати в своїх збойницьких піснях,— усе це взялося слізливим туманом...

— День добрий, вельмишановна пані Вандо,— пробудив її із затуття чийсь незнайомий глухий голос.

Вона повернула голову і аж здрігнулася від того, що уздріла: обіч ней спинився грізний для всіх комендант повітової жандармерії, той самий нелюд, від якого усе своє свідоме життя не мав спокою Михайло. Дзенъкнувши острогами чобіт, він недбалим рухом, а проте елегантно віддав честь і якось непевно усміхнувся:

— Співчуваю, пані Вандо. Розлука завжди вражала людське серце. Тим паче тепер, у воєнний час.

Почуття страху, що пройняло всенік Вандине тіло, на якийсь час паралізувало її волю. Відчула себе раптом кволою та безпорадною під допитливим поглядом жандармських очей. Вона ніколи не мала справи з цими людьми, обминала, обходила іх... і враз у найтяжчу хвилину розлуки зіткнулася з одним із найлютіших представників цієї породи.

— Маю честь відрекомендуватися.— Він знову торкнувся пучками чорної близкуючої каски з розпластаним на ній двоголовим мідним орлом.— Майор Сигізмунд Скалка, прошу пані.

Уперше бачила цього вірного австрійського пса так близько, лице в лиці. Сиві скроні, чорні, підкручені, укриті памороззю вуса, вольове м'ясисте лице і холодні зінниці очей, що намагались посміхатися, пасували до того внутрішнього духовного його ества, про яке так багато розповідали Ванді люди. Скалка поважно стояв перед нею і, здається, тішився з її переляку.

— Пані Ванда така нині величава,— почав він, не дочекавшись від неї жодного слова. Ледь-ледь схилив голову у її бік, з ласковою усмішкою, кокетуючи, заглянув у вічі.— Такій красуні, як пані Ванда, не завадило б веселіше глянути на божий світ. Ще не все для вас особисто пропало. Запевняю, моя пані...

Його кокетування повернуло Ванді відчуття власної гідності. Холод страху поступився перед спалахом гніву. Обпекла її раптом думка, що ця сита жандармська потвора у синьому мундирі може дозволити собі залицяння до неї, дружини революціонера.

— Що вам, зрештою, треба? — спитала вона українською мовою і в ту ж мить, згадавши аж тепер про чорну сітку вуалі, тремтячими пальцями спустила її з шапочки на плямисте від хвилювання лице.— Що вам, пане Скалка, треба, питала?

— О,— протяг він, дивуючись,— як це нечесно з вашого боку, пані Вандо.

Її серце загупало, погнало до обличчя збурену кров.

— А ви, пане Скалка, були дуже чесні з тими, котрих гнали на муки до Талергофа? В тому числі й моого вітця!

— Перепрошую, ласкава пані.— Випнувши груди, він поклав долоню лівої руки на ефес блискучої офіцерської шаблі.— Але ж той, в котрого пані Ванда безтако зажахалася, й досі на волі. Здається, так?

Вона гордо скинула головою.

— На волі він не з вашої волі, а тому, пане Скалка, що руки маєте закороткі до таких людей!

Він прикусив нижню губу, загрозливо примуржив очі.

— Закороткі? Так пані Ванда гадає?

— Я певна! Легітимація Щерби...

— Його легітимація,— перебив він її, стукнувши шаблею об камінь перону,— годиться...— Скалка хотів щось бридке сказати, та стримався, щоб вразити її чимсь іншим, дошкульнішим: — Я розкрию пані свою таємницю. Ще пані Ванда не дійде до дому, як її коханий із своєю легітимацією опиниться в жандармських наречниках.

Потьмарилось в очах у Ванди, принишкло серце. Згадалися ті двоє з блискучими багнетами на карабінах. Озирнулася на них. Так, іх тут не було. Скалка послав їх услід Михайліві. А що ж далі? А далі передбачити не важко. По етапу, як злодія, поведуть закутого до Сянока, кинуть за гратеги, сковають від людей, від сонця. А може, й катуватимуть? А може, пошлють на шибеницю?..

Скалка пильно стежив, як мінялося її обличчя під сіткою вуалі. Він міг наочно переконатися, у що може обернутися людина від одного лише його слова. В ім'я найяснішого воно може карати, посилати на муки й шибеници... але воно, мосьпане, може й милувати. Від гордої постави цієї вродливої руснички й сліду тепер не лишилося. Схиливши голову на груди, стойть покірна перед ним, готова прийняти його ласку.

— Але його доля,— мовив далі Скалка,— доля Щерби, моя мила пані, у цих ніжнісінських ручках.— Він кивнув очима на її міцні, звиклі до роботи, а не до забави, руки, пальці яких нервово перебігали зараз по ланцюжку ридикюля.— Так-так, прошу не дивуватися. Все залежить від пані Ванди.

Вона стрепенулася, підняла голову, пильно глянула на нього.

— Як це розуміти, пане Скалка?

Той нахилився до неї, відповів з підкresленою чемністю:

— Про це я пані Ванді зможу сказати об одинадцятій ночі. Пунктуально об одинадцятій. Так що прошу не замикатися. Прибуду власною персоною. До відзеня, пані.— Він узяв під козирок, брязнув острогами і, підхопивши ефес шаблі під ліву руку, певною ходою поніс своє відгодоване тіло до фаетона, що чекав на нього за будинком залізничного двірця.

От і все, Вандо. Тобі тепер зрозуміло, якою ціною ти можеш купити волю своєму чоловікові? Пунктуально об одинадцятій ночі маєш чекати на гостя. Прибуде власною персоною.

Повернувшись додому, довго шукала по всіх шухлядах мисливського ножа. Знайшла. Замахнулася на невидимого ворога. Ванда нерівня тендітній сестрі Стефанії. У Ванди міцна рука, бистрий Сян

вона легко доляє. Підійшла до ліжка, поклала в головах під матрацом ніж, сказала, маючи на увазі непрошеного гостя:

— Ласкаво просимо, пане Сигізмунде.

XXI

Петро Юркович сидів за письмовим столом у своїй ще довоєнній квартирі і при світлі гасової лампи під зеленим абажуром писав листа в Талергоф, учителці Теклі Лісовській.

«...Не знаю, чи знайде вас сей лист, але май друг Михайло Щерба, котрий спочиває з дороги у мене, запевняє, що все буде гаразд, що лист потрапить до Ваших рук і Ви ся з нього довідаєте, що я ще живий і хоч піду pav на здоров'ї, а проте не дався тій пані з гострою косою, котра невідступно пантрувала за мною. Пишу з Синяви, куди-м прибув з позицій після поранення».

Петро замислився. Повернув від листа голову, стрівся з очима вродливої жінки під широкими крисами чорного капелюшка. На зворотному боці фотокарточки прочитав: «Талергоф. Табір мук, втрачених надій і смерті. Приймаю Вашу клятву, дорогий і любий Петре». І підпис: «Teklia Lіsovсьka». А під цим дата: «1915».

Писав далі:

«Поки рана буде ся гоїти, я займуся школою. Вона стоїть пусткою, з вибитими вікнами. В селі всюди, на кожному кроці сліди війни. А найбільше спустощення — в самих людях. Багато моїх старших учнів уже ся не поверне додому. А коли дехто повертається, то лем калікою. Старші газди застриляли в Талергофі, вони, сердешні, караються за своє довір'я до посла Маркова. Марков віденським військовим судом був засуджений до смертної кари, та лишився живий, врятований дипломатами і особисто графом Бобринським. За простих хлопів, котрі сліпо вірили в Маркова, нікому ся заступити, — та се, зрештою, вже й непотрібно, не піддається навіть підрахунку, скільки хлопських голів пошанувала петля, а скільки зогнило в братській могилі Талергофа».

— Виспався? — спитав Петро, почувши за своєю спиною, що Михайло вже прокинувся.

— Трохи, — відповів Щерба. — А ти все пишеш? — Щерба підклав під голову долоні, потягнувся, смачно позіхнув. — Пиш, пиш, лем не дотикай політики. Чуєш, Петруню? Воєнний час, цензура обов'язково ту заздрит¹.

— Добре, Михайлі, буду обережним.

Щерба відвернувся, щоб трохи підрімати або хоч досхочу полежати перед далекою дорогою до Швейцарії. В хаті напівтемно, настільна лампа під абажуром кидає світляне коло лише на білій аркуш паперу, по якому снует дрібні чорнильні рядочки Петрова рука. Стулив повіки, повертається думкою до свого страхітливого сну. Бачить скелястий берег Сяну під високою Замковою горою і срібну бистрину води, що по ній, здіймаючи до сонця золотисті бризки,

¹ Туди заглянє.

пливе Ванда. Щерба стежить за нею, милується її міцним, гарним тілом, перегукується з нею. Вона чомусь, забувши про конспірацію, кричить йому: «Михайлику, любчiku мій, вже ті жовніри, що прочитають наші листівки, не будуть стріляти в москалів! Най стріляють у Франца-Йосифа!»

Щерба хотів би припинити цей радісний фейєрверк слів, він застежливо має дівчині руками, показує на замок, звідки, можливо, стежить за ними сам комендант жандармерії пан Скалка, але Ванда не помічає Михайлівських знаків і, продовжуючи тішитись своєю радістю, пливе... О боже! Щербі переходитило дух: Ванда пливла до вільховецького берега, на котрому стоїть полковник Осипов. «Ванда, Вандол!» — хоче крикнути Щерба, та його голос десь завалився. Із страхом відчуває, що дихати йому нічим, що як не прокинеться, то не витримає серце...

Але прокинувся і тепер надаремно намагається знову заснути. Сон уже далеко, його не наздоженеш. З приємністю посміхнувся до своєї Вандусі, яку він зі слізами на очах лишив учора на сино-цикому пероні. «Я ж гвардій тобі, кохана, ти вір у моє щастя. Дарма, що-м вісім кілометрів відмакав по снігових заметах до Синяві, зате зараз на перині спочивам».

Михайліві кортіло похвалилися перед Петром, як ловко він з допомогою машиніста Пьонтека пошив у дурні жандармів і як вони, напевно, нишпорята зараз по Krakovу в його пошуках.

— Хтів би-м видіти,— засміявся він голосно, на всю хату,— як Сигізмунд Скалка, ніби той пес за своїм хвостом, закрутися, щоб укусити себе з досади за лікоти!

— Е, ти не смійся, Михасю,— не відриваючись від писання, застеріг його Петро.— Від Скалки, як від своєї долі, далеко не втечеш.

— Ти, Петре, маєш досвід,— покепкував Михайло.— А я, Петрусо, не з тих! Як затяяся, що буду в Швейцарії, то хоч ви мені що, а таки буду. Де поїздом, де пішки, а доберуся туди.

— Я знаю, ти шасливіший за мене,— відкладаючи ручку, тяжко зітхнув Петро.— А я, Михайле...

— А ти,— перебив його Щерба,— ти... Прошу пробачити, але таких, як ти, м'якотілих тюхтіїв, я... я не люблю. З тебе, пане вчитель, діти в школі сміятися будуть. Випустити з рук живого жандаря...

— Чекай, чекай, Михайле! — Петро скопився з крісла і з благанням простяг до нього руки.— Але ж я віддав його росіянам. Як бранця.

— Ха-ха-ха! — зареготав Щерба.— Покарав щуку, пустив її у воду.— Він піднявся з подушки, гнівно вдарив кулаком по м'якій спинці канапи.— Застрелити треба було підлого пса, раз ти спромігся обеззбройти його!

— Застрелити,— повторив Петро. І руки, і плечі його безвільно опустилися, похитав заперечно головою.— Легко се сказати, Михайле. Стріляти в людину?..

— Ну гаразд, професоре. А він тебе пожаліє, коли по війні повернеться з російського полону?

— Я, Михайле, над тим не думав.

— А треба, треба було подумати! Він перший без вагання візьметься тебе повісити, коли ти, Петруню, потрапиш йому на очі.

— Ну що ж,— розвів руками Петро,— на те божа воля.

— Шо?! — скривнув Михайло вражений.— На те, гвариш, божа воля? Се я від тебе, чоловіче, чую? Від людини, що колись мріяла повести за собою збаламучених «москофільством» лемків? Я, Петре, не забув твоїх листів після повернення з Росії. Пригадуеш, ти захоплювався ідеями соціалізму, ти горів бажанням наслідувати таких людей, як Заболотний з кієвського Подолу, як Галина...

— О-хо-xo, Михайле,— Петро присів на бильце крісла, правою рукою обхопив його різьблену спинку.— Про що ти мені, хлопче, згадуеш? Нема тепер того Петра, що мріяв про те все. Нема, нема. Розтоптали його душу різні там Скалки. А потім пішов Талергоф, а потім шанці, шпанглі... Добре, Михайле, що якась краплина божої віри лишилася в мені, що-м ся сам не повісив досі...— Петро мерзлякувато загорнувся у полі піджака і з докором у голосі закінчив: — Коби ти знав, через яке пекло пройшов твій Юркович, ти, може, не кричав би так на нього.

— Друже мій,— озвався на це Михайло,— та я весь вечір чекаю на твою одіссею. Розповідай, коли твоя ласка. Таж близько двох років ми не виділися з тобою.

Петро кивнув головою на знак згоди. Він пройшовся по вільному від меблів чотирикутнику кімнати, на хвилинку спинився перед дзеркалом на стіні, а побачивши в ньому змарнілого, з запалими щоками чоловіка, широке чоло якого збільшилось за рахунок залисин, кинув йому подумки: «Хіба ти таким був, коли гнав перед собою закутого в ланці австрійського жандаря?»

Петро відійшов од дзеркала і, заклавши за спину руки (давня звичка вести урок у класі), почав свою розповідь ще з того теплого осіннього дня 1914 року, коли він здав росіянам жандарма та його карабін, а сам, переодягнувшись у цивільне, поспішив до Львова.

Петро Юркович ішов, розглядаючись, вузькими стародавніми вулицями, читав вивіски крамниць та організацій, шукав тої вулиці й будинку, де мешкав його добрий знайомий Володимир Гнатюк. Усміхаючись від задоволення, проводив очима військові поповнення — роти й батальони, що під музику духових оркестрів рухалися на захід. У Петра був святковий, піднесений настрій. Він почував себе щасливим від того, що скинув з себе цей огидний попелясто-зелений мундир і що всією душою вітає цих переможців у сірих шинелях саме тут, у Львові, а не б'ється проти них десь там, під Перемишлем.

— Господине офіцер,— осмілився він під цим настроєм звернутися до одного з тих офіцерів львівської залоги, котрі вешталися без діла, брязкотом острог та золотом погонів привертаючи увагу слічних паненок.— Дозвольте, пане офіцер...

Майор Козюшевський (а це був він), що саме намірився пуститися на залізти до якоїсь дуже модної паненки, неохоче спинився.

— Що вам потрібно? — спитав він чомусь по-німецькому.

— Дуже перепрошую, господине офіцер.— Петро підняв над головою бриля, чимно вклонився.— То, перепрошую, на Перемишль марширують ваші війська? Мені, пане офіцер, цікаво було б знати, коли візьмуть цю фортецю, а відтак мое рідне місто Сянок?

У майора пожадливо бліснули очі. Нарешті-то настав час, коли могла збутися його мрія піdnятися в чині.

— Вам цікаво знати, коли наші війська штурмуватимуть фортецю Перемишль, а відтак Сянок? Так я вас, пане, зрозумів?

— Саме так, пане офіцер.

— Чудово! — Козюшевський оглянувся, побачив військовий патруль, гукнув його до себе.— Забрати негайно до комендатури,— наказав він солдатам. І суворо додав: — Зважте, перед вами справжній австрійський шпигун.

Після допиту у комендатурі його, як «справжнього австрійського шпигуна», посадили в камеру-одиночку військової в'язниці. Петра, який звик перебувати серед людей і книг, довгі дні бездіяльності доводили до відчая. Спершу хоч допити з дикими, безглуздими звинуваченнями служили йому якоюсь розвагою, а потім, коли допити припинилися і він на цілі місяці лишився забутим, Петро відчув себе заживо похованним у цьому холодному кам'яном мішку.

Геть уже під весну прибув з Петрограда слідчий «по особим делам». Виявилось, що підсудний Петро Юркович не тільки шпигун, а й політичний злочинець, австрійський агент машиніста Заболотного, того самого київського соціал-демократа, котрий має таємні зв'язки з політемігрантом Ульяновим.

— Вам загрожує шибениця, підсудний Юрковичу,— зробив висновок слідчий,— але шире каються може вас врятувати. Назвіть своїх спільніків у Львові — і ви вільні.

Уник Петро мотузки лише випадково. Підпоручик Падалка почув від самовдоволеного хвалька Козюшевського про якогось там галичанина Юрковича, котрого ніби-то допоміг контррозвідці виявити як мазепинського шпигуна та соціал-демократа...

Підпоручик Падалка мав чіпкий, гострий розум, був людиною чесною і справедливою. Він згадав себе у Гнидинській сільськогосподарській школі, звідки його за читання Шевченкового «Кобзаря» мали виключити... згадав і ту образливу сцену на педагогічній раді, коли піп Григорович назвав його мазепинцем...

У той же день підпоручик Падалка мав довгу розмову з підполковником Чеканом і таки переконав його, що йому, як комендантovi міста, слід втрутитись у справу галичанина Юрковича, який, очевидно, не є ні мазепинцем, ні шпигуном.

Петро походить по кімнаті, час від часу зиркає на Михайла (чи не заснув, бува?) і веде далі свою сумну розповідь. Бачить себе, небораку, знову на вулицях Львова. Безмежно вдячний Падалці, з яким під одним дахом провів у щірій, душевній бесіді дві ночі. Від нього вийшов чистий, переодягнений, а що найголовніше — підбадьорений, з якимсь запасом духовних сил. Російські війська відступили, і у Львові зараз же розквартирувались усілякі інтендантські підрозділи та штаби, і не лише австрійські, але й німецькі.

Надворі гріло сонце, і Петро охоче підставляв під його ласкаве весняне проміння своє бліде від в'язничних мурів, худе обличчя. На знайомій вулиці шукав будинку, в котрому до війни мешкав Володимир Гнатюк. У нього він сподівався довідатись про здоров'я Івана Франка. З Падалкою про Франка багато говорили. Андрій Кирилович придбав собі у Львові навіть томик його поезій. З піднесенням і гордістю читав Петрові Франкового «Мойсея».

Ці два вечори надовго, на все життя могли б залишитися в Петровій душі, коли б зненацька він не став свідком дикунського поводження з тим, що досі вважав найбільшим досягненням людства,— з книжками. Петро-школляр знає ціну книжці, купленій батьком за останній гріш, Петро-учитель не раз допомагав бідним школярам своїми датками, книжку по книжці добував для шкільної бібліотеки, привчав і учнів, і дорослих дорожити тим словом правди, котре вони можуть добути із сторінок книги.

І раптом він уздрів те, від чого його серце забилося в гніві: в залі публічній бібліотекі, де розквартирувалось кайзерівське вояцтво, жовніри влаштовували собі з книг індивідуальні ліжка. Яксьа немолода пані у пенсне, певно, учителька, пробувала протестувати проти канibalства німців, вона нагадала їм про великих Гете й Гейне, але жовнірів це лише розсмішило.

— І ця нація могла дати людству таких геніїв? — спитав Петро німецькою мовою, ні до кого не звертаючись.— Так, могла,— відповів сам собі.— Але вона дала і таких потвор, як ці зольдати.

Жовніри стихли, підняли голови від розсипаних по підлозі книг, з цікавістю глянули на цього дивака в цивільному. Петрові очі зустрілися з капраловими.

— Ви, очевидно, користуєтесь за обідом ножем і виделкою, так? Але це, капрале, ще не є ознакою культури.

Капрал виступив наперед, здивований зухвалістю цивільного.

— Як ви дозволяєте своїм жовнірам поводитись отак з книгами? — говорив схвилювано Петро.— Ви що, дікі гунни чи варвари, котрі нищать усі здобутки культури? Книги — це свята святих, пане капрал, це...

Білявий повнолицій капрал з підстриженими вусиками підступив до Петра і вп'явся в нього своїми побурілими від гніву очима. Спитав різко:

— Хто ти є?

Петро не злякався опецькуватого баварця, відповів з гідністю:

— Я є лемко, русин, я є...— Петрові спало на думку назватись тим, ким був для світу Іван Франко,— я є, пане капрал, українець, я є...

Петро не доказав. Ліва капралова рука скопила його за груди, а права з затиснутим кулаком розмахнулася...

— А я є кайзерівський зольдат! — останнє слово виголосив разом з ударом по Петровій щоці.— Маєш, русіше швайн! I ще ось, і ще! — А відтак до своїх підлеглих: — Забрати! I в польову жандармерію!

На допиті виявiloся, що Петро Юркович є російським шпигуном і як такий підлягає карі на горло.

Тепер Петрові не дала вмерти Стефанія, чий голос почув несподівано над собою у в'язничній камері. Петро підвів голову з твердого тапчана, очам своїм не вірячи. Перед ним стояла Стефанія — та сама невеличка панночка, за чиїм коханням, домагаючись її взаємності, він колись так безтямно сушив собі серце. Спершу подумав, що це лише сон, а потім, коли Стефанія поцікавилась його здоров'ям, підвісся вражений, почав поправляти на собі одяг, волося...

— Яким побитом, панно Стефаніє? — спитав, ніякovo усміхаючись.

Вона повідомила, що днями прибула з Кручинським до Львова і по дорозі до готелю бачила Петра під конвоєм, тож і догадалася, що з ним скілася біда. Петро подякував за пам'ять і розповів їй, як саме та за що потрапив у цю загратовану тісну комірчину.

Стефанія обурилася поведінкою німців, кинула кілька образливих епітетів на їхню адресу, а відтак глибокодумно, як досвідчений політик, сказала, що такі союзники Австро-Угорщини, як вільгельмівська Німеччина, лише компрометують перед народом добру славу габсбурзького трону.

— Добру славу? — здивувався Петро.— Яка ж то добра слава, панно Стефаніє?

— Як то яка? — і собі здивувалася Стефанія. Вона пройшлася по єдиній стрілі золотого променя, що впав з-за грат на сіру цементну підлогу, і, розносячи по камері ніжні паҳощі троянд, з щирою патетикою розповіла Петрові про надбання української громади у Львові, котрій Франц-Йосиф дозволив формування військ під українським національним прапором.— Це ж який поступ, добродію Юркович! Прапор свій, герб на шапці-мазепинці свій. Прошу, отакий князівський тризуб.— Стефанія підійшла до Петра, щоб він міг легше розглянути золотий тризубець, приколотий до її невеличкого, обтягнутого білим шовком горбочки груді.— Подобається, пане Петре? — I з дитячим захопленням, змахнувши рукою над капелюшком: — I команда своя, українська! Ви це можете, добродію, зрозуміти?

Якийсь час Петро мовчав, ніби приглядався зного холодного тапчана до Стефаніїних маленьких білих туфельок, якими вона наступала на сонячний промінчик, і раптом, піднявши голову, похмуро глянув панночці просто у вічі. Спитав, не приховуючи іронії:

— I кров, которую ллють заради Габсбургів, коли не помиляюся, теж українська? Українські хлопці без вагання віддають своє життя за австрійський трон?

Гарне, ніби виточене, личко Стефанії нахмурилося, втратило свою привабливість.

— Я виджу, ви, пане, й перед лицем смерті лишилися тим самим.

— Так, панно Стефаніє,— мовив він глухо, з глибоким зітханням,— я лишився тим самим.

— Ну, що ж...— Лице її мінялося, вона нервово кусала губи, м'яла в руках білу хусточку, не знала, що з собою робити. I раптом, підхопивши поділ широкої біло-квітчастої спідниці, рвучко повернулася і швидким дрібним кроком пішла до дверей.— То нарікайте самі на себе, пане Юркович! — крикнула наостанку з порога.

А проте в серці Стефанії знайшлася ще краплина жалю до людини, яка була колись її другом. Очевидно, Стефанія мала необмежений вплив на Кручинського, а той на когось із осіб, від кого залежала Петрова доля, бо Юрковича незабаром випустили, але під вартою, котра відвезла його до сяноцької в'язниці.

Та сяноцька в'язниця і майже щодені допити у Скалки, котрий доконче хотів знати, де подівся жандарм, що мав його, Юрковича, арештували ще восени 1914 року, не були найтяжчою карою в Петровому житті. Талергоф, страшний табр смерті під Грацом в Австрії, куди з волі Скалки запакували Петра, був, здавалося, апофеозом людських страждань. Холодні, обнесені колючим дротом бараки, дошкульний голод, фізичні й моральні знущання — все це закінчилося для Петра тифозним бараком, від якого стелилася лем одна дорога — до братської могили.

Петро переносяться думкою у той похмурий, збитий із дощок барак, бачить себе, худого, зарослого світло-рудим клоччям бороди, в ряду тих безнадійно хворих, що кидаються в гарячці, б'ються в передсмертній агонії... Боже, як він, прокинувшись уперше від забуття, тоді хотів жити! Але життя, він се ясно відчув, погасло в ньому, як та лампа над головою, в которую забули долити гасу. Сили покидали його, і він не міг навіть руки пересунути. Та наперекір усьому чийсь ласкавий голос шепотів йому над головою:

— Ви, Петруню, будете жити. Так-так, криза минула. Ковтніть, прошу вас, краплину молока...

Він насилу відхилив повіки й побачив над собою ту ж склонену пишноволосу голову з чорними, глибокими озерцями очей.

— Лем один ковток, Петруню, — благала вона. — Ще один...

За день, може, за два він справді відчув себе ніби ліпше, навіть мав силу торкнутися рукою її руки. Певно, він усміхнувся до неї, бо вона відповіла йому тим самим.

— А я вас, — озвався він кволим голосом, — панно Текле, аж тепер пізнав. Всі дні, коли я на хвильку приходив до пам'яті, я мав вас за янгола, що прийшов узяти мою душу з сего пекла.

Вона погладила його долонею так, як це колись, ще у дитинстві, робила мама...

Нарешті настав день, коли лікар-в'язень дозволив Петрові покинути барак. Текля Лісовська — висока, до краю змарніла, на блідому обличчі якої лишилися тими самими тільки великі вродливі очі, — вивела під руку Петра надвір, де на нього чекали товарищи.

— Панове, — першим словом звернувся він до них, — будьте свідками нашого шлюбу. Панна Текля подарувала мені життя, а я дарую їй за се своє серце. Навіки, назавжди.

Поволі, з трудом набираючись сил Петро. Панна Текля віднесла німкені на сусідні ферму і золотий годинник, і персні, які мала при собі, і таки спромоглася поставити його на ноги...

— Але моя одіссея сим не закінчилася, Михайлі. Австрії забраクロ гарматного м'яса, і я невдовзі опинився на російському фронті. — Петро відмахнувся, сів у крісло. — Про свої поневіряння у шанцях до ранку можна б розповідати. Нецикаво. Одні муки, одні страждан-

ня.— Петро заклав руки за голову, відкинувшись всім тулубом на спинку стільця, потягнувся.— Другий рік війни. Невже, Михайле, на всій земній кулі не знайдеться такого пророка, котрий міг би крикнути людям: ім'ям бога заклинаю вас — схаменітесь!

Щерба відповів:

— Навпаки, Петре, саме з іменем бога й ідуть усі армії в бій. А тверезий голос, могутній, пристрасний голос проти війни вже облетів увесь світ, усі фронти. Доста юж переливати людську кров на золоті долари, сказав Ленін, перетворимо війну імперіалістичну у війну громадянську.

Петро рвучко повернувся до Щерби. Признався: ні, не може він того зрозуміти. Причинити війну — це так, про це повинні писати і в газетах, і в книжках, на цьому ґрунті повинні зійтися учені всіх націй, і не войовничість, а гуманізм повинен стати темою всіх філософів світу, бо вже вся земля, стоптана жовнірськими ногами і рясні полита невинною кров'ю та слізами, волас про замирення, про мир.

— Hi, Михайле, штоси я того не доберу. Війну імперіалістичну у війну громадянську? Що ж зміниться, Михайле? Війна с війна. І там, і тут кров. Людська кров. А люди хочуть спокою, мирної праці і...

— І справедливості,— підказав Щерба.

— І щастя, Михайле.

Щерба схопився на лікоть, блиснув очима, широко змахнув рукою, щоб підгорнути чуба — перша ознака того, що він готовий вступити в гарячу полеміку.

— Петрунню, друже мій, але ж щастя не зійде саме на землю, його треба вирвати у тих, що сидять у палацах, хто володіє он тими горами.

— Тільки без крові, Михайле. Ти не був у тих ямах, що називаються шанцями чи окопами, ти не звідав воєнного горя.— Петро застогнав.— Боже, боже, у що обертається у тих ямах людина! Звір того не витерпів би, що терпить жовнір. Бруд, воші, хвороби, кров... А оті шпанглі, коли тебе, як тварюку, підвісять із зв'язаними за спину руками... Hi, hi, сто раз hi! Я жодної кулі не випустив у людей і ніколи не випущу. Після того, як я побував на фронті, ти мене, Михайле, не переконаєш, що війна, як би вона там не називалась, може принести на землю щастя і справедливість.

Щерба сказав:

— Твій пацифізм я не збираюся силоміць викоріняти. Тебе перелякали на війні, та сподіваюсь — твій страх минеться і ти, Петре, поживши тут, серед людського горя, іншої заспіваш. А зараз пиши, кінчай листа. Уранці я вирушу в далеку дорогу...

Майже одночасно у вікно та двері несподівано загрюкали. Петро кинувся до вікна, відхилив красочок фіранки і зараз же відсахнувся від нього.

— Жандарі,— ледве спромігся він шепнути.

Щерба скочив з ліжка, схопив зі столу білі аркуші списаного паперу і кинувся до печі. Поки господиня запитувала з сіней, кого там лисий дідько прислав у таку пору, поки вона шукала засув (то була

кмітлива жінка, вона знала, що в такі хвилини поспішати нема потреби), поки нарешті відчинилися перед жандармами двері, Щерба встиг спалити у плиті листа, взути черевики і спитати непрошених гостей, що ввалилися до хати:

- Чи не по мене прислав коменданта Скалка?
- Ви вгадали, пане Щерба,— відповів сержант, виймаючи з торби ланці.— Прошу наставити руки.

XXII

До кабінету коменданта повітової цісарсько-королівської жандармерії ввели Щербу. Скалка звелів зняти наручники з арештanta, кивнув жандармові вийти і, показавши Щербі на крісло перед столом, сказав:

- От ми й зустрілися знову, пане Щерба.
- Щерба кивнув головою, невимушено посміхнувся:
- Маєте якесь до мене діло?
- Скалка теж посміхнувся:
- Без діла мої хлопці не одягли б на руки вам своїх браслетів. Як спалося, пане Щерба? Мулько, напевно, було?
- Пусте, я звик і до такої гостинності. Дивуюся тільки, як ви, пане Скалка, могли затримати мене, недоторканну особу Міжнародного комітету Червоного Хреста. У ваших руках я виджу мою легітимацію.
- Так. I ви гадаєте, що ця картка обереже вас від мотузки?
- Говоріть ясніше, пане комендант.
- Зраз військовий час. Мені дано право без суду вішати шпигунів та військових злочинців.
- Не сумніваюся, пане комендант.
- Я запідозрюю вас, Щербо, у тому всьому, що сталося у сяноцькій касарні.
- А що ж сталося, хотів би-м і я про се звідатись?
- А ви ніби не знаете?
- Откаль же мі знати, пане Скалка? Хіба ваші хлопці не стежать за мною і не відають, що я весь час заклопотаний червонохрестими справами? Бував у шпиталах, у голодних мешканців вашого повіту, чим міг допомагав їм, цікавився становищем полонених.
- Ось що, пане Щерба, давайте перейдемо до діла.
- Прошу, прошу. До ваших послуг.
- Ви, я чув,— фільозоф, маєте Віденський університет, знаєте кілька мов, але ви були є в австрійським підданим, і я, майор Скалка, звелю вас ще нині повісити...
- Во славу габсбурзької корони, осмілюся вам підказати, пане майор, так?
- Я не жартую, пане фільозоф.
- I я не жартую, пане комендант. На другий же день про мою смерть знатиме Міжнародний комітет у Швейцарії, i... будьте певні, ви дістанете по заслугах.
- Го-го! Ви ще смієте погрожувати? А коли я вашу легітимацію

порву отак-о... — З несамовитою люттю комендант рве її на шматки, і кидає у кошик з паперами. — О пане фільзооф, тепер ви в моїх руках. Схочу — на порошок зітру, а схочу...

— Що ж ви, зрештою, хочете, пане комендант?

— Що хочу? — Скалка навалився грудьми на край стола, вставився холодним ненависним поглядом у вічі Щерби. — Ось що я хочу. Ale знайте — це мое останнє слово. Тож слухайте: коли ви назовете мені прізвище того карикатуриста... або того, хто приносив до касарні оті мерзезні листівки...

— Які, пане Скалка?

— Ви слухайте мене далі. Коли ви назовете мені прізвище хоч одної особи, я звелю вас випустити і навіть допоможу перебратися в нейтральну Швейцарію...

— Дуже шкодую, що не зможу скористатися з ваших послуг.

— Не скажете?

— На жаль.

Комендант примусив себе не робити того, що іноді робив з іншими політичними в'язнями: не грюкнув кулаком по столі і не зірвався з крісла, щоб скопити кам'яне прес-пап'є, яким легко можна прокалити голову співбесідників. Відкинувшись на спинку крісла, безвільно поклав руки на його бильця. А що, як справді за нього заступляться у Швейцарії? О, тоді, Скалко, не обберешся неприємностей. Вішати, пане добродзею, також слід за всіма законами формалістики. Не повірить же Віден, що Щерба в одній особі міг і малювати, і заходити в касарню з тими диявольськими карикатурами, і розклековувати їх по стінах... Щерба сам не діяв. У нього є спільніки. Є навіть якийсь негідник майляр. Але хто, хто, підкажи мені, мілій боже, допоможи ти, діво Marie! Я б того майляра власноручно різав на шматки, щідив би кров, як щідли колись твою, Ісусе Христе. Від таких малюнків, коли б вони дійшли до Відня, імператор удушився б. О господи, господи! Недаремно дружина каже, що він за ті дні до волосинки посивів. «Але що буде далі, коли я не розкрию тих злочинців? Залишиться одне: куля в лоб». Так-так! Коли не хочеш, щоб тебе застрелили, стріляйся сам, Скалко. Таке глузування з імператором безкарно не може пройти. На білій кобилі, між її задніми ногами, імператор — той самий, за когощого щоденно вмирають на фронтах тисячі людей...

Михайло Щерба тріумфує в душі. Він, здається, добре зіграв свою роль. Уявляє собі, який регіт піднявся у казармі, поки унтер-офіцери втягнули щосі і кинулися розшукувати чергового офіцера. Забігали перелякані офіцери, послали за полковником. А касарня аж гула від реготу. «Боже мій,— напевно, бив себе по голові лисий полковник,— хіба ж тепер ті вояки підуть на смерть за такого цісаря?»

«Чи ти хоч знаєш, Вандо, що ризикуеш своїм життям?» — спитав він дівчину, коли вона стала на службу в пивний бар, поблизу казарми, щоб там робити своє тасмне діло.

«Ризикую? — ніби здивувалася вона.— Так, як і ти, Михайле, як і лякерник Суханя, як і Понктек.— А потім, розчісуючи на його голові густу чорну чуприну, додала: — Я, Михасю, постараюся, щоб ніхто з нас не ризикував. Принаймні в собі я певна».

Ванда, звичайно, не знає, що його повернули з дороги. Коли проходилися, плакала, просила бути обережним і не затримуватися довго в Швейцарії, наважилась навіть знову просити його не пускатися в таку далеку й небезпечну дорогу. «Вандюсю моя кохана,— відповів йі,— як ти ще мало тяниш у тому, що називається обов'язком. Я, моя рідненька, не належу собі, я виконую волю партії. Через російських емігрантів у Швейцарії ми хочемо налагодити обірваний війною зв'язок із Росією. Добре знаєш, Ванда, як ускладнилася політична ситуація в Галичині саме зараз, після відходу російської армії. Для мене, як для революціонера-марксиста, було б дуже корисно продовжити нашу бесіду з Леніним...»

Чи розуміла це Ванда? Може, розуміла, а може, й ні, бо залилася слізами і, горнувшись до нього, ще раз спробувала відмовити його від небезпечної подорожі.

«Мені здається, передчуває се моє серце, що з тобою щось лихе скиться і що, може, ми востаннє з тобою бачимось...»

Виходить, мало рацію її чутливе серце. «Востаннє...» Як це востаннє? А ти збагни, Михайлі, суть цього слова. Востаннє дивиця на світ, востаннє дихаєш, востаннє думаєш, складаєш плани, все востаннє. А потім усюому кінець. Без тебе зійде сонце, без тебе шумітиме по камінню срібний Сян, без тебе битиметься з розпуки головою об мур Ванда... Все без тебе, Михасю. І ти не зможеш пожаліти її, пригорнути до грудей, сказати: не плач, рідненька, цього не може зі мною статися. Досі ж щастило? Так, досі йому щастило, вислизав з їхніх рук, не боявся смерті. А зараз? «Може, й боюсь. Уявити себе із зашморгом на ший...» Здригнувся. Відчув холодні мурашки по тілі. На мить спинилося серце, а потім швидко-швидко прискорило біг, ніби тікаючи від того страшного, що має з ним статися. Адже ж воно мусить назавжди змовкнути...

«Отямся, Михайлі,— прикрикнув він на самого себе.— Вір у своє щастя. Вір у свої сили. У свій хист. Сміливо дивися у вічі ворогові!»

Глянувши на коменданта, що задивився у вікно на далекі, вкриті снігом гори, подумав, звертаючись до Петра Юрковича: «Ти бойшся, Петрунью, крові. А от пан Скалка не боїться її. Не злічити, скільки невинних чесних людей послав він в ім'я імператора на той світ. А громадянська війна, до якої кліче в ім'я справедливості Ленін, змете з лиця землі оцю погань. Скалка заслужив смертної кари, і він її дістане...»

Іхні очі стрілися: комендантові під чорними бровами — сиві, холодні, з ледь прищуленим, як у стрільця, лівим оком, Щербині — темно-карі, відкриті для відвертої розмови, сміливі. Допитливо дивилися один на одного, намагалися заглянути в душу, випитати в ній найпотаємніше.

«Бойшся, фільозофе?» — питали комендантові.

«А чого мені тебе боятися, Скалко?» — відповіли запитанням очі Щерби.

«Повішу тебе, соціалісті!»

«Брешеш, жандарме. Повісив би, якби міг!».

«От я й міркую, як би се зробити. Не хочу тебе живим випускати».

«А от випустиш, Скалко».

«Не випущу. Хіба що викажеш спільників».

«Не буде цього».

«Годі закую в ланці і... на фронт».

«І з фронту знайду стежину».

«Дезертирів розстрілюють».

«Мене куля не бере».

«То петля візьме».

Тримаючи в руці шматок надірваного паперу, до кабінету зайшов жандармський унтер-офіцер. Хвилюючись, він розповів про подію на вагонній фабриці: уранці на стінах робітники застали ту саму богопротивну листівку, котра вперше була розклесна в касарні.

Жандарм поклав її перед комендантом, і Щерба міг побачити знайомий, виконаний тушшю рисунок з імператором, що сидів, вимахуючи шаблею, лицем до кобилячого хвоста.

«Який хист у хлопчини,— подумав із захопленням Михайло.— Йому неодмінно треба прочитати...»

Страшний удар по голові потьмарив Щербі свідомість. Чув тільки дикий рик над собою, і знову удари за ударами посипались на його тіло.

Щербу потягли до камери смертників.

XXIII

Я не зінав, з чого починати. Полетаєв дав нам два тижні терміну, щоб ми могли як слід написати про свої враження від різдвяних вакацій. Але я і за два тижні не зміг спинитися на якісь із кількох тем. Вже на уроках почалося читання та обговорення «сочинений» (на кожнім уроці по дві-три літературні вправи), вже половина учнів пройшла з своїми творами через ці товариські обговорення, а я все ще думав та розмірковував, починав писати і перекресловав написане, сперечався то сам з собою, то з своїми героями, або, як їх Полетаєв називав, з прототипами майбутніх героїв.

Панна Галина, до котрої я забіг після того погрому, що його вчинила над нами поліція, шептала мені (в моїй уяві, звичайно) на вухо: «Пиши про мене, мій мілій хлопчуки. Починай з того, як ти прибіг до нас, схвильований, обурений, із сльозами на очах, як уся наша невелика родина слухала твою гнівну розповідь, як мій татусь стискав кулаки і вигукував: «Погромники! Але вам уже не вдасться повторити п'ятого року!» Лем про свою сполосовану спину не пиши. Не треба, мій хлопчуки. Будь гордим. Спину сполосували, а душа лишилася чистою, неторканою,— так я тобі, Василечку, сказала? Пиши про людей, про робітників, з котрими ти вибіг із цеху. І про Ігоря, мудрого хлопця, напиши. Бачиш, який він розсудливий та передбачливий: вирвавшись з тобою із цеху, не повів тебе додому, а застеріг, щоб ти не йшов до них, бо туди, шукаючи тата, напевно, прийдуть уночі гости...»

Мені було з чого вибирати. Вражень від подорожі лишилося стільки, що їх вистачило б усі шкільні зошити списати. А ще ж у моїй уяві просився до твору і о. Серафим.

«Панна Галина заслужила того, щоб з неї починати оповідання,— озивався він до мене з високої дзвіниці.— Панна Галина — то живий образ революції, її, сердечній, випало найтяжчий хрест нести. Ale ж я перший показав тобі на ті цвінтартні горби і перший примусив замислитись над тою страшною арифметикою, що її творять багачі у своїх конторах. Тобі не з руки було, а ти таки по дорозі на залізничний двірець завернув до мене, свого першого вчителя. Ти ж, Васильчук, не соромишся моєї чернечої ряси, ти полюбив мене, як рідного батька, бо й я тебе, мов сина, люблю. Ти збіг на дзвіницю, кинувся до мене, а я, пригадуеш, яких лишень ніжних слів не наговорив тобі. I навіть признався, що я горджуся тобою, бо це ж я, дзвонар Серафим, вирвав твоє хлоп'яче серце з-під опіки «истинно русского попа».

Аж за місяць по різдвяних вакаціях я нарешті спромігся сказати учителеві «я готовий». Микола Володимирович, очевидно, сподівався на успіх мого «сочинення», бо поступився своїм столиком, а сам перейшов на моє місце за третьою партою. Мене це знітило. Я не звик до такої шані і волів би бути за партою, в гущі своїх, аніж стояти на чільному місці, перед усім класом.

Наступила коротка пауза. Я розгорнув тоненький учнівський зошит, підніс його перед очі... і враз помітив, що рука з зошитом тремтить і що літери, нанизані в рядки, розбігаються по папері.

— Юркович! — озвався з-за парті Микола Володимирович.— Тримайтесь спокійно. В класі ваші друзі.

Цей оклик підбадьорив мене. Я підвів голову, глянув поверх зошита, зустрівся з теплим, батьківським поглядом моого вчителя і, коли повернувся знову до свого писання, міг переконатися, що літери в рядках уже твердо стоять на своїх місцях.

Заспокоївшись, я почав читати:

— «Київський поїзд наблизався до Катеринослава. Моя подорож закінчувалася. Ще дві-три приміські станції — і я покину цю тісну домівку на колесах, щоб пересісти на бердянський поїзд. Вагон третього класу вщерть забитий людьми. Кого тут тільки немає! Літній молоді, діди й діті, матері з немовлятами, червоношокі молодиці з кошками й торбами, селяни-шахтарі, що поверталися з різдвяних свят на шахти Донецького басейну, робітники катеринославських заводів. Ale найбільше у вагоні солдатського люду, так званих нижчих чинів, що йдуть додому — одні на короткий перепочинок, зароблений старанною службою в окопах, інші — каліками, або інвалідами, як іх іменують у посвідченнях, виданих у військових шпиталях. Лави купе першого, другого і найвищого, аж під стелею, ярусу забити пасажирами. Ale ніхто не нарікає, не скаржиться на тісняву. Байдуже й мені до неї. Мені навіть ліпше за інших, бо сиджу я проти того, з чиїх уст точиться незвичайна, просто-таки казкова розповідь про Григорія Петровського. Досадно лише, що жовтасте світло від ліхтаря над дверима вагона ледве сягає широкого чорно-

вусого обличчя оповідача. Я волів би побачити ще й очі. Я люблю дивитися в самі зіниці, коли слухаю когось. Іноді очі, правдиві, чесні, багато чого можуть додати до того, що скажуть уста...»

Я перегорнув сторінку-другу свого зеленого зошита, прочитав третю, четверту... В класі така тиша, що чути, як третіться об шибку подвійних рам обліплена снігом гілка акації за вікном. Це підбадьорює мене, і я читаю далі:

— «Те, що я почув у вагоні про Петровського, могло б здатися коли не казкою, то легендою. Вже я на станції Мечетній, вже перешов кладку через Вовчу, а Григорій Іванович усе ще перед моїми очима. І зараз, коли я взялся за перо, він не відходить від мене, сідає обіч за парту і, поправляючи окуляри, питав: «Хочеш знати, як я переходив кордон, щоб порадитися з тим, котрого ймення не вільно у нас навіть вимовляти? Чи, може, волів би-сь почути ті слова, від котрих люди підносилися духом, піdnimali над головами червоні прапори і йшли з ними у бій? Я знаю, тебе вразили мої слова, за котрі мені скували руки і заслали аж у Сибір».

Полетаєв сидить за партою, не зводить очей з Юрковича, з присміністю, посміюючи себе за вуса, слухає, тішиться думкою, що в цьому творі на вільну тему є якася іскринка таланту. Полетаєв може гордитися: це ж він, вихователь та вчитель, підайв цього широго, з незайманою душою галичанина до шафи з книжками і сказав: «Почнемо, Юрковичу, з класики...»

Хлопець виявив незвичайну жадобу до книжок, що їх з обачністю рекомендував йому Полетаєв. Не раз, ще не дочитавши котроїсь, приходив він до учителя із своїм збентеженням і просив пояснити той незрозумілий світ російської дійсності, в якій жили і діяли герої твору. А прочитавши, якийсь час хлопець ходив у половині ідей книги і, бувало, знову звертався до учителя, і тоді між учнем та вчителем відбувалася бесіда, котрої передбачити не могли ніякі шкільні програми. Учень помітно зростав, набирався духовного гаряту, мужнів, упивався красою слова у творах Тургенєва і Льва Толстого...

Раптом на чисте, осяяне сонцем небо налетіла звідкись чорна грозова хмара: учень приголомшив Полетаєва неприпустимою у казенної школі, страшною фразою:

— «Але ж мене і з Сибіру почутою люди! Війни ніхто не хоче...»

Полетаєв нахмурився від цих слів, перестав бавитися кінчиком вуса. На якусь мить перенісся думкою на студентську сходку в юридичну аудиторію Московського університету. Але ж за те, що слухав оратора та аплодував йому, він, студент Полетаєв, і опинився в цьому степовому училищі, і то з умовою, що не займатиметься політикою. Ні-ні, він не бажає ламати слова честі, він буде лояльним до цього, хоч і ненависного державного устрою, поки в окопах умирають люди за Росію. Не час тепер учнів підхоплювати пораженські гасла політичних діячів і вносити розбрат у ряди вихованців казенної школи.

— «Війни ніхто не хоче,— читав далі із зошита Юркович.— І я ще раз крикнув би з трибуни отим кровопивцям та графам різним:

«Ви з своїм царем дочекаєтесь судного дня, коли не мене, а вас закують у кайдани..»

Полетаєв стукнув кулаком по парті, схопився з місця.

— Припиніть, Юрковичу! Як ви смієте? Чи ви, може, бажаєте, щоб ваша Галичина залишилася навіки у ярмі Габсбургів?

Нічого не розуміючи, я глянув на вчителя. Той скочив з-за парті, підбіг до мене і був би вирвав з моїх рук зошит, коли б я не заховав його за спину.

— Те писання тільки у вагони! — тупнув він ногою.— Негайно у вагони!

Я хотів оборонятися, сказати, що я писав широ і відвerto, «саме так, як ви радили», але вчитель не дав і слова вимовити, він усе ще вимагав зошита, щоб кинути його у вагонь. Та, не добившись нічого, вибіг із класу.

У класі залягла тривожна тиша. Учні сиділи на своїх місцях. Раптовий вибух гніву у такого доброго і справедливого учителя, як Полетаєв, усіх здивував. Підівся лише лобастий філософ Вікторовський. Поправляючи на носі окуляри, він несміливо попросив:

— Урок ще не скінчився. Може, ти, Василю, будеш такий ласкавий і прочитаеш нам свій твір до кінця.

За мене відповів йому Олексій Давиденко. Він підійшов до столика, мовчки взяв зошит і, піdnісши його над головою, звернувся до всього класу:

— Зошит ми спалимо, раз так перелякався його Микола Володимирович, забудемо про цей урок. Згода? — В класі прихильно зашуміли, і Олексій востаннє крикнув хлопцям: — Тож у кого там задовгий язик — він показав на кінчик свого,— то прикусіть його, будьте такі ласкаві!

* * *

Після півночі на наш шкільний хутір налетіла поліція. Серед нас, очевидно, знайшовся зрадник, котрий доніс приставу про мій конфлікт з Полетаєвим. У спальні, у класах до самого ранку робили ретельний обшук, шукали зеленого зошита. Особливо пильно обшукували мене. З матраца на підлогу висипали солому, з куферочка викинули всі речі, забрали б і щоденник, якби я разом з «Кобзарем» не віддав його ввечері Давиденкові. Коли ж розвідниківсь, пристав звелів мені збиратися. Але далі канцелярії не повели. Скликана управителем педагогічна рада засідала недовго. Учитель закону божого отець Геннадій узяв мене на поруки і дав приставу слово, що більше в школі цього не повториться.

XXIV

Учитель Левковцев засидівся у своєму домашньому кабінеті аж за північ. Чекав, поки дружина вкладе дітей, поки вона розчеше густі чорні коси, поки, нарешті, помолиться і вмоститься серед подушок на широкому ліжку. Тепер ніхто не заважатиме йому — ні діти, ні

Олімпіада. Спустив на вікні важку штору, вмостиився на кріслі за широким столом, зітхнув, беручись за перо.

Перший рядок — звертання до губернатора — написав легко. «Його високопревосходительству губернатору Катеринославської губернії...» Від кого заява — теж, не замислюючись, вивів каліграфічно. Пошкодував, що не може відрекомендуватися дворянином. Звичайний, нічим не примітний учитель-садівник у сільськогосподарському училищі, де в нього повно недругів і дуже мало прихильників, де йому причепили ганебне прозвисько Малко.

Замислився над початком. З чого мав почати? З своїх патріотичних почуттів, звичайно. Що десь там, на бранному полі, ллеться кров во славу і честь російського трону, а тут...

Боже милий, як же воно тяжко писати доноси! Нехай це й вірно-підданські, нехай навіть з волі божої, а проте... не по собі Левковцеву, нудить його від цього писання. «Нудить? — прикрикнув він на себе.— А коли завалиться трон і над колись могутньою імперією змахне своїм чорним крилом анахія, тоді тебе, Сашенько, не занудити! Чув, що робиться на фронтах? А про страйки на заводах чув? Катеринослав мов у п'ятому році. Бракує тільки барикад. То нехай знає губернатор і про наші, покровські справи...»

Отже, примусив себе бути відвертим і щирим, як на святій сповіді. Писав:

«...Спонукувані патріотичними почуттями і палкою любов'ю до російського, освяченого богом, самодержавного трону, ми осмілюємося, ваше високопревосходительство, потурбувати Вас, щоб застерегти від піdstупних внутрішніх ворогів, тих, котрі бажають нам поразки, а не перемоги у цій священній, визвольній війні. Я не фантазую, ваше високопревосходительство. Такі слова можна почути навіть у нашому училищі! Страшні слова, бунтарські, від яких тягне холодом революції.

Ваше високопревосходительство, осмілюся підказати Вам, що пристав Покровської волості п. Кульчевський не є тою особою, котра могла б забезпечити лад і порядок. Сталося так, що один з учнів повідомив мене про ганебний факт: на уроці М. В. Полетаєва учень австрійського походження В. Юркович прочитав антиурядовий начерк про свою подорож на різдвяні вакації і в тому підлому творі, під схвалні оплески педагога Полетаєва, обізвав блюзірськими словами самого государя імператора нашого. Пристав, хоч він і вважає себе вірним слугою російського престолу, не знайшов при обшуку зошита з тим пасквілем, і тепер, як мені донесли мої таємні дозорці, цей зошит гуляє по руках, як справжня антивоєнна прокламація, що кличе до непокори і бунту.

Кілька слів щодо характеристики М. В. Полетаєва. Вищезазначений Полетаєв, дарма що він ніби росіянин, дійшов до абсурду у своєму спілкуванні з учнями: він вивчає їхню мужицьку мову, цікавиться чомусь історією Запорозької Січі, а щоб записати усілякі там фольклорні небилиці, одягається під простого мужика-малороса і одівдуде ярмарки. Знаючи його політичне минуле і його критичне ставлення до нашої прекрасної дійсності, я чомусь переконаний,

що то він винен у бунтарських настроях щодо нашої священної, визвольної війни...»

Удар знадвору чимсь важким по рамі, брязкіт скла, зойк переляканої дружини не дали докінчiti Левковцеву листа. Затерп, зішувлився від страху, мов прикипів, зігнутий, до столу, боявся повернути голову до вікна, чекав другого удару. Подумав, що міцне полотно штори врятувало йому життя і що цей перший удар, можливо, й є початком революції.

Він нахильцем вийшов з кабінету, перевірив замки у коридорчику та спальні і, скинувши халат, поліз на ліжко під теплу ковдру.

— Молилася погано, Олімпіадо,— прошепотів він їй над вухом.— Дуже погано.— А потім, зітхнувши, додав: — Без револьвера не обйтися. Буду в Катеринославі — неодмінно придбаю.

— Отак би давно,— відповіла дружина тремтячим від переляку голосом.— В цій глушині молитва не допоможе.

XXV

У великий, з високими вікнами шкільний столярні, звідки напередодні винесено було верстати, відбувався шкільний спектакль. На цей раз, щоб відзначити день народження геніального Кобзаря, ставили його п'єсу «Назар Стодоля».

То були справжні свята для всієї школи, оті спектаклі на гнидинській самодіяльній сцені. До них готувалися усім шкільним колективом: заздалегідь розподіляли між собою ролі, обирали головного розпорядника та режисера, котрі мали запросити на жіночі ролі дівчат з Олександрівки та Покровського, брали на себе інші обов'язки: одні — будувати сцену, інші — опоряджати залу, вивішувати на людних місцях афіші...

Завдяки старшим товаришам, котрі потаємно радилися з Циковим, ми не пускали на сцену бездарних речей і гралі тільки п'єси українських класиків, як-от: Тобілевича, Кропивницького, Старицького. Мріяв я написати п'єсу, і навіть була в мене її чернетка, та про це не зважувався навіть Давиденкові признатися. Головним героєм мав бути в п'єсі наш учитель-садівник Малко — чорносотенний патріот, якого ми всі ненавиділи за його україножерство і садизм. Не знаю, чи я з ним упораюсь, а от Гоголь, якого за порадою Полетаєва прочитав до останньої сторінки, той дав би Малкові доброго перцю, і Малко, може, увидівши себе на сцені, утік би, клятий, з наших країв.

У творчні спектаклів я посідав особливе місце. Заступивши Григорія Патерила, котрого по закінченню школи взяли на війну, я ще торік заходився дбати про декорації: підправляв старі, пробував малювати нові. На диво собі самому, я відчув, що з моого малювання виходить щось путнє: дерева подібні на справжні дерева, лісові квіти — на живі квіти, а сріблясто-синя річка вийшла з-під моего пензля цілком подібна на рідний Сян. Коли я над берегом річки намалював зелену гору зі стрункими ялицями і вивів шумливий потічок, що проти сяноцької фабрики впадав до Сяну, хлопці, уздрівши це, крикнули з захопленням:

— Василю, та ти, чоловіче, художник!

Крім малювання декорацій, я взявся за гримування. Це було моє найбільше захоплення — робити з молодих хлопців солідних парубків або поважних дідів, із чесних веселих учнів — ненависних людям пройдисвітів. Там покладу на щоку сизу тінь, там укорочу носа, підведу очі, зроблю їх ширшими, виразнішими. Одна-две риски міняють іноді людський характер, із веселого перетворюють у похмурий. Лице Олексія, наприклад, вийшло і красиве від мого гриму, й мужне, саме таким вивів Назар у п'есі Шевченко. Коли я приліпив йому вуса і приміряв смушеву сиву шапку з китицею, хлопці за сценою із заздрістю гукнули:

— Ну й козарлюга! Геть-чисто тобі Назар!

У залітиша. Драматична колізія, що відбувається на сцені, захопила всіх, ніхто з публіки не осмілиться ні закашляти, ані скрипнути лавою. Ганнуся потягнулася всім тілом уперед, не зводить зі сцени розширені очей. Тож там, під старою корчмою, б'ються на шаблях Хома і Назар.

«Г а л я (Пада між ними на коліна). Тату, тату! Убий, убий мене! Винна я; я прогнівила тебе... Убий же мене, таточку, та не бери з собою!

Х о м а. Цить, кошеня крадене!

Н а з а р (Хомі). Цить, сатано люта!

Х о м а. Дочкиу оддай!

Г а л я. Не оддавай, не оддавай! Я утоплюся!

Х о м а. Топись, гадино, поки не розтоптав я тебе!

Г а л я. Топчи, души мене, я твоя дитина!

Х о м а (до челяді). Беріть його! Я вас перевішаю! Я вас золотом окую!

Челядь поривається до Назара.

Г а л я. Одурити! Одурити!

Х о м а. Не одурю! Не скавучи, зінське щеня!»

Коли челядь напала ззаду на Назара і, зв'язавши йому руки, звалила додолу, Ганнуся жахнулася, затулила долонями очі, прихилилася до мого плеча.

— Боже, хіба ж це батько? — шепотіла вона біля моого вуха. — Хіба ж це людина?

Я не міг не пожаліти Ганнусі і, поклавши руку на її плече, злегка притис до себе, а на вухо зашепотів про щось таке, чого й сам добре не розумів: що на сцені відбувається лише гра, що театральне видовисько не є справжнім життям...

— Ні-ні,— заперечила Ганнуся. Вона підвела голову (а я обережно зняв руку з її плеча), втерла хустиною очі, шепнула: — Кохання у них справжнє, велике. Таке і в житті буває. Я теж бажала б собі, щоб і до мене прийшло таке same...

Вона раптом осіклася, її лице сполум'яніло від сорому, і вже до кінця вистави я не почув від неї жодного слова.

Я раював у той вечір. Здається, такого щастя я ще не зазнавав у своєму житті. Дівчина, про котру я міг лише робити в щоденнику натхненні записи, вимріяна мною, люба і кохана, вечірня зоря на моєму небі, до котрої я щоденно молився, сиділа обіч мене, дарувала мені свої по-

гляди і навіть розкрила переді мною таємницю свого серця. Я забув про виставу, не чув тих слів зі сцени, що загіпнотизували усю переповнену людом залу, я мав перед очима лише її, свою Ганнусю,— непомітно для неї самої приглядався впівока до її рідного профілю, до ніжних соковитих уст, до широко відкритих очей... Боже, як я її любив у цю хвилину! Чи догадується Олексій, що я сиджу з нею, дихаю разом з нею одним повітрям, веду бесіду з її серцем...

«Я так само, як Назар, кохав би тебе, Ганнусю. Ти чуєш мене?»

«Чую, чую,— відповідаю я сам за неї.— І я б тебе, Василю, могла так покохати».

«Але ж я не Назар, Ганнусю».

«О, ти ще ним станеш, Василечку! Ось прийде пора, закінчиш школу... Таж твої гори у панському полоні».

«І ми, Ганнусю, заявимося з тобою до моєї мами. Се, мамо, моя наречена! Найліпша у степу дівчина. Анничкою звати. О, ви, мамо, не віддаєте, що таке степ! Вшиткі наші гори на ньому вмістилися б»

Мою бесіду з Ганнусиним серцем обірвав якийсь гомін у дверях. Почекува вимогливий голос знадвору, двері широко відчинилися, і в залу ввалилася дебела фігура волосного пристава, а за ним три поліції.

— Припинити, припинити! — гукнув він на повні груди, з піднятою рукою крокуючи до сцени.— Негайно!

Актори застигли на місці, уся зала заклякла, приголомшена цим втручанням непрощених гостей.

Ми всі повернули голови і стежили за вусатим приставом у близкучих погонах, який раптом спинився, уздрівши над сценою повитий вишитим рушником портрет Шевченка.

— Гаспада! — виголосив він, повернувшись біля самої сцени до приніклової публіки.— Всілякі там Шевченкові іменини, гаспада, суворо заборонені. І я вчиню слідство над тими, хто допустив порушити наказ його імператорської величності...

З передньої лави, котру займали педагоги та адміністрація школи, підвівся її управитель, про сьогоднішній день одягнений особливо вишукано, у чорну пару і білу сорочку з пишною краваткою.

— Ви багато берете на себе, пане пристав,— обрізав він порушника порядку.— Ви забуваєте, що знаходитесь не в казармі серед своїх чинів, а в учебовому закладі удільного відомства, за який відповідаю особисто я, а не ви, голубчику. Зрозуміло? Крім того,— управитель поліз рукою до внутрішньої кишені піджака,— я маю дозвіл на постановку цієї п'еси від самого губернатора. Прошу.— І з цим словом вийняв з кишені четверо складений аркуш паперу і простяг його приставу.

По залі прокотився схвальний гомін публіки, з передніх лав почулися навіть оплески. Я теж заплескав, щиро радіючи з того, що наш Нил Якович, котрий досі ніколи не втручався в політику, а знав лише свою кохану ветеринаршу, так ловко, та ще й прилюдно, зумів утерти носа цьому ненависному держиморді.

Та пристав не взяв простягненого йому папірця, він розстебнув грубий борт шинелі і вийняв з її внутрішньої кишені свій папір.

— Будьте ласкаві, Ниле Яковичу. Телеграма його сіятельства губер-

натора у відповідь на телеграму, послану його сіятельству одним із педагогів вашої школи.

— Хто він? — одним видихом спитав управитель.

— Не можу знати, Ниле Яковичу. — Пристав знизав плечима, кинувши лукавий погляд у бік лави педагогів. — У них, Ниле Яковичу, і спитаєте. А я мушу виконати наказ. — І по цих словах кивнув поліцаям, котрі вже тягнули у залу важку драбину. — Зніміті! — звелів, показуючи на портрет.

В ту ж мить шкільний оркестр, що розмістився праворуч від сцени, вдарили по струнах, розпочавши Шевченків «Заповіт».

— Припинити! — зарепетував розлючений пристав. — Наказую! Іменем закону!..

Його крик послужив гейби сигналом для публіки. Переповнена зала підвелася, підхопила мелодію, люди заспівали натхненно і урочисто на честь того, чий портрет скідали зараз поліцая. Я ще ніколи й ніде не чув такого дружного, натхненого співу — ні в церкви, коли австрійки забирали та вишли наших людей, ні на політичних вічах, де люди шукали й не могли знайти собі лішої долі. Я теж приєднався до того могутнього хору і заспівав на повний голос.

Співала і Ганнуся. Ох, яка ж бо вона зараз була вродлива! Вона ніби подоросліша, стала вищою, завзятішою, мудрішою.

«Ні, такої дівчини не можна не покохати, — записав я на другий день у щоденнику, — і я дякую долі, що закинула мене сюди, в цей далекий широкий степ, де люди такі завзяті та співучі. Також поки не проспівали Шевченкового «Заповіту», вони не розійшлися, не покинули нашої столярні, дарма що ті пси годовані погрожували їм шаблями та пістолетами.

Ганнусю ми проводжали в село до її тітки удвох з Олексієм. Повертаючись додому, я багато розповідав йому цікавого про своє кохання. Він згодився зі мною, що на світі немає другої такої дівчини, як Ганнуся».

XXVI

Середина березня 1916 року. Окопи. Довгі, покручені, з брустверами із кулеметними гніздами, з артилерійськими спостережними пунктами, із ходами сполучення, що ведуть у тил, до штабу полку, із землянками для офіцерів і з горбками землі для тих нижчих чинів, що вже відвоювалися. Удень пригріває сонце, і від його тепла непомітно розтає сніг, розмерзається огорена земля, дно окопів заповнюється брудними калюжами, а стіни, по яких стікають дрібні потічки, стають слизькими й осуваються.

Солдати всю довгу холодну зиму чекали весни, чекали теплого весняного сонечка, зітхали за ним, як за далеким теплом кохання, мріяли про жайворонків у синьому небі, про журавлине курликання над головами, дехто із співучих, незважаючи на вік, заводив тихенько пісню-весняночку, а от прийшла та довгоочікувана весна в окопи — і... солдати прокляли її. Ні-ні, не весні, боже боронь, а тих, хто пригнав їх сюди і примушував місити окопну грязоку, хто не відпускає додому, а погрожував кулею за дезертирство. Настала найтяжча пора у солдат-

ському окопному житті. Вода під ногами в деяких окопах доходила до колін, а там, де не було води, ноги загрузали в густій кваші грязюки і солдатові ніде було присісти, а вночі задрімати, забутися хоч у короткому сні. На щастя, з ворожого боку не стріляли, бо й там жовніри були зайняті тим, щоб якось знайти сухе місце для ніг, і при всілякій нагоді, забувши про ворога, тягли із найближчого села дошки та штахети з парканів. У таку пору солдат проклинає все: і свою долю, і ненависну офіцерню, і бога, і рідну матір, що породила його, безталанного. У таку пору невідомо ком занесена сюди листівка читається та перечитується, і вже не страшними здаються бунтарські слова. Бо що, скажіть, люди добре, може бути страшніше за оте брудне місиво під ногами, за нужу на тілі, за тугу знівеченої, відданої в рабство душі, за оте бесконечне поневіряння в окопах? Листівка переходила з рук до рук, вона викликала свіжі думки, нагадувала солдатам, що вони не тільки нижчі чини, а й люди...

Командира роти поручика Падалку викликали по телефону в штаб полку, куди в якісь справі прибув командир дивізії генерал-майор Осипов.

Андрій неохоче почав збиратися до штабу. У вогкій, похмурій землянці, що правила і за житло ротному, і за канцелярію та продуктовий склад, було завжди напівтемно, але командир роти прилаштував біля віконця збитий з ящиків з-під консервів маленький стіл, за яким можна було щось робити — читати або писати. Це була чи не єдина приемна розвага — писати листи, розмовляти з Галиною та своїм улюбленим учителем Циковим, розмовляти езопівською мовою — натяками та образами, зрозумілими тільки їм, його кореспондентам. Цікаво було довідатися з учорашнього листа Цикова, що в Гнидинській школі на педагогічній раді дали одкоща попові Григоровичу, що на першому курсі виявилися цікаві хлоп'ячі характеристи, а серед них — Давиденко з хутора Романки. З тим Давиденком і дружить галичанин Юркович, один без одного жити не можуть. А проте світле небо їхньої дружби от-от може захмаритися через дівчину, яка припала до серця Юрковичеві і яку безземно кохає Давиденко. «От і виникла драматична колізія юних сердець,— пише, жартуючи, Петро Михайлович і тут же признається, що про цю таємницю розповів йому в хвилину свого відчая сам Олексій Давиденко. І далі в тому ж hartvilleвому тоні закінчує: «Він, сердега, не так на свого друга ремствує, серце-бо в нього таке ж, як у всіх, а на ту, мовляв, зрадливу Дульцінєю, що услід за красою Карпат, про яку почула з уст білявого галичанина, полюбила й самого оповідача...»

Андрій зітхає. Одягаючи шинель, а поверх неї рипучу портупею з шаблею та револьвером, він думає і про своє нерозділене кохання. Співчуває незнайомому Давиденкові. Щось подібне трапилось і з ним, Андрієм. Галина Батенко кохає когось іншого. Але кого, кого? Хотів би він знати. Галина уникає розмови на цю тему. Хоч, як це не парадоксально, темою переписки між ними є лише кохання. Такий конспіративний шифр вигадала вона ще в Києві. В листах мовиться про спрагле кохання, про ревнощі й безсонні ночі, а розшифровуються вони як звіт про підпільну боротьбу, про поразки і перемоги на цьому фронті, як

директиви з партійного центру і навіть як новини, що надходять в Росію з далекої Швейцарії, куди після арешту під Krakowem і звільнення переїхав Ленін. От і сьогодні, по закінченню листа Цикову, засяде він за лист до своєї сестри-жалібниці з Товариства Червоного Хреста у Києві. О, то буде лист з гарячим освідченням у коханні, про свою радість від того, що збувається його мрія. Галина ж, одержавши в Києві листа, довідається з нього про справи фронтові, про настрій солдатів та ще про те, що остання пачка листівок зробила своє, підняла дух фронтовиків і що ті животворні більшовицькі метелики розлетілися по всіх ротах полку, а може, й далі...

«Ну що ж,— міркує собі Андрій, виходячи з землянки,— нехай буде так». Ця ризикована гра теж приносить йому насолоду, бо пише він слова, якими повниться його серце...

У попівському будинку, де розмістився штаб, було неспокійно, як перед наступом: бігали з кімнати в кімнату заклопотані писарі, став неприступним начштабу, про щось таємниче шепотілися між собою телефоністи.

Падалка застав офіцерів у просторій, на два вікна кімнаті, звідки вели білі двічітаті двері до кабінету командира полку. Всі знали: генерал Осипов даремно без важливих справ не виїджав зі свого гнізда, з садиби якогось подільського магната, і коли вже опинився тут, аж на передовій, то, очевидно, будуть якісь зміни у теперішньому окопному житті.

Але які саме, які?

От довкола цієї теми й точилися розмови між офіцерами. Всі зійшлися на одній думці: генерал прибув у справі негайногого наступу. Одні кидали припущення, що міг прийти наказ верховного головнокомандуючого — скористатися відлигою та бездоріжжям і зненацька вдарити по ворогові. Інші заперечували: було б безумством гнати солдатів у таку квашу з окопів, тим більше що оті бунтівливі слова з листівок солдати вже, напевно, засвоїли напам'ять.

— Коли у спину кожній роті поставити по одному кулемету, — з не-прихованним цинізмом порадив Козюшевський, — то про ті бунтівливі слова вони враз забудуть.

— І, думаєш, підуть в атаку? — озвався штабс-капітан Кручиня.

— Ого! Ше як підуть! — Штабс-капітан Козюшевський ще більше розтovstiv від бездіяльності та ситих харчів, і йому таки справді хотілося якісь змін у своєму сонному житті: наступу, атак, свіжих зустрічей з жінками... — Дати лише одну чергу, і... і вони, як голодні вовки, побіжать вперед, на австрійців... — Штабс-капітан стрівся з очима поручика Падалки, що допір зайдов до кімнати і, напевно, чув його оригінальні рекомендації. — Ви, поручику, звичайно, будете проти?

— Владали, пане штабс-капітан, — відповів Андрій.

— А що б ви, поручику, могли порадити?

— Про це ми нині командира дивізії спитаємо.

— А коли він накаже наступати?

— Навряд. — Андрій дістав цигарку і почав її м'яти між пальцями. — Генерал Осипов має чималий досвід і не захоче загибелі своїх солдатів.

— Значить, ви радите чекати, поки тих солдатів украї розбестять більшовицькі листівки, так, поручику?

— Я так не думаю, штабс-капітане.

— А як, хотів би я знати?

Андрій викресав вогонь і взявся запалювати цигарку. Затягуючись димом, маючи перед очима свою роту, розважливо говорив:

— З солдатом треба поводитися по-людському, пане Козюшевський, і не мордобоєм, а добрим, переконливим словом довести йому, задля чого, задля яких ідей ми воюємо.

— I ви, поручику, довели це своїм солдатам?

— Довів, пане штабс-капітан.

— Цікаво.— Козюшевський пройшовся по кімнаті і раптом, повернувшись до Падалки, тріумфуючи, випалив: — Тоді ми вашу роту пошлемо першою в атаку, чи не так, поручику?

— Згоден.— Андрій перейнявся настроем своего співбесідника.— I ми з вами, пане штабс-капітан, підемо на чолі роти! Покажемо солдатам приклад.

Офіцери, що дуже добре знали не вельми хоробру вдачу свого колеги, вибухнули сміхом:

— Го-го, таки загнав на слизьке. Молодець, Падалко!

А гостроносий, з хитрими невеличкими оченятами Кручина, обнявши за стан свого череватого колегу, докинув грубий жарт:

— Вище голову, штабс-капітане! Заходиш з собою зайди пару підштанників, і все буде в порядку. Німці побіжать!

Козюшевський вивернувся з обіймів Кручини і став увойовничу позу.

— Слухай, ти! За такі слова морду б'ютъ!

— Жартів не розумієш, друзяко,— ніби образився Кручина.— Я знаю одного хороброго офіцера, за котрим під час атак денщик носив по три пари.

Веселій регіт сповнив кімнату, примусив навіть несміливих пра-порщиків, що досі сиділи тихо по кутках, приєднатися до загального сміху. Старші офіцери любили забавлятися такими сценами: азартна гра в карти, п'янка та амурні справи вже обридли їм за довге зимове дозвілля, і почути такий пікантний діалог між двома друзями було для них справжньою насолодою.

Козюшевський одів убік Кручину:

— Шо ти хочеш од мене? — спитав тихцем крізь зуби.— Чого ти мене зневажаєш прилюдно? Шо я тобі лихого зробив?

Кручина спокійно відповів:

— Щоб не пащекував тут про наступ. Розумієш? Я знаю твою на-туру. Батальйон пошлеш в атаку, а сам...

— Я штабс-капітан, а не пра-порщик!

— Ти боягуз, Борисе. Хоч і штабс-капітан, а боягуз. I ми радили б тобі сидіти тихо, а не рватися в наступ. Погано тобі сидіти, як досі сидили?

Сварка могла б розпалитися до ще відвертіших образ, коли б не відчинилися двері з кабінету,— полковник Чекан обвів поглядом присутніх і запросив усіх до себе.

Розмістилися хто де міг: на м'якій канапі, в кріслах перед столом, на стільцях, командири батальйонів — перед письмовим столом, командири рот — за ними, а несміливим прaporщикам знову лишилися кутки.

Чекали генеральського слова, та спершу заговорив до своїх офіцерів полковник. Посивілій хвилястий чуб, мужнє обличчя, на якому світилися ледь приглашені смутком велиki карі очі. Він, хоробрий солдат, ненавидів війну, а проте чесно виконував свій обов'язок, воював так, як велить військовий статут, але воював з розумом, намагаючись досягти перемоги малою кров'ю. Не дивувався, що серед солдатів його полку з'явилися бунтарські листівки, за півтора року тяжкої війни з її наступами та відступами він досконало вивчив психіку отої окопної сіроми; в їх становищі, міркував собі Чекан, можна до всього дійти, і навіть до того, що в один прекрасний день ота безіменна, всіма зневажена сірома вилізе з своїх брудних, заболочених окопів і скаже начальству, і йому в тому числі: «Годі, панове, смоктати нашу кров!..» У попередній розмові з генералом Чекан погоджувався, що дисципліну в полку можна б якось підняти з допомогою активних військових дій і що, можливо, вивітрилися би з солдатської голови оті бунтарські ідеї, коли б той солдат пішов уперед, а не стояв на місці, — але разом з тим він намагався довести генералові, що наступати зараз, саме зараз, у відлигу, коли ноги грузнуть по самі коліна, по меншій мірі нераціонально (він не осміявся сказати «дико й безглаздо»), та генерал не зважив на його мову, він вимагав лише одного: негайного наступу.

Викласти цю розмову з генералом зараз Чекан, звичайно, не міг, заперечувати генералові можна було лише без свідків, на правах давньої військової дружби, а тут полковник міг говорити з своїми офіцерами як з підлеглими, чия провина за розповсюдження листівок була, на його думку, найбільшою.

— Панове, без дисципліни армія не армія, — почав він без зайвих слів, — і я того вас сюди покликав, щоб при командиріві дівізії порадитися з вами, як нам далі бути. Поміркуйте самі, панове, — ми тут єдина сім'я і можемо говорити відвerto, — поміркуйте, кажу, над тим, що можна вимагати від солдата, котрий начитався антивоєнних прокламацій. А все це, панове, через те, що досі тим солдатам ні з кого було приклад брати. Ви ж, панове, всупереч моїм порадам і навіть вимогам, дбали лише про себе. Всю зиму, відколи наш фронт отут став, ви дододжали собі самим. А про тих, — Чекан кивнув головою у бік окопів, — забули. Сіра скотинка, — скажете ви. А от ця сіра скотинка може ще, всупереч нашим бажанням, показати себе, коли ви й далі...

Удар по столу м'ястої генералової долоні обірвав полковникову мову.

— Без сентиментів, Олександре Григоровичу! — Осипов, що за довгу зиму розтovstvі від банкетів та п'яної бездіяльності, пирхав товстими губами, смішно ворушив рудуватими вусами. — Оголосіть своїм офіцерам, щоб готувались до наступу! — крикнув він і в друге грюкнув кулаком по столу. — I ще оголосіть, що кожного, в кого буде знайдено листівку, офіцер має право застрелити на місці! Зрозуміло?

Чекан стояв безпорадний. Нащо ж йому про все це оголошувати, коли командир дивізії зробив це сам, без нього. Та ще в такій грубій, нетактовній формі.

— Дозвольте,— почувся раптом голос поручика Падалки. Всі оглянулись у його бік, здивовані тим, що поручик, обминувши старших за себе чином, осмілився озватися першим. Андрій підвівся з канапи, виструнчивсь, повторив, звертаючись до генерала: — Дозвольте одне слово, ваше високопревосходительство.

Генерал нахилився вперед, з подивом, а ще більше з цікавістю, вставився поглядом у поручика. Стрункий, світло-руssяvий красень з темно-карими очима з першого погляду сподобався Осипову. Отакого, хвацького в поставі, не завадило б мати коло себе в штабі, принаймні на балах розважав би хлопець запрошеніх дам...

— Хто він такий? — нахилившись до полковника, спитав пошепки генерал і, коли почув прізвище поручика, просяяв, доброзичливо, побатьківському кивнув людині, про геройські вчинки якої так багато писали в газетах.

— Прошу, поручику, прошу.

Якусь хвилину Андрій ніби вагався — добре він зробить, коли висловить свою думку щодо наказу генерала, чи, може, нашкодить собі. Про генерала Осипова він чув як про самодура, що вважав солдатів за своїх кріпаків, а офіцерів — за наглядачів над ними. Дехто подійкував, мовби Осипова-полковника зробили генералом після того, як він енергійно розправився з хлопами-бунтівниками, що намагалися ділити панську землю в Карпатах, інші божилися, що дістав він генеральський чин за особисту хоробрість на полі брані, за дуже небезпечну рану, про яку навіть писали в столичній газеті, а ще інші тихцем часали язики, мовби ту рану дістав Осипов від панночки, дочки учителя під містом Сяноком у Карпатах. Так че ци не так, а зі всього видно, що командир дивізії не знає про відлигу, не догадується навіть, якими мішенями стали б для австрійців солдати, коли б вони, замість атакувати, повинні були боротися з липким болотом під ногами. Ні, він, Андрій Падалка, був би безчесним офіцером, коли б не застеріг командира дивізії від трагічної помилки.

— Смію, ваше високопревосходительство, доповісти, що в таку погоду солдати не суміють досягти успіху. Марна трати людської крові, ваше високопревосходительство...

Осипов не дослухав, зірвався з крісла і, червоніючи від напруги, вдарив обома кулаками об стіл.

— Мовчати! Як смієте ви давати мені такі поради? — Осипов схопив зі стола пом'ятий, потертий від людських шкарубоких пальців папірець, піdnіс його вгору, спитав: — Читали, поручику?

Падалка не міг признатися, що ці таємничі метелики випущені з його рук, що саме з його волі вони розлетілися по окопах і тепер хвилюють, будять до свідомих дій людські душі, і тому, не втрачаючи хвацької постави, відповів чітко:

— Нікак нет, ваше високопревосходительство!

— Не читали? Виходить, ви не відаєте, що діється у вас під самим носом, поручику? — Генерал піdnіс листівку до очей і прочитав: —

Геть війну, геть самодер... — Обірвавши себе на півслові, він по-жмакав папірець і кинув його на стіл. — От які слова смають ваші солдати. Та за те одне їх варто погнати на австрійські дротяні загорожі. А ви мені тут про марну трату крові... — I, змахнувши рукою, звелів: — Без сентиментів, гаспада офіцери! Будемо рубати вузол, поки він не замок у нашій крові!

* * *

У визначений день наступу, рівно о шостій ранку, почалася артилерійська підготовка по всьому фронту. Гарматні снаряди летіли над головами солдатів і розривалися в розташуванні австрійських військ. Майже кожний третій снаряд досягав цілі: підіймав темно-бурі фонтані землі в окопах, ламав дротяні загорожі перед ними, сягав аж до села, де містилися резерви ворожих військ. Не забарилася з відповідю і австрійська артилерія. Її постріли не були такі влучні, а проте її вона намацала лінію російських окопів і була б наробила лиха, коли б солдати не перехитрили австрійців: до початку артилерійської дуелі вони непомітно проскочили в другу, порожню лінію окопів.

Нарешті гармати затихли. Настав час діяти піхоті. Австрійці приготувались до зустрічі. Іхні машингвери і просто гвери націлились на бруствер російських окопів.

— Ахтунг!¹ — передавалося по австрійських окопах, а це означало не спускати ока з мушки прицілу, тримати палець на спусковому гачку гвера.

Іван Юркович — сорокатрьохлітній жовнір гірського батальйону ландштурмістів², того самого хороброго батальйону, що його для зміщення галицького фронту перекинули недавно з італійського, приліг грудьми до дерев'яної обшивки і, примруживши ліве око, взяв на мушку одну крапку на бруствері російського окопу. Над полем запанувала незвичайна для фронту тиша. От-от мали показатися голови над лінією ворога. Спершу виткнутися сірі шапки, потім обличчя, груди.... В цю мить, як це бувало і на італійському фронті, Іван пірмає на мушку одну з ворожих фігур і натисне на спусковий гачок. Лемробити се треба якнайшвидше, щоб ворог не встиг перескочити лінію бруствера. Пробігаючи після артилерійського обстрілу по дну окопу, циганкуватий капрал аж руками потирає від задоволення.

— Буде, газдове, весела робота! Ми тих москалів, як свиней, навалимо! Тільки цільтеся добре!

Праве Іванове око — на мушці гвера, а ліве хоч і примружене, а далеко звідси бачить. За горами, за лісами, ген-ген аж під синіми Бескидами, послалася вгору стрічка його кам'янистого ґрунту. Надходить весна, стікають у долі потічки, парує земля, кличе до себе господаря з плугом, бороною, а господар забарився на чужій землі, тримає цісарського гвера і ловить на мушку другого такого ж Івана. «Буде весела робота!» А най би тебе, капрале, шляк трафив, жеби тя, песячий сину, першого скосила москальова куля, раз ти маєш тішити нас люд-

¹ Увага! (*Him.*).

² Ополченське формування (*n.m.*).

ськими трупами. Катерина писала йому на італійський фронт: «Забрали гонведи коня, забрали корову, прийде весна — хоч сама запрягайся в плуга. Хоч би Василько був дома, ти ж його, Іване, як найстаршого, лишив за себе господарювати, а він повіявся кудися за щастям, нібіто пішов його глядати аж у Росію...»

Іван забув про мушку на гвері. Думає про сина. Непосидючий хлопець. Отець по Америках шукав щастя, а син кинувся за ним до Росії. А чи знайдеш його, хлопче? Хіба воно в москалів, те людське щастя, деси там валяється? Хіба в них бракує своєї біди. Таж більш цар не даст ти щастя, як не дав австрійський. От їх би то, ненажерливих кровопивців, взяти на жовнірську мушку за toti наши вшитки муки...

Обірвалися думки, підняв від гвера голову, глянув на небо, осяне весняним сонцем. Забилося Іванове серце... Жайворонок? Чи, може, вчулося? Ні-ні, десь там над головою, під самим сонцем, забриніла його пісня.

Іван повернувся до сусідів, крикнув їм схвильовано:

— Чи ви чуєте? Хліборобський гість прилетів! Жайворонок дав про себе знати!

Сусіди озвалися, підхопили радісну новину, забули і про свої гвери, і про ворога. Жовніри, вусаті, неголені, забабрані грязюкою після недавньої канонади, забули про свої літа й обернулись у дітей, що вперше після довгої зими почули над головами жайворонкову пісню. Вони вдвівлялися в небо, махали руками, вітаючи сміливого піднебесного співака, що зважився, всупереч усім цісарям, прикрасити піснею жовнірське поневіряння, аж поки не почувся несамовитий голос капрала:

— Там, там, скурви сини, позираїте! На москалів, а не в небо!

Жовніри змовкли, підходили до своїх гверів, лягали за машингвери і брали на мушку лінію російських окопів.

Іван пропускав повз вуха капралову лайку. Не toti тепер часи, жеби боятися капрала. Най гавкає цісарський пес. Та разом з тим найозирається назад, жеби йому хтось зі своїх не пустив ненаро ком у спину «гостинця»...

Над усім нешироким полем між двома ворожими, обплутаними ключичим дротом, глибокими окопами знову залягла непевна тиша. Пригрівало сонце, дзворчали непомітні потічки, на пригрітих горбках виткнулися із землі перші зелені паростки.

Мусили б атакувати росіяні, для того й були випущені всі запаси снарядів на голови австрійців, але пауза затягувалася, жодна сіра солдатська шапка не висунулась з російських окопів, і складалося враження, що не тільки австрійці, але й росіяни заслухались жайворонкової пісні.

Зі штабу дивізії безперестанку дзвонив телефон, штабісти цікавились наступом, нервували, погрожували і весь ранок діставали одну й ту ж відповідь: «Все без змін. Над полем така тиша, що чути пісню жайворонків».

Тоді до апаратів підійшли — з одного кінця генерал Осипов, з другого — полковник Чекан.

— В чому річ, Олександре Григоровичу? Чому не починаєте атаки?

— Ми безсилі щось вдіяти. Солдати відмовляються вилазити з окопів. Довкола ж, Михайлі Романовичу, все розкисло.

— Так ви б їм килимами заслали поле!
— Не до жартів, Михайлі Романовичу. Серед солдатів дуже кепський настрій.

— А коли я пришлю козаків і кожного десятого звелю розстріляти?

— Не раджу, Михайлі Романовичу. В солдатів теж є зброя.

— А що ж ви, полковнику, радите?

Почекати кращих весняних днів. У таку погоду найдобірніше військо прокляне війну і нас з вами, а наших солдатів уже не можна вважати таким добірним військом. До речі, Михайлі Романовичу, як справи у сусідів?

— Нічого втішного, Олександре Григоровичу. Праворуч атака захлинулася, ліворуч — ціною великих жертв захопили одне село.

Чекан не мав що сказати, він зрештою це передбачав, таким мусив бути наслідок бездарного командування Осипова, але що подієш,— Осипову фортунить, у нього десь там є протекція, він і далі просуватиметься вперед, а Чекан мусить підкорятися такій сірій бездарності...

До штабу вскочив блідий офіцер. Забувши приклади руку до папахи, доповів полковникові, що в його роті підняли на штики прапорщика, бо той застрелив солдата з прокламацією в руці.

Полковник опустив телефонну слухавку.

— О господи,— простогнав він, втираючи долонею чоло.

А в синій високості над полем, над ворожими окопами заливався співом жайворонок.

XXVII

Геть уже за північ Василь пробрався на своє улюблене місце для таємних розмов з самим собою, за класну грубку, щоб там написати листа поручикові Падалці в діючу армію.

«Дорогий Андрію Кириловичу!

Се пишу я, Василь Юркович. Чи не забули мене і нашого шпацирування по київських вулицях? Коли-сьмо розставалися, Ви повіли мені, пригадуєте? «Буде тобі, Василю, дуже скрутно — пиши, то, може, я стану тобі у пригоді». Дорогий Андрію Кириловичу, так мені ніколи не було скрутно, як тепер! Бо так мене ніколи не карали люди, як покарали сієї весни. Те, що зі мною зараз діється, міг би описати лем Шекспір, і хоч я не датський принц Гамлет, а лем простий лемко, та Гамлетові переживання мені зрозумілі і я не раз ставлю себе на його місце. Ви лем поміркуйте, Андрію Кириловичу, яка доля випала мені: піп Григорович, той патлатий сатана, як його позаочі називають учні, узяв мене, раба божого, під свою опіку. Се, звичайно, ліпше, аніж сидіти за гратали і тягати на собі важкі кайдани, але ж тоді я був би герой, а так що я таке? Безвільне покірне теля, нікчема, богомільний переляканій австріяк.

Моя провінія, Андрію Кириловичу, полягає в тому, що-м повірив Миколі Володимировичу, ніби в творі на вільну тему можна писати вільно про все, що забажаєш. Я так і зробив. Я описав свою подорож на різдвяні вакації, не збрехав-ем ані слова з того, що-м чув у вагоні,

похвалив слюсаря Петровського і посварився на царя, бо ж він закував у кайдани таку мудру і хоробру людину, як той катеринославський слюсар, а мені за се вчинили уночі трус, склали за образу государя імператора акт і були б забрали до криміналу, якби ся не заступив за мене піп. А чого він ся заступив, я, бігме, не знам. Певне, для того, щоб дошкулити мені своїми молитвами. Я ж мушу щосуботи і щонеділі ходити до церкви на службу божу, під час євангелія стояти при всьому людові, як великий грішник, на колінах, мушу щонеділі сповідатися та причащатися.

Із сповіді останній раз у нас вийшла цілковита комедія, варта того, щоб її поставити на сцені. Григорович нахилив мене до столика з мальованим образом, накрив голову епітрахиллю та й сам нахилився, щоб мене запитувати.

— Грешен еси, раб божий?

— Грешен, батюшко,— відповів я.

Він знову, як і в ті рази, повторив своє запитання: хто мене підмовив до сього писання проти найумідішого та найяснішого на землі государя імператора? В попередні рази я відповідав на се правдою: мене, батюшко, ніхто не підмовляв, бо я вже сам ся розумію на політиці і добре виджу, де правда, а де неправда, та сей раз для сміху, бо вже обридли мені toti попівські сповідання, я випалив:

— Малко мене підмовляв до того страшного гріха!

— Малко? — Григорович нахилився ще нижче, так, що аж за-лоскотав мене за вухом своєю кудлатою бородою.— Хто це Малко?

— Учитель садівництва та городництва,— відповів я.— Пан Левковцев.

— Левковцев?

— Так, батюшко.

Піп був у добрих стосунках з Малком і, звичайно, не повірив мені.

— Ти лжош, ісчадіє ада,— прошипів він з гнівним клекотанням у голосі.— Зловонніє твої уста ізригают неправду! I за це твій подлий язик укриється гнойним струпом!

У той день я сказав вихователю Полетаєву: більше я до церкви не піду, більше не сповідатимусь, і можете мене або виганяти зі школи, або кликати пристава.

Кінчаю свій невеселій лист, свою сповідь перед Вами. I благаю Вас, Андрію Кириловичу, заберіть мене до себе на війну. Ви колись пішли звідси добровольцем, той самий Григорович довів Вас до того, а тепер він, напевно, хоче, щоб і я се зробив. А я охоче, лем допоміжте мені покинути сю школу, де за правду карають молитвами та сповіддю. Ліпше буде, коли я у свої Вільхівці повернуся солдатом, аніж агрономом. Ділти землю Ви мені, Андрію Кириловичу, допоможете. Лем прийміть у свою роту. Схочете — я стану Вашим ад'ютантом, а як ні — то денщиком, а в розвідку я щодня ходити буду, бо як пас-ем колись худобу в горах, то всьому навчився.

Чекаю на відповідь. Буду ся сподівати, що Ви не забули нашого милого шпацірування по кіївських вулицях.

До швидкого побачення!

Василь Юркович»

На руках і ногах — жандармські ланці, синій жовнірський мундир з чужого плеча — завеликий і брудний, кашкет з перебитим дашком сидить на голові охляп, худе обличчя поросло густою чорною щетиною, — воно до краю стомлене після тих катівських екзекуцій, що їх зазнав Щерба від підручних коменданта Скалки. Живуть лише очі — темно-карі, виразні, з упертою бунтарською іскоркою у великих чорних зіницях, очі, що іх погляд, сповнений іронії та почуття зверхності, не годен був зносити навіть комендант Скалка.

Жандармський вахмістр, котрий підвіз Щербу у фіакрі аж до самого ешелону на сяноцькій станції, сказав вахмістрові цісарсько-королівської піхоти:

— Розпишись, прошу пана, що-сь одержав цього політичного збоя. Так. А ось його характеристика, мосьпане. Також прошу розписатися. Тепер він твій. Можеш бавитися ним. Тільки знай: цей лемківський фільзооф, певне, рідний вуйко панові люциперові, бо може на твоїх очах провалитися крізь землю.

Щербу підвели до товарного вагона. Жовніри, що лаштувались у далеку дорогу — вішли амуніцію, застеляли сірими ковдрами нари, розв'язували харчові торбини, — здивувалися, побачивши перед вагоном скутого чоловіка.

— І арештант з нами? Також на позиції?

— А як же ти, небораче, стріляти будеш?

До Щерби простяглися руки, його підхопили, поставили на ноги, стали розглядати та розпитувати — жовніри доконче хотіли знати, хто цей високий чолов'яга, звідки він та за які гріхи опинився тут.

Щерба з іронією відрекомендувався:

— Вірнопідданий його імператорської світlostі Франца-Йосифа Першого. А закували мя в ланцюги, бо-м дуже розмахував руками. Я гварю, що москаля можна отак-о звоювати, голіруч, а пан комендант гварить: бери гвер. От ми й посварилися з паном комендантом.

У Щерби непоганий настрій. Він таки вистояв у жандармській катівні.

Хоч і болить потовчене тіло, та кістки цілі. А головне — дух не зламали.

Жовніри, видко, співчують Щербі, бо звільнюють для нього місце на нижніх нарах, хтось навіть подав йому ковдру, інший поділився хлібом та шинкою.

— З нами, вояко, не пропадеш,— підбадьорює його горбоносий, з глиняною лулькою в зубах, уже літній ландштурміст, і по цім слові подає Щербі двоє варених яєць. — Їж, чоловіче, іж, набирайся, небораче, сил. Бо ми тут усі такі, як ти, дарма що без ланців на руках.

Щерба сидить проти дверей на нарах і, поглядаючи надвір, спокійно, зовсім як дома, єТЬ. «Щастить тобі, Михайлe,— сказав сам до себе,— щастить тобі на добрих людей». Він оглядається по вагоні, помічає серед старих газд і молодих, зовсім молодих хлопців. О, видно, непереливки Францу-Йосифові, коли він гонить на фронт таких неоперених хлоп'ят. Потім перескакує думкою до своїх, до Ванди

і Пьонтека, до Сухані й Петра з Синяві. Ніхто з них не довідається, де подівся їхній Щерба. А Ванда тужитиме ночами...

Раптом Щерба спинився очима на знайомому солом'яному брилику серед тих надворі, котрі прийшли проводити своїх. Відклав хліб, підвівся, брязнувши ланцями, зробив кілька кроків до широкого отвору дверей. Забилося серце. Так, це вона, Ванда. Вандусю! Підняв руку, подав їй знак.

Вона просунулася ближче, сказала щось вартовому, той відіслав її до вахмістра. Вахмістр, видно, дозволив, бо Ванда підійшла впритул до вагона. Сказала ледве чутно, передаючи Михайліві пакунок:

— Там усе є. І білизна. І нова червонохрестна легітимація. У Львові, у друкаря Нечитаного, дісталася-м.

— Дякую, Вандусю.— Не знаходив теплішого слова, помовчав, до краю розчуленій.

У неї блищаючи зволожені очі, їй хотілося впасти головою до ніг чоловіка, щоб затужити, затужити на весь світ про свій біль, та вона пам'ятала його науку і, зіпшивши зуби, примусила себе бути такою, якою повинна бути дружина революціонера Щерби.

«Ох, знов би ти, кокханий,— звернулася вона до нього в думці,— що-м пережила по твоїм від'їзді! А проте вистачило сил у твоєї Ванди, щоб замкнути двері перед тим катюгою».

— Я буду продовжувати твою справу, Михайле,— повторила вона зараз, як присягу, ті самі слова, котрими підбадьорювала себе в ту страшну ніч.

Він кивнув головою, вдячно їй усміхнувся.

— Я на се є сподівався, Вандусю.— З останнім словом він став на коліно, накилився до неї і, притримуючи ланцюжок лівою рукою, правою торкнувся її щоки.— Лем обережною будь. Слухайся Пьонтека. І ще одне: Суханю бережіть.

— Добре, Михасю.— Спитала: — Коли-то ми ся увидиме? Так би-м хтіла тя о дешто попросити. Лем ти мя не послухаш.

— Про што, Вандусю?

— Жеби ти був обережний. У нас, Михасю, дитина буде.

Він спалахнув радістю, брязнув ланцями від помаху рук, хотів щось сказати, але у тут мить паровоз подав сигнал і заглушив усе своїм пронизливим свистом. Щерба не встиг навіть потиснути Ванді руку, як наскочив вартовий, як заметишилися біля вагонів люди, як зчинився крик жінок, як за другим гудком здригнулися і брязнули буферами вагони. Військовий ешелон з поповненням для фронту рушив з місця, проплив повз довгу строкату стрічку людського на-товору і, набираючи швидкості, покотився на схід. Щерба востаннє вихилився з вагона, хотів уздріти бодай її підніяту для прощання руку, але серед тих сотень рук годі було пізнати ту рідну, що мала бути йому на все життя підпорою.

Відійшов од дверей, сів, засмучений, на нари, згорбився, похилив-шись на лікті. У вухах не стихав прощальний крик жінок. Вони не розходитимуться, аж поки не зникне останній вагон в отворі тунелю, дивитимуться на схід заплаканими очима, посилатимуть свої жалі до бога, а потім, ніби з цвінтаря після похорон, потягнуть у мов-

чазній тузі додому. Щерба, якому не раз доводилося спостерігати за такими ешелонами на станціях Австро-Угорщини, розумів душевний стан покинутих, безпорадних у своєму горі жінок, котрі лишилися стояти на коліях. Що іх тепер чекає дома? Забрали газд, забрали синів... А хто ж тепер піде за плугом, хто засіє зритий шанцями ґрунт? Лишилися лем малі діти та підлітки-сироти. Сироти? Так-так, не одна з матерів дивилася нині востаннє на свого газду. І може статися, що така ж сирітська доля випаде і його синові...

Михайлова плача торкнулася чиєсь важкою долоня. Підняв голову, оглянувся, побачив обіч себе того самого горбоносого ландштурміста, що перший звернувся до нього зі словом підтримки.

— Не смутся, чоловіче,— сказав він трохи охриплім співчутливим голосом.— Москаль не вовк. Не з'ість. Прецинь ми їх тут, у наших горах юж виділи.— А потім, уявивши вибивати попіл з люльки, додав, хитрувато підморгнувши: — Люди, панібратьє, стріляют, а пан біг кулі носить. Чи, може, не так, камерад?

Щерба всміхнувся. Йому починав подобатися цей худорлявий, з кмітливими сірими очима, вусатий жовнір, що умів так загадково запитувати. І його оригінальне, чисто виголене лицце, і хитруваті жаринки в очах, і те, як він недбало носив на голові жовнірську шапку з мідним гудзиком-кокардою,— усе це імпонувало Щербі і підохочувало до дальшої розмови.

— Я виджу, пане газда, ви до політики маєте добрий смак.

— А чом би й ні.— Ландштурміст показав на рубець над правим оком.— Я за неї, слава богу, і ціарське засвідчення з печаткою дістав.

— О,— здивувався Щерба.— А то від кого?

— Від хлопців коменданта пана Скалки. Файні мають п'ястуки, шляк би їх трафів.

Щерба мовчав. Він, як досвідчений підпільний пропагандист, поки що приглядався до людей, прислухався до реплік, що їх час від часу кидали його сусіди, стежив за їхніми обличчями. І на радість собі дійшов висновку, що ці жовніри не годні вже на вояцькі подвиги в ім'я «найяснішого Франца-Йосифа», що їхні гвери хоч і стріляти-муть, та не в росіян.

«Так што недаремно, Михасю, тебе так міцно скували ланцями,— іронізував він над собою.— Є в тій чудовій метаморфозі й твоя, Щербо, заслуга! Суханіні каракатури в касарні зробили своє діло. Сей ешелон не принесе слави австро-угорській короні.

Але це лем перша половина справи — міркував далі Щерба.— Австрійські гвери мусять стріляти. Мусяты! Не в росіян, а в тих, хто послав цей ешелон на фронт, хто збиткується з людей, хто вкрав у них ці горі».

Щерба переноситься думкою в нейтральну Швейцарію, куди нелегально пробрався на початку війни. В його руках французька газета «La Santinelle». Розгорнувши її коло самого газетного кіоска, він наткнувся на те, що вже кілька днів шукав по всіх швейцарських газетах: на статтю за підписом Центрального Комітету Російської соціал-демократичної робітничої партії. Так-так, саме її мав на увазі

Семен — товариш і однодумець ще по Віденському університету, з котрим задля своєї підпільної діяльності умовилися працювати в Міжнародному комітеті Червоного Хреста. В російських емігрантських колах, у гуртках різних політичних напрямів ця стаття набрала широкого розголосу, і незабаром газету «Соціал-демократ», де було вміщено цю статтю, неможливо було дістати. Її читали й перечитували, навколо неї виникали гарячі дискусії, її рвали і топтали ногами меншовики, її шанобливо берегли для агітації або таємно засилали в Росію емігранти-більшовики. Щерба, який мав на увазі своїх таємних кореспондентів у Галичині (хоч би таких, як машиніст Пьонтек), не міг дістати для них жодного примірника, і єдине, що йому лишилося, — чекати, що якась із швейцарських газет — німецька чи французька — передрукує із «Соціал-демократа» цю статтю в своєму перекладі. Михайло щоранку оббігав бернські газетні кiosки, переглядав у бібліотеках свіжі надходження з різних міст і таки досяг свого: 13 листопада 1914 року в «La Santinelle», соціалістичній газеті інтернаціоналістичного напряму, з'явилася довгоочікувана стаття!

Вона викликала в Щерби і подив, і захоплення. Нарешті-то, всупереч галаєвій «патріотичній» істерії австрійських міщен та їхньої преси, він почув тверезий голос партії, єдиної в Європі партії, що полюдському правдиво підійшла до оцінки тієї кривавої катастрофи, которую кожна з воюючих країн обох ворожих таборів називала «визвольною і священною війною». Росія визволяла галичан (а заодно і протоку Дарданелли!), Австро-Угорщина хотіла бачити вільними сербів та італійських тріольців, Німеччина не могла спокійно дивитися, як стогнуть поляки у російському ярмі й ті нещасні тубільці в англійських колоніях, і навіть османська Туреччина пішла на Росію, щоб разом з Німеччиною «визволити» вірмен.

Щерба зайшов до кафе на тихій вулиці поблизу публічної бібліотеки, де, як запевняв Семен, любив бувати Ленін. Сів за столик, замовив собі каву з бутербродом, а поки вона трохи охолоне, розгорнув газету. Очі вп'ялися в рядки...

Щерба вчитується в кожний рядок статті, стежить за ходом авторової думки, зважує її, оцінює силу логіки і тут же намагається наблизити все це до австрійської дійсності. Опортунізм австрійської соціал-демократії, слідом за німецькою, пишно розквітнув у перші ж дні війни. Ні одна з соціалістичних партій Австро-Угорщини не протестувала проти неї. Ні одна з них не виступила в своїй пресі проти тих фальшивих гасел «патріотизму», якими розбухла психіка міщен. Міщани здичавіли від огидних заразних баціл шовінізму, що його розповсюджувала по країні монархічно-буржуазна преса.

Австрійське військо закидали квітами, а перших російських полонених — груддям та камінням. Кожного, хто виступав проти війни, прилюдно вішали, як московського шпигуна, а концтабір Талергоф став пеклом для тисяч галичан, котрі осмілились симпатизувати росіянам. Бридкі гасла зненависті до москалів вигукували священики з амвонів у церквах і найчорніші гріхи відпускали мириям на сповіді в ім'я тої зненависті.

«...Перетворення сучасної імперіалістичної війни в громадянську війну є єдиним вірним пролетарським гаслом, що його вказує досвід Комуни...»

Цей абзац вразив тоді Щербу. Виходить, світ, охоплений війною, може сподіватися лише на революцію. Іншого виходу немає для народів, що втягнуті панівними класами у війну! Руїни від бомб і пожеж, артмія і безладдя в управлінні господарством, дорожнеча та грошова інфляція на внутрішніх ринках, зубожіння народних мас, а до того — мільйони вбитих і поранених,— хіба не приведе це все до революції? Як це логічно і як геніально просто випливає із марксистської оцінки сучасних подій! Тільки революція! Іншого порятунку для народів, що їх армії вчепилися одна одній у горлянки, іншого виходу немає. Буржуазні уряди нехай пожнуть те, що посіяли!

Щерба так захопився читанням і власним тлумаченням статті, що й не помітив, як за сусідній столик, близче до вікна, сіло двоє — чоловік і жінка,— як вони, замовивши собі по чашечці кави з бутербродом, розгорнули газети і заглибились у читання. І враз до вуха Щерби долетіло єдине, вимовлене з досадою, російське слово «скратили!».

Щерба оглянувся на того, хто це вимовив, і в ту ж мить пізнав його. Знайомий профіль з рудуватою борідкою і високим сократівським чолом, енергійні обриси лиця, косуватий розріз мудрих, проникливих, зараз нахмурених очей і ота, з легким гаркавленням, м'яка вимова не могли належати більше ні кому в світі, як тільки Ленінові.

«Мені пощастило! — мало не вихопилось із грудей Щерби.— Ось і сам автор статті!»

Ленін відклав газету, присунув собі чашку, съорбнув з неї обережно, гадаючи, що кава гаряча, після чого порадив і дружині взятися за каву.

«І за це будь вдячний, Володю,— озвалася дружина.— Все ж основну думку донесли читачеві!»

«Але ж у статті не було нічого зайвого,— все ще гнівався Ленін.— Та це й не просто стаття, а маніфест нашої партії!»

«Ні-ні, все-таки будьмо вдячні редакції «La Santinelle»,— стояла на своєму дружина.— Та й скорочення дуже незначні!»

Ленін відсунув чашечку, але бутерброд не перестав смакувати. Ів з appetitom, все ще заглиблений у свої думки. І враз, певно, відчувиши на собі погляд Щерби, повернув голову.

Іхні очі зустрілися. Спершу Ленін з підозрою оглянув людину, що стежила за ним. Відбувши заслання в Сибіру, перебуваючи багато років в еміграції, Ленін ніколи не забував, що за кожним його кроком може стежити царська охранка, і тому в кожну хвилину був готовий до самозахисту. Але той, на кого він глянув зараз так похмуро, не сподівано підвівся, чемно вклонивсь і, тримаючи в руці розгорнуту газету, зробив крок до їхнього столика.

«Осмілюся потурбувати вас, Володимире Іллічу,— заговорив Щерба українською мовою.— Коли повернетесь думкою до Шевченківського вечора в краківській студентській «Спуйні», то, напевне, згадаєте й мене, Михайла Щербу...»

Ленін теж підвісся. Його примуржені очі з цікавістю розглядали незнайому людину — в чорному костюмі, з модною синьою краваткою на білій накрохмаленій сорочці. Потер чоло пучками лівої руки, потім ковзнув долонею по голові...

«Михайло Щерба. Так-так-так. Лемко, коли пам'ять не зраджує?»

«Так, лемко, Володимире Іллічу», — зрадів Щерба.

«З міста Криниці, здається?»

«Так, з міста Криниці.»

Ленін подав йому руку, міцно потиснув, потім підвів до Надії Костянтинівни.

«Пізнаєш? Наш краківський гість. Галицький марксист. Чи, може, ви не згодні з нашим маніфестом, товаришу Щерба? — обірвавши самого себе, раптом звернувся Ленін до Михайла. — Я бачу у ваших руках ту ж саму «La Santinelle». Читали? Згодні? Чи, може...»

«Не лише згоден, — енергійно ствердив Щерба, — а... ну, як вам сказати, Володимире Іллічу, я в захопленні від тверезої оцінки фактів цього документа. Його слід би перекласти на всі мови світу і розповсюдити по земній кулі!»

«Аж так? — усміхнувся добродушно Ленін. — На жаль, крила наші зв'язані. Навіть тут, у нейтральній Швейцарії, за кожним нашим кроком пантрують агенти царської охранки. Тішить мене лише те, що російська соціал-демократія, її ліві сили не збилися на шовіністичні манівці. На Росію покладаю всю надію. Там цей маніфест знайде щирих, активних прихильників революції.»

«Се могло б бути і в моїй Галичині, — вихопилося з грудей Щерби. — Дозвольте, Володимире Іллічу, дозвольте і мені взяти на себе місію популяризатора цього маніфесту.»

«У Галичині? О, це було б чудово! — зрадів Ленін. — По обидва боки фронту? Чудово, чудово, товаришу Щерба! Коли маєте якісь зв'язки з австрійською армією і коли ви спиратиметесь на марксистські підпільні гуртки...»

«Саме так, Володимире Іллічу. Я не одинокий. Сянок і Львів, Стрий і Дрогобич — там свої люди. Реакція не спромоглася задушити революційну думку.»

«А Франко? Своїм авторитетом він теж міг би нам допомогти у цій справі. Франко не пацифіст, його «Вічний революціонер» міг би з новою силою саме зараз зазувати на галицькій сплюндрованій землі. Як ви, товаришу Щерба, гадаєте?»

«Певно, що так. Але сам Франко тяжко хворий. У лікарні. Здається, надходять його останні дні...»

Ленін опустив голову. Помовчавши, сказав:

«Я розумію вас. Це ваш учитель.»

«Так. Я намагався все своє життя пройти так, як пройшов його Франко.»

Потім Ленін запросив Щербу сісти, щоб разом випити ще по одній чащі кави. За столиком почалася жвава бесіда. Спершу згадували Краків, його університет, Вавель, Маріацький костел, а потім не-помітно перейшли до політики, до становища в Галичині. Щерба розповів і про терор австрійської адміністрації, яка мстилася людям

за їхні симпатії до російських військ, і про страшні злидні населення тих міст і сіл, які плюндували обидві воюючі армії. Із смутком вислухав Ленін, як легко клюнуло міщанство на шовіністичну агітацію офіційної преси і з якою «патріотичною» відданістю воно допомагало жандармському комендантству Скалці ловити «шпигунів» у Сяноцькому повіті.

Згадує, згадує Щерба. Є що згадати, є над чим замислитися... Отямився лише тоді, як поїзд уповільнив хід, а вагон заскрипів на стиках рейок і спинився. Перед вагоном пробіг вахмістр, передаючи наказ командування полку освіжитися надворі та заодно набрати води, бо до самого ранку більше зупинок не передбачено.

XXIX

Жнива в степу. Гаряче сонце припікає, пряжить, ніби у випалений пустелі. Все принишко, заціплено в очікуванні дощу, та його, здається, ніколи вже не буде. Розпечена земля порепалася від спраги, дихає гаром, сушить, загрожує все спопелити... А проте рослини не вмирають: широке довге листя кукурудзи прив'яло, скрутилося в трубочку, пожовтіле стебло пшеници не ламається під вагою колоска, воно хоче дочекатися того дня, коли, підрізане ножами, впаде на платформу лобогрійки і, зв'язане в снопи, потрапить у залізну пашу молотарки.

Я теж не збираюся вмирати, хоч почиваю себе так, ніби мене замурували у велику варисту піч, з якої допіру вийняли гарячий хліб. Час від часу поглядаю на небо, шукаю очима бодай невеличкої хмаринки, благаю в Бога хоч легенького вітерця, який просушив бы мені мокру сорочку на спині, але даремно — в повітрі така непорушна тиша, що, коли заплющаю очі, чую далеке дзюрчання того самого холодного карпатського струмочка, котрий в'ється вздовж мого рідного села.

Я віддаю заліznі вила-трійчаки Давиденкові і звалюсь на ще не зв'язаний пшеничний сніп, що його кілька хвилин тому скинув на стерню з платформи. Поки лобогрійка, запряжена трійкою місних коней, пройде гони і повернеться назад, я маю віддихатись і бути готовим змінити свого напарника. Так, змінюючи один одного, й маємо працювати цілий день.

Олексієві Давиденку під силу така робота, він не боїться спеки, звик до жатки-лобогрійки ще у хазяїна Окуня, пружні м'язи на Олексієвих руках аж дзвенять силою, зате я, мешканець зелених Бескидів і помірного клімату, що я таке у порівнянні з цим дужим степовим красенем? Коли я, підхопивши скочену пшеничну купу, тягну її вилами до краю платформи, а потім останнім ривком, напівобернувшись, боком спихаю її на стерню, мої руки, а особливо поперек так страшно напружаються, що, здається, мое тіло не витримає, щось там у ньому обірветься, якась жила лусне і я тут же, не дотягнувши до кінця гонів, сконаю...

Такий сумний запис у щоденнику я міг би зробити тиждень тому, у перший день жнив. Тоді й насідали на мене гнітючі думи, тоді ж

і охоплював мене такий відчай, що я готовий був кинути вила, скочити з лобогрійки і тікати, тікати геть з цього гарячого, чужого мені степу. Я ненавидів його безмежжя і всім серцем тягнувся до своїх зелених гір. Я кликав у думках маму і потай, без сліз, оплакував свою долю. Та, дотягнувши до краю гін, мовив собі: «Але ж ти не вмер, Василю. Відпочинь трохи і спробуй ще одні гони. Бо хіба тобі не буде стидно перед товаришами показатися слабким паничем? Будь, Василю, таким, як Олексій, як Кайстро, як ті, що працюють зараз на інших збиральних машинах. Будь таким дужим і працьовитим, щоб Ганнуся гордилася тобою, щоб вона сказала татові: «Наш знайомий галичинин не поступиться Олексієві в роботі, від першого до останнього дня жив він трудився нарівні з іншими». I я скидав з лобогрійки ще одні гони, а потім ще й ще, напружуючи останні сили, працював до обіду, а по обіді до вечора. I хоч уночі боліло всеньке тіло, ламало поперек і руки, я, проте, примусив себе встать уранці з ліжка, вийти в поле і знову сісти у металеве сідло лобогрійки. Я переміг самого себе і другого дня, і третього, а в останній, шостий день з приємністю слухав Олексієві слова похвали:

— Ти молодець, Василю, я бачив, як тобі важко було. Таким і треба у житті бути: впертим, настирливим...

«Коби ти сказав про се їй, моїй Ганнусі,— подумав я, вислуховуючи його солодкі слова,— отоді б ти гідно нагородив мене за мою працю».

Олексій ніби вгадав мое бажання, сказав, скинувши на плече вила:

— Ганні неодмінно розповім, як ти тут старався.— Він глянув на мене, усміхнувся: — Хочеш?

Я витримав його погляд, серйозно спитав:

— Може, ти, Олексію, у Романки збираєшся?

— Кінчимо молотьбу пшениці й під демо,— відповів Давиденко.

Боже, як я був йому вдячний за це єдине слово — «під демо»! Під демо у Романки вдвох, і я увиджу дівчину, може, осмілюся повторити їй те, що-м писав у своїх листах майже впродовж року. Так-так, весени буде рік, як ми познайомилися. За цей час вона, напевно, виросла і стала ще гарнішою, а послухати її співаночки сходитьсья все село. Вона спитає мене тихо-тихо, щоб тато не чув, чи правда є те все, про що я писав їй у листах, чи не насміхався з неї, коли порівнював її і з вивіркою карпатською, і з вечоровою зорею?..

А я ще раз, але тепер уже у вічі, повім їй про свої почуття до неї. Що-м заповнив цілий грубий зошит щоденника ласкавою бесідою з нею, що до її доброго серця звертався у мислях у кожну трудну хвилину за поміччю, що навіть у церкві, куди з волі попа Григоровича мушу щонеділі ходити, я маю перед очима не діву Марію, а її, степову Ганнусю. Я розповім їй, як вона допомагала мені своїми листами, підбадьорювала, підохочувала брати приклад з Олексієм, мудрого і впертого, і як я таємно змагався з Олексієм — брав у Полєтаєва твори російської класики і читав їх, читав, упиваючись їхньою красою.

Ми з Олексієм ішли поряд до свого шкільного хутора і не заважали один одному думати. Мовчали всю дорогу. Про що Олексій думав,

не знаю, може, про те, як ми завтра станемо до молотарки, а може, складав у голові вірші на честь праці хлібороба, про котру не раз із гордістю на уроках Полетаєва говорив. Я ж, позираючи на вечорову зорю, що зійшла над імлистим, закуреним обрієм, думав лем про Ганну. Думав і за вечерек, і перед сном, з думкою про неї і до молотарки на другий день став.

Але на новій роботі мені дуже не пощастило. Сталося так, що Олексія, як досвідченого хлібороба, поставили скиртоправом (велику скирту вигнали у дворі вже без нас), а мені веліли стати в той ряд хлопців, що мали передавати вгору, до ніг скиртоправа, обмолочену солому. Робота була нелегка. Та я намагався не відставати від хлопців. Дошкаляли за пазухою остику, пряжило сонце, піт заливав обличчя — байдуже, я не порушував ритму праці, не затримував живого конвейера з соломою, я пишався в душі тим, що належу не до тих бердянських паничів, котрі зараз купаються в Азовському морі, а до завзятого у праці шкільного колективу.

І раптом я почув оклик товариша, що під мною:

— Василю, що з тобою? У тебе он кров з носа! Спускайся на землю!

Учитель рільництва Боніфатович, котрому належало загальне керівництво молотьбою, пробасив мені, погрожуючи пальцем:

— Досить, Юрковичу! Більше ви не полізете на скирту. Клімат запорожців вам не підходить.

«Клімат запорожців вам не підходить». Які це були страшні слова! Значить, я нерівня товаришам, що під гудіння барабана молотарки зводив високу скирту, я гірший за них усіх, білоручка-панич, а не майбутній агроном.

Я напівлежав у холодку акації і з заздрістю дивився, як працюють товарищи. На самому вершечку порав солому скиртоправ Олексій з двома помічниками. Мені здавалося, що він не трудиться, не напружує своїх м'язів, а грається... ні, не те слово, а, ніби мудрий майстер, досвідчений скульптор, ліпить, доліплює із золотистої солом'яної маси величезну єгипетську піраміду, названу в українському степу скиртою. Візьмемо підкинутий йому навильник, піднесе на довгих вилах до самого краєчка будови, приліпить його, зніме зайве або додасть ще трішки, приб'є вилами, знову приліпить, але вже вище й вище...

Я довго стежив за його рухами, милувався його легким у роботі тілом, підказував йому в мислях, де вийшла видолинка і куди треба докласти хоч півнавильника, а де слід забрати зайве, щоб і стіна, і всі чотири ріжки були рівні. Я забув і про тому, і про пересторогу Боніфатовича, кров уже вгамувалася, я почував себе так, ніби допіру вийшов на роботу.

«Е, ні, я тут довго не влежу!» — сказав я собі і, схопивши вила, подерся знову вгору по соломі, став на своє місце.

Я, зрештою, переміг свій організм, примусив його пристосуватися до умов «запорозького клімату». До самого вечора мене ніщо не турбувало, я зазив з вивершеної скирти хоч і стомлений, і навіть дуже стомлений, проте не пригнічений, а навпаки, переповнений

тією хвилюючою радістю, якої до жнiv у цьому пекучому степу я досі не знав,— радістю перемоги над самим собою!

— Прошу тя,— сказав я тихцем Олексієві, коли ми поверталися з роботи до гуртожитку,— не говори Ганнусі того, що зі мною трапилося. Добре?

Олексій мовчкі кивнув мені на знак згоди.

XXX

Вмирав молодий усусівець Павло Гуцуляк при цілковитій свідомості.

— Ми маємо перемогти, я вірю, панно моя слічна,— шепотів він пересохлими устами сестрі-жалібниці Стефанії, що не відходила від нього в ті останні хвилини прощання з життям.— Україна мусить бути вільна. Мусить, мусить! Бо за що я би мав умирати? За неї і вмирам. За вільну, без цісаря, без царя...— Голос його робився все кволішим і кволішим, і Стефанія, схилившись над ним, ледве могла розібрати, що він їй хоче сказати.— Коли панотець Кручинський позував мя на святій сповіді за собом, я пішов за ним, же би ся бити за волю України, бо ж правда, що ми не маємо України, що ми як ті раби у цісарів... I я бився. Я не носив гвера для паради. Хотів-єм, молив бога, жеби по сій війні русин не гнув спини перед паном... Я, зрештом, не прокляв своєї долі, коли-м упав з підтятими ногами... Що ж, подумав я си, комусь же треба вмирати задля людського щастя. України не вибореш у цісарів без крові... Ви чуєте мя, панно?

— Чую, чую, Павlusю,— озвалася Стефанія.

— Павlusю,— повторив Гуцуляк.— Згадав-єм маму. Втіште якось її, панно Стефаніє. Напиште мамі, що я бився чесно. Вона того не годна зрозуміти, то ви, панночко солодка, поясніть їй, що то є за Україна. Я видів її не раз уві сні, і мама там була щаслива і юх не ходила по тих баґачах... О, моя Україна — то не тата, що панотцева. В моїй Україні не будуть кланятися швабові...

Павло стулив важкі повіки, полинув думкою з цих товстих мурів військового шпиталю, захотів ще раз увидіти себе під сонцем, на зеленій мураві, там, серед товаришів-побратимів, з котрими стільки воєнних доріг пройшов. У великому панському дворі був його останній спочинок. Востаннє він там, за кошарами, купався в ріці, востаннє бігав босоніж по луках, пустував з товаришами, пік біля vogнища картоплю, слухав гру на скрипці та й сам співав... Про завтра не думали, за вояка думає хтось інший, коли не цісар, то його старшини. Завтра вони дійдуть до позицій, до самих шанців, і, може, навіть вступлять у бій, а зараз їх це все не обходило, зараз якби ще по келишку перехилили та, може б, здібати якусь мілу фраєрку.

Тиняючись без діла по дворищу, Павло раптом почув якісь підоziрлі крики, що вилітали з низенької халупи, лемент дітей і тужне голосіння жінки. Павло не міг пройти байдужим повз чуже горе,— він ускочив у низенькі темні сіні і зненацька наткнувся на дику бузувірську сцену: крізь широко відчинені двері побачив, як у хаті якийсь панисько у доброму вбранні шмагав гнучким стеком бідного, у сірій

полатаній сорочці наймита, як той наймит звивався у всі боки, намагаючись заховати лице в долоні. За кожним ударом панисько із смаком проказував:

— Маш, гунцвоте, за мleко, маш за масло, маш за крове... — I знову починав наново, додаючи то «псякрев», то «мурло»...

— Хальт! — крикнув зненацька Павло, вскачуночи у хату, і за тим словом підняв свій гвер на паниська. — Ні з місця!

Діти пригорнулися до матері, стихли, батько зіщулився, розгубився і не зінав, чи радіт має, чи теж підняті руки, як це зробив пан.

Павло мимоволі став суддею у цій бідній наймитській родині, в котрої було так багато спільного з його родичами у далеких гірських Вільхівцях. I та ж сіра нужда, і ті ж голодні діти, і такий же пан дідич, що захопив у свої руки все на землі... Кличучи пана бога у свідки, господиня цієї халупи розповіла Павлові, за що карає мужа пан дідич:

— Та ми, пане жовнір, не винні, що російські солдати були такі добрі й дали нам з кошар корову. Пан дідич утік, покинув усе росіянам... I най їх, тих добрих людей, береже пан біг від кулі за те, що наші діти хоч з півроку посмакували собі свіжого молочка. А що росіянин забрали туту корову назад, коли їм довелося покидати наш край, то хіба ми, пане жовнір, винні в тому? Винен наш найясніший, що покликав собі на поміч німецького цісаря. I скільки б пан дідич не сік мого мужа, ми не годні повернути йому корови...

Жінка розплакалась, діти по закутках знову підхопили її тужіння, і Павло, який виконував одночасно і роль прокурора, і роль судді, мусив крикнути на них сувро:

— Хальт! Досить! Наплакали-съте ся. Тепер най панич дідич поплаче.— I по цих словах, вирвавши у пана стек, почав сікти його зі всіх боків, промовляючи: — Осе маєш, гунцвоте, за мleко, а се за масло, а се плацім тебе, ласкаве пане, за крове...

Бив не дуже моцно, але так, що ніжне панське тіло звивалося вужем, бив, маючи перед очима свого вільховецького пана, його наглядачів та лісників, бив, чуючи в серці гнів за ті всі образи й кривди, котрі чинив пан дідич людям у Вільхівцях.

— Шо, мосьпане, болить, пече? — питав Павло, тримаючи напоготові гвер у лівій руці. — А ти думаєш, нас твоє панування не пече? През таких псів ми й України своєї не маємо...

Вирвав дідича з Павлових рук військовий патруль. Павла обезбройли, взяли під варту, а на другий день судили. За розправу над власником фільварку, депутатом віденського парламенту, для настрашки інших Павла Гуцуляка двадцять років присудили до розстрілу.

Павло підняв повіки, глянув на Стефанію, кволим голосом спитав:

— Хотім би-м знати, ясна панно, повіжте мі, чого мя втводи не розстріляли?

Стефанія аж здригнулася від цього запитання. Воно нагадало їй бридке приниження перед командиром бригади, уклінне прохання про помилування, слози і відчай. Просила, як за рідного брата, доводила, що Павлові Гуцуляку властиве гостре відчуття справедли-

вості, що саме пан дідич заслуговує на кару, малювала командирові привабливий образ вільховецького хлопця, котрий перший відгукнувся серцем на заклик священика Кручинського, але даремно, командир не переставав повторювати одне й те ж:

— Все се так, моя красуне, все се так. Але побитий дідич — депутат віденського парламенту. Впливова особа. Він близький до двірцевих кіл. У його ліси, моя мила красуне, приїздив на полювання сам покійний кронпринц. Одне дідичеве слово — і наша українська справа може потрапити в немилість Відня. Ви розумієте, красуне? Ми можемо позбутися навіть національного прапора через якогось там вашого Гуцуляка.

— Але ж Павло Гуцуляк виявив себе в боях як герой. Він національно свідомий український стрілець.

— Ах, моя панно мила, — кривився старшина усусівського війська, — мені щось не подобається така національна свідомість. Тож воно пахне бунтом...

— Маєте рацію, отамане, — виходячи з-за важкої портєри, подав свій голос Кручинський, близький друг і порадник командира. — Перефразую, панове, що мав-єм необережність трохи підслухати вашу бесіду. — Він членою вклонився спершу здивованій його появою Стефанії, потім господарю, а відтак, сівши біля вікна, мовив: — Конфіденціально, панове. Мушу вам повісти, що Павло Гуцуляк не такий вже примітивний чоловік, як ми собі з вами гадали. Мені гірко се визнати, але, як я допіру міг переконатися, мій підопічний є потенційний соціаліст. Так-так, панно Стефаніє. Не робіть, прошу вас, таких очей. Павло Гуцуляк працював до війни на сяноцькій вагонній фабриці і перебував там під гіпнозом соціаліста Щерби. Так-так, так, бо навіть на святій сповіді, перед стратою, не міг утриматись від своїх емоцій на користь того злочинця.

Стефанія круто повернулась у кріслі до Кручинського.

— Ви про се осмілились випитати у нього на сповіді?

— Так, але...

Кручинський не юнак, він давно забув, як червоніють, та на цей раз під переляканням поглядом Стефанії його довгасте мужнє обличчя взялося червонастю барвою, і він мусив, щоб не дивитися їй в очі, підвістися з крісла. Певно, збираючись із відповідю, почав ходити з кутка в куток по застеленій квітчастими килимами великий кімнаті, а Стефанія, не спускаючи з нього очей, думала: «Так от яке твое слово боже, так от, панотче, як ти бережеш тайну святої сповіді? А я тобі вірила, я сама розкривала тобі душу, сповідалася, довіряючи свої гріховні таємниці. А тобі, панотче, не бог, не бог, а політика потрібна...»

Раптом він спинився перед нею, широким жестом проповідника змахнув рукою, виголосив ефектно, як у церкві на казанні:

— Ви забуваєте, Стефаніє, що я військовий капелан, який повинен дбати про чистоту душ українських «січових стрільців»!

У неї мало не вирвалося з уст: «Душа Павла Гуцуляка чистіша за вашу», — та якось зуміла стримати своє гнівне обурення, лише спитала:

— І ви, панотче, за те, щоб Павла розстріляти?

— Я? — приклавши долоні до грудей, здивувався Кручинський.— Я за те, щоб розстріляти? Я, слуга божий? — Він повернувся до свого друга і, ніби кличучи його у свідки, розвів руками.— Навпаки, з ім'ям господа милосердного я прибув сюди, щоб просити людського милосердя! І я сподіваюся, що наш верховний отаман...

Той категорично затряс головкою:

— Не можу, друже. Інтереси нації не дозволяють мені цього зробити.

Тоді Кручинський обійшов стіл і, схилившись своїм довгим, затиснутим у чорну сутану, міцним тілом над самим вухом команда, зачав шепотіти йому щось дуже таємниче. А відтак закінчив, вдоволено посміхаючись:

— І вовк був би ситий, і вівці цілі, чи не так, пане отаман?

— Най буде так,— згодився той. Він підвівся з-за столу, поправив на собі елегантно скроений мундир і, подаючи Стефанії руку, членкою вклонився.— Най живе ваш Гуцуляк. Най ще хоч одного москаля вб'є.

Не знати, чи вбив він хоч одного москаля, чи ні, та сам Павло повернувся з поля бою з перебитими ногами. Спершу йому ампутували одну, потім до коліна другу ногу, а зараз він мусить прощатися з світом, бо спинні антонів вогонь уже не годен жодний хірург.

Стефанія не відповіла Павлові на його запитання, про нього, зрештою, сам Павло забув, він марив, витав зараз над Вільхівцями, ловив вивірку на ялици, кумедно так стрибав з конара на конар, аж поки не звалився у Сян... Крижаний холод підступив йому до серця, стис востаннє, але Павло ще встиг проказати панні Стефанії тихим шептом:

— Втіште маму. Я бився за Україну...

Смерть Павла приголомшила, вивела з рівноваги Стефанію. Павло — чистий і щирий душою — був останньою ниткою, що зв'язувала Стефанію з рідним селом, з Карпатами. Щось у її долі було спільногого з долею Павла. Вона так само повірила у велич, у святість панотцевих слів і так само, як Павло, пішла за ним, щоб битися за Україну. А за яку ж Україну, мій боже? Може, ту, під швабським крильцем, що одною рукою дарує національний прапор, а другою спроможна розстріляти за образу польського шляхтича? Кручинський радить бути терплячою, він упевняє її, що так звана південна німецька армія допоможе усусам подвоїти, а може, навіть потроїти свої контингенти, що настане час, коли збудеться пророцтво Шептицького і не австрійці, а усуси першими ввійдуть до Києва... Ні-ні, смерть Павла зняла з її очей полуду! Віднині вона не вірить ні в панотцеву святість, ні в його щиристь. «Втіште маму...» О, скільки наївних, чистих серцем Павлів уже ніколи не повернеться у своїй домівки! Вони також вірили в чиєсь голосні патріотичні слова і, кидаючи матерів, брали до рук зброя, щоб прокладати дорогу тій, котра дорожчча матері... Але хто, хто пerekonaє тепер Стефанію, що ті, котрі гукнули за собою хлопців з гарячими серцями, не подібні на самого отця Кручинського?

Стефанія поспішає з шпиталю додому, щоб там звалитися на ліжко і вже досхочу наплакатися. Перед очима миготять перехожі, їхній гомін ледь торкається її слуху, і, лише почувши дзенькіт острог, вона нервово здригається всім тілом. Масними очима оглядають її напів'яні бундючні офіцери, але жоден з них не осмільиться зачепити сувору, з заплаканими очима сестру милосердя: червоний хрест на білому фартусі й біла випрасувана хустина на голові оберігають її невеличку тендітну фігуру від зухвалих військових гультяїв... Гуркотять інтенданцькі вози по бруківці, дзвенять трамваї, марширують стомленим кроком військові підрозділи, та над усім линуть невеселі вигуки хлопців-газетярів, що оповіщають львів'ян про невтішні фронтові новини. Стефанія не спиняється, щоб купити газету, якаса незрозуміла тяжка байдужість опанувала все тіло. Її не зворушує катастрофа австро-німецьких військ на Східному фронті, вона пропускає повз вуха ім'я російського генерала Брусилова. Най наступають москалі, най провалиться Австрія з своїми усусами, аби тільки міг жити мілий, добрий хлопчина з рідних Вільхівців. Та цього вже не станеться. Павла винесуть у трупарню, а відтак покладуть у домовину і разом з іншими небораками вивезут за місто.

«Втіште маму,— не перестає звучати у вухах його голос.— Я бився за Україну...»

XXXI

Темна зимова ніч. Зривається мокрий лапатий сніг. Холод пронизує всеньке Іванове тіло, ламає, судомить кістки, перестуджені в американських копальннях, гнітить душу, наводить на сумні безпорадні думки. У таку пору сидіти б Іванові у теплій, затишній хаті коло дітей і дружини, а не стояти отут, у цій брудній ямі, і, навалившись грудьми на мокру глину бруствера, наслухатися до ворожої сторони, ловити звідтам найменші порухи глухої ночі. Ніч лем почалася, до ранку, до гарячої юшки, котру називають тут кавою, ще дуже далеко, ой як далеко, за ніч задубіють ноги, остигне кров у жилах... Бrr. Аж здригнувся від таких думок. Не треба, Іване, думай, газдо, про щось веселіше. Таких ночей з осені 1914 року було немало в тебе. Тобі ж не звикати до них. Ось випаде сніг, знову скують землю січневі морози. Се вже ліпше для жовніра. Мороз не ламає кісток, він без мук, без корчів хилить до вічного сну... Але ж, Іване, стидається, газдо, знову завернувти на цвінттарні думки. Ліпше обернися назад, загадай свої рідні Вільхівці. Чей же там чекають на тебе, снять ночами тобою. У таку пору зібрались усі до хати, мати запалила плиту і варить вечерю, Йосип схилився над шкільним підручником, Зося, колищучи Петrusя, спитає, зітхнувши, як се мама зітхає: «А що там наш татусь робить у таку стужу?», а Йосип підніме від книжки голову і скаже: «Москалів б'є». Хлопець сам кепкує з своїх слів, не вірить у них, бо видів тих москалів, бо жив під одною стріхкою з ними. Він говорить, підсміючись, гейби тут ідеться про веселу байку: «Наш стрійк гварив, же він ні одної кулі не пустив у них. Лем усе горюю...» Катерина, звичайно, посваритьса, нагrimає на шибеника: «Стуль собі писок, Йосипе, не шварготи такого!.. А то

як почують жандарі...» Жандарів усі бояться, і навіть тут, у шанцях. Кожний офіцерський попихач принюхується, приглядається до тебе. Звідкись, собаки, вже довідались, що його брат, професор Петро, дістав колись шпанглів, знають дещо і про найстаршого сина Василя...

— Маеш щастя, Юрковичу,— погрозив йому вчора капрал,— же не судили тебе, хлопе, за сина. Зрадити свого імператора, перебігти до ворога, но-но, тут замало шпанглів...

— Але ж він ще дитина,— пробував захищатися Іван.

— Но-но, Юрковичу, ми таких дітей, котрі слугували москалям, підносили їм дрова до польових кухонь, ми таких очохе вішали...

— Побійтесь бога, пане капрал,— злякався Іван,— таж то бідні діти юсти хтіли, на кашу собі, небораки, заробляли.

— Най такі діти ліпше поздихають, аніж вони мають приймати їжу з рук ворога! — grimнув капрал.— Ось підкоримо Росію, тоді ми й з твоїм виродком порахуємося. Від нас він не втече!

«Брешеш, капрале,— подумав тоді Іван,— і до Росії, і до моого сина вам руки короткі». Він певний, його Василь не осоромить чесного роду Юрковичів, він досягне того, чого не досягли в Австрії ні дід, ні отець. «А що зрадив Францу-Йосифові...—Іванові згадався таємничий малюнок у руках Щерби.— Від такого імператора, що на сивій кобилі, лицем до хвоста, легко зреクトися. Най служать йому ті, кому він сам вірно служить, ті, що забрали в нас і землю, і ліси...»

При згадці про ліси мимоволі пригадалися й ті слова, котрими Катерина скаржиться в своєму листі на дідича Новака: «Ліс довкола, шумлять гори, а в хаті, як у пустці, зимно, нічим нагріти печі...»

«Ну що ж, Касько,— відповів їй на це Іван,— потерпи ще трохи. Не втрачай надій. Я, може, впакував би собі сам кулю, коли б не вірив у те, у що вірить Михайло, мій новий побратим. Так воно довго не буде...»

— Газдо Юркович! — покликав його зненацька тихий голос Щерби.— Ви що-небудь чуєте?

Іван повертає праворуч голову, де за три кроки від нього ледве окреслюється схилена на бруствер висока постать Щерби. Питає:

— Де, Михайлі?

— Просто перед нами. Чуєте співанку?

— Співанку? — Іван наставив вухо у бік ворожих шанців.— Ні, не чую.

— А я добре чую. З самого вечора слухам і не можу ся наслухати.— По короткій паузі, чавкаючи по калюжах від розталого снігу, Щерба підійшов до Івана. Прихилив гвера до стіни окопу, потер змерзлі руки, сказав хрипким перестудженим голосом:— Mi ся здає, же то Ванда співає...

— Та що ви, Михайлі,— хотів заспокоїти товариша Іван.— Де би ся ту могла Ванда взяти? То ж російські шанці.

— Знаю, що російські. А співанку виразно чую. Вандину співанку. В часи смутку і перед тим, як мав-ем вирушити до Швейцарії, заспівала її... За серце бере.

До Іванового слуху й справді долинула ледве чутна мелодія пісні.

— Чуєте, газдо?

— Та ніби чую. Про ту зозулю хтось виводить.

Щерба підійшов упритул до Івана, взяв його руку в обидві долоні, сказав ледве чутно, запинаючись від хвилювання:

— Не можу ти бути, газдо Іване. Повірте мені, не можу. Подамся до них. Вистоювати в цьому багні... Ні, не маю вже сил. Коби хоч не та пісня. Я збожеволію.

— А ми ж якось стоймо, Михайле.

— То підемо разом, газдо.

— До полону? — злякався Іван.— А дома як? А жона, діти, Михайле? Командант Скалк згноїть у криміналі Катерину.

— Тоді я піду сам. Я певен, се вона мене кличе.

«Звар'ював хлоп»,— подумав Іван, спостерігаючи за тим, як Щерба став вибиратися на бруствер, як тихо спустився з нього і щез серед пітьми.

— Звар'ював, бігме, звар'ював,— шепотів збентежений Іван.

Щерба не звар'ював, він був при цілковитому розумі, але той душевний стан, у якому він зараз перебував, та ще з погляду такої розсудливої людини, як Іван Юркович, можна б сміливо назвати божевілям. Півроку окопного життя таки далися Щербі взнаки. Спершу відступ аж за Дністер та Прут при навалі російських армій Брусилова, потім такий же навальний наступ на росіян, що відкотилася на старі позиції, дошкальні осінніми дощами дні й ночі в брудних заболочених шанцях, а настала зима — нестерпні морози й відлига, скажені колючі вітри, що продувають наскрізь голодом змушене тіло,— все це, та ще пильне око командира та його помічників, так стомило Щербу, так напружило нерви, що тільки великим зусиллям волі він не поквитався з своїм життям. Крім того, порушився зв'язок зі Львовом, з центром підпілля, і Щерба опинився без політичної інформації, без літератури й листівок... Енергійна, безстрашна діяльність одягненого у військовий мундир революціонера припинилася, і в Щербі лишилося лем одне: жити життям дресированих тварин, котрі вміють убивати, стояти по кісточки в болоті шанців, пити марковну каву, бити воші під час короткого спочинку або висіти на шпанглях за непослух. Ні, таким життям Щерба не міг довго прожити! Щоб не збожеволіти або не пустити собі кулю в голову, він мусив щось придумати, мусив знайти вихід з цього страхітливого становища.

Несподівано цей вихід підказала йому пісня. Почув її нині з того боку, як тільки stemnіlo. Вітер пригнав знайомий мотив... Згадалася Ванда. Це ж вона в години смутку любила співати цю зворушливу пісню.

«Зозуленко сива, де будеш кувала,
Кой-сс сой на бучку вершечок зламала?»
«Буду я кувала на зелені сосні,
Закля мі вершечок на бучку виросте».

А за піснею підкралася, охопила всю душу його зваблива думка: «Тікти! Тікти з цього багна. Від вошай, від капралів та вахмістрів, від смерті».

Рішення прийшло само собою: він здається росіянам у полон, пред'являє їм легітимацію Міжнародного комітету Червоного Хреста, а вона вже дасть йому право перебратися до нейтральної Швейцарії, де боротьба, де справжнє життя.

* * *

Солдат увів Щербу у низеньку тісну землянку, ледве освітлену каганцем, що стояв на столику під стіною, поруч телефонного апарату. Чавунна пічка між двома тапчанами дихала теплом і створювала примарний затишок людського житла, нехай і первісного, печерного, а таки житла, за яким півроку так тужив Щерба.

— Добрий вечір добрим людям,— привітався він словами щедрівки.

— Добрий вечір,— мусив відповісти солдат, бо обидва офіцери за столиком навіть не підняли голів від шахової дошки.— Полоненого австріяку привів вам, ваше благородіє.

— Зараз, зараз,— буркнув хтось з офіцерів.— Ти сам займися ним, Остапе.

Остап — смаглявий широколицій солдат, той самий полтавчанин, що минулого зими квартирував у Юрковичів разом зі своїм другом Іваном. Вони обое відмовилися тоді виконати вирок військового суду над газдою Покутою, були за це заковані в кайдани і через Львів відправлені до Сибіру, та на категоріз довго не засіділись, їх повернули назад у діючу армію, коли Брусилов готував свіжі контингенти військ для прориву австрійського фронту.

— Не вмію я з тими австріяками балакати,— по деякій паузі озвався Остап на офіцерову репліку. Він скинув шинель, потім чоботи і заходився сушити онучі над розпеченим чавуном.— Стріляти вмію, а балакати з людьми вже розучився. Скоро вже по-собачому гавкатиму на них. Кажуть про культуру, розпинаються в книжках про цивілізацію, кажуть, що людина — то вінець мудрості, а стрінеш цю мудрість десь поза окопом — і штик їй під ребра, здихай, «вінець природи», бо нам тісно жити обом на одній планеті... О-о,— здивувався, піднявши голову від пічки, — а ти чого, австріяко, стоїш? Та підійди, підійди ближче. Погрійся, чоловіче. Хоч ти й полонений, а проте гість у нашій хаті.— Остап скupo, якось силувано усміхнувся у свої чорні, недбало опущені вуса.— Признайся, ти, мабуть, нюхом почув, що в нас тут можна погрітися коло пічки.

Щерба підійшов до чавунця і простяг над ним руки. Сказав, розтираючи почорнілі від холоду та грязюки, задубілі пальці:

— Я, добродію Остапе, прийшов сюди на пісню...

— Як, як? — Солдат з цікавістю глянув на австрійця.— На пісню? На мою пісню?

Щерба покинув гріти руки і з подивом уставився на розчервоніле від вогню, неголене лице солдата. Подумав: невже з уст цієї людини

могли вилітати такі задушевні, сповнені глибокого смутку, ніжні звуки? Спідав:

— А се ви, добродію Остапе, співали?

Солдат був заклопотаний перевзуванням і тому не зразу відповів:

— Що, дивуєшся, чоловіче, що вашу пісню перейняв? — Він натягнув чобіт, ляскнув долонею по халіві й аж тоді, не поспішаючи, маючи перед очима зелені Бескиди, доказав: — У Синяві — є таке село за Сяноком, ми там цілу зиму фронтом стояли — так отам я, чоловіче, й перейняв її у ваших людей.

— О, то смутна пісня, добродію Остапе. Вам щось дуже тяжко на душі було?

— Владав, австріяко, вгадав. Місця собі в цій печері не знаходжу. А поручик,— солдат кивнув у бік столика, за яким над шахами застигли офіцери,— бачить таке й каже: піди, Остапе, десь за бруствер, хоч би під ту дику грушу — а вона для нас весною цвіла, а осінню нам свої гнилички дарувала,— піди, каже, та відведи душу, поспівай собі, то, може, й полегшає...

— І полегшало?

— Де там. Піснею Івана не повернеш. О-хо-хо, сьогодні листа одержав: умер мій побратим від ран десь там у київському лазареті. А ми ж з ним під одною шинелею два роки спали, каторгу разом відбували, а вмирати довелось нарізно...

З-за столика підвісся від шахів один з офіцерів, поручик Андрій Падалка. З того часу, як вийшов з київського шпиталю, він змужнів, риси його лица стали твердішими, легенький русявиший пушок на верхній губі перетворився у гарний підкручений вус, уся його підтягнута фігура в галіфе та гімнастерці мов розсунулась у плечах, стала певнішою в поставі.

— Вмерти ми встигнемо, Остапе,— сказав Падалка, обсмикуючи під широким ременем гімнастерку.— Та раніше ніж умерти давай умовимось: умремо з користю...

— Для генерала Брусилова? — підкинув похмуро солдат.

— Ні, для народу. У нас з тобою, Остапе, ясна мета. І ми її досягнемо, коли будемо такі-о.— Падалка підніс перед собою два міцно стиснуті кулаки і, ніби зважуючи заховану в них силу, закінчив: — Не личить нам, Остапе, вішати носа. Навпаки, за смерть побратима ми повинні достойно відомстити ворогові... Якого реп'гіменту? — раптом змінивши тон розмови, повернувся він до полоненого.

— Двадцять сьомого, пане офіцер,— відповів Щерба.

— Саме проти нас стойте?

— Так.

Падалка з ніг до голови оглянув полоненого. Втомулений та висناжений, із впалими сірими щоками і темними смугами під очима, полонений, проте, був чисто виголений і не втрачав людської гідності. Це зацікавило поручика. І здивувало. Цей дивний австріяка нічим не скидався на тих розгублених, переляканіх і жалюгідних полонених, що їх сотнями брала його хоробра рота.

— Хто ви такий? — спитав.

Замість відповіді Щерба дістав з-під шинелі невелику книжечку з червоним хрестом на білій палітурці (дякувати має Ванді, що вклала її у пакунок з білизною) і з словами: «Ось моя легітимація», — подав офіцерові.

Падалка не дуже досконало знов ті дві мови, якими було заповнено посвідчення всередині, але й по-французькому, і по-німецькому прізвище звучало в латинській транскрипції однаково.

— Ви будете Михайло Щерба? — спитав, не вірячи своїм очам.

— Так, — відповів Щерба.

— А ви, бува, не знаєте вчителя Петра Юрковича?

— Петро Юркович — мій друг.

— З якого він села, дозвольте вас спитати?

— З Синяві, Сяноцького повіту, пане офіцер. Разом у семінарії вчилися.

— Боже мій! Та невже це ви? Той самий Щерба?..

— Не знаю, пане офіцер, кого ви маєте наувазі.

— Ну, кого... Незламний, нескоримий і невловимий, той самий Михайло Щерба з безліччю заперечних часток «не»... Всю ніч розповідав мені учитель Юркович про вашу безстрашну гру то з комендантом Скалькою, то з австрійськими суддями, а то навіть зі смертю...

— Та так, — стверджив, зігхнувши, Щерба. — А тепер, як видите, — він розвів руки, — тепер от у якій ролі довелося виступати...

Падалка тиснув гостеві руки, допомагав скинути шинель та шапку, потім, шукаючи гвіздка на стіні, намагався розповісти своїм товаришам по землянці щось із того, що чув про Щербу з уст Петра Юрковича.

Розмова не припинялась і тоді, як господар, допомігши помитися гостеві, запросив його до вечеї. Спершу випили по чаю спирту, потім узялися за гарячу яечню.

— У вас що, — звеселився здивований Щерба, — кури в окопах несуться?

Падалка кивнув у бік Остапа:

— Це ви нашого каптенармуса спітайте. Він маєтак на такі справи. — А відтак, зігхнувши, із смутком додав: — Цього добра у нас досить. Росія — край багатий. Біда, добродію Щерба, в іншому: інколи замість снарядів на фронт присилають ящики з хлібом, сухарями.

— З погляду гуманності, — усміхнувся гість, — се ніби добре, пане поручик.

— Було б добре, коли б і на вашому боці так само робили. Хлібом ми не могли б калічти один одного. А то буває так, що від вас січуть кулемети, б'є артилерія, а ми мусимо мовчати, бо в нас забракло снарядів.

— Хто ж у тому винен?

— Ti, — Падалка кивнув кудись убік, — що у верхах.

Якийсь час їли мовчки. Після ситої яечні з салом Остап почав наливати чай у мідні стакани з артилерійських гільз. Він щедро, ложку

за ложкою підсипав гостеві цукру, запрошуваючи брати білі галети і тут же при кожній нагоді недобрим словом згадував тих кровопивців, що відірвали його і таких, як він, чесних хліборобів од землі, від праці і загнали в ці ями...

— А ви про се розповіли б своїм солдатам! — вирвалось мимохітів із грудей Щерби.

Остап съорбнув гарячого чаю і, зиркнувши у бік ротного, похвалився:

— Дехто з наших вже знає про це. Ми тож тут не спимо...

В душі Щерби заворушився, запульсував живчик активного, непримиреного агітатора.

— Дехто, добродію, — се замало! — перебив він Остапову мову. — Треба, щоб про се усі знали! Щоб і російський, і австрійський жовніри відали, що їхній ворог не там десь, за бруствером, не в чужих шанцях, а тут, на своєму боці! Треба, товарищі, брататися, а не бити один одного! Так-так, добродії, бо ми є брати, а не вороги! Брати, брати!

Падалка моргнув своїм, поліз пальцями до нагрудної кишені кишені кімнастерки і, діставши звідти вчетверо складеного папірця, подав його гостеві.

— Прочитайте, товаришу. Чи не знайдете ви в цій листівці своїх слів?

Щерба вп'явся очима в папірець. Так-так. Знайомі Ленінові мислі. Слова правди. Слова зненависті до тих, хто послав їх сюди, хто багатіє з людської крові...

Щерба вже забув про чай. Схопився, підніс у руці листівку, щасливим поглядом оглянув своїх друзів.

— І що ваші солдати? Як сприймають? О, коли б такі полуум'яні слова пустити до жовнірів у наших шанцях!..

Голова вартового у сивій шапці, що просунулася у відхилені двері, обірвала цю схвильовану мову.

— Сподівайтесь на батальйонного, — озвався середтиші солдат. — Зараз він у третьому взводі.

Несподіваний візит командира батальйону був зараз дуже недоречним. Ротний у першу мить аж розгубився, не знати, як повестися далі із Щербою. Таж для нього цей мудрий галичанин вже не полонений, а дорога, близька йому за ідейними переконаннями людина, которую він ні в якому разі не повинен віддавати до рук Козюшевського.

Був лише один вихід: з короткою запискою відправити Щербу до командира полку.

Падалка сів за столик і на аркушику з блокнота швидко написав олівцем:

«Ваше високоблагородіє!

Михайло Щерба не є нашим полоненим. Він представник Міжнародного комітету Червоного Хреста у Швейцарії. Галичанин, високоосвічена людина. Його привели австрійці в окопи в кайданах. Гріх буде, коли ми кинемо цю людину в холодні бараки для полонених.

До речі, він перейшов до нас на пісню моого денщика Остапа. Поговоріть з ним, будьте такі ласкаві. Серце підкаже Вам, що маєте робити.

З глибокою повагою до Вас
поручик А. Падалка

21.1.1917»

Він доручив взводному Голубеву віддати записку полковникові Чекану.

Улещений цим дорученням, молодий, зовсім жовторотий прaporщик виструнчився, хвацько приklav руку до козирка:

— Буде виконано, ваше благороді!

Падалка подав Щербі шапку, потім шинелю, але перед тим не-помітно всунув в одну кишеню шмат сала, а в другу — хліб...

— Пробачте нам, товаришу-добродію, що так воно у нас вийшло,— сказав він, тиснучи гостеві руки.— Вам не слід стикатися у мене з батальйонним. То дуже непевний тип. Як колись зустрінетесь з Юрковичем, передайте йому моє найциріше вітання. Може, ми колись ще побачимося з ним.

Щерба скхилив голову, приklav долоню до серця:

— Хотів би-м і я з вами зустрітися. Лем не в сій ямі.

Падалка лишився сам. Підійшов до пічки, погрів руки, потер їх у нервовому збудженні. Лихим словом згадав Козюшевського, виляяв і себе за слабодухість. Таж не по-людському він зробив. Думалось кожушок йому на дорогу дати та чисту теплу близну, та от про все забув, як почув про Козюшевського. Щоб якось розважитись і переключити думки на інклю, згадав про отримані сьогодні два листи від своїх постійних кореспондентів Галини і Василя. Галина в своїх листах увесь час наставляла його на путь істини, він же напучував Василя, як той має жити.

Сьогодні хлопець повідомляв, що йти на війну він уже роздумав, бо педагогічна рада відібрала його від попа і передала під опіку вчителя Полетаєва. Хлопець ще повідомляв, що учиться без ентузіазму, бо треба кожного тижня ходити за «благонадійністю» до пристава, зате багато читає...

Другий лист від першого до останнього рядка дихав спраглою любов'ю. Військові таємні цензори, через чиї руки проходили листи цієї закоханої пари, мабуть, заздрili ім і, певно, брали їхні ідеальні взаємини за приклад для себе. «Ох, коли б хоча сота доля тих гарячих освідчень Галини адресувалася тобі,— зітхав щоразу Андрай,— яким багатим і щасливим був би ти, хlopче!»

Падалка вчитується в листа, напам'ять розшифровує його окремі слова і звороти.

Боже, невже тому правда, про що вона пише? В промислових центрах не припиняються страйки, країну лихоманить від них, на заводах бракує палива, залізничні шляхи до краю розладнані, а в столиці, під боком у самого царя, відбуваються голодні бунти солдаток, там розбивають хлібні крамниці...

Так-так, цього треба було чекати. Саме на такі наслідки війни вказував Ленін. А що ж далі, Галино? Що ти мені особисто порадиш? Які будуть рекомендації чи накази ЦК? Ти ж повинна знати, що моя рота — лише маленька клітина у величезному механізмі діючих армій, котрими командує сам цар. Такі вірні пси, як Козюшевський, стежать за кожним моїм кроком...

Падалка сів за столик, потягнувся рукою до телефону, але роздумав дзвонити, не був певний, що Щербу вже довели до полковника. Глянув на кишеневого годинника. Рівно десята. А до ранку ще так далеко! Він хоч засів у цій тихій, нагрітій чавуном ямі. А як же то солдатам вистояти до ранку? Після відлиги й дощу січень ще покаже себе, підсіче сердешних солдат! Брудне місиво під ногами замерзне, задубіє і мокра солдатська шинеля на плечах.

Написати про це все Галині? Хай би передала про солдатську туру за домашнім теплом аж туди, за гори, у нейтральну Швейцарію.

До землянки повернулися Голубев та Остап. Падалка здивувався, подумав, що так хутко не могли б упоратись його хлопці. Коли ж прaporщик підійшов до столика і поклав перед ротним його ж записку, у того прокотився по тілу холодок і якось тривожно защеміло серце. Подумалось найстрашніше: Козюшевський, наймерзенніший, найогордніший людський виродок, перейняв Щербу, цього благородного лицаря революції, і тепер чинить над ним суд і розправу...

— В чим річ, прaporщику Голубев? Доповідайте.

— Все в порядку, пане поручик! — клацнувши закаблуками фасонних чобіт, відповів прaporщик.— Ваш друг уже на австрійському боці.

Від серця відлягло. Чорна тінь Козюшевського відступила з-перед очей Падалки. Подумав, що інакше й не міг зробити революціонер Щерба. Тож листівку він поклав собі у кишеню. З нею й повернувся до своїх.

Задеренчав польовий телефон. Поручик почув у трубці знайомий голос полковника:

— Падалка? Вас порадує така новина? За моєю рекомендацією вашу роту, як найкращу в дивізії, генерал Осипов посилає на зміщення столичного гарнізону. О дванадцятій нуль-нуль вас замінить в окопах інша військова частина. Так що готуйтесь, Андрію Кириловичу, у далеку дорогу. Завтра вам подадуть вагони.

— Слухаюсь, ваше високоблагородіє!

— Перед дорогою ми ще поговоримо з вами. Зайдете до мене. А зараз оголосіть по роті збрі.

— Слухаюсь, ваше високоблагородіє!

xxxii

Цар Микола, невисокий, рудуватий, з сірими невиразними очима й пещеною борідкою чоловічок у полковницькому мундирі, власно-ручно склав телеграму командуючому Петроградським воєнним округом генералові Хабалову:

«Повеліваю завтра ж припинити в столиці безпорядки». Підписався: «Ніколай ІІ». Дописав ліворуч: «Ставка верховного головнокомандуючого. 25 лютого 1917 р.»

Перед тим як передати ад'ютантові, затримав аркуш паперу перед собою, пробіг написане очима, замислився. Чи досить буде цих слів? «Повеліваю...» Це слово завжди звучало святково-піднесено в його маніфестах і зверненнях до вірнопідданих Російської імперії. Зазувати воно й зараз, коли вірнопіддані, забувши бога, забули й про свої обов'язки перед монархом. «Повеліваю...» Так-так, Хабалов знає, що це значить.

Хабалову можна довірити порядок у столиці. Його, як людину енергійну, рекомендувала сама Олександра Федорівна, а вона, слава богові, дещо тямить у людях. У Хабалова немалій гарнізон. У столиці розквартировано найкраці, найдобірніші війська, є кілька козачих полків, а козаки завжди були надійною підпоровою російському тронові. Нехай Хабалов діє в ім'я бога і свого імператора.

Цар віддав папір і простяг руку до фотоапарата. Тут, у ставці, це було його найулюбленіше заняття. Інколи, особливо тоді, коли з лабораторії повертали йому проявлені, вдало зроблені ним знімки, він тішився думкою, що з нього міг би вийти непоганий фотограф, принаймні не гірший, аніж імператор. У хвилини, коли він осмілювався опиратись дружині на її вимоги прихильніше й ласкавіше дивитися на діяльність святого старця Распутіна при дворі, вона шепотіла йому на вухо: «Хіба ти імператор, хіба ти самодержець, Ніко? Тобі фотографом, а не царем бути. І не придворним фотографом, а базарним, базарним!..» Маєш рацію, Алісо. Там, у палаці, коло свого трону, я ображався на тебе, називав дурепою, навіть назвав тебе наложницею Распутіна, а тут, у ставці, де я взяв на себе командування всіма арміями усіх фронтів Росії, я переконаний, що ти, Олександро Федорівно, мала рацію. Командування — це нудний обов'язок, за мене це добре роблять мої генерали, а фотографування, та ще в таку сонячну годину, як сьогодні,— це творчість, насолода, це, зрештою, богом дане покликання, тут не треба ні маніфестів випускати, ні розстрілювати своїх непокірних підданих...

До кабінету донеслися віддалені звуки солдатської похідної пісні.

Цареве лице ожило, погляд буденно-нудних очей повеселішав, налився теплою блакиттю. Він любив ці хвилини, коли повз заспіжені особняк ставки проходили на фронт маршові роти. Маршові роти? Хо-хо, коли б це справді було так! Але ж цар не такий дурень, щоб не догадатися, що то робота начальника штабу — байдорити свого імператора веселими солдатськими піснями. Найвірніший його ад'ютант шепнув йому на вухо, що це проходить повз ставку натренивана караульна рота — у нових шинелях, з повною бойовою викладкою і вгодованими, ситими лицями солдатів.

У цю казочку повірив лише син, царевич Олексій. Він ось скоро прибіжить сюди. Так і є. Вже чути тупіт його чобітків. Близче й більче... Грюкнули двері, до кабінету вскочив дванадцятирічний хлопець у чорній черкесці і, змахнувши руками, крикнув:

— Папа, ти чуєш? І сьогодні маршова рота! Німці неодмінно будуть розгромлені!

Батько пішов назустріч синові, обняв його, подав знак дебелому козакові-ніяниці, щоби почекав за дверима.

— Папа, бери фотоапарат і надвір! Знімеш їх. Нині сонце, фотографія вийде чудова! Пошлемо мамі.

Цар охоче пристав би на це, коли б його не покликали до апаратної кімнати.

— На пряму проводі Петроград,— донісся далекий голос телефоністки.

Потім у трубці почувся знайомий голос Олександри Федорівни.

— Ти, Ніко? — спитала вона російською мовою.

— Я, я, моя мила,— озвався цар, умощуючись зручніше у м'якому кріслі.— Що сталося? Ми ж умовилися з тобою вести розмови не раніше десятої вечора. Зарах я дуже зайнятий, мое золотко.

— Друже мій.... Цар із власного досвіду знат, який пекельний настір у його дружини, коли вона починає свою бесіду із слів «друже мій», і тому приготувався до найгіршого.— Друже мій,— повторила вона з третінням у голосі,— я хочу повідомити тебе...— Олександра Федорівна перейшла на французьку мову,— що твої як самодержця справи вельми кепські. Ти чуєш мене, Ніко?

— Чую, чую!

— А коли чуєш, то слухай далі, мій друже. Поки ти там займаєшся фотографіями...

— Пробач, мила Аліса, але ти маєш слабке уявлення про роботу ставки верховного командування...

— Ніко, Ніко,— перебила його Олександра Федорівна,— бога ради, вислухай мене. Твій трон, Ніколя, в небезпеці. Такого не було і в п'ятому році. Чернь вийшла на вулиці, рветься до центру міста, до нашого палацу.

— А військо? Генерал Осипов у своєму донесенні запевнив мене, що послані ним війська можуть усіх чортів змети зі свого шляху.

— Не будь наївним, Ніко. Вірних тобі військ лишилось у столиці не так-то вже й багато.

Цар, добрий білий цар, на якого в галицьких «московофільських» читальнях стільки теплих надій покладали, за здоров'я якого щонеділі і щосвята по всіх церквах великої Росії молилися миряни, той самий православний цар перейнявся гнівом і крикнув у трубку:

— А ті, вірні мені, нехай не шкодують патронів, нехай стріляють у бунтівників! Я по-ве-лі-ва-ю!

— Вони стріляють,— почув цар з того кінця телефонного дроту,— стріляють, Ніколя, але в повітря!

Цар, здається, забагнув трагізм свого становища, бо, витерши доловено зволожене чоло, спитав:

— Що ж ти мені, Сашо, порадиш?

— Ти знаєш мою пораду,— відповіла Олександра Федорівна.— Святий старець радив тобі те саме.

— Ах, боже мій, боже! — простогнав у відчай цар.— Ти тіль-

ки поміркуй, дорога моя: зніму я війська з фронту — і німці посунуть за нашими арміями. Аж у столицю. У Петроград, мамцю моя!

— Зате ота чернь буде приборкана, буде загнана назад, туди, де її і належить бути!

— Ні-ні! — аж затрясся цар.— Ти забуваєш, Олександро Федорівно, що до коронації приймала православ'я, що ти є російська, а не германська цариця. Як ти, Алісо, можеш мені таке радити! Про мене й так за той фатальний січневий день усяке говорять. Тоді, Олександро Федорівно, звольте сісти замість мене на трон, а я займуся...

— Друже мій, поміркуй, бога ради, у тебе є син...

Цар хотів відповісти, що він і сина відмовить від такого хиткого трону, але в трубці почувся дзвінкий голос дочки Тетяни:

— Папочко, рідний, коханий! Не журися, папочко! Ти мене чуєш, папуня? Я щойно одержала телеграму з Бердянська. Отець Василій обіцяє нам свою підмогу. Ось текст його телеграми: «Всі вихованці «Галицько-руського приюта» вашого імені, велика, богоподібна княжно, готові піднятися на захист вінценосного імператора та його царського трону...»

Цар зітхнув і не знати, чи серйозно, чи то жартуючи, сказав у телефонну трубку:

— Спасибі, донечко, хоч ти мене втішила.

* * *

Столиця великої Російської держави вирувала політичними страствами. Дві непримиримі сили — червона і біла — готувалися до останнього рішучого бою. Виборзька застава, авангард робітничого Пітера, першою піднялася на смертельну боротьбу з одівічним своїм ворогом. За страйкарями Путіловського заводу вийшли на вулицю робітники заводів «Айваз», «Дюфлон», «Нобель», «Ерікса», «Старий Леснер», Арматурного, Російсько-Балтійського, «Розенкранц» та інших. Над колонами демонстрантів замайорили бойові червоні пррапори, піднялися транспаранти з грізними вимогами: «Геть війну!», «Геть царят!», «Хай живе революція!»

Робітнича околиця столиці рушила до центру, щоб там в ім'я великої вселюдської справедливості пред'явити свій трудовий робітничий рахунок тим ненажерливим неробам, котрі розсілися в своїх розкішних палацах над Невою.

— Ніко, Ніко! — кричить у телефонну трубку, задихаючись в істериці, Олександра Федорівна.— Ніко, вони обходять підніяті мости! Звідки вони беруться на Невському? О боже, вони як шури, від них не скішовашся! Поліція, єдина поліція лишилась нам вірною.

— Уповай на бога, Сашенько,— перебив її цар.— Бог так само на нашому боці. У тебе є там чудотворна ікона, подарована святым старцем...

— Де твої війська, Ніко? — перекрикує вона його м'який голос.— Ворог тут, у столиці, а не на фронті. Ми гинемо!..

— Заспокойся, заспокойся, Алісо. Я послав найдобірніші. З ними рушив сам генерал. Хабалов дзвонив, що твій палац охороняє рота поручика Падалки, відомого героя з дивізії Осипова.

Олександра Федорівна скрикує, опускає трубку, падає на руки старшої дочки: куля, що продірявила велику шибку вікна, вдарила по люстрі під стелею, засипала дрібним склом підлогу.

Рота Падалки, на яку стільки надій покладає цар Микола II, стоїть у півдворітті Зимового палацу, тупотить ногами від холоду, очікує команди. Саме їй, фронтовій роті, що відзначилась у боях своєю хоробрістю, їй, а не поліції, доверили безпеку царської родини. Поліцію ненавидять; коли до чогось дійде, її зімнуть, а до роти героя Падалки, що майже цілком складається з вусатих малоросів, ніхто не посміє підступити.

Андрій походить перед строем солдатів. Права рука в кишені нової офіцерської шинелі лежить на ручці револьвера. Похмуре чоло в поручика, невеселі думки. До слуху долітають то рушничні, то кулеметні постріли. Стрілянина його не хвілює, він звик до неї на фронти, а от доля Галини... Вчора перед вечором прийшла вона в казарму, щоб передати йому волю Виборзького районного комітету. Прощаючись, сказала, назвавши його вперше «коханим»:

— Обніми мене. Бо, може, ми востаннє бачимось...

Він збентежився, затерп від цих слів.

— Востаннє! Ти мене лякаєш, Галино...

— Не лякаю, Андрію, не лякаю. Але все може статися. Сьогодні на бруківці майданів лишилося немало наших людей. Тільки на Знаменському поліція підібрала сорок убитих і стільки ж поранених. Щоб цього не повторилося і завтра, всі члени комітету розходяться звечора по військових частинах. Іду я з ними. Будемо до ранку агітувати солдатів, щоб не стріляли в робітників, щоб переходили на бік революції.

— А це, Галино, справді революція починається? Отака вона?..

— А ти думав яка?..

— Не знаю. Може, ю така. Але передай у комітет, що моя рота не стрілятиме в робітників. Ні, ми вражою злою кров'ю окропимо волю!

І вчора, і сьогодні не сходить з-перед Андріївих очей сцена, що відбулася чотири роки тому в далекому від Петрограда українському степу.

...Весна 1913-го. До Гнидинської сільськогосподарської школи, за кілька днів до Шевченківського свята, приїжджає з Катеринослава нікому не відомий студент. Учні бачать його разом з Циковим на стежці, що повз шкільній сад прокрутилась піщаним пустирем аж до озера в гаю.

Яка там у них бесіда відбулася, ніхто того не знов, та наступного дня перед зборами старшого класу студент відрекомендувався уповноваженим катеринославської футбольної команди КЛИФ (Команда любителів ігри в футбол), отже з метою організації такої команди він і прибув до школи.

Що це був за уповноважений, учні довідалися після від'їзду студента, у день святкування пам'яті Тараса Шевченка, яке відзначати

у Росії було суворо заборонено. Пилип Безгрішний та Григорій Патерн рило таємно скликали у класі о третій годині ночі своїх однодумців. При світлі ліхтаря Пилип читав уголос Шевченків «Сон», але з рукописними доповненнями тих місць, котрі викреслила цензура в останньому виданні «Кобзаря».

Після читання заспівали притишеними голосами «Заповіт»...

Андрій пригадує зараз ці таємничі збори, вони на все життя за пам'яталися йому, бо саме тоді, повторюючи слова «Заповіту», він клявся перед пам'яттю Шевченка, перед усім чесним світом і своєю совістю, що заповіт Тарасів він виконає, що «вражою злою кров'ю» він таки окропить волю.

...І враз спів обірвався. Всі оглянулись на класні двері. До світла ліхтаря з порога блиснули окуляри Цикова.

У цю коротку мить тривоги, а може, й страху, ніхто з учнів не міг подумати про зв'язок цих таємничих нічних зборів з приїздом невідомого студента-футболіста й нікому не могло спастися на думку, що темою розмови між українським студентом і росіянином з далекої Самари Петром Циковим могла бути Шевченкова тема. Учитель Циков був для учнів загадковою людиною. Винні були в цьому не лише окуляри в роговій оправі, за якими ховалися його вдумливі, з суворим поглядом темно-карі очі, але й те, що учні ніколи чомусь не бачили на його обличчі усмішки, хоч з його взаємин з учнями та адміністрацією школи кожен міг догадатися, що під казенним, з мідними гудзиками, синім мундиром ховається мужнє справедливе серце...

Отже, прихід Цикова на таємні збори насторожив учнів. «А що ж буде далі?» — виникла в кожного тривожна думка.

І яка ж то була радість, і з якою вдячністю та любов'ю потягнулися серця учнів назустріч Петрові Михайловичу, коли той, піднявши для діригування руки, пішов до учнівського гурту з піснею на устах:

Поховайте та вставайте...

Учні підхопили:

Кайдани порвіте
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте!

...Пролунав постріл, за ним другий, третій. Спогади обірвалися. Стріляли вже зовсім близько.

Ось зараз він із своєю ротою і виконає слово, яке дав Галині: вони стрілятимуть у юнкерів, що полюють за робітниками на стежках через Неву, у поліцій, що з дзвіниць теж ревно виконують царський наказ, не шкодують кулеметних стріочок.

Для Падалки наступала критична хвилина: по сніговому насту Невського проспекту, з червоним пррапором попереду, наближалася великий гурт людей. З другого кінця Невського, вискочивши десь із бокового провулка, з'явився кінний загін поліції під командою самого поліцмейстера. Поліція могла б першою кинутись на демонстрантів, коли б людський вал не перешкіувався: поперед пррапора, заслонивши його собою, стали озброєні гвинтівками робітничі дружинники, викотився наперед станковий кулемет.

Спинивши загін, поліцмейстер підскочив до Андрія і наказав йому розстріляти оту підлу чернь, що наважилася наблизитись до царського палацу.

Поручик подав команду, рота націлилася на темну стіну на товп...

Востаннє оглянув солдатів. На них чорні кожушки, волохаті сибирські шапки, чоботи — усе нове. Крім нових гвинтівок, видали по револьверу і дві гранати. А на кожний взвід — по кулемету. Протягом двох тижнів харчували їх подвійними порціями, не шкодували ні грошей, ні горілки, ані патріотичних повчань священника.

Генерал Хабалов сам особисто зі своїм почтом провідав їх і виголосив коротку промову про доблесть російського солдата, про його обов'язок перед богом і государем.

«Чи не підкупило їх оце все? — подумав Андрій, виймаючи з кишени револьвера. — Чи теплі кожушки і сита їжа з горілкою не переважать над людським сумлінням солдатів?»

— Пора, поручику! — почувся збоку голос поліцмейстера. Його білий кінь нетерпляче перебирає ногами, гріб сніг, гриз зубами будила. — Не зволікайте, поручику!

— Плі-і! — подав команду Падалка.

Звук залпу з двох сотень гвинтівок, як ляскіт величезного батога над степом, відбився од мурів Зимового палацу і покотивсь, покотивсь по кризі Неви аж до білих мурів Петропавловської фортеці.

— Плі-і! — повторив Андрій після того, як солдати загнали в цівки гвинтівок ще по одному патрону.

Поліцмейстер підняв до очей біночль, кілька секунд розглядав з високого коня натовп, який все рухався, і раптом крикнув, під'їхавши до ротного:

— Вони що, поручику, п'яні? Цілітися не вміють?

— Ні, ваше високородіє, вони не п'яні і цілітися добре вміють, — відповів Падалка.

Поліцмейстер схопився за кобуру, та Падалка випередив його.

— Ось як ми вмімо цілітися, — сказав, коли важке тіло полковника почало хилитися з сідла, а кінь, відчувши послаблення поводів, рвонувся з місця.

Солдати не чекали команди поручика, вони повернули гвинтівки і засипали кулями поліцейський загін, до якого скакав без вершника сполоханий білий кінь.

XXXIII

Василь стукає у двері, йому відповідає «можна» знайомий голос дружини пристава, і він переступає поріг затишної, обставленої м'якими меблями світлиці. Вітається, знявши шапку, бачить перед собою біля канапи, під портретом царя, худорляву високу господиню, що зав'язує мокрим рушником голову чоловікові, і, вражений з того, що допіру уздрів, не рушиться з місця. В цьому вусатому чоловікові, розкислому, з чималим черевом, що вип'ялось

у спідній сорочці з чорних штанів, Василь не пізнав би суворого, в офіцерських погонах пристава, грозу великої степової волості, того самого «благородія», котрий з такою насолодою любив повчати «неблагонадійного» хлопця. Вже скільки тих тижнів минуло за довгий рік, міг би вже пристав напам'ять вивчити те, що йому кожну п'ятницю відповідав Василь, та царський слуга був невблаганним педантом, він удавав забудька і кожний раз питав одне й те ж: прізвище, ім'я та по батькові, де і коли народився, хто батьки... а потім хотів знати, чи вірить Василь у бога і яка віра краща — католицька чи православна, чи любить Василь государя імператора та чи міг би він умерти за нього. Василь відповідав, що православна віра найліпша, що російський цар у сто крат справедливіший за австрійського і що, якби цар топився у Вовчій, він, Василь Юркович, не розмірковуючи, кинувся б за ним у воду. Пристав поблажливо посміхався, погружав пальцем, називав Василя босилом, за котрим плаче десь там мотузка, а потім, сказавши глибокодумно, що «в царя, дурню, є Нева, а не Вовча для купання», відпускав хлопця.

Сьогодні ніби підмінили пристава. Літрова пляшка, що стояла перед ним на столику наполовину порожня, оголила його душу, збила з нього гонор царського слуги. Навіть товсті біляві вуса, гордість і краса пристава, сьогодні висіли, як дві конопляні куделі, а все лице — повнощоке й пихате — осунулось і зів'яло, як старий потоптаний лопух.

— Юрковичу,— заговорив він до хлопця, як до старого знайомого,— ти бачиш, який я? З самого ранку плачу. Пропала, Юрковичу, Росія. Нема вже нашого государя.— Пристав підняв руку, показав на портрет щедро розмальованого царя у позолоченій рамі.— У Петербурзі революція...

— Революція? — перепитав вражений Василь, згадавши при цьому ті чутки, що долітали до школи з далекої столиці.— І царя, кажете, нема?

— Нема, голубчику, нема,— квілив, витираючи слезози, пристав.— Зрікся престолу, покинув своїх вірних слуг напризволяще...

У першу хвилину Василь навіть не міг зображені усієї величі виплаканої приставом новини. Царя немає — це означає, що Кость Пасій зможе тепер вільно читати дітям «Кобзаря», а кохана Ганнуся вчитися в українській гімназії; це означає, що збудеться мрія учнів: і Малка, і Григоровича поженуть зі школи; це, зрештою, означає, що розпадуться фронти, закінчиться війна...

Василь хотів щось дошкільне сказати на прощання приставові, та рипнули двері і на порозі став Циков з револьвером у руці.

— О, ви вже тут, Юрковичу? — здивувався він, і його сувере обличчя, може, вперше за багато років осяяла тепла усмішка радості.— То допоможете мені, Василю? — А потім, звертаючись до пристава, що вже загодя підняв руки, звелів: — Здати зброю, ваше благородіє!

книга третя

**ЗА ХМАРАМИ
ЗОРІ**

Частина перша

I

Іван Юркович, ландштурміст австрійського цісарсько-королівського війська, зійшов з поїзда під скляні дахи сяноцького перону й глибоко, на повні груди, вдихнув свіжого морозяного повітря. З першої хвилини відчув ніби якусь полегкість на серці. Так легко було йому тоді, коли п'ять років тому він повертається додому з далекої Америки. Передчуття близької зустрічі з рідними бентежило й сповнювало хвилюванням душу... І тоді, й зараз. Але тоді він повертається з важкою валізою у руці, тоді в таємній торбинці під спідньою сорочкою були захисті зароблені долари, а тепер... Що він заробив собі у цісаря майже за три роки тяжкого поневіряння у шанцях? У жовнірській рудій торбі за плечима — неденощене шмаття, на лівій нозі незагоєна рана.

«Hi, Іване, тобі таки щастить,— заперечив сам собі Юркович.— У друге, газдо, ти вийшов на своїх ногах із шпиталю. А міг заробити собі лем березового хреста на горбочку...»

Накульгуючи на ліву ногу, не пішов до кінця перону, щоб вийти на майдан перед залізничним двірцем, а повернув до високих скляних дверей головного залу, щоб звідти, як запам'ятав ще з довоєнних часів, зайти до кімнати фризієра¹. Думка була причепуритися, піdstригтись та поголитися, бо таким своїм диким виглядом,— Іван підійшов до скляних дверей і глянув на себе,— він напевно перелякав би і дітей, і Катерину. У масивній шибці побачив не себе, колишнього світлоокого Івана, а якесь страховисько з густою щетиною на блідих щоках, із запалими, стомленими очима, над якими висів облуплений дашок засмальцюваного кепі.

«Се ти, Іван?» — спитав подумки у того згорбленого ландштурміста, в одну мить уявивши себе на порозі рідної домівки. Усміхнувся, відповів, зітхнувши: «Дякуй богу, що такого мя видиш, Ка-терино...»

Узявся за мідну ручку, потягнув на себе двері, якось незграбно зачепився за них тим клятим ранцем і всунувся боком до високого залу. Став під дверима, несміливо розглядаючись, не маючи мужності ступити на лисночий жовтий паркет своїми великими, давно не чищеними черевиками. «Та тут ніби війни не було,— здивувався Іван,— усе блищить, усе сяє». Побачив якихось веселих панів за

¹ Перукарня (нім.).

столиками, поряд з цивільними — офіцерів та їхніх дам. Верткі дівчата в білих запасочках легко звивалися між столиками, підносили на тацях пляшки і страви.

«Отак ми воюємо?» — не знати до кого звернувся подумки Іван. Перед очима замайорила таємна листівка, що її колись приніс Михайлло Щерба з російських шанців. Скільки в тих дрібних рядочках було щирої правди! Ніби росіяни підгляділи не тільки своє, але й наше, під австрійським цісарем життя. Одні йдуть на забій, гинуть на війні, а інші заробляють з того, мають зиск з людської крові, одні приймають муки, в голоді й холоді у шанцях, а інші п'ють, гуляють...

Іванові сумні думки перервала чорна фігура жандарма, що звідкись з'явилася перед ним. Годованій, з рум'янцями на щоках, міцний у тілі, з карабіном за плечем, з шкіряною торбиною при боці, в якій, крім усього іншого, лежать напоготові ланці з наручниками, він насмішкувато ковзнув очима по Іванові й, кивнувши у бік зали, спітав:

— Ти що, не видиш?

Іван нахмурився, витримав холодний погляд жандарма.

— А що я мам видіти?

— А те, ландштурмісте, що тут тобі, серед панів офіцерів, заборонено бути. Марш звідси в почекальню третьої кляси.

Іванові kortіло розмахнутися і дати межі очі цій вгодованій потворі. Там, у шанцях, він би це, не задумуючись, зробив, а тут, перед жандармським багнетом, міг лише словесно відстоювати свою гідність.

— Я фронтовик, жандаре. Повертаюсь на урльоп¹ із шпиталю, і ніхто не має права заступати мені дорогу.

— Ти фронтовик там, у шанцях, а тут... — Жандарм плюнув собі під ноги і розтер блискучим, начищеним чоботом. — А тут ось що ти! Зрозумів?

— Не зовсім, — відповів Іван, і раптом таки ж розмахнувся, і (де тільки та сила взялася?) ударив кулаком по пиці жандарма так, що той аж похитнувся. — А ти тепер зрозумів?

Не знати, чи зрозумів щось з того жандарм, зараз він був заклопотаний тем, як вгамувати кров із розбитого носа, зате Іван одразу збагнув, що цей розмашистий хлопський удар коштуватиме йому дуже багато, може, навіть життя.

«Ой що ти вчинив, Іванку, — як над покійником, затужила голосом Катерини його перелякані душа. — Нащо ж завчасно осиротив своїх дітей? До рідного обійстя так недалеко, лем міст через Сян перейти. Ой Іванку, Іванку! Луснути по писку австрійського жандарма, пустити йому з носа кров — та се те саме, мій газдуню, що луснути самого цісаря...»

Іван ніби одерев'янів з переляку. Бачить: біжить на поміч другий жандарм, підводяться з-за столиків пані офіцери. Оточують його, ніби небезпечноного розбійника, у когось блиснув у руці револьвер...

¹ У відпустку (нім.).

Що ж, прощайся з світом, Іване. Але спершу тебе скують ланцюгом. Так-так, підставляй руки, сам видиш — твоя карта бита. Тепер можна й обшукати, поритися в ранці...

О, знайшли щось цікаве в кишенях! Високий обер-лейтенант з бойовим золотим хрестом на грудях бере з рук жандарма невеличку синю книжечку поезій архікнязя Василя Вишиваного з його портретом, читає вголос дарчий напис: «Хороброму ландштурмісту Іванові Юрковичу...» Офіцери дивуються. Розглядають його, простого ландштурміста, вірять і не вірять у це диво. А потім читають його легітимацію. Так-так, перед ними справді Іван Юркович...

— Панове! — гукає обер-лейтенант, підносячи над головою книжечку поезій.— Тут автограф самого архікнязя, відомого у всій Галичині як головний начальник українських «січових стрільців»!

Книжечка пішла по руках. П'яні офіцери віддають честь портретові, велять жандармові скинути ланці з Іванових рук. Радій, газдо! Пан біг дав тобі щастя: тебе, героя-фронтовика, запрошують до столу, допомагають скинути ранець і шинель. Ти почесний гість офіцерів, ти гулятимеш з ними до самого вечора.

* * *

Прокинувся, розплющив очі, повів ними довкола себе... Що за дідько? Як він тут опинився після вчорашньої офіцерської учти? Знайомі, й досі не пофарбовані двері ванькиричука, шафа, біля вікна на стіні братів портрет. Входить, що це не сон, що ти, Іване, дома, у тому самому ванькиричуку, котрий спромігся спорудити разом з комином над хатою після Америки.

Наставив вухо, прислухався до шумів, що долинали з хати. Брязнув посуд. Потім стукнула коцюба. Катерина, певно, готувала сніданок на плиті. А діти? Ледь-ледь чутно шепотілися під дверима. Чекали, коли-то вже подасть свій голос тато. Іван усміхнувся. Згадав ті святкові ранки, коли брат Петро, найдорожчий гість у домі, досипав у цьому самому ванькиричуку, а діти, серед них і найстарший Василько, товклися під дверима, очікуючи стрижкового пробудження.

— Ей, хто там? — подав нарешті голос Іван.

У ту ж мить відчинилися двері, затупотіли ноги, з словами «тату, тату» вскочили до кімнати діти і... враз спинилися, не добігши двох кроків до ліжка. Збентеження і навіть страх відбилися на дитячих обличчях. Перед ними лежав не тато, добрий, гарний татусь, котрого вони виділи у снах, а якийсь чужий чоловік з сірою щетиною на лиці. Якби не мама, вони б, може, повернули назад, утекли б від цього чужинця, та вона, обхопивши їх за плечі, штовхнула вперед, підійшла разом з ними до ліжка.

— Доброго ранку, Іване,— привітала його, вклоняючись. Боже, як їй тяжко було стримати себе, щоб не розридатися, не впасти при дітях йому на груди.— Пізнаєш нас, газдо? Повиростали без тебе діти. Йосип юж чуприну запустив, до парубків пнетися.—

Катерина поклала руки на плечі синові. А якже, чотирнадцятий час. Та ти не стидайся, хлопче. Най тато знає: не гунцвот, а перший мій помічник.

Батько простягнув руку, щоб погладити по голові хлопця, а той, перехопивши татову руку, підніс її до уст, поцілував.

— А се наша Зося. — Мати поправила їй на голові біляві кіски. — А що, може, не дівка? На той рік до школи піде. Се, Іване, моя хатня помічниця. Йосип у полі і в дворі, а Зося за господиню в хаті. Попілуй же татові руки. — Дівчина потягнулася рученятами до батькової руки, а мати тим часом підхопила найменшого, що ховався від незнайомого чоловіка за фалди її довгої спідниці. — А ось наш Петрусь. Коли їшов-єсь на війну, він ще у колисці гойдався. А зараз гуси пасе. Бігме, правда. — Вона простягла хлопчика батькові, а коли той почав пручатися, веселим сміхом підбадьорила: — Агій на тебе, хлопче! Та се ж тато. Рідний твій татусь.

Іван узяв Петрика під перину, хотів пригорнути, та це йому не вдалося. Хлопець розплакався, простягнув рученята до Йосипа, і той мусив винести його з ванькирчука. Зося теж вискочила до хати, щоб разом з Йосипом забавити нерозумного братика. Катерина та Іван лишилися самі й могли тепер по довгій трирічній розлуці повести між собою найширішу розмову.

Та слів поки що не знаходилося. Ні в Катерини, ні в Івана. Катерина не насмілювалась питати у чоловіка, що з ним сталося, чому це його, такого п'яного, привезли додому в панському фіакрі і чим він заробив собі таку шану, що до самої хати його супроводили аж два жандарми. Хвалити бога, що тої ганьби не бачили сусіди, а діти вже спали і бридка сцена з п'яним вітцем не могла спотворити їхнього уявлення про тата-жовніра.

Іван також мовчав. Дивився на Катерину, що сіла на ліжко йому в ногах, намагався уздріти її такою, якою вона була вісімнадцять років тому, коли він виходив з нею на високий міст через Сян. Хвилювали тоді його, молодого парубка, і довгі чорні коси, і соромливий погляд карих очей; їм обом, широко закоханим, легко було уявити, що величезний дерев'яний міст підніметься з ними над Сяном, пропливе над зеленими Бескидами аж до сонця і десь там, у синій блакиті, вони знайдуть своє щастя... Заради цього щастя з простим русином Катруся зреяла своєї віри, наперекір родичам пішла у хлопський двір, в ім'я кохання взяла на себе весь тягар убогого життя Юрковичів.

І от тепер сидить перед ним мати його дітей. Згорьована, з натрудженими руками, з обвітреним, змарнілим лицем, а проте не зламана, не подолана, з упертим бліском в очах, така ж прибавлива, як і вісімнадцять років тому. Тяжкі літа війни не стерли з її лица колишньою краси. Навіть дві рисочки між бровами не зістарили Катерини, а тільки підkreślсили її мужність і силу.

— Про Василя чула-сь? — спитав, маючи на думці хоч цим звеселити її серце.

— Звідки, Іване? — зітхнула Катерина. — Як у воду канув.

— Не канув. З того боку, від росіян, дійшла чутка, що син наш не марнує часу, а вчиться їхньої мудрості. І коли осягне її, повернеться у наші гори разом з революцією.

— З якою се? — не добрава Катерина. — Чи не з тою, що виганяє панів з фільварків?

— О, — зрадів Іван, — та ти, Касько, вже розумієшся на політиці!

Чоловікова похвала улестила Катерину, викликала на її щоках ледь помітні рум'янці.

— Чула-м дещо про неї. Про революцію в Росії у нас тепер порізному говорять. Одні шепочуть, поглядаючи на панський фільварок, що в Росії уже прогнали панів, що там зголосився такий справедливий чоловік, який заповзявся всю панську землю роздати бідним. А ксьондз з амвона інше мовить: у Росії забули про пана бога, а замість нього покликали собі з того світу люцифера, і той антихрист палить церкви, а натомість наказує споруджувати собі катанінські ідолища...

Іван перебив її голосним сміхом:

— І люди вірять?

— У церкві вірять, бо ксьондз страшне розповідає, а як повернуться додому, то в голову людям інше лізе. По дорозі з церкви хіба їм не видко, що довкола діється? І гори, і ліс, де не вільно патичка піднятити, і земля в долині — все те не наше, все панське. Лем ми одні божі! — Катерина всміхнулася. — Божі, бо голі.

Іван схопився з подушки, сів поруч з дружиною.

— Касько моя рідна, та ти юж, як той Щерба, мудра стала. — Стиснув її шорсткі руки, поцілував. — Ніби його бесіду, Катруся, підслухала...

І враз, згадавши щось, затнувся й потягнувсь до мундира, що висів на бильці ліжка. Шукав книжечки поезій, де між рядками віршів є таємні, вписані Щербою рядки про революцію в Росії... Книжечки не знайшов ні в мундирі, ні в кишенах штанів, ані в ранці. Спитав у Катерини, покликав дітей... Ні, такої книжки ніхто не видів. І документів вояцьких не було. Що ж могло статися? Згадав, що їхав учора додому з жандармами. То невже вони, бестії, витягли в нього і документи, і книжечку?..

Ця думка гризла його весь час — і як голився та купався, і як сидів за сніданком у колі родини, і навіть тоді, як говорив із сусідами, що приходили привітати його з щасливим поверненням. Ще, здається, ніколи не почувався так зло, як ниньки. Думка, що жандармський комендант Скалка розшифрує оті Михайліві писання між рядками віршів, гнітила його. Враз пропала радість од зустрічі з сім'єю. Ні Катерина, що крадькома від дітей тулилася до нього, ні самі діти, що вже признали в ньому тата, не могли розвіяті Іванового горя. Адже розшифровані комендантом рядки приведуть до тяжких наслідків. Власний арешт Івана не лякав, гірше йому не буде, ніж у тих клятих вошивих шанцях, страхала думка про арешт Щерби. Так, так, Михайла неодмінно скарають на горло. Зараз,

саме зараз, коли із Сходу віють теплі вітри революції, військові суди розправлються з «бунтівниками» дуже жорстоко.

По сніданку Іван зайшов до стайні. Здивувався, побачивши прив'язану до корита худобу.

— А ти, Касько, писала, що гонведи забрали і коня, і корову.

— Пограбували нас добре перед своїм відступом,— відповіла, зітхнувши, Катерина.— Так пограбували, що гадалося, юж не дочекаємося тебе. Та, хвалити бога, Єжи Пьонтек порятував — віддав ті американські гроші, що-сь ти йому на той страйк колись поизчав.

Іван погладив долонею буланого по хребту, поплескав по ший.

— Файний коник,— сказав задоволено.

— То Йосипа похвали. Він доглядає за ним, своїм хлібом ділиться.

Іван повернувся до хлопця, обняв за плечі.

— Я не раз думав про тебе, який ти в мами помічник видався? — А як вийшли зі стайні, поцікавився: — А в сани юж запрягав?

— Запрягав. З мамою в ті п'ятницю на ринок їздили.

— О, то збирайся зі мною. Запрягай, поїдемо до міста. Маю замельдуватися, Касько, у повітового начальника,— пояснив Іван дружині у відповідь на її здивований погляд.— Дістав-ем поки що місяць урльопу.

II

Після годування маля лежало в ліжку — чисте, аж паухче, і великими карими оченятами з цікавістю стежило за маминими устами, а це ще більше заохочувало Ванду прицмокувати та виспівувати, вести з маленьким Орестом нескінчену ранкову бесіду.

— Ти ж ниньки іменинник, мій хлопчику. Юж маєш цілий рік. Го-го, лем собі поміркуй: цілий рік! Ти знаєш, що таке для мами рік? Це триста шістдесят п'ять днів і стільки же недоспаних ночей! За шість літ ти підеш до школи, а за десять ми перепливемо з тобою бистрий Сян. Хочеш, мій карапузику? Тато глядітиме з берега і буде гукати зі страху за нас: «Там глибоко, Вандо! Вертайтесь!» — Ванда зітхнула, підняла від дитини голову, засмученими очима подивилася на чоловікову фотокарточку у рамці над ліжком.— Нема з нами тата, сину. Десять за нового цісаря б'ється. Навіть не видів тя. Тож не дивуйся, хлопчику, що й телеграми не дісталисьмо від нього. Ніхто нас, сину, не поздоровив. Певно, і Войцек забув. Усі забули.

Ванда повернула голову на якийсь звук із ганку, почекала, прислухаючись, сподівалася, що у двері постукають... А він мусив би прийти. Він неодмінно прийде, її ширий друг і охоронець. Біля порога поставить свій карабін з блискучим багнетом, зніме каску і аж тоді цокне заклубками, привітеться, соромливо усміхнувшись.

«Слухайте, пане Войцеку,— спітала вона його недавно не то жартома, не то серйозно,— а ви, бува, не закохалися в свою під乒乓у?»

Він знітився, опустив очі, сказав червоніючи:

«Як би це я міг, пані Вандо? Ви для мене гей та діва Марія. На святах лише моляться, пані Вандо. А та, котру кохаю...— Він запнувся, завагавсь, а відтак зважився виповісти всю правду: — Та сказала мені відверто: поки не скинеш із себе цього жандармського шмаття, я не показуйся на очі».

«А скидати вам зараз не вільно, Войцеку,— насмілилася підказати йому Ванда.— Слід було це вчинити до нашого знайомства».

«Се я зnam, пані Вандо. Тепер карабін мусить бути при мені».

Іхня дружба почалася півроку тому. Войцек зайшов до неї, як заходять жандарми в чужу домівку: зняв з плеча карабін, стукнув ним об підлогу, спітав, чи тут мешкає Ванда Станьчиківна, по мужу Щерба, потім, як у себе дома, почав заглядати у всі закутки. Робив це підкреслено зухвало, з викликом, але, як помітила Ванда, без зненависті й гніву до неї. І ще відзначила, що в його синюватих очах замість зlostі світилася якась незвичайна, не жандармська цікавість. Він перечитував заголовки книжок, гортав їх, розглядав малюнки.

Войцек прийшов і на другий, і на третій день...

Вона спітала його з гіркою усмішкою, але без серця:

«Чи пан жандарм буде щодня приходити?»

«Не щодня, але часто, не рідше як раз на тиждень,— відповів, ставлячи карабін коло дверей.— Такий наказ пана коменданта».

«І чим це має ся кінчити?»

«Не можу знати. Наказ є наказ.— І раптом, усміхнувшись, зовсім неофіційним тоном додав: — Пан комендант хоче знати все, що у пані тут діється».

«Пан комендант мститься, що я ся не вступила йому після арешту мужа,— випалила вона раптом, не подумавши.

«Може, й так»,— стверджив він.

Жандарм підійшов до письмового стола і, перш ніж простягти руку до книжки, попросив у господині дозволу.

«Уявіть собі,— мовила вона,— у нас нема книжок, котрі б могли зацікавити вашу особу».

«Ви гадаєте, що жандарі не люди?» — образився він.

«Так. Принаймні у них мало лишилося людського. Коли б ви виділи, як мучили моого мужа...»

«То пані не виділа, а я видів».

«Ви виділи? — жахнулася Ванда. У неї швидко-швидко застуко-тіло серце, запульсував живчик на скроні. Схопилася рукою за бильце стільця, міцно стисла його.— Виділи? I, певно, допомагали...»

«Ні, пані.— Він заперечливо повів головою.— Мені було досить і того, що я тоді уздрів».

«І що ж?»

Войцек стояв проти неї з опущеною головою — без зухвальства, із засмученими очима — і, як на сповіді у ксьондза, призвався їй, що з того дня його душа не знає спокою, що він так і живе під гнітючим враженням від тої страхітливої ночі. Нехай пробачить

йому пані Ванда, але він хотів би довідатись, з якого такого джерела черпав її муж ту неズбориму, просто титанічну силу духа. Бо то ж, напевно, і пана бога не мучили так, як мучили в ту ніч Михайла Щербу. Коли б дозволив в'язничний ксьондз, то його, мабуть, розіп'яли б на хресті.

«Джерело те у правді, у твердій вірі, що цей світ, де панує неправда й грабіж, треба перебудувати. Ви се можете зрозуміти, пане жандар?» — спітала Ванда.

«Не називайте мене так, — мовив з благанням жандарм. — Я, прошу пані, пишуся Войцек. Войцек Гура».

«Чого ж пан Войцек з таким чутливим серцем пішов до жандармерії?»

«То воля вітця, прошу пані. Та і я, мушу зіznатися, не хотів у те пекло, до шанців, повернатися після поранення».

Ванда бере маленького на коліна і сідає з ним перед вікном. Надворі весна, розпустилися, зеленіють дерева. На гіллячику липи сіла синичка, за нею — друга. Ця непосидюча пара завжди з'являєтьсяся о цій порі за сніданком до Ванди. Спочатку одна перелетіла на шматочок м'яса, підвішеного на дротику за шибкою, — заходилася енергійно бити по ньому дзьобиком, потім перескочила друга, зігнала першу...

Маля не лишилося байдужим до прудких пташок, замахало ручками, запищало на радощах.

— Синиця, Оресте, си-ни-ця, — повчала Ванда.

Хлопчик намагається повторяти за мамою, щебече, за що дістаеться від мами цілу купу поцілунків.

Старовинний годинник на стіні б'є дев'яту. Раз на тиждень, саме у таку пору стукався в двері її друг у жандармському мундирі. Усміхнулася, повторила вголос слово «друг». Неймовірна, неможлива у звичайному житті дружба! Дивна, як дивно було б почутти про дружбу вовка з лякливою сарною у лісі. Підпільниця-революціонерка і жандарм, котрому між іншими справами доручив Скалка таємний нагляд за нею. Комендант не міг припустити, у що обернеться Войцекова «служба». Він хотів дойняти її, горду русначку, цими відвідинами ляха-жандарма, сподіався на якийсь лихий кінець для Ванди, був певний, що вона не витримає цієї жандармської пунктуальності і кинеться з розпuki у холодні води Сяну. Та його сподівання не збулися. Жандарм виявився чутливим хлопцем. Допит і тортури Щерби спершу приголомшили Войцека. Звіряча жорстокість жандармів, їхня незрозуміла лють до людини, закутої в ланці, перевернули його душу, а знайомство з дружиною Щерби, що став у його очах героєм, примусило Войцека замислитися на тим, над чим він ніколи досі не думав. Допомогли також книжки, що їх йому непомітно підсувала Ванда, а ще більше бесіди, які вона вела з ним...

Одного ранку він прийшов чимсь велими збентежений. Хмурився, походжаючи по кімнаті, кусав з досади губи, що не може попереходити того таємничого маляра, на котрого Скалка розставив тепер уже надійну пастку. Ванда знала, хто той сміливий і невловимий

маляр, вона ще не забула, скільки переполоху викликали в повітових начальників метелики-карикатури на Франца-Йосифа, виконані талановитою рукою фабричного лякерника Івана Сухані. Того ж дня, не кажучи ні слова Войцеку, вона попередила керівника підпілля Пьонтека, а вже наступного тижня раділа, слухаючи жандарма, коли той розповідав, як пан Скалка бив по писку тих, котрі прийшли з порожніми руками з засади на художника.

Минали тижні й місяці, минуло, нарешті, півроку з того часу, як уперше прийшов до Ванди жандарм Войцек Гура. Чогось певного про підпілля він не знав, та по тому, як таємні відомості, принесені ним з комендатури, раз у раз зрывали плани Скалки, Войцек дійшов думки, що така організація існує і що в ім'я святої правди їй слід усіляко допомагати.

«Іноді зажмурюся й виджу свого вітця на панському фільварку,— признається він Ванді у хвилини широї бесіди.— І завжди, моя пані, з вилами, ніби він, неборака, й родився з ними. А поруч вітця виджу пана дідича у фаетоні, запряженому цугом тими огірами, котрим довіку, певне, служитиме мій нещасний отець».

Граючись з малям, згадує про це все Ванда, прислухається до звуків знадвору.

— Чуєш, мій карапузику? — питає вона в хlop'яти.— Чого нема досі нашого друга? Вже скоро десята...

Орест бавиться її закучерявленим волоссям, заглядає у вічі, щось лепече, а награвшись, кладе голівку її на плече. Це означає, що карапузик Орест готовий слухати мамину співаночку. Тяжко Ванді на душі. Пісня — то єдина розрада в її нелегкому, сповненому тривог житті підпільнці. Коли б не дитина, то ще сяк-так; Михайло, хоч і мало прожила з ним, привчив її до цієї небезпечної гри зі смертю; без дитини її легше було б ризикувати. Не могла без дрожу в серці думати про те, що її Орест, оте ніжне, так подібне до батька карooke дитятко, може стати сиротою... Добре, коли повернеться з фронту отець. А коли ніколи не повернеться? Що тоді станеться з хlop'ям?

А проте, наперекір цим лихим думкам, щоб розвіяти смуток, заспівала навмисно веселу, почуту колись у Вільхівцях жартівливу співаночку:

Пішов мій миленький
На море плавати,
Але ж мі не казав
За собов плакати.
А я мудра била,
Жемнич не плакала,
Три дні в корімі грали,
Я сой танцювал!

Стрепенулась, як у двері постукали. З дитям на руках підвелялася назустріч гостю. Це був Войцек. Привітався, поздоровив з іменинником, але не поставив карабіна коло дверей, не відходив од порога, щоб скинути з голови каску.

— Ви кудись поспішаєте? — спитала Ванда здивовано.

— Пані Вандо, біда,— глухим голосом мовив Войцек.— Тому, прошу пані, я затримався...

Аж тепер вона помітила, що Войцек змінився з лиця, змарнів від гризоти, з якою прибув сюди. А коли, хвилюючись, розповів про те, що сталося вчора на залізничному двірці, про документи і якусь таємничу книжечку з дарчим підписом австрійського архікнязя, Ванда теж перейнялася його тривожним настроем. Найбільше її вразило, що тим ландштурмістом, котрому Войцек мусив надіти ланці на руки, був Іван Юркович, знайомий газда з Вільхівців. В одному з зашифрованих листів з фронту згадувалося про того самого Юрковича, з яким Михайло нібито сидів у шанцях і навіть дружив.

— Чого ж пан Войцек не забрав документів? — запитала Ванда.— Нащо-съте дали скопити їх тому другому?

— Ой пані Вандо,— зітхнув Войцек.— Коби пані виділа, що там зчинилося. Таж, прошу пані, не мені, а тому тлустому веприкові дав Юркович по писку. За се й помстився мій колега ландштурмістові, почистив його кишені для коменданта. Він певний, що п'яні офіцери помилилися і тому збую Юрковичу таки слід висіти на бантині.

Якусь хвилину-другу стояли мовчки, розгублені та безпорадні, не знаючи, з чого мають починати, до чого братися.

— Сядьте, Войцеку,— нарешті озвалася Ванда.— Поставте на місце карабін, зніміть каску і, прошу вас, сядьте. Поміркуємо. Бо те, про що ви допіру розповіли, може великого лиха накоїти.

III

Іван зайшов до коменданта повітової жандармерії Сигізмунда Скалки, відав по-вояцькому честь, назвав себе і ту військову частину на Східному фронті, в якій він бився і був поранений, а під кінець у кількох словах розповів про неприємну сутичку, яку мав учора на вокзалі з жандармом пана коменданта.

Комендант Скалка, статечний і геть сивий чоловік, сидів за масивним письмовим столом і, пересуваючи з місця на місце важке мармурове прес-пап'є (те саме, котре він колись пожбурив у Михайла Щербу!), з цікавістю спостерігав за жовніром. З молодшим братом цього ландштурміста, синявським учителем Петром Юрковичем, він добре знайомий. Той усе відсідів своє у Талергофі і тепер, як інвалід війни, повернувся в Синяву на свою учительську посаду, а цей, Іван, виходить, не вдався в брата «москвофіла», коли дістав такий дарунок від самого архікнязя. А проте є щось спільнє між ними — бунтарське, небезпечне для цісарсько-королівського порядку. Петра він запідозрив у пропажі жандарма, що мав арештувати його як «москвофіла», а цей розмахнувся вчора і роз'юшив жандармського носа. Такого зухвалства ще не було в Саноцькому повіті. Простий жовнір, хлоп із хлопів, та ще русин, який мусив би стояти струнко перед цісарсько-королівським жандармом, б'є того по писку. За таке зухвалство заробив би собі Юркович мотузку

на шию, але ота синя книжечка з автографом архікнязя, певно, вбереже його від неї. Тому він, очевидно, й осмілився вдарити, що почував за своєю спиною високого заступника. Дарчий напис архікнязя щось та значить для простого ландштурміста. Дивує тільки панібратство його світlostі. А втім, тут і дивуватися нема чого, коли по той бік шанців вирує революційна вакханалія, на груди імператора Росії став брудний чобіт мужика-солдата. Напевно, зі страху перед революцією й оголосив новий австрійський імператор амністію для в'язнів і випустив на волю «московофілів» з концтаборів. Ох, надаремно, Карле, ти це вчинив. Покійний Франц-Йосиф був мудріший за тебе. Попускати віжки хлопові — значить готовувати ці віжки для власного зашморгу. Таж революція в Росії не дає спати і австрійському пролетарю. Чутки про неї линуть від міста до міста, від села до села. Хіба він, Скалка, не бачить, якими ненависними очима зустрічають його ці хами? О ні, вже хлоп не скидає здаля шапки перед своїм комендантом, він розуміється на політиці і певний, що не лише жандармові, але й самому імператорові можна тепер зайхати в писок.

— Сідайте, Юрковичу,— Скалка вказав на стілець перед столом, той самий, на котрім сидів колись Іванів молодший брат.— І розкажіть...— комендант хотів спитати про те, як він, простий ландштурміст, осмілився вдарити цісарсько-королівського жандарма, але роздумав і зайшов з іншого боку,— розкажіть, Юрковичу, за що був такий ласкавий до вас архікнязь Вишеваний, за які заслуги перед його світlostю ви були нагороджені таким незвичайним дарунком?

Іван знидав плечима. Він починав розуміти, що комендант нічого певного не знає і тепер усе залежатиме від того, як він, простий ландштурміст, зіграє свою роль.

— Я сам, пане комендант, дивуюся, як мені пан біг допоміг врятувати життя його світlostі...

Ніби підстъобнутий цими словами, Скалка подався всім тулубом уперед.

— Ви врятували йому життя? — спитав одним видихом.

— Так бог дав, пане комендант,— відповів скромно Іван, прилавши долоню до грудей.

— Як же це сталося, Юрковичу? Розкажіть, прошу вас.

Іван не був схожий на наївного у своїй відвертості брата інтелігента. За сорок п'ять років життя його не миувало: нестатки вдома, тяжкі заробітки в американських шахтах, три роки нелюдських поневірянь на фронті навчили чесного селянина іноді хитрувати, прикидатися дурником, бути не тим, чим він насправді був. Петро на братовім місці, напевно, знітівся б, спік раків, бо говорити треба було неправду. Ніякого архікнязя Іван не видів — те все вигадки Михайла Щерби, отої дарчий напис на книжечці. Та Іван, торкнувшись пальцями вусів, почав розповідати таке, від чого комендант аж рота розтулив.

— Архікнязь, пане комендант,— то вельми хоробра людина. Чи його пан біг від ворожих куль боронив, чи, може, мама, дай їй,

діво Маріє, здоров'я, в такій купелі ще малим скупала, лем не боявся він смерті. Москалі гатять з усіх канонів¹ по тій дорозі, а він хоч би тобі прихилився, хоч би очі заплюшив. Навіть з коня не злазить. Ще й пісеньку наспистує. Тоді я кидаюсь до нього... I саме вчасно, пане комендант. Вибухова хвиля піdnімає його світлість з сідла і кидає просто мені до рук.

Іван почував себе героем. Поміркуйте, люди добрі: комендант повітової жандармерії пан Скалка, той самий, через руки якого за час війни пройшли сотні заарештованих, цей катюга, чиїм ім'ям лякали неслухняних дітей, який мучив і заслав у Талергоф брата, зараз слухає підказані Щербою байки...

Іван нібито розхвилювався од власної розповіді, схопився зі стільця, пройшовся кімнатою:

— Тут я, пане комендант, і прикрив його світлість своїм тілом. Мене, видите, поранило,— Іван показав на ліву ногу нижче коліна,— а архікнязь лишився, хвала богові, живим.

Сяючи від задоволення, Скалка вдарив долонею по столі, вигукнув: «Молодець!» — і поліз до шухляди, щоб звідтам дістати документи і книжечку з дарчим написом.

* * *

З відчуттям переможця вийшов Іван із жандармерії. Радісно билось серце. Якби це не день, якби це десь у лісі, між горами було, бігме, заспівав би на повний голос, та ще й пустився б у танок! Бо таки вийшло хлопське зверху: комендант Скалка, ця звірина під чорним орлом, не осмілився покарати його, хоч він добре свинув оту підлу свиню, віддячив за жандармське зухвалство. Гайгай, коли б не знайшли в тебе тієї книжечки з дарчим написом архікнязя, тріщали б твої кістки, Іване, під жандармськими чобіттями. Михайло Щерба — от хто врятував тебе, ландштурмісте, від шибениці.

По дорозі до ринку, де стояла фіра з Йосипом, Іванові треба було заглянути до Пьонтека, бо саме йому передано цю книжечку з віршами. Ох, знов би людожер Скалка, хто його, такого мудрого коменданта, пошив у дурні!

Іван повернувся думками до тернопільського шпиталю, куди привів Михайло зі штабу дивізії, щоб передати йому, пораненому ландштурмістові Юрковичу, легітимацію на місячний урльоп додому.

«І оцю книжечку одержуйте,— сказав навмисне голосно, щоб усі писарі в канцелярії чули.— Можете, пане ландштурміст, гордитися. Сам архікнязь Вишеваний зволив прислати її у полк на ваше ім'я. «Хороброму ландштурмісту Іванові Юрковичу з вдачності за моє врятоване життя. Архікнязь Вишеваний», — урочисто прочитав Щерба.

Коли опинилися надворі, між столітніми деревами парку, Іван тихцем мовив:

¹ Гармат (нім.).

«Для чого ся комедія, Михайле? Таж я того задрипаного, вибачте мені на слові, архікнязя навіть не видів».

«А нашо вам, газдо Іване, видіти? — засміявся Щерба.— Досить того, що я його колись в Відні видів».

«То як же він міг таке мені писати?»

Михайло з обачності оглянувся.

«Хочете, я вам і від покійного Франца-Йосифа якесь послання напишу. Все це, газдо Іване, для нашого діла робиться. Для нашої конспірації. Щоб і над Галичиною замайорів пропор революції. Ви се розумієте, газдо Іване? Мусимо брати приклад з Росії. Поки ви лежали в шпиталі, там, по той бік шанців, великі діла здійснила революція. Про це я, газдо Іване, і пишу між рядками. Отже, віднини ви богатир австрійської армії і ніякий дідько не посміє вас зачепити. І поранили вас, Юрковичу, саме при цьому ділі, коли-сьте рятували того, як ви мовите, задрипаного архікнязя».

Тепер уже і Юркович засміявся.

«А бодай вас, Михайлику мій солодкий, качка копнула! І як ви не боїтесь таке витворяти?»

«Книжечку передасте Пьонтеку,— потиснув на прощання Іванові руку Щерба.— Там між рядками я і своїй Ванді дещо припісав. А про все інше розповісте їй самі...»

З такими думками, згадуючи останню зустріч із Щербою, Іван звернув убік і спустився крутими сходами до робітничого передмістя, де на так званому Оболонні жив друг його дитинства Єжи Пьонтек. З півсотні кроків пройшов головною вулицею, потім завернув у бічний, улітку зарослий споришем, а тепер у весняних калюжах вузенький провулок, названий ім'ям забитого кронпринца. Четвертий від краю, із скляною галереєю, невисокий, зате з високою голуб'ятнею, дерев'яний будиночок належав машиністові, якого до війни знали в Сяноці як поборника правди і невгамового організатора робітничих страйків, а зараз, під час війни, як людину, що зневірилась у боротьбі, зреяла небезпечної гри в політику і віддала все своє дозвілля... Кому б ви думали? Мирним, що теж не бавляться в політику, свійським голубам. Про таке Іванові писала на фронт Катерина, це стверджувала зараз і сама голуб'ятня — нова, вища за хату, пофарбована у яскраво-зелений колір, з кількома віконцями, біля яких, воркуючи, метушилися різномасті голуби.

Іван гірко всміхнувся. Він хоч і не революціонер, а не схвалював такої зради політичних переконань. Звичайно, потрапити в Скалчин зашморг не дуже приємно, але ж Михайло Щерба пройшов через його тортури і не здався, не став пасти голубів...

За півгодини Іван сміятиметься з цих своїх міркувань про Пьонтека, бо все виявиться не так, як писала йому Катерина, але звідки він міг знати, що у тій білій хатині під високою голуб'ятнею саме зараз Єжи Пьонтек дорікає Ванді, котра осмілилась, та ще вдень, прийти до нього.

— Ну який з вас, мила пані Вандо, конспіратор? А що, коли за вами стежив котрийсь із колег вашого друга? І взагалі, мені не подобається ота ваша дружба з жандармом. Ні-ні-ні, мовчіть, прошу вас.

Я теж йому хочу вірити, Войцек немало зробив для нас корисного, але... Пані Ванда ніколи про се не гадала? А я, будучи Скалкою, запідозрив би Войцека Гуру і вчинив би за ним таємний нагляд. Півроку дружби... Ні-ні, ви мене не переконаєте. Принаймні я на місці Войцека упав би перед такою, як ви, жінкою на коліна. І коли він досі не вчинив цього...

— Це нечесно з вашого боку,— обірвала Пьонтека Ванда.— І нетактовно.— У неї бліснули в очах слізки, і вона розридалася б з жалю та образи, коли б тут же, під стіною, не сидів надто молодий для таких розмов Іван Суханя.— Не смійте, прошу вас,— повторила Ванда.— Я можу ручитися за Войцека.

— І за його серце? — спитав Пьонтек.

— Так, і за серце. Коли хочете знати, пане Пьонтек... За цей час його душа відкрилася для іншої любові, для наших, пане Пьонтек, ідей!

Не знати, чим би закінчилася ця аж надто відвerta розмова між двома підпільниками, коли б за дверима, у сінях, не почулися чиєсь кроки. У хаті стихли. Обличчя присутніх спохмурніли, взялися три-вогою, всі троє обернулися до дверей. Тут, у цій тихій робітничій хатині, кожної міті можна було сподіватися непрошеного гостя, тим паче сьогодні, коли сюди без дозволу керівника підпілля заявила Ванда. Під час таємних побачень підпільників Пьонтек завжди висилав дружину надвір, щоб вона за якоюсь там роботою чи гуляючи з дітьми могла мати на оці все, що діється на вулиці. Сьогодні ж варти не було виставлено, а небезпека появи «хвоста» за Вандою, на думку Пьонтека, була цілком реальною, тому й не дивно, що стукіт у двері всіх збентежив.

Двері рипнули і тихенько відчинилися. Яка ж то була радість, коли в немолодому вусатому жовнірові, що переступив поріг хатини, пізнали Івана Юрковича! Пьонтек ахнув і перший кинувся до гостя. Друзі обнялися, поцілувались і, вдивляючись один одному у вічі, голосно заговорили разом і про ті зміни, що відбулися у кожного за три довгих роки розлуки, і про свої дружні по-чуття...

Зачувши чоловічі вигуки, з суміжної кімнати виглянула господина Зося. Її худорляве, чимсь заклопотане лицце раптом засніло радістю:

— Матко боска, невже то є пан Ян?

Вона сплеснула в долоні, легко, по-дівочому, підскочила до Юрковича і, як найріднішого, обняла за шию, поцілуvala в обидві щоки.

— А пані Каська очі за вами виплакала!

Іван засміявся.

— То пані Зосі так здалося. Очі у моєї Катерини цілком здорові. Вчора, як ми жандарі у фіакрі привезли, з першого погляду пізнала.

— Так то є правда, що пана Яна жандарі у фіакрі додому везли?

— А маєть ся розуміти, пані Зосю! — Знявши з допомогою господаря шинелю, Іван кумедно повів плечима, випнув груди, цокнув

закаблуками важких черевіків.— Бо єstem, прошу пані, богатир цісарсько-королівської австрійської армії.

Зачудована господиня розвела руками.

— Матко боска, виходить, що то є вшистко правда, що трапилося з паном Яном на залізничному двірці? Все наше передмістя про се гуде!

Іван продовжував грati роль найбінного жовніра:

— Вчора пани офіцери запросили мя до столу, а нині сам пан Скалка тиснув мі руку! О-о,— приємно здивувався він, коли його очі стріліся зненацька з очима Станьчиківни.— Пані Ванда! Прошу прощачити мя за тоте кумедіяントство. Та коли Єжи Пьонтеку вільно бавитися голубами, то чом би й мі не побавитися своїм вояцьким гонором? — І враз, оглянувшись на хлопця, що мовчки сидів у кутку, вигукнув: — І ти, Іване, тут?! — Очевидно, Юрковичеві згадала-ся смерть старого Сухані на італійському фронті, бо він, підійшовши до юнака, із смутком мовив: — Татову табакерку привіз-ем, візьмеш удома.

Далі пішло все так, як завжди бувало в цій затишній хатині на сяноцькому передмісті ще до війни. Вбігли до кімнати діти, щоб привітати вуйка Яна, метка господиня заходилася на кухні біля кави, а господар, розпитавши в Івана, де стойть його фіра, послав за Йосипом двох старших хлопців.

— А тепер, ландштурмісте,— звернувся Пьонтек у жартівливому тоні до Юрковича,— ти нам усе до ладу розкажеш.

Іван розстебнув на грудях гудзик мундира, дістав з внутрішньої кишені пачку документів, що її повернув йому Скалка, вибрав з неї книжечку в синій палітурці, простягнув господареві.

— Прошу. Там між рядками усе тобі повість Михайло Щерба. І вам, пані Вандо.

При цих словах Ванда лячно подумала: «А що, як Пьонтек має рацію?» Як вона має поводитися з Войцеком, якщо він справді закохався в неї?

IV

Запис у щоденнику

5 березня 1917 року. Ми всі під враженням від «Сави Чалого». У класі, на роботі, в майстернях, у спальні перед сном тільки й розмов, що про цей спектакль. Мені приємно усвідомлювати, що серед наших аматорів сцени я був не останнім, хто створив його. І не лише як декоратор і гример, але й як один з артистів, хоч досі я не виходив на сцену, бо і без того в мене було чимало клопотів, пов'язаних з організацією вистави. Прочитавши п'есу, я вигукнув на весь клас:

— Аж тепер ми покажемо себе! Такої п'еси ще не бачили ні в Олександрівці, ні в Покровському!

Другого дня влаштували голосне читання перед усіма, хто любить театр. Полетаєв, спасибі йому, розповів про автора історичної

трагедії Івана Карпенка-Карого, великого українського драматурга, що своїм талантом проорав першу глибоку борозну на ниві українського реалістичного театрального мистецтва. Процитував Микола Володимирович слова Івана Франка про цього драматурга: «Обніти такий широкий горизонт, заселити його таким множеством живих людських типів міг тільки першорядний поетичний талант і великий обсерватор людського життя».

Це справді так. Поставлений на нашій сцені, «Сава Чалий» підтвердив цю Франкову високу оцінку: глядачі, а їх набилося повнісінько в шкільній столярні, були в захопленні і від самої трагедії, і, очевидно, від нашого виконання ролей, бо по закінченню вистави публіка шаленіла, б'ючи в долоні, довго не розходилася, викликаючи артистів. Ніхто з них не знав, яку завірюху зчинили наші «артисти» при розподілі ролей. Антін Кайстро — високочолий красень з пишною темно-русою чуприною, сміливий і спритний заводій усіх шкільних забав, не бажав грati зрадника народу Саву Чалого, хоч саме Антонові з його енергійним темпераментом найбільше підходила ця роль.

— Гната Голого дайте мені,— вимагав він.— Тільки Гната гратиму, це моя роль.

— Але ж Гнат Голий — викапаний Давиденко,— заперечив філософ Вікторовський, постійний суплер нашого театру.

— Ага,— спалахнув Кайстро,— так от де собака заритий. Давиденко може грati чесних, благородних провідців народу, а Кайстро тільки негідників і запроданців, таких, як Чалий.— Антін змахнув рукою і з гордо піднесеною головою вийшов демонстративно з класу.

Майже така сама сцена повторилася і з Ганною Пасій, котру разом з батьком ми запросили з хутора на розподіл ролей.

— Зосі я не гратиму,— заявила вона у категоричній формі.— Зося — дружина Чалого, вона кохає його, а як би я, революціонерка, могла покохати зрадника свого народу?..

Батько намагався всіляко переконати її, доводив, що гра на сцені є високе мистецтво, що оте сценічне перевтілення треба розуміти як мистецьке творення образу — позитивного чи негативного,— спроможне хвилювати людські серця, і не тільки хвилювати, але й вести їх за собою. Та це не вплинуло на доночку, вона стояла на своєму: роль Зосі — не її роль.

— Ну, гаразд,— Пасій непомітно підморгнув мені.— Я бачу, Чалого Кайстро не гратиме і його роль доведеться взяти Юрковичу. Невже ти не схочеш допомогти Василеві?

Ганна перестала перебирати в пальцях стрічку від коси, підвела голову, здивовано глянула на батька.

— Як же я зможу йому допомогти? — спитала.

— Зіграти роль Зосі, донечко.

— Але ж Василь сам не захоче.

Я, не подумавши, випалив:

— Як то не захочу? Коли ти, Ганнусю, згодишся, я гра їму. Пасій засміявся, поклав нам обом руки на плечі, сказав:

— Ну от і все. Тепер беріться за ролі. Як я міг спостерігати за вами, з вас, діти мої,— при цих словах він по-батьківському притиснув нас обох до себе,— коли б ви цього захотіли, могла б вийти добра артистична пара. І не лише у цьому спектаклі, але й у майбутніх. Тож революція прибрала з нашої дороги всі перепони, змела оті дикунські укази та заборони.— Він нахилився до наших схвильованих облич.— Треба постаратися, другі мої. Покажіть зі сцени той трагедійний період з історії України. Нехай знають люди, у що обходилася народу зрада його честолюбних провідців.

Ми мовчки погодились і того ж дня взялися за вивчення ролей. Не знаю, як Ганна, бо в особі батька вона мала тямущого режисера, а я самотужки багато пролив поту, щоб перетворитися з учня сільсько-господарської школи в кмітливого і хороброго гайдамацького полководця, котрий згодом, утративши віру в народні сили, піддається намові шляхтича Шмигельського і йде на підлу зраду. Я з незвичайним запалом уявлявся за працю: вивчав напам'ять слова ролі, наодинці, особливо перед сном, вдумувався у вчинки Сави Чалого, шукав першопричин його зради, а на repetиціях зважував кожний жест, підбирає тони і півтони кожній фразі, вперто вишукував оригінальні мізансцени. Скажу відверто: практика вільховецьких сценічних забав, отих сміливих драматичних вправ проти повітового старости, котрі так деспотично обірвали священик Кручинський, дуже згодилася мені тепер, і я з великим натхненням працював над своїм перевтіленням.

Настав день вистави. Поки публіка займала місця, я гримував артистів, чіпляв їм вуса, малював щоки, губи. Допоміг і Ганнусі загrimуватись під панну Зосю. Щоки вона сама собі нарум'янила, а очі я їй підвів, до брів теж торкнувся чорним олівцем, а коли взявся підмалювати губи, відчув, що рука моя тремтить, в очах туманіє, що моєму серцю стало затисно в грудях.

— Кохана моя,— вирвалось у мене.

Вона піднесла палець, пригрозила мені.

— Цього, Василю, нема в п'есі, ні-ні.

— Авжеж, що нема. Драматург, очевидно, забув вставити. От я напишу п'есу спеціально для тебе...

— Як то для мене? — здивувалася вона.

— А так. Тебе матиму перед собою, коли сяду писати.

— А хіба так можна?

— Я чув від Полетаєва, що можна. Це моя давня мрія, ще з того дня, як уперше увідів тебе.

— І про що б ти писав?

— Про що? Про щирі почуття, про велике кохання степової дівчини до...

Я зробив паузу, бо не знов, як делікатно натякнути на свою особу (це ж було б освідчення в коханні, про яке не говорять за лаштунками сцени), а Ганнусі, не втерпівши, спитала:

— Кажи ж, до кого?

Я, звичайно, пожартував, коли назвав гімназиста Сашка Окунія.

Вона зрозуміла жарт і також засміялася. Та враз, згадавши щось, споважніла, мовила тихцем, щоб ніхто з артистів не чув:

— Вчора знову перестрів мене на кладці за хутором. Таке, що хоч не ходи на той берег. Навмисне підстерігає, чи що? Я на кладку, а він з чагарника...

— Що ж йому треба?

— Про свої почуття торочить, дорогий перстень хотів мені надіти на палець...

— А ти йому що на це?

— Вирвалась і побігла назад.

Нашу бесіду обірвав другий дзвінок. Пора було готуватися до виходу на сцену. Я востаннє оглянув артистів, допоміг Давиденкові наклеїти козацькі вуса, поклав дві суворі риски між бровами. Мое серце клекотіло від гніву, коли я при цьому розповідав йому про нахабство Сашка.

— От тобі й рівність та братерство. Якийсь гімназистик почуває себе господарем становища.

Олексій похмуро обірвав мене:

— Ні рівності, ні братерства поки що в нас немає. При Керенському не жди рівності. А «побррататися»,— Олексій зважив свій великий кулачище,— побррататися з Сашком ми зможемо, коли перестрінемо його на тій самій кладці.

Все записане у щоденнику лем вступ до того, що сталося з нами на сцені. У п'ятій дії, перед тим як має прозвучати передсмертний монолог Чалого, на сцену виходить Зося. «Будь здорована, моя зоре»,— говорить Чалий, цілюючи її. Далі йде Зосина остання фраза: «Зайдеш же сина перехрестити». Та замість того Зося падає мені, тобто Чалому, на груди і починає по-справжньому ридати. Мені слід було випровадити її до дверей, ще раз сказати якесь ніжне слово, та замість того... Що зі мною тоді сталося, сам тепер не доберу. Я забув, що стою на сцені, перед великою громадою глядачів, і почав усілякими солодкими словами заспокоювати... Але не Зосю, а мою кохану Ганнусю, що так гірко плакала справжніми слізами. «Не тужи, рідненька,— мовив я, пригортуючи її до себе.— Я ж тебе люблю найбільшо в світі любов'ю. І ніякий Сашко (хоч би сказав «Гнат») неспроможний нас розлучити. Сонце так не любить нашої землі, як я тебе, Ганнусю...» В мене все переплуталось у голові — і слова ролі, і слова моого власного серця, а коли торкнувся устами її уст, то раптом відчув, що її поцілунок пронизав мене всього, що я, коли не прикрикну на себе самого, то ошаленію, на виду у всіх скоплю її на руки і понесу, понесу аж під зорі, аж до моїх далікіх Карпат, нехай би глянула мама, яку дівчину покохав я в ступу...

Публіка зустріла мое освідчення щирими оплесками, а чийсь заздрісний голос вигукнув із задніх рядів:

— На біс тебе, Юрковичу, просимо! На біс, на біс!

У цю ж мить із суплерської будки засичав гнівний голос Вікторовського:

— Припиніть цілування! Зосю, мерщій до дверей!

Ганнуся схопилася за голову і, плутаючись у довгій сукні заміжньої шляхтянки, подалася до дверей, а я... Та що там про мене казати, я мусив продовжувати дію, кінчати спектакль. Не знаю, добре чи погано виголосив я свій останній монолог перед стратою, та, скажу по правді, я з радістю дочекався тієї трагічної хвилини, коли мене як Саву Чалого проштрикнули за зраду гайдамацькі шаблі.

Половіл опускалася завіса, сотні долонь аплодували нашим артистам, почалися схвалальні вигуки, а я, підхопившись з підлоги, вискочив за лаштунки, а звідти надвір, щоб якнайскоріше добрatisя до головного корпусу школи, де поруч з класами містилася наша спальня. В мене було одне бажання: втекти, заховатися кудись від товаришів, від Ганнусі, від самого себе, що не зумів приховати своїх почуттів до дівчини, а виніс їх на людське посміховисько.

Несподівано я почув за собою чиєсь кроки, хтось, видно, доганяв мене, щоб поглузувати з мене.

— Куди тікаєш, артисте? — пізнав я Антонів голос.

Кайстро підскочив до мене, на ходу обняв за плечі і почав вихваляти мою гру. Він жодним словом не прохопився про мої любовні фантазії, котрі я осмілився додати до п'єси великого драматурга.

— Молодець, Василю! Я не шкодую, що не взявся за цю роль. Признаюсь, я не зумів би виконати її так, як це зробив ти.

Я гірко посміхнувся. Що мені з тієї ролі. Мене мучило сумління, бо якими очима я дивитимусь тепер на Ганнусю.

V

Першим революційним актом у Гнидинській школі був одностайний бойкот законовчителя попа Григоровича. Коли він, тримаючи під пахвою журнал, зайшов до класу, учні зустріли його таким одчайдушним пронизливим смислом і таким грюкотом парт, що він, затуливши долонями вуха, кинувся назад до дверей, там зачепився за ключ полою широкої ряси, спіткнувшись і був би полетів долі, коли б не підтримав його управитель школи, що саме нагодився на цей крик.

— Це недостойно справжніх революціонерів, — сказав, ледве стридаючи гнів, управитель. — За новим шкільним положенням Тимчасового уряду закон божий не викresлюється з програми. Він є добровільним предметом.

— Ми не визнаємо влади Тимчасового уряду, — зважився відповісти за всіх Олексій Давиденко. — А тому не визнаємо і його шкільного положення.

— Ви, Давиденку гадаєте, що революція виключає дисципліну?

— Є революція, Ниле Яковичу, але є і контрреволюція.

— То, може, ми, педагоги, і є ті підлі контрреволюціонери?

— Про всіх педагогів ми того не можемо сказати, але про декотрих...

— Ви, Давиденку, бажали б собі, щоб ми поздирали мідні гудзики з своїх мундирів. Чи не так? Щоб ми не вчили вас, а грали з вами на сцені та ходили на вечірні гулі?

— Ні, — відрізав Олексій, — ми бажали б собі, щоби ви, Ниле Яковичу, очистили школу від таких реакціонерів, як... — Давиденко

запнувся, оглянувся на хлопців, що півколом стояли за ним, і, побачивши в їхніх очах підтримку, рішуче випалив: — як Левковцев, Ниле Яковичу!

— Он що,— нахмурився управитель. У першу мить він не знайшовся на відповідь, захищати чорносотенця було не так-то легко, тому ухилився від дискусії. Опанувавши себе, сказав суворо: — Коли ви, Давиденко, сядете на його місце, тоді, прошу, я звільню Левковцева. Зрозуміло? Такого досвідченого садівника нелегко знайти. За всіх режимів — і революційних, і контрреволюційних — Левковцев посадіатиме своє місце...

Але Давиденко не поступався. Учнівський комітет, головою якого обрано Олексія, уповноважив його поставити перед управителем ще один ультиматум:

— Ми піднімемо на свист і Левковцева, якщо він глумитиметься з нашої, як він каже, мужицької мови.

— Тут ви маєте рацію,— Нил Якович хотів швидше закінчити розмову і не встрявав у суперечку.— Ніхто не має права ображати ваші національні почуття. Більше цього не повториться, вчений-садівник Левковцев здатиметься на уроках садівництвом, а не політикою.

Колектив педагогів Гнидинської школи поповнився ще одним учителем, Костем Григоровичем Пасієм, тим самим, котрому за доносом волосного пристава заборонено було вчителювати, він-бо осмілився в Романках, по уроках у школі, збирати у себе вдома охочих послухати Шевченкового «Кобзаря». Пасія рекомендував педагогічній раді Петро Михайлович Циков. Тоді управитель не догадувався, що приймає завзятого однодумця Цикова; коли ж про це довідався, було вже запізно.

Уперше за п'ятдесят років, відколи існує школа, в її товстих глинобитних мурах на рівних правах з російською мовою зазвучало з кафедри українське слово. То було справжнє свято — той перший урок. До нього старанно готувалися. Деесь роздобули портрет Шевченка роботи Репіна, звільнили від «всеросійського ката» розкішну позолочену раму і під скло вставили портрет великого поета; потім, за старим звичаєм, обгорнули раму вишиваним рушником; не забули і про столиця нового, переслідуваного за царя вчителя: на його столику поставили розмальованій ошпинянським глечик з букетом червоних гвоздик. Самі учні теж одяглися у щонайкраще: у святкові вишиванки, у форменні, з міцними гудзиками тужурки і навіть, як у той день, коли Циков зібрав усіх учнів, щоб оголосити про кінець самодержавства, прикололи собі на груди червоні банти.

У весь клас підвісся, коли у дверях з'явився Пасій. У класі запанувала така глибока тиша, яка буває тільки в степу, коли в літню пору з-за обрію виткнеться гарячий окраєць сонця. Учитель ще з порога привітав учнів, попросив сідати, бистрим оком оглянув клас, спинився на портреті і пройшовся легким кроком до свого столика. В цю мить Пасій відчув, що з його стомлених безнастсанною боротьбою плечей звалився тягар хвороби, що він на багато років помолодшав і що його душа, як і в перший рік учителювання, переповнилася вірою в перемогу добра над злом.

Став перед столиком з гвоздиками в розмальованому глечику. Дужче закалатало серце, а на худорлявих блідих щоках зайнявся хворобливий рум'янець. Колір червоних гвоздик — то символ його віри у справедливість, то визнання нескоримості в боротьбі проти лю того ворога. Далебі, так його досі ніхто не вшановував!

Від першої до останньої партії окинув теплим зором своїх юних друзів, своїх, виходить, спільноків і однодумців. Хвилювання не минало. Шукає слів, котрі б відповідали тим почуттям, що заповнили зараз його душу. На мить виринула в пам'яті сцена першого общуку в Романках, брутальне покрикування пристава, скинуті з полиць книги під чоботи жандармам, образливий допит...

«От із цього й почни, Костю, — шепнув йому внутрішній голос. — Крашого вступу, ніж червоні гвоздики, для першої лекції й не придумати...»

Далі революція в школі не пішла. Учні наслухалися про неї з чужих вуст, вичитували з газет та листівок, намагалися розібратися в усьому тому, що довкола діялось, до хропоти дискутували, сперечалися, часом мало не кулаками доводили один одному свою правоту. Кожному хотілося знати, яка з політичних партій правдивіша, близьча до народу, а яка за солодкими речами ховає контрреволюційний пастку.

Зате за межами шкільного хутора, по селах Покровської волості, революція творилася по-іншому. Сюди доходили чутки, що десять там відкривалися українські школи, що рідною мовою вільно приходили з Катеринослава книжки та газети, що по селах, наперекір ухвалі Тимчасового уряду, готувалися ділити панську землю і з цього приводу люди сходились на мітинги, щоби там проголосувати за більшовицьку програму...

Душею більшовицької програми в Покровському були два вчителі — Циков і Пасій. Відчитавши свої лекції у класах, вони брали зброю (Пасій клав у кишенню френча семизарядний браунінг, Циков вішав на праве плече заряджену гвинтівку) і йшли через кладку до волості, щоб там до пізньої ночі служити народові. Учителі в школі підсміювались зі своїх колег. Ім, видно, крутило в носі від того панібратства з простими людьми, зате учні аплодували своїм завзятим учителям. Петро Михайлович, наприклад, подобався їм і міцною, широкоплечою фігурою, і тим, що на уроках з сільськогосподарської економіки кожного разу щось нове розповідав про взаємини між працею і капіталом, а найбільше, мабуть, тим, що разом з Пасієм заповзявся ще цієї весни роздати людям панську землю.

VI

Запис у щоденнику

5 червня 1917 року. Сьогодні після того, що відбулося на педагогічній раді (я в числі трьох представників учнівського комітету теж був на ній), Полетаєв сказав мені:

— Я любив вас, Юрковичу, чимало надій покладав на вас і сподівався, що ви не піддастесь на ту політичну демагогію й залишитесь моїм однодумцем, а ви...

— Прошу пробачити, Миколо Володимировичу, але Кость Григорович має рацію.

— Не має він рації, Юрковичу. Книги не земля. Книги — це свята святих. До Установчих зборів ніхто не має права ділити землю, а бібліотеку й поготів.

— Миколо Володимировичу, хіба ви не знаєте? Смирнов покинув маєток...

— Мусив покинутти, коли його землю взялися незаконно ділити.

— Мусив чи не мусив, а бібліотека Смирнова тепер без догляду, її можуть пограбувати лихі люди.

— Звичайно, можуть. Нехай би Пасій і доглядав за нею, раз він допустив до цієї анархії.

— Не розумію вас, Миколо Володимировичу. Я гадав, що для вас була б радість — прилучити таку багатуючу бібліотеку до нашої школи.

— Це експропріація, а простіше — грабунок, так-так, грабунок. Юрковичу, і я не можу радіти з того. Землю, я ще припускаю, можна буде забрати, коли так ухвалять Установчі збори, а щоб забирати у культурної людини книги — та це ж канібалство.

— Яке ж, Миколо Володимировичу, канібалство, коли ці книжки читатиме тепер уся школа...

Полетаєв не захотів слухати, він ще раз нагадав про свої втрачені надії щодо мене і, човгаючи черевиками, пішов до дверей своєї квартири. Я лишився стояти в коридорі, пригнічений цією розмовою з учителем, який так багато зробив для мене за цих неповних два роки.

«Я любив вас, Юрковичу», — й досі чую його сповнений образій докору голос.

А правда, що любив, хоч про це тільки сьогодні сказав мені. Скільки не пригадую себе в школі, він завжди мною опікувався. Ненависний Малко, мабуть, давно б мене проковтнув, коли б не Полетаєв. Олексій Давиденко одного разу сказав: Микола Володимирович — добра, чесна людина, але він не розуміє духу нашої революції, для нього такі люди, як Циков і Пасій, — узурпатори і демагоги. А справжніх демагогів Микола Володимирович не годен розпізнані.

Я розгублено стояв у коридорі. Мені жаль було вчителя, ще мить — і я побіг би за ним, щоб попросити прощення, та до мене підійшли хлопці, Давиденко і Герасимов, — обидва, як і я, члени учнівського комітету. Вони не піддалися обуренню Полетаєва, не вибігли за ним з засідання і тепер могли поінформувати мене про постанову педагогічної ради.

— Пропозицію Пасія завалили, — сказав Олексій. — Ухвалено до Установчих зборів не займати бібліотеки Смирнова.

7 липня. Сінокіс ми вже закінчили, скірти конюшини стоять готові за фермою, і ми вирішили перед жнивами провідати Дібрівський ліс. Така в нашій школі склалася традиція: перед тим, як сісти на жниварки, — зробити прогулянку за п'ятнадцять верст, покупатися у Вовчій, побродити в лісі, наспіватися, а заодно поїсти смачної чумацикої каші. Ми таки справді скидалися на чумаків: запрягали

три великі драбинчасті гарби, накладали вівса та сіна для коней, умощували великий казан, продукти, самі сідали між щаблями драбин і з піснею рушали у дорогу. Іхали повільно, щоб по дорозі можна було наговоритися і наспіватися.

Наш клас влаштувався на другій гарбі. На першій іхала адміністрація, на третьій випускники школи, серед яких були й музиканти із мандолінами. Хоч вийшли ми рано, сонце вже встигло висушити росу на траві і що є сили заходилося пряжити наші спини. Я вже звик до місцевого клімату і серед своїх товаришів почувався справжнім степовиком.

— Василю, ану давай лемківської,— звернувся до мене Кайстро.— Про ту хитру дівку, що зреяла хлопця.

Мене не треба було просити, я любив співати і на дозвіллі намагався навіть навчити товаришів деяких співаночок свого краю. Я голосно, ніби десь у лісі між густих високих ялиць, затягнув:

Як я си заспівам
Трьома голосами,
Єден піде верхом,
А два долинами.
Як я си заспівам,
Далеко ми чути,
Ходи, мій миленький,
Воли навернути.
Воли навернула,
А сама си сіла,
Ходи, мій миленький,
Щось би-м ти повіла.
Повіла би-м я ти
Файну новиноньку,
Жеби-сь си поглядав
Іншу дівчиноньку.

Мені заплескали в долоні з обох гарб, пісня всім подобалась. Кайстро навіть узяв з мене слово, що я виступлю з нею на шкільному самодіяльному концерті. Я хотів було заспівати ще одну, та нашу веселу бесіду раптом обірвали гнівні голоси з першої гарби.

— Педагоги «дискутують»,— зауважив хтось із хлопців.

— Там же самі анtagоністи,— посміхнувся Давиденко.— Всі партії на одній гарб зібралися.

Хлопцям сподобався жарт, і вони голосно засміялися. Та раптом змовили і очам своїм не вірили: з гарби незgrabно зсунувся чоловік, у якому всі пізнали Полетаєва. Перша гарба спинилася, за нею наша, потім третя. Торкнувшись ногами землі, Полетаєв заточився, мало не впав, та якось утримався на ногах і рішучим кроком пішов назад, у напрямку до школи.

— Миколо Володимировичу! — почулися голоси з першої гарби. Потім зіскочив високий Пасій, кількома стрибками наздогнав Полетаєва, загордив дорогу.— Бога ради. Ну пробачте мені, Миколо Володимировичу. Хіба ж я хотів вас образити? Таке моє переконання, що всі ці партії псевдонародні...

Обидва вчителі спинилися проти нашої гарби, і я міг ясно видіти, як від цих слів побуріло лице Полетаєва, як гнівно бліснув він

світло-синіми очима, як кумедно настовбурчались його рудуваті вуса. Полетаєв помовчав, потім зневажливо зміряв вищого за себе колегу, хотів сказати щось приkre, та враз передумав, кинувся до нашої гарби і вже від нас крикнув розгубленому Пасію:

— Ви доведете Росію до анархії! Так-так, до анархії!

— А ви до монархії! — відповів йому Кость Григорович і по цих словах пішов назdogаняти свою гарбу.

У Дібрівському лісі, над Вовчою, ми розкошували. Тисяча десятин могутнього дубового лісу серед степу! І якого лісу! Лем у нас у Карпатах росте такий ліс. Переказують люди, буцімто в цьому лісі робили запорожці засідки на татар, котрі поверталися у Крим з ясиrom з України.

Додому ми прибули геть за північ.

VII

У Катеринославі пересадка.

Не так просто сісти у набитий народом пасажирський поїзд. До якого вагона не поткнеться Василь — всюди йому перегорджує дорогу кондукторська чорна фігура із застиглим, ніби кам'яним, лицем і всюди він чує байдуже «м'естов ністу». Надворі спека, останній місяць літа цього року жаркий, Василеві пересохло в горлі, а сорочка прилипла до тіла. Він мотається по перону, не знає, що робити, з тривогою поглядає то на паровоз, під яким стеляться клуби сизої пари, то на плечисту фігуру старшого кондуктора, готового подати свисток машиністові, як тільки черговий по станції вдарить у дзвін на пероні.

— Дуже просив би вас дати мені місце,— звернувся Василь до кондуктора п'ятого вагона, хоч знов, що м'який вагон не для таких, як він.

Кондуктор без слів кивнув на зелену стінку вагона, де опуклими золотистими літерами було написано: «М'який».

— Та я міг би-м у тамбурі або... — Василь не докінчив, стрівшись в отворі вікна з очима, що, очевидно, стежили за ним.

— А ти, юначе, куди збираєшся? — спитав незнайомий пасажир.

Василь пильніше подивився на гарне, з підстриженою борідкою і чорними вусами обличчя пасажира, очі якого з цікавістю приглядалися до нього.

— Та хтів би-м до Києва,— відповів в'яло, без будь-якої надії Василь. — Бердянський поїзд, котрим приїхав, запізнився, от мені й забракло місця у вагонах.

Чимось сподобався він поважному пасажирові — може, густо засмаглим, обвітреним обличчям степовика, що контрастувало з виблібленим сонцем волоссям, може, синіми засмученими очима чи нетутешньою галицькою вимовою,— бо, вихилившись з вікна, гукнув кондуктора і звелів провести хлопця до себе в купе.

— Слухаюсь,— торкнувшись пальцями козирка, відповів кондуктор.

Василеві пощастило. Двомісне, з м'якими спальними диванами купе, ченмний, у темно-синій піжамі господар, що стрів його, ніби рівного собі,— все це не могло б йому приснитися навіть тоді, якби

він закінчив школу і став земським агрономом. Господар купе запропонував йому скинути піджак та вмитися, а коли поїзд, набираючи швидкість, вийшов за місто, запросив до столика, заваленого всілякими пакуночками, серед яких стояла висока пляшка вина з розкішною позолоченою етикеткою.

— Будь ласка, юначе. Сідайте. Зараз влаштуємо банкет. Але спершу я хотів би знати,— в словах господаря з'явилася ледь вловима іронія багатої людини, що дозволила собі сісти за спільну трапезу з простим чоловіком,— з ким маю честь...

Василь хотів відрекомендуватися, але незнайомий чоловік не дав йому й рота розтулiti, він поспішив викласти свої спостереження:

— По вимові я одразу ж розпізнаю у тобі галичанина, а по значку на форменому зеленому кашкеті догадуюсь, що готуючися стати агрономом. Ну що, я не помилюся?

Василь потягнувся до піджака, що висів коло дверей, дістав з кишені шкільне посвідчення і подав господареві купе.

— Угу,— буркнув той вдоволено, перебігаючи очима папірець.— «Василь Юркович, другого курсу...»

— Перейшов на третій,— поспішив уточнити Василь.

— Нил Якович у вас управитель? Знаю, знаю. Путня школа. А родом таки з Галичини?

— Я лемко, пане добродію. Може-сьте, чули?

— А чому ж не чув? — Господар повернув посвідчення і заходився розкладати на дві тарілки все те, що було в пакуночках: порізані тонкими шматочками съомгу та шинку, чорну ікру, масло, рум'яні домашні пиріжки, потім вигорнув з промашеного паперу смажену курку, нарізав булку, відкрив слойк з гірчицею і між ділом вів далі розмову: — Зі сходу на захід по Карпатському хребту розселилися наші українські гірські племена: гуцули, бойки, лемки. Цікавий, талановитий народ, не те що наші збайдужілі до своєї історії малороси. Галичина — то наш національний П'емонт. Хоч трапляються і між вами негідники.— Примруживши очі, він погрозив Василеві пальцем.— Є, є, та ще які.— Потім уявився за пляшку, щоб відкоркувати її.— Ну, та не будемо псувати собі настрій, юначе,— круто змінив він тон розмови.— Негідники всюди є, і в нас, і у вас.— Налив світлого іскристого вина спершу в келих гостей, а відтак собі.— Вип'ємо, юначе, за твоїх лемків, щоб і надалі трималися своєї віри!

Василь знітився.

— Перепрошую, пане добродію, але я не п'ю.

Пана така відмова розсмішила:

— Ти, юначе, маєш честь пити з відомим діячем національного відродження,— прорік він урочисто.— Адама Мазуренка знають не тільки у Києві, знає вся Україна.— Він підніс келих, дзенькнув ним об край Василевого.— Отже, за лемків, хлопчел!

— Але ж я зроду не пив,— пробував оборонятися Василь.

— Так само, як я ніколи не сидів за одним столом з живим лемком,— розсміявся Мазуренко.

Василь мусив випити хоч би для того, щоб потім мати право взятися за виделку. Спершу пригубив, скуштував на смак — ні, не пекуче,

навіть приемне панське вино, не те що хлопська горілка,— ковтнув трохи.

— До дна, до дна, Василю! — підбадьорював господар.— То кури так п'ють. А запорожці он як! — I він вихилив свій келих до дна.

Василь був дуже голодний, не їв нічого з учорашнього дня і тому примусив себе випити все вино.

— Молодець! — Похвалив Мазуренко.— Тепер ми з тобою рівня. Іж.

Та ні, Василь навіть не догадувався, що є такі благородні найдки на світі. Позирає з-під брів, як легко орудував ножем та виделкою господар, намагався й собі так робити, та коли йому це не вдавалося, обходився без ножа, посилає у рот смачні шматки самою виделкою. Розкошував. Аж мружився від насолоди. Съомга сама пливла у рот, шинку треба було трохи пережовувати. Закушував булкою, намашеною маслом та ікрою, і посміхався від щастя. То малося їхати у загальному вагоні, в паркії задусі, а може, чекати на вокзалі наступного поїзда, а він іде уздво із щедрим паном і, замість сидіти десь у кутку голодним, іст'те, про що навіть мріяти не міг.

— Признаюсь тобі, хлопче, ти з першого погляду припав мені до серця,— сказав господар купе, простягаючи руку до пляшки з вином.— Ні-ні, ще по одному. Такого вина ти не пив. З царських погребів у Масандрі.— Мазуренко весело засміявся: — Царя нема, а вино його величності живе, як кажуть галичани, тішить людей! — Хитнувшись від руничого поштовху поїзда на стрілках якоїсь невеличкої станції, Мазуренко притримав пляшку й закінчив свою думку.— Я полюбив вашого брата галичанина ще у п'ятнадцятому році, коли на мою вимогу повітова комендатура прислала мені два десятки твоїх земляків.

— Яких земляків? — не зрозумів Василь.

Ефектним жестом Мазуренко підніс бокал до уст, смакуючи, спорожнив його наполовину, а тоді, облизуючи вуса, продовжив:

— Полонених австрійців. Теж галичани. Працьовиті люди, покірні, чесні.

— Перепрошую,— Василь відставив непочатий келих.— А для чого вам прислали їх?

— Для роботи в маєтку.

— То у вас є маєток?

— I який, юначе, маєток! — Мазуренко відкинувся на спинку канапи i, ніби зважуючи силу свого багатства, простягнув перед руки, потряс ними в повітрі.— Німцям-колоністам у мене вчитися треба! — I, нахилившись до Василя, з ласкавістю у голосі зашепотів: — Ось як повернатимемо з Києва, заїдемо до мене. А закінчиш школу — приїди до мене агрономом. Не пошкодуєш, юначе, ні-ні. Оголосимо,— пана розмішило те, що йому допіру спало на думку,— оголосимо в мене галицьку республіку!

Так ось хто, Василечку, дав тобі притулок у своєму купе. Дідич! Та й нареготовався б Олексій Давиденко, якби увидів свого друга за цією розкішною трапезою! Дідич за одним столом з бідним лемком! Експлуататор, що тримає твоїх земляків у неволі, власною білою

ручкою, уціяцькованою дорогими перснями, накладає тобі в тарілку смачних наїдків. Як зрозуміти такого чоловіка? Справді він щедрий і добрий чи, може, підло хитре та прикидається таким? Але для чого йому прикидатися, коли він цілком незалежний і не потребує прихильності якогось там учня Гнидинської школи? Йому при його багатстві не тільки кондуктор, а й сам генерал візьме під козирок. А може, він і з моїми земляками такий же добрий та щедрий? Нема поруч ні Олексія, ні Пасія. Ні з ким Василеві порадитись. Хто йому, недосвідченому селюкові, підкаже, як має далі поводитися? Чи єсти ці розкішні страви, чи, може, встати з-за столу... Бо все це багатство не з неба впalo, сказав би Олексій, на нього три довгих роки працювало тих двадцять полонених галичан... Виходить, треба встати. А може, прикинутись дурнем, таким несвідомим янгнятком, якому немає діла до якихось там ідей та революцій? Лежить перед тобою смажена курка — іж, підносять келих вина — пий! А вже як наїсся — берись за політику, сперечайся з дідичем...

Мазуренко наче вгадав його думки, взяв курку і, як досвідчений гурман, відкрутив у неї спершу одну лапку, потім другу, поклав Василеві і собі, сказав, запрошуючи:

— Наїдайся, хлопче, бо в Києві цього добра немає. Там, мабуть, уже й горобців поїли. Писав мені син — удень і вночі мітингують.

Господар купе взявся за іжу. Курка, спасибі його огняно-рудій Лялюсі, молода та сита, в міру підсмажена, і він їв її з appetитом, якому позаздрити міг би сам Гаргантюа. Лялюся буде приємно здивована, коли він привезе на хутір ще одного галичанина. Білявий лемко, майбутній їх агроном, теж вельми здивується, коли опиниться в циро українській родині, серед тих історичних скарбів, що їх за багато років назирав господар для свого домашнього музею. Що-що, а музей Адама Мазуренка вразить милого, симпатичного хлопця. Добре зробив, що не піддався намовам Яворницького, не віддав тому фанатиків своїх експонатів. Юнак буде засліплений тим, що там побачить.

Іде, гуркоче поїзд, проминає полустанки, не спиняється і на малих станціях, його пасажирам ніколи, всі вони поспішають у якихось справах до Києва, де зараз просто на вулицях, на заводах і барикадах вирішується доля України...

Із сусіднього купе долинає меланхолійна пісенька під акомпанемент гітари. Час від часу там спалахує суперечка між п'яними офіцерами. То посланці великорічного козачого Дону їдуть до Києва із затвердженою таємною угодою між головою донського уряду генералом Каледіним і українською Центральною радою, угодою, згідно з якою генерал Каледін визнає де-юре Центральну раду як уряд України, за що одержує від неї зобов'язання пропускати з фронту, як сказано в угоді, «через терен самостійної України козачі та інші вірні законному урядові полки».

Чубатий, із сивими скронями козачий полковник, без черкески, в самій сорочці з розстебнутим коміром, сидить, розвалившись у лінівій позі, на дивані і, перебираючи струни гітари, смішиє своїх колег глумливим речетативом на адресу тих, кому вони везуть угоду.

— Малороси стали українцями,— варнякає він п'яним язиком.— у хохлів буде своя держава, гаспада. Дядько Ничипір стає головно-командувачем хохлацької армії.

Каледінці ржали, наче коні, а підполковник Козюшевський скрутлив дулю і тицьнув у бік вікна.

— А цієї України, гаспада хохли, ви не хотіли б? — вигукнув із лютотю.

Полковник перестав бренькати і погрозив йому пальцем.

— Не годиться так, пане Козюшевський. Наскільки мені відомо, ви, здається, самі за походженням хохол. Тицяти дулю своїй матері в лице по меншій мірі підло.

Надходить вечір. Спадає спека. Крізь відчинене вікно приємними струменями вривається свіже повітря. Мазуренко перестав жувати, розстебнув піжаму, підставив волохаті груди легенькому вітерцю. Пере-кинувшись думкою на свій хутір. Лялюся, певно, клопочеться по господарству. Гарну дружину послав йому бог. Уесь тягар господарчих клопотів звалила собі на плечі. Йому ж лишила почесну діяльність мецената рідної культури. І він успішно справляється із своїми справами. В селі допоміг відкрити нову школу, не пошкодував чималої суми на поповнення повітової бібліотеки і навіть згодився на обрання його почесним головою губернської «Просвіти». Та найбільше задоволення він має від свого музею. Спасибі Лялюсі, не шкодує грошей на придбання нових експонатів. Мазуренкове бородате обличчя осяває лагідна усмішка. Уявив себе дома. Нечутним кроком проходить кімнати музею. Це найкращі хвилини в його житті — милуватися своїм музейним багатством. То приглядається до спотворених часом обличі кам'яних баб, то з гордістю оглядає одяг і збрюю запорожців, то лічить люльки, що потрапили сюди майже зі всього світу. Ах, з якою заздрістю брав Яворицький до рук шаблю кошового Сірка! Сивий фанатик назвав його музей дилетантською збіркою випадкових речей, а сам ладен був до ніг йому, дилетантovi, впасти за цю шаблюку. Та він не дав. Досить Яворицькому того, що має. Аякже, професор! Гордість України! Сам цар Микола II одвідав його музей. І тепер, за нової влади, сподівається Яворицький на ще більшу славу. До Мазуренка ж революція не була така ласкава. Вона принесла йому безсонні ночі, тривогу за свої маєтки. Навіть мужня Лялюся прокидаеться вночі, піднімає голову і, втупившись очима у вікна, дослухається до чогось. «Їдь, Адаме, до своїх захисників у Київ,— порадила вона.— Центральна рада дасть тобі охоронне свідоцтво. Так ж твої музейні колекції можуть стати їм у пригоді».

І от він їде. Сину послав телеграму, щоб зустрів на вокзалі. Дякувати богові, що спіткав такого милого супутника. Дорога видається не така нудна.

Тріпочеться під вітром біла фіранка на вікні, просакують телеграфні стовпи і тополі, пропливають зелені села з білими дзвінницями, стеляться широкі степові лани. Обіч сіл перед зелені парків пишаються своїми архітектурними прикрасами панські будівлі. О, в тих білих хоромах тепер повний страху. «Експлуататори, буржуї». Ну, що ж, міркує Мазуренко, того собі й заслужили. Життя народу вас не

цікавило. Ви були чужі для тих, хто на вас працював. Одні з вас жили тільки думкою про багаті прибутки, інші жили без думки, їли й пили, пили й іли... Мазуренко відмежовується від банальних представників свого класу, він, як меценат рідної культури, вважає себе в праві засуджувати іх.

І раптом, що це? Василь припав до вікна, Мазуренко теж потягнувся до нього. Побачили серед степу, за півверсти од залізниці, свіже згарище. З чорної купи згорілої скирти ще піднималася до неба сиза цівка диму. Серед попелу стояла залізна рама молотарки, перед нею бовванів опалений локомотив без пасів.

— Підпалили,— сказав Мазуренко.

Повернувшись на диван нахмурений, сів зігнувшись, спершись ліктями на коліна. Він якось увесь обм'як та постарів.

— У нас такого не сталося,— озвався Василь, не відриваючись від вікна.

Мазуренко мовчав. Він сподівався, що і в нього такого не могло статися. Полонені галичани люди смирні, цього не допустять. Та й нема за що палити його, він так багато зробив на ниві народної культури...

— У нас,— продовжував Василь,— ще ранньої весни поділили та засіяли панську землю. У покровчан тепер уже в засіках той урожай.

Мазуренкові пальці мимохіт стиснулись у кулак від цих слів. Так от кого він прийняв і посадив до свого столу! В тоні свого супутника він ясно відчув теплу симпатію до тих, хто у Покровському ділив панську землю. А може, це шолудиве щеня й само допомагало тим розбійникам поратися з чужою землею? Може, перед тобою дарма що лемко, а потенційний більшовик, який міг би, коли б ти привіз його на хутір Благодатний, вчинити з полоненими австрійцями те, що вже встигли зробити оті агітатори по сусідніх економіях.

— Дуже перепрошую, пане добродію,— відвернувши голову од вікна, мовив Василь.— А чому ви самі, без примусу, не віддали людям землю? Хіба ви не любите нашої України? Ви ж назвали себе діячем національного відродження. А яке, прошу вас, може бути відродження нації без землі? Без землі народ ходитиме й далі в жебраках, а пани й далі з нього збиткуватимуться. Хіба не так, пане добродію?

Мазуренко слухав, не мав чим заперечувати. Спершу блиснув очима, хотів гнівно крикнути «геть звідси», а потім стримав себе, почав прислухатися до мови юнака. Логічність думки привернула його увагу. Україна без землі, народ без землі — абсурд, звичайно. Хлопець має рацію. Але він тому так по-більшовицькому розмірковує, що від цього нічого не втрачає, бо він голий, як бубон, і може сміливо назватися пролетарієм. А був би у його батька хоч невеличкий маєток, він так само не спав би ночами і так само шукав би захисту від революції.

— У мене певні, культурного характеру, обов'язки перед народом,— пояснив Мазуренко.— Я утримую в селі «Просвіту», був одним з фундаторів української гімназії в Катеринославі, в мене чималі видатки на музей...

— Та були б ви, пане добродію, ще миліші людям, коли б з доброї волі віддали їм свою землю.

— Але ж то земля моя, з діда-прадіда моя! — втрачаючи рівновагу, вигукнув Мазуренко.

— О ні. То пан добродій недобре знає історію України.

— Що?

— Прошу не гніватися, але та земля, на котрій пан добродій сидить, козацька. То цариця Катерина дала вашому предкові ту землю за те, певно, що добре вмів цариціні черевички цілувати.

— Як ти сміш?

— Я говорю правду, пане добродію.

— За таку правду... — затиснувши кулаки, Мазуренко схопився з дивана. — За таку правду по пиці б'ютъ

Василь теж підвісився, готовий до оборони.

Та Мазуренко не зваживсь помірятися силами з широкоплечим молодим степовиком. Він лише, як тільки спинився поїзд на якісь вузловій станції, показав Василеві на двері:

— Іди. Таких лемків мені не треба.

VIII

Запис у щоденнику

6 серпня 1917 року. Із смутком згадую трагічну долю того військового ешелону, що після «дискусії» з Мазуренком підібрав мене на станції Бобринській. Іхалось мені добре в одній із теплушок серед солдатів запасного полку, котрий складався з колишніх фронтовиків, виспаних із різних військових шпиталів. За чаєм мене не пригощали делікатесами, зате цукру і пахучого чорного хліба було вдосталь і навіть свіже сало знайшлося для такого гостя: я ж то походив з того гористого краю, за котрий два роки тому пролили ці солдати свою кров. За гарячим чаєм мені приемно було слухати, як один з вусатих солдатів, уже літній, певне, старший за мого тата дядько, з червоним шрамом через щоку, вихваляв красу моїх гір, серед яких викручується шумливий бистрий Сян. Добре мовив і про наших людей. Лем під кінець, згадавши поганим словом царя та його генералів, із смутком розповів, скільки в тому Сяні весною 1915 року потонуло російських солдатів при раптовому наступі німців... Я розповів про сутичку з Мазуренком, і всю дорогу до Києва тільки й розмов було, що про землю: що її треба відібрати у поміщиків, що ворог тепер не на фронті, а в тилу...

На київському пероні юнкери зустріли ешелон кулеметами. Шістьох солдатів, що від імені полку осмілились висунути генералові вимоги миру, негайно розстріляли, а весь полк під вогнем кулеметів загнали у вагони і повезли на захід. Як мені потім сказав Андрій Павлович (йому партійний комітет доручив зустріти на вокзалі ешелон), солдатів зрадили офіцери: із станції Фастів, де цілу годину простояв ешелон, їм вдалося повідомити телефоном штаб Київського військового округу про настрої збільшовиченої полку.

Трагічна доля чекала і на гренадерський полк, який теж відмовився вийхати з Києва на фронт, продовжувати прокляту всім народом війну. Полк роззброїли, 87 найактивніших солдатів арештували та віддали до військового суду. У своїй телеграмі Керенський, головно-командувач усіх збройних сил Росії, вимагав для них смертної кари.

Я саме добиралася трамваем з вокзалу на Поділ, до Заболотних, коли на Хрестатику наш вагон спинився. Величезна колона робітників і солдатів, перед якою розступалися всі військові заслони, з червоними прапорами і транспарантами спускалася згори Інститутською, перетяла Хрестатик і повз будинок міської думи піднімалася вгору по Михайлівській до так званих «присутствених місць», де саме відбувався суд над гренадерами.

Я вискочив з трамвая і став читати написи на червоних полотнищах: «Геть контрреволюційний уряд Керенського!», «Геть війну!», «Свободу героям гренадерам!». Якийсь вусатий чоловік сказав мені, що, мабуть, цих гренадерів як солдатських активістів розстрілюють і що їх треба вирвати з рук контрреволюції.

— Тоді я з вами! — вигукнув я від щирого серця. Перед моїми очима постала жорстока сцена розстрілу невинних солдатів коло вагона, серед яких упав і той, із шрамом на щоці, що так натхненно розповідав про красу моїх гір...

Чийсь молодий високий голос затягнув бойову революційну пісню, і в ту ж мить її підхопили інші, увесь величезний натовп:

Сміло у ногу рушайте,
Душу гаргуйте в борні,
Груддю собі прокладайте
Шлях Україні ясні.

Я ще ніколи не почував себе таким сміливим, таким дужим, як зараз, коли і мій гнівний голос приєднався до того величезного хору. Ніби тисячі людських сердець з'єдналися з моїм серцем, і ніби всі м'язи робітників, серед яких я невпинно рухався вгору, злилися з м'язами моого тіла. Я почувався богатирем, котрому під силу змести всі ворожі перепони світу. Мені чомусь уявiloся, що ми йдемо не до «присутствених місць» (іх я зроду не видів), а піднімаємося вгору збойницькими крутими стежками, щоб досягти Сяноцького високого замку і визволити від шляхти моїх скривdжених лемків.

Але то була ілюзія людини, що тужить за своїми рідними горами, що мріє побачити свій знедолений люд таким же вільним, яким стане кожен народ Росії.

Ми обложили не Сяноцький сірий, з товстими мурами замок, а величезну, пофарбовану у жовтий колір, класичної архітектури, величезну будівлю, так звані «присутствені місця», в яких, крім інших адміністративних установ, містився військовий суд. Затиснутий у густому натовпі робітничих та солдатських тіл, я не міг видіти, що творилося попереду, до мене майже не долітали слова ораторів, я тільки чув звернену до суду грізну вимогу людей: в и п у с т и т и г р е н а д е р і в! Зате згодом, коли високі двері суду розчинилися навстіж, я увіді і самих героїв — високих, плечистих солдатів, до яких і справді підходило

слово «grenader». Ах, що це було за видовисько! І чом тут біля мене немає Івана Сухані? Під оглушливі крики «ural» гренадерів підхопили з ганку сотні рук і понесли вулицею вниз, до Хрещатика, а з Хрещатика по Інститутській угору, до «Арсеналу», в казарми, на волю.

Я уперше побачив таку могутність робітничу, таку незбориму силу людей, об'єднаних волею революції.

IX

Неспокійно на душі, ні з ким поділитися своєю тривогою. Мовчазний батько перебирає в кабінеті археологічні черепки, готується складати для майбутнього державного музею останній каталог (Затонський запевнив його, що такий музей потрібний буде Радянській владі); богомільна мама, залякана акафістами «за убієнних рабів божих», що іх сотнями вичитує у соборі диякон, мабуть, стойть у кутку своєї спальні перед почорнілим образом Богоматері й благає в неї миру для людей; лише вона, Галина Батенко, не знає, до чого прикладти руки, яким ділом заглушити тривогу, що з кожною хвилиною збільшується в її серці. Дослухається до найменших звуків знадвору, кидаеться до вікна, наставляє вухо, чи не почує умовний стукіт у двері, а коли вечірню тишу порушують рушничні чи кулеметні постріли, завмирає, намагається вгадати, з далекої Шулявки вони чи, може, з казарм pontonного полку.

Чекає на Заболотного. Мав би давно бути. Невже так довго затягнувся мітинг? А їй, кур'єрові ЦК, треба б ще сьогодні вийхати до Петрограда. Там ждуть на її інформацію. Після кривавих липневих подій у столиці контрреволюція підняла голову й тут, у Києві. Немає дня, щоб патрулі штабу, паничі з юнкерських училищ, не обстріляли робітничих патрулів. А вчора офіцерська рота намагалась вдергтися на «Арсенал». На щастя, робітница гвардія відбила білогвардійців. А що буде завтра? У розпорядженні штабу військового округу добірні сили, артилерія, панцерники. Всі офіцерські школи чекають слішного моменту, щоб розправитися з робітничими загонами. У цій критичній ситуації багато залежить від того, куди після сьогоднішнього мітингу прихиляться сусіди арсенальців — солдати-понтонери: чи залишаться вони нейтральними у цій вирішальній битві з контрреволюцією, чи перейдуть на бік революції і подадуть руку допомоги робітникам «Арсеналу». Шкода, що немає тут, у Києві, Андрія Падалки з його ротою...

Галина гордилася своїм коханим, що всію душою віддався ідеї пролетарської революції. Це ж вона навернула Андрієве серце до ідей Леніна. А може, не лише вона? Згадай машиніста Заболотного, дівчино! Скільки вечорів просидів він у своїй домівці над Дніпром з цим наївним поручиком, якому офіцерська присяга на вірність государю імператору здавалася непорушною святощиною.

Стукіт у шибку обірвав її спогади. Галина стрепенулася. Стукіт здався їй паролем. Та він чомусь не повторився. Постоявши якийсь час, пішла повз батьків кабінет до парадних дверей. Тут принишала, наслуваючись, аж поки стукіт не повторився. І саме такий, як було

домовлено. Галина повернула ключ у замку, відчинила двері і вражено скрикнула, побачивши перед собою Василя Юрковича:

— Василь? От не сподівалася! — мов рідного брата по довгій розлуці, схопила в обійми, поцілувала в щоку, потім відсторонила від себе.— Отакий ти? — Знову оглянула його плечисту фігуру з ніг до голови і розсміялася, уздрівши на верхній губі білявий пушок волосся.— Та ти, Василечку, вже парубок! — I, враз споважнівши, спитала: — А пароль до мене хто тобі дав?

— Отець Серафим, панно Галино,— відповів Василь.

— Ти був там?

— Був. На самій дзвініці.

Вона повела його з передпокою до великої кімнати, увімкнула світло й гукнула радісно:

— У нас гість, у нас гісти!

Із дверей праворуч висунулась батькова, а з дверей ліворуч — материна голова.

— Не пізнаєте? — сміялася Галина, показуючи на засоромленого хлопця. Вона урочисто, як на сцені, відрекомендувала: — Василь Юркович, лемко, майбутній агроном.

Професор, високий, строго вдягнений, ніби щойно зійшов з кафедри, переступив поріг кабінету і, мружачи очі, з цікавістю розглядав гостя.

— Той самий хлопчина? Нівроку собі, добродію лемко. Добряче тебе продувало вітрами, добряче пряжило сонце. Справжній степовик! — вигукав він захоплено, милуючись кремезною Василевою поставою, його смаглявою шкірою, з вицвілою на сонці білою чуприною.— А я тобі, матінко, що говорив,— звернувся він до дружини, такої ж, як сам, худорлявої, ледь зігнутої під тягарем воєнних літ жінки. — Свіже повітря — то все, матінко. Не кіоти і не лампадки, а чисте повітря...

— За вечерею поговоримо про переваги свіжого повітря, татусю. А зараз нехай наш гість поміститься і трохи відпочине з дороги.

За вечерею їли яечню, пили ячмінну, прикроплену молоком каву, на щастя, знайшлося на кухні ще трохи масла, зате серед великого столу, у кришталевій вазі, красувалася ціла гора яблук бліого наливу.

— У вас такі яблука родять? — звернувся професор до Василя.— Ні, знаю, що ні. Зате ваш степ багатший на щось інше. Степові могили — то ваші скарби! О, — зітхнув він із смутком,— коли б нам хоч мільйонну частку з того бюджету, що пожирає війна, дали для археологічних експедицій, скільки нових відкритий зробили б ми для історії народу...

У вікно знову постукали. Галина пізнала пароль, схопилася, вискочила у передпокій. Коли відчинила двері, замість Заболотного, якого чекала, побачила керівника арсенальців Андрія Іванова.

— З якими новинами? Як авіаполк? — спитала, пропускаючи гостя поперед себе до вітальні.

— Авіаційний з нами,— відповів стримано Іванов.

Галина пильно приглядалася до його худорлявого, з хвобливими рум'янцями, стомленого обличчя і не могла зrozуміти, чого Іванов такий невеселий. Мусив би радіти, кричати «урал» від такої перемоги!

Так авіатори — технічна, найпрогресивніша частина старої армії і її перехід на бік пролетарської революції — це серйозна перемога ківських більшовиків!

— А понтонери? Ви хіба не заходили до них?

— Я від них. Понтонний теж з нами.

— З нами?! А я тут, признаюсь...— Вона засміялася.— Я тут божеволі! Самій тепер дивно. Повірте, піддалася якомусь лихому передчуттю. Казна-що уявила собі... Страйвайте,— раптом вгамувала вона себе.— Що з вами, Андрію Васильовичу? Чому ви такий? Можна подумати, що ви без радості принесли нам цю важливу вістку.

— Я прийшов, щоб повідомити...— Видно було, що Іванову важко вимовити останні слова.— Мусимо негайно, сьогодні вночі, випустити листівки про смерть нашого товариша.

Ніжний рум'янець на щоках Галини почав згасати.

— Говоріть ясніше. Що сталося?

Іванов витер з чола дрібні горошинки холодного поту, відповів здущеним голосом:

— Заболотного вбито.

В Галини розширились очі, стали круглими, виповнились жахом.

— Як же це так? — тихо спітала.

— Мені вже потім розповіли, — наче піднімаючись на круту гору, почав з тяжким видихом Іванов.— Заболотний зайшов до казарми понтонерів і попросив голову солдатського комітету скликати мітинг. А тут, на біду, нагодився черговий офіцер. Посилаючись на розпорядження штабу округу та особисто Керенського, штабс-капітан категорично заборонив мітинг. Вийшла гостра розмова, офіцер вихопив револьвер і... все. Щоправда, солдати підняли штабс-капітана на бағнети...— Іванов закашлявся і, затуляючи рот хусткою, насилу спромігся доказати, що над казармою тепер майорить червоний прапор.

Галина обхопила долонями обличчя і кволим кроком, мов сп'янівші від цього нещаствя, ледь дійшла до канапи. Звалилася на неї, забилася в глухих риданнях. Мабуть, уперше в житті так дойняло її людське нещаство. Скільки смертей набачилася на фронті, у шпиталях; під час боїв у Петрограді сама перев'язувала тяжкопоранених, уміла, затиснувши зуби, тримати у рівновазі серце, а тепер лежала безвільна, мов паралізована. Жаль і розпуха гнітили, спустошували її душу. Не могла уявити собі смерті того, хто так любив життя, так мужньо боровся за нього для людей. А як він радісно кожний раз зустрічав її на конспіративній квартирі, коли вона потребувала його поради.

У весь Поділ тепер заплаче, затужить за своїм керманичем...

Василь зціпив зуби, щоб не заридати. Видів, як здригаються плечі панни Галини, готовий був тихенько підійти до неї і якимсь добрим словом утішити її. Але яким, яким? Хіба знайдеться в людській мові таке слово, котре могло б приглушити біль від такої втрати? Та й не осмілювався підійти до неї, коли цього не могли зробити її рідні тато, мама. Вони так були приголомшені, що сиділи за столом, не маючи сили поворухнутися.

Та от Галина підняла голову. Обітерла хустиною очі, сказала, обвівши всіх зніяковілим поглядом:

— Пробачте, товариші. Як бачите, кволість духа.— Вона підвелася, поправила на собі кофточку і додала тихо, звертаючись до Іванова, що все ще стояв, закляклив посеред кімнати: — Листівки випустимо. До ранку висітимуть на стінах будинків. А поки що,— вона глянула на його посіріле, з запалими щоками обличчя,— сідайте до столу, Андрію Васильовичу. Вам треба хоч трохи спочити.

Запис у щоденнику

1 вересня 1917 року. Ніч. Товариші вже поснули, а я ти-хенько пробрався у свій третій клас, щоб тут вилити щоденникові своє горе. Учора повернувся з Києва, а сьогодні вже за партами до обіду, а по обіді — за сівалкою в степу. Перед очима свіжа засипана квітами могила Андрія Заболотного. Ми з Ігорем поклялися на ній такими словами: «Мститися проклятим буржуям, не мати жалю до них так само, як вони не мають його до нас. Кров за кров, смерть за смерть!» До того ще додам, що на арсенальському стрільбищі я навчився влучно стріляти і що мені вдалося провезти поїздом наган з патронами. Олексій похвалив мене за це. Адже Окунь на хуторі разом з німцями-колоністами організував оборону проти нас, те саме зробимо й ми.

X

Зовнішній вигляд пристойно одягненої людини дав можливість уповноваженому Міжнародному комітету Червоного Хреста Михайлові Щербі сидіти у великій залі Петроградської міської думи серед її депутатів.

Потрапив він сюди випадково, просто з Фінляндського вокзалу. Смеркалося. Сіялась холодна осіння мжичка, тишу порожніх вулиць порушували поодинокі постріли. Не міг признатися військовому патрулю, з якою метою прибув до Петрограда, і тому мусив, користуючись бездоганним знанням французької мови, сказати командирові, нібито він, громадянин нейтральної Швейцарії, дістався сюди через Швецію та Фінляндію, щоб простежити, чи законно з погляду Гаагської конвенції проходить у Росії революція.

Повертаючи Щербі заповнене французькою та німецькою мовами червонохресне посвідчення, командир патруля, високий, з гарним обличчям поручик, відповів теж французькою мовою:

— На жаль, мосьє Щерба, російська революція — це суцільне заперечення усілякої законності. Грубий солдатський чобіт розтоптав найелементарніші закони людського співжиття. Все летить шкереберть.

Михайла Щербу цікавило все, що діялось у повсталій столиці: і лінія невидимого фронту, котра десь тут, судячи з пострілів, проходить між притихлими вулицями, і наявність збройних сил, котрі піднялися на останній двобій, і навіть настрій поручика, який, очевидно, належав до активного ворожого табору.

— Мосьє, як європеєць, навіть збегнути не зможе всього того, що тут у нас діється,— квапився викласти свої гризоти офіцер.— Не чекаючи Установчих зборів, мужики руйнують дворянські садиби

і діллять не належну їм землю, робітники наперекір законним господарям вводять на заводах свій контроль, солдати на фронті мріють про мир і братуються з ворогом. І все це, мосьє, під впливом більшовиків — найзапекліших руйнівників світової цивілізації.

Щерба стежив за обличчям поручика: воно мінялося, втрачало свою привабливість, робилося злим, навіть потворним у гніві до тих, про кого він зараз говорив.

Революція розбистила російський народ, повернула його до первісних дикунських часів. Театри закриваються, залізниці без палива, в лікарнях холодечна, а з усіх мистецтв живе лише мистецтво Демосфена. Навіть в армії, на всіх фронтах, замість наступати, удень і вночі міtingують. Мосьє Щерба, як цивілізована людина, може собі уявити, що буде з Росією, коли у такий критичний для неї час за державне кермо стане російський мужик.

— Палите? — спитав Щерба, щоб якось угамувати своє обурення і не встряти у суперечку з цим «аристократичним» виродком. Вийняв з портфеля пачку сигарет, розпечав, простягнув офіцерові.— Прошу.

— О, гаван! — вигукнув поручик.— Безмежно вдячний, мосьє. А ми тут солдатською махоркою душимося. Зовсім, зовсім здичавіли.— Він попросив дозволу взяти дві сигарети, та коли Щерба передав їйому всю пачку, розсипався у щедрих компліментах, після чого поспішив першим піднести чужинцеві полум'я запальнички.

Щерба запитав ніби між іншим:

— Невже, пане поручик, у всій великій Росії не знайшлося партії, котра б стояла на засадах законності?

— О мосьє! — Поручик торкнувся рукою ліктя Щерби, і вони відійшли трохи вбік, стали за ріг будинку, щоб захиститися від холодного вітру, що гнав мярку з Неви.— Така партія у нас є. Це, добродію, партія кадетів. До неї належать найкраці, найпочесніші сини нації, такі, наприклад, як Родзянко, Мілюков...— Поручик не договорив, оглянувшись на юнкерів, що стояли осторонь і, смалючи цигарки, слухали, здається, якийсь анекdot одного з баляндрасників. Те, що мав сказати поручик чужинцеві, не повинно дійти до слуху юнаків, чиї голови начинені в училищі монархічними ідеями.— Треба вам знати, мосьє Щербо, ми проти монархії. В тяжкий час лихоліття мудрі голови кадетської партії круто змінили політичну платформу. Ми, принаймні найліберальніші її члени, за парламентарну, демократичну республіку. Наш взірець — французыка республіка.

— О-о, — щиро здивувався Щерба.— Так ви республіканець?

Поручик виструнчився, хвацько брязнув острогами чобіт.

— Признаюсь вам, мосьє, я в душі не вояка. Війна не мое покликання. У душі я поет. Перед самою війною учився в Сорбонні...

— Ви вчилися у Сорбонні? — не повірив Щерба.

Офіцер засміявся.

— Мосьє Щерба гадав, що перед ним звичайний офіцер? Може, з тих самих різночинців, котрі пнулися вгору, заробляючи уроками на хліб насущний? Париж я полюбив, як не любив жодного міста в Росії. Ах, скільки втіх я зазнав у ньому! За самі Єлісейські Поля можна полюбити це місто на все життя. А бульвар Мадлен! А собор

Нотр-Дам! Знаєте, кого нам, зрештою, бракує? — спитав він раптом, круто повернувшись розмову в інший бік. — Мосьє Щерба ніколи не вгадає, ні-ні. Французького Тьєра!

— Не розумію, — признався Щерба. — Ви маєте на увазі...

— Так-так, французького генерала Тьєра бракує нам, — повторив поручик. — Такого, котрий би не побоявся встелити трупами вулиці Петрограда, як це у свій час зробив у Парижі генерал Тьєр. Бо Керенський цього не зробить. Керенський пігмей проти вашого Тьєра. Соціал-революціонер. Ха-ха! Базікало, а не вождь. Можете піти до міської думи, послухати, що там говорять.

«А й справді, чому не піти? — подумав Щерба. — Матиму уявлення про те зібрання».

Не пошкодував, що сюди потрапив. Ніхто з його товаришів у Львові не бачив такого комічного лицедійства, яке він тут застав. У президії думи сидять поважні пани й дами в елегантних вечірніх вбранинях, а серед них відома всій аристократичній верхівці столиці графиня Паніна. В цей неспокійний час 1917 року вона не злякалася петроградського демосу (так Щербі шепнув сусіда-депутат) і могла сміливо змішатися з натовпом демонстрантів або зійти на трибуну, щоб від імені жінок кликати братів-солдатів бити ворога до «переможного кінця».

Щерба був у нас свідком того, як повернулася думська делегація, що ходила на крейсер «Аврора», а слідом за нею делегація, яка мала обратися крізь більшовицьку облогу до Зимового палацу. Обидві делегації повернулися ні з чим.

Тоді на трибуну вискочив есер Биховський. Свою істеричну промову він закінчив закликом: усій думі перейти в Зимовий палац, щоб там або з честью загинути разом з Тимчасовим урядом, або перемогти.

Президія перешла до поіменного голосування. Графиня Паніна з гордо піднесеною головою перша зійшла на трибуну і серед загальної тиші усього залу, піднявши вгору свою маленьку, унизану перснями руку, урочисто, як присягу, проказала:

— Я, громадянка вільної Росії, цим заявляю, що готова піти до Зимового палацу і там умерти разом з Тимчасовим урядом. Якщо ж нас не пропустять до Зимового палацу.... — Голос її затримтів, вона безвольно опустила руку на плюпіт трибуни. — Якщо ж нас не пропустять, — повторила по паузі і раптом вигукнула: — То ми станемо перед гарматами, які стріляють у Зимовий палац, і нехай тоді більшовики розстрілюють Тимчасовий уряд разом з нами!

Після виступу графині Паніної голова взявся за список депутатів. На кожне виголошене прізвище відгукувались у залі урочистою фразою:

— Іду вмирати разом з Тимчасовим урядом!

Шістдесят два депутати зголосилися вмирати, чотирнадцять заявили, що йдуть до Ради робітничих депутатів, троє меншовиків-інтернаціоналістів утрималися від «умирання».

Як потім довідався Щерба, три фракції думи (есери, меншовики і кадети) не дійшли до Зимового палацу, їх затримав невеликий загін матросів.

Тої ж міті над містом пролунав гарматний залп крейсера «Аврора», він сповіщав про початок штурму Зимового палацу.

Дорогу до Зимового Щерба вгадував по рушничній та кулеметній стрілянині. Патрулів уже не було. Замість них на головну магістраль міста виходили менші й більші групи озброєних робітників. Почуття радісного збудження охопило Щербу. Ах, коли б могла увидіти Ванда, як він марширує поруч з озброєними робітниками. Щерба переноситься думкою у свою рідну домівку в Сяноці. Хоче уявити Ванду з малим Орестом на руках. Листи від неї були сповнені цікавих розповідей про мала. Ванда тішилася тим, що хлопець схожий на нього, не хворіє, певне, виросте таким же мужнім та хоробрим, як батько. Ці листи були для Щерби єдиною розрадою на фронті, вони допомагали йому переносити страшні злигодні війни.

Робітничий загін, у який влився Щерба, завернув за ріг вулиці й незабаром вийшов на широкий Невський проспект, слабо освітлений кількома ліхтарями. Шум бою було чути виразніше. Ще півсотні кроків швидкого маршу — і загін опинився на місці битви. Щерба не відставав від робітників, разом з ними пройшов під високою аркою у широкий палацовий двір, а коли почулася команда зайняти позицію перед стосами дров, став нахилющем пробиратися туди.

— Ти хто такий будеш? — спітив його чийсь голос.

Щерба обернувся. Перед ним стояв робітник з гвинтівкою в руці й пильно оглядав його з-під дашка кепки.

— Я здалека, — відповів Щерба. — Аж з Галичини.

Робітник з підошвою ковзнув очима по його одягу.

— Мабуть, шукаєш своїх? — Він кинув у бік темної будівлі палацу, у вікнах якого безперестанку спалахували вогні пострілів. — То ми тебе, пане, можемо провести до них.

— Ось моя легітимація, товариш, — мовив Щерба. — Я не з тих, що ви думаете.

Робітник освітив документ карбідovим ліхтариком, уважно розглянув його, а відтак попросив Щербу перекласти, про що там мовиться. Робітник нібито лишився задоволений, а проте пішов за порадою до гурту, коли ж повернувся, то разом з посвідченням передав Щербі й зарядженну гвинтівку.

— Якщо вмієш стріляти, то бери.

Щерба подякував, із знанням справи перевірив магазин, загнав патрон і, ляскнувши долонею по ложу гвинтівки, весело вигукнув:

— Я готовий, товариші!

Бійці поповзом добралися до барикади, що перегородила дорогу перед дверима палацу. По той бік дерев'яних колод заліг ворог. Юнкери сипали кулями з гвинтівок і кулеметів, тримали під вогнем темний простір двору.

Пролунала команда: «В атаку!»

Щерба кинувся вперед, перестрибнув дров'яний бар'єр, ударом багнета зшиб юнкера, приголомшивши прикладом другого і, підхопивши могутнє «урал», що вирвалося із сотень грудей, разом з іншими революційними солдатами вскочив досередину палацу.

— Мосьє Щерба! — раптом почув згори знайомий голос.

Щерба підняв голову і за десяток сходинок, серед юнкерського натовпу, що відступав нагору, безладно відстрілюючись, уздрів начальника патруля, колишнього студента Сорбонни, з револьвером у руці.

— Як це розуміти, мосьє? — перекрикуючи шум бою, питав поручик.— З погляду Гаагської конвенції як це називається?

— Звеліть своїм юнкерам здати зброю! — гукнув у відповідь Щерба.— Тоді я поясню, що це означає!

Над головою Щерби просвистіла куля. Він пригнувся, піdnіс до плеча ложе гвинтівки, натиснув на курок і в ту ж мить відчув, як друга поручикова куля обпекла йому ліву щоку.

«Лем дряпнув,— дійшло до його свідомості.— Зате я не дав маxу. Одним кадетом менше на світі стало».

Щерба не зважив на подряпину, підхоплений лавиною озброєних людей, кинувся вперед, біг, перескаючи через забитих, угому, аж поки не опинився на площадці другого поверху.

XI

«Коли самокатник привіз до Смольного повідомлення М. І. Подвойського про взяття Зимового палацу і про арешт Тимчасового уряду, Володимир Ілліч був у кімнаті Військово-революційного комітету.

Дізнавшись про перемогу, всі закричали «ура!», цей вигук підхопили сотні червоногвардійців, що юрмилися в коридорі та по сусідніх кімнатах.

За хвилину крики «ура!» вже долинали звідусюди, і ми вервечкою подалися по широкому, вкрай забитому людом коридору Смольного.

В залі засідань, у Смольному, збирається мітинг.

На трибуну підімається Володимир Ілліч. Все завмерло.

— Ленін... — полинуло тихцем по залу.

— Володимир Ілліч! — почувся чийсь палкий вигук. А хтось крикнув голосно-голосно:

— Ур-ра-а-а! — і кинув угому свою солдатську шапку.

«Ура!» — загриміло, полинуло могутнім крилом, закрутилось, перелилося в нестремну бурю оплесків.

Заклавши руки в кишені, ледь-ледь піднявши голову, Ленінуважно розглядав до краю переповнений зал. Приглядався, начеб щось підраховував, зважував, визначав. Так, переможемо ось із ними, з цими полум'яними людьми, що рвуться до бою і готові віддати життя за справу робітничого класу!..

Та він уже незадоволений. Махає руками, виявляє нетерпеливість.

«Що це ви там? Покричали, і досить...» — виказує вся його зовнішність.

Енергійно й нетерпляче махнув рукою, навіть крикнув, прикладивши трубкою долоню до рота: «Годі вже! Оглянувся на президію: що це, мовляв, за безладдя у вас таке? I заговорив.

Усе стихло, змовкло, завмерло»¹.

Серед тих, хто слухав Леніна, був і Михайло Щерба. Стоячи під вікном, впівоберта до залу, мав змогу спостерігати, який вплив мали Ленінові слова на революційних робітників та солдатів. Не зводячи очей зі свого вождя, люди напружено слухали його і раз у раз, ніби п'яніючи від щастя й збудження, вибухали радісним «урал», підкидали вгору шапки, били у важкі мозолясті долоні. В ці хвилини величезний зал уявлявся Щербі отим дев'ятим валом революції, про котрий він мріяв, коли сидів у задушній катівні коменданта Скалки, коли виступав у підпліллі перед робітництвом, коли вів потаємні розмови з солдатами в окопах. Таким, саме таким має бути апофеоз революції. Спершу буде останній штурм ворожої твердині, буде остаточна перемога, а потім суворі переможці, не випускаючи з рук зброї, зійдуться на велике віче і разом із своїм вождем святкуватимуть перемогу.

Щерба не відривав погляду від промовця і, слухаючи його, снував свою думки. З глибокою відрадою усвідомлював: найбільші, наймогутніші велети світу не мали в народі такої шани й любові, яку мав Ленін. Це був справжній духовний вождь свого народу.

Пробував Щерба уявити власну бесіду з Володимиром Іллічем, якби пощастило з ним зустрітися. Не був певний, що Ленін застанеться задоволений з того, що він, революціонер Щерба, зробив у себе на австро-німецькому фронті. Відчував відповідальність за все, що там діється. Тож при зустрічі з Леніним у Берні 1914 року він добровільно зголосився поширювати Маніфест проти війни. А що конкретного, Михайле, зроби ти для наближення революції в Галичині?

«Ну, що міг, те зробив,— виправдовувався Щерба перед собою.— Стіни сяноцької військової казарми могли б багато чого розповісти, коли б вони могли говорити. За те ѿ ланці на руки заробив, і тортур у Скалки зазнав. Та ѿ у шанцях лишило по собі деякий слід: австрійське жовнірство вже не те слухняне бидло, яким воно вступило у війну три роки тому, австрійський жовнір уже дещо метикує, він почав догадуватися, де його справжній ворог...»

Після мітингу Щерба спробував було пробитися до Леніна або хоча б перепинити його в коридорі, але це йому не вдалося. Таке бажання — бодай словом перекинутися з Володимиром Іллічем — було не в одного лише Щерби. Живий людський мур загородив Михайлова дорогу.

Коли в коридорі стало трохи вільніше й він подався до кабінету Леніна, перед ним став озброєний робітник. Він хоч і переглянув червонохресне посвідчення і зрозумів, що перед ним поважний чужоземець, проте з докором у голосі мовив.

— Мали б совість, шановний! Хіба не бачили, як він утомився? Дайте хоч передихнути чоловікові. Нас із вами багато, а він один.

Щерба визнав слушним зауваження вартового: була пізня пора, геть уже за третю ночі, і Ленінові справді треба було відпочити перед новим трудовим днем, першим днем нової ери. Пішов широким

¹ Уривок з книги В. Д. Бонч-Бруевича «Спогади про Леніна».

коридором, усе ще переповненим озброєними людьми в робітничих пальтах, у сірих шинелях і чорних матроських бушлатах. Одні входили, інші виходили, чулися притищені командирські накази, шикувалися й кудись поспішали бойові червоногвардійські наряди. Декотрі з бійців, певно, до краю стомлені недавнім боєм, шукали собі місця під стіною або вже куняли, присівши навпочіпки, проте не випускаючи зброї з рук.

Щерба теж подумав про нічліг. Глянув на кишенський годинник. Без п'яти хвилин четверта, пора б десь притулитися до ранку. Він не знов нікого в цьому великому місті, йому нікуди було йти в таку годину, тож зважився й собі десь тут примоститися. Знайшов місце під високою білою колоною, застелив долівку двома газетами, що його купив учора на вокзалі, присів, прихилився спиною до колони. У всьому тілі страшенно втома. Чого тільки не пережив він за останню добу! Помацав рукою підряпину від офіцерської кулі. Пусте! Могло б кінчитися гірше, якби з офіцера був меткіший стрілець.

— Воно, видно, й справді світ перевернувся, коли й тебе сюди біда загнала,— почув він зненацька глумливий голос сусіда-солдата, що напівлежав обіч нього, смачно попахуючи цигаркою.— Як це ти до нас прибився? Бойшся чогось своїх, чи як? Чи, може, з арешту викрутися? Бо, кажуть, не всіх міністрів у Зимовому скопили. Керенський, кажуть, на волі. Прикрутили йому хвоста в Пітері, так він, ірод, буцімто на фронт метнувся за підмогою. Не кається, сучий син,— гомонів балакучий солдат, все ще з підозрою оглядаючи Щербу.

«Одяг мій вводить людей в оману»,— подумалось Щербі. Він повернув голову до співрозмовника — літнього, з рудуватим, давно не голеним підборіддям солдата, всміхнувся:

— Ви з якого фронту?

— З Північного,— не вельми охоче одбуркнув солдат.

— А я з Південно-Західного, товаришу.

— «Товаришу»? — знизав солдат плечима.— Свій, чи що? Нащо ж тоді було скидати шинелю? Поміняв на буржуйське хутро? Стривай, чоловіче, а гвинтівка де твоя?

— Гвинтівка?

— Еге ж!

Щерба ніби замішався, не знайшовся у першу хвилину на відповідь. Довга історія — розповідати чужій людині про себе.

— Де гвинтівка, питаю! — не відставав солдат. Його широке селянське обличчя мінялося, із доброго робилося дедалі похмурішим.— Хто ж ти будеш без гвинтівки, питаю? Може, дезертир, а може...— Він не доказав і, сам дивуючись зі свого несподіваного припущення, гукнув до людей, що проходили мимо: — Гей, братці! Чи не шпигуна я ось піймав! — у ту ж мить скопив гвинтівку, наставив у груди Щербі.— Признавайся, за товаришем Леніним прийшов панtrувати? Признавайся!

Щерба затерп. А най тобі лихо! Отак по-дурному й пропасті можна. Гарячий люд, вогнем дихає на все, що бодай чим-небудь

буржуя нагадує. На щастя, до гурту підійшов комісар у шкіряній куртці.

— Революційний порядок забороняє чинити самосуд! — сказав владно, відводячи від Щерби солдатову гвинтівку.— Затям це собі назавжди, товариш! — А тоді до Михайла: — Документ!

Щерба дістав з внутрішньої кишені папірець і разом з червонохресним посвідченням подав комісарові.

Папірець одразу заспокоїв гарячих. Сам товариш Подвойський, голова воєнки, власноруч потверджував, що «тов. М. Щерба здав після штурму Зимового гвинтівку і тепер направляється до Смольного у службових справах».

Прочитана вголос довідка справила належне враження. Бійцям зразу ніби одлягло від серця, заусміхалися, начеб вибачаючись, до Щерби ніяково й привітно: то ж таки добре, коли перед тобою не ворог, а друг.

XII

Неділя. Вільний від роботи на фабриці день. Мати подалася до церкви, пішла, як вона каже, замолювати гріхи, а він, засунувши зсередини сінешні двері, узявся за малювання. Розгорнувши на чистій сторінці невеличкий альбом, присунув близче до столу кінець довгої лави, сперся ліктями на стіл, вступився очима в замуровану морозом шибку. Не поспішав брати олівець. Занадто складне завдання дав йому Пьюнтек. Вірніше, не Пьюнтек, а сам Щерба. «...Революційний селянин на великій Україні розправляє могучі плечі, зганяє з землі панів,— писав він між рядками архікнязової поезії.— Більшовики ділять панську землю між бідними селянами. Най знають про се наші люди, бідні форналі, дідичеві наймити, най знають про земельну політику більшовиків усі села, і не тільки Сяноччини, а й усього Підкарпатського краю, усієї Лемківщини. Поміркуйте над цим, Єжи. Приклад російської революції повинен стати в пригоді нашим лемкам».

«Подумай над цим, Іванку, фантазії в тебе не забракне». А що, як забракне, товариш Пьюнтек? Не годен я навіть уявити собі, як можна дідича Новака зігнати з землі, коли у нього під рукою і цісарське військо, і жандарми з комендантром Скалкою. То, виходить, треба, як у Росії, поквитатися спершу з імператором, а тоді братися за сяноцьких дуків.

Суханя підвівся, пройшовсь хатиною, неголосно застівав, заклавши за голову руки:

Вершком, шугай, вершком, а я піду стежком,
Там ми ся зійдеме под зеленим вершком!
Вершком, шугай, вершком, а я піду крайом,
Там ми ся зійдеме под зеленим гайом!

Цієї пісні вони не раз співали з Василем, піdnімаючись угورу, аж поки не доходили до найвищого гірського вершка, звідки могли милуватися і широкою долиною Сяну, і містом Сяноком з його

сірим князівським замком на горі. Де ти тепер, друже Василю? Що поробляєш без мене? Твій неньо похвалився нам, що повернешся до нас у гори разом з революцією. Але Пьонtek енергійно тому заперечив: «Сама революція, газдо Іване, до нас не прийде. Мусимо й ми про се подбати!»

— Ну, діду-Морозе, благослови! — звернувся Суханя до тих морозяних візерунків на шибках, за якими (Суханя це переконання проніс у своїй душі з дитячих літ!) ховався від людей майстер невидимого пензля, таємничий химерник-маляр.

Провів олівець на папері горизонтальну лінію, намалював угорі кільце сонця, праворуч по лінії накреслив контури струнких тополь. А що ж далі? Відклав олівець, сперся головою на долоні, заплюшив очі.

Ну-ну, Іванку, стули міцніше повіки. Згадай той трагічний епізод напровесні 1915 року, що приголомшив і схвилював усе село. Приглянися пильніше, чи видиш ти під лісом, на горбі, стару сосну з витягнутими убік оголеними конарами, на яких ти з пастухами любив гайдатися? Тихо-тихо, Іванку. Зараз тут відбудеться найстрашніше. Стара, але ще міцна сосна всхне після того, як на її конарі повісять невинну людину. За наказом полковника Осипова ввозд російських солдатів веде на страту чесного, найсправедливішого в селі газду Покуту. Але позирай, позирай пильніше Іванку! Ті два солдати — Остап та Іван, — що квартирували в Юрковичів, відмовились накинути петлю на шию Покуту...

Суханя розплющив очі, знову взявся за олівець. Ось перші контури на папері. Чи таким був Остап, коли не взяв од офіцера мотузки? «Смію запевнити вас, ваше благородіє, що ми з Іваном не займаємося цією професією». — «Мовчати, хохлацька мордо!» — крикнув офіцер і по цьому слові вдарив Остапа мотузям по голові. Широкоплечий, головатий Остап, мужній і хоробрій, — таким запам'ятався він усьому селу, таким виходить він зараз з-під олівця Сухані. Лем замість гвинтівки дає Іван йому до рук велику дряпасту мітлу. Ах, як звивається панство під тією мітлою! Граffi, князі, дуки і лихварі, як бур'ян, як сміття, катяться по рівному степу ген-ген аж до моря...

Перший шкіц готовий! Суханя скоплюється зі стільця, змахує руками, куйовдить волосся. Немає меж його радості! Скільки днів — і за роботою на фабриці, і вночі — намагався він щось придумати, сушив марно голову, та варто було з'явитися перед очі мужньому Остапові...

Так, тепер він вірить у те, що його майбутній малюнок справить на людей враження. «Хай живе революція!» — кликатиме він, і люди захочуть скористатися з досвіду росіян.

Суханя підійшов упритул до вікна і, ніби граючись з дідом-Морозом, провів пальцем по замурованій сніgom шибці, нарисував у профіль голову велетня солдата у високій шапці.

— От ви, Остапе, і покажете нашим людям, що мають робити зі своїми панами!

У сінечніх дверях закалатала клямка. В одну мить Іван підскочив до стола, скопив альбом, згріб у долоню олівець і гумку, по дорозі

до сіней розтер на шибці рисунок: як досвідчений підпільник, він не залишав за собою ніяких слідів. Заховавши у сінях альбом з олівцями, підійшов до дверей і, не питаючи, відсунув дерев'яний засув.

Закутана у велику теплу хустку поверх сіряка, перед ним стояла мати і зволоженими від морозного вітру очима усміхалася до нього.

— Юж помолилися, мамо? — трохи насмішкувато, але лагідно спитав син, пропускаючи матір повз себе.

Він бере її під лікоть, щоб провести через темні сіни, відчиняє скрипучі хатні двері.

— Ох, коби не твоя хустка,— мовить вона, скидаючи її з плечей,— закоцюбра б я в дорозі. Бо то ж і січе, бо то ж і морозяка! І як вони там, небораки, по тих ямах у таку стужу сидять? Боже, боже. А все через той гонор цісарів наших...

Але й шанці з небораками-жовнірами, і гоноровиті цісарі на тронах — усі вони десь далеко звідси, а куплена сином шерстяна, на всі плечі, барвиста хустка осьдечки, в її руках, і Марина легко перекидається думкою до неї, розглядає її так і сяк, струшує та промовляє:

— Усі заздрять, що мам таку обнову. Що вже багацькі дівки, а й ті не зводили з неї очей.

— Та то вам так здалося, мамо. Таких хусток чимало на селі. І в сусідів наших, у тети Катерини...

— Що ж ти рівняєш мене до Катерини. Катерина — багацького роду. Вона ще з посагом принесла таку хустку. А я, коли б не твої заробітки на фабриці...

Стукіт об долівку припинив її мову. Оглянулась, побачила долі, коло синового чобота, невелике чорне пуделечко, воно, певне, вислизнуло з кишені сіряка, коли Іванко допомагав їй роздягатися.

— Татова табакерка? — піднімаючи її, дивувався син.— Ви брали її до церкви? А для чого, мамо?

Щоб не дивитися синові в вічі, мати заходилася складати хустку і лише потім, як занурилася у скриню головою, призналася, що тримала те чорне пуделечко у лівій руці усю службу божу, хотіла-бо таким чином бути близче до тата.

— Він же, сердега, нагло помер від тих італійських канонів,— пояснила Марина,— не встиг навіть подумати про бога. То я хотіла б його гріхи замолити перед всевишнім.

— Ех, мамо, мамо,— сумно зітхнув Іван.

Табакерка лежала на його долоні — чорна, бліскуча, з ледь помітним, майже стертым золотим вензелем на покришці. Вона була нерозлучною подругою не лише батька, але й діда, і прадіда... Вона переходила від роду до роду і, якщо вірити батьковим словам, потрапила до першого Сухані ще за часів Богдана Хмельницького, саме тоді, коли таємні гетьманські посланці пробиралися на далеку Лемківщину, щоб тут вербувати добровольців у повстанську козацьку армію. Довкола цієї табакерки кожне покоління Сухань творило свої легенди, та основна з них завжди лишалася незмінною: з цієї

лакованої табакерки нюхав табаку сам король Сигізмунд, потім вона потрапила до рук польського повстанця Костки Наперського, від нього до лемківського ватажка збойників Онуфрія Юрківа, а відтак до його бойового побратима Стефана Сухані.

У родині Сухань гордилися цією історичною реліквією і, хоч жили дуже бідно, не віддали її в сяноцький музей, де за неї було обіцяно кількасот крон. Сам батько не раз хвалився у колі поважних газд:

«Ви маєте і ґрунти, і худобу, а я, мосьпане, мам гонор, я мам те, що вартіш за всі ваші багатства!»

А синові якось признається:

«Збойників зараз немає, але ми ще дочекаємося їх і оте панство з сяноцьких кам'яниць таки викуримо, як викурював їх Онуфрій Юрків. Лем би його табакерки не позбутися».

Син не вірив у чудодійність табакерки, навпаки, всі її тимчасові власники завжди потрапляли в біду і кінчали своє життя трагічно: Костку Наперського шляхта посадила в Krakovі на палю, Онуфрія Юрківа четвертували після придушення повстання в Сяноці, австрійського ландштурміста Суханю привалило кам'яною брилою на італійському фронті,— а проте задля доброї пам'яті свого вітця син порадив мамі не виносити табакерки з хати і... («най мама вибачить мені!») не молитися за того, хто вбив їхнього неня.

— А най би за нього сам люцифер молився,— відповіла мати, та враз, певне, злякавшись свого проклону, повернулася до образів на стіні, перехрестилася, вклонилась діві Марії.— Прости мя, свята Богородице...

Син доброзичливо, без глуму засміявся:

— Але ж єгомость не є люцифер, а він ниньки, напевно, молився за Карла Первого?

— Єгомость мусив молитися, бо він на службі, сину, а я молилася за жовнірів, за тих неборак, котрих обидва цісарська у зимних шанцях уже три роки тримають.

— Мамо! — син обняв її, притулився щокою до щоки.

XIII

Довга зимова ніч. Годинник на стіні пробив першу. Крім Йосипа, що стоїть зараз на варті під грушою, діти на печі вгомонилися. Вони довго відмовлялися спати, боялися, що, як прокинуться вранці, тата вже не буде дома: поїде на далекі позиції брататися з москалями. Батько жартував, звичайно: за братання на позиціях жовнірів розстрілюють, та про це знає лем Катерина, а діти най собі гадають, що їхній батько не іде вбивати, а іде миритися, кінчати війну. Це могла б засвідчити і нова легітимація, яку видав Іванович начальник у Сяноці. В ній мовиться, що ландштурміст Іван Юркович має прибути до Києва і там звернутися до цісарсько-королівського коменданта для відрядження у військову частину.

Іван був вельми здивований з такої легітимації — таж Київ за двісті кілометрів на схід від австрійських позицій, то як могли

війська так швидко проскочити вперед, коли ще у січні оголошено було про замирення з росіянами?

— То робота Центральної ради,— шепнув Іванові Пьонтек, який добре зновся на таких таємничих справах.— Українська буржуазія покликала собі німців на поміч, бо сама неспроможна упоратися з народом.

Катерина ніяк не годна заснути. Не до сну її зараз, коли обіч, на лаві, стоїть споряджений у дорогу Іванів військовий ранець. Та й те, задля чого зібралися у ванькирчику старі газди, не дає спати, тривожить її серце. Ще звечора як відносила ім лампу, нагадала людям, про що мають найперше писати. Най би Ленін, як він уже такий моцний, прийшов зі своїми людьми і сюди, до Карпат, та й заходився ділти панське добро між людей. Гори і ліси, рільна земля і пасовиська — то все мусить перейти до громади. Хай би діти не мерзли зими на холодній печі. Пани їдять пампушки, а бідним хлопам хоч би чорного хліба до переднівку вистачило. Бо хіба прогодує тебе, газдине, і твоїх дітей тога порита шанцями, пісна камениста земля? Підростуть діти — й ділти вже не буде чого, стрічки землі такі вузенькі стали, що й горобчик, не підлітаючи, легко їх перескочить.

Катерина повернулася на спину, заклада за потилицю руки. Здригнулася, коли годинник над головою вдарив пів на другу. Так, так, серце чує біду. Бо вже не завтра, а ниньки, по обіді, настане той гіркий час розлуки, коли її очі пересохнуть, щоб розлитися повінню сліз по його від'їзді, коли вона залишиться сама на цьому осиротілому ліжку.

«Ах, Іване, Іване, чи втогди, як стояли-сьмо на високому мості над Сяном, про таке щастя ми собі гадали? Таж усе наше життя пробіжить в розлуці. І знову самотою потягнуться дні й ночі... І ні кому тебе, Касько, пожалувати, ні кому пригорнути. Ніби та нещасна вдовиця. Та слава богові, що хоч увечері по тяжкій роботі є кого за вечерею згадати, а як поштар принесе листа — сказати дітям: питає тато, чи слухається мама!»

Думки легкі, іх не втримаєш на місці. Вже вони перелетіли за село, у панський фільварок. О, вона там у мріях не одна! Чи не все село ділить-переділяє панські обороги. Велика долина над Сяном могла б ощасливити не одного безземельного газду. Ото була б людям паска, ото б ударили в дзвони, коли б пана Новака виводили за Сяй!

Пригадує себе Катерина серед панського двору, перед бундючним управителем у жовтій камізельці. Принесла останнього ринського¹ за корову, що перешла фосу у лісі. «Щоб ви подавилися моїм ринським», — сказала. А він блиснув очима, обізвав поганим словом, замірився канчуком, але не вдарив. Певно, блиск її очей був пекучий за його гнів. Догадався песячий син, що жовнірська жона може зіпсувати їому камізельку тими вилами залізними, що стояли обіч.

¹ Австрійська монета вартістю один карбованець.

А Ілько Покута так і не дочекався тої справедливої революції зі Сходу. Дивує лем одне: один росіянин звелів повісити невинного газду Ілька, а другий, коби не шанці, коби його сюди постили, роздав би людям усі панські маєтки, а за бідного Покуту, як сказав йй Іван, зітнув би голову полковникові. І що то за чоловік той Ленін? І яке, о людоњки, в нього серце, що на всіх бідних вистачає?

Цокнула клямка, рипнули сінешні, а потім хатні двері. Катерина підняла з подушки голову.

— Мамо,— озвався Йосип,— я юж так змерз...

— А ти лягай спати,— відповіла вона.— У таку пору жандарі теж сілять. Лізь на піч, сину.

Катерина чула, як роззувався хлопець, як мостиився навпомацки коло дітей на печі, як, нарешті, стих. Заснула б і вона, якби хто відігнав од неї тривожні думки. З того часу, як у Росії піднялася революція і люди в селі почали нишком, всупереч церковному казанню егомостя, виглядати зі Сходу свіжих новин, з той днини, як у селі потай од війта та його вірних псів пішло по людських дворах оте писання із смішним малюнком проти багачів, Катерина вже не боялася за сина, не вірила новому ксьондзові, який сподівався налякати її материнське серце не тільки страхіттям революції, а й тим, що москалі з її Василя зроблять такого перевертня, такого лютого яничара, якого не було навіть при нехристах-турках!

Катерина на те ксьондзове пророкування мовила собі: не вір Касько, не може того бути, щоб твій син зрікся свого роду, щоб він відцурався всього того, що ти йому вклала у саме серце.

«Василю, Василю, чи ти чуеш мене?» — зверталася вона до сина подумки.

«Чую, чую, мамо! Лем дайте руку, я проведу вас до порога. Оті верети на вікнах...»

«То від тих псів жандармських повісила. Тато зібрав у ванькирчику декотрих старих газд. Пишуть листа Ленінові. Сподіваються, що в Києві близче до того чоловіка, звідтам легше передати йому наші благання».

«Я тепер, мамо, допомагаю Ленінові панську землю ділити. Виділи-сьте оте смішне малювання? У нас тут уже чиста земля, усіх дідичів, як поганський бур'ян, спололи, вибрали з ґрунту. І вимели, мамо!»

«Куди ж то?»

«До моря. Іх не жаль. За всі наші муки відплатили. А тепер перескочимо гори, обійдемо Львів. Там же ваш Карло розсівся. Він си гадає, що ми його не зборемо. Збороли Миколу, то зборемо й Карла!»

«Ох, коби-то бог дав».

«Ми вже за Збручем, мамо! Видите рівнину? То наш степ. Аж до самого моря покотився. Тут, мамо, легко ходити. Ні одного горбочка».

«А говорив, говорив мені твій тато. У нього десь там позиції на Сході...»

«Цсс... Видите того чоловіка? Голова аж під хмарами. То він

і є. Семимильними кроками обходить свій край. Перевіряє, чи справедливо поділив-єм землю».

«Ленін?»

«Кличте його «товариш Ленін».

Катерина хотіла заперечити синові, вона навіть Пьонтека не осмілоється так називати, та Василя вже не було коло неї, він так само легко щез, як і з'явився...

«День добрний», — озвався до неї той, хто допіру торкався головою хмар.

Не повірила своїм очам. Перед нею стояв той, про котрого довгими зимовими вечорами любив розповідати сусідам її Іван. Звичайний собі, просто зодягнений чоловік, у чорному пальті й кепці, лем у теплих очах світиться незвичайна ласкавість.

«То ви будете Василевою мамою?» — спитав.

«Ая¹, ая, товаришу Ленін. Ще в п'ятнадцятому році подався з Гніздуром на Львів».

«Маєте, Катерино, доброго сина. Не натішуся ним».

«О, то слава богу. А тутешній ксьондз застидав мене з амвона, поклявся на евангелії, що Василя у Росії на яничара перекрутять».

«Не вірте, Катерино. То царі воліли з таких хлопців робити собі яничарів, а революція потребує чесних...»

Скрип дверей з ванькирчика обірвав Катеринин сон — лист, певно, готовий, люди розходилися.

Катерина обхопила долонями лице, аж застогнала з жалю. Боже миць, така солодка бесіда обірвалася. Вона знала, що був лише сон, а проте так хотілося їй, щоб Ленін мовив ще якесь добре слово про її сина.

Тихо, щоб не будити дітей, люди одягали кожухи й виходили з хати.

XIV

Весняні велиководні вакації. Школа порожніє. Пустка в гуртожитку. Всі до одного учні роз'їжджаються по своїх домівках.

А ти, Юрковичу, куди?

Я сам собі здивувався, що таке мені спало на думку: їду на Азовське море, до Бердянська! Так-так, до своїх «милих» земляків-галичан. До тих самих, котрі два роки тому в запалі чорносотенного «патріотизму» викинули мене серед зими на вулицю. О, цього я їм ніколи не забуду! За те лем, що я тріщечки покпив з царя, вони ладні були на шматки мене роздерти. «Падай до ніг, падай, падай!» — ніби той бугай на шкільній фермі, ревів отець Василій. А я затяvся і не падав. Я вірив у нашу силу, що вона таки приайде і зборе вас, царських посіпак, і що настане той справедливий день, коли вам, як сказав учитель Циков, відплатять по заслугах. Я наперед тішився із зустрічі з земляками. Яка то вона буде після того, як вони опинилися над розбитим коритом? Я хотів глянути Гніздуріві у вічі

¹ А я — так.

й спитати: ну, так чия зверху? Де ваш цар-батечко, котрому ви збиралися ціле життя служити? А патлатого отця наставника, бігме, схоплю, як цапа, за бороду і крикну: «Падай, падай до ніг!»

Мій завзятий настрій трохи підупав після прощання з Циковим.

— До Бердянська, Юрковичу, ідете? — спитав учитель.— Щось незрозуміле там діється. Учора я довідався, нібіто бердянська Рада звільнила з-під арешту сто дванадцять контрреволюційних офіцерів.

— Як це звільнила?! — вигукнули ми з Олексієм.

— А так,— розвів руками Петро Михайлович.— Начебто на чесне слово повірили їм.

— Контрі повірили? — обурювався Олексій.

— Виходить, що так. Повірили. Я сам над цим думав. Чого ж не повірити, коли люди каються, дають чесне слово...

— Ale ж це не люди,— запротестував Олексій.— Хіба людина мій колишній хазяїн? То справжня звірина, тільки що в людській подобі. I син, гімназист Сашко, у нього вдається. Пішов добровільно до гайдамаків. Може, серед тих офіцерів, що їх у Бердянську випустили на волю, і Окунів син.

— Може, й він,— згодився Циков.

— Тоді й я з Юрковичем іду! — оголосив рішуче Олексій.— Ідемо удвох, Василю. Я здалека пізнаю його i...

— I що? — ледь-ледь усміхнувся Циков.

— Я зчиню такий галас, такий крик! — Обуренню Олексія не було меж.— Я скажу бердянській Раді: «Кого ви, товариши, випустили? Сашка Окунія? Та він же гірший за батька!..»

— Не гарячкуй, хлопче. Чого ти гадаєш, що Окунів син у Бердянську? Там же царська офіцерня, втікачі з півночі, а Окунів гайдамака до Центральної ради тулились, певне, у Києві зараз. Та й бердянські товариши, мабуть уже отямiliся, зрозуміли свою помилку і знову посадили офіцерів під арешт...

— Посадили під арешт! — засміявся Олексій.— Вибачте мені, Петре Михайловичу, але вдруге звір не піде у ту саму пастку, з котрої йому вдалося вирватись.

По цій відвертій бесіді ми попрощалися з учителем. Петро Михайлович порадив мені бути тактовним з земляками, не дорікати ім старими гріхами, не висміювати, а навпаки, допомогти правильно зорієнтуватися.

— Bo вони вже, напевно, не ті, що були два роки тому,— сказав Циков i, як рівному потиснув мені руку.

* * *

Море! Незвідане, таємничe, вічно рухливе, привабливе і чарівне. Я пішов на його берег просто з вокзалу, бо поїзд прибув до Бердянська близько сьомої ранку, коли в «Галицко-руssком приюті» тільки-но прокидалися зі сну. Поки земляки поснідають, я хотів зустрітися з морем, якого ніколи не видів таким, як тепер, бо у той мій приїзд на зимові вакації воно лежало переді мною, вкрите кригою.

У першу мить море вразило мене. Широке водяне безмежжя ген-ген аж до сизого обрію грало під ранковим сонцем, виблискувало срібною лускою, погойдувалося, тихо шелестіло хвильками об берег. Це було велике, незагненне диво! І розум, і серце схилялися перед його красою.

Якийсь час я стояв так, зачарований і разом з тим знічений, безвільний, ладен здатись у полон цій нерозгаданій силі, простояти тут до самого вечора, а від вечора до ранку, але шум паровоза відірвав мене од цього mrійливого, солодкого споглядання. Я оглянувся. За невеликою кам'яною дамбою вздовж берега рухався в напрямку порту довгий товарний ешелон, навантажений якимись деталями розібраних машин. Я тоді не міг припустити, що не мине і півдня, як цей самий поїзд по дорозі назад, з порту, стане для мене рятівним ковчевгом від смерті, і тому байдуже ковзнув очима по чорному локомотиву, не звернув уваги й на машиніста, що виглядав з віконця. Шум поїзда лем нагадав мені, що пора прощатися з морем, бо, певне, «галицько-руssкі воспитанники» вже поснідали і беруться до діла. Я махнув кепкою на прощання морю, востаннє окинув оком усіяній сонячними блискітками водяний простір і рушив, несучи в грудях якийсь непевний душевний щем.

Гніздura я застав дома, у тому ж тридцять п'ятому номері колишньої «Европейской гостиницы». Тримаючи у руці дзеркало, він стояв посеред кімнати й уважно розглядав себе, а може, милувався русявими вусиками, що ледь-ледь позначились на верхній губі. За неповні два роки, відколи ми востаннє у цій кімнатці виділися, Гніздур підріс, змужнів, поширшав у плечах — формена гімназична куртка стала йому тісною, а рукави закороткі. Моя несподівана поява так його вразила, що він, розкривши рота, якийсь час стояв мовчки, кліпав безтямно очима і аж у другу мить кинувся мене обнімати.

— Василю, звідки ти тут узяvся? — заговорив він нарешті схвильовано. — Живий, здоровий, не придушила тебе революція? Чи, може, ти іхнім комісаром став? А у нас тут що робиться!

І, не даючи мені й слова вставити, посипав новинами: що Совдепи (так Гніздур називав Ради депутатів) спершу з гімназії, а потім і з реального та комерційного училищ прогнали священиків, що обурені учні оголосили страйк і що зараз Совдепи мудрють над тим, як би створити едину середню школу тільки для пролетарського елемента.

— Щоправда, — закінчив свою тираду Гніздур, — нас, експлуатааторів, досі ще не потопили в морі. Хоч ми вже й не вважаємося підопічними великої княжни Тетяни, нашому притулку видають і пализо, і пайок, і навіть агітацію з пропагандою.

Я ні добрав, що він розуміє під словами «агітація з пропагандою», Гніздур охоче мені пояснив: Совдепи час від часу присилають до них когось із своїх ораторів, і ті, обливаючись потом, намагаються втовкмати в іхні голови свою богопротивну ідеологію.

— І що з того виходить? — запитав я.

— А нич, Василечку. Вони клепають і клепають язиками, а ми мовчимо. — Гніздур запропонував мені сісти, а сам пройшовся по

кімнатці, виглянув крізь відчинене вікно на вулицю і, як мені здалося, наставив вухо до якихось звуків.— У нас, Василечку, своє на думці. Сказати? Днями мають тут бути дроздовці. З румунського фронту на Дон іде маршем кінний полк. А Совдепія цього не відає. Вони агітують, а ми мовчки чекаємо своїх.— Гніздур виструнчився і, блиснувши очима, показав рукою на плече.— Офіцерські погончики сняться. Може бути, що моя мрія незабаром збудеться! Поміркуй тильки: простого столяра син в офіцерських погонах! Отака революція мені, Василю, імпонує!

Я поцікавився, до якої партії Гніздур належить, і почув відверту відповідь:

— Ми всі тут монархісти. Інакше, Василю, й бути не може. Раніше я не цікавився політикою. Мене вчили, одягали, обіцяли царським слугою зробити, і я жив, як у бога за пазухою. За нас усіх отець Василій піклувався. А тепер що? Пролетарієм хочуть зробити, намовляють, щоб я пішов на завод працювати, і за те обіцяють по фунту чорного хліба видавати. Ні, від такої революції я категорично відмовляюся.

— Панувати, Сергію, хочеш?

— А чом би й ні? Такий закон природи: хто зверху, той панує.

— А рідний край, а гори наші, що лишилися в австрійській неволі, а мама?

Гніздур нахмурився, кинув дзеркало на ліжко, підійшов до відчиненого вікна і, зірвавши з гіллячки свіжий пуп'янок, почав нервово м'яти його.

— Не кажи мені, Василю, про все це. Більшовицькі сентименти зараз ні до чого.

— Зрікся всього рідного?

— Я не зрікався.— Гніздур рвучко повернувся до мене.— І взагалі, ти мені не прокурор! Чого приїхав? Дорікати?

— А я не вірю, що ти міг таким підлімстати. Не може бути, щоб твоя душа отак збайдужила до всього рідного. Признайся, невже наші гори тобі не сняться?

— А я не цікавлюся тими горами,— відрізав Гніздур.— Шо мені ті гори, коли я міг би мати Невський проспект, якби не революція. Дай мені боже сісти у сідло, і я шаблею прорубаю собі вікно до щастя!

— Отакий ти, Сергію?

Він узявся в боки, став у зухвалій позі проти мене.

— Що, не подобається моя програма?

— Звичайна яничарська, Сергію.

— Називай, як хочеш.

Так от для чого я прибув до Бердянська! Щоб вислуховувати мрії цього мерзеннego запроданця. Таж переді мною стояла справжня контра, один з тих гімназистиків, до котрих належав і Окунів Сашко. Давиденко — той напевно всадив би кулю цьому перевертню, мені ж це не під силу було зробити, хоч рука в кишенні лежала на револьвері. Щось іще зв'язувало мене з Гніздуром, і не лем давня наша дружба, а й те, певно, що я мав перед очима його бідну,

згорьовану матір і що наші мами жили по сусіству, як сестри, у дружбі між собою.

Раптом мені спало на думку попередити місцеву Раду депутатів про змову проти них.

— Ось що, Сергію,— сказав я, беручись за кепку,— тепер мені ясно: нашій дружбі пришов кінець. Я постараюсь, щоб ти не досяг своєї чорної мети.

Гніздур, очевидно, зрозумів мій намір, бо одним стрибком загородив мені двері. Я видів, як зблідо його лице, як затіпалась нижня губа, а в очах замиготіли злі жовтасті світлячки.

— Ти хочеш донести на мене?

У цю мить я ненавидів його найбільшою в світі зненавистю і тому без вагання відповів:

— Не донести, а сказати правду. Най знають чесні люди, хто ви такі.

Стиснувши кулаки, Гніздур став насуватися на мене.

— Більшовицький ти комісаре,— засичав він,— та я тебе...

Як я зважився на це, сам не знаю, але, відскочивши від Гніздура, вихопив з кишенні револьвер:

— Ну от, Сергію. Я знат, до кого їду, тому й захопив оцю штучку.

Невисока, у синій довгій сукні, худорлява жінка з енергійним лицем і пишним світлим волоссям, притримуючи кінець газового шарфа, легкою ходою зійшла на трибуну і, перше ніж мовити слово, спинилася уважним поглядом на аудиторії, оглянула її, оцінюючи. Великий зал ідалні був заповнений юнаками, три сотні пар очей з цікавістю і подивом стежили за нею. За одним із передніх столиків, під великим різьбленим розп'яттям на стіні, сидів чорнобородий чоловік у чорній рясі, з золотим хрестом на грудях, очевидно, той самий піп, на котрого їй радили звернути особливу увагу. І ще примітила, що ті два юнаки, котрі зайшли до залу після неї, чомусь привернули увагу всіх присутніх. Один з них, русявий, у гімназичній формі, з напруженим чи, може, переляканим лицем, ішов попереду, другий — у простій бобриковій куртці, білявий, з обвітреним обличчям, ступав слідом за ним, тримаючи руку у кишенні куртки. Уесь зал чомусь стежив за їхньою ходою, аж поки вони, пройшовши середину, не сіли за столик біля самої трибуни.

Випроводжаючи Марію на цей виступ перед вихованцями притулку колишньої великої княжни Тетяни, голова Ради депутатів Олександр Дюмін сказав:

— Іншим нашим ораторам не вдавалося привернути їх на свій бік. Наші товарищі, можливо, далекі від розуміння їхньої психіки. А от ви, товаришко Грохульська... Вам, може, й пощастиТЬ Варшава від Львова не так далеко, можливо, вдастся вам знайти спільну мову. Але наперед попереджаю: головний їхній ідеолог — піп. Він, здається, добре осідлав душі своїх вихованців. Це хитрий чолов'яга і запеклий монархіст...

— А чому б нам, товаришу Дюмін, не зняти його з посади директора притулку?

— Це, звичайно, було б найлегше. Та для користі справи, аби не показати себе узурпаторами перед вихованцями, нам треба домогтися, щоб вони зробили це самі.

— А я гадаю, ми аж надто панькаємося з ними. Зі всього ясно, що це вороги, товаришу Дюмін, справжня контра...

— Ну-ну, не рубайте так з одного маху.

— Ale ж так, товаришу Дюмін. I царські офіцери, яких ми випустили на волю під чесне слово, і оці відщепенці галицькі...

— Товаришко Грохульська, ви можете не йти до них, ми вас не силуємо, тут справа абсолютно добровільна, та я чомусь вірю, що ви доб'єтесь успіху. Так проникливо й душевно ніхто з нас не вміє виступати перед масами. Вірю, ви доб'єтесь свого.

I от Марія на трибуні. Шукає першого слова, намагається настроїти себе на добрий лад, глянути на цих ошуканих юнаків очима матері чи старшої сестри.

— У нас з вами, юні громадяни,— почала вона просто, без ораторського пафосу,— спільна доля. Війна зігнала нас з рідних місць. Вам, може, сниться Львів, а мені — Варшава. Я не була у Львові, а ви не були у моїй рідній Варшаві. I ось ми зустрілися у цьому далекому від наших місць Бердянську, в місті, яке дало нам усе, що могло: і притулок, і любов, і хліб. Ви змужніли тут і, певне, розбираєтесь в політичному житті цієї, уже не чужої вам країни. В Росії відбулася найсправедливіша у світі революція. Якщо серед вас є діти галицьких багачів, різних там дідичів та графів, то, звичайно, вони ворожими очима дивляться на наші революційні порядки. Ім не до смаку те, що Радянська влада відбирає у багатьох землю, фабрики, заводи, банки, що бідний селянин уже не згине перед паном спини, що робітники встановлюють свій контроль на заводах. Ale ж, як мені відомо, графських дітей серед вас немає. Я ніколи не була у вашій Галичині, але переконана, що революційний вітер зі Сходу зігрів душі й ваших рідних і тепер вони з надією поглядають на Схід, за річку Збруч.

У отця Василія холоне в грудях од цих більшовицьких намовлянь. Сперши ліктями на столик, він пильно стежить спідлоба за своїми вихованцями. Небезпечного оратора прислали Совдепи, ця краля не кричить, не вигукує, а намагається делікатними словами зворушити юнацькі душі. Певно, що не графських синків зібрав він у своєму притулку, і те кожному ясно, що ті хлопи нужденні в Галичині наставляють вуха до бунтарських закликів з Росії. Ох, була б його воля, він затулив би рота цій варшавській пані. Ale нехай говорить, він певний, що жоден з його вихованців не розкриє свого серця більшовицькому агітаторові. Вони навіки залишаться вірні государю імператору. Співай, Грохульська, виспівуй. За упокой душі своєї...

Отець Василій глянув на стінний годинник. Дехто з вихованців теж повернув туди голову. Наблизився час розплати. Сьогодні офіцери стримають слово, поквитаються з більшовиками. Отець Василій реготав у душі з тих найвінчих совдепівських мужів. Ім невтімки те, що присягу государю може зламати лише смерть

офіцера. А заодно й він розквітається з тим волоцюгою Юрковичем. Бач, з яким захопленням він слухає.

Юркович справді ловив кожну фразу, кожне слово оратора, линув думкою аж за Львів, на зелені Бескиди, до рідних Вільхівців. Відтак шепнув Гніздрові;

— Тепер ти розумієш, до чого прагнуть революціонери-більшовики?

Гніздур не відповів, ще й досі не міг отягитися од переляку від того Василівого револьвера. Він не бажав слухати оратора: бідні чи багаті, правда чи неправда — то пусті слова, вони, як м'ячики, відскакують од його свідомості. О. Василій казав, що більшовики щезнуть з лиця землі, як роса на сонці. Неписьменний мужик чи пролетарій неспроможний управляти державою. Як господь бог на небі, так государ імператор на землі має право на владу. Всі інші — то самозванці, приречені богом на загибель і кару. В цю мить Гніздур благав у бога лише одного: аби вже скорше починалося те, про що йому по-дружньому шепнув Пучевський (аякже, в одній кімнаті з п'ятнадцятого року живуты!). Пучевського немає тут, він на службі в лідера меншовиків Кисіленка. Саме зараз меншовики, покликавши собі на допомогу офіцерів, готуються до таємного збройного виступу. «До нашого приходу,— передав полковник Дроздов через свого кур'єра,— щоб місто було очищено від більшовиків. В іншому разі я не ручуся за шаблі своїх кіннотників: казенна сталь не розбирається, де більшовики, а де меншовики».

Марія Грохульська продовжує говорити. Їй здається, що вона знайшла контакт з аудиторією. Її уважно слухають. Он той білявий юнак у бобриковій куртці, що зайшов останнім до зали, не зводить з неї очей, його чоло то хмуриться, то ясніє, а сірі очі спалахують синіми зірницями. Грохульська не лише досвідчений партійний агітатор, вона мати двох синів, добрий психолог — по лицах юнаків і звернених до неї очах може судити про настрій аудиторії. Он той, русявий, у гімназичній формі, не може приховати своєї зненависті, вовком спідлоба поглядає на неї, зате інший, у другому ряду, сидить непорушно, намагається не пропустити жодного слова. І той, праворуч, коло самого попа, з цікавістю слухає її. Перед нею не однакова аудиторія. Є, очевидно, тут серця, які від щоденних попівських проповідей здичавіли, перейнялися почуттям лютої зненависті до свого народу, до прогресивних ідей, до революції. До таких виродків належить, певно, і той, у третьому ряду, що насмішкувато, навіть зухвало дивиться на неї і повз вуха пропускає її слова. Але є й такі, в котрих ще не вкрилися серця брудним лепом зненависті та шовінізму. На лиці он того чорноокого юнака лягла тінь глибокої задуми, і, може, її слова викликали в його свідомості сумні спомини про далекий, покинutий ним дім. Можливо, революційні гасла братерства та інтернаціональної дружби знайшли собі добрий ґрунт у його душі, дарма що цю незрілу душу щоденно обробляв своїм словом о. Василій...

— Я маю двох синів,— розповідала юнакам Марія,— і я люблю їх, вони віддячувають мені тим самим. На дозвіллі я мрію про те, як вони виростуть, як вивчатися і стануть мені надійною підпоровою

на старості літ. І яке було б мое горе, коли б знайшовся лихий чоловік, учитель чи духовний наставник, котрий навчив би моїх дітей зневажати все рідне: і рідний край, і мене саму! За те, що я неспроможна їх одягати в срібло і золото, що я проста бідна мати, у якої немає маєтків.

Передихнувши, Грохульська оглянула зал і спинила свій погляд на о. Василій:

— З весни п'ятнадцятого року ваш духовний наставник день у день навчав вас покорі та яничарській віданості престолу.

— Не смій, католичко, ганьбити отця наставника! — крикнув хтось із залу.

— Не тобі нас вчити, ляхине! — підхопили інші.

Та раптом, заглушаючи цей багатоголосий лемент, прозвучав потужний бас чорноокого юнака:

— Прошу уваги, панове!

Усі стихли, з цікавістю повернули голови до чубатого Зінька. Лісницький славився не тільки своїм голосом (перший бас у хорі належав йому), але й атлетичною статурою, помірятися з ним силою не наважувався в притулку ніхто.

— Я ось що хочу сказати, панове...

Зінько хвивлювався, йому, видно, нелегко було висловити те, що він собі замислив проти більшовицького оратора в спідниці. Всі чекали якоїсь дошкульної репліки од нього, та найбільше чекав її сам о. Василій. Притримуючи на грудях хрест, він потягнувся через столик, дивився з надією на свого вихованця, аж рот розкрив очікуючи. Та слова Лісницького приголомшили його більше, ніж якби важке роз'яття, що висіло за його спину, зірвалося з гвіздка і вдарило його по тім'ю.

— Панове,—продовжував Зінько,— а оратор,—Лісницький кивнув у бік трибуни,— має цілковиту рацію. Бо ми таки справді скидаємося на яничарів. Принаймні нас намагалися так виховувати...

Дикий крик заглушив Зінькову мову. Гуркочучи столиками, на Лісницького посунули із задніх рядів. Йому погрожували розправою, його обзвивали поганими словами, і не знати, що б з ним зробили, коли б у сміливого, розумного хлопця, не знайшлося однодумців. Вони загородили собою Лісницького, приготувалися до бою.

— Гаспада! — раптом врізався в цю несамовиту бурю чийсь гострий поклик од дверей.— Гаспада-а!

Усі разом змовкли, повернули голови, побачили довгов'язого меншовицького ад'ютанта Пучевського з триколірною пов'язкою на рукаві.

— Отче Василію! — заволав він, піднявши над головою військовий кашкет.— Перемога! Совдепію арештовано! Сам полковник Аболянці вручив мені за доблесть цього револьвера.— Пучевський поліз рукою у кишень френча, щоб похвалитися своїм бойовим надбанням, і враз завмер, приємно вражений.— Ви тут, пані Грохульська? Агітуєте? — Він комічно зморшив свій гостросний пісок, втягнув із свистом повітря, прорік: — А вас там шукать. Дев'ятнадцять ваших колег уже за гратами, бракує двадцятої персони. Руки вгору, пані

Грохульська! — Вихопивши з кишені револьвер, Пучевський, як на параді, чітким кроком пішов до трибуни.

Раптовий постріл спинив його перед самою трибуною.

— Другу кулю всаджу у тебе! — вигукнув Юркович і, підскочивши до Пучевського, наставив йому до грудей револьвер.— Кідай, псявіро, зброя!

На зблідлому, переляканому несподіваним пострілом обличчі меншовика майнула усмішка.

— Ти що, Юрковичу, хочеш сісти за грата замість пані Грохульської? — співат він ущипливо і миттєвим рухом націлив револьвер хлопцеві в голову.

Може, він би встиг вистрелити, якби Василеві не підоспіла підмога. На Пучевського навалилося кілька хлопців, скрутили йому руки, вирвали зброю. Револьвер перейшов до Зінька Лісницького.

— Зв'язати його! — звелів він своїм друзям.

Поправляючи на голові шарф, Марія Грохульська сходила з трибуни. Її місія кінчилася. Якщо вірити цьому зухвалому телепню, що лежав зв'язаний під трибуною, сьогоднішній день для бердянської Ради закінчиться трагічно. Забагато довіри було у товарищів до тих, кому не можна вірити,— до ворогів революції. Единий вихід залишився у ній — пробратися до залишників. Вони допоможуть своєму депутатові вибратися з цього контрреволюційного заколоту.

Оглянулась на юнаків, що несподівано стали на її охорону. Скільки їх? О, немало! Може, з півсотні набереться.

— Проведете? — спітала.

— А певне, що проведемо,— відповів за всіх Василь.— Але куди?

— У робітниче селище.— Востаннє оглянула принишкливий зал, усміхнулася новим друзьям і рішуче пішла до дверей.

За нею подались і її однодумці. Двоє зі зброяєю напоготові — Василь і Зінько — виходили останніми. Василь погрозив з порога:

— Так і сидіть, кляті яничари! А то гранату жбурну! — Він показав на кишеню куртки, де лежав шматок хліба, який він узяв із собою в дорогу. Грюкнув високими дверима, клацнув засувом і, повернувшись ключ у замку, побіг у двір доганяти товаришів.

Запис у щоденнику

Трагічно закінчився цей перший період існування Радянської влади у Бердянську. На другий день, як потім я довідався, до міста увійшли дроздовці, а ще за день арештованих членів Ради депутатів вивели білогвардії за місто і розстріляли.

Марію Грохульську випадково проминула смерть. Сівши на вантажний поїзд, що йшов з порту на станцію, ми втекли з нею від переслідування і зійшли у робітничому селищі, де переховувалися по домівках робітників. Свого депутата Грохульську залишники згодом таємно переправили у тамбурній будці вантажного вагона до Катеринслава, а звідти до Києва, де на залізниці працював евакуйований у 1914 році з Варшави її чоловік Казимир.

Так нещасливо кінчилися мої великовіні вакації.

Єдиний промінчик радості лишився у моїй душі: я певний, що ті, чиї серця пропекло правдиве слово Марії Грохульської, вже ніколи не повернуться до о. Василія, не підуть добровольцями у полк Дроздова. Навпаки, я сподіваюся, що настане час, коли ми зустрінемося з ними по наш бік фронту, адже боротьба за перемогу революції ще тільки починається.

XV

Комендантом Скалка сидів за письмовим столом і, аж звиваючись у кріслі від розпуки, глухо стогнав:

— О боже, о Єзус Христус! За що ти мене так караєш? Чого не взяв мене з цієї грішної землі разом із моїм імператором?

Ще ніколи за всю свою довголітню службу він не почувався таким безпорадним, як зараз. Змучило безсоння, зморили одчайдушні думки. Оті ідіотські перестороги з крайової дирекції незабаром до божевілля доведуть. «Ви відповідаєте, підполковнику Скалка, за моральний стан повіту, ви припускаєтесь дивної байдужості до того, що діється у ньому». О матка боска! Його, відданого слуги цісарсько-королівського трону, людину, що посивла на цій клятій службі, звинувачують у байдужості до своїх обов'язків. Яка несправедливість! А хто ж, як не Сигізмунд Скалка, розправився з тими, котрі виявляли бодай якусь симпатію до російського війська? Про все це, панове, забуто. Ви смієте звинувачувати Скалку в тому, в чому винен хіба що один бог. Бо куди дивився пан біг, коли у Петербурзі скидали з трону коронованого імператора?

Вине, зрештою, і ти, Карле, у тому, що зараз відбувається в Галичині. Безглазда ти вчинив, мій імператоре, не слід було давати амністію політичним в'язням. Боїтесь революції, хочеш сидіти спокійно на троні — дай волю нам, твоїм слугам! Дозволь діяти так, як діяли ми при покійному Францу-Йосифу ще на початку війни.

Скалка вдарив м'ясистими долонями по бильцях крісла, нахилився вперед, прочитав уголос кінець циркуляра зі Львова:

— І ще дійшли до нас відомості, що по селях вашого повіту безборонно ходять революційні листівки-карикатури, котрі закликають брати приклад з російської революції». Не хто інший, як Новак доніс! — просичав крізь зуби. — Боїтесь, лежебока, що підпалять його, що оте зелене багатство,— Скалка кивнув на вкриті лісом гори, які було видно у високе вікно,— відберуть у нього. А най би відібрали! — раптом вирвалось у коменданта з розpacу чи, може, від заздрощів, які не раз пекли його, коли зір сягав з кабінету до тих гір на небосхилі. Так усе життя, до сивого волосу, віддав він, щоб охороняти тих нероб Новаків, цепним псом іхнім був, за гриби у тому лісі, за хмиз, за столоченою траву садив хлопів за гратеги, бо ясновельможним панам Новакам потрібні були гроші: гулянки в паризьких рестораніях недешево обходились.

У двері постукали. Скалка злякано озирнувся (подумав, що вже сам себе став боятися), поправив мундир, торкнувся пучками вусів, крикнув:

— Можна!

До кабінету зайшов Войцек Гура, підтягнутий, акуратний, при повному бойовому риштунку, готовий до послуг панові коменданту. Злегка пристукнувши підборами чобіт і приставлюваним до ноги карабіном, він у позі «струнко» завмер перед столом, некліпно дивлячись комендантові у вічі.

Якийсь час Скалка милувався своїм жандармом. Все в цього хлопця було на місці, все пасувало йому. Уздрів би такого молодця двадцятьвосьмирічний імператор — неодмінно взяв би з собою до Відня, біля трону поставив.

«Біля трону, для параду, його можна поставити, а біля гарної жінки, здається, ні,— подумав, хмурячись, Скалка.— Не виправдав моїх сподівань. Уже півроку ходить щотижня до Ванди Станьчиківни, гадалося, щось буде з того, не витримають нерви у дамочки, розв'яже язика, аж ні, виявляється, у Ванди нерви міцні».

— Мельдуй,— звелів Скалка суворо, наперед знаючи, що нічого нового він і сьогодні не почує. Войцек ледь помітно здригнувся, і від того чорні пера на касці теж здригнулися й, немов зі страху за свого господаря, дрібно-дрібно тремтіли, поки він рапортував нахмуреному комендантові.

— Іх мельде гегорзам¹,— почав Войцек свій трафаретний, щоранку повторюваний рапорт спершу німецькою, а далі польською мовами.— Проводив, прошу пана, свої спостереження згідно з вашим, пане підполковник, наказом.

— А наслідки? — поцікавився Скалка. Не дочекавшись відповіді, сам відповів, скрививши невдоволено обличчя: — Такі, як і завжди, так?

— Так точно, прошу пана підполковника,— відповів, не кліпнувши оком, Войцек.

«Він що — ідіот? — подумав комендант.— Чи, може, мене за дурня має?»

— Ти хоч розумієш, Гуро, мое та її своє становище?

— Намагаюся зрозуміти, прошу пана підполковника,— так же чітко відповів Войцек.

Скалка відкинувся важким тілом на бильце крісла. Зітхнув. Звернувся думкою до бога: «Невже тобі, всевишній, не видно, як страждає комендант повітової жандармерії?» І раптом його мозок обвалила неймовірна, а проте цілком реальна здогадка:

— Признайся, Гуро, ти, бува...— Скалка нахилився вперед, вступився очима в непроникне лицезріння жандарма,— ти, бува, не закохався в неї?

Войцекове напружене тіло на мить розслабилося, щоб зараз же скам'яніти, лише високі чорні пера на касці не переставали тремтіти.

— Ну, чого мовчиш? — ледве чутно, проте з ноткою погрози спітав по паузі Скалка.

— А хіба про таке говорять, прошу пана підполковника? — теж ледь чутно, опустивши голову, мовив засоромлений Войцек. Він не сподівався на цей допит, був приголомшений ним і стояв безпорадний

¹ Рапортую покірно (нім.).

та безвільний, як той подорожній, що раптом опинився без стежки серед густого туману.

— Ясно, Войцеку, ясно.— Скалка важко підвівся з-за столу, обійшов його і, спокійно, по-діловому забравши карабін з руки жандарма, поставив його у куток за шафою, де стояла його особиста зброя.— Ти порушив присягу, і тепер, за законами військового часу, на тебе чекає сувора кара. Бо це ж яка ганьба, Войцеку, яка ганьба! — вигукнув комендант, підкинувши над головою руки.— Жандарм закохується у революціонерку і, може, навіть вступає з нею у змову проти імператора! Було так чи ні? Ну, та слідство усе виявить, пане добродзею.

Не знав, що далі робити з тим закоханим йолопом. Судити? Так першим буде зганьблений він, комендант Скалка, що вдався до такого безглазого методу боротьби з революціонерами. Підійшов пригнічений до вікна. Задивився на далекий краєвид. Перед ним у весняному квітуванні лежала околиця гористого міста, далі Оболоння з голубником притихлого, проте небезпечного злочинця Пьонтека (безпечним він стане лише тоді, як опиниться за гратали або нашибениці), за Оболонням — міст через Сян, за рікою ліворуч — маєток Новака, праворуч, уздовж цісарського гостинця,— довге село Вільхівці. Десять там доліковує свою рану Іван Юркович. Повітовий староста цікавився тим конфліктом на залізничному двірці — невтімки йому те, що від фронтовика, та ще коли в його кишенні автограф австрійського архікнязя, всього можна сподіватися. Повітовий староста, шляк би його трафив, теж незадоволений роботою жандармерії. Підпільні листівки-карикатури потрапили і до його рук. Повітовий староста не писатиме про це до Львова, він звернеться просто до Відня. Наївні люди. Хочуть уберегти Галичину від московської революції. То ви, панове, поставте мур на кордоні, але такий, щоб навіть вітер з того боку не перелетів через нього!

Знову перекинувся думкою до Ванди Станьчиківни. Мужня жінка. Достойна поваги. Хотів звабити її по від'їзді Щерби — не вдалося, сподіався, що допече їй тими надокутивими одвідинами жандарма, — теж не вдалося, сама закохала в себе черновусого телепня. А тепер, певне, речогче з дурня коменданта.

— Слухай-но, Войцеку! — повернувся до жандарма, що стояв похнюплений на тім самім місці біля столу.— Маєш, хлопаку, щастя, не буду карати.— Скалка наперед тріумфував свою перемогу над тими підпільними силами, що збили з ніг усю жандармерію в повіті. Невідомий маляр буде знайдений і тепер уже не втече од мотузки. Скалка повернув Войцекові карабін, навіть поплескав його дружньо по плечу.— В кошулі родився, хлопаку. Виконаєш одне-однісіньке зовсім легке завдання — і будеш вільний. На урльоп поїдеш із Сянока капралом.

Скалка повеселішав. Покручуючи вуса, дістав з шухляди стола невідомий, розміром із шкільний зошит, білій аркуш паперу з чорним, відбитим на склографі малюнком. Рука того самого маляра, що й на карикатурах на Франца-Йосифа. Російський солдат вимітає великою мітлюю панів з відібраної у них землі. З-за Збруча за ним спостерігає

галицький священик у чорній сутані. Він скхопився за голову, з його надутих губів вилітає повітряний пухир з написом: «Слухайте, слухайте, парафіяни, москалі руйнують церкви і натомість ставлять своїх ідолів!» А з уст солдата, що мило собі у вуса всміхається, вилітають слова: «Галичани, беріть приклад з нашої революції! Викурюйте панів з фільварків! Земля належить тим, хто на ній працює!» І загальний угорі заголовок: «Де правда?»

Боже, яку кару придумав би Скалка тому маляреві! Колись, у середні віки, на гострі палі садовили хлопів-бунтівників, тепер цю кару назвали негуманною і заборонили. Збойника Онуфрія на сяноцькому ринкові четвертували прилюдно, для страху хлопів учнили це, тепер четвертування пани юристи також визнали негуманною карою. Лишається шибениця. Але ж це занадто гуманно для такого злочинця, як той зухвалий маляр. Тільки на палю негідного пса!

Скалка згорнув удвоє листівку і простягнув жандармові.

— Прошу. Завтра вранці підсунеш цей папірець Ванді. Так-так, це їхня листівка, вона їм належить.

Войцекові перехопило подих, лице пополотніло:

— Я не розумію пана підполковника.

— Тобі, мій друже, й не треба нічого розуміти. Ти виконуєш мій наказ. У нас військова дисципліна. Ліпше буде, як покладеш у якусь книжку на столі. Ванда не повинна бачити. — Скалка помахав нетерпляче папірцем. — Бери, бери. Тут вагання не може бути.

Войцекова постава втратила стрункість, зів'яла, як в'яне зелена стеблина на полум'ї.

— Але ж, пане підполковник, — спробував оборонятися Войцек. На його стомленому обличчі відбилися тяжке страждання і розпач: те, що велить йому вчинити комендант, наважився б зробити лише христопродавець. Це ж не тільки зрада, це найогидніша в світі підлість, властива убивцям і провокаторам. Так-так, з тих книжок, що їх брав у Ванди, він дещо і про цих запроданців знає.

— Не карайте мене так, пане підполковник, — мовив Войцек з благанням.

— Не карати? — замість тупнути ногою, замість крикнути Скалка примусив себе бути добрим, навіть ласкателем, по-батьківському всміхнувся. — Войцеку, дивне ти мовиш. Яка ж це, прошу тебе, кара? Поміркуй лиш. Адже тебе в костьолі вчили патріотизму? I в школі, певне, вчили? Ванда хто така? Русинка. Або, як вони себе по-новітньому називають, українка. А ти естеся поляк. Гордий поляк! — Скалка проказав це з натхненням, артистично піднявши над головою руку. — Яка, прошу пана добродзея, нація може зрівнятися з нашою? Ніяка. А вони, ті чорні русини... Ти повинен до кінця свого життя ненавидіти їх. Бо вони з самих пеляшок бунтівники, не дають нам здійснити нашу одвічну мрію — створити свою могутню, від можа до можа, шляхетську державу. Тепер ти розумієш? — Скалка знову тицьнув Войцекові папірець, і той мовчки, наче загіпнотизований комендантовою патріотичною тирадою, узяв його. — А за коханням не шкодуй, Войцеку. Ти придбаєш собі ліпшу дівку. — Скалка по-звомницькому підморгнув. — Після того, як на твій мундир приколють дві білі зірки

капрала і дадуть повний гаманець грошей, ти, пане Гура, станеш у Сяноці ернste кавалір!

Коли майбутній капрал Гура вийшов з кабінету, Скалка глибоко, як по важкій праці, зітхнув, а відтак у молитовному екстазі звів догори руки і з найцирішою мольбою звернувся до того, хто все життя благоволив до нього.

— Боже, Єзус Христус, і ти, непорочна діво Маріє, допоможіть Войцекові Гурі бути мужнім патріотом і справжнім жандармом! Допоможіть нам усім розправитися з ворогами імперії! Вони ж, о боже, є і твоїми ворогами!

XVI

Петро Юркович допивав уже другу склянку гербати, і збоку могло здатися, що він має багато часу і йому не треба поспішати за Сян, до брата Івана. Та що подієш, коли пані Ванда, до котрої зайшов по дорозі з залізничного двірця, стойте на своєму і він, досвідчений педагог, не може довести її, що груба сила завжди, у всі віки викликає протидію, що проти зла не можна діяти злом. Ось постулати його переконань: ця світова війна закінчилась у Росії революцією, а революція викликала іншу війну, громадянську, і знову полилася кров. Перемога одних викликає опір подоланих, від чого виникають таємні змови, а змови ведуть до повстань, до насильства, до крові.

— Те саме буде і в нас, коли Австро-Угорська імперія розпадеться. А до того воно йдеться, пані Вандо. Симптоми наявні. Їх видять усі, крім того нікчемного імператора, що назвав себе не просто Карлом, а ще Й Першим. Цілковитий розвал економіки, падіння дисципліни в армії, злідні, голод, а що найістотніше — революційний вітер з Радянської України. Ніякі мури, ані жандарські репресії не спинять його. Навіть як Скалка вішатиме кожного десятого лемка, я певний, що горітимуть панські фільварки. Так буде, як і на Радянській Україні. І котрась з партій візьме гору над іншими. Тоді почнуться «законні» репресії над тими, хто не згоден з переможцями, хто хоче інших порядків. На цім не кінчиться. «Москвафіли» почнуть мститися «українофілам» за Талергоф, відновиться колотнеча за літери «ѣ» і «ъ». А тим часом вигнані з Галичини дідичі та пани фабриканти гукнуть собі на поміч котрийсь із буржуазних урядів. О пані Вандо, аж тоді люди дочекаються своєї, галицької варфоломіївської ночі! Пролитої крові, скошених кулями хлопів не полічить жоден статистик.

— Я виджу, пане Петре, ви вельми далекоглядні,— озвалася з іронією Ванда.— Прогрес у ваших переконаннях, бігме, заслуговує на ліпшу похвалу.

— Мої переконання, мила пані,— учитель із смутком зітхнув,— се наслідки моїх трирічних поневірянь, моїх роздумів за гратаами, в концтaborі й на шпанглях. До інших переконань, пані Вандо, не міг дійти чоловік, котрий зазнав стільки горя...

— Неправда! — вирвалось у Ванди. Це було нечесно з її боку. Юркович — її гость, і вона, як справжня інтелігентна жінка, могла тактовно, не згоджуючись з ним, делікатно заперечити, а не ображати

цього кволового духом учителя.— Неправда, пане Петре,— повторила стриманіше.— Ваш друг Щерба зазнав не менше горя, а прецінь лишився тим самим. Чи навіть ще гартованишим, мужнішим.

— Таких, як Щерба, не багато серед нас.— Юркович кінчив пити, подякував господині, підвісив з-за столу.— Не багато, ні.

— Але ж вони є! — майже скрикнула Ванда і теж підвелася.

— Так, є. Та, певне, є і такі, як я. Що зневірились у всьому.— Юркович примружився, немов хотів здалека глянути на свою греську Синяву, звідки він сьогодні приїхав.— Принаймні, — продовжував він, хмурячи чоло,— наш простий лемко, шельмований, битий, сто разів вішаний, не здатний на якусь там серйозну, та ще із збросю в руках, боротьбу за свої права. Я живу серед них, учу їхніх дітей, і, признаюсь вам, пані Вандо, невтішні мої спостереження.

Юркович став збиратися в дорогу, а Ванда, хоч була рада його несподіваним відвідинам, не затримувала гостя: не мала насолоди від розмови з ним. До інших думок звикла за своє коротке заміжжя з Михайлом. Навіть з жандармом Войцеком їй було присмініше вести бесіду, аніж з цим сільським професором. Дивується, як вона могла колись, ще гімназисткою, мріяти про його взаємність. Заздрила сестрі Стефанії, таємно від усіх писала собі в альбомі пісні з освідченням «коханому Петrusеві, білявому, синьюокому». Гай-гай, нема тепер милого, дорожого її серцю Петrusя, є заклопотаний, уже одружений, з рідким волоссям, з непевними думками чужий чоловік.

— Ну, добре,— заговорила вона по паузі, коли гість уже застібав гудзики на поношенному теплому пальті.— Ви, я виджу, маєте свою, хоч і не зовсім оригінальну, філозофію. Ви проти зла на землі і разом з тим заперечуєте боротьбу проти нього. Як вас розуміти? — Ванда перешла у другу кімнату, піdstупила до ліжка, де спала дитина, поправила ковдру і, як це робила в класі перед школярами, склала на грудях руки, наблизилася до Юрковича.— Скажіть мені, пане Петре, що собі думаете про наш народ у недалекому майбутньому? От розпадеться Австро-Угорщина, я теж певна цього, а далі? Яка доля чекає на нашого темного лемка, коли він, як ви мовите, не спроможний до опору ворогові?

Юркович простягнув руку до шапки на вішалці, але спинився, вражений логікою думки своєї співбесідниці. Аж не віриться, що з ним дискутує сама Ванда, яку він знову війні веселим непосидючим дівчищком. З цікавістю глянув на неї. Бліск її темних очей привернув його увагу: в них світилася тверда, незборима сила, така сама, як і в Михайла. Подумав: усе перебрала в нього — і волю, і розум. О, така не поступиться комендантovі Скалці! Лем трохи змарніла з лиця. Нелегке життя одинокої вчительки, та ще з дитиною. Чекає чоловіка з війни. А чи дочекається? Війна й далі вимагає жертв. Карл I не збирається її кінчати.

— Знаєте, пані Вандо, що я вам повім? — Він усміхнувся, лукаво примруживши ліве око.— Ах, пані, знали б ви, які мрії я тчу безсонними ночами у своїй Синяві! — Складвши трубкою долоні біля уст, Юркович таємничче закінчив: — Про Лемківську республіку, моя пані, мрію.

Ванда сприйняла це за жарт, поблажливо, як маленьковім Орестові, вісміхнулася.

— Цілком серйозно, пані Вандо.— Він почав розстібати пальто, готовуючись до подальшої дискусії з людиною, яка, напевно, зрозуміє його.— Бо чим ми, скажіть на милість, гірші за інші нації?

— Але ж лемки не нація, пане Петре.

— Знаю. Лише етнографічна група української нації. Але це не стане на заваді нашому самовизначенню. А інакше й бути не може: від України ми далеко, від Москви ще далі, Львів ніколи нами не цікавився...

— Ви схожі зараз на Дон-Кіхота,— засміялася Ванда.— Бігме, пане Петре, то мусить бути велике безсоння, що могло породити таку химерну ідею у вашій голові!

— Але ж Дон-Кіхота не для сміху послав Сервантес між люди,— вигукнув у захопленні Юркович.— Дон-Кіхот зробив своє діло, лишив по собі слід, то зроблю і я, коли мені пан біг допоможе.

Ванда сміялася, навіть причинила двері до спальні, щоб не розбудити дитини. Сміючись, спітала:

— А ваш принцип непротивлення злу? Чи, може, туту республіку не поліція, не жандарі підпиратимуть своїми карабінами, а небесні янголи і пресвята діва Марія?

Юркович нахмурився. Вандине кепкування йому не сподобалось. Чому у цю мить згадав про ту, котрої навіки не забуде, про недосяжну свою Галину, котра, о, він у цьому певен, не так би поставилася до його мрії.

— Перепрошую, пані. Ні поліції з жандармами, ані війська у нас не буде. Се буде республіка, про яку мріяли великі люди світу.

У сінях почувся тупіт, хтось вибивав од снігу чоботи, і Юркович з обачності припинив свою тираду про майбутню Лемківську республіку.

Коли у двері постукали, Ванда, наперед знаючи, чий це має бути стукіт, охоче обізвалася на нього словом «прошу». У повному риштунку до хати зайшов жандарм Войцек.

Юркович зблід. Жандарм на поріг — сподівайся, чоловіче, на лихо. За три роки війни настрілялись людей ці охоронці трону. І цей, очевидно, не на зальоти до молодої пані прийшов. Чогось певного про підпільну діяльність Ванди Юркович не знав, хоч міг думати, що дружина відомого революціонера, очевидно, продовжувала те, що не закінчив тут її чоловік.

Та, глянувши на Ванду, Юркович стороپів од здивування: вона віталася з жандармом, як із старим знайомим. І навіть посміхалася до нього, запрошуvalа сідати...

Юркович не бажав входити в деталі цього знайомства, він до того був приголомшений цією сценою, що не затримався у хаті, швиденько, плутаючи гудзики, застебнув пальто, сяк-так об'язав шию синьо-чорним шарфом, схопив шапку і пішов до дверей.

У сінях Ванда шепнула йому:

— Се свій чоловік. Колись, як приїде Михайло, розповім про все.— А Войцеку, повернувшись до кімнати, пояснила: — Се рідний брат

того ландштурміста Юрковича, що зашмарував вашого колегу по писку. Другого чоловіка.— І раптом, змінивши тон, стурбовано спітала: — Що з вами, пане Войцек?

Її здивувала Войцекова поведінка. Він завжди входив сюди, як до свого дому, ставив коло порога карабін, знімав з голови каску, скидав шинель, непомітним рухом пальців поправляв перед дзеркалом вусики і взагалі почувався вільно, наче не на службу прийшов, а в гости. Навіть брав на руки Ореста і дозволяв йому бавитися усілякими жандармськими прикрасами на грудях. А нині й карабіна не випускає з руки, і жодним словом не обізвався до неї, стойте похмурий, похнюпивши голову.

— Може, пан Войцек прийшов мене арештовувати? — спітала Ванда й сама злякалася цих слів, відчула, як холодні мурашки забігали по спині. Її ще ніхто досі не арештовував, вона лем від батька чула про в'язничні умови, та ще Войцек розповідав про ті страхітливі тортури, яких зазнав у застінках Скалки її Михайло. Не могла уявити скромного, тихого Войцека у ролі свого конвоїра.— Ну, що ж, пане Войцек, у всього є свій кінець. Накажете збиратися?

Замість відповісти він дістав з внутрішньої кишені мундира удвоє складений папірець і віddав Ванді.

Ванда розгорнула папірець, пізнала розмножену на склографі листівку з малюнком Сухані.

— Що це значить, Войцеку? — спітала.

— Я маю її підклести вам, пані,— глухо мовив він.— Щоб завтра при обшуці можна було на законній підставі арештувати вас. Такий маю наказ коменданта.

— І чому ж пан Войцек не виконав наказу?

«Боже, навіщо вона про таке питає?» — тього нуло серце у Войцека.

— Пані Ванда вельми зле про мене подумала,— мовив тихо, з мольбою і смутком глянувши її у вічі.— Я ліпше, пані, піду на смерть, аніж...

Вона не витримала його погляду, відчула себе винною перед ним, скопила за руку, міцно стиснула в своїх теплих долонях.

— Войцеку, рідний мій! Прошу прокласти, що-м таке могла про вас подумати. Але віднині ти вже не жандар, Войцеку. Ти наш, наш! Вірний Михайлів учень. Він знає про тебе і буде чекати тебе у Львові. Ти готовий виїхати звідси?

— А пані Ванда як? — завагався Войцек.

— Про мене не думай. Я дам собі раду. Я не одна тут.

Уночі відходив із Сянока львівський поїзд. Войцек сів на наступній станції Загір'я у повній жандармській формі, з карабіном на плечі. В кишені лежала складена Пьонтеком легітимація, за якою він мав право на вільний проїзд у службовому купе.

XVII

Київ вразив Івана Юрковича не високими білими будинками, не красою зелених пагорбів та бульварів,— на них він ще не встиг до пуття роздивитися,— і не гарячим близком золочених бань святої

Софії, а гуркотом обозів та канонів, гуком військових оркестрів, за якими мусили відбивати парадний крок жовнірські колони, пропорами на вежах та брамах, серед яких пізнав і кайзерівські, і жовтоблакитні — місцевої влади. При повному риштунку, виблискуючи на сонці парадними касками, рухались за інфanterією німецькі драгуни, а на тротуарах подзенькували острогами штабні офіцери, гордовито, ніби проковтнувши свої шаблі, іхали у відкритих автомобілях пихаті генерали. Іванові хоч і обирдо козиряти перед зарозумілим військовим панством, але мусив це робити, коли не хотів той біди, котра спіткала його в СяноНі. Має дякувати богові, що так щасливо вискочив з жандармських пазурів коменданта Скалки. Тепер буде обережніший і якщо битиме тих цісарських гончих псів, то не при офіцерах.

Зрештою, цей військовий алярм його не обходить, він уже давно розуміється на таємній політиці ошуканства. П'онтек йому багато розповідав про таку політику. Не для забави і не для паради по вулицях Києва прийшли сюди австро-німецькі війська. Якийсь цивільний, з котрим Іван познайомився в дорозі, на пероні жмеринського залізничного двірця, назвав страшну цифру хліба і худоби, яку згодилася виплатити німцям Центральна рада за те, щоб вони допомогли їй гарматами й кулеметами вигнати з України більшовиків. Ale той чоловік — по очах видно, що мудрий,— покепкував:

— Коли так, доведеться німцям весь український народ з України виганяти.

Іван серйозно заперечив:

— Того не може бути. Я от з Карпат, з Лемківщини, може-сьте чули, аж з-під Сянока, то як же можна нас усіх вигнати з рідної землі? Скоріше ми самі, як дружно візьмемось, викуримо клятих шляхтичів з іхніх гнізд.

Чоловікові, видно, сподобались його слова, бо нишком, оглянувшись, сунув йому друкований папірець, ще й навчив, де, коли та кому має його читати. Іван уже хотів було поділитися із новим знайомим свою таємницю — в його кишені лежав лист Ленінові, писаний під диктовку вільховецьких газд,— та несподівано свиснув паровоз, поїзд рушив, і він мусив бігти до своїх.

Тепер цей лист — найголовніша Іванова турбота. В чиї надійні руки має передати його? А може, опустити в поштову скриньку? Слід би когось спитати, чи діють вони. Приглядався до цивільних, вибирав з-поміж них прихильніших, та майже всі вони позирали на його особу недружелюбно і, наспіх обминаючи, бігли кудись у своїх справах. Іван, звичайно, розумів, що для цих людей він чужинець, завойовник, а завойовників не пестять, а б'ють. Не буде ж він серед вулиці кричати: «Ta бійтесь бога, кияни, чого ви обходите мене? Ви не дивіться на мій мундир, я такий самий, як ви!»

Аж гульк! Між перехожими уздрів такого, до котрого можна сміливо підступити. Приємне, ненасуплене обличчя, вдоволена усмішка на пещеному лиці, одягнений легко, по-весняному, в лівій руці пачка газет, у другій — блискучий ціпок. Іван поправив шапку і рішучим кроком попростував до городянина.

— Перепрошу, пане добродію! — Віддав честь, цокнувши закаблуками підбитих цвяхами черевиків.

Від несподіванки городянин спинився, відповів на привітання, торкнувшись пальцями крисів сірого фетрового капелюха.

— Прошу, прошу, пане жовнір.

— Я хтів би, якщо пан добродій тутешній, спитати, чи діютьtoti поштові скриньки? — Іван показав на одну з них, прибиту до білої стіни високого будинку.

— А певне, що діють, — відповів городянин.

— То виходить, як я опущу свого листа у скриньку, то він дійде до... — Іван зупинився, подумав: а чи безпечно це — відкриватися чужій людині, чи не встряне він у якусь халепу, та милий погляд очей, що з цікавістю розглядали його, підказав йому, що сей файний панок нічим не скидається на тих панів та підпанків, котрих він знов у рідному краю, — і тому закінчив обірвану фразу щирим визнанням: — До Москви, пане добродію.

— До Москви? — перепитав панок.

— Так, до Москви, — стверджив Іван.

— О-о, — ніби зрадів панок. Він пожувавішав, весь став мов сама цікавість, простягнув руку до листа. — Можна, пане жовнір, глянути, кому його адресовано?

— Пишемо, — Іван оглянувся на двох офіцерів, що проходили повз них, притишив голос, — листа Ленінові про наші галицькі гаражади. О, ви не годні того зрозуміти, як там у нас збиткуються над людьми.

Городянин нахмурився, спитав:

— То що вам може допомогти Ленін?

— О, лем би хтів. — Іван збив на потиличко шапку, проказав з твердим переконанням: — З Леніним ніхто не годен помірятися силами. Він з землі вийшов. А земля незборима, вона вічна.

Іронічна посмішка скривила панове лице. Міг би не слухати цього темного лемка, а проте не перебивав його, навпаки, було цікаво послухати збільшовиченого жовніра-галичанина. Для газетяра така зустріч — справжня знахідка. Ще б пак! Почути найвне базікання з уст солдата, котрого в лавах австро-німецької армії прислали на Україну наводити антибільшовицький порядок. Трагікомічна ситуація. Буде з чого посміятися, коли він у редакції розповість про це своїм колегам.

— Ви не боїтесь зі мною так говорити? — спитав панок, коли Іван закінчив свої міркування.

— А чом мені боятися? — Іван непевно хмикнув, ніби знітився від такого запитання, та не виявив збентеження і продовжував триматися незалежно. — Чого маю боятися? Ви ж не жандар. І не дідич.

— Хоч і не дідич, а міг би тебе, воїко, легко спровадити нашибницю. У цих газетах... — Панок потрусив пачкою перед Івановими очима і з гордістю честолюбного автора проказав: — Сьогодні в газетах вміщено мою статтю. Так-так, саме на цю тему. Про могутність наших друзів. — Він витяг з пачки одну газету й тицьнув Іванові. — На, прочитай. Може, порозумнішаш.

— Може, ѿ порозумніша,— ніби згодився той.

— Та дякую богові,— продовжував панок,— що належиш до тієї ж нації, до котрої належу я. Було б мені жаль бачити тебе на телеграфному стовпі. Читай, читай! — І з цими словами він пішов далі, гордий, напевно, з того, що стаття надоумить темного галичанина.

Іван лишився стояти, знічений, приголомшений і разом з тим злий на себе, що він не вміє розбиратися в людях і мало не віддав листа швабському лакізі.

— Одної нації, шляк би тебе, псявіро, трафив! — бубонів він, складаючи газету.

З кепським настроем повернувся Іван до казарми. Скинув шинелю, роззувся і, всупереч наказові не лягати за дня, ліг горілиць на ліжко, вкрите сірою ковдрою, підклав долоні під голову і, стуливши повіки, полинув думкою до рідної оселі. Катерина з дітьми, Пьонтек, сусіди ніколи в такі хвилини не сходили з-перед його очей. То він нечутно бесідував з дружиною або старшим сином, то обходив свої кам'яністі грунти і давав поради Катерині, що має в полі робити, куди найперше вивезти гній, яким зерном засівати. А то видів себе на тому високому мості через Сян, на котрому в давні літа молодості поклялися вони з Катрусею у довічній любові... За такими згадками легше було йому коротати своє вимушене дозвілля між боями чи муштрово.

Нині його думки снували навколо листа. Як переслати його до адресата? Що скаже він людям, коли повернеться незабором додому? «Довкола, газдове мої, шваби. Кинь, чоловіче, у пса, а влучиш у шваба. Так що не відаю, милі газдове, що мам робити. Пошли до Москви не пускають. Передати його через руки ні з ким. Хіба що сам, коли того хщете, переберуся якось туди. З таким листом москалі мене пустять, лем би з дороги не збитися...»

А й справді не збився. Ніби у казці виходить. Йому показують дорогу, допомагають перебратися через ліси, а на краю світу, над самим океаном, уводять до високого кришталевого палацу. «Лист з тобою, газдо Іване?» — чує він голос Пьонтека. Іван не вірить своїм очам. Перед ним стоїть саноцький машиніст, той самий завзятій поляк, що так міцно тримався своїх переконань, жвавий, молодий, без сивини у волоссі, і мило усміхався до нього. «Де ти тут уявся, Єжи?» — «Го-го, Іване, я мушу там бути, де людям біда. Таж за тобою пантрутуть жандарі. Сам Скалка не спускає з тебе очей». Іван сміється. «Не такий мудрий той лютий писсько. Обвів я його з тим Вишиваним довкола пальця, обведу й тепер...»

— Ландштурміст Юркович! — почув крізь сон чийсь оклик.

Прокинувся. І з першим блиском світла до його свідомості дійшла тривожна думка про той синій запечатаний конверт. Лапнув себе рукою по грудях, де у внутрішній кишені мундира мав би він лежати, відчув ледь вловимий хрускіт паперу...

— Ландштурміст Юркович! — знову пролунало над головою.

Іван скопився з ліжка, побачив перед собою капрала, який, замість лаяти за порушення військового статуту, наказав йому зразу ж з'явитися.

тися в канцелярію, де на нього чекає офіцер цісарсько-королівської комендатури міста Києва.

За кілька хвилин був готовий і боязко, бо тривожився за долю листа, відчиняв двері великої кімнати, що при казармі правила за канцелярію запасного полку. Тут він учора мельдував. Не звернув уваги на військових канцеляристів, бо в першу ж мить йому відів писака стрункий офіцер, що ледв-ледв усміхався до нього. За три кроки Іван виструнчився, цокнувши закаблучками черевиків, приклад руку до козирка і... мало не зомлів. «Чи не сплю я, чи не продовжується той милий сон? — подумав Іван.— Допіру був Єжи, тепер Щерба...»

— Ландштурміст Юркович,— звернувся до нього офіційним тоном офіцер.— Я з військової комендатури. Прошу за мною. Перепустку вже оформлено.

Коли вони опинилися за стінами казарми, схвильований зустріччю Іван схопив Щербу за руку, хотів обніти, але той непомітно для стороннього ока відсторонив його, шепнув:

— Ідіть за три кроки позад мене.

Лише як зайшли у глухий провулок, Щерба швидко розповів, що він для справи, про котру не всім вільно знати, влаштувався в австрійській комендатурі старшим військовим перекладачем, дістав форму обер-лейтенанта і тепер може дечим серйозним зайнятися...

— Михайле,— перебив його Іван,— та тебе, гунцвоте, сам бог послав. Раз ти в комендатурі, то мусиш переслати свого листа до Москви.— Він вийняв з кишені конверт, розгладив його на долоні і віддав Щербі.— З Вільхівців везу, наші люди хочуть з Леніним побесідувати. Як війна — то війна всім, а як революція — то лем по Збруч?

— Говоріть тихіше,— порадив Щерба.— У місті доста шпигунів.

— Гаразд, гаразд, Михасю,— згодився Іван,— а то ще зароблю того,— він черкнув себе вказівним пальцем по шиї,— що-м мало в Сяніці не заробив.

З того й почалося Іванове згадування і про сутичку з жандармами, і про Катерину та Ванду, і який файній хлопець росте у неї, і як Пьюнтек перехитрив своїми голубами коменданта жандармерії, не згадав лише нічого про залицяння до Ванди молодого жандарма Войцека...

Так розмовляючи, дійшли до Володимирської гірки. Кам'яними сходами піднялися до високої металевої алтанки над самою кручею, звідки відкривався мальовничий краєвид на широке водне плесо і вкриту лісами задніпрянську долину.

Їхня поява зчинила в алтанці переполох. Кілька літніх киян і дві бабусі з дітьми недружелюбно глянули на чужинців, піднялися з лавок і демонстративно вийшли геть.

— От як нас тут люблять,— зауважив Щерба, сідаючи на передню, перед самим бар'єром, лавочку. Іван опустився поруч.— Навіть дихати одним з нами повітрям не бажають. А Центральна рада випускає універсалі, в яких, розсипаючи перед українським народом демаго-

гічні обіцянки, ані словом не згадує про тих, на чиїх багнетах вона тримається. Демагогія — головний козир її політики.

— А що таке «демагогія»? — поцікавився Іван.

— Це облуда,— відповів Щерба,— говорити одне, а робити інше. Ale,— він оглянувся довкола, перехилився навіть через бар'єр альтанки і закінчив пошепки: — Hi слова про політику. Ліпше я перегляну ваш лист. Можна його розпечатати?

— Прошу, прошу, Михайлі, — аж зрадів Юркович. — Може, там якісі похибки знайдеш. Бо сам знаєш, який з мене писар. Що люди підказували, те й записав.

На конверті було два слова: «Москва, Ленінові». Щерба всміхнувся. Озирнувшись, розірвав конверт, розгорнув списаний аркуш, почав читати. Незвикла до пера рука хлібороба старанно виводила літери, низала рядки за рядками.

«Дорогий наш краянине і друже, товаришу Ленін. Даруйте, що не звідалися, як Вас маємо величити, та чули-сьмо, що перед самою війною десь Ви тут близько коло нас мешкали, тому й осмілилися назвати Вас своїм краянином. Пишуть Вам старі газди лемки з села Вільхівці, що під Сяноком. Синів наших, кого не замордували жандарпи, забрала Австрія на війну, а ми лишилися тут нидіти. Чули-сьмо, гейбіто у вас революція розігнала всіх панів, що тепер люди ваші мають свій трудовий робітничий уряд і що Ви, товаришу Ленін, видали такий правдивий декрет, за яким панська земля, і всі багатства панські, і навіть фабрики належать тепер простим людям. А в нас усе по-старому. Дідич Новак як панував дотепер, так і панує й далі. Ліси довкола, а ми не маємо де патики взяти, щоб нагріти піч. І гори з лісами, і найліпші ґрунти та пасовиська — все панське. Пан си гуляє, нич не робить і все має, а ми робимо, а нич не маємо. Ксьондз з авнона навчає коритися, бо така є воля божа, та ми в те уже перестали вірити, бо коли тебе за корову, що з'їла жменьку трави за фосою у панському лісі, дідичів гайдук оперіщить нагаєм по крижах та ще візьме з тебе останнього ринського штрафу, то ти, газдо, до смерті затямиш собі, що то не божа, а панська воля...»

Щерба не дочитав, повернувшись до Івана, обхопив за плечі, його великі карі очі світилися радістю.

— Такого листа ніхто з нас не годен був би скласти, — говорив він збуджено. — Солодкий мій газдину, коби знала ваша Катерина, як ви нам прислужилися! Се ж готова прокламація проти окупантів. Жовнір, котрий прочитає її, не залишиться байдужим і не допомагатиме своїм офіцерам грабувати Україну. — Щерба нахилився, заглянув Іванові в очі. — Чи не так, газдину?

— Може, й так, — згодився Іван, приємно влещений такою похвалою вченої людини. — Ale се, чоловіче, отим пахне. — Його рука, що провела невидиму лінію від ший до дерева над альтанкою, говорила без слів, чим це пахне.

— Цілком вірно, — зітхнув Щерба. — Якщо попадешся, то все. — Він на хвилю змовк, згадав товаришів, що загинули в катівнях та під кулями жандармських карабінів. — Ale справжній революціонер не думає про таке. Він думає про всіх скривджених, про свій народ.

За тутор людську справедливість, за нашу святу правду він готовий навіть життя своє віддати. Ви, Іване, розумієте мене?

Юркович не зразу відповів, нервово жував кінчик вуса, хмурився.

«Не розуміє,— подумав Щерба,— не під силу це його селянській голові. Власна земля, діти...»

— Я си гадаю так,— порушив мовчанку Іван. Склав долоні на колінах, задивився нібито на Дніпро, а насправді не бачив його, заглибився у роздуми над примхливою людською долею.— Згадав я, Михайле, свого вітця. Чесний був, роботязий. І над усе любив правду. За тутор правду сів за гратеги, відбув своє, а як вийшов, як увидів, що нічого не досяг за свої муки, що правда, як і перше, притоптана панами, не втримав свого серця, запив... А от тебе, Михайле, ніяке лихо не годне зламати. Ланці на руки, гратеги, а ти, як той бук, гнешся, сичиш від болю, а не ламаєшся...— Іван по-дружньому поклав Щербі на плече руку.— Я гадаю, що таким, як ти, Михайле, ми повинні вірити. Коли треба, бери того листа, роби з ним, що знаєш. Лем здається, що якби Ленін прочитав його власними очима...

— І прочитає, газдо Іване,— поспішив заспокоїти його Щерба.— Коли ми передрукуюмо... До речі,— перебив він себе,— про брата Петра що-съєте чули, газдо Іване? Як він там мається? Повернувшись в свою Синяву, це я знаю, писала мені Ванда, і ніби одружився...

— Так, так, уяв собі панну Лісовську. А про тутор, київську, що колись сама приїдждала до нього аж у Синяву, нібито забув...

— Гадаєте, забув?

— Мусив, Михасю, забути, коли панна Лісовська порятувала його в Талергофі від смерті.

— А я гадаю, що такої, як Галина Батенко, не забудеш.

— Ти, може, видів її?

— Як прибула вона до Синяви, мене вели жандарі зі Львова під конвоєм, саме тоді я вперше зустрівся з нею...

— То, певне, слічна панна?

— О, таких лем на образах малюють,— пожартував Щерба. А відтак, помовчавши, додав із смутком: — Що ж, війна. Перекраяла, перерила окопами землю, перекалічила, клята, людські долі. То, може, й забув про неї наш Петрусь...

Раптовий вибух струсив повітря, обірвав розмову. Перелякані пташки пурхнули з дерев, звілися вгору, а коли вибух повторився, розсіялись у повітря. На схід від аристократичного району Липок піднялася в повітря бура шапка диму, затулила собою північного неба.

— Що се? — стривожився Іван.— Ніби й позицій тут не є...

Щерба всміхнувся, він знат, що це значить. Почало діяти київське підпілля, полетіли в повітря порохові погреби на Звіринці. Як би здивувався газда Іван, коли б довідався, що в цей грізний вибух докладають своєї енергії і ненависне до ворога, гаряче серце Галини Батенко. Так-так, німцям не повинні дістатися ці погреби.

— Позиції тут є,— відповів Михайло.— Лем вони не видимі для простого ока.

— Що ти скажеш, мила Стефаніє? Як тобі подобається цей степ? Велич! Здається, кінця-краю йому немає. Стуши повіки — і линеш на крилах фантазії. Люблю помріяти. Може, цею самою степовою дорогою рухались, як оце ми, на південь козацькі полки. Боже, скільки тут романтики! На місці Кащенка я малював би у своїх козацьких повістях ще грандізніші баталії, ще жорстокіші бої. Най би ляхи лякалися, читаючи їх, най би не забували **Жовтих Вод** і **Корсуня!** І москалі най би знали, на що ми спроможні. А розплющили очі — і знову дійність. Уявляю собі, які врожай можна тут збирати! Земля чорна, масна. Центральна рада мудро вчинила, покликавши собі нас на допомогу.

Стефанія мовчить, ритмічно похитуючись у сідлі. Все те, що вилітає з уст Кручинського, не зачіпає її свідомості. Не вірить уже вона в його святість. Його гучні патріотичні слова вже не хвилюють її після того, як він зрадив таємницю сповіді усусівця Гуцуляка. То були критичні дні в її житті. Розвалювався химерний світ ідеалів, котрими в останні роки вона жила. Навіяні Кручинським у пору її захоплення його екзальтованими патріотичними проповідями, вони впали разом зі смертю Павла Гуцуляка і розсипались у порох.

Страшна безвихід звалилася на неї. Ні прудкий білий кінь під сідлом, ані виняткова увага та запобігливість, якою оточив її Кручинський під час цієї довгої подорожі по безмежному степу, вже не милі душі Стефанії, не зворушують її. Кручинський знає, чого прибув сюди слідом за австрійською армією: не романтичне минуле приваблює його, а масний чорнозем, що дає багаті врожаї. Зате вона, Стефанія, втративши все, чим донедавна жила, не знає, для чого сюди приволоклася.

Лише чийсь оклик, що півгодини тому прозвучав з натовпу біля якогось хутора, вивів Стефанію з дрімотного отупіння. Цей таємничий оклик здався їй попередженням із самого неба, голосом діви Марії, під чию опіку вона щовечора, перед тим як заснути, віддавала себе. Звідтам, очевидно, попереджали її про хибність обраного нею шляху, про великий гріх бути співучасницею цього військового походу у чужий край. Хіба мало людських сліз вона набачилась від Збруча до цього катеринославського степу? От свята заступниця і попереджає її: схаменіся, Стефко, отямся, поки не пізно...

Василь разом з іншими учнями спостерігав за просуванням австрійського полку. Стомлено крокувала піхота, гуркотіла по вибоїнах артилерія, йшли ситі коні, нав'ючені кулеметами, котилися високі колеса обозних возів. Василь не відривав очей від того, що запам'ятав з дитячих років. Стояв приголомшений цим видовиськом. «Окупанти», — сказав Олексій, а подумки, напевне, закінчив, додавши два слова: «Твої земляки». Так-так, земляки. Може, серед тих попелясто-синих, ненависних їй мундирів і справді крокують жовніри із сяноцької казарми? А може, і з його рідних Вільхівців? Чого вони прийшли у цей степ? У кого будуть стріляти? Певне, що в тих добрих людей, котрі два роки тому дали притулок їйому, Василеві Юркович...

Ідуть і йдуть. Змучені, невеселі. Такими йшли вони на війну й через Вільхівці. Попереду на конях офіцери. А хто ж то за колоною піхоти на двох білих огирах? Один з вершників у чорному вбрани в католицького священика, другий — у сірій формі сестри-жалібниці. Василь уп'явся очима в цю пару. Ще здаля щось знайоме вгледів у їхніх фігурах. А як під'їхали ближче, у вицій, міцній у тілі, впізнав вільховецького попа Кручинського, а в другій — доњку вчителя Станьчика, ту саму горду красуню Стефанію, в котру був закоханий стрижик Петро.

Василь аж закляк від цього дива. Ще більше напружив зір, очам своїм не хоче вірити. Панна Стефанія? Невже вона? Блідувате, ледь обвітрене тонке личко, велики темні очі під опущеними віями. Не дивиться на людей, ніби стидається, що прибула сюди з чужинською армією. Ледь-ледь похитується у такт кінським крокам, думає про щось своє...

А може, то привиділося йому? Хіба Стефанія не знає, по що прийшли в український степ окупанти? Протер очі. Але ж вона! А що, коли гукнуті?

Зважився. Як уже проминули його, крикнув неголосно вслід вершникам:

— Стефані!

Вона й досі чує цей оклик: «Стефані!» Повірила тоді в його реальність. Обернулася, ковзнула очима по людях, що стояли обіч дороги, та оклик не повторився. Тоді й подумала, що то був голос з неба.

Прислухається до себе. Ген-ген здалека, аж з Талергофа, чує слабкий, змучений голос: «Стефаніс, хіба ж ми з мамою для того недосипали над тобою ночей, щоб ти сіла у жовнірське сідло? Кому допомагаєш, Стефані? Окупантам? Ти чуєш мене, донечко?» — «Чую, чую, тату! Певне, я, татусю, за свою гордість караюся, за те, що ся не слухам вас». А ген-ген з-над Сяну долинає до неї сестрин голос: «Стефані! Що ти наробыла, Стефко? Зганьбила наш чесний рід учителів, що завжди намагався служити не панству, а народові...» — «То я тобі, Вандо, цими словами докоряла. Пригадуеш, коли ти до мене у Львів з Сянока приїхала? Ти обурила мене тим, що виходиш заміж за Щербу, за того збойника Щербу, з котрого жандарії не врапляється скидати ланці. Тепер би я впала твому Щербі до ніг...»

— Цікаво,— втрутися у цей нечутний діалог Кручинський.— Вельми цікаво, де зараз витають ваші думки, панно Стефані?

«О, коли б ти міг угадати,— подумала вона, не спускаючи очей з кінської гриви,— при першій нагоді убив би мене». А вголос мовила:

— Цікаво й мені, святоточе, де зараз витають ваші думки?

— У вищих сферах, моя панно! — Кручинський підніс руку над головою, як це робив щоразу, коли вдавався до патетичної тиради.— Я думаю про той день, коли на київський королівський престол сяде наш архікнязь Василь Вишваний, а його найхоробрішою в світі гвардією стануть галицькі українські стрільці.

— А в тій прокламації, котру підкинули й вам, отче, про інше мовиться,— наважилася зіронізувати Стефанія.

— А-а,— засміявшись Кручинський,— так от чого моя мила панна нинки така сумна? — Він забув про святість свого сану і, пам'ятаючи лише про те, що довкола нього йдуть жовніри, в переважній своїй більшості слов'янського походження, вигукнув, показавши позад себе на артилерійський запряг: — А оті канони, моя панно, нашо? А скоро-стріли для чого? Якщо їх забракне у нас, то не забракне в армії наших німецьких друзів.

«Боже,— жахнулася Стефанія,— та він скоро сам почне розстрілювати».

Ніби перехопивши її думки, Кручинський отямився, якийсь час іхав мовчки, а вже згодом, як на обрії виткнулись з долини над Вовчою верхівки тополь якогось села, попросив у неї пробачення за свій брутальний тон.

— Так-так,— згодилася вона, не підводячи очей.— Мені стидно було на вас дивитися. I взагалі...— Вона запнулася перед тим останнім словом, яке приготувала для свого капелана ще того дня, як вони з військом перешли річку Збруч.— I взагалі, святотче, я, певне, поверну назад, до своїх Вільхівців. Там зосталася хора мама.

Він жахнувся, різкі риси його обличчя враз обм'якли, як до плачу.

— Ти розлюбила мене, Стефцю? — спітив тихо, перехилившись до неї з сідла.

— Так.— Стефанія витримала його погляд і повторила: — Так. Минулося все.

XIX

Підслідна тюремна камера при повітовій жандармерії — тісна, з загратованим віконцем під стелю, з дерев'яним тапчаном і твердим, поруділим від часу й крові матрацом — служить тимчасовим пристановищем для тих в'язнів, котрих ще будуть допитувати, від котрих вимагатимуть зізнань з допомогою найрізноманітніших катівських інструментів.

Ванда з дитиною опинилася в такій камері. Учора два жандарми робили обшук у її домі, шукали ту саму листівку з карикатурою Сухані, яку мав підкинути їй Войцек. Та не знайшли нічого. Тоді вахмістр запітав її, де подівся жандарм Войцек Гура. Про те саме хотів знати і комендант Скалка, коли Ванду привели до нього. Хоч не мав жодних доказів того, що Ванда причетна до зникнення Войцека, але відчував, що без неї тут не обійтися. Не добившись нічого, звелів посадити Ванду в ту саму камеру, де свого часу сидів її чоловік.

— Вам, я гадаю, буде приемно жити спогадами про свого колишнього друга, який був об'єктом сумлінних досліджень моїх хлопців. Там, моя пані, нічого не змінилося з тих часів. Цю камеру можна назвати,— комендант весело засміявся,— камерою родини відомого революціонера Щерби.

Ванда весь час мовчала. Заговорила лише тоді, як Скалка звелів жандармам забрати в неї дитину.

— Дитини я не віддам,— сказала неголосно, але рішуче. Хутко посадила хлопчика на стілець, підскочила до стола, скопила важке мармурове прес-пап'є і, затуливши собою дитину, майже пошепки мовила: — Ну, хто перший?

Комендант тремтічими руками дістав з коробки цигарку, запалюючи, подумав: «З таким темпераментом справді біди наробыть».

— Ну, що ж,— сказав, випускаючи дим,— най буде так. Побачимо, що від вашої, пані Вандо, завзятості виграє дитина. Поміркуйте самі: ми могли б її віддати у монастирський притулок сестер-кармеліток, а так...

— Я ліпше задушу своє дитя,— обірвала його Ванда,— аніж з нього мав би вирости перекинчик, ворог моєго народу.

«Брешеш,— відповів на це подумки Скалка,— я доведу тебе до того, що ти сама попросиш моєї ласки».

Зовнішній вигляд камери справив на Ванду гнітюче враження. Посадивши мала на брудний матрац, вона розридалася.

Орест здивувався. Він ніколи не видів, щоб мама плакала. В його свідомості образ мами склався із солодких, звернених до нього слів, із ще солодших поцілунків та усмішок, з тихих співанок перед сном.

Хлопчик нахилився з тапчана, обхопив маму за шию, притулився щокою до її щоки, потім заглянув їй у вічі й ніжно торкнувся губенятами її зволоженого лица.

Ванда отямилася. В її становищі плакати не можна. Треба триматися, як тримався у цій самій камері її Михайло. Сльози — то кволість духа. Оці в революціонера, щоб якнайдалі бачити, повинні бути сухими. Бо це, Ванда, тільки початок. Хто зна, що задумав Скалка, таж він не знає меж у своїй жорстокості.

Заспокоїла себе тим, що її арешт не є провалом підпілля, а навпаки — свідченням неспроможності жандармерії впоратися з наростанням революційного валу, котрий от-от може змети віками усталений цісарсько-королівський державний порядок. Хто продовжує випускати у світ листівки з карикатурами, чия невловима рука пише на стінах антивоєнні гасла, хто кличе людей брати приклад з російської революції — все це лишається їй далі таємницею для адміністрації повіту. Машиніст Пьонтек продовжує діяти. На вагонній фабриці, в залізничному депо, майже в кожному селі та фільварку і навіть у військовій казармі він тепер має своїх людей, і тому підпис під листівками «Сторукій» таки справді відповідає дійсності.

Ванда витерла очі, поцілуvalа хлопчика і почала влаштовуватись у новій «квартирі». Зняла капелюшок, скинула пальто, застелила матрац пледом, потім почала роздягати Ореста. Щоб знову не розридатися, намагалася не думати про себе, навертала думки туди, на волю, до Пьонтека, якого, напевно, дуже засмутить її арешт, уявila його з тичкою під голуб'ятнею — жандарми справді повірили, що він поміняв революційну боротьбу на захоплення голубами. Потім цитувала напам'ять Михайлів останній лист, написаний ще до того, як він перебрався до Швеїцарії. «Рідна, кохана моя, зіронька ясна! Удень, лем заплющу очі, виджу тебе перед собою і вночі, спершись

у дрімоті на бруствер, зустрічаюся з твоїми очима. Ти навіть уявити собі не можеш, як я баную за тобою. Наше побачення знову відкладається. Мені не дали урльопу, сказали: урльоп треба заробити...»

По вечері роздягла Ореста, поклала на ліжко, накрила своїм пальтом, сама лягла поруч, неголосно заспівала:

А в неділю раненько,
Як сходило соненько,
Дівча квіття збирало
І так собі співало:
«Да же, боже, соненька
До моего Орестонька,
Дай же, боже, росочки
На мої барвіночки».
Дівча вінечко вивило,
Нич соненсько сходило,
Походило по гаю,
Прийд, мій, прийд, мій шугаю!

Хлопчик заснув. Ванда повернулася на спину, підклала руки під голову. По тому, що пережила за день, марно було чекати на сон. Думки крутилися довкола дитини. Лякалася самого припущення, що маля може стати свідком її мук. Як уберегти його душу від цієї жорстокості, що панує в світі? Довго не могла заснути, крутилася на твердому матраці, глухо стогнала. Намагалася знайти якийсь рятунок, але всюди натикалася на безвихід. Залізні двері перетяли всі шляхи. Ах, Оресте, Оресте, яка тяжка доля випала тобі з самих пелюшок!

Серед ночі хлопчик прокинувся і зажадав пити. Воду в камері «забули» поставити, і дитина розплакалася. Ванда взяла сина на руки і під тьмяним світлом електричної лампочки почала ходити з ним із кутка в куток, знову тихенько заспівала. Орест притих, обійняв мамину шию тоненськими рученятами, заслухався.

Котилися вози,
Ломалися свірні,
Як-см била дівком,
Не било мі рівні.
А чи до роботи,
А чи до співання,
А чи на музиці
І до танцювання.

Певне, тому й проспала Ванда допізна, бо аж до ранку з дитиною носилася. Прокинулася від чийогось дотику до плеча. Розплющила очі і побачила Катерину Юркович, що стояла над нею.

— Добриден, пані Вандо. З новосіллям вас. Маєте файні покої,— сумно всміхнулася жінка.

Вандині очі бліснули від радості. Скочила з тапчана, кинулась обімати гостю.

— Як ви довідалися, тето Катерино, про наше переселення?

Мала б сказати, що то повів її лякєрник Суханя, але він же й порадив Катерині тримати язик за зубами, і тому вона, кивнувши на непричинені двері, мовила, ніби жартуючи:

— Та про се, пані Вандо, весь Сянок гуде. А від Сянока до Вільхівців лем через міст перейти. — І, сівши на тапчан, почала повагом розповідати, як вона одвідала нині пана коменданта у його мешканні, як добра пані комендантова згодилася за деякі дарунки побесідувати з мужем і як той дозволив Катерині узяти в пані Ванди дитину...

— Як се узяти? — перепитала злякано Ванда.

— А так. — Катерина глянула на Ореста, що безтурботно спав, розкинувши рученята. — Чей же воно, пані Вандо, політикою не займалося, жеби тут з вами мучитися. Заберу до себе, най бавиться з моїми дітьми. — А потім тихцем, щоб не почув вартовий за дверима, додала, таємниче підморгнувши: — Цього року сподіваємося на ранню весну. Так що сподівайтесь і ви, пані Вандо, на теплий вітер. Вже недовго, прошу пані.

У Ванди забило дух. І від безмежної радості, що її дитина буде врятована, і від жалю, що ця перша розлука з нею може бути для них обох останньою. Кинулася Катерині на груди і, не маючи сили стримати себе, залилася сльозами.

XX

Пообідня пора гарячого літа. Поволі спадає спека, високі будинки кидають на землю прохолодну тінь, прокинулись від дрімоти каштани. Двірники в білих фартухах, з мідними нумерованими бляхами на грудях, як і в мирний час, кінчають поливати тротуари, щоб вельможному панству, котре збіглося зі всієї Росії під надійну гетьманську булаву, було приемно завбалятися милою прогулянкою, щоб воно почувалося в Києві, як у себе дома. Серединою широкого Хрестатика видзвонює трамвай, котяться, підстрибуочи на бруківці, однокінні візки, іх обганяють на парокінних «дугіках» ті, що вже добре хильнули, — золота офіцерська молодь, переодягнена в цивільне, хоче надолужити в п'яних оргіях те, що вона втратила там, на Заході, за три роки війни. З фешенебельних ресторанів, з-за дзеркальних широких дверей долинає музика естрадних оркестрів, світлові реклами запрошуєть публіку у мюзик-холі, на бойовики кінематографів, на нові циркові вистави. Якби не патрулі у попелясто-зелених мундирах, що мовчки дефілюють головною вулицею Києва, і не чорно-золотий прапор окупаційної армії на будинку комендатури, барвістий Хрестатик міг би здатися сторонній людині безтурботною головною вулицею міста, де до послуг шановного панства усі розваги світу.

Андрій Падалка і Галина Батенко теж опинилися серед гомінного потоку на Хрестатику. Вийшли з дому без усякої мети, щоб трохи розважитися після серйозних справ підпілля. Надокучило когось очікувати, засідати, сперечатися, бути завжди при «ділі» і щоразу ризикувати не тільки волею, а й життям.

Одяглися по-світському: вона, замість уніформи сестри-жалібниці, наділа світло-рожеву, шовкову, з пишними оборками, модну сукню, а він — елегантний спортивний костюм, куплений у якогось німця-спекулянта, одного з тих, що прибули на Україну в обозі німецької армії. Пришипливши до волосся легенький брилик, Галина ще раз

повернулася перед дзеркалом, похвалила себе подумки за фасон плаття, а відтак церемонно зробила реверанс перед батьком.

— Подобається тобі, татусю?

— Про це ти не мене, а чоловіка спитай,— відповів професор. Галина засміялася:

— Питала, та не признається.— І, з кокетством глянувши на Андрія, додала: — Вони в нас аж надто серйозні.— Підійшла до матері, що закоханими очима спостерігала за донькою, поцілувала її в щоку, а тоді підскочила до батька, ніжно пригорнулася.— До побачення, татусю.

«Бачу, бачу, дитино, вдячна мені, що благословив твій шлюб»,— подумав професор, а вголос спитав:

— Далеко зібралися?

— На Хрещатик.

— При зброй?

Галина в одну мить відкрила модну торбинку і піднесла до батькового обличчя.

— Прощу. Ні бомб, ані револьверів. Можете спокійно чекати на нас.

Професор сумно зітхнув:

— Спокійно, кажеш? Який же тут спокій може бути? На вулкані живемо. А ти біля самого кратера.

Андрій, що під час цієї сцени почувався ніякovo (він досі ще не обжився у цьому домі), поквапився запевнити професора, що вони з Галиною умовились ані словечком не прохопитися про політику, прогулянка буде сuto розважальною.

— Бережіть її, Андрію Кириловичу,— мовив з благанням у голосі професор.— Ви самі бачите, яка вона невгамовна, яка несамовита.— І, ніби соромлячись того слова, яке мав сказати, додав тихо: — І єдина вона у нас.

І от вони на Хрещатику, простують веселим людським річищем. Довкола чується безтурботний сміх, жарти, вітання. Дами в розкішних туалетах, напахчені, пишаються хто виплеканою красою тіла, а хто дорогим модним вбраним. То тут, то там серед цивільного панства блисне позолота гетьманського вояцтва. Розкотисто рे�goчуть хвацькі старшини, що змінили офіцерські мундири царської армії на козацькі чумарки. Цю театральну уніформу запровадив сам гетьман: на грудях жовто-блакитні аксельбанти, високі парубоцькі шапки з золотими китицями до плечей, на чоботях остроги.

Падалка нахилився до Галининого вуха, сказав їй тихцем:

— Цікаво, як би те цяцьковане вояцтво повелося, коли б з'явився тут мій полк..

Кокетливим рухом руки, ніби пустуючи, вона встигла затулити йому рота.

— Ми ж умовились з тобою, Андрію. Розглядай краще зустрічних панночок. Он ті двоє так вп'ялися в тебе очима, що можуть геть серце поранити.

— Не говори казна-що, Галино.

— Та вони ж гарні, Андріечку.

— Крашої за тебе немає на світі.

Вона кинула на нього вдячний погляд, притиснулася плечем до його руки.

Андрій же думав у цей час про той холодний день, коли водив робітничий полк на захоплений німцями Псков. Там він і зв'язав навіки свою долю з Галиною. Мабуть, у нагороду за тяжкі рани й дістав її серце. Малося вмирати, вже, здавалося, от-от впаде на очі біла пелена. Полк його у багнетній навальній атаці погнав ворога, а він, ніким не помічений, лишився замерзати на полі бою... Як у ті лічені хвилини прощання із світом хотілося йому жити! Чомусь виринуло в пам'яті Покровське, він побачив себе пастушком на березі Вовчої. Розігнався, крикнув на бігу товаришам: «Хто глибше?», відштовхнувсь ногами од берега і, стуливши над головою долоні, полетів з кручі у воду. В ту ж мить відчув страшенної сили удар. «Умираю, матусю, умираю», — простогнав од болю.

«Ні-ні, ти не вмреш, — дішли до його свідомості чиєсь слова. — Не вмреш, Андріечку.»

Розтулив зліплені морозом повіки, побачив над собою голову сестри-жалібниці, не пізнав, а здогадався, що то може бути вона, його кохана Галина. Вона вже поралася над його раною, тамувала кров, перев'язувала, а щоб підбадьорити, запалити вогонь надії в його примерклих очах, розповідала, що його полк захопив Псков і тепер під командою комісара Манжелова жене німців на захід...

— Про що, Андріечку, думаєш? — перервала його спомини Галина.

— Про Псков, — признався Падалка. Глянув на неї, порівняв з тою, у теплому пальті й хустці, обпалену морозом, із вперто стиснутими устами. — Як ти можеш так перевтілюватися, Галино? Тепер — як зоря небесна, як безтурботний метелик, а тоді, під Псковом, у тебе було таке суворе обличчя, немов не мене, а тебе поранено...

Вона кивнула головою, усміхнулася. Згадала той тяжкий місяць після хірургічної операції. Ах, з яким напруженням боролася вона за його життя! Може, Андрій і справді має рацію в тому, що не ліки допомогли йому перебороти свою недугу, а її ніжні слова. «Ми ще з тобою, Андріечку, повернемося на берег Дніпра, — говорила вона, довгими зимовими ночами сидячи коло нього на ліжку. — Ми з тобою повернемося і до твого степового Покровського. Скупаемося разом у Вовчій. Хочеш, Андріечку? Наввипередки попливемо. А твоїй мамі я з вдячністю поцілує руку, що виховала такого мужнього хлопця. «Під Псковом ваш син виявив себе кмітливим полководцем: до зубів озброєні німці мусили тікати од наступу його полку. Син ваш, мамо, — то гордість наша...» Ти ж, Андріечку, відрекомендуеш мене своєю дружиною, не нареченю, ні, а женою. І мама постелить нам у клуні на духмяному сіні з пахучим чебрецем і м'ятою. Це буде наша перша повесільна ніч. А весілля, Андріечку, справимо за старовинним звичаем, з дружками і троїстою музикою. Щоб усе Покровське раділо разом з нами, щоб тішилося воно з нашого кохання. Дружки сплетуть мені з барвінку і паперових троянд веселій вінок на голову, оздоблять стрічками, прикрасять намистом шию, заспівають:

Ой куди ви, білі гуси, полинете,
Ой куди ви дівування занесете?
Понесете дівування аж за ріки,
Понесете дівування аж навкі.

«І звідки ти це все знаєш? — дивувався Андрій. — Хто тебе навчив цих пісень?»

«А мені ж, Андрієчку, малося бути артисткою. Ми з татом не раз виїжджали до своїх родичів на село. Там я дечому і навчилася у людей».

Отак потихеньку, великим напруженням волі, а ще більше своїм безмірним коханням і виводила його Галина з тяжкої недуги аж до того дня, коли консиліум професорів міг сказати:

«Вітаємо, товаришу Падалко, з воскресінням. Наперекір усьому ви здорові, можете знову сідати на коня».

Невдовзі вони побралися. І хоч не було троїстої музики й весільних пісень, а лише сердечні поздоровлення бойових побратимів, вони почували себе щасливими. А щоб щастя було повноцінним, вона присмушила себе не згадувати про того далекого вже тепер білявого лемка з гірської Синяви, що їздив колись до царя випрошувати кращої долі своїм землякам. То було її дівоцьке наївне захоплення, нехай і шире, і солодке, а проте лише захоплення, нерівня тому глибокому почуттю, яке вселилося в її душу при фронтових зустрічах з Андрієм. Їй імпонував цей енергійний мужній чоловік, з яким можна було не лише мріяти, але й, не пригинаючись, іти вперед, іти в бій за людське щастя так само просто, як оце вони тепер вийшли на прогулянку.

— Скажи, Галинко, — озвався по довгій мовчанці Андрій, — як ти тоді знайшла мене серед забитих на засніженому полі передмістя? Це ж просто диво.

— Обійшлося без дива, — відповіла вона серйозно. — Твій друг Манжелов послав мене...

Вона не договорила. Хтось поблизу крикнув: «Ідуть, ідуть!» Це слово передалося далі, два людських потоки змішилися, всі кинулись до краю тротуару і довгою строкатою смугою застигли в чеканні.

Галина й Андрій теж притиснулися ближче до бруківки Хрешчатика, який на той час, видно, зусиллям поліції, спорожнів. Піднялися навшпинки, витягнули шій і через людські голови побачили гурт чорних вершників, що з боку Подолу, повз будинок Купецького зібрання, наблизався до Хрешчатика.

— Що це означає? — спитала Галина у своєї сусідки, пишної дами, обвішаної дорогими оздобами.

— Як? — видивилася на неї дама. — Ви нічого не знаєте? Боже мій! Все місто про це гуде. Наш найясніший повертається з Канева.

Голос дами заглушили вітальні вигуки панства. Гетьманська кавалькада наблизалася, вжечувся цокіт кінських копит. Спираючись на руку чоловіка, дама піднесла над головою хусточку і з несамовитим надривом закричала:

— Слава пресвітлому гетьманові! Сла-а-ва-а!

— Слава-а-а! — підхопило панство.

— Хай живе! — покотилося Хрешчатиком.

Вершники посувалися повільно. Той, що попереду на баскуму білому коні,— опасистий, чисто виголений, у синій чумарці й сивій смушевій шапці з жовто-блакитним шликом,— час від часу піднімав руку у білій рукавичці і поважно, з гідністю, як і личило його най-світлішій особі, вітав відданий йому народ (так буде надруковано у завтрашньому номері «Кievлянина») і ледь-ледь усміхався. Це й був той перший повоєнний правитель України, що повертається з подорожі до Канева, куди він їздив на Чернечу гору утвержувати себе у гетьманстві. До того Павло Скоропадський мало цікавився музичким поетом: не випадало царському генералові призначаватися, що він має щось спільне з плебейством, до якого належав Шевченко. Та часи мінялися, по російському царю десь на Уралі й слід прочах, а в генеральному штабі Вільгельма дуже хотіли, щоб гетьманом став він, нащадок колишнього гетьманського роду. Як не погодитися. П'янке честолюбство генерала взяло гору над тверезим розумом дружини. Вона із слізами на очах прийняла його згоду сісти на гетьманський трон. Крах династії Романовичів на смерть перелякав її. Він резонно відповів: «Не стало, мамцю, Романовичів — так лишилися Гогенцоллерні, сів на австро-угорський престол молодий імператор Карл I». — «Отямся, Павлусю,— побивалася дружина, — не будь таким самовпевненим. Не вгодила Центральна рада німцям — не вгодиш і ти. Це ж чужинці, завойовники». — «Замовчи, дурна бабо, — розгніався він, — чужинці тепер ті, що за арсенальськими мурами притаїлися». — «От «Арсенал» і мусив би тебе, Павле, дечому навчити. Не скорились же люди, дарма що їх посікли, постріляли гайдамаки Центральної ради», — «Відстань, дурепо, не бабського це розуму діло. Коли хочеш знати, я імператором оголосую себе. Так, так, чого баньки вітріщила? Імператором Малоросії!»

З цими думками й піднімався він учора крутими дерев'яними сходами на Чернечу гору, до того музичкого бога. Зняв перед його могилою шапку, перехрестився, став на коліно. «Хай люди вірять, що я схилив голову перед тобою, мужиком. Ти, я певен, не повірив би мені за життя і, може, ще другий, тільки ще глумливіший, «Сон» написав би про мою особу, та, на щастя, тебе нема, і я можу вдавати перед людьми українського патріота і навіть прихильника твоєї хлопської музи...»

— Сла-а-ва-а! — проводжalo його київське панство. — Хай живе наш найсвітліший!

Перетнувшись в кінці Хрестатика широкий майдан, Галина й Андрій піднялися кам'яними сходами до великого міського парку, що розкинувся на дніпровських кручах від будинку Купецького зібрання аж до Печерської лаври. Тут вільніше було говорити, бо майже все панство після зустрічі з гетьманом розійшлося по домівках, у парку ж де-не-де зустрічалися лише поодинокі закохані пари.

Поринули у приємну прохолоду, під крислаті крони дерев, йшли мовчки, ніби боялися порушити святковутишу цього чарівного куточка міста. З головної алеї звернули на крученою стежку між деревами, що мала вивести їх на найвищий, відкритий для споглядання берег дніпровської кручі. Андрій милувався могутніми деревами. Поки він

не війдждав із свого степу, був певний, що немає красивішого місця на землі, як Дібрівський ліс над Вовчою; коли ж під час війни опинився у Карпатах, вважав, що ніщо в світі не зможе зрівнятися з красою тих гір — з казковою величиною струнких смерек і могутньою силою богатирів дубів, об які розбиваються найлютіші бурі-верховії. Тепер, опинившись на дніпровських кручах, під широким розлогим гіллям столітніх лип, він готовий визнати, що, мабуть, немає на земній кулі такого щедрого на красу місця, котре могло б зрівнятися з цим придніпровським парком.

«А може, Андрію, не тільки природа визначає ступінь твоого захоплення? — спитав себе Падалка. — Може, коли б Галина опинилася з тобою у Дібрівському лісі, ти іншими очима глянув би на нього? Мабуть, що так. З нею і піщана пустеля видалася би тобі зеленим раєм.»

— Про що думаєш, Андрієчку? — запитала Галина, зазираючи йому в очі.

Андрій не встиг відповісти: назустріч їм сунула невисока постать набундюченого гетьманського старшини у синій уніформі. З першого погляду Падалка пізнав у ньому свого колишнього фронтового недруга Козюшевського.

Козюшевський спочатку не звернув на них уваги — цивільний одяг, наймодніший солом'яній бриль, чисте від вусів обличчя зробили Падалку невпізнаним для тих, хто впродовж кількох фронтових років звик бачити його у військовому мундирі офіцера. Зате Галину, хоч вона була не в сірій червонохрестній сукні сестри-жалібниці, а у модному світловому вбранні, колишній штабс-капітан Козюшевський пізнав зразу, як тільки їхні очі стрілися.

— Кого я бачу! — скривнув він, присміно здивований. — Галина Батенко, наша наймилосердніша сестра!

— Так, я, пане штабс-капітан, — відповіла вона стримано.

— Дуже, дуже присміно! — Віддав честь, дзенькнувши острогами, хвалькувато повів плечима, на яких за старих часів мали б виблискувати погони. — Лише осмілюся зауважити, вельмишановна пані: не штабс-капітан, а полковник... — і враз запнувся, впізнавши Падалку. — Ви? — спитав насторожено, з підоозрою оглянувши його з ніг до голови.

— Прошу, — поспішила відрекомендувати Галина. — Мій чоловік.

— У цивільному? — Козюшевський збирався з думками, його настороженість зростала, жовтасті очі прискіпливо обмацуvalи того, кого він колись на фронті люто ненавидів. — Що сталося, поручику? Не воюєте? Про кого, про кого, а про вас, Падалко, я мав певну думку, що ви з тими...

Падалка зняв бриля, витер хустинкою зволожене від хвилювання чоло.

— Я теж, пане Козюшевський, не сподівався, що ви... саме ви, — я ж добре знаю ваші політичні погляди, — могли одягти цю уніформу нашого найяснішого...

«Божевільний, — мало не вирвалося у Галини. — Що він говорить?»

— Дивуєшся тобі, Андрію, — сказала вголос. — Хіба тільки ти можеш назвати себе щирим українцем? Пан Козюшевський, наскільки

мені відомо, теж нашої козацької нації. Відродження української державності не могло не зачепити патріотичних почуттів пана Козюшевського.

— Цілком вірно,— зрадів такому заступництву Козюшевський.— Ви, пані Галино, наче в мою душу заглянули.

— Ale ж пані Галина не була при нашему діалозі на станції Фастів,— не поступався Падалка.— Пригадуєте, пане Козюшевський, ви глумилися з України, з українського народу. Так-так, пригадайте свої слова. Хохлами, мазепинцями облизвали...

— Ty, Андрію, дуже примітивно мислиш. Розмова на станції Фастів відбулася три роки тому. За такий час міняються і люди, і їхні погляди.

Падалка круто повернувся до дружини, побачив її зблідле, перелякане його відвертістю обличчя, подумав: «Ох і посміюся я з тебе, коли мені вдасться до кінця провести свою роль»,— а вголос сказав:

— Я в таку зміну не можу повірити. Ви тільки поміркуйте, пане Козюшевський, поставте себе на місце найяснішого: гетьман певен, що в нього на службі його однодумець, що булаву йому допомагають утримати найщиріші поборники...

— Та як ви смієте запідоозрювати мене в нелояльності? — обурився Козюшевський.— А самі ви чим тут займаєтесь?

Аж тепер Галині стало ясно, як Андрій пошив у дурні Козюшевського, як блиснув він своїм талантом перевтілення і як, зрештою, перевершив свою грою її саму, досвідчену підпільницю. Вона зрозуміла: таємниця Андрієвого успіху в раптовому наступі. Він не чекав, коли ворог почне штурмувати, а перший кинувся на нього, і той мусив відступити.

— «Інструктор-організатор при всеукраїнському товаристві «Пропсвіта»,— читає Козюшевський у невеличкій коричневій книжечці, яку недбалим жестом простягнув йому Падалка.

— Не знайшли собі кращого діла. Ви ж, поручику, військова людина, а взялися за іграшки. Хори, танці, спектаклі, освіта. Хіба це наша справа?

— Перепрошую, пане Козюшевський, але найясніший полюбляє і пісні.

— Знаю, що полюбляє. Та цим нехай би собі інтелігентики займалися. А наше діло,— Козюшевський змахнув рукою, немов шаблею,— рубати, воювати до победного конца.

— Я, полковнику, люблю військову службу і міг би послужити найяснішому, коли б хтось замовив за мене слово.

— Будь ласка, Падалко, я до ваших послуг. А ще ліпше було б, коли б ви пішли до мене ад'ютантом.— Козюшевський панібратьські торкнувсь ѹого плеча.— Без гордості, поручику. Гляньте, непогана уніформа! Аксельбантів навішали б собі на груди і... на Хрестатик. Згоди?

— Я подумаю, полковнику.

— Думайте, думайте, поручику. Завтра на вас чекаю.

Козюшевський віддав честь, поцілував ручку Галині, назвав адресу штабу, де він чекатиме, і, подзвонюючи острогами, пішов.

Якийсь час Андрій і Галина мовчали, збентежені несподіваною зустріччю. Запаливши цигарку, Андрій зважував останні слова Козюшевського — і їхній тон, і приховану хитрість в його примуржених очах, і те, яким простаком той прикинувся. Ні-ні, не такого він знає Козюшевського. Козюшевський лише уніформу змінив, а в душі лишився таким самим, яким був при царі: хитрим, жорстоким і бездарним.

— А добре ти грав свою роль. Я навіть спочатку не зрозуміла і злякалась,— призналася Галина.

— Ale ще ліпше робив це він,— похмуро зауважив Падалка.— Так-так, Козюшевський не повірив жодному моєму слову.

— Як це розуміти?

— А так, Галино: сьогодні вночі він буде у нас. До вечора мусимо перебратися на іншу квартиру.

XXI

Стефанія жахнулася, затулила очі долонею: крутій поворот вулиці, засадженої акаціями, вивів коней на майдан, перед цегляний будинчик волосної управи, проти якої погойдувалося п'ятеро повішених.

— Боже мій,— простогнала вона, спиняючи коня.

Несподіване видовисько неприємно вразило і Кручинського, хоч він, маючи міцні вояцькі нерви, реагував не так болісно, як Стефанія. Він розумів, чого вирвався у неї з грудей цей одчайдушний стогін. Занадто вже багато жахів набачилася вона по безконечних дорогах України, особливо у цьому непривітному катеринославському степу. Ніжне жіноче серце Стефанії не може звикнути до такої жорсткості. Але що подіш, війна є війна.

— Очевидно, вони заслужили цієї кари,— сказав неголосно Кручинський тоном людини, яка розуміється на законах війни.

Стефанія повернула коня, щоб не дивитися у той бік. Відчула себе раптом безсилою і кволою. Боже, з якою радістю, якби сталося таке чудо, вона повернулася б у свою вільховецьку домівку, до недужої матері, щоб припасти устами до її руки, щоб за всі рази виплакатися на її грудях. «Мамо, я так стомилася від твої клятої війни. Пригрійтے мене, мамо, приголубте...»

— Можете, святотче, тішитись,— сказала різко й заходилася стягати рукавички.

Кручинського пересмикнуло від цієї фрази.

— Шо ти говориш, Стефаніє? Чого б то я мав тішитись?

— Аjakже! — Стефанія не могла стягнути рукавичок, і це ще більше її дратувало.— Ви ж, святотче, ідейний поборник цього походу. Ваш кумир — Василь Вишиваний.— Вона нервово засміялася: — «Визволення від більшовиків». Тепер я виджу, яке те визволення. З допомогоюшибениць.

Кручинський зблід, на щоках заходили жовна — перша ознака того, що він хоч і священик, а починає втрачати рівновагу.

— Ти, я бачу, цілком збільшовичилася від тих бунтарських писань, що нам іх по дорогах підкидають.

— Неправда! — майже крикнула Стефанія. — Мені ще у Львові, по смерті Гуцуляка, почало розвиднитися. А тут, у цьому степу, я зовсім прозріла.

— Що ти, зрештою, хочеш від мене? — Кручинський зігнав на коневі свій гнів, шарпнув його, стиснув шенкелями, примусив стояти спокійно. — Я ж не гнав тебе, Стефані, силою. Ти добровільно пішла у хрестовий похід в ім'я святої римської віри.

— Так, добровільно. — Вона нарешті стягла рукавички, як від пут, звільнилася від них і, діставши з кишенні чистий носовичок, втерла ним закурене у дозорі обличчя. — Добровільно, бо все ще не могlam-м скинути з себе тягар вашої демагогії, бо все ще вірила у те, що панонтець Кручинський називає патріотизмом. Кручинський похмуро, спідлоба глянув на свою супутницю. В цю хвилину каявся, що зв'язав свою долю з цією шаленою дівкою. Усвідомлював, що тепер вона пропала і для нього особисто, і для тої ідеї, котрій він присвятив усе своє життя. У його душі наростало почуття зненависті до неї. Настане, очевидно, час, коли він змушений буде позбутися її...

— Цікаво, який панні Стефанії імпонує «патріотизм»? — спитав, торкаючи острогами коня, щоб їхати далі на сигнал труби.

— Лем не такий, — вона змахнула рукою у бік повішених, — не швабський, святоточе.

В останню мить, коли вже рушили з місця, до них, побачивши даму в сідлі, підскочило двоє вершників: один, опецькуватий, був денщик, озбрійний про всякий випадок карабіном, другий — піхотний офіцер, той самий, що колись на галицькому фронті жорстоко покараав шпандлями Петра Юрковича. Денщик, що сидів на коні, обвішаниму притороченими до сідла мішками, відстав від офіцера, а той, підвішившись на стременах, хвацько козирнув, відрекомендувався чарівній дамі з хрестом на рукаві:

— Маю честь! Штабс-капітан Габріель Шульц, комендант цього степового села, запрошує вас, майн фрейлейн, на іменинний обід. Ваш полк відпочиватиме до ранку в селі. Завтра рушите на Гуляй-поле.

Кручинський недружелюбно спитав німецькою мовою:

— Можна довідатися, за що їх покарано? — Він кивнув у бік повішених.

Офіцер неохоче відповів:

— Депутати місцевої Ради. Троє з них колишні фронтовики. Мали при собі зброю.

Кручинський розумів, що цього не досить, щоб вішати людей, і що причеплива Стефанія не сприйме пояснення як законну підставу для такої розправи, тому спитав:

— Вчинили опір?

— Ми їх взяли на засіданні, — неохоче пояснив штабс-капітан священикові й знову повернувся до чарівної фрейлейн з великими, як у сарпі, чорними очима. — Готовали список для розподілу землі. Хо-хо, тепер він у наших руках!

— І при вас? — поцікавилася Стефанія.

— А певно, що при мені. — Офіцер поліз до внутрішньої кишені мундира і дістав уздовж складений шкільній зошит у зеленій палітурці. — О, цей список нам стане у пригоді. Я певний, не одного з претендентів спіткає доля, — він кивнув у бік повішених, — отих бунтівників.

Стефанія нахилилася з сідла, простягнула руку до зошита.

— Можна глянути?

— Прошу, прошу. — Шульц готовий був до її послуг. — Але моя флейлейн нічого там не добере. — Він наблизив свого коня майже впритул до коня Стефанії, щоб і собі заглянути до зошита. — Писано іхньою мовою.

— Українською, — уточнила Стефанія, гортаючи сторінки.

— О-о, — здивувався Шульц. — То мила флейлейн володіє цією говіркою? Чудово, чудово! Тут вам вона згодиться. А я не спромігся вивчити. — В його словах звучала гордість за своє неуцтво. — Хоч і прожив п'ятнадцять років в одному з повітових гарнізонів Галичини... — Він не договорив. Йому перехопило дух від дикого зухвалиства милої флейлейн. Стефанія розірвала зошит навпіл, потім половинки ще навпіл, а відтак з несамовитою люттю почала рвати все те на дрібні шматочки.

— Ви збожеволіли! — прохрипів Шульц. — Я звелю вас арештувати! — Він обернувся до свого денщика, що чекав кроків за десять від нього. — Альбрехт! — крикнув, махнувши рукою.

Це було його останнє слово. Стефанія вихопила свій невеличкий револьвер і, не цілячись, вистрелила йому в груди. Черевате тіло Габріеля Шульца почало хилитися, могло звалитися на Стефанію, та вона шарпнула за повід, вдарила коня підборами чобіток у боки, і той рвонувся вперед. В одну мить перетяла майдан, ускочила в якусь кручену вуличку і помчала, помчала, пригнувшись до гриви. Не думала про рятунок, не зважала на кулі, що цвоквали повз її вуха, боялася лише одного: щоб той святенник не гнався за нею, бо тоді не пошкодує й для нього кулі. Хотіла вирватися на волю, далі від тих попелясто-зелених мундирів, від облуди й брехні. Почула захотливий голос Ванди: «Вперед, вперед, Стефко! Вір у своє щастя! Ми ще з тобою скуваємося у Сяні!»

Так, вона починає вірити в своє щастя. Тоді, у 1915 році, у Вільхівцях, на офіцерському балу, вона не застрелила полковника Осипова, лише поранила його, а нині в саме серце поцілила того каткуга Шульца.

Ой, що це? Крізь тупіт коня до її слуху долинули удари копит об землю звідкись збоку. Оглянулася. Не побачила никого. Зате з бічного провулку напереріз їй вискочив вершник у чорному.

— Стій! — закричав він за півсотні кроків від неї.

«От воно, мое щастя, Вандо, — прощалася Стефанія з тою, которую донедавна ненавиділа. — Юж накупалася ми з тобою, сестро...»

Не стримуючи коня, поклава палець на гачок револьвера, притисла чобітками під боки коня, ще нижче прихилилася до його гриви... Але тікати було даремно: той, хто перегородив її дорогу, сидів у сідлі без зброї і по-дружньому вітав її піднятою шапкою.

— Стій, дівчино!

Стефанія смикнула за повід, круто спинила коня. Побачила перед собою плечистого, з карими усміхненими очима парубка, в чорній куртці з поперечними біло-синіми пасемцями.

— Звертай, кавалеристе, праворуч! — Він показав на стіну лісу, що темніла недалеко, за скелястим берегом річки. — Бо розігналася ти дорогою, що приведе тебе просто у пашу окупантів.

Вона все ще з цікавістю розглядала вершника.

— Хто ти такий? — спитала, милуючись його розпашілим від їзди гарним обличчям.

Він надів безкоzирку, потім узявся у боки і, пишаючись своєю силою, серйозно, проте із смішникою в очах відрекомендувався:

— Командир лісових хлопців, революційний матрос Щусь. Чула про такого? Не чула? То скоро почуєш. — Він нахилився з коня, подав їй руку і, розглядаючи її маленку руку в своїй великій важкій долоні, дивуючись, засміявся: — I як ти, куріпонько, живеш з такою деликатною рученькою? Так нею ні хліба замісити, ні корови подоїти. А проте молодець. Не промахнулася, хоч і маленька. — Його обличчя враз спохмурніло, з очей щезла весела смішинка. — Так йому, гадові, і треба. П'ятеро невинних повісив.

— Ви все виділі? — здивувалася Стефанія.

— I видів, і бачив. — Матрос легко переходив від сміху до гніву й навпаки. — Видів, — ще раз повторив, смакуючи це слово. — Воно ж не по-нашому, здається?

— Зате по-нашому, по лемківському, — відповіла повчально, відчуваючи свою інтелектуальну зверхність над трохи примітивним, а проте добрим і щирим матросом.

— Ти хіба з тих, що за Центральну раду? — спитав.

Вона заперечно хитнула головою. Довго розповідати про всі свої поневіряння. Та й чи зрозуміє він її?

Завернули коней на вузеньку вуличку, що повз сади й білі хатки спускалася до річки.

XXII

Петро Михайлович Циков грається з дітьми у піжмурки. Зіна та Іринка тікають од батькових розставленіх рук, якими він намагається когось спіймати. Гру псує дворічний Володя, який сам лізе татові під руки, пищити, сміється. Дівчатка гніваються, погрожують брати-кові, та він на це не зважає.

Марія Яківна, що стежить за грою з канапи, перехоплює хлопця і садовить собі на коліна.

— Іди сюди, бешкетнику. Не заважай, — каже вона, втираючи хусточкою його змокрілу голівку. — Бач, як упарився.

Володя не пручається. Йому навіть ліпше посидіти на колінах, бо відколи підріс і став самостійно ходити, у мами завжди немає часу погратися з ним чи заспівати пісню: то на кухні порається, то допомагає татові щось переписувати.

Марія Яківна спостерігає за комічними жестами чоловіка, розуміє, що той навмисно робить їх, щоб насмішити дітей, іноді і її засмучене,

змарніле за останній час лице теплішає від усмішки, а взагалі вона не розуміє Петра: в такий час, коли на нього щохвилини чигає смертельна небезпека, безтурботно бавитися з дітьми?.. Хоч надворі, перед школою, вартоють віддані йому учні, хоч про його повернення никто з чужих не знає, проте до всього мусиш бути готовий, коли під боком ворог. Настане вечір, і вона знову, вже удруге, виряджатиме його в дорогу. П'ять днів тому випроводжала вперше. Тоді здавалося їй усе просто. Була певна, що австрійці затримають, що на шахтах знайдуться сили для відсічі ворогові. І раптом учора вночі почула крізь сон умовний стукіт у шибку. Враз додгалася, хто під вікном. Так стукав Петро, коли приходив із засідань ревкому. «Мусив повернутися,— сказав їй, як зайшов до хати.— Німці вже в Юзівці. Наші робітничі загони відступили на Царицин».— «І що ж тепер?» — спитала. «Думаю пробиратися у свої краї, на Волгу».— «А ми?» — «А ви перебудете тутечки. Німці довго не засидяться».— «Ти певний?» — «А інакше й бути не може».

Ці слова не виходять у неї з голови: «Німці довго не засидяться». А як засидяться? Що вона тоді з дитячим дріб'язком сама робитиме? Хто їм заробить на хліб? Хто допоможе? А ще як Нил Якович накаже звільнити казенну квартиру... Друзі, звичайно, знайдуться, для всього села старався її завзятий Петро, але ж і недругів чимало причаїлось по селах, один піп Григорович ладен проковтнути, син же його, кажуть, офіцером став...

У двері з шкільного коридора почувся умовний стукіт.

Гра припинилася. Петро Михайлович зірвав з очей хустину, кивнув дружині, щоб відчинила, а сам пішов до суміжної кімнати — свого домашнього кабінету. Там поправив краватку, надів піджак, вийняв окуляри з кишені й став протирати їх хусточкою.

Глянув у вікно. Надворі весна, розпускаються дерева, у відчинену кватирку чути, як жайворонок видзвонює під небесами, кличе хліборобів у поле, а він, агроном, мусить займатися зовсім іншими, не хліборобськими справами.

Постукали у двері кабінету.

— Можна?

— Прошу, прошу.

Замість Давиденка чи Юрковича побачив стрункого молодого чоловіка. Зразу не пізнав. Пильно приглядався до обличчя, в якому було щось знайоме — оті м'яко окреслені губи, отой з горбочком ніс...

— Не пізнаєте, Петре Михайловичу?

— Пробачте... Невже Падалка?

— Так я змінівся?

— Боже мій! Андрій Кирилович? — Циков простягнув до Падалки руки, обняв по-батьківському, поцілував у щоку.— Ну, хто б міг подумати? Був собі тендітний хлопець, а тепер на пів-аршина вигнало. І в плечах поширяшав... Чекай, хлопче, а чого це ти у цивільному? — І сам собі відповів, спохмурнівши: — Ах, так, розумію.— Циков запросив гостя сісти та й сам присів на канапу коло нього, помовчав, посміхнувся якісь своїй думці.— Пробачте, Андрію, знаєте, що мені

оце спом'янулося? Я, признатись, хотів би знати, чим закінчився ваш роман з тою дівчиною, про котру ви мені дещо писали.

Падалка засоромився, опустив очі, а проте з приємністю повідомив, що вони ще в Петрограді побралися.

— Тоді я радий за вас, Андрію. З вашого останнього листа я зрозумів, що ви зустріли справжнього друга. А де вона тепер?

— У Києві, Петре Михайловичу,— відповів Падалка.— На підпільній роботі.

— Навіть так? — приємно здивувався Циков.— А ви ж у якій справі прибули до нас? Де ваш полк, Андрію Кириловичу?

— Мій полк, Петре Михайловичу, уже на мирній варті. То ж були робітничі ополченці одного з петроградських заводів. А новий полк, Покровський, ще в зародку. В цій справі, Петре Михайловичу, я й прибув до вас.

— Он як? — Циков дивився на Падалку.— Покровський полк. Партизанський, значить? Підпільний, так?

— Поки що, Петре Михайловичу.

Заклавши руки за спину, Циков пройшовся по кімнаті. Свіжим весняним вітром повіяло від цих Андрієвих слів. Виходить, і йому, комуністові Цикову, могла б знайтися робота у ворожому тилу.

— Ти з ким, Андрію, радився?

— З Леніним.

Циков спинився, глянув на свого співбесідника. Поправив окуляри, як завжди робив, коли щось бентежило його. Якийсь час дивився, оцінюючи, в самі очі. Вірив і не вірив.

— Ти правду говориш?

— Правду, Петре Михайловичу. Якби тут була Галина, вона могла б підтвердити. Нас обох прислали на Україну. Ленін сам займався цим. Юрій Коцюбинський, наприклад, син письменника, вже показав себе тут. Декого послали в нейтральну зону організовувати партизанські полки, декого — в саму гущу окупантів.

— На колишніх фронтовиків покладаєш надії?

— На них.— Падалка глянув у вікно, крізь віття дерев шкільного парку побачив на гористому березі Вовчої свою Сірківку, де на порозі рідної хати, мабуть, виглядає його матуся. «Хоч би на один день привіз її,— докоряла вона йому за Галину.— А то за тією клятою війною так і не побачу невістки!»— На них,— повторив Падалка, повертаючись до вчителя.— Є в селі такі, що служили у моїй роті.

— Чи не взяли б ви і мене до цього діла, Андрію Кириловичу? — спітав непевним голосом Циков.— Хоч я й не був на війні, але... на горищі в мене захована гвинтівка. І патрони є.

— Для гвинтівки, Петре Михайловичу, в нас є фронтовики. А от з політикою... Політику, Петре Михайловичу, хотіли б вам доручити. Комісаром полку, коли б ви згодилися. Для того й прийшов до вас, мій дорогий учителю.

Циков знітівся, опустив руки, почував себе не учителем, а учнем, що розгубився перед непомірно складним завданням.

— Хай буде так. Не можу відмовитися,— сказав він і на знак згоди потиснув Андрієві руку.— Дякую за довіру, товаришу командир,—

докинув не то серйозно, не то жартуючи.— Постараємось віддячити окупантам.

По цій розмові вийшли з кабінету до вітальні. Марія Яківна здивувалася, побачивши чоловіка у добром настрої. А коли довідались, що чоловік покинув думку виїджати з Покровського, зраділа, підхопила Володю на руки і піднесла до батька.

— Цілуй, цілуй татуся,— казала схвильовано.— І за мене, сину, і за всіх нас!

Стукіт у двері з шкільного коридора, хоч і умовний, а проте нетерплячий, припинив хатні веселощі. Схвильований Давиденко, який зайшов до вітальні, розповів, що по дорозі до шкільного хутора вартові учні побачили чотирьох австрійців, очолених офіцером, а за ними якусь цивільну фігуру і що потім, близче до хутора, та фігура кудись щезла, мабуть, ускочила у глинище.

Не встиг Давиденко вийти з хати, як у дверях показався учень Кайстро. Той повідомив упівголоса, що австрійці йдуть, виблискуючи до сонця лезами багнетів, швидким кроком і вже звернули з шляху до школи.

Коротку паузу порушив Циков:

— Андрію Кириловичу, негайно до Полетаєва. Ми з ним хоч і не однодумці, а проте... він чесна, порядна людина. Він переховає вас.

— А ви? — завагався Падалка.

— Я спробую вислизнути з дому. До побачення, Андрію. Кайстро, проведи, будь ласка.

Випровадивши Падалку, Циков кинувся до кухонних дверей, щоб чорним ходом вискочити у парк, а відтак перебігти до садових хащів над Вовчою.

— Хальт! — крикнув австрієць, наставляючи йому до грудей лезо багнета.— Хенде хох!

Запис у щоденнику

7 квітня 1918 року. Я видів, як нашого вчителя повели під австрійськими багнетами зі школи. Повторилося те саме, чого я набачився в 1914 році у Вільхівцях. Я зіпив зуби, аби не заридати. Мусив мати сухі очі, щоб видіти, хто там заховався у глинищі. І увидів, сидячий в кущах. Зрадив Цикова наш учень Кміцінський. Аж надто ласкавий до нього Малко. Я бачив, як ця руда лисиця, нероба і блазень, який уміє заробляти собі добре оцінки своїм піллабузництвом, вилазив з глинища, намагаючись бути непоміченим, озираючись на всі боки. Він, мабуть, діє не сам. Дуже вже ласкавий до нього Малко.

Уночі, за півгодини по тому, як Полетаєв обійшов спальню, ми втрьох наблизилися до ліжка Кміцінського. Він ще не спав, але ми встигли заткнути йому рота. Вивели зі спальні у шкільний парк, щоб допитати. Та нам не пощастило: підсудний зумів вирватись. Бігли за ним через увесь сад, могли б наздогнати на березі Вовчої, та Кміцінський не спинився і шубовснув у воду.

— Шо він зробив? — сказав я злякано.— Там же дна не дістанеш. А він плавати не вміє.

— Навчиться,— буркнув Кайстро.
Ми не дочекалися його на поверхні. Місячної доріжки на воді ніхто не перетяв.

Частина друга

I

Машиніста Єжи Пьонтека, сорока п'яти років, лякерника Івана Суханю, вісімнадцяти років, і колишнього жандарма Войцека Гуру, двадцяти семи років, малося нині, ще до заходу сонця, скарати на горло, як небезпечних державних злочинців. Про цей суровий вирок цісарсько-королівського суду оповіщало сяноцьке повітове старство у своєму черговому циркулярі, розклесеному на міських мурах у Сяноці і на стінах сільських управ. Страна мала відбутися прилюдно на широкому міському майдані, поблизу пам'ятника Костюшку, куди мали вільний доступ усі громадяни повіту.

Адміністрація повітового старства вчинила непоправну помилку. Користуючись воєнним станом, у Сяноці, як і на землях усієї Галичини, вішли та розстрілювали без розголослення, таємно, за вироком прокурора або з волі самого коменданта жандармерії Скалки. Сьогодні ж, щоб нагнати страху на всіх, хто наставляє вухо до чуток зі Сходу, та щоб підперти авторитет цісарсько-королівської влади, адміністрація повіту вдалася до іншого методу переконання — до публічного покарання державних злочинців. Мине небагато часу, годинник на високій ратуші ще не проб'є дванадцять, як панове з повітового старства, спостерігаючи з вікон старовинного замку за рухом народу, зрозуміють свою фатальну помилку, та буде пізно: доріг до Сянока вже ніхто не перекріє, і ніякі сили не зможуть спинити людських потоків до майдану.

Повітовий староста — невисокий, худорлявий, уже не молодий пан Зімборовський — бив себе з досади кулаками по голому черепові, стогнав, проклинаючи ту хвилину, коли він підписав той клятий циркуляр про прилюдне покарання. Крізь скельця пенсне у золотій оправі бачив з високого вікна замку, що творилося на майдані. Не міг уявити собі, яким чином проведуть арештантів до шибениці через цю людську гущу. Він знає, в касарні напоготові чекають наказу солдати, але хто тепер, після трирічних воєнних страждан, вірить у іхню відданість? Протирає хусточкою пенсне, морщить обличчя. Три мотузки із зашморгами гойдатимуться перед його очима й уві сні. Його душа завжди була проти таких дикунських розправ. Комендант Скалка дістав справедливу кулю від Войцека Гури. Занадто вже піднеслася ця жандармська бестія над цивільною владою. Навіть він, повітовий староста, почував себе непевно при цьому несамовитому цісарсько-королівському диктаторові. Вбивав, калічів на власний розсуд. Особливо тих русинів не милував: скільки він їх послав у Талергоф, а скільки сам знищив! Так що Войцек Гура, дарма що поляк, стане героєм для них. Кожен поставить перед святым образом у своїй церкві свічку за повіщеного Войцека.

Підійшов до телефону і, взявши трубку, зв'язався з канцелярією, що містилася на першому поверсі. Спітав, чи не надійшли якісь відомості. Ні, не надійшли. Вже який раз питає про телеграфну депешу зі Львова. Намісник краю мовчить. Певне, сам вичікує. При покійному Францу-Йосифові він обійшовся б без Відня, злочинці з самого ранку висіли б уже на перекладині, тепер же, при новому імператорові, намісник не осміюється діяти самочинно. Карл I намагається бути ліберальним, хоче зажити слави доброго цісаря у галицьких русинів. Ну, що ж, помагай біг. Тільки що ти, мій добрій цісарю, скажеш, коли ті «гуньки» хлопські, всупереч твоєму лібералізму, почнуть палити наші маєтки, коли вони устами своїх Щерб гукнуть на всю Галичину: «Гори наші, ясновельможний цісарю, і ліси також наші, і пасовиська, і земля — все це, як сказано в останній, розклесній у громадських місцях антидержавній прокламації, панове, украли ви у нас!»

Староста знову підійшов до телефону і, намагаючись не видати свого хвилювання, підкреслено діловим тоном продиктував секретарці текст телеграми: «Львів. Ціарсько-королівське намісництво. Його сіятельству графові Гуйну. Адміністрація повіту очікує дозволу на негайнє виконання справедливого присуду. Це єдине, що може паралізувати антивоєнні настрої хлопства». Хотів ще продиктувати: «У повіті повно дезертирів, з хвилини на хвилину можна сподіватися на страйк солідарності робітників вагонної фабрики», та, на щастя, вчасно прикусив язика, не бажав показати себе перед намісником безпопрадним адміністратором повіту і тому закінчив трафаретно-завченою фразою, котрою не раз користувався при звітуванні у вищі інстанції: «Військо, поліція і взагалі всі патріотичні сили повіту готові стати на захист ціарсько-королівського трону, а проте...» Староста зробив паузу, замислився. Боже, як би він хотів сидіти зараз, саме зараз, коли в повіті збирється на бунт, з дітками у своєму затишному маєтку і ловити форель у шумливому гірському потічку або, то було б ще ліпше, шпацірувати під ручку з милою дамою десь по Єлісейських Полях у Парижі. У телефонній трубці нагадав про себе голос секретарки, і староста поспішив закінчити: «...а проте публічне покарання державних злочинців — це єдиний захід проти сваволі темних антидержавних сил, котрі намагаються паралізувати нормальну працю всіх установ повіту».

Рафіновано-ніжне, з великими жіночими очима обличчя тридцятирічного імператора було сумне. Ні розкіш великого кабінету, ні запопадливі кур'єри та ад'ютанти, що вміють угадувати його бажання і навіть примхи, ні блиск придворних балів — нішо й ніхто не може врівноважити й заспокоїти його стомлену душу. То він, затягнутий в елегантний офіцерський мундир, пройдеться по м'якому килиму кабінету, то впаде в крісло і безтямно вступиться очима у великий — на весь зрист — портрет Франца-Йосифа. Немає поштовхів в тому погляді. Не дякує йому за переданий імператорський трон. Старий дідуган довів імперію до розпаду. Невже йому, Карлові I, судилося трагічно завершити генеалогічну лінію древнього і могутнього роду Габсбургів, котрий упродовж віків правив світом, гуртуючи довкола себе різні нації? Що залишив йому цей сивий марнотратник з мавпя-

чили бакенбардами на розмальованих щоках? Руйну. Розвалену економіку і майже цілковиту поразку на всіх фронтах, звідки приходять жахливі повідомлення. Слов'янські військові з'єднання не бажають воювати проти росіян, більшість жовнірів слов'янського походження вже у ворожому полоні. Чеські легіони в Росії збираються в похід на Прагу, серби на півдні теж зчинили бунт проти двоєдиної монархії Габсбургів. Де шукати рятунку? Спробував таємно од Вільгельма запропонувати Антанти separatний мир, але Антанта не прийняла його. Британський лев чус близьку поживу. Вільгельм, що править одною нацією, якось відстоїть свою державність, а багатонаціональна Австро-Угорщина розспілеться на порох, здастися на мілістів ворогові.

У високі масивні двері легенько постукали. Увійшов сивобородий слуга, вдягнений у середньовічне чорне вбрання і білі до колін панчохи. Вклонившись, підніс імператорові на срібній таці запечатаний сургучевими печатками невеликий конверт. Ще не встиг слуга вийти, як Карл розірвав його, вийняв учтевро складений білий акуш і, розгладивши долонею, піdnіс до очей. Нарешті дочекався відповіді від того зарозумілого поета. Десять днів тому Карл послав йому спеціальним кур'єром на Україну листа з певними політичними пропозиціями і всі десять днів чекав у душевній тривозі на відповідь. І ось перед ним дрібно списаний знайомим готичним почерком аркуш паперу.

«Ваша імператорська світлість,— читав Карл пошепки.— Вельми вдячний за увагу, а ще більше — за довіру до моєї особи. Буду по-жовнірському відвертий. Адже ж був час, коли Ви, сівши на золотий трон Габсбургів, разом з дівірцевою камарильєю, похмуро, а може, навіть з підозрою стежили за моїми фронтовими справами. Покійний цісар винен перед русинами, він віддав їх на поталу польським магнатам-шовіністам, я ж, вихований серед простих русинів-українців Галичини, намагався на фронті полегшити їм вояцький тягар. Зараз я під приbrahimим ім'ям Василя Вишваного командую одною з частин «січових стрільців». Мене люблять, я користуюся заслуженим авторитетом не лише тому, що ношу гуцульську вишивану сорочку, але й тому, що я перейнявся їхньою ідеєю, ідеєю українського самостійництва. Як я тут недавно довідався, мене, як архікнязя з віденського вінценосного роду Габсбургів, начальний провід «січових стрільців» має намір посадити на український національний трон. Я, звичайно, не відмовлюся від цієї виявленої мені честі й очохе прийму корону, котра об'єднає під своїм скіпетром усі українські землі великої соборної України від гірських берегів Сяну до степових берегів Дону. Коли пан біг допоможе нам звоювати північних сусідів, це буде велика держава, силу і могутність якої змушена буде визнати вся Європа.

Таким чином, я не можу прийняти Вашої, мілій мій родичу, пропозиції. Ідея федерації, яка складатиметься з тих націй, котрі тепер входять до складу Австро-Угорської імперії, може, й варта уваги, і моя соборна Україна, коли небесні сили допоможуть їй у цьому історичному піднесенні, буде у дружніх стосунках з Вашою

федерацією, та, скажу відверто, мені не віриться, що слов'янські народи увійдуть у добровільний союз із тими, хто впродовж кількох століть душив їх. Галичина ж, котра могла б увійти до Віденської імперської федерації, дасть бог, увійде до нашої української корони...»

Не дочитавши, Карл пожмакав листа і, повернувшись до каміна, кинув його у полум'я. Яскравий спалах на якусь мить освітив спотворене гнівом бліде обличчя молодого імператора: Карл не сподівався на такий дошкульний ляпас від одного з активних паростків габсбурзького роду.

«У тебе, хлопче, погана інформація,— звертався подумки до свого молодшого родича.— Ти далі свого носа не бачиш. Що твої «січові стрільці» у порівнянні зі сталевими дивізіями німецького кайзера, але й вони, тікаючи з України, гублять свої штандарти під натиском північного сусіди. Лише федерація, добровільний союз народів, що населяють Австро-Угорщину, ще може встояти проти навали новітніх гуннів».

Сидів зів'ялий, закинувши назад руки, опустивши очі, з яких от-от могли викотитися слози страшної безнадії та розпukи. Тепер йому ясно: велика, колись могутня імперія дала глибокі тріщини, ще один поштовх — і вона впаде, перетвориться на руїну. Колись галицьких русинів за їхню вірність імператорові називали східними тірольцями, а тепер вони перші захочуть вирватися з лабет імперії-мачухи. Дякувати богові, що у самому Відні поки що тихо, столиця живе звичайними буднями воєнного часу.

Карл підвівся з крісла, наблизився до вікна, щоб глянути на майдан перед палацом. Протягом дня він не раз підходив сюди, щоб перевідчитись, що сонячної чистоти майдану не забруднили розтоптані черевики того неспокійного заводського племені, котре у січневі дні, покинувши верстати, прийшло сюди вимагати від імператора миру з росіянами. Страшні то були дні. Бог не був справедливим до нього, молодого цісаря, піддавши його такому тяжкому випробуванню на перших кrokах цісарювання. Пригадує себе, переляканого, біля цього самого вікна: від краю до краю вирує майдан чорним людом, над головами якого тріпотять під морозним вітром червоні прапори. Великий палац, здавалося, здригався від загрозливих вигуків, адресованих йому, їхньому імператорові. «Миру мир! — долинало звіду-сюди. — Воліємо жити в мірі з росіянами! Геть війну! Хай живуть Ради депутатів!» А відтак таємна агентура донесла про утворення у Відні тих самих страхітливих Рад депутатів, котрі в минулому році порішили російського імператора з його велетенською імперією. Віденським пролетарям забажалося повторити небувалий у світі експеримент петербурзьких робітників. І були б повторили, коли б господь бог не вклав в уста соціал-демократичних вождів сили демосфенівського красномовства. Їхня твереза розсудливість перемогла чорну анархію. Віденські майдани і цей — парадний — перед цісарсько-королівським палацом вдалося очистити від збуджених північною революцією страйкарів. А покінчивши із свавіллям робітників, він знайшов у собі сили розправитися і з бунтівниками на морському флоті. Два дні кораблі в порту Каттаро перебували в руках

матросів, вони теж вимагали миру з Росією і так само, як сімнадця-
того року в Росії, підняли червоні прапори на щоглах кораблів.
Страшні сни бачив тоді молодий імператор, але не міг зважитися на
рішучі заходи: боявся народного гніву. Та перемога у Відні повер-
нула йому самовладання, він усвідомив свою місію імператора і зі
спокійним сумлінням підписав наказ якнайжорстокіше покарати
бунтівників.

Повернувшись до столу, Карл побачив перед собою телеграму
львівського намісника, який просив дозволу на страту сяноцьких
засуджених. При Францу-Йосифові так і робилося: вішали й стріляли
запідозрених у симпатії до росіян. А кому ж, милив боже, було їм
симпатизувати, коли власний цісар був для них бездушним тираном?
Тому він, молодий імператор Карл I, не буде таким. Він творитиме
добро. Всі нації його імперії стануть рівними перед престолом!

Карл нахилився до стола, вмочив перо у чорнило, на якусь
хвилину перенісся думкою на сяноцький майдан, де під шибеницею
стоїть троє приречених, і вперше за сьогоднішній день усміхнувся,
задоволений своїм доброчинством. Розгонистим почерком написав
навскіс телеграми: «Амністувати». Підписався: «Імператор Карл I
Габсбурзький».

II

Як під'їжджаєш до Сянока, здалеку видно не лише старовинний замок на високому стрімкому березі річки Сяну та високі кам'яниці, серед яких міська ратуша виділяється своєрідними архітектурними оздобами пізнього ренесансу, але й похмуру, з невеликими загратованими вікнами будівлю цісарсько-королівської повітової в'язниці, яка разом з будинком суду, над дверима якого розпластався двоголовий чорний орел, і жовтасто-сірим будинком жандармерії з глухими льохами була надійною підпорою повітової влади впродовж кількох віків.

У листопадові дні 1918 року тут чекали виконання вироку троє засуджених до страти в'язнів. Хоч молодий імператор підписав амністію ув'язненим, та, на жаль, його телеграма прибула до Львова, коли вже намісникову прочитали у Сяноці. В ній було три коротких слова: «Вирок суду виконати».

Войцек стояв на колінах лицем до високого, аж під стелю, загратованого вікна і, склавши до молитви долоні, вів з богом тиху бесіду:

— Ти, пане боже, не будь суворим до мене. Комендант Скалка — то звір, то скажений вовк, що беззаконно кидається на людей і загризає до смерті. Навпаки, пане боже, ти мусив би похвалити мене, що-м так просто розправився з тим клятим кровопивцею. Пані Ванда переслала мені з Талергофа листа до Львова, в котрому розповіла про страшні муки, яких вона зазнала при допитах у присутності Скалки. Я мало не звар'ював од того листа. За що, за що він її, таку добру і благородну, мучив своїми лютими допитами? Гадаю, що не я, простий чоловік, а ти, святителю, як найправедливіший суддя, котрий усе бачить зі свого небесного престолу, мусив би скарати коменданта Скалку. Най би він ненароком спіткнувся і впав з берега у бистрій

Сян або щоб його, нелюда, бацнув копитами огир... Але ти, пане боже, цього не вчинив, і я мусив сам за це взятися. О, то не так просто, мій милий боже. Уві сні моя найслічніша пані прийшла до мене і з слезами на очах сказала тихо, щоб сусіди не почули: «Я знаю, Войцек, ти кохаєш мене, і тобі не буде гріха, коли твоя нога розтопче цю шкідливу гадину. Чесні люди лише подякують тобі, а милосердний пан біг завжди простить». Вранці я зібрався в дорогу, а наступного ранку, маючи на собі мундир жандарський, зайшов до кабінету Скалки і без слів упакував йому дві кулі в його зло серце. А відтак пристрелив і того другого пса, що намагався мене перейняти. Я гадаю, що їх, цісарських псів, усіх треба перестріляти, раз ти, пане боже, сам їх не караєш. Лише в одному каюся перед тобою. Непростимий, великий гріх учинив я перед Пьонтеком і Суханею. Не слід було мені, тікаючи від жандарів, бігти до садиби машиніста Пьонтека. А з Пьонтеком забрали й Суханю.

То моя провина, що вони підуть на смерть...

За тою бесідою з богом Войцек не помітив, як відчинилися двері до камери і її поріг переступив ксьондз місцевого кафедрального костьолу.

То давній християнський звичай — іти служителю церкви до засудженого на смерть, щоб ім'ям бога зняти з нього гріхи і таким чином допомогти злочинцеві стати на ешафот з очищеною душою. Високий, худорлявий з лиця, у чорному довгому одязі, з хрестом у складених на грудях руках, ксьондз уявився Войцекові у цій напівтемній камері посланцем самого бога, того самого доброго й справедливого, з котрим допіру вів бесіду.

— То пан біг почув мою молитву? — спитав Войцек, підводячись з кам'яної підлоги.

— Ім'ям бога і всіх його святих,— озвався урочистим голосом ксьондз, — ім'ям ран Христових і пролитих сліз діви Марії я прийшов зняти з твоєї змученої душі той страшний гріх...

Войцек не дослухав, як для захисту, наставив перед собою обидві долоні.

— Гріх мій, я про се вже мовив панові богу, у тому, що-м навів тих скажених псів жандарів на слід борців за щастя народу.

— На твоїй душі вбивство,— перебив його ксьондз суворим голосом, — вбивство двох християн.

— Але ж вони заслужили кари господньої.

— Ти вбив таких, як сам, поляків!

Войцек зробив два кроки вперед, заглянув у лице чорної фігури і аж тепер, мов зі сну, прокинувся.

— То ти не від бога прийшов? — спитав глухо, з болючим розчаруванням у голосі. — Ти будеш ксьондз? Так? І ти, ксьондзе, шкодуєш за тими побачими виродками? Ти волів би, щоб вони й далі тортурували невинних людей? Тоді даремно я вів з богом свою бесіду.

Войцек відвернувся, відійшов у куток і, затуливши долонями лице, закляк у мовчазній тузі.

Спершись ліктями на коліна, Іван Суханя сидів на дерев'янім тапчані й з хвилини на хвилину очікував, що відчиняться двері й жандарм-

ський вахмістр покличе його на останнє шпацирування до пам'ятника Костюшку. З сусідньої камери Пьонтек вистукає: «Тримайся, хлопче. Зі Львова вже прибула депеша. Незабаром за нами прийдуть». Іван відповів: «Я готовий». — «А як там Войцек?» — поцікавився Пьонтек. «Войцек мовчить». — «Ти підбадьорив би його, Іван». — «Намагався, та не відповідає».

На виснаженому, покрапленому ластовинням обличчі Сухані з'явилася квола іронічна усмішка. Пьонтек радить підбадьорити Войцека. А хто ж його, невдаху-маліяра, підбадьорить у цю останню хвилину життя? Мріяв про Krakівську академію, про навчання у відомих професорів, а опинився в брудній, забризканій кров'ю дірі, у майстрів-віртуозів, що так ловко вміють викарбувувати свої візерунки на людських спинах. Умерти, коли тобі лем дев'ятнадцятий пішов, із зв'язаними руками на шибениці... Обхопив голову долонями, застогнав. Звертався думкою до бога, до товаришів на волі: порятуй мене, боже, вчини якесь чудо, або ви, милі товариши, перебийте варту, вирвіть грати у вікні! Таж колись, ще до австрійських часів, коли Сянок оточували високі мури з бійницями, лемківські збойники прийшли під стіни з драбинами, перебралися до міста і, перебивши варточки, розігнали панський суд, звільнили з цієї самої в'язниці своїх товаришів. То чого ж не може статися таке зараз? Чому мовчать товариши? Пьонтек і досі сподівається на страйк. А його нема. Заводський гудок мовчить. Робітникам байдуже, що активістам годинник відраховує останні хвилини. Зв'язані руки, зашморг на ший... Здрігнувся. Відкинувся головою назад, стулив повіки. Невже він більше не побачить ні мами, ні Аннички, ні рідних гір, ні сріблястого шумливого Сяну?

Як я сой заспівам
Тоненьким голосом,
Почус мя мицій
За далеким лісом.

На все життя запам'яталася йому тогорічна мандрівка, коли вони з Анничкою змовилися піти до лісу, щоб поласувати там панською малиною. Ідучи з ним поруч, Анничка наспівувала:

Почус мя мицій
І так собі рече:
«То моя кохана
По горах щебече».

Вони тішилися всім, що потрапляло їм перед очі: і летом орла у синий блакиті над горою, і зеленою ящіркою під ногами, і сукуватою, покрученою вітрами сосною, котра стояла край громадського лісу...

«Іванку, ти видиш, бігме, ся сосна ніби старенька, але ще при силі бабуня. Шарпають її вітри та урагани, хочут знести з дороги до великого лісу, а вона не ламається і не гине, а стоїть, розставивши руки-конари, затуляє своїх дітей та онуків. Видиш, Іванку, скільки їх за нею — ціла велика лісова родина. А ця прудка ящірка не вірить нам, сковалася між камінням, боїтися, що ми їй одтопчимо хвостика. Іванку, то правда, що папороть раз у житті цвіте? Вночі під Івана Ку-

пайла нібито. І що той цвіт, якби його зірвати, приносить людям щастя. Не віриш? А я вірю. Хочеш, підемо разом за тим щастям. Гадаєш, я б ся могла злякати? Бігме, ні. Я вовків не боюся, а від вепра могла б на ту сосну видряпатись. Ой, коби нам, Іванку, вдається нині сарну зустріти. Сарна як та зоря, що падає з неба, мить — і немає, страшенно лякліве звірятко».

Всю дорогу, поки йшли громадським негустим лісом, Анничка не переставала щебетати про свої враження від того, на чому спиняється її зір, змовка лише тоді, як стали підходити до панського лісу. Тих-цем, наслухаючись, чи не чути хрускоту перегнилого патичка під ногами лісника, переступили неглибоку фосу. Від неї починається величезний панський ліс, що розкинувся довгою гористою смугою на тисячах моргів. Він дуже різився від громадського, з бідною травою, затоптаною ратицями громадської худоби, з сукуватими, обшарпаними вітром деревами, котрим випало оберігати від бурелому панський ліс. Тому тут дерева були розкішні, десятиліттями росли, п'ялися вгору, вистоювались у затишку для пилки та сокири, для транспортування у далекі країни Європи.

Анничка задирала голову, аж хустина зсувалася їй на плечі.

«Іванку, ти би ся міг видряпати туди? — шепотіла, показуючи рукою на вершечок ялини ген-ген аж під самим небом. — А я могла би-м, лем би ти мене трішки підсадив».

Іван прикладав палець до рота — у панському лісі не до розмов, коли не хочеш піти звідси без спідниці. Відпустив Анниччину руку, пішов уперед, щоб прокладати їй стежку у густих заростях папороті.

«Боже мій, скільки тут її,— не вгавала Анничка. — Та не може того бути, щоб хоч одна не зацвіла для нашого щастя».

«Та зацвіте, бігме, зацвіте, лем ти мовчи, бо папороть не любить галасливих,— умовляв він дівчину. — Дивись ліпше під ноги, не наступи на гадюку.

Вони вийшли на гору, перетяли її. З південного боку їхнім очам відкрилася сонячна долина, усіяна пеньками й заросла непрохідними хащами малини. Колись, може, років з п'ять тому, тут буяв густий ялиновий ліс, його стрункі дерева сягали верхівками далеких хмар, та одного весняного дня пан Новак, маючи велику потребу у грошиах для веселої подорожі до Парижа, привів до лісу купців і показав їм на гору.

«Аж туди рубайте! Все впень. З гори до потоку».

За два роки облисіла гора вкрилася кущами малини. Ягоди на них визрівали під сонцем великі, запашні та соковиті, справжні ласощі для пастушків з громадського лісу. В неділю й дехто з дорослих наважувався туди заглянути.

«Та вони мене, бестії, з торбами по світу пустяты! — схопився за голову пан Новак, а щоб цього не сталося, звелів лісничому продавати хлопам квитки на право входу на малинник, кого ж схопить без квитка,— вести на фільтварок і без жалю штрафувати.

Суханя кепкує з пана, погрожує у думці: «Ми тобі заплатимо! Тими самими грішми, котрими юх у Росії заплатили вам. Почекай лем трохи...» Веде Анничку у саму гущавину, пробирається з нею до

скелі, якусь хвилину розглядається, вишукує зручне місце, тоді вискакує сам, подає руку дівчині.

«Отут нас, Анничко, ніхто не знайде».

Вона дивиться на скелі, бачить усю долину аж до потоку, сплескує від захоплення у долоні:

«Бігме, ми тут як робінзони, Іванку!»

Він милується нею, легенькою, трохи розпелеханою, із жвавими іскристими очима, з м'якими обрисами лиця. Дати б їй крила, і вона б легко піднялася вгору доганяти он того орла над лісом.

«Признайся, Анничко, повіж мені правду, ти йшла за мною, і я не міг видіти, чи ти єдну, чи кілька квіток з папороті зірвала?»

Вона здивовано дивиться на нього.

«Я? Чом так гадаєш?»

«Бо юж є такою щасливою, гейби не єдну, а дві квітки зірвала».

Вона бліснула очима, засміялася:

«А певне, що дві. Одну для себе, другу для свого милого Іванка». Виповівши раптом те, що лежало їй на серці, Анничка засоромилась, одвернулася і так би, може, простояла довго, коли б не відчула лоскотного дотику до своїх уст. То Іванко, зірвавши найбільшу спілу ягоду малини, пригощав її.

Вона проковтнула, прицмокнула од задоволення.

«Ах, добра. А тепер собі, Іванку».

«Ні-ні, спершу тебе нагодую. Бо моя пташенка, певно, зголодніла».

Вона сміється.

«Завше ти, Іванку, такий мовчазний, все мислиш про щось, а ниньки таке солодке слово мовив. Яка я, Іванку, пташенка, коли крил не є? Ех, були б у нас крила!..»

Суханя сперся ліктями на коліна, обхопив долонями лицезрост, застогнав. З-перед очей не йшла Анничка. Бачить її таку, як тоді, на скелі. Анничка поправляє волосся, наново перев'язує квітчасту хустину, а він намагається схопити контури її профілю, видряпуює гострим камінцем лінії на скелі. Це його мрія: перший портрет, котрий він намалює у студентській аудиторії Krakova, буде портретом Аннички...

Звук мисливського рога, що раптом пролунав на горі, примусив обох зішлітися. Застигли обое, наслухаючись. Вона навіть не опустила з голови рук, чекала... О, цей звук мисливського рога напоганяв страх не лише на звірів, а й на людей, на всіх тих, кого він міг застати в лісі. І чомусь бувало так, що пастушок або хтось інший замість ховатися кидався навмання з лісу і... потрапляв до рук самого дідича або натикався на зграю його псів.

Першим отямився він.

Оглянувшись, знайшов очима скованку, де можна було пересидіти небезпеку,— звичайно, це в тому випадку, якщо сюди по нюху не наскочить оті панські звірі. Взяв Анничку за руку, повів за собою і, відхиливши густу галузку з ягодами, пропустив поперед себе до невеличкої печери.

«Отут нам буде файно. Тут ми перебудемо їхнє полювання».

Вона сіла обіч нього, а потім мусила схилитися на його плече, так їй було зручніше. А ще зручніше стало, коли поклала голову йому на груди.

«Най собі гавкають,— мовила тихо.— Мені тут ліпше, аніж дома. А тобі як, Іванку?»

«І мені добре. Лем ти, Анничко, мовчи. Чуєш, у наш бік подалися».

«А я си не бою,— шепотіла вона.— Я си буду твоє серце слухати. Ох, як гупає».

«Твое також, Анничко».

«Мое завше товчиться, як тебе увиджу».

«Кохана моя...» — шепнув на вухо дівчині.

Вона стрепенулася, почувши ці слова, підвела голову, мовила з почуттям жалю:

«А я так хотіла перша се сказати...»

«То чому ж не сказала?» — усміхнувся він.

«Бо так, як і ти, не мала-м сміливості».

«Ой сину мій, сину, не до любощів тобі тепер,— нараз почув він материн докірливий голос у своїм серці.— Хоч перед смертю глянув би у мій бік».

Іванові стало сумно від того голосу. Полинув думкою у рідну оселю. До матері. Бачив її, перелякану, в самій сорочці біля печі, коли жандарми перед ніччю бешкетували в хаті, рилися по всіх закутках, кричали на неї, вимагаючи показати їм синові малюнки. В руках вахмістра були пензлі й фарби, була пляшечка з тушиєю, був і аркуш цупкого паперу, та не було того, задля чого вони із зв'язаним Іваном перед ніччю прийшли,— не було жодного малюнка, який доводив би його причетність до злочину. Перевернувши все догори дном у хаті, перейшли до сіней. І коли згодом там знайшли невеличкий сувій з ескізом карикатури на молодого «доброго покровителя русинів-українців цісаря Карла I», мати, ніби за покійником, заголосила, впавши головою сину на груди.

«Не плачте, мамо,— заспокоював її аж тепер Іван, бо тоді не міг цього зробити.— Така моя доля, матусю. Я своїми карикатурами воював проти війни. Я мстився їм за тата, за всіх вітців, що наклали головами за цісаря. Я певен, мамо, мої карикатури допомогли не одному жовнірові прозріти. Ті, котрі сміялися з цісаря, уже не віддадуть за нього своє життя...»

На шум у дверях підвів голову, побачив священика, що з костуром у руці входив до камери, яку, очевидно, тихо відчинив в'язничний наглядач.

— Слава Ісусу,— привітався глухим голосом непрошений гість. Поставив костур у кутку біля одвірка і повільним кроком, тримаючи обіруч хрест перед собою, підішов до Сухані.

Іван підівся. Ледве пізнав отця Макарика, сивого, вже старого вчителя закону божого у міській видловій школі, де ще до війни він учився. Фотій Макарик, греко-католицький священик місцевої уніатської церкви, колись мав приємний дужий голос і славився серед парафіян Сянока своїми церковними проповідями. Тепер же, після того як за симпатії до росіян він побував у руках коменданта Скалки

і навіть за колючим дротом концтабору Талергоф, отець Фотій ледве пересував ноги, згорбився, дивився на світ пригаслими очима.

Іван знітився, не міг зрозуміти, чого у такий час з'явився сюди отець Фотій. Може, для останньої сповіді, щоб він, молодий революціонер, схилив голову перед хрестом і покаявся?

— Прошу пробачити, але я сего,— Іван кивнув на хрест у руці священика,— паночче, не потребую.

Макарик сів на тапчан, кволим жестом запросив і Суханю сісти поруч.

Якийсь час мовчали. Іван чекав, а священик, очевидно, збирався з думками. Він знов, до кого йшов, проте не відмовився виконати свій пастирський обов'язок. Спітав:

— Тобі, юначе, не страшно буде пройти сей останній шмат дороги, що приведе тебе до шибеници?

— Ні, отче,— рішуче відповів Іван і аж сам здивувався, де та рішучість у цю хвилину в нього взялася.

— І не впадеш катам до ніг?

Іван нахмурився. Чи не залякати хоче його о. Фотій?

— Ні, не впаду,— сказав твердо, відчуваючи, що недавнє почуття розпуки, котре гнітило його, починає зникати, що до нього повертається певність у своїх силах.

Макарик з полегшенням зітхнув, і в його побляклив очах спалахнув колишній вогонь проповідника.

— Тоді прощач, хлопче, що-м порушив цей короткий перепочинок перед далекою дорогою.— Він підвісив, поправив на очах окуляри.— Я, старий священик, схилив голову перед тобою, святий грішнику.— І низько, до пояса, вклонився Іванові.— Тебе ніколи не забудуть у наших горах.

А тим часом у третій в'язничній камері відбувався такий діалог між ксьондзом Годзінським і машиністом Пьонтеком:

— Пан канонік прибув по мою грішну душу? Дуже дякую за турботу, не знаю тільки, чи вона заслужила того. Сідайте, прошу вас. Не бійтесь, кров на тапчані ще на тому тижні висохла. Не бажаєте? Волієте навстоячки добиратися до моєї душі? Ну, що ж, най буде так. Ви кажете, що Войцек Гура покаявся, упав вам до ніг. Неправда. Войцек уже не повернеться до вашої віри. Навіть він, колишній жандар, зрозумів, що свята правда не на вашому боці, що ви зі своїм Богом приречені на загибель.

— Ви богохульствуете, машиністе, забуваєте, що за півгодини ваше грішне тіло гойдатиметься на шибениці.

— Шкода, звичайно, що мое, а не ваше. Бо заслужили мотузки не я і не мої товариши, а ви й такі, як ви, поборники зла на землі.

— Вашими устами промовляє сам люцифер.

— А хто ж тоді вашими, ксьондзе?

— Я, пане Пьонтек, не лише католик, а й поляк!

— Перепрошу, одне питання. Невже ви, мисляча людина, не бачите, що довкола діється? Ви гадаєте, що молодий імператор врятує Австро-Угорщину від розпаду?

— На місці Австро-Угорської імперії піднімуться до самостійного життя інші держави. І серед них — велика і могутня Польща!

— Могутня,кажете? О ні, не стане вона могутньою, коли біля її державної колиски залишатся такі вихователі, як пан канонік Годзінський.

— Помиляєшся, машиністе. Саме нам, католицькому духовництву, належить честь бути завжди вірними охоронцями польської духовної скарбниці. Ми бережемо і будемо берегти її і від іудеїв-нехристів, і від таких, як ти, запроданців-соціалістів. Франц-Йосиф добре робив, винищуючи вас...

— Браво, браво, Владку! Ти добру школу пройшов у Ватікані. А тоді, коли ми з тобою вчилися у гімназії...

— Слава богу, недовго вчилися разом. Тебе, як поганого пса, вигнали...

— Чекай, чекай, Владку. Не пристало тобі, освіченому богослові, вживати такі слова. Ти знаєш, за що мене вигнали. Що на уроці з історії Польщі трохи поправив учителя-шовініста. Він утовкмачував у наші голови дику зневість до русинів...

— Машиністе, той учитель зараз відомий професор!

— Знаю. У наш вік брехнею і підлім догідництвом можна далеко піти, навіть до міністерського крісла.

Фабричний гудок, що раптом увірвався знадвору крізь шибики затратованого вікна, обірвав діалог. Обидва співбесідники повернули голови, якийсь час прислухалися до могутнього реву, намагалися збегнути, що це значить. Ксьондз поліз рукою до кишені під чорною сутаною на грудях і, витягнувши годинник, підійшов ближче до світла. Стрілки показували чверть на третю, до кінця робочого дня було ще далеко.

— Страйк! — раптом вирвалося з грудей Пьонтека. Його змушене, бліде обличчя осяяла радісна усмішка. Підскочив до ксьондза, який все ще тримав у лівій руці хрест, а в правій годинник, і закричав йому просто в обличчя: — Оце і є вона, справжня Польща! Чуєш, ксьондзе! Могутній має голос. Відгукнулися товариші! Зараз вони будуть тут!

— Ти гадаєш, що вирвешся з петлі? — шкірився Годзінський.— Поки вони будуть тут, ти, зраднику, вже гойдатимешся... — Він замовк, прислухався і за ревом заводського гудка ясно почув тупіт ніг у коридорі. — За тобою йдуть, машиністе. Останні хвилини. Кайся, грішнику! Цілуй хрест...

Годзінський намагався силоміць торкнутися хрестом Пьонтекових уст і, може б, зопалу, переборюючи опір в'язня, вдарив його ним по голові, якби, замість жандарма, на порозі камери не з'явилися люди, вдягнені по-робочому.

— На волю, Пьонтек! — гукнув один із них.— У Відні революція! Цісар зрікся престолу! — З цими словами він з мовчазною огидою відштовхнув ксьондза.

Робітники підхопили Пьонтека на руки й понесли надвір.

За Пьонтеком винесли Суханю й Войцека. Натовп перед в'язницею зустрів їх радісними вигуками.

Шестилітня білява Зося, котру мама поставила нянькою над дво-річним Орестом, вивела хлопця по протоптаній у снігу стежці на берег за хатою, звідки видно дорогу і довгий міст через Сян, а найголовніше — можна спостерігати, як попід Лисою горокою, по той бік Сяну, бігають до Загір'я і назад пасажирські поїзди. Мама сказала: в одному з них має повертатися з війни тато, і, можливо, не лем їхній, а й Орестів. Відколи мама принесла Ореста з в'язниці, він почувався так, ніби тут родився: їхню маму теж зве мамою і так само, як усі в домі, щодня виглядає тата з війни.

Поки поїзд не вискочить з-за гори, діти розглядаються по широкому полю, вкритому глибоким іскристим сніgom, повертають голови на крик ворони, милуються горами, що так файно виблискують під сонцем.

— Ниньки юж тут будуть,— говорить Зося тоном дорослої.

Вона може про все розповісти Орестові: і що ворона кряче, бо біду чує, і що в горах вовки виють, а дики ікласті веприки на ввесь ліс хрюкають, і що за тими горами є гори аж до самого неба високі, але туди пройти не вільно, бо пани дідичі розвели там страшних ведмедів, котрі мають оберігати оту єдину стежку до бога...

Зося схильна до вигадки, до химерної фантазії, вона ще й не таке могла б розповісти, коли б Орест не був зовсім малий і замість спати міг послухати ті бесіди, котрі слухає вона вечорами, особливо коли розповідає лякерник Іван. А чула вона віднього, що страшніші за всіх ведмедів є пани дідичі і що газди збираються тепер по селах на віча, аби слідом за цісарем вигнати з гір і дідичів разом з ведмедями.

— Зосю! — раптом вигукує хлопчик. Він аж підскочив на радощах, що перший уздрів поїзд, який вигулькнув з-за гори.— Іде, їде!

Якийсь час вони обое стежать за поїздом, як він, метляючи по білому схилу Лисої гори чорним димом, котиться униз по сніговій крайці долини, а відтак пускаються бігти стежкою до хати, щоб там оголосити, що із Загір'я до Сянока вже поїхав тато додому.

Важко пізнати у стомленій, блідій і виснаженій жінці, зодягненій у поношене, колись модне синє пальто, життерадісну, з яскравими рум'янцями панну Ванду, що колись ходила у парі зі старшою сестрою цим самим цісарським гостинцем до Сяноцької гімназії.

Гай-гай, скільки води спливло в Сяні з того часу! Була молодість, заздрила сестрі Стефанії, котру кохав молодий учитель Юркович, було бажання веселитися, подобатися людям, а лишилась лем передчасна старість і така виснаженість у всьому тілі, що вона ледве пересувала ноги. Ще кілька днів — і Ванда вже не підвела б з холодного талергофського тапчана, її кволе, стомлене серце не відгукнулося б на радісний крик колеги, що вбіг у барак із словами: «Воля, товариши! Австро-Угорщина розпалася!» Примусила себе встати, знайшла сили, щоб зібратися в далеку дорогу до рідних Карпат. А дорога видалась дуже тяжкою: з поїзда на поїзд, з пасажирського на товарний, аж поки не опинилася з такими, як сама, у Сяноці, на тому самому

пероні, де колись комендант Скалка зваблював її своїм жандармським молодецтвом.

У її квартирі в Сяноці мешкала інша жінка, яка віддала їй лист, що прийшов після арешту. Ванда розпечатала конверт, пізнала Михайлову руку. Лист був дуже давній, переданий ще з фронту. За патріотичними фразами, писаними для жандармської цензури, розшифрувала справжній зміст листа. Михайло писав про своє кохання, що гре його в найтяжчі хвилини фронтових буднів, та ще про новини, що надходять з російського боку. «Вчора ми сходилися у нейтральній смузі, між нашими і їхніми шанцями. Мінялися дечим. Наші живніри за австрійський тютюн принесли хліба. Я вперше за цілий рік фронтових поневір'ян наївся. А між хлібом знайшли російські революційні листівки. Це було не меншим дарунком для нас, аніж сам хліб. Зате друге живнірське братання закінчилось трагічно: наш обер-лейтенант сам ліг за машингвер і скосив кулями кількох солдатів...»

Ванда заховала листа у потерту шкіряну торбиночку і з цим єдиним скарбом рушила до Вільхівців, де у Юрковичів жив Орест. Побачила його ще здалеку, вірніше, догадалася, що то мусить бути не хто інший, як її опецькуватий карапузик, якого вела за руку дівчинка. Забилося серце, коли наддала ходи, щоб перетята дорогу маленькій парі. Про цю хвилину зустрічі мріяла і в жандармській камері, й за кільчим дротом концтабору, не могла лем знати, що вона відбудеться саме так. Перед хатою Юрковичів, де стежка поп'ялася вгору, перестріла дітлахів. У теплій курточці, в строкатій хустці поверх білої шапочки, хлопчик скидався на дивного Котигорошка з казки. Нахилилася до нього, стрілася із здивованим поглядом темних великих оченят, порівняла їх з очима Михайла...

— Ти Орест? — спитала.

Малюк з цікавістю дивився на неї.

— Так, він є Орест,— відповідала за нього Зося.— А ви, тето, хто будете?

У Ванди пересохло в горлі, насилу спромоглася вимовити: «А я Орестова мама»,— і з тими словами підхопила сина на руки, притисла до грудей, поцілувала в щоку. Хлопчик запружався, намагаючись вирватися з її обіймів, заплакав, примовляючи:

— Ти не є мама, ти не є мама...

Ванда не зважала, несля його вгору по стежці, всю дорогу притискаючи до грудей і цілуочи в щоку й мокрі од сліз очі.

— Ти мій рідненський хлопчику, мій синок,— шепотіла вона йому, розчуlena.— Ось повернеться до нас татусь, і ми заживемо утвох...

У хаті Ванду насили пізнали. Схудла, посіріла з лиця, з темними смугами під очима, з білим пасмом волосся над лівою скронею...

— Боже, що вони з вами зробили,— заплакала Катерина.— Тож вам і на люди не можна показатися.

— Поправлюся, тето Катерино. Дякувати мушу вам за ваше добре серце. Що-сьте Ореста за свою дитину мали. Видите, щоки — як пампушки підрум'янені.

Ванда знову підхопила хлопчика на руки, і знову повторилося те саме: Орест почав пручатися, тягнувшись до Катерини і був би вислиз-

нув з Вандиних рук, якби вона не заспівала ту саму колискову, котру не раз наспівувала Орестові дома до арешту:

Люляй же мі, люляй,
Мое міле дитя,
Бо я тобі піду
До яру по квіття.

Хлопчик стих, перестав репетувати, серйозними оченятами глянув на Ванду. Стежив за її лицем, за устами, що вимовляли слова пісні, за очима, в яких бриніли сльози.

До яру по квіття,
До лісу по гриби,
Спи сой, Орестечку,
Покля не знаш біди.

Як у ті давні часи, хлопець мовчки схилився голівкою на її плече, примружжив очі, а це свідчило, що він юж заспокоївся, що йому гарно й у цієї мами.

Покля не знаш біди,
Закля не знаш горя,
Усний же мі, усний,
Ти, мале пахоля.

Орест підвів голівку, стрівся поглядом із Вандиними зволоженими очима. Щось ніби пригадав. Перший спогад. Перша хмаринка думки. Ген-ген здалека озивається цей голос. А їа ним вимальовуються перші контури тої далекої мами. Та мама легенько-легенько стелила йому під голову свою солодку співаночку. Так само, як ця...

Він усміхнувся до Ванди, потягнувшись рученятами, щоб обняти, та враз згадав і про ту, що стояла збоку. Вона хоч і не співала йому, проте була і його, і Зосиною, і Петrusевою доброю мамою. Орест нахилився, обхопив за шию Катерину, другою рукою обняв Ванду, а тоді, горнувшись щоками до них обох, сказав, звертаючись до зачудованої Зосі:

— Ага, в мене юж дві мами є!

IV

— Волієм свою Лемківську республіку! — підхопив останні слова оратора величезний людський натовп на сільському майдані Фльоринки.— Чим ми гірші за чехів? — чулися голоси.— Чим ми гірші за поляків? Доста юж жити у приймах!

Оратор, місцевий греко-католицький священик Хиляк, людина, що в своїх політичних поглядах завжди орієнтувалася не на білого російського царя, як це у переважній більшості робила нечисленна лемківська інтелігенція, а на республіку Сполучених Штатів, повагом зійшов з трибуни і, дякуючи богові за успіх, сів на своє чільне місце за столом президії. Приємна усмішка на сходила з його чисто поголеного, вже немолодого обличчя з хитруватим близьком розумних очей.

Йому продовжували аплодувати за столом президії, його вітали з натовпу, повторюючи кинуті ним два магічні слова «Лемківська республіка», і він мусив підвистися і, як у церкві при виносі євангелія, вклонитися людям. На такий успіх він не сподіався. Мусив признастися собі — він не зовсім був певний, що просте, малоосвічене хлопство так легко підхопить його ідею лемківської державності. Справді-бо, доки лемко буде жити у приймах? Спершу у польських королів, а потім в австрійських цісарів. Чому південні сусіди, зараз же за карпатським хребтом, оголосили себе республікою? І на який підставі створено в Krakові Польську ліквідаційну комісію, яка мала стати тимчасовим органом влади усієї Галичини? Дякувати богу, він зумів намалювати людям привабливий образ президента Сполучених Штатів Вудро Вільсона, котрий не дозволить скривити лемків на мирній конференції двадцяти семи держав у Парижі. Із близьких і далеких сіл зійшлися люди, з різних повітів Лемківщини прийшли на своє всенародне віче, хоч ніхто не засилав їм депеш, ніхто не скликав. Лемко серцем відчуває, що настав його історичний час, що з іменем бога він на диво всім народам створить свою хоч і невелику, а проте без гноблення і визиску, демократичну державу.

— Прошу слова! — раптом долинув чийсь вимогливий голос до слуху о. Хиляка. Повернув голову на вигук і здивувався: серед рудуватих селянських гуньок та білих овечих кожухів побачив нетутешню людину в міському одязі, що, енергійно допомагаючи собі ліктями, пробирається крізь натовп до трибуни. Хиляк пильно приглядався, намагаючись пізнати когось із своїх знайомих, та надаремно — цього інтелігента з вольовим блиском темних очей він уперше видів. Не зводив з нього погляду, з цікавістю стежив, як той рішуче піднімався на трибуну, як вільно, ніби своїм друзям, вклонився людям. І мова полилася у нього просто, без вигуків, лемківська. Про долю цього забутого богом кам'янистого краю говорив так красно, що, певне, не одне лемківське серце стислося від жалю. Сам високий, статурний, навіть шрам на лівій щоці не спотворив його вольового, енергійного лиця, а ще більше підкреслив його темперамент і силу. Звичайно, подумав Хиляк, цьому ще молодому освіченному лемкові більш пасує промовляти з трибуни, ніж йому, вже підтоптаному священикові. Інтелігента не стидно було б послати до самого Парижа на мирну конференцію, най би пани дипломати побачили, хто такі лемки. Такий міг би й очолити республіку. Бігме, лішшого президента годі собі бажати! Словами крилаті, а думкою сягає вище Бескидів. Такому чоловікові сам Вільсон гречно подав би руку...

І враз о. Хиляк спинив своє вихвалення, не повірив тому, що почув. Саме про Вільсона заговорив той чоловік на трибуні. Лем що це за слова? В них повно блузнірства і хлопської неповаги до державного мужа, яким може пишатися весь цивілізований світ.

— Чий привабливий образ, отче Хиля, — звертався до нього Михайло Щерба, — чий портрет ви так майстерно, з любов'ю намалювали нам? Ви, паночте, ще забули повісти людям, що той самий Вудро Вільсон, президент Сполучених Штатів, демократ і мало не соціаліст, на підтримку якого ви, отче, так сподіваєтесь, разом з Lloyd-

Джорджем та французьким прем'єр-міністром Клемансо послав свої війська проти Радянської Росії!

Народ не ворухнувся, ніде не скрипнув сніг під ногами, тиша від цих слів залягла на майдані така, що, здавалося, чути було, як вилітала з людських уст пара і тут же, обертаючись у снігові кристалики, дзвеніла над головами притихлого натовпу.

Армії інтервентів, у тому числі й Сполучених Штатів, допомагають царським генералам душити революцію,— продовжував Щерба,— розправилися з такими, як ви, газдове. Вже ллеться кров робітників та селян і в Сибіру, і Архангельську, і на півдні України...

— І що ви радите, добродію? — підвівши з-за столу, спитав о. Хиляк.— До кого нам за підтримкою звертатися?

— Туди,— Щерба скинув рукою на схід,— до Радянської Росії звертайтесь, до Леніна, а не до Вільсона!

Хиляк безпорадно розвів руками. Він знов, що слова невідомого йому промовця потрапили не в одне серце, таж переважна більшість лемків навіть при Австроїї не приховувала своїх симпатій до Росії. Але ж він знов з пастирських послань святого римського престолу, що в тій далекій Росії скинули не лем царя, а заодно намагаються розправитись і з релігією. Не може ж він, слуга божий, орієнтуватися на країну, в котрій заперечують бога...

Щербину мову, що так не подобалася Хиляку, перебив відомий серед лемків адвокат Кочмарик, який сидів за столом президії поряд із священиком. Він рвучко скопився на ноги, відкинув на плечі пухнастий комір теплого пальта, підбив на потилицю рудувату котикову шапку.

— Перепрошую, пане добродію,— промовив голосно, піднявши над головою руку.— Вам, певно, мусить бути відомо, що Росія від нас дуже далеко. Наші землі не мають спільногого кордону. Та й не до нас тепер Росії, коли її саму звідусюди шарпають вороги!

— Тоді надіймось, газдове, на себе! — відповів Щерба, звертаючись до народу.— На свої власні сили надіймось! Згадаймо, товарищі, наших прославлених у піснях і легендах лемківських збойників. Згадаймо, як вони брали високі мури Сяноцького замку, як у братнім союзі з польським героєм Наперським загрожували вельможній шляхті у самому Krakovі. Зброя, лем зброя наддоступ нам сили на великий подвиг!

Іого останні слова могли б заглушити оплески, принаймні вчорашині австрійські жовніри дружно, з захопленням забили у долоні та закричали «славно!», кинута ним патріотична іскра могла б спалахнути полум'ям в серцях людей усього віча, коли б з-за столу президії не вискочив один з його активних організаторів, учитель Петро Юркович. Розстібаючи на ходу гудзики теплого пальта, він зійшов на трибуну, скинув з голови шапку і замахав нею, звертаючись до народу, а коли люди стихли, повернувся до Щерби, заговорив сквильовано, з глибоким переконанням у справедливості своїх слів:

— Перепрошую, Михайлі, перепрошую і ще раз перепрошую. Наша республіка не потребує зброй. Ми не зазіхаємо на чужі землі. Ми добре пам'ятаємо євангельську притчу: «Піднявши меч, від меча

і загинеш». Се буде нашим девізом, сі слова викарбусмо на нашім державнім гербі, на нашім прапорі. Може, Михайле, не знайдеться більше такої держави, котра б обходилася без війська і жандарів, а от наша, Лемківська республіка, буде такою. Так я гварю, газдове?

— Так, так! — відгукнувся народ.— Ми люди мирні! Ми чужих земель не хочемо! Зброя нам ні до чого!

— Так заповідав нам Христос! — докинув до людського крику о. Хиляк.— І по сему слову амінь,— закінчив він, підвішись, і, широким жестом вклонившись народу, перехрестився.

V

Василь розкошує: юому, саме юому, а не комусь іншому доручив командир полку чергувати коло польового телефону. Перед ним на столі — праворуч револьвер, ліворуч гвинтівка, посередині чистий аркуш паперу та олівець. Перша ніч після гарячого бою за станцію видалася на диво тихою, не чути жодного пострілу, потомлені бійці сплять, спить і командир у сусідній кімнаті, але ця ніч буде дуже короткою: командир полку звелів себе збудити рівно о третій, щоб о четвертій вивести полк на південну околицю селища. Білякам не допоможуть ні гармати, ні бронепоїзд — Покровський добровольчий полк, як лютий вихор, змете їх з українського степу й без жалю потопить в Азовському морі.

Василь з гордістю міг би записати у щоденник, що він не дуже злякався першого бою, примусив себе поводитись так, як поводився сам командир. Коли Падалка піdnimався з землі, підхоплювався й Василь, не зважав на кулі, біг обіч нього і, затиснувши в руках гвинтівку, готовий був усіх біляків перестріляти. Не знає, чи вбив котрого, та, певне, нагнав страху своїм войовничим криком «урал!».

А взагалі дивне це почуття — боятися, щоб тебе не вбили, і разом з тим перемагати себе, зневажати страх, клити з нього і наперекір юому йти вперед, не зважати на цвохкання куль над вухом.

Після того, як вибили біляків зі станції, командир полку, такий же ставний і гарний, яким був тоді, коли з Василем ішов Володимирською вулицею на таємне побачення з панною Галиною, наблизився до Василя і сказав, приємно усміхаючись:

— А з тебе, товаришу лемко, вийде хоробрий боєць. Я задоволений тобою. Не кланяєшся кулям. Тільки запам'ятай, Юрковичу, треба пригинатися, коли йдеш в атаку.

Василь осмілився зауважити:

— Ale ж ви, товаришу командир, не пригинаєтесь.

Падалка весело засміявся:

— На те я командир. Мені треба далі бачити.

Василь почуває себе справжнім бійцем, хоч одяг у нього напівцивільний, — у покровського інтенданта не знайшлося військових штанів, та й картуз лишився той самий, зелений, з синіми кантами, лише на місці агрономічного значка над лакованим дашком крається тепер червона зірка.

Думав про Ганнусю. Вона не прийшла з хутора попрощатися, хоч він написав їй листа, що вирушає добровільно на фронт під станцію Пологи. Певне, посомомилася батька, який замість Цикова став комісаром полку. А йому перед походом так хотілося побачити її! Бо війна є війна і ніхто не знає, котра куля обміне тебе, а котра поцілить.

Коли ешелон рушив з Мечетної, Василь довго не зводив очей з того краю, де на обрії ледь-ледь позначалися хати Романків. Зараз Ганнуся, напевно, перечитує його лист і, може, навіть плаче з досади, що не довелось поїхати з ним. А може бути, що по дорозі на Мечетну її перестрів Окунів гімназист. Та ні, цього не може статися. Дійшла до Покровського чутка, що Окунів «гайдамак» не відступив зі своєю Центральною радою за Збруч, а, зголовивши на голові «оселедця», махнув на Дін до його превосходительства Денікіна. Цікаво було б стрітися з ним на полі бою. Та щоб не застрелити, а привести у полон. Ні, такі, як Окунь, не здаються. Сто десятин землі, що її розділив Циков між безземельними, не дають йому спокою, він убиватиме людей за батьків хутір, мститиме їм доти, аж поки його самого не покладуть у ту землю...

Згадав про Цикова. Вся біднота Покровської волості переживала за Петра Михайловича. Василь з Олексієм таємно одвідували Марію Яківну і разом з нею перечитували його листи, писані до неї з одеської в'язниці. Тепер Петро Михайлович на волі, його обміняли на якогось поважного австрійського підданця, і, як це видно з останнього листа, він уже на Уралі, б'ється в рядах Червоної Армії проти військ Колчака.

Пізня ніч. Надворі тихо-тихо. Ще звечора розвідка донесла, що білогвардійці окопуються зразу ж за селищем. «Розмова» почнеться до схід сонця. Біляків, хоч ними командує досвідчений генерал, наше командування сподівається перехитрити. Нестор Махно має зі своєю кіннотою зайти в біляцький тил і зчинити там переполох. Отоді б Покровський полк хутко добрався до Бердянська!

Згадує Василь торішню весну. Перед очі стала Марія Грохульська. Де тепер ця мужня розумна жінка? Чи зустрілася з малими синами?

Знадвору почулися голоси, потім тупіт ніг у сінях, і Василь, відривавшися від солодких спогадів, сів рівно, присунув ближче до себе револьвер.

Два бійці, один з яких був Давиденко, ввели до кімнати полоненого офіцера.

— Збуди командира,— мовив Олексій.— Скажи, його наказ виконано. «Язик» є. І не прости, а офіцерський.

— Як же тобі вдалося? — поцікавився Василь, беручись за невеличку гасову лампу, світло від якої не досягало навіть дверей.— Попутити «язика», та ще офіцерського.

— Секрет винахідника,— засміявся Давиденко.— Завтра генерала приведуть.

Тримаючи поперед себе лампу, Василь рушив до внутрішніх дверей, за якими спав Падалка. Дійшов до середини кімнати. І враз

спинився: закортіло поглянути на біляка. Підійшов до нього, піdnis до лиця лампу і... не повірив своїм очам: перед ним стояв його колишній друг, а тепер поручик Гніздур.

— Ти? — простогнав Василь.

Полонений опустив голову, не обізвався жодним словом. По його зблідлому обличчю видно було, що ця несподівана зустріч і його приголомшила.

Ще перед світанком полк покинув пристанційне селище, вийшов у степ і проти позицій ворога розгорнувся. Бійці по-пластунськи підповзли до ворожих окопів, раптовим стрибком опинилися перед свіжою землею бруствера, з криком «урал!» кинулись на сонних біляків, штыковим ударом вибили їх з першої, а потім з другої лінії окопів. Та перед самим селом, де розквартирувався штаб ворожої дивізії, несподівано наткнулися на ще одну лінію укріплення, з якої сипнули густим кулеметним вогнем.

Полк заліг. По цепу передали команду «окопатися». Змучені боєм, червоногвардіці неохоче взялися за лопати. Ім би продовжувати наступ, на плечах ворога ускочити в село, гранатами збудити панів офіцерів і гнатися за ними аж до Бердянська. Та наказ є наказ.

Коли зійшло сонце, перед кожним бійцем уже виросли невеличкі горбки свіжого чорнозему. Вони ледве захищали від куль голови і служили бійцям тимчасовим пристановищем для наступного стрибка вперед.

Падалка лежав за таким же горбком щойно виритої землі. Він, досвідчений вояк, добре розумів, у яке трагічне становище може потрапити його полк, якщо Махно не дотримає слова. Довкола рівний степ, ні тобі балки, ні куща — все на ньому як на столі перед господарем, а господар — білогвардійський генерал, ударить, сипоне шрапнеллю по мужицьких спинах, і тоді неважко вгадати, що буде.

Падалка повернувся на бік, витяг з-під шинелі годинник, глянув на циферблат — пів на шосту. Обережно повернув голову, неголосно покликав Василя, щоб подав телефонну трубку.

— Штаб? — спитав майже пошепки. — Білозуб, ти? Махно підводить. Мав бути о п'ятій. В селі тихо. А ми — як на долоні у генерала. Що? Й досі на станції? Зв'яжи мене з ним. І май напоготові артилерію. Подам сигнал — гати по окопах. Тільки стріляй так, наче в нас не три, а тридцять гармат. Все. Зв'язуй.

За кілька хвилин у трубці почулося сонне бурмотіння, потім прокашлювання, а відтак невдоволений голос спитав, не приховуючи іронії:

— Ти, Падалко? Ну, як там твоя піхтура? Риєте землю? Я чув, залягли твої герої серед рівного степу.

— Несторе Івановичу,— заговорив, задихаючись від хвилювання, Падалка,— якщо ви зараз же не пошлете своїх...

Махно грубо обірвав його:

— Зелений ще ти погрожувати мені, володарю степів.

— Ale ж ви не стримали слова!

— Нічого твоїй піхтурі не станеться, коли вона трохи почекає. Мусив же я перекувати коней...

— Це ж зрада революції! — обурився Падалка.

— Не гарячкуй, командире. Вчора, коли ми з тобою домовлялися про цей рейд, я не знав, що до Миколаївки веде кам'яна бруківка...

Раптом у трубці почувся глумливий розкотистий сміх і обізвався зовсім інший басистий голос:

— Альо, поручику! Не журтесь. Поки Махно пришле вам підмогу, від вашого полку зостануться ріжки та ніжки.

Падалка стороپів. З ворожого боку втрутились у їхню розмову? Як же таке могло статися?

— Хто це говорить? — спитав.

— А ви не пізнали, поручику? Згадайте Південно-Західний фронт, коли ми вас з ротою послали до Петрограда.

В пам'яті близьковкою виринула розповіда від фронтової бездіяльності фігура командира дивізії, його товсті губи та рудуваті пухнасті вуса, що смішно ворушилися від гнівної лайки, з якою той, стукнувшись по столу кулаком, накинувся на нього...

— Чи не з генералом Осиповим маю честь?

— Ви вгадали, поручику.

— Цікаво. Маєте якусь справу, генерале?

Справа ясна, поручику. Я пропоную вам вихід з вашого трагічного становища. Махно вас зрадив. Так-так, поручику. Він не переворує коней, бо до Миколаївки ніякої бруківки немає. Махно — бандит. Він хоче вашої загибелі. І так воно ї становиться, коли ви не послухаетесь моєї поради. У вас немає іншого виходу, як перейти на наш бік. А разом ми легко упораємося з тим анархістом. Вагаєтесь? Я знаю, ви хороший офіцер і вам це нелегко зробити. Але розсудіть самі: Сибір і Приуралля аж до Волги в наших руках, у центральному районі Росії повстання есера Антонова, козачий Дон і Північний Кавказ у руках генерала Денікіна, моя група війська, яка базується в Бердянську, захопила все Приазов'я і південнь Катеринославщини... Вирішуйте, поручику, поки не пізно. Я вам добра бажаю. При ваших здібностях ви могли б у нас далеко піти.

— Гаразд, я вирішив, ваше високородіє. — Будучи певний, що на станції, в штабі полку, слухають цю розмову, Падалка продув трубку і скомандував Білозубові:

— По ворожих окопах во-о-гоны!

Якийсь короткий час над степом ще тривала ранкова тиша. З лівого боку від окопів, з-за далекого обрію, тихо викотилось сонце, улігся на торішніх жухлих травах свіжий вітерець, і, ніби чуючи біду, обірвав свою дзвінку пісню над головами жайворонок. Падалці здалося, що в цій тривожній тиші він навіть чує проростання зела з ґрунту, а в його принишклім серці ніби забриніла тиха й ласкова, давно знайома й до болю дорога пісня:

Ой ніхто так не заграє, як Андрій, весело,

Андрієву скрипку чути на десяте село!

А скрипочки із липочки, а струни з барвінку,

Як заграє, защебече, чути на Вкраїну.

Ба, та її ж Галина співала йому останнього вечора в Києві, перед тим як вирядити його у ці степові дали.

І раптом повітря над землею стрясли вибухи. Зі станції били наші гармати, з села відповідав ворог.

Падалка передав по цепу: «Приготуватися до атаки», — затиснув револьвер у руці, зібрався до стрибка. З великим напруженням усього тіла стежив за влучним попаданням своїх снарядів, вибирав місце для прориву і, сам того не помічаючи, наспівував Галинину пісню: «Ой ніхто так не заграє, як Андрій, весело».

Коли після двох кулеметних гнізд снаряд зі станції накрив третій кулемет, Падалка, який добре зізнав, що запасам снарядів прийшов кінець, скопився з землі, вистрелив угору з револьвера і з криком «За мною, товариш!» кинувся вперед.

Запис у щоденнику

29 березня 1919 року. Цього не можна не записати. Підлій Гніздур! Коли після бою, уночі, я з дозволу командира пішов провідати свого «друга», на ліжку, де він вилежувався цілий день, я не застав його, він утік, полишивши мені записку:

«Не дуже гнівайся, Василю, що-м так вчинив. Я дав клятву і не порушу її, за святу Русь битимуся й далі і не вірю, що якийсь там Падалка переможе наших генералів. За нами вся культурна Європа! Сам президент Вільсон стойть горою за древню, єдину і неділімую Русь».

А я повірив у його каяття і навіть знайшов йому квартиру поблизу штабу, щоб він міг добре поспати. Я повірив, що в нього десь там, на споді душі, лишилося зернятко любові до того рідного, котре ми разом з ним лишили у своїх Вільхівцях, що він не зрікся тої мови, якою мама вчила його не вбивати, а добро людям чинити, що він ще пам'ятає, як тяжко житься його мамі з дітьми, і що в ті осівяні у піснях, далекі, а проте наші, рідні гори ми мусимо повернутися... Тепер ясно бачу, яким отруйним яничарським зіллям поїли Гніздура в «Галицко-руssком приюте» впродовж чотирьох років!

VI

В поході — сотня розбійних, обсмалених вітрами рубак-верхівців у чорних бурках. Вони готові скопитися за шаблі й стати живою стіною довкола тачанки батька Махна. Чорні набакир шапки; чорні, награбовані в донців, волохаті, з широкими плечима бурки; вороні, підібрани під масть, сухожилі, годовані вівсом коні; чорний оксамитовий, на високім древку прapor — те чорне є не лише зовнішньою формою, але й змістом сотні, котрій в ім'я батька Махна все дозволено. Чорна сотня — це гордість Нестора Івановича, його сила і слава, яку він береже від усіляких несподіванок похідного життя, без якої не потикається в степ, не покидає своєї «столиці» — містечка Гуляйполя.

Попереду сотні котиться тачанка, запряжена четвериком вороних у розцількованих жовтими бляшками ремінних шорах. Її колишній господар з тих хуторян, які своїми багатими ланами взяли в тісне кільце злиденні «обчеські» наділи, не мав, звичайно, й на мислі, що його чорний, укритий блискучим лаком виїзд так припаде до смаку «володареві степів». Хуторянин спріяяв тачанку для себе, щоб їздити до церкви, а ще більше — хизуватися перед сіромою, та й перед такими, як сам, можновладними дуками. Хизувався, як бачиться, недово — лише до того дня, поки розмальовано талановитими самоуками-художниками тачанка не запала в розбійницьке око Махна.

Коні йшли вільно, тачанка ледь-ледь похитувалась на м'яких ре-сорах, її пасажири, здавалося, відпочивали від недавнього шаленого льоту, на якому вискочили, щоб здивувати людей, із свого Гуляйполя. На дорогих килимах, узятих на вічний прокат у когось із панства, на химерно вишитих подушках сидять, підставивши весняному сонцю лиця, чорноокий, з довгим смоляним волоссям до самих пле-чей Нестор Махно і обіч нього знайома нам Стефанія. Тендітна і вродлива. З одною лише відміною від колишньої панни Стефанії: побіла уст і на високому колі лягли ледь помітні борозенки, а в її великих виразних очах, десь глибоко під довгими віями, приховався смуток за тим святым, якого вона вже ніколи не досягне.

Сидять мовчки. Стомлені довгими днями й ночами безконечних походів, раптових наскоків і кривавих тризн, вони, здається, все вже переговорили і тепер або милувалися степом, його безкрайньою да-леччю, або згадували минуле і водночас намагалися хоч одним оком зазирнути вперед, у своє майбутнє. Яке воно? Чим кінчиться оте гуляйпільське царство? Перемогою і славою? А якщо ні? Хто від-гадає? Махно любить славу, він власноруч застrelив колись циганку, що наважилася наворожити йому безславний кінець у «казен-ному домі». Тут, у степу, він наймогутніший. Степ — уся велика Ка-теринославщина від Азовського моря до Орелі на півночі — його, Нестора Махна, володіння! Ніхто неспроможний устояти проти його армії. Он Падалка цілий тиждень штурмує зі своєю піхтурою пів-села і не може його взяти, а він, Нестор Махно, одним наскоком забрав у петлюрівців Катеринослав! А захотів побенкетувати в Олек-сандрівську над Дніпром,— з одного маху скочив туди, порубав кого міг, дозволив хлопцям накласти контрибуцію, а на другий день знову дома, в своєму рідному Гуляйполі. Шкода, що його з походу не зустрічають церковними дзвонами. А слід би цей звичай відновити. Анархія анархією, і нехай Волін¹ робить своє діло, а дзвони дзво-нами. Степового Наполеона є за що вітати. В рідному Гуляйполі легко на це пристануть, та треба, щоб у всіх селах його так вітали. Навіть у Покровському.

Нестір Іванович скрипнув зубами так, що аж Стефанія здригну-лася. Вона здогадувалась, що мучить її господаря. Покровське — то кістка в його горлі. Поки в ньому розквітає авторитет Падалки,

¹ Член ЦК анархістів, перебував при армії Нестора Махна, редактував газету «Набат», був політичним керівником армії.

не матиме спокою її володар. «Кістку треба перегризти і кинути собакам,— бурчить він у такі хвилини,— і тоді величезний степовий простір ляже мені покірно до ніг!». Так думає Нестор зараз. Кістку цю, може, ще сьогодні вдасться перегризти. Задля цього і взяв із собою чорну сотню. Зажадав Падалка побачення — то він його матиме. Розмова буде коротка. Його хлопці вміють це робити. Не вперше батькові Махну такі справи. Підступно, нечесно, може, скаже хтось? Го-го, панове історики, переможків не судять. Це не п'ятий рік, коли його, тоді ще сопливого а нархіста, засудив царський суд на каторгу за експропріацію Бердянського банку. Вісімнадцять років тому Бердянськ бачив його у масці з кількома побратимами, а цього року він в'їде туди не в масці, а непереможним начальником власної армії, володарем степу, грізним батьком Махном!

Стефанія має тим часом свої думки. Остобісілі їй і ці степові простири, де ні на чому спинитися окові, і безконечне гасання по курних дорогах, остобісілі і тачанка, і сам Махно. Кутиком ока глянула на нього. Лобаста голова під високою, по-парубоцькому заломленою, сивою шапкою, велики банькаті очі, що раніше гіпнотизували її своєю чорною безоднею, затиснуті м'ясисті губи, яким півроку тому змушені була скоритися, забути гарячі пестощі безпутного матроса Щуся. Веселій командир махновської кінноти, з яким Стефанія так солодко, мов уві сні, прожила півроку, легко відступився від неї перед батьком Махном, як на ярмарку, віддав її своєму панові. «Може, пересядеш з сідла до мене на тачанку? — спитав її одного разу на привалі Махно. — В мене, голубонько, буде м'якше сидіти». Від цих слів у неї стислося серце і по всьому тілі покотився колючий холодок. Вона знала, чим це скінчиться. Махно вже не одну легковажну красуню зіпнув з сидіння своєї тачанки, довше місяця не тримав коло себе, і тому Стефанія, щоб не зазнати такої ж долі, подивилася з благанням на свого коханого героя... і жахнулась. У веселих очах Щуся побачила не пекучий вогонь відваги та гніву і не холодну сталь протесту, а тиху, рабську покору перед володарем...

«Хоч на край світу, мій хоробрий Несторе Івановичу! — примусила себе сказати Стефанія. І глумливо кинула, кивнувши у бік похнюпленого Щуся: — Бо мені таки справді обридло вже в твердому сідлі».

З того дня не підпускала Щуся до ображеного серця, відводила очі, коли він під'їджав верхи до тачанки, намагалася забути і священика Кручинського, поки випадково не зустрілася з ним... До тієї трагічної для нього хвилини, коли махновці напали вночі на хутір, де розквартирувався австрійський батальйон. Вона, обвінчана в церкві, законна жона Нестора Махна, ще не зовсім забула патріотичні казання Кручинського, ще, бувало, зверталася до тих геройчних образів, котрі він колись малював. Коли ж побачила його з тачанки на колінах перед Махном, відвернулася, затулила долонями вуха, щоб не чути, як він благав дарувати йому життя. Не заступалася. Тепер вона радішне б застутилася за такого, як той робітник, що на станції Синельникове вмирав не на колінах, а стоячи, що кинув Несторові просто в витрішкуваті очі: «Мене, бандюго, зарубаєш,

а мій народ житиме! Житиме й та ідея... Комунізм житиме у віках!
А тебе, бандите, прокленуть за нашу кров..."

Але для чого вона все це згадує? Може, кається? Ні. Не пручалась, віддала себе долі. Закохалась у Нестора? Теж ні. Куцій чоловічок, окатий, тільки й принади, що очима, як зубами, шматує душу. Не був би він Махно, навіть не глянула б на нього, крикнула б Щусеві: зарубай, бо не піду до цього окатого. Але ж то був батько Махно, степова сила, якій підкорялися дужі, плечисті парубки. Ті, що приходили до нього, могли з одного маху, як вербовий прутник, розрубати навпіл людину. Слабіших не приймав. Жалю не визнавав. Романтична Стефанія, що все своє життя мріяла про геройчні подвиги, не встояла перед «володарем степу», легко зреяла своїх націоналістичних переконань і ще легше прийняла зухвалий та несамовитий анархізм.

— Куди, дівонько, пустила свої мислі? — перебив її невеселі роздумування Махно. Оглянув її з ніг до голови — невеличку, одягнену в синій, оторочений сивим смушком козацький жупан, скроєний по її привабливій легкій фігури, спинився на тонкому ніжно-матово-му обличчі, на химерному плетиві чорних кіс, де білою короную сиділа горностаєва шапочка.— Карпати, Стефко, сняться тобі. Чи не так?

Не повертаючи до нього голови, відповіла зітхнувші:

— Є, Несторе, про що подумати.

Він поклав свою долоню на її руку, сказав, блиснувши білими міцними зубами:

— Не журися, Стефко,— і стиснув її руку в своїй долоні,— будемо, дівонько, і в твоїх Карпатах! Всю шляхту зметемо, до самої Вісли очистимо землю!

Вона ледве ворухнула тонкими губами:

— Не хизуйся, Несторе. Катеринослав під боком — і то недовго там пропримався.

— А на біса мені Катеринослав? Щоб сушити собі голову над тими голодними пролетарями? — Махно торкнувся рукою широкої спини кучера.— Ти, Семене, чуеш? Як би ти на місці батька Махна повівся?

Кучер повернув на мить голову і по-вовчому блиснув зіницями чорних очей:

— Я б іх усіх зігнав у Дніпро і, як щенят, потопив.

Махно ляснув кучера по спині, голосно засміявся.

— Ти, я бачу, ризикованої вдачі. А хто б тоді тачанки нам кував?

— Є в нас свої ковалі, Несторе Івановичу,— відгукнувся кучер.

— Чуеш, Стефко? — продовжував уже без усміху Махно.— На біса мені іхні заводи і оті чортячі домни? З мене, Стефко, степу досить. Глянь,— він зробив широке коло рукою.— Від обрію до обрію не менше як сто верстов, а за першим обрієм — другий, і теж сто, а далі ще сто, аж до самого моря, і на схід до Юзівки донбасівської, і на захід аж до Дніпра — всі степові дороги чекають наших тачанок. Ей, ви там! — раптом крикнув, повернувшись до своїх вершників, сповнений азарту.— Поснули, чи що? Ану «Яблучко»!

По сотні прокотився схвальний гомін, а Щусь, що їхав зразу ж за тачанкою, відкинув полу бурки і, піднявши над головою руку, на якій яскраво бліснули проти сонця золото й діаманти обручок, подав знак заспіувачу.

— «Ех, яблучко, куди котишся?» — почав високий тенор у перших рядах.

— «Попадеш до Махна,— підхопила загрозливо, на повні легені, сотня горлянок,— не воротишся!»

Це був своєрідний махновський гімн, ідейне кредо, в якому зухвало складалася хвала дикому гультаюству і необмеженій сваволі. В таку хвилину подай команду: «Шаблі з піхов!», — і сотня, як чорна лавина, із свистом та гиканням кинеться в найлютішу січу, вирубає впень, на кого покаже батько Махно, полетить за ним на розбій хоч у саме пекло.

Махно слухав і щасливо посміхався, гордий з того, що в цій одчайдушній пісні, яка припала до смаку навіть ідеологів анархістів Воліни, згадувалося про батька Махна, був радій, що його пані Стефанія теж повеселішала і стала схожа на одну з тих принцес, котрих він бачив колись, ще школярем, у журналі «Нива».

Та, уздрівши попереду сіро-зелену смугу села, зробився серйозним, перевірив заряд у револьвері, що висів при боці Стефанії, потім підкликав до себе Щуся. Той стиснув острогами коня, повів його поруч із задніми колесами тачанки, а щоб пісня не заглушувала його, нахилився з сідла.

— Слухай, Щусь. Падалка поставив умову: прибути без сотні. А в нас є свої міркування. Ми алюром ускочимо в село.

— Зрозуміло, Несторе Івановичу, — відповів Щусь.

Стефанія ніби ненароком зиркнула на нього. «Ще крацій, ще вродливіший став, — подумала з заздрістю. — За один лем його поцілунок сотню Махнів віддала б...»

— А далі ти сам знаєш, що маєш робити, — кінчив розмову Махно, — тебе вчити не треба. Живого чи мертвого. Зрозумів?

— Будьте певні, Несторе Івановичу!

Ускочивши в сідло білого, з такими труднощами роздобутого в селі огира, командир Покровського добровольчого полку віддав останні накази для зустрічі Махна: у штабі повинні бути всі напоготові, єдину не підбиту біляками гармату на майдані зарядити останнім снарядом. (А хто, крім артилеристів, знатиме, що він останній?) Після цього Падалка оглянув свій військовий парадний ескорт, котрий мав справити на Махна враження, і усміхнувся. Ад'ютант, як не без доброзичливої іронії називав він Василя Юрковича, струнко сидів у сідлі на почищеному до бліску вороному. Хлопець був обперезаний реємнням нової портупей, що її, тікаючи, забув Гніздур, з кобурою при боці, з австрійською офіцерською, оздобленою жовтою китицею шаблею при другому і навіть при острогах, які прикрутив до австрійських, з крагами, черевіків. Червона п'ятикутна зірка прикрашала посаджений набакир військовий кашкет.

Не міг утриматись від усмішки Падалка і при огляді своего най-

ближчого помічника Костя Пасія, людини від природи цивільної, з м'яким характером, але в бою хороброї, здатної на подвиг. Для більшої вояцької помпезності Кость надів біло-синю тільняшку, поверх неї чорний, з червоною стрічкою, бушлат, а на голову матроську безкозирку з золотим написом на чорній стъожці: «Варяг». Колт у великий дерев'яний кобурі при боці і п'ять гранат-лімонок довершували його спорядження і мали відповідним чином вплитути на переговори з «володарем стежу».

— Безкозирку, Костю Григоровичу, більше на очі насуньте,— порадив йому, підіїдждаючи біжче, Падалка.— Та приберіть гріз-нішого вигляду.— А потім, кинувши оком на черевату гніду кобилу, додав, підсміюючись: — Не забудьте підтягувати її шенкелями, а то вона, як корова, стоїть, опустивши голову.

Зрештою, командир лишився задоволений своїм парадним почтом. Нелегко було роздобути за ніч і коней, і сідла та інше військове спорядження, щоб показати себе перед Махном у всьому вояцькому блиску. Троє верхівців стоять у ряд, об'їжджають майдан перед церквою, а почувши гуркіт тачанки, повертають до попівського будинка, де над ганком майорить червоний прапорець,— там міститься штаб полку.

Запряжена четвериком вороних махновська тачанка в супроводі двох вершників спинилася перед ганком. Надворі стояла тиха весняна днина, село принишко, чекаючи біди; ніде нікого, навіть півні, хоч і заходилося на дощ, притихли; та варто було спинитися перед штабом тачанці, на якій поряд з Махном розслася гарна пані у білій шапочці, як з-за воріт усіх дворів, що оточували майдан, з-за кущів ще не розквітлої жовтої акації та рясного листя бузку, з-за тинів та перелазів виткнулись голови охочих до новин людей, котрим до конча треба було знати, хто кого переможе.

Замість вітання Махно зразу ж висловив своє незадоволення:

— Ти що, Падалко, пастку мені влаштував? Кулеметами зустрічаєш, ще й гармату викотив?

Падалка торкнувся пучками пальців козирка, стримав задоволену усмішку: його приготування справило на Махна потрібне враження.

— Про всякий випадок, Несторе Івановичу. Війна є війна. А ви, на жаль, не вельми надійний союзник. Я ж попереджав вас учора...

Розчесонілій від гніву Махно не бажав слухати цього ненависного офіцера, котрий заважав йому зійти на п'єдестал слави і котрого він з такою насолодовою сам розрубав би навпіл.

— Яке діло до мене маєш? — гостро спитав Махно.

— Хотів би знати, Несторе Івановичу, чи ваша армія таки наважиться вступити у бій, чи, може...— Падалка замовк, дослухаючись до якихось підозрілих звуків з того краю села, де зарився в окопах його полк.

— Це особисто моя справа. Хочу — вступаю в бій, хочу — повернувшись назад,— відрізав Махно.

— Саме це мене й турбєє.— Падалка намагався говорити спокійно.— Мій полк стікає кров'ю, ми б'ємося з останніх сил, маючи перед

собою вдесятеро сильнішого ворога, проте не відступаємо, не кидаємо позицій...

— А хто вас просив сюди? — засміявся самовдоволений Махно.— Сиділи б у своєму Покровському.

— Я виконую наказ командуючого Південною групою військ України Антонова-Овсієнка.

— У цьому ступу я командую! — істерично вигукнув Махно.— А ви тут зі своїм Овсієнком зайди! І вас, комісарчики, ніхто не просить рити наш чорнозем своїми окопами. Заберешся звідси зі своїм полком — завтра я ту офіцерню на капусту посічу! Сам упораюся! До Азовського моря пожену і там, мов цуценят, потоплю...

«Боже, чого ж командир його слухає? Чому не подає сигналу до пальби? З позицій он чути крики «ура!», біляки, певне, пішли в атаку, і артилерія їхня вдарила, а ми тут церемонимося з чорною контрою...» — непокоївся Василь. Найменший порух командирівого ока — і він близько впакує всю револьверну обойму в зрадливе серце бандита. Та Падалка, видно, не гадає розправлятися з Махном. Аякже, у Махна яка сила! Крім чорної сотні, в Гуляйполі та околицях селах банкетує ціла махновська армія, та сама, на чию допомогу так сподівалися покровські добровольці. Про це й говорить зараз Падалка, — умовляє, доводить злодюзі, хоч і тримається перед ним з гідністю.

Раптом Василів погляд стрівся з очима махновської коханки. Василь стрепенувся. Здалося знайомим її блідо-матове обличчя з чорними великими очима. Де він їх видів? Коли б зустрів її у Вільхівцях...

Його споглядання раптом обірвав глумливий Махнів сміх:

— А чого це твій сопливий комісарчик так витріщився на мою принцесу?

Василь здригнувся і, червоніючи, скопився рукою за кобуру.

— Якщо принцеса гарна, то чого нею і не помилуватися,— відповів Падалка і члено вклонився Стефанії.— Прошу, знайомтесь.— Він повів рукою у бік збентеженого хлопця: — Мій ад'ютант Василь Юркович. Сміливий і хоробрый, так що прошу не ображати, Несторе Івановичу. Кладе ворога на місці з першого пострілу.

— Василь Юркович? — зойкнула Стефанія.— З Вільхівців?! — Вона скопилася на ноги, простягla вперед руки.— Ти, Василю?

— Так, я,— не вірив своїм очам хлопець.— А ви будете панна Стефанія?

— Упізнав, упізнав! — задзвенів жайворонком її голос. Йі треба було поділитися з кимсь свою радістю, і вона, впавши на сидіння, повернулася до Махна, защебетала, сповнена щастям: — Несторе, це з моого села. З наших зелених Бескидів. А пригадуєш, Василечку, як ти вийшов зимою на гостинець у стрижкових рукавичках? Значить, упізнав. Боже, а як же ти виріс! Згадуєш наш Сян? О, то нема ліпшої річки...— І враз замовкла, уважно глянула на міцного, плециністого парубка в сідлі, на похмуре, зосереджене обличчя, по якому видно було, що цей синьоокий країнин не поділяє її радості. Йі стало не по собі. Цей погляд ще наївних, проте сповнених хо-

лодного докору світлих очей примусив її зіщулитися, мов від по-
дуву морозяного вітру.— Значить, воюємо? — скоріше ствердила,
ніж спітала вона з гіркою усмішкою на зламаних від внутрішнього
боля устах.

— Воюємо,— відповів Василь без хизування, проте з гідністю.—
Я за Радянську владу, а ви?

Вона сіла й наперекір тому, що прочитала в його твердому по-
гляді, наперекір власному серцю прихилилася плечем до «володаря
степу».

— А я за батька Махна,— сказала з викликом, гордовито всмі-
хаючись.

Лице Василя ще більше спохмурніло, губи побіліли.

— Не похвалили б вас за се у Вільхівцях,— мовив він ледь трем-
тячим голосом.— Ні-ні, панно Стефаніє, не похвалили б.

Вона відсунулася від Махна і заговорила скоромовкою, з гнівним
роздратуванням, стискаючи кулаки і аж захлинаючись:

— А що мені Вільхівці? А що мені той Сян? Я маю увесь степ!
Від обрію до обрію!

Останні слова вона сказала крізь слізози, обхопивши долонями
обличчя, а коли Махно звелів кучерові рушати, крикнула, змахнувші
на прощання Василеві рукою:

— Як повернешся домів, вітай сестру Ванду, скажи, що я її згадую
й ту-у-жу-у!..

Махно кинув зловісно Падалці:

— У Бердянську докінчимо розмову. Я, Падалко, першим там
буду! Ми ще наговоримось!

VII

Буяла весна, гріло сонце, розбрунькувалася липа над хатою, і Щер-
бі приємно було залишитися наодинці з сином, поки жінки порались
у хаті, щоб добре зустріти дорогих гостей — машиніста Пьонтека
з дружиною.

— Оресте,— говорив він, спускаючи хлопця з рук,— потупай, дити-
тино, пішки.

Тримаючись за руки, вони йшли зеленим моріжком, по м'якій
шовковій травиці, що п'ялася до перших весняних променів, диви-
лися на гори, з яких уже зійшов сніг, слухали жайворонка над го-
ловами. І враз десь у саду, перед самими вікнами, закувала зозуля.
«Ку-ку, ку-ку», — озвалася чистим дзвінкоголосим молоточком на
всю околицю. «Ку-ку, ку-ку!»

— Чи не нам се, Оресте? — оглянувшись у той бік, запитав Щерба
сина.

— Нам, нам! — заплескав у долоні хлопчик.

Зозуля раптом змовкла.

— Юж? — скривився невдоволено Орест.

— А ти ж злякав її. Треба мовчати, як вона кує. Ось ми її попро-
симо...

Щерба взяв сина на руки і неголосно заспівав:

Перелет, зозуленко,
Зелений вершенько,
Повіж миленькову:
«Добрий ден, серденько!»

Хлопець поклав голову батькові на плече, уважно слухав.

Перелітала-м гору,
Перелечу долину,
Принесу ті, дівча,
Веселу новину.

Співаночка ніби підхопила зозулю, вона озвалася знову, забила своїм молоточком по сонячному ковадлу, відраховувала людям та іншим дітям на щастя, на здоров'я довгі літа.

Щерба загадав синові. Ого, раділо його серце, вже десять відбила, двадцять... Не знає зозуля втоми, не шкодує людям щасливого життя.

На піддашші стойть Катерина з порожнім відром. Намірилась принести із студні свіжої води, та, переступивши хатній поріг, спинилася, принишкла, почувши зозулине кукування. Загадала Василеві. Коли живий — то най йому буде на довгі літа. Ворушить губами, не пропускає жодного удару. Вже п'ять, вже десять, вже двадцять... і далі, і далі. Не шкодує пташенька її синові довгих літ.

«Аби-сь лем повертається борше до нас», — зітхає Катерина, простиючи стежкою до криниці.

— Весна, Михайле! — гукнула Щербі. — Скоро веснянки дівки співатимуть.

Щерба оглянувся, побачив її з відром у руці на стежці до криниці. Прискорив кроки, щоб перехопити звід високого журавля, що стояв обіч старої груші. Поставив біля цямрини хлопчика, узяв з рук господині відро і, повісивши його на металевий гак, став занурювати звід у глибокий отвір криниці.

— Весна йде, — заговорила Катерина, взявші Ореста на руки, — незабаром у поле виходити. Кінь юж застоявся у стайні, копитом гребе, а мого газди все немає і немає...

Щерба мовчки опускав звід з відром. Катерина вже не раз починала цю скорботну бесіду про свого Івана, вона ніби серцем відчуvalа, що Щерба знає щось про нього, та відмовчуються.

Зачерпнув відром воду, а думками був далеко звідси, аж на Володимирській гірці у Києві. Лист вільховецьких газд до Леніна він тоді успішно використав для підпільної листівки. Передмову, звернену до австрійських жовнірів різних національностей, написали вдвох з Галиною. А відтак видрукували і таємними каналами закинули в окупаційну австро-угорську армію.

«Михайле, — звернувся тоді до нього ландштурміст Юркович, — листівка листівкою, а лист, та ще підписаний газдами, зовсім інше. Я маю віддати його за призначенням. Дістань порядну легітимацію і все потрібне. Дасть бог, якось доберуся до Леніна. Хочу у власні руки віддати йому листа».

Щерба намагався відмовити Івана, говорив про далеку небезпечну дорогу, страхав тифом, від якого легко було вмерти по дорозі, але

Іван не злякався, був переконаний, що досягне свого. З того часу він не бачив Юрковича. З червонохресним посвідченням, в котрому мовилося про те, що галичанин Іван Юркович іде під Москву забирати хворого полоненого, свого сина Василя Юрковича, він і подався на північ і, якщо не трапилося з ним чогось лихого, досі мандрує по тих далеких краях.

— Не журіться, Катерино,— відповів Щерба по довгій паузі, як наповнене водою бляшане відро уже стояло на цементній цямрині,— я вірю, ми ще побачимося з ним. Може бути, що ваш газда, а май вірний побратим вступив до галицької армії.

— Ale ж війна юж закінчилася, Михайлі,— заперечила Катерина.

— Війна за цісаря закінчилася, а за оті гори, Катерино,— Щерба повернув голову до осяніх весняним сонцем зелених гір,— щоб вони стали нашими, ся війна ще лем починається.— Раптом він радісно вигукнув, уздрівши, як із гостинця до двору завернуло двоє велосипедистів.— Гости їдуть!

Швидко відніс відро до хати і зразу ж повернувся, щоб разом з господинею зустріти дорогих гостей. Витираючи руки об картатий фарштюшок, підгортуючи волосся під білу пухнасту шаль, яка мала скрадати біле пасмо, зароблене колись у коменданта Скалки, вибігла за чоловіком і Ванда. За нею вискочили діти, останнім вийшов без шапки чорноволосий Йосип.

Дорога перед самим в'їздом у двір п'ялася повз сад угору, була нерівна й слизька після розталого снігу, і тому подорожні злізли з машин і повели їх обіч себе до двору. Зося була вбрана у святкову синю сукню, легка, з великими, світлими, радісно усміхненими очима. Єжи, теж худорлявий і легкий у ході, лише очі мав темно-карі і дивився на світ з-під важких чорних брів особливо уважним, натренованим за довгі роки підпілля, поглядом.

— День добрий, день добрий! — чулися вітальні вигуки.

Жінки кинулись цілавати Зосю, чоловіки ж міцно, по-дружньому обнялися. В колі дітей Зосю зразу ж повели до хати, де її на порозі, ніби сам господар (принаймні так він себе тут почував), зустрів Войцек Гура; Щерба і Пьонтек затрималися біля криниць, щоб тут без свідків поговорити про справи, які хвилювали їх обох.

— Ну, як там у вас на заводі справи? — спитав Щерба.

— Кепсько, Михайлі. В «Сокола» вже й скоро стріли є. Стара австрійська адміністрація наспіх перелицовується у польських патріотів і з допомогою «Сокола» прибирає до рук владу.

— А робітники покірно чекають?

— Нема єдності серед робітників, Михайлі. Шовінізм Пілсудського бере гору.

— Ale ж і в тебе є свої активісти, хіба б вони не могли скласти бойове ядро? Треба, не гаючи часу, розбройти верховодів і на їхнє місце поставити своїх, робітничих активістів...

Що міг на це сказати Пьонтек? Щерба не уявляв, до якої потворності дійшло сяноцьке міщенство під впливом шовіністичних дру-

кованих закликів Пілсудського. У своїй лютій зненависті до всього, що йде зі Сходу, воно готове нищити всяkiego, хто не так думає, як велить Пілсудський.

— Дійшло вже до того,— скаржиться Пьонtek,— що біля нашого двору вештаються якісь непевні молодики, нам підкидають анонімні листи з погрозами, а на хвіртці щоранку читаємо написане крейдоко: здрайця...¹

— Ти, Єжи, розгубився, став аж надто обережним,— мовив Щерба по паузі.— І тому, як мені здається, втратив ініціативу бойового робітничого керманиця. А тут, брате мій, настала пора безкомпромісної боротьби: або ми їх, або вони нас. Так більшовики учать, так учили Ленін. Я певен, що за твоїми активістами, людьми чесними, відданими робітничій справі, пішла б уся робітнича маса...

— Це тобі, Михайле, так здається. Юзеф Пілсудський — це не тільки визнаний польським міщанством вождь, він їхній бог.

— Міщанство треба втихомирити. Чому це їхні «соколи» взялися за зброю, а робітники і навіть ти, Єжи, вичікуєте слушного часу?

— Бо в «Сокола», Михайле, є гроші, бо в них можновладні шефи, бо сам Пілсудський засилає сюди своїх офіцерів та зброю. Колишній «соціаліст» Пілсудський, що у війну командував польським добровільним з'єднанням в австрійській армії, має чималий досвід демагогії і може легко впоратися з нами.

— Так-так,— мусив згодитися спохмурнілій Щерба,— твоя правда, Єжи. Політична демагогія, та ще в устах солодкоголосого оратора, може багато лиха натворити. Слабкі голови легко п'янють від неї.— Друзі сперлися на цементну цямину, нахилились над колодязем і якийсь час мовчали, задивившись у водяне дзеркало, в якому відбілися дві їхні голови.— Щось подібне трапилось і на східному терені Галичини,— продовжував Щерба.— Тільки тут, у Сяноці, діє шовіністична демагогія Пілсудського, а там, під Львовом, націоналістична демагогія Голубовича. Піддавшись гаслам так званих українських діячів, галицькі селяни з колишньої австрійської армії пішли в галицьку армію і, не шкодуючи життя, коробро б'ються з окупантіями військами білополяків. Але у галицьких стрільців на думці зовсім не те, що в голови уряду Голубовича. Сидір Голубович заповзяўся поставити на ноги українську буржуазну республіку, а селяни галицької армії мріють якнайвидіше з'єднатися з Червоною Армією на Збручі, щоб разом з нею вигнati окупантів та взятися за розподiл панських маєтків. Маю відомості зі Львова, що робітники Східної Галичини почали вже створювати свої революційні організації — Ради робітничих депутатів. Двадцять шостого листопада 1918 року таку Раду було створено на солеварній фабриці в містечку Стебнику. За їхнім прикладом пішли робітники Дрогобицької солеварні. Виникла також Рада робітничих депутатів і в горах, у місті Косові. А два дцять шостого січня 1919 року відбулося в Дрогобичі велике віче робітничих представників усього Прикарпаття. П'ятсот делегатів з'їхалося сюди, щоб оголосити про свою недовіру урядові Голубо-

¹ Зрадник (пол.).

вича і про своє найщиріше бажання йти вперед тим самим революційним шляхом, яким пішли робітники Росії та України. В президію було обрано комуністів Коцка та Михаця. Ні-ні, ти тільки послухай, Єжи, яку сміливу резолюцію прийняло віче! — Схвильований власними словами, Щерба дістав з внутрішньої кишені піджака листа і, розгорнувши його, прочитав по складах: — «Припинити війну проти Радянської Росії і Радянської України. Галицька армія повинна об'єднатися з Червоною Армією». Ти слухай далі! — поспішив попередити ще не вимовлені слова радості свого друга. — Ти послухай, Єжи, як відгукнулися делегати на пропозицію комуніста Григорія Михаця! «...Розігнати Національну раду, — записали вони в резолюції, — встановити владу Рад та надіслати братнє привітання Раді робітничих, селянських та червоноармійських депутатів у Москву й Харкові...»

Рипнули сінешні двері.

— Товариші! Дами запрошують до столу!

З хати вийшов Войцек Гура, високий, ставний, одягнений у цивільне, чисто поголени, з дбайливо підстриженими русивими вусиками. В нього, очевидно, добрий настрій, бо з обличчя неходить приемна усмішка, на світ дивиться широко відкритими очима, в яких відблиснула і синє весняне небо, і тепління власного серця. Він продовжує кохати Ванду — гарну, благородну й сміливу, найліпшу, як йому здається, жінку в цілому світі, але разом з тим він боготворить Щербу — стійкого бійця за щастя простого народу. Цілий рік, проведений далеко від Сянока, у знайомих Щербі робітників, що переховували його від жандармів, утверди Войцека у справедливості того діла, якому присвятив своє життя Щерба.

— Страва вже на столі, — нагадує з піддашша Войцек, — так що ласкаво просимо.

— Ідемо, ідемо! — відгукнувся Михайло й, узявши Пьонтека під лікоть, пішов з ним до хати.

На довгому, застеленому білим домотканим обруском, грушевому столі вже стояли розписані полив'яні полулиски з холодцем та пампушками. Серед них грали на сонці дві гранчасті велики пляшки — одна з домашньою слив'янкою, друга з горілкою, а по-лемківському палюнкою.

Господина запросила сідати. Посивілого за війну Єжи Пьонтека з дружиною, задля яких справляли цю гостину, посадили на покуті, під самими образами, за ними, під вікном, сів Войцек, ліворуч од них Катерина запросила сісти Щербу і Ванду, крайнім мав сісти Іван Суханя, та він чомусь затримався, і коло Ванди з Орестом на колінах сів не по літах серйозний Йосип, котрому після батька й Василя випало бути вдома найближчим маминим помічником. Сама Катерина із Зосею та Петрусем примостилася на ослоні, близче до печі, де на ватрі домлівали гарячі страви. Як людину, що за цей тиждень стала своєю в родині, Катерина запросила Михайла бути маршалком при гостині, і той, подякувавши їй за ласку, заходився наповнювати чарки — кому палюнкою, а кому слив'янкою.

— Вил'ємо, друзі, за здоров'я того,— почав Щерба, підвівши з чаркою у руці,— кого немає тут серед нас, але який, я в цьому, товариші, певний, повернеться до нас з добрими новинами!

Потягнулися руки з налитими чарками до чарки господині. Випили, бажаючи Іванові здоров'я та якнайшвидшого повернення.

— Чи не підсипав сюди Нафтула болгарського перцю? — мовив, крякнувши, Щерба.

— Остання, товариші, австріяцька оковита,— пояснив Войцек.— Певне, з самого дна виїдив.

— Гварят люди,— мовив Щерба,— нібито наш найясніший, перед тим як зректися трону, звелів подати собі цілу гальбу оковитої і, піднявши її над золотою короною, прорік крізь слози до своїх вельмож: «Війною, панове, ми не прославились, кепсько, ой як кепсько билися мої жовніри за габсбурзький престол, зате ціарсько-королівську оковиту всі народи Австро-Угорської імперії пам'ятатимут! — I закінчив під урочистий гімн духового оркестру: — Най жиє у пам'яті моїх підданих австро-угорська оковита!»

Усі,крім Катерини, сміялися з того жарту, трохи мінорний настрій гостей враз змінився на веселій та грайливий. Гості налягали на страви, вихваляли Катерину та її помічницю Ванду. Коли ж прийшла черга знову наливати в чарки, Щерба, щоб якосъ звеселити засмучену господиню, запропонував випити ще й за здоров'я Василя Юрковича.

У Катерини стислося серце. Вона не раз виділа свого первістка разом з його вітцем уві снах. Та коли отець заходив до хати й ставав перед нею таким, як останній раз після урльопу,— у військовому риштунку, загорілим, усміхненим,— то Василь не заходив до хати, а ставав під вікном і, як з густого туману, мовчки дивився на неї крізь шибку.

— Ох, коби то він був живий,— озвалася із смутиком Катерина на тост Щерби.— Четвертий рік, як не маю чутки про нього.

— Ви не маєте, а я мам! — Щерба ще налив чарки і заходився розповідати те, що знов про Василя від київської Галини: вчиться він у далекій степової школі, ним там файно опікуються, і росте він, маючи на думці повернутися у рідні гори, щоб тут допомогти людям навести справедливий лад.— Так що не сумуйте, Катерино. Мине небагато часу — і ваш син ступить на хатній поріг і скаже: «Не чекали-сьте? А я юж тут, мамо!»

— I я юж тут, газдове! — почувся з порога чийсь голос.

Всі оглянулися. В отворі навстіж відчинених дверей побачили поруч із Суханею незнайомого газду, зодяненого так, як ходять лемки, що мешкають далі від міст: у шкіряні керпці¹, у вузенькі з грубого сукна холошні, у темно-руду гуньку, поверх якої навскоси висів широкий пас від чималої, оздобленої мідними бляшками шкіряної торби. Чисто поголене немолоде, проте без зморщок, обвітрене лице, м'який погляд мудрих темно-карих очей під густим дашком чорних брів, ледь помітна усмішка, захована в кутиках стиснутих

¹ Керпці — вид взуття.

вуст, до того ж міцна невисока постава ніяк не могли б потвердити запису, зробленого в церковній метриці, що Микола Громосяк народився 1846 року в Криниці і носить за своїми плечима чималий тягар 72-х нелегких років. Переступивши високий поріг, він зняв з голови старовинного, з твердими крисами капелюха і, привітавшись звичним галицьким «слава Ісусу», сказав:

— Переопрошоу, газдове, що-м осмілився порушити вашу милу гостину. Сей парубок,— кивнув на Івана Суханю,— провів мене до цього двору, де замешкав добродій Щерба.

Щерба підвісів і став пробиратися з-за столу. О, він добре знав цього неспокійного, вічно заклопотаного пошуками людської правди, не по літах енергійного лемка. Ще до війни шукав її в Єрусалимі, коло гроба господнього, і в Римі, у самого папи,— до нього він пішов скаржитись на молодих уніатських священиків, котрі заповзялися заводити по лемківських церквах латинський обряд.

— Ласкаво просимо, пане міністр! — вигукнув Щерба. Він підскочив до гостя, обняв за плечі, а відтак відрекомендував присутнім: — Друзі! Ми маємо щастя познайомитися з велими цікавою людиною. Перед вами, товарищи, міністр земельних справ Лемківської республіки Микола Громосяк.

Усі шумно підвелися зі своїх місць, тиснули Громосякові руку, запрошуvali до столу.

Громосяку налили чарку палюнки, Щерба цокнувся з ним, побажав добrego здоров'я, та Громосяк, поки мав тверезу голову, волів виповісти йому, задля чого прибув сюди, за якими порадами звернеться до нього, бо ж так правдиво і красно ніхто не промовляв до лемків на першому вічі в Фльоринці, як це зробив добродій Щерба.

— Чи маємо ділити ґрунти, добродію Михайлі, порівно, на душу, чи, може, бідним людям, безземельним халупникам, зібратися докупи і сісти в панському дворі на спільну господарку? — питався Громосяк у Щерби.— А що з паном дідичем маємо робити? Лишати його в маєтку чи, може, пустити з торбов по світах, най би ще він покуштував того заробітчанського хліба по клятих Гамериках. Та, правду кажучи, добродію Михайлі, і самого дідича буває жаль, як помислиш собі, що він же, неборака, не винен у тому, що народився не хлопом, а шляхтичем...

— А ви ж мали до Парижа їхати,— покепкував собі Щерба.— Невже до Парижа лягла дорога через Вільхівці?

— А ти слухай, Михайлі... «Оберемо тебе, газдо Миколо, на світову мирну конференцію до Парижа,— так сказав мені наш президент адвокат Кочмарик.— Поїдете до Вільсона за чотирнадцятьма пунктами миру. Там, гварят, є пункт і про нашу республіку».— Громосяк хитро підморгнув Щербі.— «Так що одягайтесь, газдо Миколо, так, як до церкви ходите: у лемківську просту гуньку, у керпці, холошні. Най пани знають, що ми люди з гонором. А через плече поверх гуньки одягніть totу саму шкіряну з широким пасом торбу, totу,— рече мені наш президент,— в котрій ходили-сьте до святого Рима...» — «Гаразд,— нібі згоджууюсь я,— коли така ваша воля, то я піду, лем,— мовлю я,— не тим чортячим колійом, а пішки!».

«Пішки? — здивувався президент Кочмарик.— А які то керпці витримають таку довгу подорож?» — «О, пане президент. Хлоп не такий дурний. Порвуться керпці — піду босоніж. Тепер літо». — «До Парижа, на мирну конференцію, босоніж?» — зареготав Кочмарик. «А як босоніж, то що? Зате з гонором, пане президент. Най пан Вільсон видит, які ми кмітливі».

Ніхто з членів делегації не згодився вирушити в дорогу до Парижа пішки, і Громосякові дали спокій. Він був заклопотаний іншим: ходив від села до села, з допомогою радників обмірював панські грунти, а цифри вписував стовпчиком до своєї кишенькової книжечки.

— Нащо мені той гамериканський Вільсон, коли надходить весна, бідні люди чекають від республіки землі, засівати її юж пора, а я й досі не склав декрета.

— Декрет про націоналізацію землі хочете скласти? — широко здивувався Щерба.— Чи не так?

— Саме так, хоч я того слова й не відаю. Знаю лем, що землю й пасовиська ми відберемо у дідичів. І гори з лісами відберемо для республіки. Того, чоловіче, я й забрів сюди. Ти, Щербо, видів Леніна, то, може, хоч одним оком зиркнув у його писання. Повчи мене, по-радь, щоб не скхібти, щоб не скривдити бідних.

— Отже, за нашого справедливого міністра, друзі! — урочисто виголосив Щерба.— Побільше б нам таких міністрів!

А справжня гостина почалася після того, як Катерина поставила на стіл два полумиски з гарячою смажениною. З того часу чаркам не давали спокою. Пили й за гостей, і за господиню дому, випили, підвівшись, і за здоров'я того, хто за всіх кривджених на світі турбується, кого день у день на страх панам виглядають зі Сходу і у Вільхівцях, і по всій Лемковині. Добре побажання змінялися співами, жарти — веселим сміхом та глузуванням з панів-шляхтичів, котрим у Лемківській республіці не знайдеться іншої роботи, як пасти громадські свині...

— «Не мелем, не мелем», — раптом затягнув своїм приємним басом невгамовний Щерба. Гості дружно підхопили:

Не мелем, не мелем,
Забрала нам вода млин,
Забрала нам вшитки кола,
Обійшла нас доокола,
Не мелем, не мелем,
Не мелем, не мелем,
Забрала нам вода млин.

Це була найулюбленіша для кожного лемка пісня, яку співали і напідпитку, і тверезими, лем збереться якийсь гурт, горда пісня гордих людей, в котрій звучала неподоланна народна сила. Коли співали цю пісню, у всіх ширисялися груди, мужніло серце, а очі ставали по-орлиновому зіркими й могли видіти аж ген-ген за зелені Бескиди.

Юж мелем, юж мелем,
Юж мелем, юж мелем,
Принесла нам вода млин,
Принесла нам вшитки кола,

Розійшлася доокола,
Юж мелем, юж мелем,
Юж мелем, юж мелем,
Принесла нам вода млин.

Диригуючи хором, Щерба дивився закоханими очима на Ванду і вже останній куплет пісні присвячував своїй коханій Ванді, котра теж вплітала своє дзвінке сопрано в енергійну мелодію гуртової пісні.

VIII

Єжи Пьонтек уже поночі повертається зі зборів робітничого активу. На порядку денному стояло одне питання: організація робітничої гвардії. Розмов на цю тему було небагато, люди чекають, на перших порах сотня найхоробріших готова взятися за зброю, та коли зайшла мова про неї, ніхто не міг подати якоїсь конкретної поради. «Соколі» виявилися спрітнішими. Завдяки повітовому старості до них потрапила і зброя жандармерії, і зброя військового складу при казармі. Робітничі активісти мисливши собі категоріями мирного часу: збереться всенародне повітове віче, він, Єжи Пьонтек, визначний робітничий керманич, виступить з трибуни і спитає в народу: «Яку волієте владу? Робітничо-селянську, которую обрали собі робітники Росії, чи буржуазну, владу визискувачів та кровопивців?» На жаль, Єжи, дав ти маху. Занадто обережним, як каже Михайло, показав себе. Забрали бойової рішучості. Не міг навіть уявити собі, що замаскований під гімнастичне кулко ворог може бути таким спрітним і... підлім.

— Сті! — раптом почув він перед собою.

Пьонтек здригнувся, інстинктивно стис револьвер у кишені куртки.

— Руки вгору!

Пьонтек вихопив зброю і був би випалив у пітмі на голос, та в цей момент на нього навалилися ззаду, вдарили по голові й скрутили назад руки.

— Єжи Пьонтек? — спитав той самий голос.

— Що вам треба? — замість відповіді спитав і собі Пьонтек.— І хто ви такі будете?

— Ми «соколі», а ти... — На нього направили жмут світла з карбідового ліхтарика. — Він, він, мерзотник! — вигукнуло з радістю кілька голосів із пітмі.

Грубо підштовхуючи, Пьонтека повели з дороги вбік через густий верболіз, тонке пруття боляче стъобало його по обличчі.

«Уб'ють, — майнула тривожна думка. — А тіло викинуту у Сян. Щоб і сліду на землі не лишилося».

«Слід лишитися. Товариші завтра прийдуть радитись: ти керманич, колись вигравав з нами страйки, то підкажи, що маємо робити. Гризтися нам далі з русинами чи, може...»

«Тепер уже пізно, товариші. Тепер я вам нічого не пораджу. Чи ти чуєш, друже Михасю? Надходять мої останні хвилини. Маю вмерти від рук своїх».

Пьонтек ще встиг поставити себе на місце Щерби, щоб його устами самому собі заперечити:

«Ой, не свої це, Єжи, не свої. Ти робітник, що у тебе може бути спільного з тими паничами?»

«Я, Михасю, вірив у їхню порядність. Ми ж усі, гадав я, будівничі нової, відродженої Польщі».

«Ти, Єжи, мусив би знати, що їхня Польща не є твоєю Польщею».

«Тепер я це відаю. Та пізно вже, коли в мене зв'язані руки. Товаришам не передам цього досвіду...»

Його привели під дуплясту вербу, голі віti якої полоскалися в шумливому потоці ріки. Вищерблений місяць, що на той час вислизнув з-за хмар, кинув туманне світло на вбивць. Двоє у гімназичній формі, двоє молодчиків у цивільному, п'ятий, високий, в офіцерському мундирі. Той, п'ятий, вийняв з кишені вчетверо складений аркуш паперу і при свіtlі ліхтарика, піднесеного одним із гімназистів, почав упівголоса читати:

— «Присуд, учинений «п'ятіркою честі» гімнастичної організації «Сокіл» над машиністом польської національності Єжи Пьонтеком, має такі підстави. Перше: вже давно, ще при австрійській довоєнній владі, Єжи Пьонtek мав дружні стосунки з нашими одвічними ворогами-русинами і навіть допомагав їм під час страйків нарівні з робітниками польської національності. Друге: вищезгаданий Єжи Пьонтек причетний до вбивства польського патріота коменданта Скалки. Третє: той же Єжи Пьонтек мав дружні стосунки з агентом Москви Щербою, під впливом якого взявся до організації робітничої гвардії, куди входитимуть не лише поляки, але й русинська та жидівська зброяння¹. Крім того, на нинішніх зборах так званого робітничого активу Єжи Пьонтек дозволив собі виступити з мерзеним наклепом на патріотичну організацію «Сокіл» і навіть закликав своїх активістів до її роззброєння. На підставі цих звинувачень «п'ятірка честі» визнає Єжи Пьонтека зрадником польської нації і як такого ім'ям бога і святих ран Христових присуджує до смертної кари».

«От і прийшов мій кінець,— подумав Пьонтек.— Всю ніч виглядатиме мене в трипозі Зося, не спатиме, сердешна, до ранку...»

— Єжи Пьонтек,— заговорив по короткій паузі офіцер,— ти чув присуд? — Пьонтек не подав голосу, і офіцер продовжував уже не таким офіційним тоном: — Ми однакової з тобою нації і віри однакової, і нам нема рації нищити один одного, коли треба винищувати наших одвічних ворогів. Тому «п'ятірка честі» пропонує тобі: впадеш на коліна і, каючись, заприягнєшся служити нашій ідеї...

«Зосю, кохана моя,— звернувшись в думці до дружини Пьонтек.— Я хочу жити, щоб зустріти сонце завтрашнього дня, щоб бачити тебе, та не ціною зради...»

— Перед бандитами на коліна?! — вирвалось у нього з грудей.

— Отже, волієш умерти, Єжи Пьонтек? — спитав офіцер.

— Так, волію вмерти! Не за вашу тричі зганьблену, а за нашу, народну, вільну Польщу, в котрій не буде таких підліх потвор, як ви, па...

Останнього слова йому не дали доказати, на помах о ffiцера чотири

¹ Злочинці (пол.).

револьверних кулі пробили Пьонтекові груди, він тихо зсунувся долу і, спершись спиною на товстий стовбур, залишився сидіти, ніби відпочивав перед далекою дорогою.

IX

Випровадивши з майдану Махна, Падалка на своєму білому огирі, а за ним і Юркович швидко погнали коней до окопів на околиці села Миколаївки. Пасій лишився поки що в селі, він мав забрати з собою бійців з кулеметами, тих, що засіли у штабі на горищі, і тих, котрі на околиці, біля залізничного шлагбаума, затримали чорну сотню Махна.

Падалка поспішав. Гарматні вибухи і крики «ура», що донеслися на майдан, коли він розмовляв з Махном, стривожили його. Це була погана ознака. Покровський полк з останніх сил відбивав атаки біло-гвардійців. Не стало артилерійських снарядів, кінчалися патрони, по дві гранати лишилося на кожного бійця. Він послав телеграму Антонову-Оксенківу про трагічне становище полку, але хто зна, чи проскочить вона до Олександровська, поки махновці не порвуть дротів на лінії. Бо, як сьогодні він міг переконатися, колишні повстанці проти австро-німецьких окупантів під проводом анархіста Махна обернулися на ворогів трудового народу.

А Василь тим часом думав про Гніздура. Як він міг повірити білякові, хоч той біляк був колись його першим другом. Ні, не першим, сперечався з самим собою Василь, першим був Іван Суханя, відвертий, щирий, готовий допомогти в біді, а Гніздур, як тепер може Василь здаля глянути на нього, завжди був нещирий, егоїст (печену картоплю з ватри в колі пастухів вибирає собі найліпшу!), ще й до того хитрун та підлабузник, коли треба, то й ручку панотцеві лизне... О, був би тут Суханя — він неодмінно став би на бік червоних. Навіть якби потрапив до «Галицько-руського приюта». Ти так гадаєш, Василечку? Ой ні! Ти лем поміркуй, хіба Гніздур народився гіршим за тебе? Або в багатій родині? Був би й ти таким, коли б потрапив до рук о. Василія. Його щоденні казання, оті отруйні крапlinи зненависті до простих людей, котрі він упродовж чотирьох років непомітно впорскував у душі своїх вихованців, зробили своє діло.

— Дійдемо до Бердянська,— мовив по довгій мовчанці Василь,— я спершу розстріляю того клятого попа, що в ім'я Христа споганив Гніздурову душу.

— А знаєш що, Василю,— повернувся до нього Падалка.— Розстрілювати без суду не наша справа. Ми не махновська і не біло-гвардійська армії. Зрозумів?

— Але ж вони наших розстрілюють? — заперечив Василь.

— Нам бандитські армії не зразок, товаришу ад'ютант. Ми — армія робітників і селян.

Щоб якнайшвидше добрatisя до своїх, завернули коней навпроте, через поле, яке час від часу обстрілювала ворожа артилерія. Пригнулися до кінських грив, погнали коней навскоч, сподіваючись,

що от-от гrimne по них білогвардійський спостерігач з міколаївської дзвініці. Та, на диво, в них ніхто не стріляв, навіть коли вони наблизилися до невеликого гаю на околиці села, за яким, перерізаючи головну вулицю, починалися глибокі, добре укріплені окопи Покровського полку.

Але окопи виявилися порожніми. Падалка спинив коня. Що могло статися? Чому Білозуб не попередив штаб, що поміняє позицію?

— Наші погнали бляків,— прийшов до висновку Василь.— Хіба не видно?

Падалка не звернув уваги на цю репліку свого аж надто зеленого ад'ютанта. Тримав його коло себе не за військові знання, іх у хлопця зовсім не було, а за його вояцьку завзятість, за ширість серця, а ще більше за якусь особливу дружню спорідненість з ним, яка почалася ще з тих київських передреволюційних днів, коли Василь приходив до нього у шпиталь з таємними «дарунками» від панни Галини. Цих днів ніколи не забути Андрієві. Повіті в рожевий серпанок, вони підтримують його навіть тепер, у ці аж надто трудні часи, коли від його байдорості та командирської кмітливості залежить доля цілого полку. Василь нагадує йому Галину, вона невіддільно живе в його серці поряд з цим трохи наївним, але відданим йому хлопцем.

Поїхали вздовж вулиці, повз двори, звідки могли сипнути по них кулями. Та цього не сталося: село принишко, завмерло в мовчанці, а це ще більше насторожувало, лякало і водночас вселяло надію.

«А що, як Василь сказав правду? — подумав Падалка.— Наперекір усьому, що знало досі мистецтво військових перемог, один пошарпаний у боях полк погнав добре озброєну силу дивізію? Чудо? А як же це назвати, коли в селі жодного білогвардійця!»

Біля криниці здалеку побачили дівчину, що витягала воду. Підіхали до неї, привіталися. Командир спитав про бляків, куди, мовляв, та яким вітром змело їх з села.

— О-о,— здивувалася дівчина,— то ви нічого не знаєте? Чурнули бляки, як у спину їм ударила наша армія!..

— Звідки вона тут узялася? — спитав Падалка.

— Та десь із того краю.— Змахнувши довгими косами, дівчина повернулася, показала рукою на захід.— Із степу. Може, аж з Олександрівська. Сама бачила — зірки у них на картузах.— Вона згадала щось і весело засміялася.— А бачили б ви, як їхній генерал тікав. З отакимиrudими вусицями... Не знаю, може, його ще й наздоженуть наші, бо до бігу, я сама бачила, він не дуже спритний...

Дівчина розповідала б і далі, та вершники поспішали.

— Моя депеша дійшла! — сказав Падалка, торкаючись острогами коня.

— А я вам, Андрію Кириловичу, що казав! — відгукнувся Василь, намагаючись не відстати від командира.— Нашої сили ніхто не здолає. Поженемо їх аж до моря!

За селом побачили санітарні вози з тяжкопораненими, обіч, підтримуючи один одного, йшли бійці, що самі могли пересуватися. На узбіччі дороги видно було сліди артилерійського обстрілу: біля розбитої ворожої гармати лежали вбиті коні і білогвардійські солдати.

Василь відвертався од трупів, його нудило від них, він заплющувався, щоб серед мертвих не побачити Гніздура.

Зітхнув із полегшенням, як вибралися за бойовище. На вільній дорозі знову погнали коней. І спинили їх, підіхавши до степової могили, коли з них клаптями падала біла піна.

На високій могилі розташувався командний пункт. Біля її підніжжя стояли під сідлами коні тих командирів, що скилилися над розгорнутою на землі картою. Подавши поводок Василеві, Падалка почав підніматися до гурту. На ходу поправив картуз, пройшовся пальцями по гудзиках шинелі, по ременях портупеї...

— Андрію Кириловичу! — почув голос начальника штабу Білоузба. — Поздоровляю з перемогою! Робітника дивізія з Олександрівська і наш полк добре розколошали ворога.

— Найпізніше як за три дні будемо в Бердянську! — сказав хтось густим басом.

Падалка оглянувся і, вражений, спинився: перед ним стояв полковник Чекан, ~~князіній~~ командир піхотного полку на Південно-Західному фронті, той самий, тільки з ще більш посивілми скронями, офіцер старої армії, про якого в пам'яті Падалки, та, мабуть, не тільки в нього, лишилися найтепліші спогади.

— Ви, Олександре Григоровичу? — не повірив своїм очам Падалка.

— Власною персоною, — взявши під козирок, відповів, посміхаючись, Чекан. — Командир дивізії.

Вони обнялися міцно, по-дружньому. Звертаючись до своїх командирів, Чекан відрекомендував Падалку: — Брав Зимовий палац, быв німців під Псковом, бачив Володимира Ілліча.

Падалка знітівся.

— Пробачте, Олександре Григоровичу, а ви звідки про це знаєте?

Чекан міг би відповісти: «Та я тебе, хлопче, ще з тієї війни знаю. Бо саме з твоїх рук розліталися по окопах ті антивоєнні метелики». Але про це згадувати було б зараз недоречно, і він відповів, приемно усміхаючись:

— Знаю я це з уст вашої дружини, Андрію Кириловичу. Дивуєтесь? То я вам скажу: Галина Батенко зараз тут, на фронті, перев'язує рани нашим бійцям.

X

Запис у щоденнику

3 квітня 1919 року. Писати ніколи й ніде, бо день у день з армією, в боях; ад'ютант командира полку — нелегка річ, коли ти хочеш бути справжнім ад'ютантом. На короткому привалі коло станції Трояни витяг з торби сідла зошит, щоб дещо занотувати. Хоча б те, що на цій станції Покровський полк захопив три вагони з артилерійськими снарядами. Гонимо біляків на південь, до моря, і хутко вже Бердянськ буде нашим. Удень бої, а вночі ледь торкнється головою сідла (це така моя подушка) — у ту ж мить провалюєшся в безодню солодкого сну.

Цікаво, чи лишився Гніздур на полі бою, чи випало йому щастя ще трохи пожити? Зітхаю за ним, жаль мені його. Отця Василія, коли спіймаю, не буду розстрілювати, а прив'яжу камінь до ший і спущу в море. І богові легше стане без такого попа, і людям. Мушу ж я помститися йому за Гніздура.

Нелегко чоловікові на війні, важко звикнути до крові, до людських страждань.

Забракне слів, щоб описати нашу зустріч з Галиною Батенко. Вона вдячна мені, що я невідступно і в бою і на відпочинку з її чоловіком, а я вдячний їй за все те добре, що вона зробила для мене, а найбільш за те, що вона така дбайлива, така ніжна до тих, кого треба рятувати від тяжких ран.

Ще одна радість випала мені: я зустрівся із своїм старим другом, який перший розкрив мені очі на ту трагічну дійсність царської Росії, де на головах забитих солдатів можна було мати добрий зиск. Колишнього дзвонаря отця Серафима не можна було піznати. Переді мною стояв комісар полку товариш Дем'янчук. Ми кинулись один до одного і міцно обнялися.

Тепер кілька слів про Станьчиківну. Ті, що живуть за шлагбаумом, край селища Пологи, бачили, як з махновської тачанки, спинивши її на мить, скочила та сама пані у білій шапочці, як вона кинулася бігти назад до селища і як револьверна куля з тачанки наздогнала її... Коли чорна махновська зграя зникла в степу, люди підібрали Стефанію мертвою.

Кінчаю писати. Бачу, женуть полонених біляків. Коло шлагбаума якась затримка, якесь заміщення. Поспішаю туди.

* * *

Заховавши у шкіряну торбу сідла зошит, Василь натягнув повіддя, торкнувшись острогами коня і за дві-три хвилини був уже там, коло переїзду. Ще здалеку побачив, як від чималої валки полонених, що переляканою отарою зблисилися довкола залізничної будки, віддлився один з конвойрів, Олексій Давиденко, і, розмахуючи гвинтівкою, велів Василеві якнайхутчіше повернати коня і наздоганяти свого друга.

— Якого друга? — не міг добрati Василь. — Про що ти?

— Та Гніздур же, Гніздур! — гнівався Давиденко. Він забіг поперед коня, став на коліно, прицілився і вистрелив раз, потім удруге. — Ах, чорт. Даремно патрони трачу. Далеко. Пізно кинулись. — І враз гнівно на Василя: — Чого ж ти стоїш? Доганяй! Чи, може, ти й цього разу візьмеш його на поруки?

Василь готовий був кинутися наздоганяті втікача, вже натягнув повіддя, згарячу вдарив коня острогами, але тут же стяմився, смикнув шенкелями так раптово, що вороний аж на дубки встав.

— Якого ти дідька? — крикнув і він гнівно. — Ти звідки знаєш, що Гніздур?

— Він! Він, кажу тобі! Я пізнав його. Тільки що погони, гадюка,

зірвав. На переїзді ми замотались, саме наш бронепоїзд з-за семафора показався...

— Дай гвинтівку! — обірвав його Василь.

Давиденко швиденько перезарядив її, простяг Василеві.

— Не дай втекти. Там недалеко глибокий яр. Як добіжить туди...

— Не добіжить, — відрізав Василь і, пригнувшись до гриви, пустив коня навскоч стежкою, по якій, петляючи між смугою лісу та зораною ріллею, біг чоловік у військовій формі.

На що він сподівався, чуючи за собою цокіт копит? Чи на бога і на той хрестик під сорочкою, яким благословив його у похід о. Василій, чи, може, на вояцьке щастя, яке допомогло йому вирватись з полону під станцією Пологи. Мусить допомогти йому і тепер, якщо серце витримає і не лусне з напруги перед самим яром.

Віддалі між вершником і втікачем швидко зменшувалась. Вже видно Василеві, як оглядається втікач, вже злетів з голови і незабаром потрапив під ноги вороному новий офіцерський картуз, вже пізнав міцну гніздурівську потилицю під густою темно-русою гривою волосся.

— Стій, Сергію, стій! — гукнув Василь. — Це я, твій друг!

Чого Василь вимовив це слово, сам не знає. Таж дружба між ними вже давно відцвіла. Замість ней лишились у серці болючі колючки. В цьому шаленому галопі не мав іншої думки, як наздогнати його і, якщо він сам не підніме рук, збити з ніг, а тоді...

Що ж тоді, Василю? Як би ти міг стріляти в того, з ким вийшов з рідних Вільхівців?

— Сергію, Сергію! — ще раз крикнув з благанням у голосі.

Гніздур не уповільнював бігу, з останніх сил, задихаючись, рвався вперед. Рятівний яр був перед очима, зовсім близько. Може, сто кроків, а може, ближче... Але удари копит ще ближче. То ж твоя смерть женеться за тобою, Сергію. Чуєш її дихання? Ближче й ближче... Ні, не встигне він добігти. Пропало все, пропали надії, зрадила його вояцька доля...

Та в останню мить, як кінь мав уже торкнутися мордою Гніздурової голови, у нього знайшлися сили скочити вбік, щезнути у зелених хащах підлісся.

— Ти он який! — крикнув Василь, спиняючи коня. Сплигнув з сідла, нашвидкуруч зав'язав за крайнє дерево ремінні повідки і, взявши напоготові гвинтівку, зайшов у холодок неширокої лісової смуги. Побачив: в десятих кроках, спершись спиною об стовбур береста, стояв Гніздур, блідій, з розпатланим волоссям, і ненависно позирає з-під чола на нього.

— Нам везе з тобою, — ледь чутно озвався він, задиханий. — Знову зустрілися.

Тримаючи в нерішучості перед собою гвинтівку, Василь шукав і не знаходив того слова, яке б могло у цю хвилину примирити його з колишнім другом. У пам'яті майнули сцени дитячих літ: веселі забави над Сяном, вечірні співанки під грушевою, дражливі для попа домашні спектаклі — хіба таким був тоді його друг? У цю мить згадалось усе. Залишивши у слізозах матерів, вони пробиралися колись до Львова за ліпшою, щасливішою долею.

А от тепер, коли те щастя от-от мало відкритися їм, вони опинилися один перед одним, як двоє найлютіших ворогів. А хіба не могло статися інакше, хіба Сергій не міг бути разом з ним у цьому поході проти білогвардійської контри?

— Ну, чого ж, стріляй! — знову озвався той з-під дерева. Витер рукавом гімнастерки піт з обличчя, повторив, глумливо скрививши губи: — Стріляй, товаришу комісарчик!

Василь ніяково, ніби почувавши себе винним, усміхнувся.

— Hi, Сергію, мені твоє життя не потрібне. Я волів би отого кудлатого бердянського пса у рясі застрелити, бо це ж він отруїв твою душу.

— Добре, я передам отцю Василію твоє бажання. Завтра буду в Бердянську і передам... — Гніздур рушив з місця, щоб вийти на стежку і спуститися нею до близького вже яру, звідки, як сподіався, він легко прoberеться до своїх.

Василь повів дулом гвинтівки услід Гніздурові, кинув з погрозою:

— До Бердянська тобі дуже далеко. До смерті ближче. Хочеш жити — вертайся!

— Маєш охоту застрелити? — Гніздур повернувся до Василя, шарпнув гімнастерку і, оголивши груди, крикнув: — На, стріляй! Стріляй, кажу! Принаймні знатиму, що від руки друга загинув.

— Скажи, Сергію... — Дуло гвинтівки у Василевих руках опустилося. — Скажи, ти віриш у те, за що збираєшся вмерти?

— Так, вірю! — вигукнув Гніздур з несамовитою одчайдушністю, наче перед ним стояв не один-однісінський боєць, а величезний натовп. — Я вірю в те, що вас, узураторів, зітрут у порох! Коли не ми, тобою великі держави світу! Бо куди ви, пігмеї, проти них! Уесь культурний світ, уся планета стане проти вас!

— А твоя рідна мама, Сергію, — озвався на це м'яким тихим голосом Василь, — твоя мама — чей же ти не забув іще про неї? — вона буде за нас.

— Теж мені сила, моя мама, — прорік з глумливою іронією Гніздур. — Від неї дужчими не станете.

— А вона буде проти тебе, зраднику!

— Проти мене? — Гніздур поворухнув губами, мав намір розрятатися, такими безглуздими здалися йому Василеві слова, та десь з далекої підсвідомості озвався інший, розсудливий голос, може, голос самої матері, що в той далекий весняний ранок 1915 року випроводжала його з дому зі слізами на очах. Нахмурився, опустив голову, сягнув думкою аж у Карпати, де під горою, на невеликому обійсті, лишив її з малими дітьми. Вдовина хата без землі, столярний верстат без татових рук, п'ятеро дітей, що починають свій день одними їх тими ж словами: «Мамо, їсти». — Hi, — крикнув він запально, — погано ти знаєш наших людей. Моя нужденна, бідна мати не ворог своїм дітям, вона не стане проти мене, — ти ж не чув нашого прощення, вона за іншою долею послала мене у світ. За щастям, за багатством! Я я знайшов був усе те в Росії, і осягнув би його, коли б не твої комісарчики, що підбили темну мужву проти богом нам даного государя імператора.

Василь клацнув затвором, підніс дуло гвинтівки.

— Пізнаю «святе» повчання отця Василія. І я з чистою совістю застрелю тебе за ці слова!

— То стріляй,— відгукнув Гніздур, підставляючи груди.— На!

* * *

Запис у щоденнику

І я таки застрелив його. Але не тоді, як він крикнув «стріляй». Його рішучість, готовність умерти ослабили (ніби він знову наперед про це) мою волю. На віддалі кількох кроків він пройшов повз мене, спустився стежкою до яру і щез там у гущавині.

Якийсь час я стояв приголомшений і не знати, як повестися далі. Потім кинувся бігти краєм яру на південь, гукав, кликав, благав повернутися назад, та все надаремно, аж поки моя прихильність до нього не почала обертатися у гнів. Усе згадалося: і мої бердянські кривди, і образлива записка, покинута ним перед втечею з полону, і його тваринна зневинність до революції.

Я уздрів його на протилежному березі яруги. Він вигулькнув з густих кущів і почав дряпаться угору. Не роздумуючи, без вагання я підняв гвинтівку на рівень очей, прицілився й вистрелив.

Боже, як у ту коротку мить, коли вже натиснув на курок, я бажав собі схібити, щоб послана мною куля пролетіла повз нього! Але вона зробила своє діло: більше мій колишній друг не підвісився з тої землі, котру він хотів повернути назад своєму імператорові...

Не випускаючи гвинтівки, я підніс ліву долоню до очей і так закляк у розpacі. Що я наробыв, що я наробыв! — тужила моя душа. Що повім його мамі, якщо колись повернуся в свої Вільхівці? Хіба вона зрозуміє мене, коли розкажу їй, що Сергій став її ворогом, що він запродався тим, хто волів би віки вічні тримати бідних людей у нужді, в неволі...

Мого плеча торкнулася чиясь долоня. Не повертаючи голови, серцем відчув, що в цю важку хвилину може тільки він, Олексій, мій найцініший друг, прийти сюди, щоб якось, хоч добрым словом, зняти з мене цей тягар.

— Заспокойся, Василю,— сказав він із співчуттям. Узвівши з моїх рук гвинтівку, обхопив за плечі й так пішов зі мною у той бік, де на нас чекали прив'язані коні.— Що подієш, Василечку, він того й заслужив. То революція покарала його твоїми руками,— мовив Олексій, коли ми згодом, сівши на коней, поверталися на станцію.

Привал кінчився. В обідню пору наші війська піднялися по тривозі. Я знову обіч свого командира. Ворог чинить опір, пробує контратакувати. Але ми зламаємо його опір. Степ ми очистимо від контри.

XI

Нарешті колишній австрійський вусатий ландштурміст знову повернувся до Києва. Замість п'ятнадцяти годин нормальної їзди, пасажирський поїзд віз Івана Юрковича з Москви більше двох

діб. Майже на кожній станції лишили по собі руйніцькі сліди війська Денікіна. Затримували рух і зірвані мости, і підірвані водокачки, і знищена сигналізація, і нестача палива. Коли локомотив, видихавши всю пару, спиняється серед поля, пасажири приносили й кидали в ненажерну пащеку топки снігозахисні щити. Надокучило Іванові неробство, набридло слухати пусте базікання вагонних баляндрасників, зате був час для думок: знову бачив себе то у Москві, то на Уралі, згадував товаришів, з якими вибивав біляків з укріплених міст, намагався уявити, як то здивувався Ленін, коли котрійсь із московських листоношів подав йому листа у синьому конверті. Думав і над тим, яку відповідь міг би дати Володимир Ілліч вільховецьким газдам, коли б на Збручі не проліг кордон. Напевно, порадив би не панькатися з багачами, а брати до рук зброю. А хіба цього не знає Єжи Пьонtek? Та, видно, немає в людей сили, у світової ж буржуазії цілі склади зі зброєю, повні комори золота. А за золото й бога можна підкупити.

Думка про Василя найбільше доймала його. Деесь у далекому степу хлопець сам, одинокий, не пригрітий людською ласкою, сирота при живих батьках. Чи не заглянути тобі, Іване, до нього? Київська Галина напевне порадить, як туди добратися. О, як то зрадіє Катерина, коли її Іван привезе зі степу добру вістку про сина. А може, Катруся, ми вдвох повернемось до тебе? Обидва Юрковичі — старий і молодий! Весною вісімнадцятого року немало цікавого розповіла Іванові Галина про Василя: росте плечистий, міцний і вже розбирається в політиці, не забув свого роду і mrіє повернутись у рідні гори разом з революцією... Ale з того часу, як Щерба познайомив Івана з Галиною, минуло більше року, за цей час колишній ландштурміст скинув з себе австрійський мундир і переодягся в російський, а замість ціарсько-королівської кокарди вже другий рік носить на солдатській сивій шапці червону зорю. Щось подібне могло статися за цей час і з Василем у тому далекому степу...

«Ні, таки добиратимусь до сина, — вирішив Іван, виходячи з вагона. — Чекала мене немало Катерина, то почекає ще трішки».

На перон висипало з вагонів стільки народу, що, просуваючись до виходу, він перетворився в суцільну рухливу лавину, з якої вирватись не міг ніхто. Іван Юркович здався на її волю і плив з нею, ледь перебираючи ногами, аж поки не опинився на широкому, занесеному снігом привокзальному майдані. Тут, на волі, він міг підтягнути речовий мішок на спині, поправити ремінь, взяти на самі вуха шапку. Теплі рукавиці підбиті зсередини хутром. Таких рукавиць не було ні в кого у взводі. «На, носи, земляче», — сказав Ференц Борош, коли в Івана зайшли одного разу зашпори і він ніяк не міг відігріти задубілих пальців. «А ти як?» — «Я звиклий і до вогню, і до морозу, — засміявся угорець. — Ні-ні, бери, Іване, я собі ліпше роздобуду». Перетинаючи до трамвайної зупинки пропущений зимовими вітрами майдан, з приємністю усміхався до того гарного, з лицем інтелігента, тридцятирічного жовніра, який, мабуть, ніколи, доки житиме Іван, не зітреться з його пам'яті.

Уперше зустрілися вони біля поштової скриньки на Красній площа.

Два австріяки — угорець і лемко — швидко знайшли спільну мову, коли Іван, довірившись землякові, розповів про зміст листа, адресованого Ленінові. Ференц працював у Будапешті, належав до соціал-демократичної партії, на початку війни піддався шовіністичним гаслам своїх вождів, що проголосували в парламенті за асигнування на війну, та, потрапивши перед самою революцією до російського полону, спромігся під її впливом зрозуміти справжню сутність свого, робітничого гасла «Пролетарі всіх країн, єднайтесь!».

— Хочеш, товаришу, ліпшого життя,— мовив тоді Ференц Борош коло поштової скриньки,— хочеш, щоб забрані у вас гори повернулися знову до вас, то починай бити свою буржуазію тут, саме тут, на російській землі.

Не знати, чи справедливі слова Ференца, чи його пахучий тютюн, чи, може, тепле, близьке серцю слово «товариш» підкупило Івана, та на той час він забув про все на світі, навіть про свою Катерину з дітьми...

— Воювати так воювати,— мовив він, подаючи комісарові Інтернаціональної бригади свої документи.— На ті гризоти, на ті латки кам'янistого ґрунту не повернуся, щоб знову бити чолом перед паном...

«Але ж тепер, Іване, відвоювавши, ти повернешся туди, на ті кам'янistі ґрунти...»

«Ти знову про своє! — прикрикнув Іван на той глумливий голос з власної душі, що вже не раз давав про себе знати.— Я не каюся в тому. Прийде час — і мої поневіряння, мій гнів і мої рани згодяться світовій революції. Я своєю рушницею наблизив її до моїх рідних гір».

«Овва, як ти, Іванку, файно гвариш. У комісара Гашека навчився».

«Замовчи, пискливе. Я гордий з того. Ішов австрійським ландштурмістом, а повертаюся бійцем революції».

По дорозі зі станції Іван завернув до перукарні. Постригся, поголивсь, застебнув на гачок комір військового френча, провів долонею по чистому худорлявому обличчі, оглянув перед великим дзеркалом себе всього — не молодого, бо вже й з посивими скронями, але й не такого вже старого... На фронті, принаймні коли він орудував багнетом, очищаючи окопи від біляків, його, галичанина Юрковича, не вважали старим. Уявив собі, як би то він додому таким з'явився, якою дзвінкою радістю сповнилась би хата, як мило, не сміючи при діях пригорнутися до нього, усміхалась би Катруся...

— Дякую, товаришу майстер,— сказав, віддаючи по-вояцькому честь.

— Заходьте, будь ласка,— вклонився йому літній перукар.

На Бібіковському бульварі спинився перед невеликим, класичної архітектури будиночком з мідною, давно не чищеною табличкою, яка оповіщала професором археології М. І. Батенко.

Перше ніж натиснути на кнопку дзвінка, Іван обтрусив перед порогом чоботи від снігу, провів долонею по грудях, торкнувшись пучками опадистих, ледь-ледь підстрижених вусів. Підтягнувся, коли

за дверима почув тупіт чобіток, і увесь застиг у напрузі, як брязнув ланцюжок, а в отворі високих парадних дверей показалася одягнена в гарний вишиваний кожушок поверх темної сукні молода господиня цього дому.

Вона дивилася на Івана і якийсь час мовчала, не вірячи своїм очам.

— Ви? — нарешті спромоглася сказати.

— А се будете ви, пані Галино? — озвався не менш здивований Іван.— Бо щось то ви, перепрошую, так змарніли...

Вона засміялася.

— З першого слова такі компліменти.— Пропустила його повз себе, замкнула двері, ще раз, дивуючись, оглянула з голови до ніг, бо ж останній раз бачила його у формі австрійського вояка.

— Нівроку, не постарілись, а ще дебелішим стали,— вихваляла вона, знаючи, як приємно людині чути те, чого вона собі бажає.— Та ніби й помолодшли, газдо Іване, чи як вас тепер маю величати?

Улещений таким вітанням, Іван поцілував її руку, а щоб Галина знала, хто він тепер такий, дістав з внутрішньої кишені червону книжечку і з словами «прошу, ясна пані» подав їй.

— О-о! — вигукнула вона, прочитавши посвідчення, підписане комісаром Гашеком.— Боець Інтернаціональної бригади! Вітаю, вітаю, товаришу Іване!

— Ото буде ліпше, моя слічна пані, бо який, правду кажучи, з мене тепер газда?

— Такий самий,— засміялася Галина,— як і з мене «слічна пані».

— Тоді перепрошую.— Він заходився роздягатись, скинув з себе речовий мішок, коли ж уявся розстібати шинель, Галина попередила, що в хаті не дуже тепло, печі нічим топити, а єдина «буржуйка» ледве спроможна нагріти одну вітальню.

— Пусте, ми до всього звиклі,— заспокоїв Галину Іван.— Після Сибіру нам київські морози не страшні.

Повісивши шинель, лишився в кожушку-безрукавці. На мить затримався перед дзеркалом, що біля вішалки, глянув, лишився задоволений собою.

— А тато як? — спитав неголосно, коли проходили повз зачинені двері професорового кабінету.— Живі, здорові?

— Спасибі, добре ся мають,— відповіла вона.— Зараз у них там комісія Наркомосвіті. Приймають татову колекцію. У тата велике свято. Здійснилась його давня мрія: уряд асигнував кошти на відкриття міського музею археології.

Зайшли до вітальні, в глибині якої біля шафи з книжками стояв... З Іванових грудей вирвався крик радості та здивування: в тому високому, вдягненому в чорний європейський костюм чоловікові він з першого погляду пізнав свого окопного побратима.

— Михайл!

— Ви, пане газда?

З ніби серйозною міною на обличчі Галина поправила:

— Пробачте, не газда, а боець Інтернаціональної бригади.

Щерба та Юркович кинулись один до одного й міцно, по-дружньому обнялися.

— Ще якби так несподівано з'явився мій Андрій,— сказала Галина, повертаючись до дверей.

— Майте терпіння, Галино,— відчуваючи її настрій, підбадьорив молодицю Михайло.— Доб'є Махна — повернеться!

Друзі не могли надивитися один на одного, не знаходили слів, щоб висловити свою радість з цієї несподіваної зустрічі. Юркович хвалив Щербу, що лишився майже таким, яким був, хоч посивіле волосся свідчило про те, що його крутили шалені бурі, крутили, щоб зламати. А проте не зламали і навіть не зігнули, і Михайло знову стойте перед Іваном, готовий і далі грatisя у піжмурки з невідступною смертю.

— Звідки ти тут, Михайле, взявся? Чи, бува, не замешкав у Києві?

— Ні, я зі Львова. А прибув до Києва в одній справі...

— О Михайлику,— погрозив йому пальцем Іван,— виджу, тепер ти шляхти узявся крутити носа.

— Гуртуємо сили, товариш боєць Інтернаціональної бригади.

— Ну, що ж, помагай біг, бо я вже своє відвоював.

— Треба буде — то, гадаю, й ви, газдуню, допоможете нам.

Іван засміявся.

— Хіба що президентом якоїсь нової республіки назначите.

— Минув той час, газдуню,— сказав невесело Щерба.— Західно-українську республіку завалили наші галицькі панки, у критичну хвилину, відступаючи перед галлерівцями, відмовились од допомоги Радянської України, воліли віддати Галичину маршалу Пілсудському, а Лемківська республіка...— Щерба зітхнув, згадавши свій виступ на першому організаційному вічі у Фльоринці.— Один рік потішлися своєю республікою лемки. Повірили, наївні, що Вільсон дасть їм і волю, і власну державу. Тепер сердешних судять за зраду.

— Кого, Михайле?

— Лемківський уряд, його міністрів.

— Не розумію. За яку зраду? Кого ж вони зрадили?

— Про се, напевно, не відає і сам прокурор Польської республіки. Судять за зраду Польщі, той самой буржуазної Польщі, яка стала до життя одночасно з Лемківською республікою.

— А мій друг Пьонtek що на се? — спитав похмуро Іван.— Може, як поляк, пристав до пілсудчиків?

— Пьонтек був би з нами, коби його не замордували,— мовив Щерба.

— О господи! — простогнав Іван. Коли ж довідався, від чиеї руки і за що загинув сяноцький машиніст, затулив долонями лицє і якийсь час простояв так, приголомшений, прибитий горем. Ах, як тяжко почути про передчасну смерть найближчого друга! Єжи і його білява Зося завжди ставали перед Іванові очі, коли він з австрійських шанців забігав думкою до рідного дому. Єжи — той невгамовний, нескоримий, такий подібний до самого Щерби чоловік, що жив для людського добра, що всього себе віддав людям, вже не дивиться

на світ божий і не зустріне Івана на порозі своєї домівки, щоб сказати: ну, як ся маєш, Іванцю? Які ж то лихі люди зважились підняти руку на такого справедливого чоловіка? А Зося, щебетуха,— вона ж тепер як голубка з підбитим крилом. Як, на які кошти дотягне з своїм дитячим дріб'язком до старості? Хто подасть удові руку?

«Та хто ж, як не ти,— відповів сам собі Іван.— І в Катерини не кам'яне серце...»

Так що не бануй, Зосю, була ти досі рідною в домі Юрковичів, тепер станеш ще ріднішою. Лем би він, що так уже підтоптався на тих війнах, дарма що Галина така щедра була на похвали для нього, лем би він, побитий та полатаний, міг дістатися до плуга, до роботи...

З тарілками в руках зайшла Галина.

— Пробачте, товариші, що забарилася з обідом,— сказала вона, беручись накривати стіл.— Сьогодні, товариші, подвійне свято в нашому домі: зустріч з друзями-побратьями з-за Збруча і татове щасливе тріумфування: державна комісія щойно прийняла його археологічну колекцію. Коли б ще у двері постукали тих двоє — Василь та Андрій, тут стало б затісно від радості. Але Василь Юркович, агроном Богодухівського ревому, буде тут, напевно, завтра, я вже послала йому на Харків телеграму, а той, другий... — вона хотіла сказати про Андрія, чиєї адреси й досі від нього не дістала (степ широкий, а Махнові рейди не розгадані), та підступила спазма, здавила їй горло, придушила мову... Не повертаючи голови, вдаючи дуже заклопотану накриванням стола, Галина спромоглася лише попросити Михайла повести Юрковича у ванну помитися з дороги.

— Повертайтесь, Михайле, допоможете мені.

— Добре, добре, Галинко,— відгукнувся Щерба, виходячи з Іваном.

Михайло потрібний був їй, щоб утихомирити тугу за Андрієм. Зовні, про людське око, Галина лишається тою самою, якою вона завжди була, та заглянув би хто в її душу, а особливо вночі, коли вона перебуває на самоті з своїми безрадісними думками. Тому й змарніла за останній час, тому й не знаходить собі місця, не має сил узятися за працю на новій, цілком мирній роботі в міській Раді. Місяць минув з того дня, як Андрій вийшав із спеціальним загоном з Києва, і, крім двох листів — одного з Гуляйполя, а другого з Покровського, — більше не одержала жодної вістки. В Покровському Андрієві рідні, писала і їм — теж не обзываються. Невже сталося те, чим увесь час погрожував Андрієві Махно? Андрій завзятий, одчайдушний, не вміє берегти себе в бою. Був би коло нього ад'ютантом Василь — могла б спокійно спати. А новий ад'ютант, як скажився Андрій у другому листі, — егоїст, цікавиться лише своїми португелями та острогами.

Разом зі Щербою зайшов до вітальні професор. Він аж помолодшав, ходив легко, сяяв од щастя. В його руках була пляшка з посрібленою головкою, яку подарував йому Яворницький на останньому археологічному конгресі.

— Вип'ємо, Галино, за здоров'я того, за ким ти зараз побиваєшся.

За Андрія Падалку! Він теж чекав того справедливого дня, коли мою довголітню працю... А чого ж ти, глупенька, плачеш? — Батько пригорнув її, поцілував у чоло.— Хіба такі, як ти, плачуть? Андрій обізветься, Галю. Зборе Махна, покладе його на обидві лопатки і... гайда додому. Я знаю його характер. Чи ти, може, не віриш?

— Я вірю, тату,— крізь сльози всміхнулася вона.

— Ну, ю добре,— теж усміхнувся професор.— Я от вірив, посивів, а таки вірив, що настане цей день, і дочекався, життя мое не пропало даремно.

І батько, і Щерба взялися допомагати Галині, гуртом накрили на стіл, разом принесли з кухні страви, покликали до столу Юрковича. Як уже розсілися, професор привів під руку свою старенку, посадовив її коло дочки, після чого заходився наповнювати бокали вином.

— Так за що буде наш перший тост? — звернувся він до Щерби.— Ви серед нас тут найзавзятіший...

Щерба підвісся, підняв бокал з іскристою рідиною.

— Я гадаю,— почав він поволі,— що ви, товариші, підтримаєте мене, коли я цей перший тост виголосу за нашу Галичину, за мою любу, найдорожчу в світі Лемковину, щоб галичани дочекалися того, чого ви, товариші наддніпрянці, вже дочекалися!

— Справедливий тост,— підтримав професор.

Усі потягнулися бокалами до Щерби, бажаючи йому і його народові щастя, здоров'я.

ЕПЛОГ

Похмурий день пізньої осені, верхів'я зелених гір у полоні важких хмар, глибокими лісовими яругами тихо сповзають у долі сірі тумани, підкрадаються до принижких сіл обабіч Сяну.

Кручену польовою дорогою понад самим берегом мчить, обминаючи баюри, військовий газик із спущеним брезентом. Обіч шофера сидить молодий офіцер прикордонної комендатури, котрому по дорозі до застави доручено підвезти гостя з України у його рідне село Вільхівці.

Цей гість — Василь Юркович. Комендант у містечку Лісько не відмовив йому в проханні пройтись понад самим новоутвореним радянським кордоном, і тепер він, сидячи за спинами прикордонників, дивиться на урвищі кручені береги Сяну, на його каламутну бистрину.

Василь Юркович покинув ці смерекові краї ще хлопцем, чверть століття відділяє його від того часу, коли він пас тут худобу, купався та пустував з такими, як сам, пастухами або, змагаючись у спритності, перепливав холодну бистрину цієї гірської ріки.

Пізнає і не пізнає свій рідний Сян. Не пам'ятає його таким каламутним. Забулися страхітливі повені, коли ріка виходила з берегів і несла з собою не лише старі дерева й хати, але й худобу, і людей на дахах їхніх хат. Всі ці дводцять п'ять літ очам Юрковича малювався казковий Сян, увесь у веселих сонячних блискітках, тихий і такий чистий та прозорий, що навіть з високого мосту видно

було на його кам'янистому дні веселі ігрища риб. Чорне море здавалося йому не таким гарним, як ця ріка його далекого дитинства.

— По той бік фашисти? — спитав Юркович у лейтенанта.

Не повертаючи голови, той кивнув головою.

— А як же ті, що залишилися там? — Юркович нахилився до прикордонника. — За Сяном, у неволі, лишилася майже вся Лемківщина. Ви, товаришу, чули про такий край? Про лемків чули-сьте?

— Дещо чув. Знаю, що й по цьому боці, і там, за Сяном, вони живуть. Пісні їхні чув, навіть декілька з них записав собі.

— А виділи б ви наше мистецтво! — продовжував з захопленням Юркович. — Архітектура церков вражає своєю філігранною витонченностю. А різьба по дереву, а образи, мальовані талановитими народними майстрами! Ці твори могли б прикрасити колекції світових музеїв.

Довга дорога дозволила йому розповісти і про історію рідного краю, і про трагічні часи з життя лемків під час світової війни, і про створення Лемківської республіки після розпаду Австро-Угорської імперії, а під кінець він повернувся до того, з чого розпочав був свою бесіду з радянським командиром:

— А як же далі бути? Мої земляки чекали, як сонця, на визволення, занадто-бо довго затягнулася ця невільницька ніч. Цілих двадцять років чекання, ви лем збегніть трагедію цього народу. Тисячами розстріляних та замучених у концтаборах заплатили вони за жадану свободу, кров'ю кращих своїх синів. І раптом... — Юркович кивнув на високий лівий берег Сяну, за яким ген-ген на захід бовваніли схили зелених Бескидів. — Також по той бік ріки лишилася у неволі майже вся Лемківщина...

— І не тільки Лемківщина, — повернувшись до свого співбесідника, докинув лейтенант. — Вся Західна Європа аж до Ла-Маншу потрапила під чобіт Гітлера.

Машину круто повернула праворуч і з польової дороги вискочила на колишній ціарський гостинець. В'їхали у село Биковці, проско-чили повз велику чорну будівлю корчми, а відтак, наддавши газу, опинилися у Вільхів'ях.

На тому боці Сяну стримів високий димар вагонного заводу, видно було білі кам'яниці міста й сірі стіни замку на високому березі ріки. З цікавістю роздивився Юркович довкола. Гадалося, за двадцять п'ять років тут усе змінилося, не пізнає він рідного села, аж ні: та сама під чорним гонтом церква, ті самі на тісних обійттях невеселі низькі хати, ті самі придорожні хрести та муровані білі каплички. Єдина зміна впала йому в око: за цей час смужки рільної землі ще повужчали.

За колишньою читальнюю Качковського Юркович велів звернути на місток через шумливий гірський потічок.

— Он-он, прошу вас, у той двір!

Поки шофер обережно переїжджив дерев'яний місточок і вибирався скручену дорогою нагору, де стояла довга, під соломою, стара хата, Юркович перескочив думкою у ту воєнну весну 1915 року, коли він на світанні прощався з мамою... «Не плачте, мамо, я, бігме,

скоро повернуся. Таж учився я у Бучачі, він ще далі Львова, і то-то повернувся. Буде мені там зле — не засиджуся, а буде добре — приду на різдвяні вакації. І громаді в пригоді стану».

Машини гуркотіла, п'ялася вгору, от-от мала в'їхати у двір. Юркович не пізнавав саду перед вікнами, замість старих яблунь пнулися вгору молоді деревця. Зате ще жила старезна дика груша обіч криниці, та сама, з товстим стовбуrom, з густим широким віттям, під котрим літніми вечорами він збирав колись своїх хористів.

«Жива-здорова! — зрадів Юркович. — Таки дождалася мене».

І могутня висока липа, яка, мов гіантська зелена парасоля, накривала хату, теж чекала на нього.

Газик в'їхав у двір і спинився. На піддаші стояв старий чоловік і з цікавістю, анітрохи не дивуючись, роздивлявся машину. Вільхівці тепер стали прикордонним селом, його син, Йосип Юркович, був головою сільської ради, то до нього, напевно, й приїхали в якихось справах прикордонники. Тільки той, у цивільному, що вибрався з машини, привернув увагу господаря. Щось ніби знайоме було в рисах його засмаглого обличчя. І волосся біляве, і очі ясні, й кремезний у плечах — певне, з іхнього краю.

Василь теж не зразу пізнав батька. Міг лише догадуватися, що то мусить бути він. У пам'яті лишилося ще молоде, енергійне обличчя, усі двадцять п'ять років мав його перед собою — то добрим і ласкавим, то гнівним і навіть суровим, але завжди справедливим до людей... Ні, не хотілося вірити, що цей сивий, із зблаклими очима дідуšка є його батько. Мабуть, не тільки роки так змінили його, а ще й нужда, і тяжка праця зістарили.

Василь підійшов біжче, зняв з голови капелюх.

— Не пізнаєте, тату?

Батько, здавалось, і не зрадів. Не простягнув рук, а стояв, як одрев'янілий, і лише безтямно кліпав очима.

— Як же се так? Привидівся мені, чи що?

Рипнули сінешні двері, Юркович оглянувся і побачив перед собою матір. Висока, із слідами давньої краси, вона, ніби зі сну, протирала очі, приглядалася і не вірила, що перед нею її первісток.

— Василю, ти? — спитала тихо, мов боячись сполохати це чудодійне видіння.

— Я, мамо, я! — Він кинувся до матері, піdnіс до уст її руку, не стримуючи сліз радості. — Матусю рідненька... От і повернувсь я до вас. Я ж говорив, що повернуся...

Як колись, у дитинстві, вона погладила свого пестунчика шорсткю долонею по голові, мовила:

— Довго, ой як довго чекала-м на сей день...

Гуркіт мотора перервав її мову.

— Ні-ні, — крикнула вона, підходячи до машини, — не виїжджайте. Будьте такі ласкаві, — вона вклонилася прикордонникам, — зайдіть до хати. Ви принесли нам свободу, та ще й сина повернули. Так побудьте з нами при нашій гостині.

Лейтенант наказав шоферу заглушити мотор, і всі разом пішли до хати.

Осінь 1939 р. Четвертий день у рідному селі, у рідній, ще дідівській хаті. Зараз пізня вечір. У домі всі сплять. Мама постелила мені у ванькирчуку, в тій самій маленькій кімнатці, де стелила колись стрийкові Петру, коли той приїджав до нас на шкільні вакації. Підкрутивши на столику лампу, я сів за щоденник, щоб хоч трохи, поки не зморить мене сон, записати, що м тут пережив за ці три дні.

Почалося з того, що крізь сон, ще на світанку, я почув, як рипнули двері у великій хаті і, вітаючи господарів з добрым ранком, зайшло двоє. Я підвів голову з подушки, намагаючись вгадати, що то за люди та в якій справі могли так рано прийти. Хоч розмовляли майже пошепки, проте крізь нещільно причинені двері ванькирчука я почув своє ім'я.

Ходило сонце, його проміння замиготіло на склі портрета, що висів над канапою ще з моїх дитячих літ. То був портрет стрийка Петра тих часів, коли він у 1913 році збирався до Росії. Приємне молоде лице, акуратно зачесана на правий бік чуприна, м'яке підборіддя, підперте білим гутаперчевим коміром з модною краваткою. Саме в той час, за моїми спостереженнями, в нього була закохана Ванда Станьчиківна, а він мріяв про кохання гордої Стефанії. Скільки води спливло у Сяні повз Вільхівці з того часу. Стрийк Петро, певно, вже давно забув про своє перше захоплення, доля послала йому гарну дружину і веселу щебетуху донечку...

- Ти не спиш, Василю? — почувся з великої хати татів голос.
- Вже прокинувся, — охоче відгукнувся я.
- У нас гости. Стрийк приїхав.

Невже стрийк Петро? Още радість! Я скопився з ліжка і почав швиденько вдягатися. За кілька хвилин був готовий. Відчинив двері і з порога побачив голомозого, чисто поголеного невисокого чоловіка, який нагадав мені стрийка Петра лише гутаперчевим, тепер уже не модним стоячим комірцем, пов'язаним теж немодною, ще довоєнною картатою краваткою. За спиною стрийка стояв зовсім сивий, але ще міцний високий чоловік із жвавими темно-карими очима.

— Гости просить вибачити, що так рано завітали, — сказав тато. — Вони мусили вночі, таємно від німців переходити Сян. Чей жеового стрийка пізнаєш? А сей доброрід — то пані Ванди чоловік, Михайло Щерба. На позиціях, у шанцях, два довгих роки разом годували воші, мерзли, не раз гадали, що вже останній день доживаємо, аж ні, вижили, повернулися домів. Михайло Щерба став знаменитою персоною. Колись у шанцях і цента не віддав би капрал за його голову, а тепер фашисти оцінюють її у п'ятдесят тисяч марок. Сива голова, а така дорога!

Так я заново почав знайомство з людьми, котрих не видів двадцять п'ять років.

За обідом довгий грушевий стіл, накритий святковим обруском, обсліда численна родина. За мою тривалу відсутність вона поповнилася сестрою Павлинкою, братами Франеком та наймолодшим

Миколою. Сіла до столу поряд чорночубого Йосипа і його дружина з двома дітьми. Не було лише Зосі: вона вийшла заміж за сяноцького робітника і тепер опинилася за кордоном, зате сиділа тут інша Зося, старенка вже бабуся, дружина покійного машиніста Пьонтека.

Гостина почалася з татового слова, виголошеного на честь хороброго побратима Щерби, чий появі в своєму домі він, здається, не менш радий був, аніж моїй.

— Я заздрю тобі, Михайлі,— сказав він, підвівшись за столом,— бо юж не годен таким завзятим бути, яким ти лишився після Берези¹. Руки ще слухаються мене, і гвер не був би затяжким для мого плеча, та ніє давня рана на нозі, і очі ослабли, беруться слъзою, і вже не скопив би на мушку отого розбійника-фашиста, котрий прийшов за здобиччю аж сюди, у наші гори. Заздрю і твоєму щастю, Михайлі, що-сь ти бесідував колись з тим найсправедливішим у світі чоловіком, і всі наші лемки вдячні тобі, що-сь був такий ласкавий розповісти Ленінові про нашу гірку долю, про наш хоч і кривдений лютим панством народ, а проте нескорений і готовий, як і ти, Михайлі, битися за правду, щоб наші рідні гори, звідки повтікали пани-шляхтичі, не лишилися під п'ятою отого нелюда Гітлера.

Я був схвильований татовим словом, його ясним розумом і завзятістю. Всі, хто був за столом, заплескали в долоні татові і перший келишок палюнки випили за здоров'я Щерби.

Відтак почалася дружня бесіда. Згадували минуле, думали про майбутнє. Щоб розважити громаду, Щерба звернувся до Петра Юрковича:

— Розкажи, Петре, як ти у Паріжі до президента Вільсона з дипломатичною місією іздив. Адже через твою відвертість з президентом ми втратили свою державність. За рік урядування лемківські міністри опинилися за гратаами маршала Пілсудського.

— Не іронізуй, Михайлі. Я завжди був відвертим. А про Вільсона, про його чотирнадцять пунктів миру писали похвальніше, ніж про папу римського. І такий він, і сякий. Виступає за те, щоб усі народи, досі пригнічені, дістали національну незалежність, щоб одна нація не нав'язувала своєї волі іншій. Рівність і щастя запанують, мовляв, між народами. Хочеш короля — маєш короля, хочеш республіку — маєш республіку. Ну, а чим лемки гірші за інші народи? Коли до північно-карпатських лемків прилучити південнокарпатських, ще й Словакську Пряшівщину, то вийде солідна держава. Я так і мовив Вільсону. Він був чемний з нами, пригощав сигаретами, розпитував, чи є дичина в наших горах, поцікавився навіть еміграцією лемків у Сполучені Штати. І раптом спохмурнів, коли я від щирого серця признався, що ми, може, не оббивали б тут, аж у Паріжі, порогів і не морочили б панові президентові голови, коли б наша Лемківщина та була близиче до Збруча, до Києва... Глянувші на лицє Вільсона, я зрозумів, що зіпсував усю справу своєю відвертістю, отою останньою

¹ Береза Картузька — концтабір у буржуазній Польщі.

фразою. Тут саме ввійшов представник Польської держави, і президент Вільсон передав йому нашу декларацію. От і все. Мене мало не з'їли за цю фразу мої колеги. А особливо після того, коли наша декларація з рук отого графа потрапила на судовий процес лемківських міністрів як основний документ прокурорського звинувачення у державний зраді.

Гостина затягнулася майже до вечора. Багато новин дізнався я, тільки залишилося таємницею, у якій справі прибув з-за Сяну Михайло Щерба. Але був певен, що справи ці стосуються визволення лемків, котрі опинилися під фашистським чоботом.

На другий день одвідали з братом Йосипом могилу моого друга Івана Сухані. Важко писати про того, кого носив з хлоп'ячих літ у своєму серці, до кого поспішав, про кого спитав, як тільки переступив хатній поріг. «Нема Сухані,— відповіла мама.— Помер. Відомстили іому соколівці за його малюнки».

Брат Йосип розповів мені сумну історію про Суханю.

...Затихла, вляглася завірюха воєнних років. Суханя їде до Кракова на підготовчі студії при Академії мистецтв. За рік його переводять на основний курс, а на другому курсі його графічні праці потрапляють на студентську виставку у Варшаві. Про його оригінальну творчість починають писати в газетах.

З газет і довідалися про Івана Суханю в Сяноці. Одні гордилися земляком, а інші, в тому числі члени гімнастичного кулка «Сокіл», писали до міністерства внутрішніх справ доноси про те, що студент Іван Суханя політично ненадійний, був замішаний в убивстві польського патріота коменданта Скалки.

Під тиском із Варшави мусили звільнити талановитого юнака з академії. Погасла світла мрія Івана Сухані. Він покидає Краків і в пошуках роботи їде до Львова. Але роботи немає, поліцейський нагляд забороняє брати на роботу звільненого за антидержавну діяльність студента. Хтось підказав йому, що він міг би взятися за малярську роботу в приватних квартирах. Спробував. Спав там, де працював: на риштуваннях, під холодними осінніми протягами. А коли за півроку тяжкої праці заощадив невеличку суму грошей, якої вистачило б найняти житло, відчув себе таким кволим, що мусив повернутися до Вільхівців.

Соколівці більше не займали його. За них зробила свою чорну справу тяжка хвороба — сухоти. За два місяці Івана не стало.

Сумно на душі. Жаль, ой як жаль друга. Коли б він разом зі мною опинився в Росії, там оцінили б його здібності, а революція вдихнула б у нього свіжі сили, і хто знає, може б, його твори прикрашали художні галереї нашої столиці, а він сам з гордістю носив би ім'я народного художника.

Через сім днів Василь Юркович знову виїхав з батьківського двору на найближчу станцію Лісько, щоб повернутися до Харкова, на свою другу батьківщину, де залишилася дружина з малим сином. Мати, що стільки за своє життя перенесла тих мовчазних прощань,

стрималась і на цей раз, не розридалася, лише, тамуючи сліззи, неголосно попросила:

— Ти ж не забувай нас, Василю. Приїжджай і на той рік. Приїжджає не сам.

— Добре, мамо, добре, прийдемо,— відповів він, востаннє пригортаючи її до грудей.

Василь скочив у вагон, який уже рушив з місця. Поїзд завертав ліворуч від Сяну, робив за станцією півколо, і Василь міг ще якийсь час стежити за самотньою постаттю матері. Йому здавалося, що мама не зійде з місця, коли вже поїзд зникне з-перед очей, що вона обернеться з жалю за сином у смереку — високу-високу, таку високу, що сягатиме аж під хмари,— звідтам вона не спускатиме очей з поїзда, який повіз від неї її коханого сина.

*Київ — Ворзель
1967—1972*

книга четверта

СПОЛОХ

Частина перша

I

Напружена, якась незвична для нормальних університетських занять, ніби аж тривожна, тиша залягла в одній із світлих аудиторій філологічного факультету: погляди всіх студентів четвертого курсу зосереджені на обличці колеги, що стоїть обіч професорської катедри і з дивним натхненням читає свій перший нарис. Студенти вельми здивовані, неприємно вражені його змістом: їм невтамки, як це професор міг допустити до публічного читання того мовчазного Ореста Щербу, батько якого надовго засів у Бригідках¹. Не може бути, щоб визнаний львівським порядним товариством польський патріот професор Зигмунд Борковський позитивно оцінював таку антипатріотичну писанину. Тут що не фраза, то зневага до узаконеного державного ладу, тут заклик до сувалі, до непослуху... Тут, зрештою, гонор українських хлопів, які ще з козацьких часів ненавидять усе панське. Вихваляти ганебний вчинок польського жовніра у Перемишлі на Перше травня можливо лише у підпільній забороненій пресі, а не з університетської трибуни. На думку більшості студентів, матеріалом Ореста Щерби повинен би зацікавитися не професор університету, а генеральний прокуратор Жечі Посполітої.

Сам професор, сорокадвілтня, з клинцоватою каштановою борідкою людина, мав іншу думку. Спершись ліктями на катедру, він уважно слухав і разом з тим пильно стежив за всім, що діялося в аудиторії. Бо хоч він добре знайомився з нарисом і перше, аніж дати авторові дозвіл виступити з ним, немало роздумував, проте з приемністю слухав Щербу, намагаючись запам'ятати особливо вдалі місця нарису і деталі характеристики його героя, ліричні відступи і філософські роздуми. Серед поданих робіт на вільну тему праця Ореста Щерби найцікавіша, вона мимоволі примушує замислитися.

Звичайно, з погляду офіційної державності це ризикований акт — студентові польського державного університету солідаризуватися з якимсь лемком з міста Криниці, жовніром Григорієм Водзиком,— Щерба дозволяє собі складати хвалу його мужності, осмілюється навіть звернутися до студентської аудиторії з таким вільним вступом до свого нарису: «Хто з вас, колеги, міг би зважитись на те, щоб серед білого дня, коли в місті відбувається заборонена поліцією першотравнева демонстрація, пробратися на дах казарми і прив'язати до димаря червоний пррапор?»

Професор Борковський спостерігає далі за тим, що робиться в залі. Бачить: щось непевне відбувається в душах його вихованців. На їхніх обличчях все можна прочитати: в одних вони напружено похмури,

¹ Бригідки — відома ще з австрійських часів львівська в'язниця.

у других скривлені іронічною посмішкою, в третіх сповнені гнівного презирства.

Довго, ой як довго вагався Борковський, поки остаточно вирішив віддати перевагу українцю Щербі. Об'єктивно студент Щерба мав право на першість у цьому своєрідному літературному змаганні, але, коли взяти до уваги політику санаційного уряду щодо національних меншостей, талант Щерби міг залишитися непоміченим, а його праця опинилася серед бездарних чи посередніх. Прочитав професор її раз та вдруге, потім для порівняння перечитав усі інші студентські праці, написані також на вільну тему. Були серед них ніби пристойні і коли б не нарис Щерби, пройшли б як цілком задовільні, але скромний «матусин синок», як його дехто з студентів дражнив, свою «Легендою про лемка Григорія» збаламутив звичайний університетський порядок. Не думаючи про це, він довів свою працею, що писати анемічно, без іскри божої не повинен жоден студент-філолог.

Професорів якось не по собі від того, що не поляк, а українець Орест Щерба, син політ'язня Михайла Щерби, взяв гору над своїми однокурсниками. «Чому це так?» — питав він себе. Тож у більшості польських студентів батьки — привілейовані, заможні громадяни. Ось, наприклад, Анджей Адамчик — син відомого адвоката і впливового депутата варшавського сейму. Гоноровитий панич Анджей щоранку приїжджає до університету на власному спортивному авто, вдягається у модне вбрання, не минає галасливих видовиськ та ресторацій, тоді як Орест Щерба з матір'ю живе на мізерні заробітки з приватних уроків, котрі щодня мусить давати ледачим паникам гімназистам. «У чому ж причина того, що заможні студенти у своїх працах лишилися геть-геть позаду Ореста Щерби?» — знову і знову питав не знати кого професор, засиджуючись над зошитами допізна.

Нарешті дійшов істини, зрозумів: у більшості праць його вихованців надумані теми, багато так званих псевдопатріотичних, холодних слів і мало людського тепла, а саме людське тепло і любов до чесної людини, що шукає правди і справедливості на світі, є властивими нарисові Щерби.

Тим часом Щерба перегортав останні сторінки рукопису. Борковський повернувся до студента і, може, вперше, відколи він знав цього юнака, почав з цікавістю розглядати його. Темночубий, вище середнього на зріст, худе високочоле обличчя, чутливі, красиво окреслені губи. Професорів очі спинилися на тонких пальцях Щерби. Очевидно, через недружелюбні погляди колег вони ледь помітно тримті разом із зошитом...

«Хвилюється», — подумав професор. Ще б пак, це ж уперше, і то на четвертому році навчання, його, забутого на останній лаві безборонного українця, попросили до катедри і дали змогу виявити свої літературні здібності.

— Дуже добре, — сказав професор, коли Щерба дочитав останню сторінку, і простяг руку по зошиту, поклав його на купу інших, пригладив долонею. — Дуже добре, Оресте Щербо. Я задоволений вашою працею. Прошу сідати. — А потім, підвівши й уважно оглянувши всю студентську аудиторію, з почуттям смутку мовив: — Я все

бачу, панове. Ви іншої думки про нарис вашого колеги. А я ж перед читанням просив вас, панове: забудьте, що ви не одної віри з колегою Орестом Щербою, будьте об'єктивними, філологами, а не політиками, аналізуйте, думайте. Бо хіба не вартий цей нарис найвищої похвали?

— А ми незадоволені! — grimнув майже одноголосно весь зал.— Незадоволені, незадоволені! — дружно і гнівно скандували студенти.— Це ганьба, ганьба!

Борковський підняв руку, хотів угамувати їх, якось заспокоїти, але студенти в шаленому екстазі продовжували кричати, тупати ногами, повторюючи: «Ганьба!» — такими несамовитими у гніві професор ще не здав своїх учнів.

Особливо відзначився студентський заводій, гоноровитий Андрей Адамчик (його дудністий басовитий голос виділявся серед загального крику), що, яро жестикулюючи, задавав тон цьому істеричному вибухові. Андрей Адамчик мав з кого приклад брати. Його батько Казимеж теж починав з університетської аудиторії, а, завдячуячи енергійному втручанню в життя, домігся слави першого патріота міста Львова, до нього ж бо, як до адвоката і депутата сойму, зверталися в тяжкі хвилини навіть найповажніші громадяні краю.

Класичним прикладом активної діяльності Казимежа Адамчика був судовий процес за право володіння пасовиськом в одному із сіл Стрийського повіту. Місцевий землевласник шляхтич Куніцький вже давно, ще при Австрії, уподобав собі чималий шмат громадського пасовиська біля свого лісу, він наймав найкращих адвокатів, що виступали на судовому процесі, та успіху не мали, ніяка адвокатська казуїстика не могла довести австрійському судові, що громадське пасовисько є панським. І тільки Казимеж Адамчик, за чималу суму, звичайно, довів це блискуче і так переконливо, що деякі львівські газети вмістили на своїх сторінках захоплені відгуки про його виступ. Судді взяли до уваги адвокатове «наукове обґрунтування», за яким панський ліс, який потроху вирубували хлопи вночі, а вдень у ньому пасли худобу, непомітно відступав та, як шагренева шкіра, зменшувався, а зменшуючись, лишав за собою оголену землю, яку хлопська громада й осмілилась оголосити своїм пасовиськом.

«Аргументований» доказ відомого адвоката та ще депутата сейму вирішив справу. І марно селянська громада, лишившись без пасовиська, апелювала до воєводського суду у Львові, а потім до найвищого у Варшаві, даремно люди, прихопивши з собою вила та кілки, подалися виганяти з своєї землі панську худобу, енергійний пан Куніцький негайно викликав з повіту жовнірів, що кулями ствердили судову ухвалу.

Пошипуючи борідку, професор ніби спокійно очікував, коли ж закінчиться ця демонстрація протесту. За кілька довгих хвилин він прийшов до страхітливого висновку: його учні перейнялися виплеканим на вогні зненависті псевдопатріотизмом головного героя повіті «Огнем і мечем» Яреми Вишневецького. А він же, їхній професор, учив студентів бути толерантними до представників інших націй, брататися з ними, а не піднімати на них меч, як це траплялося не раз у ті далекі часи...

Нарешті студентський шал стих. Професор, стрівши очима із зухвалим поглядом Адамчика, суворо сказав:

— Вам повинно бути соромно за цей вояовничий бедлам. Чи, може, не так, пане студент?

— Перепрошую,— відгукнувся Адамчик,— але нам соромно за вас, пане професор! Саме за вас!

— За мене? — не повірив, аж знітився Борковський.

— Так, за вас! Пан професор віддав перевагу нашим ворогам! Професор гірко посміхнувся.

— Орест Щерба, тихий і добрий хлопець,— ваш ворог?

— Він ідеалізує перекинчика Григорія Водзика!

— Ідеалізує не перекинчика, а мужню і благородну людину. Як же Щерба не прихилив своїм словом ваших сердець, панове?

— Наших сердець? — Адамчик відповів, копилячи губи в зневажливій посмішці.— Що значить Щербіні сентиментальні слова в порівнянні з вашою, пане професор, патріотичною лекцією, яку ви так натхненно прочитали чотири роки тому? Чи, може, пан професор устиг уже про неї забути?

— Ні, я пам'ятаю ту сакраментальну лекцію.— Професор важко зітхнув.— І, певне, завжди пам'ятатиму. В наступній лекції я намагатимусь відповісти на ваше запитання, пане Адамчик. Ми тоді без галасу та взаємних образ розглянемо та оцінимо всі ваші праці, панове. Мусимо знайти корінь ваших невдач. Бо ми на хибній стежці, панове студенти. Може, це з моєї провини, але ми заблудились у темному, порослому мохом лісі лицарського минулого. А зараз дозвольте піти. На сьогодні досить.— Кивнувши головою, він швидким кроком, забувши згарячу прихопити з катедри зошити, вийшов з аудиторії.

Хвилину-другу зал мовчав, приголомшений тим, що сталося. Це була справжня катастрофа у взаєминах з найулюбленишим професором, лекціями якого студенти заслухувалися до самозабуття. Він же, хоч і добрий серцем, не подарує їм цього буйства. Ясно, перебрали міру. Адміністрація, звичайно, стане на його бік. Що ж тепер робити? Чим оборонятися? А може, слід скоритися, попросити пробачення? Сиділи якийсь час мовчики, не знали, як далі повестися. Аж поки Адамчик не скочився з місця і не кинувся до катедри, до купи зошитів, зверху якої лежав грубий, у синій цератовій палітурці.

— А тепер, колеги, ми по-своєму прочитаємо цю хамську писанину! — оголосив він, потрясаючи над головою зошитом.— Згода, панове?

— Згода, згода! — почулися вигуки. Студенти із задоволенням відгукнулися на виклик свого верховоди: він завжди, у всіх випадках життя, вмів їх розважити.

Та Адамчик не встиг і першої сторінки розкрити, як до нього підскочив Щерба. Ледь чутно, охриплім від хвилювання голосом він попросив повернути йому зошит.

— Повернути, кажеш? — хмикнув насмішкувато Адамчик.— Добре, Оресте, добре, повернемо, якщо дуже попросиш.

— Та я ж прошу... — Лице Щерби мінялося, на блідих щоках з'явився і вже почав згасати кволій рум'янець. — По-доброму віддай. Прошу, Анджею. Не глумися.

— То що, матусин синку? Може, заплачеш?

— Благаю тебе...

— То файно, що благаєш... — Адамчик почував себе дуже добре, він може нарешті дошкулiti цiй хлопськiй дитинi, котра претендує на першiсть у навчаннi. — Панове, — гукнув до всiх, — нехай би цей матусин синок або заплакав з жалo зошитом, або... — подумавши, вiн блиснув радiсno очимa, — став перед nами на колiна i...

Адамчик не докiнчив. Вiн, сердешний, не сподiався, що в цього блiдoliцього, певно, вiчно голодного гiмназiального репетитора можуть бути такi замашнi, такi тверdi кулаки. Як цe сталося, сам не знає. Вихопивши лiвою рукою зошит, Щерба правою з такою силою штовхнув Адамчика в груди, що той заточився i мало на впав на пiдлогу.

Професор Борковський вже на вулицi згадав про зошити. Попросивши вiзника зачекати бiля входу в унiверситет, вiн повернувся назад, швидким кроком пiднявся сходами на третiй поверх i, вiдчинивши дверi до аудиторiї, зацiпенiв, приголомшеннi тим, що там побачив. Через зойки i крики, через грюкiт стiльцiв його появi не помiтили, i вiн мiг наблизитися до студентського юрмища, яке оточило когось, намагаючись подолати та звалити. I коли професор пiдiйшов упритул до гурту, вiн впiзнав iз-за студентських спин зiгнуту фiгуру Ореста Щерби, — вiн пiд ударами колег то пригинався, то вiпростувався, аж поки не звалився долi.

— Що ви робите, божевильнi? — крикнув Борковський, вриваючись у tisne студентське коло.

Поява професора одних перелякала, інших присоромила, збентежила. Студентське коло розсунулось i завмерло на мiсцi. Професор побачив на пiдлозi змученого Щербу, вiн геть-чисто вибився iз сил — порваний комiрець сорочки, напiводiрваний рукав пiджакa, подряпане лице i пiдбите, з темним синцем лiве oко...

Професор подав йому руку i допомiг пiдвестися.

— Хотiли поставити на колiна, — поскаржився Орест, поправляючи на собi рукав. — Викручували руки...

Професор повiв похмуrim поглядом по таких же похмурих обличчях студентiв, спинився на Адамчику, спiтав:

— Це що, по-шляхетному, виходить? В Яреми Вишневецького перейняли?

— Уявiть собi, що так, пане професор. Oгнем i мечем треба винищувати це бунтiвничe плем'я, встеляти трупом землю, пролити море кровi! A тебе, каторжанський синu, — звернувся вiн до Щерби, — ми такi поставимо на колiна!

— Не в той час народилися, Адамчику, — вiдповiв професор, збираючись iз Щербою покинuti аудиторiю. — На триста рокiв спiзнилися.

— Не сушiть собi голови, пане професор, — кинув йому всlid Адамчик. — Я i тепер зроблю те, що не доробив Вишневецький.

Студенти не зааплодували своєму заводію, як він на це сподіався, вони мовчали сприйняли його погрозу.

II

Обід був готовий. Вона мала досить часу, не треба було поспішати на роботу, на уроки до своїх учнів,— спасибі панові інспектору, могла віддатися кулінарним справам, щоби син, як приайде голодний з університету, міг смачно пойти щось із її не дуже розмaitих страв. Вимкнула газ на плиті, зняла з себе барвистий фартушок, помилася в ванні і аж тоді перейшла до покою, щоб перед дзеркалом на комоді зачесатися.

Сьогодні Ванда вирішила написати чоловікові листа, а це означає, що під час інтимної бесіди вона буде такою, як би вони обое справді зустрілися,— акуратно прибраною і чистою. Про її звільнення з роботи вона й цього разу не признається Михайлові, не хоче ятрити його, нехай думає чоловік, що їм тут не так уже й погано живеться. Якось пхатимуть біду поперед себе Орестовими заробітками, якось дочекаються Михайлового повернення з проклятих Бригідок...

— Старієшся, Вандо, ой старієшся,— озвалася до тої посивілої, що дивилася на неї сумними очима з освітленого весняним сонцем дзеркала. Примітила ще по одній, ледве позначеній рисочці обабіч уст. Нині їх ледве видно, за кілька тижнів вони стануть помітнішими, а поки повернеться Михайло, перетворяться на глибокі зморшки... Отак воно, Вандо, і надходить старість! Потихеньку, непомітно, як на м'яких лапках кішечка, підкрадається вона до тебе. За двадцять років, відколи Галичина опинилася під адміністрацією Пілсудського, скільки тих зморшок лягло на її лиці! А на душу, мабуть, більше. Здається, не було жодного року, щоби Михайлові дали спокійно пожити в колі сім'ї. Коли не кинуть у в'язницю, то хоч на кілька днів затримують у поліції. Бував змушений і кудись щезнути, щоб вивернутися від наручників. А після Ліського повстання тісна камера похмурих Бригідок. Там, за гратаами, повна тобі воля, ти можеш і мітингувати перед такими, як сам, і робити змови проти катівського режиму в'язниці.

Вже сьомий рік тримають його за гратаами. Щоправда, Михайло не один, знайшлися і земляки, лемки аж з-під Криниці, і друзі лів'яні, але від того йому не легше... Зрештою, Михайло не скаржиться Ванді на свою долю, він усе ще вірить у перемогу добра над злом. «А що не встигнемо зробити ми з тобою, Вандусю,— написав Михайло в останньому листі,— те докінчить наш син Орест».

Ванда пишається тим, що зуміла виховати такого сина. У батька вдався. Справдились Михайлові надії... І разом з тим у душі матері притайлася інша думка, інше бажання — щоб сина спіткала краща доля, щоб усе те, що дісталося в житті батькові, оминуло Ореста, як оминає не раз чорна хмара ясне сонце на небі. Бо хіба не досить того, що і батько, і маті цілком віддали себе ідеям революції? Хіба син, якого вона так важко ростила, не має права обрати собі іншу професію? Так Орест не набув батькового гарту, його воля може зламатися при першому ж зіткненні з ворогом. А щоб цього не сталося,

щоб синова наївна душа не знала того, що випало на долю батька, Ванда наказала собі берегти Ореста, не спускати його з-під свого материнського впливу, привчати до думки, що талановите перо революційного письменника також прискорює прихід революції. Орест здібний. Це стверджує його нарис.

Образ Григорія Водзика вийшов в Ореста переконливим, яскравим. Сама дивується, звідки хлопець черпав такі теплі слова для його характеристики. З серця, звичайно.

Ванда кінччає зачісуватися, скидає з себе робочу блузу, одягає легеньку, білу, з блакитною стрічкою по краях відкладного комірця кофточки. Цю кофточку — просту, а проте делікатну в своїй простиоті — дуже любив Михайло, і, пам'ятаючи це, Ванда завжди одягає її, коли сідає йому писати.

Востаннє глянула на себе, пригладила долонями волосся,— колись, у ті далекі літа над срібним Сяном, воно кучерявилося, малий Орест бавився ним і, намагаючись пригладити, все питав: «А чому воно, мамо, таке неслухняне?»

Сіла за стіл, дісталася папір, ручку, почала:

«Коханий, рідний мій Михайлику!

Спершу про сина. Його ще нема з університету. Повернеться, напевне, тріумфуючи. З цієї нагоди я приготувала майже святковий обід. Бо то є для чого! Наш Орест нарешті виявив себе. Я передрукую на машинці і перешлю тобі його нарис. Ти побачиш, на що він спроможний. Ти, мабуть, чув про перемишльський «скандал», як писали про нього варшавські урядові газети, про жовніра-здрайцю, як казали у львівській шовіністичній пресі про Григорія Водзика, котрий зважився вивісти над своєю казармою червоний пропор замість того, щоб узяти карабін і йти зі своєю чотою розстрілювати першотравневу робітничу демонстрацію. Подія, як бачиш, Михайле, незвичайна, і викласти на папері її сутність нелегко синові було. Та наш Орест упорався. Він заглибився в характер лемка Григорія, показав його спершу не жовніром, а простим сільським хлопцем, який любить свою біду натруджену матусю і тужить за батьком, що десь там, у далекій загадковій Америці, добуває американцям вугілля.

А найсильніше в Орестовому малюнку описано туту сільського хлопця за тим, що мають діти заможних батьків,— за школою, за навчанням, і той душевний стан Грицуна, коли він мріє дочекатися батька із заробленими доларами, на них-бо йому справлять нове студентське вбррання та пощають за високими науками до самого університету.

Але мрія Грицуна не збулася. Батько не повернувся в рідний двір, його привалило в шахті, а Григорія забрали до війська і звеліли йти на вулицю, щоб стріляти в таких, як його батько.

Зрештою, ти, Михайле, сам побачиш, коли одержиш нарис, як воно зумів наш син тактовно і талановито захистити не жовніра-здрайцю, а щирого, доброго, вдягненого у вояцький мундир селянського хлопця, що тягнеться до світла, до знань, до правди.

Зухвалі думка підказує мені, Михайле: а що, коли Орестову працю послали генеральному прокураторові Жечі Посполитої? Я хочу вірити:

прочитавши її, прокуратор припинить переслідування Григорія Водзика. Так він у 1932 році відвів від тебе мотузку шибениці».

Зітхнувши, відклала перо, сперлась підборіддям на підставлений долоні, замислилась. Останнє речення в листі здалося їй зайвим. Не слід нагадувати Михайлові про шибеницю. Досить того, що він тоді пережив, чекаючи в сяноцькій в'язниці виконання судового вироку. А взагалі... останній абзац варто цілком викреслити, замазати тушшю, а спіднізу написати: «Наслідки хатної цензури». Те, що Михайла врятовано від шибениці, не означає, що таке саме повториться і з Григорієм Водзиком. Прокуратор і Михайла не пощадав би, легко послав би на смерть, коли б не прокураторів батько. Добрий, славний чоловік! Навіки Ванда залишиться вдячною секретарці генерального прокуратора Марії, давній, ще з гімназіальних часів, знайомій, яка нишком шепнула їй, до кого має звернутися по допомозі.

— Твої сльози, Вандо, повинні розжалити старого революціонера. Кажуть, він справедливий чоловік. По змозі допомагає людям. Либонь, і тобі допоможе.

Міхал Бартніцький прийняв і вислухав Ванду. Видно було, що його зворушило її горе. Та при загадці про сина-прокуратора він категорично відмовився звернутися до нього.

— Зрозумій, дитино,— намагався доводити старий,— зрозумій моє становище. Як же я піду проти самого себе? Я ж його викинув із свого серця. Як не любив,— він же в мене єдиний був,— а проте викинув. Раз і назавжди. Спитаєш, за що. Ти, дитино, член партії, то можеш мене зрозуміти. І я таким був. Якби не російська революція, зогнів би на сибірській каторзі. Штурмував у Петербурзі Зимовий, бив Юденича, а потім німців під Псковом, разом з Мархлевським мріяв про вільну, відроджену Польщу, де вольності і неподлеглості ойчизни йтиме в парі з класовою справедливістю. Гадалося, дитино, що й син піде моєю дорогою, нелегкою, правда, але чесною, вартою того, щоб усього себе віддати їй. В такому дусі, відкидаючи мілітаризм пілсудчини, я й намагався виховувати сина. Але мені не пощастило. Виховували моого хлопця ті, котрі воліли бачити Польшу сповненою соціальних контрастів, близкуючи та багатою для одних і темною та нужденною для інших. Син пристав до багатих паничів, він перейняв їхній паразитарний патріотизм, а це допомогло йому влаштуватися після університету на відповідальну посаду. Його службова кар'єра закінчилася тим, що став генеральним прокуратором Жечі Постоліті і тепер може карати таких, яким був колись його батько.

А проте пропекли Вандині сльози серце Міхала Бартніцького. Він переглянув усі папери, подані йому Вандою, познайомився не лише з офіційними документами, але й зі статтями в газетах, писаними під час повстання в Ліському повіті. Про акції поліції та війська прочитав, хмурячись, у газеті «Сила» за 7 липня 1932 року: «Події у Ліському повіті розпочалися у вівторок, 21 червня ц. р., прогнознанням і побиттям інж. Ст. Земби з Берегів Долішніх, котрий приїхав приготувати селян до свята праці.

У наступних днях події розгорнулися. В середу, 22 червня ц. р., був бурхливий ярмарок в Устріках. Особливого загострення набрала

ситуація 29 червня ц. р. В селі Лобозні селяни роззброїли трьох поліціянтів. До заворушень прийшло й в інших селах. Селяни побили двох орендарів і одного ксьондза.

У четвер, 30.VI. ц. р., прибули на терен Ліського повіту значні відділи поліції і війська...

У п'ятницю, 1 липня ц. р., сальва в Телесниці, пов. Лісько. Згідно з урядовим комунікатором було 5 убитих і 8 поранених».

Міхал Бартніцький уявив до рук газету «Век нови» за те саме число і прочитав абзац, що його окреслила червоним олівцем Ванда: «Селянську заворушенню в Ліському повіті, викликані злочинною комуністичною агітацією, вже зліквідовани, й тепер проходить очищенння терену від розбитих на малі групи селянських банд, що тaborують ішо по лісах».

— Ну-ну,— озвався на це Міхал Бартніцький, беручись за газету «Діло»,— а на чиєму боці ундо-радикали?

— На боці поліції,— відповіла Ванда.— 3 липня вони видали спільній комунікат, у якому стверджують, що причиною заворушень є не злідні ліського населення, а агітація комуністичних агентів.

— Тобто таких, як Михайло Щерба,— уточнив Міхал Бартніцький.— До речі, пані Вандо, серед засуджених до смертної кари я не бачу прізвища вашого чоловіка.

Вона пояснила, що Щерба діяв під псевдонімом Петра Мадея.

— І ще, пані Вандо,— він пильно глянув на неї,— ви клопочetesя лише про свого чоловіка, чи не так?

Стільки літ минуло з того часу, а, згадуючи те його запитання, вона й тепер червоніє, тоді ж, здавалося, горіла від сорому. Як вона могла забути про інших приречених на смерть? Який потворний егоїзм вселився в неї? Так і в них є дружини, матері, діти... Міхал Бартніцький опустив голову, йому ніякovo стало дивитися Ванді в вічі... Та, очевидно, осягнувши її душевний стан, удав, ніби нічого особливого не сталося. По короткій паузі твердо сказав:

— Hi, ми того не допустимо, пані Вандо! Убили п'ятьох, поранили вісімох, то ще їм трьох забажалося?! — Він згорнув папери і заходився збиратись до сина.— Усіх трьох ми мусимо врятувати! Інакше я вб'ю його самого!

У приймальні генерального прокуратора Ванда довго чекала на Міхала Бартніцького, а коли він вийшов, похитуючись від утоми, блідий, спіtnілій,— щасливо посміхнувся до Ванди. Він міг повідомити її, що син був ласкавий згодитися з батьком, клопотатиметься перед президентом про заміну смертної кари довічним ув'язненням.

— I не лише Михайлова Щербі,— підкresлив старий батько, торкнувшись її плеча,— але й двом його побратимам.

Михайло не відає про це все, з політичних міркувань навіть не натянула вона йому тоді про виняткову мужність прокураторового батька, то й зараз не згадуватиме про ті страхітливі часи. Останній абзац вона викреслить, а натомість розважить чоловіка всілякими новинами. Наприклад, про місцеві громадські справи. Коли б можна було, написала б про деяку свою участь у підпільній роботі дозволеної урядом партії «Сельроб». Легальність цієї партії незначна, її весь час

тероризують, кожний крок контролюють, а часопис подеколи або конфіснують, або випускають у світ з білими плямами. Тим-то Центральний комітет «Сельробу» і вдався до хитрощів: частину діяльності він переклав на плечі законспірованих товаришів, до яких належала й Ванда. Але про це в листі не напишеш, нехай Михайло думає, що його кохана дружина цілком відійшла від політичної боротьби і, крім виховання сина, знає лише уроки в школі...

Її роздуми обірвав зненацька умовний дзвінок. «Щось завчасно», — подумала Ванда, маючи на увазі Ореста, який повинен би прийти на дві години пізніше. Відклала перо, кинулась у передпокій, увімкнула світло, не питуючи, відчинила двері і жахнулася: ледве трамаючись на ногах, перед нею стояв Орест з опухлим лицем, з синім, підбитим оком.

— Що сталося? — з страхом спитала маті. Вона взяла сина за руку і, коли він переступив поріг, повернула у дверях ключ, повела обережно у ванну. — Хто тебе так, Оресте? І за що?

— Я краще відразу ляжу, мамо. Мені погано.

III

Довів Щербу майже до дверей, але в хату не зайшов: не хотів бути свідком його зустрічі з матір'ю, адже він, професор Борковський, напевне також завинув у тому, що нині сталося в університеті.

Про це й думав, повертаючись додому. Йшов приголомшений, розслаблений душою й тілом. Не помічав навіть пробудження весни, веселого пташиного гомуна, перших бруньок бузку, що тихо розкривали свої ніжні пелюстки назустріч теплому сонцю. Ледве тягнув ноги, ніби аж постарівся за цей короткий час. Важко уявити таке дике озвіріння щодо людини, яка завинила перед ними лише тим, що належала до іншої нації. Страшно, ой як страшно усвідомлювати, що саме ти був їхнім учителем і, здавалося, другом протягом чотирьох років і що саме ти, професоре, повинен відповісти за свою провину перед суспільством.

А почалося все з тої вступної лекції на першому курсі, коли він, щирий прихильник історичних романів Генріка Сенкевича, намагався розкрити перед студентами красу і духовну силу його творчості. Професор Борковський змалював Генріка Сенкевича велетом духу, він-бо, великий письменник, поставив собі за мету збудити своїми творами польський народ з летаргічного сну до боротьби, до помсті за потоптану ворогами честь, за ті кривди, що їх зазнала уярмлена нація. І бадьоре звучання професорського голосу, і те, що своєю стрункою фігурою і навіть клинцоватою, підстриженою під Сенкевича борідкою він скидався на автора історичних романів, а особливо те, що професор Борковський зумів передати слухачам романтику лицарських часів XVII століття, — все це разом сприяло успіхові лекції, надовго лишилося в пам'яті патріотично настроєних слухачів.

Лекція закінчилася тріумфально, овациями студентів. Вона мала величезний резонанс і в університеті, і в усьому Львові. В наступні дні більшість газет вмістила на своїх сторінках коли не екзальтовані,

то принаймні схвальні відгуки на першу лекцію патріота-філолога, а також його портрети. Не пропустило цієї нагоди і юнацьке гімнастичне товариство «Сокіл» — воно оголосило в пресі, що на екстреному засіданні правління професора-патріота Зигмунда Борковського було одноголосно обрано почесним членом організації.

Щоправда, той піднесений романтичний дух, в якому професор прибув з Krakova за рекомендацією міністерства освіти, недовго жив у злагоді з ним. Якось за кілька днів після приїзду Борковському забажалося пройтися по місту, щоб відновити знайомство з тими місцями, де йому довелося воювати в 1918 році. Оглянув величної архітектури будинок опери, з присмішкою пройшовся тінистим бульваром Легіонерів, повз незgrabний пам'ятник королю Яну Собеському вийшов до розкішного пам'ятника Міцкевичу, а на готелі «Жорж» знайшов очима балкон, звідки бив з кулемета по ворогові. Галицьким хлопам, недавнім жовнірам австрійської армії, важко було стримувати наступ легіонерів генерала Галлера: тодішня Франція добре екіпірувала польські загони найновішою зброєю, а також обмундируванням, санітарними поїздами і харчами. А проте хлопство билося завзято. Як згодом довідався Борковський, воно, всупереч командуванню ЗУНР¹, мало за приклад велику Україну, де селяни впоралися з панством, відібрали у нього землю. Погано озброєне, в поношених та полатаних мундирах хлопське військо таки суміло закріпитися в центрі міста, на Галицькому ринку. Воно відбивало атаку за атакою, прицільним вогнем косило кожного жовніра, що насмілювався виткнутися з-за колони пам'ятника. Як згадував тепер професор Борковський, хлопи, ніби вони до того читали поезію Міцкевича і впивалися її красою, не били по його фігури, берегли поета, можливо, знали, що він ніколи не вчив ненависті до тих, хто не був однієї віри з ним, хто називався русином чи українцем.

Професор знайшов те місце на майдані перед пам'ятником, де він, перебігаючи, поранений в обличчя, упав, підбитий другою кулею. Згодом, уже в шпиталі, сам генерал Галлер, вручаючи молодому студентові орден Хреста, сказав урочисто:

— Ойчизна ніколи не забуде вашого подвигу.

І справді, вона таки не забула. В міністерстві, очевидно, згадали про той подвиг, признаючи його у Львів,— там були певні, що свою культуртрегерську місію на східних кресах Жечі Посполітої професор Борковський виконав з честью.

Недалеко від пам'ятника, в холодку каштанів, присів, зняв капелюха, витер носовиком обличчя.

Трохи спочине після мандрів по місту, оглянеться на свою бойову юність, зазирне і вперед, на ті світлі обрії, за котрі проливав колись кров, а тепер... чим похвалишся, Зигмунде? Чого досяг, пане Борковський, у цій східній фортеці ойчизни? А немало. Не кожному з інтелігентів випадає так соколино піднятися вгору. Це треба збагнути,

¹ ЗУНР — Західно-Українська народна республіка — назва буржуазно-націоналістичної держави, утвореної на землях Східної Галичини після розпаду Австро-Угорської імперії.

проше пана! Син простого сільського вчителя стає відомим професором, він улюбленаць студентства, його славлять у пресі, за нього, вже підстаркуватого кавалера, віддається найліпша молода панночка. Йому щастить у житті. Так само, як і його ойчизні. Її вірний син іде в ногу з нею. З найбільшими світовими державами дружить молода Польща.

До неї повертається золотий вік Яна Кохановського, Гуго Коллонтая, Міколая Коперника.

Повз Борковського проїжджають вулицею улани. Сотня їх чи більше? Ах, які гордовиті в них пози! Кожний сидить у сідлі, ніби на троні. Пишаються своїм блискучим убрannям, красивими гнідими кіньми... Ойчизні забезпечене мирне, щасливе життя, ніхто не посміє порушити його!

— Хизуються, проше пана,— раптом почув він обіч себе чийсь глумливий голос.

Задивившись на уланів, професор не помітив, як на другому кінці лави хтось сів.

— Як пан сміє таке говорити? — обурився він з тону свого сусіди, очевидно, муляра, коли судити по заляпаному вапном та фарбою одягу.

— Кажу, бо маю, проше пана, на це підстави,— сміливо відповів муляр.— Хизуються своїми блискучими гудзиками та шаблями...

— Ale ж то наша сила! — обірвав його професор.

— Пшепрашам, ласкавий пане,— гнівався робітник,— а на чиї ж голови та сила?

Ця суперечка могла б зібрати вуличних роззяв або й агентів дефензив, і через те робітник, присунувшись ближче, вже неголосно та спокійніше вів далі:

— Місяць тому, ще до вашого приїзду, пане професоре,— я ж вас з першого погляду пізнав по газетному фото,— у нас тут, у Львові, як колись у Петербурзі, сталася кривава неділя. Поліція стріляла в похоронну процесію. Так-так, не дивуйтесь, пане професоре. Били і били. Трупом встеляли дорогу. В газетах про це мало писали, а якщо й писали, то за пролиту кров винуватили нас, непокірних, мовляв, бацяр¹ та голодранців.

Обіч професора сидів один із тих, у кого випадково не влучила куля при похороні робітника Владислава Козака. Він гнівно стискав кулаки, сипав прокльони і на поліцію, і на тих, чиї наказ вона виконувала. Жорстокий, ганебний наказ, майже такий самий, який віддав щодо своїх піddаних Микола II.

Тепер Борковський починає розуміти, звідкіля походить мулярова репліка на адресу уланів. Не може чесний робітник бути байдужим, коли його товаришів б'ють, ніби худобу на різниці, коли честь і славу ойчизнитопчути під ноги підлів вбивці.

Ця трагічна подія так вразила професора, що він довго не міг отяминистися. Повернувшись додому, не знаходив заспокоєння ані в книжках, ані в розмові з дружиною. Може, вперше за чотири роки

¹ Бацяр — бояськ (пол.).

подружнього життя не був щирим з Ясею. Не призвався їй, чого сумує, які думки гнітять його. Боявся поділитися з дружиною своїми сумнівами. Та вона й не повірила б словам якогось муляра. Яся вважала себе чистої води патріоткою, вона була вихована в заможній інтелігентній родині, де ніколи не брали під сумнів зміст паньстрових¹ декларацій. Цього, звичайно, вимагала вона й від свого професора. І коли б той насмілився кинути хоч маленьку грудочку критики чи сумніву в доцільність тих чи інших офіційних розпоряджень та наказів, її велики оксамитові очі, напевно, краснули б обуренням.

Довго в ту ніч професор не міг заснути, а коли нарешті заснув, то йому приснилося майже те саме, про що розповів муляр. Тільки в особі офіцера, котрий командував розстрілом, Борковський пізнав Анджея Адамчика.

Це була жахлива сцена. Попереду похоронної процесії робітники несли домовину з тілом побратима, а студент Адамчик у формі старшини, бажаючи затримати процесію, розмахував у повітрі шаблею і кричав «огнем і мечем». Деякі з них, що несли домовину, падали, на їхнє місце ставали інші, труну з тілом несли далі. Адамчик знову змахував шаблею, кричав «огнем і мечем», і знову падали Козакові побратими.

Прокинувся професор з криком розпачу і страху.

— Що з тобою, Зигмунде? — озвалася Яся.

— Пригорни мене, люба, я, здається, божеволію. Він усіх перестріляє. — А коли в обіймах дружини стих, попросив її покликати служницю Ельжбету.

На поклик господині, на ходу натягуючи на себе якусь одежину, зайдла вже не молода заспана жінка і в тривозі глянула на господаря, чий крик долетів до неї аж на кухню.

— Пані Ельжбето, ви львів'янка? — спитав професор.

— А так, пане професоре. Ми тут родилися.

— Ви, пані Ельжбето, чули щось про похорон Козака?

Ельжбета аж здригнулася, почувши це ім'я.

— Про це, пане професоре, і згадувати страшно. Я була в жалобній процесії. Мого старого тата, — він також ніс Козакову домовину, — застрелили.

Професор скопився з подушки, сперся на лікоть, він хотів знати, за що поліція вчинила таку розправу.

Ельжбета тяжко зітхнула, очі її налилися слізами.

— Питаете, за що? А ніби за те, що муляра, простого хлопа, та ще такого, котрого напередодні вбила поліція, бо він кликав людей до страйку, не вільно нести з робітничої околиці парадним містом. А наші сказали: Козак заслужив, щоб його на Личаківському поховати. Франкову ж ми, пане професор, пісню співали, оту: «Шалійте, шалійте, скажені кати». Поліція, бачте, затяглася і, перестрілявши чимало люду, таки завернула похоронну процесію на Янівське кладовище...

— Пробачте, пані Ельжбето, скажіть, прошу вас, Козак українцем був?

¹ Паньстровий — державний (пол.).

— Ні-ні, пане професоре. Поляк. Католицької віри. Але ксьондз відмовився супроводжувати небіжчика.

«Поляк проти поляка,— подумав приголомшений Борковський.— Як же це так? Поляків, мабуть, таких, як той муляр, стріляли за вільно-думство царські городові й козаки, а тепер, коли Польща стала сувереною державою, стріляють польські поліціянти. І не з власного бажання, а за наказом тих, хто у великих громадських свята виголошує пишні промови, хто пише в газетах про вольносТЬ і неподлеглосТЬ ойчизни...»

Дружина безцеремонно втрутилась у його думки, сказала, погасивши нічничок на тумбочці:

— Гі треба звільнити. Екзальтована баба. Обридло вже мені її зітхання за своїм отцем. Хто його посилав підставляти плече під домовину якогось здрайці?

— Боже,— зітхнув чоловік,— яка ти бездушна й глуха.

— Не треба церемонитися з бидлом,— відповіла вона категорично.— У нас даром не стріляють. Заробили — то й дістали своє. А тепер спи,— закінчила вона, натягуючи на себе легенку ковдру. І по-діловому додала: — Наймено русначуку. Ті слухняніші.

«У твоїх руках сам люцифер слухнянішим стане»,— відповів їй подумки чоловік.

Для професора Борковського уперше в житті настало пора тривожних роздумів і вагань. Досі він жив просто і легко. Учився сам, учив інших, досліджував порозбіорову літературу 1795—1848 років, потім захопився ідеєю національного відродження в житті і літературі перед першою російською революцією 1905 року, став на двобій з професором Krakівського університету графом Тарновським, який виголосив у своїй публічній лекції, ніби всі твори Шекспіра, Мільтона, Тассо і Гете, взяті разом, стоять щодо художньої цінності нижче за роман «Отнем і мечем» Сенкевича. Відкидав таку сміховинну гасконаду, а проте до зустрічі з львівським муляром високо ставив цей твір і саме на ньому побудував свою першу лекцію, котра прославила його в очах студентства і львівського суспільства. Прославила... Тільки не в очах таких громадян, як отої нікому не відомий муляр. Розмова з ним розкрайла навпіл його збентежену душу. Він читав і далі студентам лекції про лицарський романтизм, але тепер уже в його викладанні не було національної винятковості, зарозуміlostі та пихи, які нібито властиві польській нації. Читав одне, а в думці схилявся до реалістичних творів Болеслава Пруса, Марії Конопницької та Владислава Орканя, вони ж бо, напевно, близькі отому мулярові та його товаришам.

Так проминуло чотири роки, так проминув би ще один, останній; університет випустив би нових філологів для польської культури, якби йому, досвідченому педагогові, не спало на думку здійснити незначний акт справедливості — дати можливість здібному студентові непольської національності показати свій хист. За цей сміливий вчинок він тепер і карається.

А проте не кається. «Талант Ореста Щерби вартий того, щоб йому допомогти»,— підбадьорив себе професор Борковський.

Отже, п'ятий курс почався нещасливо. Читати лекції студентам, з якими ти втратив душевний контакт, нелегка річ. Саме тепер йому, відомому професору, потрібна моральна підтримка, але не вченого колеги, а звичайного робітника, котрий дивиться на довколишній світ так само просто, як буде людям будинки: з справедливих позицій. Та його не було. Не міг зустрітися з ним у перший рік знайомства, не допомогли пошуки і на другий, і на третій. Не раз, виглядаючи його, сідав на лавочку побіля пам'ятника Міцкевичу, одвідував будови, пробував бесідувати з робітниками, та, видно, йому не довіряли, трималися остроронь і лише випадково вибовкнули, що пан професор мав би знайти свого знайомого муляра Яна Висоцького у державній «санаторії» — Березі Картузькій.

Засумував ще більше за ним. Пробував навіть написати йому листа, та не зумів нічого путнього сказати, щоб втішити його.

У підсвідомості виникла приемна думка, яка зогрівала його: вони, професор і в'язень концтабору, чимось подібні один до одного, принаймні у своїх пошуках правди і справедливості.

Не любив сидіти дома. Коли не був в університеті, вигадував усілякі причини, які дозволяли йому вирватися з-під опіки дружини.

Так одної погожої неділі, зранку, заглянув на Галицький ринок, який містився недалеко від пам'ятника Міцкевичу. Шум великого міста з його трамвайним та автомобільним рухом лишився геть за спиною професора, коли він опинився серед довгих рядів, заповнених овочами і фруктами, м'ясом і молоком — усім тим, чим багата галицька земля. Професор пошкодував, що не взяв з собою дружини. Яся любила в Krakovі ходити на ринок, вона була б задоволена і львівським харчовим розмаїттям. Таких добрих фруктів вона, мабуть, і на картинах не бачила. Іх цілі піраміди! Яблука, як живі, купаються в сонці, змагаються у красі з грушками, сливами, абрикосами... Тут би Яся вперше почула тутешню мову. В Krakovі її не почуєш. Krakів однomoвний. Він спітав би в ней: «Яка з них, Ясю, краща?» Та, мабуть, відповіла б: «Наша благородніша», а він засміявся б з її наївності, сказав би: «Нема на світі благородних і неблагородних, кожна мова стає благородною, як тільки ти досконало вивчиш і полюбиш її».

Несподівано до професорового слуху, ніби для ілюстрації цієї думки, долинула цікава розмова двох жінок. Оглянувшись, побачив молоду, гарну собою сірооку молодицю у білій хустині і вишиваній сорочці, а обіч неї середнього віку паню в чорних рукавичках і з чорною, відкинутою на голубий капелюх сіткою вуалі. Плечі пані прикривала поверх довгого синюватого вбрання легенка біла пелерина,— вона нібито мала приховувати від цікавих очей не вельми скромне декольте. Біля пані покірно стояла дівчина-служниця з чималим, не по її літам, кошиком, заповненим різним крамом.

Професор спинився, щоб послухати їхній діалог.

— Прошу пані, я цього не дозволю,— сказала українською мовою молодиця.

— Як то? — озвалася польською городянка.— Я ж мушу покушувати, за що платитиму гроші.

— Ні, пані, ні. Пальцем прошу не лізти. Ще мені якусь холеру у сметану занесете.

— Але ж мої пальці чистіші за твої варги¹. Я ж у рукавичках, дурна бабо.

— Перепрошую, хоч і дурна. Ось маєте ложку.

— Хм... Брала б я в рот твою ложку.

— Ваша воля, пані.

— Моя воля покликати поліціята і примусити тебе, хамське ти поріддя, дотримуватися порядку.

— О, пані файно перейняла totу панську лайку з книжки «Огнем і мечем»!

— Як, ти, хлопко, читала її?

— Аякже, слічна, повчальна книжка. Усію «Просвітою», можна сказати, усім селом читали. Вміють гоноровиті лицарі глумитися з простого хлопа. А які делікатні слова підбирають для нашого народу! Ми й дікі, і розбійники, і звірі, і гайдамаки. А от ви, прошу пані, ніби ті святі янголи, і культурні, і порядні, тільки що пальцем у чужу сметану лізете!

— О матко боска! Та тебе, хамко, за таке пащекування на палю посадити не гріх! — Городянка оглянулась, стрілася з очима професора.— Прошу бути свідком і допомогти мені відправити її в поліцію.

Борковський не втримався, голосно засміявся, коли ж побачив здивовані очі дами, вгамувався і вже серйозно, з підкresленою ввічливістю відповів:

— Не радив би вам, ласкова пані. Господиня сметани має рацію. Лізти пальцем туди — це, перепрошую, і не гігієнічно, і велими вже не по-шляхетному.

— Матко боска! Що я чую! То й вас, як комуніста, слід відвести в поліційний постерунок.

Поліціята не довелось її шукати. Не встиг Борковський одступитися від цієї лихой особи, як поліціянт, молодий білявий красень з дбайливо підстриженими вусиками, уже стояв перед ним, брав під козирок конфедератки і дуже ласкаво питав легітимації.

Борковський вийняв з внутрішньої кишені піджака невеличку, червоного кольору, з білим орлом книжечку, розкрив її, не випускаючи з рук, дав поліціянту прочитати.

— О-о! — вихопилось у того з грудей.— Пшепрашам пана професора.— По цих словах виструнчився і, брязнувши острогами, хвацько відав честь.

Дружина Яся здивувалася завчасній появлі чоловіка: куховарка, мовляв, ще не впоралася з обідом, у кімнатах не прибрано,— він же обіцяв їй, що помандрує аж до Стрийського парку, і навіть узяв з собою підручник, щоб там, серед природи, підготувати на завтра лекцію.

¹ Варги — губи (пол.).

— Ти знову не в гуморі,— сказала Яся, глянувши на його похмуре обличчя.— Чи, може, нездужаєш?

Він не зважився розповісти їй про свою пригоду на ринку, не певний був, на чий бік вона стала б — на його чи на бік тієї вульгарної пані, з якою в Ясі було так багато спільного,— і тому послався на втому віддаленої прогулянки, після чого, скинувши у передпокій капелюх, плащ і туфлі, пішов у м'яких капцях до свого затишного кабінету. Тут, наодинці з книжками, він почував себе найліпше. Не треба було відповідати на нудні запитання Ясі, слухати її базікання про газетні новини, вона ж бо належала до прогресивних жінок,— так принаймні сама себе називала,— і постійно стежила за інформацією прихильних до шляхти газет, за дипломатичними заходами на міжнародній арені, а особливо за зростанням мілітаристської моці держави. Улани найбільше імпонували пані Ясі. Такої шикарної кавалерії, запевняла вона, нема в усій Європі! На військових парадах кіннотників, мов аристів в опері, засипали квітами, а другого дня майже всі газети галасували про силу держави, яка має в своєму розпорядженні таке блискуче кінне військо, бо що ті гітлерівські чолги¹, насміхається Яся, не стане бензину або застряне котрийсь у багнюці — і всьому кінець. Президент вів мудру політику, віддаючи перевагу кавалерії. Коневі бензин не потрібний, улан може попасті коня де завгодно.

У своєму затишному кабінеті професор Борковський не раз ховався від гучних тирад Ясі. Лише тут вона давала спокій, майже не заходила сюди, а коли й заходила, то не для розмови про політику, а в негайній грошовій справі, якщо, наприклад, у ювелірній крамниці припадала їй до смаку якась дорогоцінна оздоба, котрої ще не було в її подруги пані Недзельської.

На письмовому столі професора чекав вийнятий вчора з архіву великий пакет, якого сьогодні він намірився наново переглянути. Чотири роки тому, одразу після звернення професора в газетах, його прислав якийсь український інтелігент. У пакеті лежала вчетверо складена, пожовтіла від часу віденська газета «Ді цайт» за 1902 рік із статтею львівського письменника Івана Франка. Прочитавши тоді її, обурений Борковський намірився знищити газету і вже пішов був на кухню, щоб спалити її, та вчасно пригасив свій гнів, подумав, що стаття може стати у пригоді для наступної лекції на цю тему. Ale згодом, після зустрічі з муляром, він іншими очима глянув на героя роману «Огнем і мечем», політичні сентенції автора статті йому здалися навіть шкідливими для польської нації, зачіпати подібні питання перед студентами було не слід, і якби не вчорашній студентський бунт, він вважав би, що ніколи вже до неї не повернеться. Тремтячими руками професор вийняв з конверта газету, обережно розгорнув її на столі і сам умостився проти неї в кріслі.

Стаття, підписана Франком, називалася «Марія Конопніцька». Прочитав останній, обведений червоним олівцем якогось таємного добродія, абзац: «Великі поети — це сумління народу. Щасливий той народ,

¹ Колг — танк (пол.).

що його «сумління» завжди чисте, мов дзеркало, і ніколи не дасть себе засмітити фальшивими доктринами ні зведеними на манівці пристрастями. В поезії Конопницької досі не помітили ми ні одного фальшивого тону, ні сліду цієї національної зарозумілості, нетерпимості, ні зневажливого ставлення до інших народів, що так яскраво виступає в історичних романах Сенкевича».

Ось воно, те застереження! Відкинув голову на бильце крісла, повторив по пам'яті слова «національна зарозумілість, нетерпимість, зневажливе ставлення до інших народів...».

Чекай, чекай, Зигмунде! Також ці огидні людські вади властиві і студентові Адамчуку, і тій духовно убогій пані у білій пелерині, і тисячам ошуканих читачів історичних опусів Генріка Сенкевича.

Підняв голову, глянув на його портрет, що висів на протилежній стіні, сказав з докором у голосі:

— Що ти натворив, засіявши отруйним кукілем рідну землю! Як тепер виполоти його?

V

Поки мати, готовуючи обід, порається на кухні, Орест схилився над столом і пише листа тій, котра після того, як він з мамою побував на літніх вакаціях у рідному Сяноці, лишила глибокий слід у його душі:

«Вельмишановна панно Анничко!

Дякую за листа-відповідь, за щирість і добру пам'ять про мене. Ми недавно знайомі, а мені здається, що наше знайомство триває ще з Адама і Єви або принаймні з дитячих солодких снів, коли ви чи такі, як ви, спускалися із зір до мене на землю, щоб подати мені руку і сказати: не оглядайся назад, я, твоя добра фея, поведу тебе у казковий світ.

Мама казала мені, що в Сяноці я не тільки народився, а й перебував з нею за гратаами. Я цього не пам'ятаю. А взагалі мене ще малим перевозили з міста до міста за татом, щоб бути ближче до нього, до тих товстих мурів, за які його поліція любила від людей ховати. Ми жили і в Перемишлі, і в Криниці, і в Дрогобичі, а коли я підріс і мені забажалося стати філологом, ми перейхали до Львова.

Ваше прохання, панно Анничко, я виконав, помахав-єм вікнам Бригідок вашою білою хустиною, та мені відповіло із загратованіх вікон дуже багато і рук, і хусточек, а котра з них була вашого тата, не міг-єм довідатись.

Маю для вас свіжу новину! Ми з мамою переїжджаємо до вспанялого, як поляки кажуть, Krakova. Я переходжу вчитися до Ягеллонського, одного з найстаріших у Європі, університету. Рекомендаційний лист професора Борковського дуже допоміг мені в цьому. Спітаєте, що спонукало мене до такого вчинку? Мої взаємини з львівськими колегами до краю загострилися. При нагоді розповім, а тепер готуємось до від'їзду. Коли ваша ласка, то ми можемо увидітися на сяноцькому пероні, коли наш поїзд спиниться на кілька хвилин. Про дату від'їзду зі Львова і число поїзда я повідомлю телеграфно.

І ще другу маю для вас новину. Пригадуєте, Анничко, у першому листі я писав про мій начерк, в якому я взяв під захист лемка з Криниці Григорія Водзика. Мое читання з катедри закінчилось бурним протестом, мене самого мало не скалічили. Ви, Анничко, навіть не уявляєте собі, який дикий шовінізм бує тут і в університеті, і в цілому Львові. За порадою професора Борковського ми з мамою збираємося послати мій нарис до Варшави генеральному прокуророві.

Так що моліть бога, Анничко, най би він пом'якшив суворе прокураторове серце і таким чином допоміг Водзiku вийти на волю. Адже Водзик нікого не вбив, не скривдив...

Рипнули двері, почулися мамині кроки з кухні, і Орест, дописавши прощальну фразу, відклав перо.

— Кінчив? — спітала мама.

— Кінчив, — відповів задоволений Орест, вкладаючи листа в конверт. — Хочеш прочитати?

— А для чого? — Вона підійшла до дзеркала на комоді, щоб поправити волосся. — Для чого, питай? То таємниця твоого серця, Оресте. Не мені ж він призначений.

Орест підвісся з-за столу, уважно, з любов'ю глянув на матір.

— Щасливий мій тато, що взяв собі таку благородну дружину і...

Не полишаючи зачіски й не зводячи очей із змарнілого обличчя у дзеркалі, вона продовжила по-своєму синове речення:

— І мама щаслива, що стрівся їй такий, єдиний на світі чоловік.

— Цікаво, він теж над Сяном з тобою познайомився?

Вона усміхнулася.

— Над Сяном? Ні, тут, на львівській вулиці.

Орест щиро здивувався.

— На львівській? Десь тут поблизу? А може, ти, матусю, зважишся поділитися зі мною цією таємницею?

Маті не відмовилася. Зачесавшись, заходилася накривати стіл і мимохідь, стримано, без емоцій, розповіла про давній, двадцятилітньої давності, драматичний епізод, який трапився з нею, коли вона, Ванда Станьчиківна, прибула з Сянока до Львова розшукувати свою старшу сестру Стефанію. Згадала, як за нею, провінційною панночкою, ув'язався з залізничного двірця офіцер австрійської армії і як, рятуючись від зухвалого гульвіси, вона випадково зустрілася з майбутнім Орестовим батьком.

Все це, звичайно, не так просто відбулося, як розповідала тепер Ванда, не могла ж вона признатися синові, як задихалася, тікаючи від офіцера, як раптом побачила перед собою ніби знайому молоду людину, кинулась їй на груди і прошепотіла: «Рятуйте мене, обнімайте, цілуйте...»

У передпокій почувся несміливий дзвінок, і Орест кинувся туди. Повернув у замку ключ, та з обережності не зняв ланцюжка, а лише відхилив двері, виглянув у щілину і побачив за дверима невідомого юнака у формі телефонного монтера.

— Перепрошую, я до пані Ванди, — озвався той.

Для Ореста такі несподівані візити не були новиною. До мами час від часу приходили якісь люди, вона замикалася з ними в кухні,

про щось вони там розмовляли, а про що саме — Орестові було байдуже, тобто не зовсім байдуже, але він знов: мама веде далі батькову справу і не хоче Орестового втручання, береже сина для науки, щоб він міг закінчити університет, дістати роботу з фаху, а вже потім вирішувати, чи слухняно підтримувати санаційну республіку, чи продовжувати те, що не завершив батько.

Покликавши матір, Орест повернувся до вітальні. Йому ще треба було заадресувати листа коханій Анничці, а Ванда після того, як пошепти перевірила партійний пароль, зняла з дверей ланцюжок і повела гостя на кухню.

З цікавістю глянула на нього. Перед нею стояв статурний, кароокий парубок із шкіряною торбою через одне плече і телефонним жовтим проводом через друге, одягнений в темну зношенну форму. У лівій руці він тримав контрольну телефонну трубку, у правій — синю конфедератку з білим орлом на кокарді.

Якийсь час обое мовчали, з цікавістю розглядаючи одне одного. Ванда мала чималі досвід підпільної роботи, життя навчило її бути обережною, особливо тепер, коли Комінтерн розпустив Компартію Польщі та Західної України, а поліція і дефенсива намагалися всілякими способами виявити та розігнати ті добре законспіровані гуртки, які ще існували й боролися. Не могла Ванда уявити собі, щоб поношений костюм належав цьому типу з інтелігентним гарним обличчям. Напрошуvalася навіть думка, чи перед нею не провокатор?

Ванда першою порушила тишу.

— Від кого? — спитала.

Замість відповіді невідомий відкрутив у телефонній трубці кришку і вийняв звідти невеличкий цигарковий папірець. Ванда розгорнула його, дісталася зі столика лупу і прочитала сама собі:

«Подавцю цього належить негайно, в найближчі дні, перебратися до Чехословаччини».

Перед очима у Ванди зразу ж виникли труднощі такої операції. Готових документів немає, пристойного одягу також, провідника ще треба шукати у прикордонні, а товариш Ш. пише «негайно».

Підняла голову від папірця, стрілася з прихильним поглядом гостя. Цей юнак із вродливим обличчям починав їй подобатись. Якби не біляві невеликі вуси, він був би схожим на Ореста: такі ж тонкі, міцно стиснуті уста, вперте підборіддя і виразні очі з теплою, доброю усмішкою.

— Ви знаєте, про що тут мовиться? — спитала.

Він кивнув головою.

— І справді се так негайно треба?

— Якнайшвидше, пані Вандо. На мене полюють.

Вона підійшла до газової плити, чиркнула сірником по коробці, піднесла до полум'я папірець. Мить — і його не стало.

— А як же вас звати? — поцікавилася, повернувшись до гостя. Той скupo, одними лише губами посміхнувся.

— В газетах же вміщали мій портрет. На щастя, я тоді був безвусий.

— Цікаво.

— Григорій Водзик, пані Вандо. Може, чули?

— Григорій Водзик? — повторила вона, вражена. — Той самий?

Не в силі вгамувати свою радість, не маючи напоготові такого слова, яке могло б передати цю радість, вона схопила гостя за руку і, як малого, повела за собою до світлиці.

— Оресте, вгадай, хто перед тобою! — гукнула, тріумфуючи, з порога.

Орест покинув читати книжку, підвісся з-за столу, стенув здивовано плечима, не міг добрati, чого, власне, сяють так мамині очі.

— Григорій Водзика привела тобі! — вихопилось у неї. Вона поспішала, щоб якнайскоріше виповісти все, що мала на серці: — Та чого ж ви обидва заклякли? Знайомтесь. Це, Грицю, мій син Орест, студент-філолог. Бачиш, яку печатку приклади йому колеги до ока?

Орест простягнув Грицеві руку, схопив його за плечі, — вірив і не вірив, що перед ним той, на кого він, творячи його образ, затратив стільки праці. Він зовсім іншим уявляв собі Григорія Водзика.

— А справді, що у тебе з оком? — поцікавився Гриць, бо не знав, з чого має починати розмову.

Орест нахмурився, відповів:

— На коліна хотіли поставити.

— За що?

— А ось за що. — Орест метнувся до шафи з книжками, дістав звідти пачку передрукованих аркушів, простяг Грицеві. — Переглянь. Професор дав завдання написати начерк на вільну тему. Оце він і є.

У кімнаті замокли. Матері снувалося в голові, як приступити до виконання конспіративного доручення товариша Ш.; син бентежився, очікуючи, що скаже Гриць, чи прийме він портрет того Григорія Водзика, якого змальовано у нарисі, чи, може, не прийме, а скаже: все це вигадка. Орест не знав справжнього Григорія, тож нема нічого дивного, що Орестова фантазія не збігається з реальною зовнішністю героя, зате його внутрішні якості повинні бути такими, якими він виклав їх на папері, — це портрет людини чесної, сміливої, свідомої своєї місії революціонера.

Кволий духом не поліз би на дах із прaporом, не став би ризикувати життям, щоб, нехтуючи покаранням, підбядорити тих, хто вийшов на першотравневу демонстрацію.

— Мамо, — звернувся Орест до матері на кухні перед тим, як винести до світлиці (вона ж правила і за їdal'nyu) начиння та нарізаний хліб у хлібниці, — а ти знаєш, з кого я списав внутрішній світ Григорія Водзика?

— Це ж ніби твоя фантазія, Оресте.

— Е, без готового взірця я, напевне, не зумів би цього зробити. Тут жива людина потрібна. Людина з досвідом.

— Я починаю догадуватися, хлопче. Чи не з батька?

— Так, мамо, з нашого татуся!

Мати обхопила Ореста за плечі, пригорнула, поцілуvala в щоку.

...А тим часом Гриць, поки господарі готовувалися до обіду, заглибився в читання. Як видно, Орест мав літературний хист, він захоплююче розповів про перемишльського героя. Почав здалека, з хло-

п'ячих літ, невідступно йшов за ним і в сільську школу, і далі, геть аж на кам'янисту гірську ниву, де батько перед тим, як податися на заробітки до Америки, привчав сина ходити за плугом, сіяти, косити.

Та прийшла пора йти в армію. Про вищу освіту, про яку не раз мріяв за плугом у полі, довелось забути. Хамуватий капрал став найближчим учителем. Він був щедрим на глумливі насмішки, знов, як допекти хлопському синові, що своє дозвілля в казармі віддавав не веселим збиткуванням, не чарці в корчмі, а читанню книжок. Тож не дивно, що жонір Григорій Водзик знайшов собі друзів не в казармі, а за її стінами, що таємна листівка, яка випадково потрапила до його рук (вона закликала не до розбою, а до братерства), збудила в ньому бажання чимсь відзначити пролетарське свято єднання всіх трудящих.

Щоправда, автор нарису не зробив точної копії з нього, дійсного Григорія Водзика, але те, що Орест створив з допомогою фантазії, не гірше, а, напевно, ліпше справжнього Водзика, принаймні він, прототип, сприйняв рукопис як художній твір, який самостійно житиме і хвильюватиме читаців.

— Чудово! — вигукнув Гриць, коли з кухні повернулися господарі. — Вітаю тебе, Оресте! Ти достеменний письменник!

— Пізнаєш себе?

— Не зовсім. Я ж бо, Оресте, син не селянина, а вчителя. Але не в тім річ. Ти створив цікавий характер селянського хлопця, що ступив перший крок до революції.

Боже, яка галаслива радість запанувала в тихій, на глухій вулиці біля Стрийського парку, оселі! І які смачні страви зготувала господиня Ванда! Звичайна картопляна юшка, приправлена цибулею, гречана каша з вишкварками і жолудева кава на молоці скидалися на харч богів.

А яких тільки тем не порушували за обідом! Гриць переконував своїх співбесідників, що журнал «Вікна» охоче надрукує Орестів матеріал, треба лише прізвище героя і місце дії змінити, а господиня Ванда уголос малювала уявлювану сцену, коли це число журналу (якщо його не конфіснують) якимсь чином потрапить до Орестового батька. Говорили і про майбутній переїзд до Кракова, хотіли визнати наперед, як поведуться там польські студенти з українцем, сином політв'язня. Орест цікавився долею професора Борковського, намагався вгадати ті взаємини, які складутися у нього зі студентом Адамчиком. Орест відчував, що в нього ростуть крила. Бути видрукованим у єдиному на всю Західну Україну прогресивному українському журналі «Вікна» — велика честь, і він висловив свою солодку мрію: показати світові дикого шовініста Анджея Адамчика в новому нарисі. Майбутній письменник не збирався навіть його прізвище змінити. Та Ванда категорично заперечила: за сина заступиться депутат сойму, Анджеїв батько, він доб'ється того, що уряд зовсім закриє журнал.

Проте Орест наполягав на своєму: в уряді, мовляв, не дурні сидять, з нарису, котрий Орест неодмінно напише, буде й їм видно, яких «учених» філологів готове для народу Львівський університет.

Дзвінок у передпокої обірвав суперечку довкола родини Адамчиків. Орест першим вихопився з-за столу, почув на сходах знайомий голос листоноші. Тут же дістав зі скриньки пошту — дві газети і лист. Розірвав конверт і пробіг очима видрукуване на машинці коротке анонімне послання:

«А ми тебе, Оресте, таки поставимо на коліна! Не тепер, так у четвер. Далеко від нас, і від мене особисто, не втечеш!»

Підпису не було, та Орестові стало ясно, хто послав цю погрозу. Рвучи на шматки листа, він гнівно відповів своєму заклятому ворогові:

— А я, Анджею, таки виверну напоказ твоє вовче нутро. Нехай люди знають, який синок у депутата сойму Казимежа Адамчика.

VI

«Коли в найчорніші дні твого існування блисне бодай одна іскра співчуття твоєму горю, вважай, чоловіче, тобі нема чого зневірюватися в житті, ще, дастъ бог, розхмариться над твоєю головою небо, ще, може, зайде на ньому сонце, а коли не сонце, то хоч маленька зіронька надії», — так мислив собі професор Борковський, читаючи анонімні листи від студентів філологічного факультету.

«...Ми шануємо і любимо вас, дорогий наш учителю, і щиро співчуваємо вам», — мовилось у першому коротенькому листі.

«...Наші серця з вами, а не з отим демагогом, що рветься до влади нібито в ім'я ойцизни», — писалось у другому, присланому на день пізніше.

«...Ми віримо, пане професор, у ваш розум і принциповість», — мовилось у третьому.

«...Сонце ясне і незрадливе — це ви, дорогий наш учителю, — читав Борковський у четвертому листі. — Якби не той багацький син, який тероризує весь курс, ви не були б одинокі. Але що подієш, — виправдувався невідомий кореспондент, — коли одних він засліпив своїм багатством, а інших залякав. Є серед нас різні люди — є зухвалі, такі, як Адамчик, у них жорстокі серця, вони марять далекими лицарськими часами, є, на жаль, нікчеми, до яких, напевно, належу й я, бо замість того, щоб сміливо виступити проти негідника, очікую, що, може, хтось інший скопить його за горло і примусить замовкнуті.

Моя вам порада, пане професор, не опускайте рук, сподівайтесь на нашу підтримку, не може бути, щоб підла душа багача Адамчика взяла гору над правою, яку ви, дорогий учителю, в ім'я ойцизни зобов'язані боронити від зла».

Борковський піднісся духом. Прихильні анонімні листи повернули йому бадьорість і бажання обстоювати до кінця свою позицію.

Пройшовся, замислений, по кабінету. Треба діяти, звелів собі, але як, як? З чого він має починати? Чи не звернутися до міністерства з відкритим листом, зі своєрідним звітом про виконану роботу? Але ж такого листа — щирого і відвертого — жодна газета, крім підпільної, не надрукує.

І раптом блиснула смілива думка: щирий, переконливий лист

послати міністру освіти, а копію його прочитати студентам у присутності адміністрації,— ясна річ, цей лист суперечитиме тій чотирилітньої давності патетичній лекції.

І от настав день двобою. Що переможе — добро чи зло? У студентів нема єдності. Серед них немало прихильників Борковського. Зате прихильники Адамчика тримаютьсявойовниче. Поки нема професури, Адамчик гострим словом патріотичної демагогії натискає на психіку тих, хто вагається. Закликає стати муром проти зазіхань Борковського на честь і славу великого патріота Сенкевича. Ale шум ущухає, коли двері аудиторії відчиняються і поріг переступають ректор, декан і Борковський. Студенти встають. Ректор і декан умощуються на м'яких кріслах обіч катедри, Борковський сходить на неї і, привітавшись зі студентами, звертається до них з переднім словом:

— Панове, те, що ви зараз почуєте, напевно, здивує вас. Я багато пережив з того дня, як ви дозволили собі влаштувати мені обструкцію. Пережите мною нехай ніколи не торкнеться вас. Втративши таких друзів, якими ще кілька днів тому були ви для мене, я міг збожеволіти або накласти на себе руки. Та, дякувати Богу, я переміг тим часову кволість духу. Колишній бойовий жовнір армії Галлера, що визволяв цей самий Львів, знайшов у собі силу сказати: годі тобі, професоре Борковський, нидіти, адже в аудиторії не всі засліплени почуттям зневісти до чужої віри, ти повинен, професоре, коли любиш свою ойчизну, подати руку тим, хто лишився тобі вірним, і вивести їх з темних манівців на ясну, світлу дорогу правди!

Я прочитаю вам, панове, листа, з яким звернувся дніми до міністра освіти. Прошу, панове, вислухати його спокійно, до кінця.

«Вельмишановний пане міністр!

Я, професор польської філології, автор численних друкованих праць з історії літератури Зигмунд Борковський, за рекомендацією міністерства освіти чотири роки тому перейшов з Краківського університету до Львівського з метою позитивного зміцнення польського патріотизму на східних кресах Жечі Посполитої. З перших рядків цього офіційного листа осмілюся заявити панові міністрові, що такого зміцнення за останні роки не тільки не відбулося, а навпаки — східні креси відійшли від нашого позитивного впливу ще далі, аніж досі були. Пан міністр, напевно, здивується. «Чому ж то так? — спитає. — I хто винен у цьому?» Відповім без вагань, в категоричній формі: винне міністерство освіти, винні його шкільні програми, в яких основна роль у вихованні польської молоді відводиться такій сумнівній за змістом книжці, як «Огнем і мечем» Сенкевича! Вслухайтесь, пане міністр, у лайливі слова, на котрі такий щедрий автор цього роману,— вони мають характеризувати той самий український народ, серед якого ми живемо і чий хліб щодня споживаємо. Ось він, букет виразів, котрими користується Сенкевич: «народ дикий, що прагне дикої свободи», «дичина, що зірвалася з ланцюга», «чернь, що прагне крові та вбивств», «хлопство дике і розбещене», «народ дикий, розбійницький», «роздійницька сволота», «народ, дикий по природі» і т. ін., зате князь Ярема Вишневецький змальований

піднесено-ідеальним, хоч мозок його нашпигований такими канібалськими, людиноненависницькими категоріями, від яких нормальні людині, та ще в наш ХХ вік, робиться моторошно. Ось уривки з фрази, що в приступі гніву вилітає з княжих уст: «розотпати Запоріжжя», «пролити океан крові, зламати, знищити, роздавити, а вже потім тільки відмінити зловживання». Вдумайтесь, пане міністр: спершу пролити океан хлопської крові, а потім вже покласти край зловживанням, котрі шляхта чинить день у день щодо українців!

Звеличення ката українського народу князя Вишневецького перевищує всі норми красного письменства. З волі автора він стає в романі найблагороднішим польським патріотом, його Сенкевич ставить на високий п'єдестал і має такими привабливими барвами, що затуманена псевдопатріотизмом польська молодь бере Ярему Вишневецького собі за взірець і кожне його блюзінське слово вважає ніби взятым із святого євангелія. Я певний, що, коли б автор змалював князя Вишневецького таким, яким він лишився в історії, коли б автор подав читачеві хоч одну картину посаджених на гострі пали людей, не одне польське серце, здрігнувшись, відвернулося б і від князя, і від самого Сенкевича.

Широковідомий польський письменник Болеслав Прус пише, що важливою вадою твору «Огнем і мечем» є те, що автор не показує справжньої причини трагедії — соціальних, національних та релігійних утисків з боку польських магнатів, панів та ксьондзів, і що цей націоналістичний твір Сенкевича дає спотворену картину історичної дійсності...»

— Годі! — раптом обірвав професорову мову чийсь голос.

Професор замовк, на якусъ хвилину заціпнів. Холодний дрож пробіг по тілу, коли побачив, як зі свого місця ріщуче підвіся Андрій Адамчик і якось по-особливому, тримаючи праву руку в кишені тужурки, струнко, ніби на параді товариства «Сокіл», з високо піднятою головою пішов до катедри. Уся студентська аудиторія, а з нею ректор та декан з цікавістю стежили за майже церемоніальним маршем колеги, і, коли той опинився перед катедрою й ефектним рухом актора висмикнув з кишені руку з блискучим револьвером, глухий зойк подиву та переляку прокотився по залу.

Та Адамчик не вистрелив, як всі сподівалися, а, стискаючи зброю в опущенні руці, чітко, мабуть, уявляючи себе при виконанні особливо важливого завдання, виголосив похмуро і урочисто:

— Зрада очизні! кліче до помсти! Вам, пане професоре, надається можливість змити ганьбу цієї зради власною кров'ю. — І з словом «прошу» він так само ефектно поклав револьвер перед професором.

Зал завмер у мовчанні: таке могло бути тільки в детективному романі. Ніkelьований метал револьвера вилискував на сонці, що било з вікна, і, ніби магніт, притягував до себе всі погляди переляканіх студентів. У цю коротку мить не один з них, уболіваючи за професора, проклинав у думках несамовитого Адамчика, від якого можна було сподіватися на всяке лихо.

Обурений голос ректора припинив лицедійство.

— Не вольно! — крикнув він, скочившись з крісла на ноги.

Борковський не встиг взяти зброю, щоб тут же, не задумуючись, відчувши себе раптом жовніром армії Галлера, вистрелити в груди, але не в свої, а ненависного студента. Голос ректора спинив його намір; здригнувшись, Борковський тихо відвів руку і ніби спокійно поклав її на збурене гнівом і безсилям серце.

— Студент Адамчик,— звелів ректор,— прошу подати мені револьвер.

Адамчик не зміг розгадати задум ректора і, взявши з катедри зброю, відніс її аж до самого ректорового крісла.

— Я передам її, пане добродзею, вашому отцю. Нехай пан депутат скоїм дізнається, якою філологією займається у нас його слічний син.

Доручивши деканові лишитися зі студентами в аудиторії, ректор кивнув головою професорові Борковському, щоб ішов до нього в кабінет, і зразу ж, з порога, про всяка випадок зачинивши за собою двері на ключ, спітав дружнім тоном:

— Признайтесь, колего, ви мали на думці справді порішти того адвокатського виродка?

— Так, справді,— відповів роздратовано професор.— Було б на світі менше негідників.

— Скажіть мені спасибі. Я вчасно здогадався, що ви зібралися доживати свій вік у Березі Картузькій.

— Ні, не подякую! Ви тільки поміркуйте, пане ректор, якесь людська мізерія, бездарний студентик, з котрого, може, виросте польський Гітлер або розбійник з великої дороги, називає мене при всій аудиторії зрадником ойчизни та ще рекомендує застрелитись. Ні, цього виродка треба було його ж зброєю і вбити! — Професор пройшовся по кабінету і незадоволено закінчив, сідаючи на диван: — А ви так недоречно втрутилися.

— Вас пожалів, колого.

— Не треба мені таких жалощів. «Огнем і мечем» зніміть з книжкових полиць і забороніть, отоді я вам подякую.

Добродушний товстий ректор не сприйняв драматизму репліки, він звик до інших бесід — у дружньому колі за кухлем пива — і, не витримавши тону Борковського, розплівся в широкій приязній усмішці.

— Я бачу, колого, вам вже, напевно, й сниться цей роман.

— Ви вгадали,— зітхнув професор.— Мушу ж я досягти правди. Мушу!

— Ви якийсь несамовитий, колого. Тепер таких людей не буває.— Ректор підійшов до телефону на столі, викликав дружину і спітав у неї, чи не пора вже його милій Казі звати обідати.— За годину? То добре.— І враз, кинувши поглядом на засмученого Борковського, гукнув у трубку: — Алло, Казю! Я запросив на обід велими цікаву людину. Великий ерудит у лицарській епосі! В захопленні від творчості твого Сенкевича! «Огнем і мечем» знає напам'ять. Серйозно, Казю. Молиться на нього. Точнісінко, як ти, моя дорога. Матимеш цікаву бесіду. Цілу! — Поклавши трубку, ректор голосно розсміявся: — Ха-ха-ха, уявляю собі, яку трагікомедію ми розіграємо за обіднім столом. Дружина просто-таки схібнулася на всіх очіх штуках. Дітей

виховує в лицарському дусі, квартиру заповнила латами, шоломами, на стіні навішала шаблі, бракує тільки звідного мосту при вході до хати.— Ректор підсів до Борковського, стиснув рукою його плече.— Все буде гаразд, колего. Міністр спасує перед аргументацією вашого листа. Адвокатового сина ми приборкаємо. Так-так. Лише моєї милі Казі ніхто в світі не приборкає. Хоча одна проста хлопка таки втерла носа моїй пані. І не тим, що не дала їй вмочити пальця в сметану, а...

— А тим,— підхопив Борковський,— що вона також розумілася на нашій національній політиці.

Ректор не встиг здивуватися, звідки професор знає про цей епізод, бо несподівано задзвонив телефон і в його трубці почувся металевий голос самого міністра Квятковського.

Розмова була короткою. Ректор покірно вислухав наказ з Варшави, в котрому мовилося про негайнє звільнення з університету професора Борковського, як такого, що нехтує на кресах політикою великої Польщі.

Переповівши зблідлими устами наказ, ректор, проте, набрався духу підбадьорити професора:

— Все ж таки легше, аніж потрапити за браму Берези Картузької. Чи не так, колего?

— Згоден, колего,— зітхнув професор.

VII

На вузловій станції Загір'я прощалися з Григорієм Водзиком.

Це вже був не той, у поношенні одежині, телефонний монтер, з яким ми познайомилися у Львові. Модне вбрання сірого кольору, гоноровита манера триматися певного в собі молодого паніча-буварьца робили Гриця елегантним вітрогоном, якому забажалося і світ побачити, і себе показати,— його паспорт на ім'я двадцятишестилітнього Юліуша Чарнецького давав йому право перетинати кордони багатьох держав.

До Загір'я всі троє — Ванда з сином і Григорій Водзик — їхали разом, в одному купе, далі їхні шляхи розійдуться: Водзик найде авто і подастися на південь, а Щерби пойдуть далі, на захід. Пані Ванда милується Грицем. Немало тривожних клопотів мала з цим хлопцем, поки спорядила його в дорогу. Фотоапарат на грудях, через плече ремінець від подорожньої торбинки, в руці солідний шкіряний саквояж, який повинен викликати в прикордонників та поліціянтів повагу до його власника.

— Запам'ятай,— сказала Ванда, проводжаючи Гриця до дверей вагона, — твоя дорога до Відня. В Італії тобі нічого робити. Поки закінчиш Віденський університет, про тебе забудуть.

— А чому саме Віденський? — поцікавився Гриць.

— А тому, хлопче, що там навчання, особливо пра́ва і філософії, дуже добре ведеться. У свій час, ще перед першою світовою війною, Віденський університет закінчив Орестів батько.

— До побачення! — гукнув Водзик з платформи, коли старший

кондуктор, піднісши згорнутий прaporець, майже урочисто виголосив «язда!», а машиніст з готовністю відповів йому гудком.

— До побачення! — луною озвалися до нього Орест і Ванда з відкритого вікна вагона.

Грюкаючи на стрілках, поїзд почав набирати швидкість. Наші подорожні мовчали, засмучені. Думали про те, яка-то доля чекає на Гриця, чи зуміє він вислизнути з сітей, які йому розставили і дефензива, і поліція. Здружилися з ним за тих кілька днів, поки збиралі його в дорогу. Щирі бесіди і мрії про майбутнє, повчання досвідченої підпільнці пані Ванди злютували хлопців, укріпили їх переконання, що Ліським повстанням боротьба в Галичині не закінчилася, вона тільки починається.

Поїзд виринув з гірської ущелини на лівий берег Сяну і побіг уздовж нього до міста, яке вгадувалося по заводському димарю, по древньому, ще княжих часів замку на високій скелястій горі над річкою і по червоній вежі костьолу, позолочений хрест якого панував над усією долиною між горами.

— Санок,— сказав Орест.

— Санок,— поправив його пасажир, що сидів обіч нього в купе.

Орест і не глянув на нього, він придивлявся до місцевості, по якій мчав поїзд. Залізничну колію супроводжувало круте безлісє гірське пасмо, праворуч, за річкою, послалася широка долина, покраяна вузькими стрічками селянських нив; на ній лежало довге село з дерев'яною церквою посередині і двоповерховою цегляною школою.

Орест ніби вітався з селом, знайомим ще з далекого-далекого дитинства, коли австрійці вивезли матір у Талергоф¹, а його взяла до себе тета Катерина.

— Вільхівці,— сказав тихо, зітхнувши.

— Ольховце,— знову поправив сусід.

Орест повернув до нього голову і з неприхованим презирством оглянув людину, сите, чисто виголене обличчя якої відповіло йому без слів тим самим. Коли б розшифрувати їхні взаємно ненависні погляди, то вони могли б вилитися у приближно такий діалог:

— Не потребую твоїх підказів. Ще одне слово — і я пана пілсудчука викину у вікно!

— Пшепрашам, не викинеш! Бо ти є хлоп, руснацька свиня. А я, пшепрашам, не дозволю, щоб у моїй присутності хрюкали тією мовою!

Матері й сину стало ясно, якого сусіду по купе послав їм пан біг. Вони й далі милювалися краєвидом. За селом ген-ген до синього обрію простяглася зі сходу на захід довга смуга високих гір, вкритих лісом. Мати пояснила синові, чому він рік у рік рідшає, лишаючи по собі самі пні, оголюючи гори. Цей ліс — священна власність вільховецького дідича Новака, власність, котрою він розпоряджається за своїм розсудом: може її продати або цілком вирубати... Та Новак, як він каже, не марнотратник, йому вигідніше вирубувати ліс

¹ Концтабір в Австрії, створений урядом у 1914 році для галицьких русинів, що симпатизували приходу російських військ у Галичину.

поступово, кожного року по кілька гектарів, щоб на довший час вистачило, щоб було чим оплачувати веселі забави, які він та його син Антоні влаштовують щозими у Паріжі...

Поїзд спинився перед платформою сяноцького вокзалу. Виглянувші у вікно, Орест крикнув матері: «Он вони!», пізнав здалеку і Йосипа Юрковича, і Зосю Пьонтекову, і її, Анничку, з букетом квітів у руках.

Сусід вибіг з купе. Він першим скочив з вагона на перон, зиркнув очима в один бік, у другий і, побачивши коло високих дверей вокзалу застиглу фігуру поліціянта, кинувся до нього.

Зустріч біля вагона відбулася так, як відбуваються всі зустрічі тоді, коли поїзд затримується на дуже короткий час, коли у перші хвилини не знаходиться потрібні і губляться заздалегідь приготовлені слова. Соромлячись, Анничка першою підійшла до пані Ванди, за старим звичаєм поцілувала її руку, простягла квіти; Ванда обняла геть посивілу Зосю, вдову робітника Єжи Пьонтека, розстріляного терористами з організації юних пілсудчиків у 1918 році; привітала Юрковича, а той, віддавши пані Ванді торбинку з яблуками і свіжими пиріжками від матері, стисло розповів, що з Варшави від міністра освіти прийшла нарешті відповідь на скаргу вільховецької громади. У цій відповіді категорично мовилося, що Польща для поляків і всі колишні українські школи мають перейти на польську мову, а кому це не подобається, той може забиратися до більшовиків за Збруч, де є досить українських шкіл. Йосип хотів спитати пані Ванду, чи не чула вона чого-небудь з великої України про брата Василя, але до них, побрязкуючи острогами до блиску начищених чобіт, уже підходив молодий пихатий поліціянт, одягнений в темно-синій, оздоблений мідними гудзиками мундир.

— Пшепрашам, пані,— взявши хвацько під козирок конфедератки, звернувся він до Ванди.— В ім'я закону ми поки що затримаємо вас із сином для ділової розмови з паном комендантом.

— В ім'я беззаконня,— поправив його Орест.

— Прошу мовчати! — стукнувши прикладом карабіна об цементну платформу, крикнув поліціянт. Він увесь наїжачився, гоноровито вип'яв груди і, показавши на двері станційної почекальні, суверо звелів: — Прошу до канцелярії!

Опиратися годі було, але перед тим, як послухатись поліціянта, Ванда попросила Йосипа винести з вагона валізи та одяг, бо не знати скільки триватиме розмова з паном комендантом, а поїзд от-от мав рушати.

Коли речі були винесені, а старший кондуктор, давши прaporцем знак машиністові, проголосив «яєзда!», наївний в своїй щирості Йосип Юркович не засмутився з того, що Щербів затримали, а, навпаки, веселим окликом підбадьорив їх:

— Побесідуйте там, пані Вандо, а ми тут усі почекаємо! Мама будуть раді увидіти вас!

Анничка здивувалася такій Йосиповій легковажності. Сказала з тривогою в голосі:

— Винич не знаете, Йосипе. Цей поліціянт — дуже жорстока особа, а комендант Батурський ще лютіший.

— То правда,— згодився Йосип.— Але пані Ванда не з лякливих. Вона мала справу з головним прокуратором, у Варшаву їздила до нього і таки не дала йому вбити Михайла.

— А мені страшно за них.— Анничку аж дрож пройняв від того, що вона собі уявила.— То такий, вибачте, звірюка, що може вдарити...

— Ну-ну,— заперечив Йосип.— Пані Ванду? Ще ся, Анничко, той не народив, що посмів би на неї руку підняти.— Помовчавши, обережно спитав: — Як тато, Анничко?

— Лежить. Бригідки доконали. Тому-то й випустили достроково.

— От написати б у Лігу націй,— зітхнув засмучений Йосип.— Най би там пани дипломати знали, як у Варшаві дотримуються юридичних параграфів про автономію Східної Галичини, що їх самі поляки підписали в Парижі у вісімнадцятому році.

Анничка гірко посміхнулася. Вона так само думала про справедливі засади Ліги націй і навіть таємно від батьків почала складати до неї скаргу на уряд Польщі. Як додаток до цієї скарги Анничка заповнила майже цілій зошит фактами свавілля та дискримінації щодо українського народу. Усім тим вона тільки розсмішила Ореста під час літньої прогулянки над Сяном. «Наївна ти, Анничко,— сказав Орест,— Ліга ніколи не захистить пригніченої нації».— «А чому ж то так?» — здивувалася. «А тому,— відповів Орест словами своєї матері,— що галицькі хлопи, як на обітовану землю, дивляться туди, за Збруч. Ліга націй, Анничко,— то така акула, що вона, коли б тільки мала силу, всю Україну прилучила б до буржуазної Польщі. Моя мама правду сказала: крук крукові очей не виклює».

Високі двері почекальні відчинилися, і звідти вийшли зовні спокійні Ванда і Орест. Анничка, Зося, а за ними поважний Йосип кинулись до них. Посипалися запитання. Але Ванда ніби не чула тих питань і лише тоді, коли здали в камеру скову речі, призналася товаришам, яка запальна розмова відбулася у неї з комендантром, як той мусив визнати, що його пихатий поліціянт незаконно зняв їх з поїзда, і вибачився перед нею.

Сівши у два фіакри, всі п'ятеро виїхали на гостинець, перетяли по високому мосту Сян і опинилися у Вільхівцях, де Йосип обіцяв усім веселу гостину.

VIII

Катерина щонеділі ходила до церкви. Іван же не дуже був охочий до служби божої, під усілякими приводами відмовлявся від неї,— то осколок у нозі дає себе знати, то біля худоби треба комусь лишатися, то те, то се, а таки знаходив виправдання своєму небажанню; діти слухалися матері, та йшли вони на відправи більше для власної втіхи, щоб когось там зустріти, або підслухати якусь новину, або шепнути коханій про вечірню зустріч; навіть богомільна невістка, бо не було такого вечора, щоб вона перед сном не стала на коліна і не проказала «отче наш» та «вірую», навіть вона йшла щонеділі до церкви, щоб похизуватися новою хустиною чи якоюсь іншою обновою, а заразом і чорними бровами...

Зате Катерина перебувала вся в полоні найциріших зітхань та молитов. О, їй було за кого сушити перед богом своє серце! Просила всемогутнього, щоб Іванів болючий осколок, принесений в тілі з італійського фронту ще в першу світову війну, нарешті покинув його ногу, щоб наймолодша дочка Павлина не засиджувалася в дівках, а обидва хлопці — Франко і Микола, котрі знайшлися у неї вже під старість, після повернення Івана з війни, щоб росли й далі, на радість батькам, гожими красенями; благали в святої діви Марії щастя Йосиповим дітям; і за Пьюнтековою Зосю, бідну вдовицю, молилася Катерина, дякувала богові, що не почерствили серця тих, за кого віддав своє життя її справедливий чоловік... Гаяля сиділа на лавиці поруч свекрухи, вдавала, зітхаючи, що вся її покірна душа переповнена молитвами, а насправді стригла очима то в один, то в другий бік з надією, що люди помітять на її гарненькій голівці нову, подаровану їй Йосипом, квітчасту хустку.

Та за кого б не молилася Катерина чи вдома перед образами, чи в церкві перед іконостасом, завжди десь там, у небесних високостях, виділа вона свого первістка Василя. Відколи пішов з дому, не уявляла собі його інакше, як у щасті та славі. Хтось із тих, що побували в російському полоні, приніс Катерині радісну звістку, нібито Василь громадським землеміром став, наділяє людям панську землю і нібито Василеве «дома» тепер там, на великій Україні, за Збручем, а повернеться він до рідного дому над Сяном лем разом з революцією, щоб і тут ділити панські ґрунти...

Ну, що ж, дай йому боже здоров'я. Чекала досі, то чекатиме й далі. Прикро лем, що те чекання так затягнулося. Й зараз звучать у вухах його прощальні слова, сказані в тому далекому 1915 році:

«Мамо, я ненадовго. Вчитися буду у Львові. Стану студентом... Повірте, мамо, я не забарюся».

«Але годі, Катерино, бавитися в церкві мирськими справами,— наказала вона собі подумки, коли панотець виніс перед іконостас товстелезне, в позолоченій оправі євангеліє і, розкривши його, почав читати.— Сподівайся, Касько, на бога і слухай, слухай. Ти не можеш поскаржитися, що пан біг не прийняв твоїх молитов. Мужа, хоч і пораненого, а таки повернув тобі з війни, двох гожих хлопців допомогла тобі пресвята діва Марія породити, двох дівчат щасливо видала заміж, прийде час — і Василь повернеться... Ах, що то буде за свято! Все село збіжиться у твій двір, Катерино!»

Перед нею виникло дивне, ще небувале у Вільхівцях видовисько. Вона першою побачила свого любого хлопчика. «Василю, Василечку, я твоя мати!» Приглядається до нього — геть-чисто у батька вдався. Такі ж біляві вуси і очі ніби у неба позичив. О, тепер тебе вже не вдариш по ліктю варихою. Пригадуєш, пустуне, як через твої збитки розлетілася дерев'яна вариха і я у той день, поки батько не вистругав нової, не мала чим борщ розливати? Певно, що забув. А я пам'ятаю, хоч більше двох десятків літ пронеслося з того часу над нашими головами...

Та хіба дадуть з тобою поговорити? Вже хтось із людського гурту через голови питает:

— Чи почнеш, Василю, з лісів, чи, може, з ґрунтів?
— З ґрунтів, з ґрунтів! — загув народ. — Поки пан Новак не скосив
і не вижав хліба, поділити їх усі!

Якби того щасливого дня дочекатися, Катерина знала б, що сказати
людям:

— Та побійтесь бога, газдове, дайте хоч надивитися на сина! Таж
він з дороги, від Харкова до Вільхівців немалій світ!

Дала волю своїм мріям, евангеліє з уст панотця не заважало
Катерині малювати в своїй уяві найсолідніші картини того недалекого
приїдешнього. Не завважила навіть, як панотець закінчив читати, як
він, віднісши евангеліє до вітваря, вийшов в самій епітрахілі і «в ім'я
отця, і сина, і святого духа» заходився навчати парафіян, як треба
жити, щоб не гнівити господа-бога...

Катерині ніби сам біс шепнув на вухо, повторила в мислях за
рогатим, підсміюючись з панотця аж надто сміливо: «Як із своїм
рідним отцем, знаєтеся з паном богом, а гукнув би мій Василь до
людей: «Ходімо діліти землю дідичеву!» — і ви, егомосцю, як відруб-
аний палець, лишилися би самі у церкві. Навіть паламар побіг би
за моїм сином!»

Раптом до слуху Катерини долетіла панотцева фраза, від якої вся
вона здригнулася і, як обпечена вогнем билина, зів'яла, — священик
назвав ім'я найстаршого сина поруч страшного слова «розстріляли». Катерина хотіла крикнути «неправда», вона ж бо мало не щоночі
бачила його уві сні, вела з ним бесіду через гори і ліси, та крик цей
вирвався з її грудей ніби передсмертний зойк...

До неї кинулись люди, паламар хлюпнув їй в обличчя води, дав
напитися.

З тихою молитвою на устах підійшов і священик, він піdnis до
її стулених губів хреста, сказав з почуттям жалю, але так, щоб
усі в церкві чули:

— Моліться, Катерино, за його душу. Вашого сина розстріляли
за Україну.

* * *

Одягненою, — так, як привели її з церкви, — лежала на ліжку
поверх сірої ковди, закривши лице засмаглими жилавими руками.
Чекала смерті, яка чомусь відступила перед дотиком панотцевого
хреста. Воліла вмерти, аніж жити без надії. Більше двадцяти років
сподівалася на повернення сина, щоранку зі сходом сонця виглядала
його, тепер же, дастъ біг, хоч на тому світі ніхто не перешкодить
їм зустрітися. Василь поцілує її руку, пригорнетися щокою до її щоки
і скаже: «Пробачте, матусю, що примусив вас так довго чекати. Ніколи
було. Ділил людям панську землю, навчав обробляти її, щоб мали
вдосталь хліба. Тепер, мамо, нас ніхто не розлучить. Я, матусю,
доглядатиму вашу старість, із своїми хористами співатиму вам
райських пісень під грушю...»

Катерина отямилася, зняла з лица долоні. Чи то справді вона
конає, що змішала земне з небесним? Адже груші, тойї могутньої

дикої деревини, під якою Василь збирав колись своїх хористів, на тому світі не буде...

— Чуеш, Іване,— заговорила вона ледь чутно, кволим голосом,— груші не рубай. Най живе...

Іван, що сидів на ліжку в її ногах, мовчки плакав і за сином, і за Катериною,— він, сердешний, не жив би без неї...

— Що ти, Касько, таке вигадуєш? Думай про інше. Дасть бог, ще ми з тобою посидимо в її холодку.

На якийсь час у хаті стало тихо. Переодягшись у буденне, невістка пішла дойти корову. Франко та Микола взялися порати худобу. Павлина ж іще не повернулася з Сянока, куди зранку послала її мати на ринок продати півкварти заощадженого масла та два десятки яєць.

— Іване,— знову подала голос Катерина,— а ти пам'ятаєш Василеве народження?

Іван поморщився, він знову на що вона натякає.

— І нащо б я таке згадував, Касько?

А вона, проте, згадувала. Сама собі, звичайно. Перед смертю все хочеться згадати. І добре, і лихе. А про Василя — то й поготів. Усе, що зв'язане в пам'яті з Василем, стає перед її закритими очима і шепоче: він же твій первісток, Касько, найлюбіший, найрідніший...

І досі почуває себе скривджену Івановими батьками. Перші пологи видалися дуже тяжкими. Баба-повитуха не могла нічим зарадити, а лікаря чи фельдшера ніколи не було в селі. Страшні болі роздирали молоде тіло терплячої Катерини. Вона задихалася, кусала собі губи і кричала так, що, здавалося, повилітають шибки у вікнах. Іван не знову, як допомогти дружині, благав у бога милосердя, заспокоював її, а потім рішуче і твердо сказав, звертаючись до похмурого батька на лаві:

— Як собі хочете, а я запрягаю коня й іду до міста.

Не більше як за годину повернувся з молодим лікарем. Ще на возі почув Катеринині зойки. Але не з хати, а з боїська¹, куди Іванові старі, незважаючи на листопадовий холод, перевели невістку, щоб не оглухнути від її крику...

Якісъ голоси знадвору обірвали те смутне Катеринине згадування. Іван притисном кинувся до відчиненого вікна і уздрів на крутій стежці до хати гурт веселих людей.

— Гості, гості, Катруся! — забідкався він.— І пані Ванда з сином. А ти, господине, в ліжку...

— Не лякайся, Іванку,— озвалася на це Катерина.— Легше буде вмирати.

На радощах, мабуть, і щоб здивувати матір, Йосип гукнув їй з двору: «Приймайте дорогих гостей!» — та на останньому слові осікся, бо з піддашша, подаючи знак не кричати, вискочив Микола.

— Мама вмирають,— глухо сказав він.

Це приголомшило всіх. Йосип, який уранці лишив матір здорововою, одразу ж кинувся до хати, а після того, як Ванда розпитала Миколу про подію в церкві, подалися туди й обидві жінки.

¹ Боїсько — частина довготривалої лемківської хати, де зимою молотили хліб.

Орест та Анничка лишилися поки що на місці, під широкою тінистою липою, яка вкривала своїм холодком і двір, і майже всю хату. Страшна звістка про Василеву смерть спантеличила Ореста, бо в свіжому числі журналу «Вікна», яке він зараз тримав у руці, серед імен українських радянських літераторів, що активно працюють, названо ім'я молодого письменника, того самого галиччанина Юрковича, котрого з волі вільховецького священика нібито застрелили більшовики. Журнал надрукував навіть присяту матері з його повіті, що вийшла в Харкові спершу в «Роман-газеті», а потім окремою книжкою.

Сіли вдвох на лавочку під липою. Розкривши журнал, Орест почав гортати сторінку за сторінкою. Коли нарешті знайшов те, що шукав, крикнув, тріумфуючи: «Живий-здоровий!» — і з цими словами, розмахуючи над головою часописом, побіг до хати.

Анничка зосталася сама. Спершись ліктями на коліна, вона думала про своє кохання. Дякувала богові, а ще тому поліціянтові, що затримав Щербів на станції. Виходить, без горя немає щастя і навпаки — без щастя немає горя. Діалектика життя, як каже батько. Хоч один день, а побуде з Орестом. А що, як продовжити цю зустріч з ним — таємно від усіх сісти у задній вагон поїзда і разом зі Щербами зійти на краківській платформі?

«Отямся, Анничко! — прикрикнула вона на себе. — А як же хворий батько? І кому ж тоді, як тебе не буде, розповідатиме татусь про Лемківську республіку? Це ж єдина розрада для нього — дивувати доночку всілякими, іноді кумедними епізодами з діяльності лемківських мрійників, які задумали мати свою державу без війська та в'язниць. А твоя, Анничко, мама? Чи могла б ти покинуті її саму над швацькою машиною? Чи зуміла б вона без тебе винести на своїх кволіх плечах увесь тягар родинних знегод?»

Ні, Анничка не покине дому. Залицяння та коханняко най почекають трохи. До закінчення Орестом Ягеллонського університету. Так вони умовилися. Хоч було б непогано, якби вона, така ніби серйозна і нездатна до легковажних вчинків дівчина, сіла у вагон і за вісім годин зійшла у самому Кракові. Ой, яке з тієї несподіваної витівки було б дивування! Пані Ванда спершу подумала б, що це чудо сниться, а потім, радіючи й охкаючи, обняла б її та поцілувала в обидві щоки. А Орест... Цікаво, як би Орест повівся. Не може Анничка вгадати. Навіть уявити собі не може. Обійтися її при матері він не посмів би. Та Анничка читала б у його очах лем тихе щастя, дуже тихе, але гучніше за всі гуркоти землі...

Анничка вийняла із шкіряної сумочки кругле дзеркальце. Подивилася на себе, підгорнула біляве пасмо волосся, лівою бровою підморгнула тій синьоокій красуні мавці, що дивилася на неї з дзеркальця. «Красуня мавка...» Це не її слова, це Орест нині, сидячи обіч неї у фіакрі, шепнув їй таке на вухо. Усміхнулася, подумавши: закохані завжди перебільшують, поки їм не обридне. А може, Орест не перебільшує, може, я справді така? Зашипілась, застидалася сама себе, повела долонею по обличчю. Щоки горіли, ніби по них крапивою ляснули. Думала про Ореста, пишалася ним. Розумний

і сміливий. В одну мить вирвав би в поліцянта карабін, коли б вона лем натякнула йому. З таким чоловіком легко було б жити, нікому не давав би її скривдити.

Поправила на собі солом'яний капелюшок, потім білу блузочку (сама шила), а підвішись з лавочки, обтріпала парусинову, також власної роботи, модну спідничку. Ідучи до хати, не могла викинути з голови тої витівки з таємною подорожжю до Krakова, обіцяла подумки батькам не баритися і в перший же день дати додому телеграму такого змісту: «Два дні на Вавелі, один день в Маріацькому костянполі, а на четвертий буду з вами, тату, мамо».

Коли Анничка тихенько зайшла до хати і стала коло припічка, на неї ніхто не звернув увагу — всі слухали Орестове читання, останній абзац з присвятою матері:

«Не бануй, матусю, за мною, ти дочекаєшся мене. Але я не сам прибуду. Зі мною тисячі моїх побратимів з Вільного степу. І ти вийдеш нам назустріч і щось гарне, тепле, материнське скажеш нам усім у дорогу. Перед тим, як рушати далі, я ще встигну скочити з коня, поцілувати тобі руку і, знявши з своїх грудей червону зірку, приколоти її тобі, бо це ж ти, матусю, навчила мене бути вірним оборонцем святої правди.

Тож не бануй, рідненька мамо, я ще повернуся до тебе!»

Катерина втерла сльозу, а проте стрималася, не заплакала. Вона це зробить, як залишиться наодинці з Іваном. Підвела на лікоть, мовила:

— Виходить, Оресте, сказав неправду панотець? А для чого, ксьондзе? — спитаю я його в ту неділю, як пан біг поможе стати на ноги.— Чим тобі завинив мій син? Політикою, ксьондзе, бавишся? Чи, може, бойшся, що і на твої грунти вийде мій Василь, як не стане на всіх дідичевої землі?

Ванда і Зося допомогли Катерині сісти. Відчула: її кволе, принишкеле серце ніби жвавіше погнало по жилах кров, сповзла з очей сіра полуща смерті. Спустила з ліжка ноги, поправила на голові волосся, спітала у Ванди, як там мається її Михайло в Бригідках, а потім, повернувшись голову до невістки, що зайшла до хати з дійницею в руках, сказала:

— Ну, Галю, видно, рано мені вмирати. Будемо приймати гостей.

IX

По неділі прийшов понеділок, осінній робочий день, сповнений турбот і про цьогорічний, уже зvezений, і про майбутній, ще не посіаний хліб. Йосип хоч і вважав себе повноправним господарем, але слухався батька, не робив нічого наперекір йому. От і вчора, коли за столом йшла гостина, батько порадив не зволікати з сівбою і насамперед кинути в землю, на зоране конюшинице, не жито, а озиму пшеници.

— Пшеници? — здивувався молодий господар.— А чи вродить?

— А в Новака ж родить,— сказав батько.

— Так у Новака ж який ґрунт! Хіба нам до дідича рівнятися? У нього гори гною від худоби. А в нас від тої корівчини...

— А ми таки посімо,— стояв на своєму старий.— Хоч для паски вродить. А то надходить свято, а спекти паски нема з чого. Біжки до Мошка за білою мукою.

— То добре,— не хотів сваритися Йосип.— Посію, а що з того вийде...

— По конюшинишу вийде,— запевнив спокійнісінько батько.

Сьогодні, погодувавши зранку буланого, вивів його до криниці, щоб напоїти студеною водою і виїхати з плугом у поле.

Саме там, подалі від людей, і знайшла Йосипа Ванду, щоб обміркувати з ним те, про що не повинен у Вільхівцях ніхто знати.

— То як там, Йосипе? — спітала вона впівголоса, з обережності ще раз оглянувшись довкола.— Як наші справи?

Йосип знов, чим Ванда цікавиться. Нинішнього літа, під час Орестових університетських вакацій, вони вже говорили на цю тему. Ванда давала йому тоді конкретні поради, кого саме й яким способом залучити до підпільного «Сельробу», про що вести перші бесіди, тоді ж лишила йому деяку теоретичну літературу, а пізніше через Krakів пересилала зі Львова листівки для таємного розповсюдження.

— Як наші справи? — перепитав, роздумуючи, Йосип.— Справи ніби добре, пані Вандо.— Він простяг руку до коня і став розчісувати пальцями та пригладжувати йому гриву.— Нас тепер на сім чоловік більше. Товариші цікавляться нашою політикою. Лем збиратися нам тяжко. Дуже тяжко, пані Вандо.

Вона усміхнулася, повела рукою довкола себе.

— Гори, ліси — це вам мало, Йосипе?

Чорноброве Йосипове обличчя почало мінятися, світлі рум'янці густішали, карі очі соромливо ховалися під опущеними віями.

— Що ж таке, Йосипе?

— І не питайте, пані Вандо. Стидно признатися...

— Не розумію, товариш Юркович.

Він повернувся до буланого, поплескав його по шиї, сказав:

— Маю ревніву жінку.

— То й що? — не добрала Ванда.

Він продовжував удавати дуже заклопотаного, бо з гриви коня передішов на спину і ще старанніше пригладжував лискучу шерсть.

— Такого в світі, напевно, не буває, пані Вандо. Іноді, як розгніваюсь, кажу їй: ти що, сказилася, Галько?

— Ну, не зволікайте, газдо Юркович. Кажіть уже яке.

— Галька не відпускає мене від себе.

Ванда не витримала, весело засміялася:

— І все?

— Не все, пані Вандо. Пантрує за мною. А як удастся кудись щезнути, біда, ревнue так... I плаче, і будь-що може зробити з собою.

— Отак любить?

— А на дідька мені така любов? — розгніався Йосип.— Доревнувалася до того... ніби я до чужих бігаю.— Він узявся за журавель і почав опускати відро в криницю.— Може б, ви, пані Вандо, побесідували з нею?

— Щоб таким чином розкрити їй наше підпілля, хіба не так, Йосипе?

Змовкли. Йосип зачерпував відром воду, тягнув нагору, виливав у корито.

— А що ж його робити, пані Вандо?

Ванда задивилася на опущену голову коня і думала над тим, що має відповісти цьому енергійному, але малодосвідченому підпільнику, який виявився цілком безпорадним перед ревнивою дружиною.

— Єдина порада, Йосипе: треба, щоб вона перейнялася нашими ідеями.

— Щó їй, пані Вандо, наши ідеї? Галыці якби модні строї, щоб було в чому до церкви піти та людям показатися.

— Отака духовна біdnість?

— Як видите.

— А куди ж ви, Йосипе, отоді, як її обирали, куди ви, питаю, дивилися?

— Куди? — Йосип почав знову опускати відро в криницю. — Я ж тоді сам такий був. Аж поки не зустрівся з вами, пані Вандо. — Побачивши Галину, що вийшла з хати на піддашшя, гукнув їй: — А ходи-но сюди!

Одягнена в буденне, але так, що все її ніби звичайне вбрання підкреслювало вроду молодого тіла, вона, не поспішаючи і вигинаючись гнучким станом, ішла, ніби пишна пава.

— Поять і поять, — жартувала вона. — Так може всю воду із студні випити твій кінь. А жаби не витя? — спитала боязко, коли вже підійшла до цементної цямрини.

— Нема, нема, Галько, — заспокоїла її Ванда.

Молодиця з цікавістю заглянула в колодязь і десь там далеко-далеко у дзеркалі води побачила себе. Пустуючи, гукнула туди:

— Гу-гу-гу, ходімо снідати, дівонько! Пи-ро-тів наварила-м!

— Та файна, файна, — підсміювався Йосип, обхопивши її за стан. — А то ще впадеш у студню. — I враз нахмурився, побачивши на стежці непрошеної гостя — станційного поліціята. — I яка його холера сюди несе? — вилаявся він неголосно.

— По мене з сином, — підказала Ванда. — От увидите, що вгадала-м. — А потім ледь чутно: — Ви, Йосипе, будьте стримані. Не забувайте, в якій ви ролі.

Настало тривожна, аж надто довга пауза. Поліціянт не звик до карпатських горбів, він походив десь аж із Мазурів і, видно, захекавсь, поки вибрався на гору.

— Дзень добри, — мусив привітатися, хоч службовий гонор дозволяв йому не вітатися з простим людом.

— Дзень добри, — відповіла за всіх Ванда. — Пан має до мене справу?

— Так. — Він поліз рукою до ремінної торбинки при боці, ніби ненароком брязнув там наручниками і витяг звідти запечатаний сургучем невеликий пакет. — Прошу прочитати і розписатися.

Ванда не виявила зовні свого хвилювання, вдала аж надто спокійну,

а розпечатавши конверт, на цупкому, оздобленому золотим орлом офіційному бланку прочитала наказ коменданта:

«Пані Ванді Щербі, як дружині небезпечного політичного в'язня, рекомендуємо протягом 24 годин покинути терен Сяноцького повіту».

— Гаразд,— згодилася пані Ванда. Вона взяла поданий їй олівець, розписалася і сказала, суворо глянувши у вічі поліціянтові: — Завтра вранці вийду. Прошу забронювати два місця у вагоні краківського поїзда.

Сказано це було так поважно та безапеляційно, що поліціянт мимоволі підтягнувся і навіть підняв руку до козирка конфедератки.

Несподівано у розмову втрутилася Галина:

— А може, пан буде такий ласкавий, що прийме наше запрошення сісти з нами до миски гарячих пирогів? З сиром, прошу пана поліціянта.

По цих словах вона так солодко всміхнулася йому, що пан поліціянт без вагання прийняв запрошення і, галантно запропонувавши пані Гальці руку, пішов з нею до хати.

— Бігме, Йосипе,— мовила тихцем Ванда,— та з вашої Гальки прекрасний підпільник вийде!

X

Пасажирський поїзд Львів — Краків наближався до Кракова — давньої столиці Польщі. Мати і син сиділи самі в окремому купе і говорили про місто, в якому сподівалися знайти кращу долю. Орест уважно слухав. Він ніколи не був у цьому, як мати запевняє, чарівному місті, в которому є що увидіти і чому повчиться. Щерби тікали зі Львова, центру польського шовінізму у Східній Галичині, і шукали притулку в місті, де нагромаджені віками культурні цінності привчили мешканців по-іншому, гуманніше дивитися на світ, не вбачати у людях іншої віри чи національності ворогів собі.

Дружина революціонера, вірна йому до кінця,— а саме такою була Ванда,— вона завжди і всюди, як тінь, невідступно йшла за своїм другом. Уперше Ванда потрапила до Кракова у дев'ятнадцятому році, коли Михайла притягли до суду разом з іншими членами лемківського уряду. Вдруге вона опинилася там 1923 року, коли польський уряд, розправившись із повстанням краківських робітників, серед інших активістів посадив за гррати і її Михайла. Поки чоловік відбував у в'язниці кару, Ванда не раз їздila з Сянока на побачення з ним.

— А чому ти ні разу не взяла мене з собою? — спитав Орест.

— Ти тоді був ще маленький, сину,— відказала мати.

Якийсь час мовчали, поглядаючи у вікно,— милувалися краєвидами, які проминали поїзд, і одночасно стежили за осінніми роботами в полі.

«Що в них, те й в нас»,— думала Ванда, мимоволі порівнюючи Східну Галичину із Західною, бо їй там, і тут бачила ті самі картини нерівності: убогі смужки хлопів і широкі лани дідичів.

— Мамо, а ти ніколи не думаєш про татове визволення? — втрутився в її думки Орест.

Мати пильно глянула на сина.

— А ти думаєш? — спітала.

— Так. Що б не робив.

— Думаю я, сину, та що з того? У них поки що сила. Видиш? —

Мати кивнула у бік вікна, за яким аж до гір прослався величезний шмат добре обробленої, засіяної озиминою землі. — Видиш, кажу, які контрасти, які землі в одних і яка бідність в інших? А ця бідність, як і багатство, узаконена. Інакше, мовляв, бути не може. А хто думає інакше, того за грathi, за колючий дріт.

Не помітили за розмовою, як поїзд лишив позаду семафор і загрюкотів на стрілках.

Мати і син кинулися до речей і, коли поїзд спинився, в тумі притихлих пасажирів просунулись до відчинених вагонних дверей.

Дійшла черга виходити Орестові. Два великі саквояжі спустив сам на платформу, третій, менший, узяв з рук матері, а вже після того, як усі речі були на пероні, допоміг і їй зійти з вагона.

Ну, а далі як? Стояли безпорадні та розгублені, чужі серед цього заклопотаного своїми справами люду, не відали, до кого звернутися за порадою...

— Панство потребує квартиру чи, може, прошу вас, готель? — почули вони зненацька чийсь голос за своїми спинами.

Оглянувшись, побачили поряд себе молодого, Орестового віку, чоловіка, готового допомогти їм, бути їхнім провідником і навіть підвезти їхні речі на своєму міцному двоколісному візку.

Ванда відповіла, що готель їм не підходить, бо приїхали вони до Krakова надовго, вчитися, а не гуляти, і воліли б осісти десь на приватній недорогій квартирі поблизу університету.

— Мій син,— чомусь захотілося матері похвастати своїм однаком,— студент п'ятого курсу Львівського університету...

— Але ж, пшепрашам,— зрадів поляк, прикладивши руку до грудей,— також естем студент п'ятого курсу. Стефан Озімек.

— Орест Щерба,— відрекомендувався вчорашній львівський студент і міцно потиснув полякові руки.— А це, прошу, моя мама.

— Дуже приемно.— Стефан Озімек зробив крок до Ванди і, схиливши голову, поцілував її руку.— У нас є вільна кімната, ласкаве панство. Коли ваша ласка, то я готовий відвезти ваші речі...

— Пшепрашам. Як це зрозуміти, колего? — здивувався Орест.— Заробітчанський візок у студента Ягеллонського університету?

Стефан Озімек гірко посміхнувся:

— Такі метаморфози у нас, колого, трапляються.— А потім до Ванди: — Дозволите, пані, складати речі на візок?

— Будь ласка,— відповіла вона.— Ми вам дуже і дуже вдячні, Стефане, коли дозволите вас так називати.

Отже, нашим перелітним птахам пощастило. А що в той же час діється в душі закоханої дівчини, яка наперекір здоровому глуздові, поступившись вимогам найніжніших людських почуттів, забула про батька і матір, таємно від усіх сіла в задній вагон і, прибувши до Krakова, поспішила на те місце платформи, де ладнували на візок саквояжі...

Наблизилася непомітно. Якийсь час стояла збоку, принишка, сама собі жалюгідна, і не могла зважитися пройти ще кілька кроків, щоб крикнути: а от і я! Прислухалася до серця, воно товклося, шаленіло, бажало, мабуть, щоб його почули... А вони не чули. Були заклопотані саквояжами, дрібними речами, які треба було зв'язати мотузям.

— Мамо, чи не Анничка? — раптом озвався Орест.

Ванда повернула голову, не йняла віри.

— Чи, бува, не сон? — сказала.

Орест метнувся до дівчини, заглянув у вічі, крикнув радісно:

— Мамо, не сон! Бігме, не сон!

Підійшла до Аннички і Ванда. Обняла, поцілувала в обидві щоки, спитала дивуючись:

— А як же без тебе дома?

— Дома? — Дівчина не знала, що відповісти, опустила голову, здавалося, згорити від сорому. Ледве спромоглася вимовити: — А я зараз же сяду в поїзд.

— Ні, — заперечила Ванда. — Я зараз же дам телеграму.

На тому й порішили. По дорозі на квартиру до Стефана Озімека зайдуть на телеграф, там Ванда щось придумає, візьме гріх на себе, заспокоїть батьків...

Анничка мовчки погодилася, крізь слози щасливо усміхнулася.

* * *

Напівпідвальна, з одним, на рівні землі, вікном, невисока, але досить простора кімната, двоє не дуже парадних ліжок, вкритих кольоровими шерстяними ковдрами, вздовж усієї кімнати яскравий хідник, біля кожного ліжка невеличка повстяна підстилка для ніг, у кутку коло дверей одежна шафа, обіч неї два свіжі рушники на вішалці.

Приїжджі (їх попросили почекати на кухні) й не догадувалися, які зміни відбуваються в квартирі Озімеків, скільки ніжних, ласкавих слів нашептав Стефан матері, щоб умовити її якнайкраще прибрести для квартирантів кімнату.

— Матусю, рідненька, та то ж нещасні, скривджені поганцями люди. Ми повинні показати їм, що Krakiv не Львів, що ми брати їм, дарма що не одної віри. Я зразу відчув, що Орест стане моїм побратимом. По дорозі з вокзалу він розповів мені про все, що з ним сталося у Львівському університеті. І про свого отця розповів. За правду, за оборону бідних у львівські Бригідки потрапив.

Материне серце розм'якло від синових слів. Разом з ним заходилася збивати матраци, переносити зі своїх ліжок теплі ковдри та найм'якші великі подушки, а те, що тут було для випадкових квартирантів, забрала до себе, у сусідню кімнату. Білизна, рушники — все біле, чисте...

— Най буде по-твоєму, Стефцю, — сказала мати, закінчивши прибирання й оглядаючи приміщення. — Ні, не все, — згадала вона ще про одну річ, яка могла б прикрасити кімнату. Метнулася

за квітчастою скатертиною, накрила нею стіл і, відступивши до порога, замінувалася.— Тепер інша справа. Можеш кликати.— І знову занепокоїлась: — Стефцю, дитино моя! Та їх же троє. А третього ліжка в мене немає.

— Най мама не турбується. Завтра чи після завтра дівчина повертається додому.— Він нахилився до материного вуха і нашвидку розповів їй про найцікавіше — як Анничка таємно від усіх прибула до Krakova тим самим поїздом і як тепер, після того, як пані Ванда послала від себе телеграму її батькам, заспокоїлась і не може відвести очей від свого милого.

— Отака закохана? — здивувалася мати.

— До нестяями,— стверджив син.

— Ну, що ж, хлопче.— Певно, згадавши свої молоді літа, пані Ядвіга зітхнула.— Коли полюбиш, не то що поїздом, а пішки вирядишся за ним.— І враз отямилась, обірвала мову. Бо де це воно бачено, щоб про такі делікатні речі говорила мати з сином! — Тобі, Стефцю, ще рано про се думати,— застерегла вона його, погрозивши пальцем.

Він прикинувся наївним:

— Про що, мамо?

— Ну-ну. Ти знаєш, про що.

Після цього діалогу Стефан відчинив на кухню двері і запросив квартирантів. Ванда, Анничка і Орест переступили поріг святково прибраної кімнати, вклонилися господині, подякували за гостинність. Розглядаючись довкола, Ванда спинила погляд на портрет в дубовій рамі, що висів на чільному місці.

— О-о,— присімно здивувалася вона,— і Костюшко з нами!

Та господині вчулися ніби глумливі нотки в цім вигуку українки. Худоряве лице пані Ядвіги нахмурилось. Матеріальна вигода від квартирантів поступилася перед почуттям патріотизму. Сказала суворо, скинувши рукою у бік портрета:

— То, пшепрашам, наш великий герой! Двадцять четвертого березня 1794 року, у Krakovі, Тадеуш Костюшко перед тим, як повести у бій свою повстанську хлопську армію, давав присягу на вірність народові...

— А четвертого квітня того ж року,— жваво підхопила Ванда,— під Раплавицями він здобув перемогу над царськими військами.

Стефан пильно стежив за цією сценою і добре уявляв собі, що може натворити незгідливий характер його матері, коли йдеться про так званий гонор польського патріота, і тому, рятуючи становище, поквапився звести назріваючий конфлікт на невинний жарт.

— Отже, матусю, пані Ванда, хоч вона й українка, відмінно знає та шанує нашого великого героя.

На щастя, Ванда таки справді знала все або майже все про Костюшко, і це знання стало у пригоді саме зараз, коли господиня от-от мала відмовити їй у мешканні. Сказала, звертаючись до паніматки та Стефана:

— Герцен у творі «Минуле і думи» називає Костюшка найвидатнішим з поляків.

— Похвально! — сказав Стефан.— Ти це знала, матусю? Ні?
Отож-то.

— А Герцен, пані Вандо, також з великих поляків? — спитала пані Ядвіга.

— З великих росіян, матусю! — підказав, сміючись, син.

До квартирантів повернувся той піднесений настрій, з яким вони півгодини тому входили в цей дім. Пані Ядвіга, очевидно, зрозуміла свою нетактовність і тепер, коли внесли саквояжі і почали розкладати речі, всіляко допомагала Ванді — подавала з шафи вішалки для одягу, показувала, як користуватися прасом і як потрапити до ванної...

За клопотами не помітили, як на порозі кімнати з'явився Броніслав Озімек і мовчки, навіть не привітавшись, дивився на все те, що тут відбувалося. Ясна річ: прибули чергові квартирanti, до його мізерного заробітку додається якась сотня золотих — це добре, та дивує інше: чого Ядвіга позносила сюди найліпше зі спальні і чого в домі такий радісний шарварок? Невже попалися Стефанові багаті квартирanti? Але ж баґачі не підуть у напівлітвальне помешкання, для них є зручні, зі слугами готелі, а при готелях веселі ресторани. В чим справа?

— Дзень добри,— нарешті привітався Броніслав Озімек.

— А в нас нові пожильці, тату! — вихопився першим Стефан.

Броніслав промовчав, його кущуваті густі брови похмуро звисали над очима. Зустрівся поглядом із статечною панею,— ні, не схожа вона на тих, котрі шукали тут досі тимчасового притулку. А на кого ж тоді? Знайомі риси лагідного обличчя... Ну де, де він міг її бачити?

Ванда і сама розглядала господаря. По дорозі з вокзалу Стефан назвав батькову професію: каменяр, що брукує краківські вулиці. І брезентові грубі рукавиці в лівій руці, і молот у правій, і зачовгана штанина лівої ноги, та й усе корчувате, кремезне тіло в брезентовій поношенні куртці, і навіть суворе, вилицовувате, ніби недбало витесане з кам'яної брили, вусате обличчя вказували на те, що цей чолов'яга все життя мав справу з камінням і що з молотом він розлучався лише вночі.

— Так що тут, сину, діється?

Кивнувши на квартирантів, Стефан весело мовив:

— У нашій хаті ниньки повеселішало, тату!

— Тобто?

— Маємо таких пожильців, яких досі не мали!

— Грошовитих, чи як? — пожартував господар.

— Може, й грошовитих,— відповіла за сина мати.

— До гаманця їхнього не заглядали. А от про нашого Костюшка,— вона скинула рукою у бік портрета,— пані Ванда знає більше за нас.

Господар, здається, не звернув уваги на ці слова, його голова була заклопотана тим, як відшукати в пам'яті бодай яку-небудь дрібну деталь, котра допомогла б вихопити з давніх, ніби забутих часів симпатичний образ новоприбулої. Спитав:

— Як пані Ванда пишеться?

Ванда сказала.

На подзьобаному широкому чолі Броніслава зібралося грубе мотузя
тяжких зморшок. Хвилину тривала пауза. Броніслав повторяв про
себе прізвище «Щерба...». Чекай, чекай, Броніслав! Звідкись виринуло
слово «Щербатий». Воно потягнуло за собою інші слова: «грати», «в'яз-
ниця». Так-так, того в'язня прозвали Щербатим після того, як наглядач
з одного маху кулаком вибив йому два зуби... О, цей стихійний мітинг
не можна забути! Арештанті вимагали виконання умов, на яких вони,
послухавшись пепесівських вождів, склали зброю і дали змогу урядо-
вим військам захопити місто. Щербатий тоді підняв на ноги усю
в'язницю. Від імені політ'язнів він вимагав побачення і з проку-
ратором, і з тими ренегатами, котрі обдурили їх...

— Ласкава пані,— звернувся до Ванди Броніслав,— ваш чоловік
як називається?

— Михайло, прошу пана,— відповіла Ванда.

Броніславове обличчя прояснило, грубі зморшки розгладилися.
— Віват, слічна пані! — вигукнув він, піднявши руку для приві-
тання.— Тераз¹ мені все ясно! У двадцять третьому ви бували у Кра-
кові, приходили до в'язниці на побачення зі своїм чоловіком?

— О, і не раз, прошу пана!

— Мене пані не пригадує?

— Поки що ні.

— А певно, що ні. За сльозами й світу пані не виділа... Ну, що,
Ядвіго,— повернувся він до дружини,— готовй вечерю. На всіх! Чого
видивилась? Дорогих гостей прислав нам пан біг. Завтра кварти-
ранти, а нині гості!

XI

Орест Щерба ніби уві сні зайшов до кабінету ректора Ягеллон-
ського університету Муравського, ще від дверей привітався і, відре-
комендувавшись, члено попросив уваги до себе.

Ректор не зразу підняв голову, видно, дочитував до кінця якийсь
документ, а дочитавши, зняв окуляри, підвів голову і з цікавістю
подивився на прибулого.

— Орест Щерба? — ніби зрадів ректор. Підгорнув п'ятірнею свою
пишну сиву чуприну, попросив підійти і сісти.

Мусить признатися собі, Орест сторопів під ректоровим допитливим
поглядом. Був не з лякливих, в останній сутичці з однокурсниками,
котрі хотіли поставити його на коліна, не знав страху, а тут обернувся
в полохливого зайця, забув навіть, що треба подавати папери,— міцно
затискував їх у руці і віддав лише тоді, як ректор сам простяг по
них руку.

Поки ректор переглядав їх, Орест не зводив з нього очей. Сухоряве
молоде лицез, високе чоло і класичний, з горбочком ніс, невеликі, видно,
пещені, чорні вуси («І чому вони не посивіли, як це сталося
з чуприною?» — подумав Орест), тверде, чисто виголене підборіддя
і напрочуд гарні, соковиті уста мимоволі навіяли на Ореста думку, що

¹ Т е р а з — тепер (пол.).

такі витончені риси не можуть належати лихій людині, що і душа в неї повинна бути доброю. Ця думка заспокоїла Ореста, він повірив у неї, а повіривши, почав з надією чекати на прихильне ректорове слово.

Переглянувши документи, ректор якось доброзичливо,— так принаймні здалося Орестові,— подивився на нього і з привітною усмішкою ствердив чи запитав:

— Так отакий ви, Оресте Щербо?

Потім поцікавився, де мешкатимут вони з матір'ю і на які кошти збираються жити в Кракові, зовсім несподівано спитав про батькове здоров'я і тут же одною короткою фразою прохопився, що в 1924 році на судовому процесі він, ще студентом, слухав близьку виступ Михайла Щерби.

В Ореста склалося враження, що ректор знає про події в Ліську і з пошаною ставиться до батькового геройчного життя. А проте під кінець недовгої бесіди він застеріг Ореста, погрозивши пальцем, що в Ягеллонському університеті займatisя політикою категорично заборонено і ліпше буде для Ореста, а тим більше для його батька, коли він займatisя науками і не черпатиме матеріал для своїх художніх начерків у таких сумнівних героях, як Григорій Водзик.

Орест вийшов з кабінету, витираючи долонею зволожене чоло; Стефанові, який чекав його під дверима, невесело сказав:

— Щоб потрапити до раю, треба, як видно, пройти крізь чистилище.

Годиною пізніше, коли декан філологічного факультету рекомендував студентській аудиторії Ореста Щербу, студент Львівського університету Анджей Адамчик, який щойно прибув поїздом до Кракова, сидів у кріслі перед столом ректора Муравського і доводив йому, що Щерба, як син політичного злочинця, не достойний звання студента польського, а особливо Ягеллонського університету.

— Але ж йому дав високу атестацію професор Борковський,— відповів на це спокійно ректор.

— Наказом міністра освіти професора Борковського усунено від роботи,— стояв на своєму Адамчик.— Його, прошу пана ректора, кар'єра скінчилася. Береза Картузька за ним плаче.

Ректора це приголомшило. Професора Борковського він знову як достойну, порядну людину, а головне — як сміливого та принципового вченого: свого часу він не побоявся виступити проти професора графа Тарновського, коли той перестарався в оцінці твору Сенкевича «Огнем і мечем».

— За що ж так покарано професора Борковського? — після паузи спитав ректор.

— О, то довга історія, пане ректор,— спробував ухилитися од відповіді Адамчик.

Ректор Муравський глянув на кишеньковий годинник, сказав:

— Я маю півгодини вільного часу. Прошу, я слухаю.

Адамчик кивнув головою, згадився. Та висловити свою думку до пуття не зумів. З Сенкевича він перескачував на Пруса та Марію Конопницьку, яким нібито віддає перевагу Борковський, клав йому на карб недооцінку такого геніального твору, як «Огнем і мечем», а що

найстрашніше — що він з великою симпатією ставиться до студента Щерби.

— За це в концтабір не садять,— зауважив Муравський.

— Він зрадив національну ідею, пане ректор.

— Чим, пане студент?

— Своєю прихильністю до наших ворогів.

— А конкретніше?

— До українців в особі Ореста Щерби.

— В особі Ореста Щерби,— повторив ректор. Він ледве стримувався, щоб не grimнути на цього зарозумілого кретина і не показати йому на двері.— А хіба вам не жаль колеги, в якого відібрали батька? — спитав.

— Стосовно наших ворогів я не альтруїст і маю жорстке серце, пане ректор!

Терпцю Муравського приходив край. Не міг дивитися на цього ненависного виродка. Хто його виховував, хто прищепив цю нелюдську зневисть до народу, серед якого він живе?

— Вас хто уповноважив їхати сюди в справі студента Щерби?

Адамчик, ніби відпущена пружина, скочився з крісла і гоноровито відповів:

— Мій патріотичний обов'язок! Я син депутата сойму, пане ректор!

Гнівне слово ректора не злетіло з його уст. Подумав: син депутата сойму... для чого наражатися йому на гнів такого депутата? Він зінав з газет про виключний талант Адамчика-батька збільшувати свій поточний рахунок у банку, чув про той судовий процес, на якому зусиллями адвоката Адамчика сільську громаду було позбавлено пасовиська, тож не варто було, щоб не потрапити не батькові вовчі ікла, виганяти з кабінету його сина.

— Жаль,— зітхнув він,— що не вдалися ви, пане студент, в свого отця.

— Як то? — не добрав Адамчик.

— Ваш отець — відомий на всю Європу адвокат,— почав хитрувати Муравський.— Він прославився серед польського суспільства і своєю об'єктивністю, і розумом. Інакше його не обрали б депутатом сойму. Чи, може, не так, пане студент?

— Цілком вірно,— піддався викруткові Адамчик.

— Прошу вас, передайте своєму татусеві найциріший привіт і побажання здоров'я. Вийнявши з кишені камізельки годинник, удав дуже стурбованого.— Я вже спізнююся! — Встав із-за столу, почав складати в течку папери і мимохіді кінчав розмову: — Даю вам слово: Ореста Щербу ми перевиховавмо.— Ректор попрямував до дверей, ввічливим жестом запросивши і Адамчука виходити.

* * *

Орест писав листа професорові Борковському:

«Дорогий мій учителю!

Минув місяць, як ми поселилися з мамою у вашому славному Krakovі, місті легенд і архітектурних див. Безмежно вдячний вам

за рекомендацію,— ректор Муравський прийняв мене вельми доброзичливо, і я того ж ранку міг слухати лекцію про Елізу Ожешко. Трохи здивувало мене його застереження: політикою займатися в Ягеллонському університеті заборонено. Це дуже до душі моїй мамі, вона всіма силами відтягує мене від неї.

До речі, пане професор, Krakів одвідав Анджей Адамчик. Я зустрів його у той же день, після першої лекції. Розмова у нас вийшла крута. Він пообіцяв, що таки дотримає слова і поставить мене на коліна. Сподіваюся, в Krakів це йому не вдастся. I взагалі не вдастся. Я придбав тут ширих друзів і серед студентів, і серед простих городян. Особливо цікавою колоритною є особа нашого квартирного господаря Броніслава Озімека, батька моого побратима Стефана. Виявляється, що цей суворий каменяр сидів у Krakівській в'язниці з моїм татом! Зовні суворий, а душа — як у дитини, ніжна і лагідна. Як і тато, не втратив революційної завзятості 1923 року. Мама, звичайно, в тривозі за мене, бо не може ж вона заборонити мені слухати цю розумну і правдиву людину. А слухати є що. I як робітники билися на барикадах, і як у камері вивчали підпільну літературу про Леніна...

Орест спішив низати рядки листа. Замислився. Стала перед очима Анничка. Здивувати професора своїм коханням? Цікаво, як би цей абзац виглядав.

«Дорогий учителю! Про таке в ділових листах не пишуть. Ale я не можу не поділитися з вами своїм щастям. Признаюся: я безмежно покохав. Звати її Анничка. Сказати «вродлива» — значить нічого не сказати. Щира, завзята, любить народ і, як мені здається, збирається йти дорогою батька-революціонера. Про її завзятість говорити, приміром, те, що вона вже тричі приїжджає до нас. I кожний раз з передачею від Йосипа Юрковича, бо той добрий рільник гадає собі, що ми тут могли б з голоду померти. Стефан заздрить мені, він начебто готовий закохатися в Анничку, а може, вже й закохався. Це було б нещастям для нас обох, бо ми поклялись один одному в братерстві, у великій, незрадливій дружбі. А кохання до дівчини стає дібки, коли на її серце претендує хтось інший. Відчуваю, що в мені вже заворушилися гидкі ревнощі».

Hi, такого писати професорові не можна. Цей запис годиться лише для щоденника.

«Хотілось би,— писав далі Орест,— поділитися з вами, пане професор, своїми враженнями від архітектурної та мистецької скарбниці Вавеля, та поки що це мені не під силу, я ще довго ходитиму туди зі своїм другом Стефаном, щоб до кінця зображенії її історичну велич. Громаддя ренесансного палацу, голови на стелі Посольського залу, фрески і портрети, виконані найвидатнішими майстрами середньовіччя,— ось дещо, з чим я встиг познайомитися. Сучасний Вавель — справжня свяtingа польського народу, котру австрійці, захопивши після розділу Польщі Krakів, хотіли обернути в казарми для солдатів,— вони знишили 70 тисяч куб. метрів будівель готичної та ренесансної архітектури! I були б обернули весь Вавель у казарми, коли б Krakівське суспільство в тривозі за долю цієї свяtingі не

оголосило добровільний збір грошей на її викуп. Я тепер знаю, скільки було зібрано і виплачено австрійському урядові за Вавель — 3 504 609 австрійських крон.

Дорогий учителю, повірте мені, я, українець, зворушений такою високою громадською свідомістю простих людей Польщі, і якщо прийде час, коли я вільно володітиму пером (ви ж, пане професор, підтримали в мені любов до словотворення), то візьму цю тему для своєї майбутньої історичної повісті про Krakiv.

А зараз перед моїми очима стоїть і проситься на папір геніальний скульптор і художник Віт Ствош — автор вирізьблених у 1447 році з липового дерева дванадцять апостолів на іконостасі Маріацького костелу. Я майже щодня одвідую його і не можу відірвати очей від такого дива. Багато років Віт Ствош працював над апостолами, втілюючи в дереві людські характери, і лише на дванадцятому році, відклавши долото та різець, звернувся до свого творіння: «Отут вам стояти віки!»

З допомогою Стефана я роздобув в академічній бібліотеці потрібні мені матеріали про Ствоша, суміліно простудіював їх і тепер знаю, як трагічно закінчився його життєвий шлях у рідному Нюрнбергу. Сидячи над матеріалами, я зрозумів, що не доріс іще до того, щоб братися за тему про життя і творчість такого велета XV століття, як Ствош, зате, вийшовши з бібліотеки, дав собі слово, що до останніх своїх днів буду таким же відданим мистецтву і несамовитим у праці, яким був Віт Ствош.

На цьому кінчуло, мій дорогий учителю. Хотів би знати, як вам там мається, які нові лекції прочитали студентам, чи й далі бешкетує Адамчик. Коли буде ваша ласка, напишіть хоч кілька рядків про себе.

Бажаю доброго здоров'я та успіхів у праці.
З повагою Орест Щерба».

Частина друга

I

Орест Щерба досяг свого: разом зі Стефаном він на відмінно закінчив Ягеллонський університет.

А далі за що братися? У перший же день, коли Орест разом зі Стефаном подався шукати роботи за фахом, ні в школах, ні в бібліотеках їм не знайшлося місця. Це саме повторилося і в наступні дні. Оглянувши їхні документи, а серед них метрики, директори гасили люб'язні усмішки, хмурилися, спідлоба оглядали прохачів, що дружили, і дуже ввічливо повертали папери.

— Стефане,— сказав одного разу Орест,— тепер я знаю, чому перед нами зачиняють двері. Бо з наших метрик видно, що ми з тобою не одної віри, а значить, і не одної національності. Такої дружби вони не визнають. Ім би радніше було, якби ми скопили один одного за горло. Так що завтра йди сам на розшуки. А я подамся на свою Лемківщину, як мені у листі радить батько.

Мати спорядила сина в дорогу хоч і з тривогою в серці, бо це мала відбутися перша його самостійна подорож, а проте з надією на успіх. При Австро-Угорщині в кожному селі Лемківщини була українська школа, при Польщі ж їхня кількість помітно скоротилася, всупереч волі населення їх перевели на польську державну мову. Однак, як писав Михайло з Бригідок, у кожному лемківському повіті ще лишилися острівці української культури, де Орест міг знайти собі місце коли не за освітою, у старших класах, то хоч у початкових.

— Ідь, сину, до Криниці, там батька знають. А не спіткає тебе щастя у Криниці, рушай до Кросна або Сянока... До речі,— згадала Ванда,— тобі, як майбутньому літераторові, цікаво було б зустрітися з лемківським художником Никифором Дровняком. Він мешкає у Криниці. Ця незвичайна напівніма людина здобуває все більшої і більшої популярності навіть за межами Польщі.

Орест заперечив матері: Криниця, мовляв, почекає, а найперше він зайде до рідного Сянока, де хоче побачитися з Анничкою.

Всю дорогу у вагоні думав про неї. Вона перестала приїжджати до Krakова, замість того час від часу відправляла поштою пакунки з харчовими продуктами, а щоб пані Ванду це не дивувало, в коротких листах, вкладених у пакунки, повідомляла про якогось багатого родича, який прислав їм з Америки долари.

Останій лист адресувала лише Орестові. В ньому Анничка, нічого не пояснюючи, прохала Ореста забути її... Збентежений, він показав листа матері, але та, відчуvsши біду, лише безпорадно зітхнула, бо не могла щось певне порадити синові. Сказала тільки:

— Що подієш, хлопче, таємниці людського серця й досі ніким не розгадані. Напевно, хтось країць за тебе їй до вподоби.

У Сяноці Орест не наваживсяйти до Аннички. Хотів довідатись про все, що сталося з дівчиною, з уст Йосипа. Просто з вокзалу він попрямував до Вільхівців, перейшов високий дерев'яний міст через Сян і менше як за годину піднімався на крутий, засаджений плодовими деревами горбок, де стояла під соломою довга старовинна хата Юрковичів.

Хтось із великої родини, що саме збиралася снідати (миска гарячої товчененої картоплі і друга з квасним молоком), глянув у вікно і скрінув зрадівши:

— Орест! Бігме Орест!

Всі кинулися до вікна,— справді Орест, його появі завжди тут раді,— а потім до дверей зустрічати дорогого гостя. Але Йосип затримав їх:

— Дуже прошу, а тебе, Галько, найбільше, най би ніхто з вас не бовкнув йому про Анничку. Бо, може, це неправда.

— Як неправда? — запротестувала Галина.— Я виділа...

— Ти все видиш чужими очима.

— Та сама ж виділа!

— Хоч би ж виділа, то мовчи. Не завдавай йому горя. Може ж, Новаків гицель захотів лем підвезти її. Що ж тут такого?

Галина засміялася:

— Щось той гицель ні разу не був такий ласкавий підвезти мене на своєму фаетоні!

Цокнула клямка, відчинилися двері.

— Доброго ранку! — привітався Орест, знімаючи капелюх.

— Доброго ранку! — відповіли всі.

Йосип хотів першим підійти до нього, але Галина виявилася моторнішою,— скочивши вперед, як на сцені (була якось на спектаклі у Сяноці), вона простягла до Ореста руки і заспівала жартівливої:

Іде вода, іде,
По скалі ся віс,
Хто кого рад видит,
Здалека ся сміє.

Орест посміхнувся і з готовністю підхопив:

Не позирай на мяня,
Бо не підеш за мяня,
Позирай на того,
Што підеш за нього.

Галина продовжувала свою жартівливу гру. Вона попросила в Ореста дозволу поцілувати його в одну, а потім у другу щоку, після чого забрала в нього портфель, плащ та капелюх і, підморгнувши чоловікові, мовила:

— Ну, що, газдуню, файні маме голос?

— О, коби так до роботи,— відповів Йосип.

Він обняв Ореста, від усієї родини привітав із закінченням університету, запrosив до столу. Орест дякував, тиснув руки Франку та Миколі, а підійшовши до стареньких, поцілував руки Катерині та Іванові. Молодий господар хотів звеліти Галині пригостити Ореста чимсь смачнішим, аніж квасне молоко з картоплею, та вона вже роздмухувала вогонь у плиті і бралася за сковороду.

Йосип посадив гостя коло себе, почав розпитувати про батьків.

— Та так, тато ся добре має, не падає духом і навіть за гратаами знайшов собі роботу,— зачав розповідати Орест.— Принаймі про таке ми довідуюмося з його листів.

Уся родина за столом уважно слухала. Господарям, серед чиїх дітей підростав колись Орест, приємно було чути, що його отець не схилє голови перед панством і навіть узвяся писати про Ліське повстання. Перший начерк вдалося йому вмістити в журналі «Вікна», а за першим, як сподівається Орест, піде і другий, і третій,— найувесь світ знає, як розправилася шляхта з хлопом! Звичайно, адміністрація Бригідок перепудилася, за вміщений у журналі начерк посадила впертого писаря в карцер на хліб та воду і, якби політв'язні не оголосили голодовки, замучила б Орестового неню...

— А мама,— продовжував розповідати Орест,— як усі мами.— Його серйозний тон змінився на ледь-ледь іронічний.— Досить добре опікүс мене. Аж дивно, що вона відпустила свого синочка в таку далеку дорогу. Мало не за руку водила в університет. Бойтесь, щоб я не встрявл у якийсь політичний гурток. А сама, видите, на кожному

кроці ризикує. Як я догадуюсь, налагодила таємні зв'язки з деякими членами Польської Комуністичної партії, навіть нашого квартирного господаря Озімека втягнула в підпільну діяльність.

— Так це ж добре, Оресте! — вихопилось у Йосипа.

— Мамі добре, а мені? Мама з усіх сил оберігає мене від того, чому сама себе відає. Ізолювати від життя, від боротьби хоче. Щоб я став «чистим», аполітичним літератором. А я хочу жити так, як тато прожив: його всі тирані боялися!

На цьому розмова поки що обірвалася. Галина подала на стіл гарячу яєчню, а Йосип метнувся до мисника і поставив коло сковороди гранчасту пляшку з паленкою.

— Вип'ємо, чи що, Оресте? — спитав про всякий випадок. — Чи ти й досі не навчився вживати це зілля?

— Того в університеті не вчать. А проте я нині трохи скуштую.

— Оресте, ти спершу поїв би,— сказала Катерина.— Натщесерце та ще з дороги. Поїж, дитино, поїж.

— Дякую, тето Катерино. І поїм, і вип'ю.

Він таки справди зголоднів, бо дорога з Krakova неблизька, тож його не треба було припрошувати, їв з appetитом, а потім і від паленки не відмовився, випив, побажавши родині Юрковичів щастя, здоров'я. І від другої чарки не відмовився, цокнувшись з Галиною, якій завжди симпатизував за її веселу вдачу, побажав молодиці ніколи не втрачати ні гожого личка, ні артистичного голосу,— Орест-бо знов про її мрію потрапити колись хоч на самодіяльну сцену.

Улещена Галина перехилила чарку до дна і за те, що Орест так файно сказав про неї при всій родині, затягнула пісню, яку вона на своєму весіллі співала разом з Орестом:

Бивай мі здоровава
Ти, дівчино моя,
Не забивай о мі,
Коли ласка твоя.

Орест любив цю пісню, йому подобалося виконувати її в студентському гурті краків'ян, та він не міг припустити раніше, що настане час, коли події пісні так зворушать його, що горе зрадженого ліричного героя стане його власним горем. Тепер він приєднався до Галини, наступні куплети співали вже уздвох.

Веду коня хутко
До нового двора,
Вийди ти, дівчино,
Та й ще поговорим.

Співаків шумно хвалили, Галина роззвіла усмішкою, розпащілась, готова була хоч до самого обіду, а від обіду до вечора співати, лем бії слухали та хвалили, зате Орест похилив на груди голову і думав про Анниччині слова: «Прошу тебе, Оресте, забуди мене». Як так забути? Отямся, Анничко. Таж ми присягалися одне одному у вічній любові. Чим я тобі немилим став? Ти так чекала того дня, коли я закінчу університет і ми зможемо побратися. Укладали плани

на майбутнє, служити народові збиралися. На кого ж, Анничко, ти мене поміняла? А я пам'ятаю твої слова, що ліпшого, мужнішого за мене немає на цілому світі. Я сміявся з твого перебільшення, кохана, казав-єм, що то за тебе, Анничко, то за тебе, моя зіронько, немає вродливішої на цілому світі.

Орест тягнеться до чарки, але Йосип притримує його руку, просить:

— Не треба, Орестоньку. Ти, я виджу, легко п'янієш. Горя палено не пригасиш.

— Горя? — повторив Орест. — Ви знаєте про мое горе? Догадуєтесь, правда? — Намагаючись заглянути Йосипові в очі, спітав, що так чувати за Сяном, у пані Ольги.

Йосип знітися, стенув плечима, відповів, що не знає, бо давно на тому боці не був, нібито там все гаразд, лем батько все у ліжку, слабує...

Тоді Орест глянув на Галину, що сиділа за столом проти нього, попросив її щось про Горощуків повісті. Галина майже повторила Йосипові слова, лише додала, що якби там щось трапилося, то пані Ольга у той же день повідомила б Юрковичів.

Та Орест не був таким п'яним, щоб не помітити хитрих бісиків у її очах, щоб не зрозуміти, що і вона, і всі інші присутні змовилися проти нього.

— Та не мучте, не мучте чоловіка! — озвалася раптом Катерина. — Най знає, неборака.

Галина скинула головою, відповіла різко:

— А що ж тут, мамо, знати? Подумаєш, ну підвіз її Новаків панич...

— Так от чому вона зреяла мене! — Орест дістав з кишені листа і подав його молодиці. — Прочитайте ось.

У хаті всі стихли, навіть діти, що товклися на руках старих батьків, змовкли, відчувши особливість цієї хвилини.

— «Цей лист буде останнім,— прочитала вголос Галина,— тож прошу тебе, Оресте, забути мене». Що ж тут, Орестоньку, подіш, — сказала без смутку молодиця. — Туди її і дорога. Най собі іздить хоч із самим люцифером.

— Е ні! Пустіть мене,— рвонувся з-за столу Орест. — Я вб'ю її!

Йосип стримав хлопця:

— Заспокойся, Оресте. Вб'еш її — вб'ють і тебе. Чи варто гинути через якусь... — Йосип не доказав, не хотів при матері вимовляти бридке слово. — Ти закінчив університет, то мусиш стати на місце батька. Ти бідним лемкам потрібний.

Орестові нічого було відказати. Той мудрий газдуньо має рацію, для чогось же він, син відомого революціонера, та кінчав університет. А ту дівку, що так скідається на героянню пісні-балади, йому таки справді слід забути. Назавжди, навіки!

— Ходімо на свіже сіно, — мовив йому тихцем Йосип. — Поспиши з дороги — іншими очима глянеш на світ.

Вони підвелися. Орест подякував за гостину і пішов з хати за молодим господарем.

Ох, той панський, блискучий, на м'яких ресорах фаетон, з поважним, у чорному циліндрі кучером, під натягнутими віжками якого навіть коні спогорда дивилися на простих людей та на їхніх ребристих шкап. Кучерової спини ледь торкнулися пучки панича саме тоді, коли фаетон порівнявся з панночкою, яка вже не раз зустрічалася їм на шляху з Вільхівців.

Коні спинилися, приступець фаетона опинився коло самої дівчини, вона не встигла навіть відскочити вбік. Анничка повернула голову, стрілася з поглядом привітних очей молодої людини, почула ласкаве запрошення сідати. Іншим разом вона не звернула б уваги на залияння багатого панича. Анничка розумілася на соціальних законах буржуазного суспільства і знала ціну такому залиянню, але голос молодої людини здався їй щирим, у ньому забриніли такі людяні, співчутливі до її стомлених ніг іntonacії, що вона без вагання і навіть із вдячністю прийняла запрошення. Панич подав їй руку, допоміг сісти обіч себе, звелів кучерові не дуже гнати коней.

Фаетон злегка хитало. Анничка торкалася оголеним лікtem паничевого тіла, і в ній швидше, аніж завжди, билося серце. Ніколи досі не сиділа так близько з чужим мужчиною. Той чемний вродливий мужчина був її класовим ворогом, саме проти таких гультяїв та нероб, що нещадно визискували народ, боровся її батько. Слід було ненавидіти панича, а не відчувати приемне тепло, що з'явiloся в її душі від його добрих слів. Мимоволі оглянулася на своє, сповнене безнастанними турботами про хліб насуцьний, важке життя.

«Порозкошуй хоч трохи, Анничко,— сказала вона собі,— нікому від цього гріха не буде».

Він і далі поводився з нею як з інтелігентною особою. Спершу відрекомендувався: Антоні Новак, торік закінчив Паризький університет, тепер перебуває на відпочинку, а заразом заступає в маєтку батька, який подорожує навколо світу. Потім зацікавився її життям. Та вона не сказала йому ні про хворого батька, ні про матір, у якої після виснажливої праці нібито знайшли у легенях паличку Коха, посorомилася призватися, що на її плечах лежать усі турботи по домашньому господарству, зате він довідався, де вона мешкає, і велими зрадів, що те помешкання зовсім близько від спортивного клубу «Сокіл».

Анничка чула про дідича Новака, батько не раз згадував цього пухкого шляхтича, який володів довколишніми лісами та країнами вільховецькими грунтами, але, на думку Аннички, син не скидався на свого захерливого батька — Паризький університет, очевидно, облагородив його.

Фаетон спинився біля триповерхового будинку, де наймали невелику квартиру колишні вчителі Горошку.

Антоні елегантно поцілував Анничці руку і, допомагаючи зійти на тротуар, признався:

— Я сам собі дивуюсь: півсвіту об'їздив, а такої вродливої паненки не зустрічав.

Вона не повірила, але їй втішно було чути це з уст молодого, добре вихованого чоловіка. Тому-то, ніякovo посміхаючись, не осмілилася відмовити йому в проханні ще раз проїхатися з ним у його розкішному фаетоні.

Заходила в будинок якась збентежена, ніби аж сп'яніла від незвичайного знайомства. І треба ж було, як уже взялася за дверну ручку, згадати про Ореста. У пам'яті спливли прощальні слова на краківськім вокзалі. Він клявся їй у вірності, вона, соромлячись і опустивши очі, відповідала йому тим самим.

Як же тепер бути? Це ж, Анничко, перший крок до зради...

«Hi,— сказала собі рішуче,— жодних фаетонів, ходитиму пішки, як досі ходила, коли доводилося відносити у Вільхівці замовлене мамі шитво. Панич хоче бідну доньку кравчих звабити своїм багатством. Все у нього є — і ліси, і дичина в тих лісах, і землі, і слуги, а от вродливої, як він каже, Аннички в нього нема і не буде!...»

А проте вона з приємністю згадувала його слова про її вроду. Може, ѿправді він не видів таких вродливих, як вона? Також говорив широ, без іронії, як з рівною собі.

Солодкі думки про ніжну прихильність Антоні снувались у її голові, коли зайшла до хати,— і перед великим дзеркалом у коридорі, де затрималася, щоб зняти з голови білий капелюшок, і тоді, як подавала батькові ліки. Пізно ввечері, після того, як помила посуд і допомогла мамі кінчити сукню (завтра її треба було здати замовниці), вона, готуючись до сну у своїй невеличкій кімнатці, знову згадала паничів комплімент. Скинувши з себе сукню, панчохи, потім спідню сорочку, стала перед трельяжем. Розплітаючи пінистий шовк білявих кіс, приглядалася до себе так, як цього досі ніколи не робила. Так-так, ніби непогана собою. Провела долонями по округлих незайманих персах, по тонкій талії. А що б він сказав, якби увидів її таку, оголену і звабливу? Чи не впав би він, дарма що об'їздив півсвіту, до її ніг?

Застидалася цього милування собою і, ніби Антоні тихенько відхилив двері до її кімнатки, пурхнула під ковдру, накрилася з головою.

І знову з'явився перед очі Орест. Настирлива думка про зраду не давала їй заснути. Він дорікав їй її ж вигаданими прикрами словами, а вона доводила своє, що то лише дорожня пригода і що вона ненавидить не лише панів-латифундистів, але й іхнє поріддя. Потім, як уже важко було вигадувати щось нове в свою оборону, вона поклялася Орестові, що й надалі залишиться йому вірною і що ніколи не повторить такої безглаздої дорожньої прогоди.

Та пригода, на жаль, повторилася. І не її волею. Антоні з першого погляду закохався в дівчину. Він знає їх чимало. І в Парижі, і у Варшаві. І француженок, і польок. Мріяв скушувати любові ще й з брунатною метискою, вони нібито гарячі, як і їхній задушливий клімат. Але то буде колись, як повернеться батько, а зараз можна спробувати щастя з українкою. Вродлива з лиця, очі як світанкові зорі, цілком інтелігентна, хоч і не кінчала університетів, і те добре, що аж надто

цнотлива, доведеться цю твердиню брати приступом. Зрештою, він уже розпочав атаку. Гроши — перші помічники. Підісланий слідопит довідався про все: випущений з Бригідок батько, колишній учитель і активний революціонер, безнадійно хворий, мати, колишня вчителька вільховецької школи, а тепер швачка, слабує на легені. Її заробітків ледве вистачає на дуже скромне харчування. Дочка по закінченні гімназії не може знайти собі роботу...

Антоні порадився з батьковим адвокатом, як повести йому справу, щоб домогтися дівчини. Грошей він має досить, ліси, хвала богові, ростуть, пнуться вгору, і собою він непоганий, в Парижі принаймні, та її у Варшаві, він зажив собі слави сучасного донжуана, але в тих столичних амazonок замало жіночих чеснот і зовсім відсутня дівоча цнотливість. А це, пане адвокат, найпікантніше в наш банальний вік...

Адвокат узявся допомагати молодому господарю. В світі, мовляв, є стільки ходів та переходів, стільки прихованого поважними юристами дурисвіства, що, користуючись із них, можна з чорного зробити біле і навпаки.

Так воно незабаром і сталося. Одного літнього дня добре оплачений адвокатом листоноша приніс у дім Ярослава Горощук, на ім'я Аннички, грошовий переказ на суму три тисячі злотих. У супровідному листі англійською мовою говорилося, що ця сума є лише невеликою часткою тої значної суми, которую Анна Горощук одержить трохи згодом, після того, як буде остаточно з'ясовано, скільки вуйко Антін Горощук в Нью-Йорку заповів їй, переселяючись у країній світ.

У Горощуків справді був в Америці родич, колись безземельний, котрий ще при Австрії подався за океан шукати країці долі. Але Америка є Америка — там і жебрак може розбагатіти, коли йому допоможе пан біг і свята діва Марія. А позаяк у вуйка Антона не було дітей, то не дивно, що він, умираючи, заповів свої долари небозі з міста Сянока.

Після безнадійних злиднів у родині Горощуків настала нова, щаслива ера. Три тисячі злотих тепер, а там, дастъ бог, ще десять, а може, й мільйон... Було за що купувати ліки, можна було пані Ользі хоч на якийсь час облишити швацьку машину, вже на другий день після приходу листоноші з'явилися на столі продукти, які тут бачили лише великими святами — масло, повний дзбан молока і навіть шинка. Сама ж власниця поштового переказу нишком від матері, щоб потім здивувати її незвичайним сюрпризом, прихопивши з собою деяку суму, метнулася у салон модних жіночих уборів, що містився біля пам'ятника Костюшкові.

Далі все пішло як у казці. Анничка вибрала чудову, глибоко декольтовану сукню з легкого світло-голубого натурального шовку. Одягла її, підійшла до дзеркала і ахнула, побачивши в ньому не себе, а чаювну принцесу, певно, ту саму, про которую її ще в дитинстві розповідала мама. Подумала потай від самої себе: в такій сукні лише у фаетоні їздити... Подумала і аж здригнулася лякливо, оглянулась, чи не підслухував хтось її шаленої думки.

Та для такої сукні слід підібрати щось і на голову. Підійшла до виставлених головних уборів. На одному капелюшку спинила увагу. Тільки чи пристане він їй до лиця? Чи, може, взяти іншого кольбура?..

Дівчині допоміг сам власник крамниці — поважний, з колючими хитрими очима товстун,— він непомітно пильно стежив за нею, спершись лікtem на конторське бюрко. Поволі підійшов до вітрини, зняв з неї інший, близький, з широкими крисами і червоно-білою стьожкою, капелюшок і так же без поспіху, по-діловому надів дівчині на голову. Відступивши два кроки назад, замилувався її вродою, аж прицмокнув, крутивши головою.

— Божественно! — видихнув захоплено, підвівши до трюмо.

Анничі аж не вірилося, що це вона. Мимоволі спало на думку, що саме в таких дорогих сукнях виходять вечорами доньки багатів у варшавських чи краківських палацах.

«Дорогих сукнях...» — повторила подумки.

Світло радості і щастя раптом згасло на її обличчі. Аж зіщулилася злякано, згадавши, що в сумочці мало грошей. Не могла ж вона взяти з домашньої каси більше, аніж узяла. Для сімейного добра треба одягатися скромніше...

Її похмуру розгубленість крамар зрозумів по-іншому.

— Як, паненці не подобається? Але ж у Сяноці ні в кого немає і не буде такого вишуканого убору. Слово гонору, паннусю, це вбрання зроблено у Варшаві. А Варшава не так уже й далеко від Парижа...

Кров гарячою хвилює залила дівоче обличчя. Анничка зняла з голови капелюшок, простягла господарю:

— В мене замало грошей, прошу пана...

Власник крамниці розумів душевний стан бідої дівчини, яка осмілилася приміряти найдорожче вбрання. Але він, справжній комерсант, певен був, що візьме за нього значно більше, аніж воно варте. Панич Новак щедрий зі своїми коханками. Усе робиться так, як він загадав.

Назвавши дуже скромну суму, крамар повернув Анничі капелюшок, а на додаток виклав ще й крокодилячої шкіри сумочку, вартість якої нібито входила до вартості вбрання.

— Крик паризької моди,— сказав, задоволений собою, бо таки суміліно виконав бажання молодого Новака.

Коли Анничка, тримаючи у руках великий пакунок, вийшла надвір, біля входу в салон вона побачила знайомий фаетон і стрілася з гарячим поглядом Антоні. Вона навіть не здивувалася з цієї несподіваної зустрічі. Так, очевидно, й мало бути.

В її пригаслій свідомості все це — і сукня, і блискучий від сонця фаетон, і сам Антоні в літнім білім костюмі — було єдиним, цілим та неподільним, якого не можна було обминути і до якого, зрештою, належала їй вона, досі нещаслива Анничка Горощук. Наближалася до фаетона у якомусь чарівному, незнаному досі густому тумані, і цей туман ще погустішав, як тільки взялася за простягнену їй пещену паничеву руку, як сіла обіч нього. «Боже, що зі мною діється? — пробилася крізь туман млява думка.— Я ж поклялася Орестові у вічній любові!»

Невідомо, чим він підняв людей і повів за собою — чи схвильованим, виголошеним на громадському вічі, патріотичним словом, чи, може, власним прикладом... та найпевніше тим, що вони, богом забуті, знедолені лемки, яких шляхта мала за нижчу расу, відчули себе учасниками творення першої хлопської республіки, котру в особі вчителя Горощука треба було підтримати на перших же кроках її існування.

Усе велике село піднялося відбудовувати стару, давно не ремонтувану школу, з якої ще при Австро-Угорщині жандарми забрали і погнали у далекий Талергоф останнього вчителя. Чоловіки взялися за сокири, за столярські інструменти, клали нові підвалини, стелили підлоги, стругали рами, інші крили дах свіжим гонтом, мурували печі, жінки ж тинкували стіни, шпарували, білили... І до живів школа була готова і навіть посвячена, як цього вимагали старі люди, а насамперед місцевий священик. Закінчилася відбудова школи святковим вічем, на якому з трибуни виступив сам міністр освіти, а за ним колишній австрійський жовнір, що повернувся з російського полону і міг дещо цікаве розповісти людям про тамтешню революцію. З ініціативи того жовніра було створено земельну комісію, яка мала відібрати в пана поміщика землю, щоб потім роздати її людям, як про це мовилось у декреті лемківського уряду про землю.

На завершення всього об'явили по селу, щоб ті, хто має бажання вчитися, зголосувалися до сільської управи. Таких набралося втрічі більше, ніж могли вмістити два великі класи. Це була нелегка річ — із двохсот очох відібрали сімдесят. Люди хотіли вчитися, того вимагав горор простого лемка, котрий здобув свою республіку, а в кожній порядній республіці не повинно бути жодного неписьменного. Вищезгаданий жовнір почав підмовляти людей побудувати в селі нову двоповерхову школу і назвати її народним університетом.

Але то мало статися у майбутньому, коли Лемківська республіка порівняється з іншими республіками, хоч би з такими, як та, що за Збручем, а поки що розпочали навчання у відбудованій школі. Зі столицею Лемківської республіки — села Фльоринки — прислали ще одного вчителя, він дістав перші два класи, Горощук же взяв під свою опіку старших за віком дітей, хоч і з ними він мусив починати з букваря. В такій атмосфері прихильності до книжки вчителям працювалося легко, і незабаром від букваря Горощук зміг перейти до Шевченкового «Кобзаря» — книжки, що її той жовнір приніс у торбині з самого Києва.

Горощук хотів прищепити своїм переросткам любов до рідного слова, а заодно ввести учнів у той грандіозний світ боротьби, що велася тоді за Збручем, на безмежних просторах України та Росії.

І раптом сталося неймовірне: за кілька місяців Лемківську республіку було ліквідовано, членів її уряду арештовано і віддано до суду як зрадників Польщі.

Село принишкло, люди заговорили про те, що чорна несправедливість знову взяла гору і що тепер можна чекати таких самих екзекуцій, які лемкам чинили при Габсбургах.

Дорікали керівникам уряду, що не брали прикладу з радянських республік, адже ж залога з десяти поліцай не могла оборонити уряд та його перші мирні закони від войовничих сусідів.

Школа тим часом не припиняла навчання. Вчителі намагалися бути спокійними, бо те, що вони робили, не шкодило нікому.

За одного осіннього ранку до Горощукового класу без дозволу увірвалося кілька поліцай. Старший з них, офіцер, не промовивши ні слова, з цікавістю, як первісну, допотопну людину, оглянув учителя з ніг до голови, потім перевів погляд на учнів, ковзнув очима по чисто вибілених стінах і раптом наткнувся на портрет Тараса Шевченка у дубовій рамі.

— До дзябла! — крикнув він гнівно.

За хвилину з портретом розправилися. Один з наймоторніших поліцай зірвав його зі стіни, викинув з рами і, порвавши на шматки, жбурнув під ноги. Обох педагогів звільнили, натомість поставили нових учителів — членів спортивного товариства «Сокіл». Замість Шевченка в ту саму раму вставили портрет маршалка Пілсудського, вождя польської нації.

Тепер можна було наочно побачити, що безправ'я та груба сила беруть за горло людську честь і святу правду. Учні помстилися і за вчителя, і за Шевченка тим, що котрийсь із них пробрався вночі до класу і виколов маршалкові очі.

На другий день Горощука арештували, наділи наручники і відправили спершу до сяноцької в'язниці, а згодом до львівських Бригідок. При кожному допиті його били, вимагали зізнання в тому, до чого він не був причетним, — в організації антидержавної акції, а також учнівського бунту, бо з того дня, як учителя не стало, учні відмовилися ходити до школи.

Орест прибув до родини Горощуків сьогодні, на другий день після гостини у Юрковичів, прибув для того, щоб самому пересвідчитися, чи справді Анничка перекинулася до панича Новака, чи не наклеп це на невинну дівчину.

Повернувшись рік тому з Бригідок, Ярослав Горошук майже не підивився з ліжка, та, побачивши перед собою Михайлова сина, рвонувся до нього, простяг руки і впав знесилений назад на подушку. Віддихавшись, підвівся на лікоть, привітав із закінченням університету, почав розпитувати про батька-матір, а згодом, як майбутньому літераторові, розповів про свої лихі пригоди.

— Все це дуже страшно, — сказав, зітхнувши, Орест. — Але я, добродію Ярославе, не з лякливих і не відступлюся від татових ідей.

— Я радий за тебе, хлопче, — мовив на це Горошук. — Мене тішить і те, що ви з Анничкою ніби підібралися до пари. Вона також не з лякливих. Виховували чесною і мужньою. — Потім, помовчавши трохи, насмілився спитати: — Мені здається, ви симпатизуєте одне одному, чи не так?

В Ореста зацвіли щоки. Хоч і соромно було, а проте признався

майбутньому тестеві, що любить Анничку і що вони поклялися у взаємній вірності.

— Дожити б мені до вашого весілля,— сказав розчулений батько.

— Доживете! — запевнив Орест. Він поцілавав руку добродію Ярославові і поспішив за господинею, яка вже чекала на нього в їdalnі.

Орест не засидівся за столом. Йому треба було ще зайхати до Криниці, до татових знайомих, може, вони допоможуть знайти роботу в якісь із шкіл. А по дорозі до залізничної станції мав заглянути до міської бібліотеки, де працювала Анничка. Виходить, те, що він чув у Юрковичів про Анничку, — звичайні міщанські плітки. Орест навіть не сказав про них пані Ользі: не хотів псувати її настрій.

— Анничці просто пощастило,— сказала йому пані Ольга, будучи певною, що так воно само собою, без протекції, й сталося.— Вона влаштувалася на роботу, як і мріяла собі, у міську бібліотеку.

Дорога до бібліотеки не забрала багато часу, за четверть години він уже був неподалік від неї. Ще один квартал, ще якихось триста кроків — і він буде там, попросити викликати панну Горошук. Цікаво, як вона його зустріне, яке перше слово вилетить з її уст. А він признається їй, що банує за нею і що не вірить в оті плітки. А втім, як розуміти її останній лист? Невже щось прикро сталося в їхніх стосунках? Розлюбила, знайшла собі іншого? Після бесіди з її батьком цього не скажеш. «Дожити б мені до вашого весілля...» Ale спершу, Анничко, мені треба знайти роботу за фахом. В одному її не признається — в перших невдачах на літературній ниві. У «Вікнах» цензура переполовинила його есе про Григорія Водзика, там більше більх плям, аніж тексту; неспроможним він виявився піднімати тему про великого різьбяра Ствоша — дванадцять років впертої праці віддав той Маріацькому віттарю, а він, недолугий літературний початківець, хотів за одну університетську зиму дослідити це геніальне творіння. А проте не зрікся свого задуму, так і скаже Анничці...

Те, що впало йому в очі, обірвало повільний плин його думок. Перед входом до бібліотеки стояв, вилискуючи під гарячим сонцем, чорний фаeton, запряжений парою вороних. Не встиг Орест усвідомити ту ситуацію, в якій він міг опинитися, як з дверей бібліотеки випурхнула Анничка під руку з паничем.

Орест став, наче приголомшений. Йому слід би кинутися до них і перше, аніж вони сядуть у фаeton, штурнути їм в обличчя якесь найогидніше слово, та замість того він стояв і мовчки спостерігав, як вона при підтримці панича спокійно або навіть з кокетством сіла у фаeton, опустила на лиці чорну вуаль і, як здалося Орестові, прихилилася до Новака, коли він, такий самовпевнений та елегантний, сів обіч неї.

Боже, як Орест ненавидів зараз цього зарозумілого молодика! Звабив її, негідник, багатством, купив за гроші та дорогі убори. Бо й справді, нащо її якийсь там бідний, ще й безробітний син політичного в'язня, коли під боком є син заможного шляхтича? В таких випадках зраджені скаженіють, хапаються за зброю, а нема

зброї — беруть у руки щось важке і провалюють голову спершу йому, а потім і їй...

Та Орест цього не зробив. Він лишився стояти на місці, розгублений, тяжко ображений дівчиною, яку так щиро любив. Фаeton рушив уперед і, м'яко похитуючись, щез за рогом вулиці, а він усе ще стояв і тихо, без сліз оплакував свою долю.

* * *

Під цокіт копит, під розмірений стукіт коліс старовинного фаетона вони проїджали тихими сяноцькими вулицями і мовчали. Ім не було про що говорити, все було ясно. Вже два місяці тягнеться ця романтична гра в любов між ними. Але сьогодні вона повинна дійти до свого завершення. Так принаймні Антоні загадав собі, так Анничка обіцяла йому вчора, коли він здушив її в своїх обіймах: «Завтра, милий, завтра».

І от це «завтра» нарешті мало настати. Вона вже готова до того, щоб в ім'я великої любові назавжди розпрощатися з своєю дівочою чистотливістю. Та її як зберегти її, коли з першого дня їхнього знайомства ця спокуса невідступно переслідувала її. Обцілovanа з голови до ніг, Анничка вже давно піддалася б Антоні (вона ж бо не з каменю витесана!), якби не рідна мати. Матері забивають про свої дівоцькі гріхи, вони обернулися в живих сухарів, і почуття зачарованого серця для них чужі чи навіть відворотні, а проте, Анничко, пані Ольга — твоя мама, вона твій справжній найближчий друг, то як ти можеш приховати від неї свою сердечну таємницю? Анничка згадала діалог з матір'ю, що відбувся напередодні.

— Знала б ти, матусю, як мені гарно з ним, який він добрий і ніжний. Перед усім містом пишається мною, коли проїжджаємо вулицями. Я інколи думаю, що, якби дуже попросила його, він усі гори з лісами віддав би людям за мою любов, аби тільки догодити мені.

— Та що ти мовиш, Анничко! Ти вже, я виджу, втратила розум через нього. Хто ж з них, подумай, поміркуй, доню, віддасть людям гори з лісами? Та дідич Новак готовий шкіру зідрати з пастуха, чия корова переступить межу його лісу. За жменьку трави, Анничко...

— Так то ж батько, мамо.

— А син, гадаєш, ліпший?

— Ой мамо, яка ти. Антоні справедливий. Отець, я чула, перестрівши когось із в'язкою хмизу, спиниться і шмагоне палицею, а син... а мій Антоні, якщо, бувало, здібає такого чоловіка, лише зітхне з жалю... або відвернеться.

Пані Ольга відмахнулася, хотіла заперечити, що про добрих панів, мовляв, лише в книжечках для дітей пишуть, та Анничка поспішила втішити матір тим, у чому її запевнив сам Антоні:

— Повернеться з подорожі його отець — беремо шлюб.

— Смішна ти, дитино,— мовила на це мати,— смішна та наївна.

Хизуючись перед великим дзеркалом новим вбранням і елегантними білими туфельками, Анничка спокійно відповіла:

— Не благословить старий — подамось до Парижа. Або до Італії.—
Засміялася, притупнувши каблучком.— А там коло самого папи
римського обвінчаемось. Ясно, мамо?

Зі слезами на очах мати могла тільки безпорадно сказати:

— Не пізнаю тебе, дитино, от не пізнаю.

Анничка посмутніла від цих слів, притулилася щокою до маминої
щоки.

— І я себе, мамо, не пізнаю,— сказала зітхнувши.— Сама не знаю,
що зі мною діється. Готова йти за ним на край світу.

А мати їй на це скорботно:

— Добре, що татове вікно у двір виходить. А довідається він
про твої фаетони — не витримає його змушене серце сеї ганьби.

За думками не помітила Анничка, як фаетон виїхав на правий берег
Сяну, проминув товсті мури казарми і геть під лісом, на узгір'ї,
вкотився у просторий двір дідича Новака. Загавкали собаки, з двір-
ських будівель вискочили слуги — все прийшло в рух при появлі
фаетона. Панича Антоні та його паненку вітали, допомагали зійти
на землю, ловили кожне слово чи жест молодого господаря.

Стіл до вечері був уже накритий у парадній ідалльні палацу, та панич
Антоні звелів перенести начиння в японську кімнату, спеціально
обладнану для інтимних зустрічей.

— От ми й дома,— сказав Антоні, коли вони вдвох зайдли туди.—
Зараз нам принесуть вечерю, потім трохи спочинемо, а пізніше по-
слухаємо циган-скрипалів. Батько частенько розважає ними своїх
гостей.— Антоні поклав їй на плечі руку, злегка притис до себе.—
Згодна?

— Твого концерту я, напевно, не діждуся,— відповіла вона, горну-
вшись до нього.— Дома переполошиться, якщо я пізно повернуся.

— Шкода. Таких скрипалів ти не чула. Віртуози. Батько виписав
їх десь аж з-під Krakova.

Принесли вечерю. Антоні поставив пляшку бургундського. Іlli
з апетитом, говорили небагато, бо те, що мало тут відбутися згодом,
сковувало їхні язики. Анничка після другого келишка захмеліла
і категорично відмовилася від третього. Йі і так вважалося, що в кім-
наті, крім них двох, присутній той третій, котрий заховався десь
у кутику її душі і веде з нею химерний діалог:

«Отаке тобі подобається життя, Анничко, еге ж? Легке, безтурботне.
Забула татовоу науку...»

«А ти не підглядай, Оресте. Я тепер іншому належу. Він ліпший,
вродливіший за тебе. Ти пішки ходиш, а я на фаетоні дивую сяноцьке
панство. Думаєш, не заздрять? Ого! Ще й Париж увиджу, і папу
римського».

По вечері, коли з кімнати винесли начиння, Антоні двічі повернув
у дверях ключ і, приступивши до дівчини, спокійно, по-діловому
став розстібати на ній блузку. Вона не оборонялася, пам'ятала
вчорашню обіцянку, дала з себе скинути і блузку, і спідничку.
Коли ж він узявся за спідню сорочку, несподівано здригнулася від
дотику його пальців, твердо сказала:

— Hi!

- Як це розуміти? — здивувався він.
- Мені соромно,— прошепотіла вона, затуливши долонями лиць.
- Пусте. Я хочу бачити тебе всю.
- Ні,— вперто повторила вона.

Його пещені щоки почали втрачати природний колір, очі потемніли.

- Ale ж ти моя... наречена. Ти що, не любиш мене?
- Вона все ще не відкривала лиця, руки її дрібно-дрібно тремтіли.
- Ледь чутно відповіла:
- Люблю, але...
- Ale що?

Вона згадала останню розмову з матір'ю, її страшні слова про батька: «Добре, що татове вікно у двір виходить...» Її добрий та-тусь, що все життя боровся з лиходіями, міг би через неї вмерти від ганьби.

I ще згадалися її власні слова: «Я інколи думаю, що, якби дуже попросити його, він усі гори з лісами віддав би людям за мою любов, аби тільки додогодити мені».

- Ale що, питай? — нетерпляче нагадав Антоні про своє.

Анничка відкрила лицє і, дивлячись йому просто в очі, спітала лагідно, з благанням у голосі:

- Антоні, ти справді любиш мене так, як учора присягався?
- Я шляхтич і слів на вітер не кидаю.
- Так от, Антоні... Пригадуеш? Ти все мені обіцяв за мою любов.
- Так, вшистко!
- Я не для себе прошу, а для людей...
- Ну-ну. Я слухаю.
- Віддай їм, Антоні, хоч одну гору з лісом... Чого так дивишся на мене? Хіба мое кохання не варте того?

Він раптом розрекотався — дико, несамовито, аж розчервонівся від сміху.

— Ти збожеволіла, дівчино! А де б я набрався тих гір і того лісу, коли б мені довелось за кожну любов розплачуватись і горами, і лісом?

— Як неприємно, Антоні, чути з твоїх уст вульгарні слова,— присоромила вона його.

— Вульгарні? Ale ж це правда! В такі хвилини, як зараз, не до торгу. Крім усього іншого, ні гори, ні ліс не належать мені. Вони батькові.

— Виходить, твоя присяга в коханні — лише пусті фрази? Банальні, нічого не варті фрази?

- Я не пізнаю тебе, Анничко. Ти ж учора обіцяла бути моєю.
- То було вчора, коли я тобі вірила. А нині...

— Анничко, люба, кохана! Ми на порозі до щастя. До повного щастя! Ти навіть не уявляєш, як нам буде гарно...

- Не підходи Я ненавиджу тебе такого.
- Якого, Анничко? Що лихого я заподіяв тобі? Таким самим я був і вчора, і позавчора — з першого дня нашого знайомства.

Ми ж кохаемо одне одного.

Вона по-дорослому, із жалем зітхнула.

- Я справді любила тебе. А тепер виджу, як гірко помилилася.

Так-так, Антоні, я готова зненавидіти тебе, коли згадаю татові слова про ваш рід...

Він нахмурився, спитав, склавши руки на грудях:

— Наш рід? А що тобі особисто зробив лихого наш рід? За те, може, хочеш зненавидіти мене, що вдяг тебе в найдорожчі убори?..

Вона не повірила своїм вухам, дивилася на нього розширеними очима, спитала спроквола:

— Ти вдяг мене?

— А ти, може, гадаєш що це твій міфічний вуйко з Америки заповів тобі три тисячі доларів?

— А то хто?

— Я, я! — крикнув він, втрачаючи самовладання.— З своєї власної кишени сипнув я щедрими пригорщами і на твої убори, і на хатні достатки твоїх батьків. Я все робив для того, щоб тобі додогодити.

Перед її очима потъмарився світ: виходить, вона стала лялькою в паничевих руках. Дорого купленою, а проте лялькою...

Коли вона взялася одягатись, він не став затримувати її.

— Не любив би я тебе — силою взяв би. Ти можеш це забгнути? Силою! — Він пройшовся по кімнаті, ледве стримуючи роздратування.— А тепер можеш забиратися. Гадаю, ти ще оціниш мою добродійність...— Останньою фрази він сам перелякався і тут же поспішив поправитися: — Мої благородні почуття і... повернешся до мене.

Потім, коли вона готова була виходити, він відімкнув двері і гукнув комусь із слуг:

— Подати паненці фаетон! Негайно!

III

Перед світанком 1 вересня 1939 року почалася війна. Нишком, по-злочинницькому таємно гітлерівці підняли в небо авіацію, закидали бомбами польські міста, військові і невійськові об'єкти, а зі сходом сонця перейшли державний кордон з Польщею. Не підготовлена до війни польська армія вступила в бій зі стократно сильнішим ворогом, та не мала сил спинити броньовані танкові колони, що рвалися на схід, захоплюючи з ходу міста і села.

Пізніше, у тому ж 1939 році, старший син Броніслава Озімека капрал Янек писав з карпатських лісів про той трагічний вересневий ранок:

«...Містечко, де стояв наш уланський полк, лежало за 56 кілометрів од кордону. Ми дістали команду сідлати коні вже тоді, коли німці були на нашій території. За чверть години ми виїжджали з двору касарні, а ще за десять хвилин мчали галопом на захід, назустріч ворогові. Настрій у наших жовнірів був високопатріотичний, ми готові були вступити у бій і вирубати впень знахабніх швабів, та, на жаль, наші хвалені шабельки не згодилися. З ними файно було дефілювати на парадах, під оплески шляхетної публіки з трибун мчати верхи з лицарським гонором, як це описано в «історичних» романах Сенкевича, та інша справа, коли ми в полі почули

наростаючий гул моторів, а за кілька хвилин по тому увиділі білохресні сталеві чудовиська. Тепер, після того, як я втік з полону і опинився в партизанському загоні Григорія Водзика, мені, тату, соромно про це згадувати. Ми навіть не встигли скинути з плечей карабіни, як перший чолг засипав нас осколками снарядів, а його кулемет скосив кількох бійців з першого ряду нашої колони. Рятуючись, ми повернули коней в жита, вбік від дороги, всім-бо спало на думку якось добрatisя до найближчого лісу, але туди мало хто з нас доскочив. Піді мною впав кінь, своїм тілом, сердега, він придавив мені ногу і тим самим врятував життя: умираючи, вороний заслонив мене від кулемета. Розсіявши нас по житньому полю, колона чолгів ані на хвилину не затрималась,— вона поспішала далі, на схід, у напрямку до Варшави».

* * *

Скинуті з літака бомби, на щастя, не потрапили ні в колію, ні в сам поїзд: польські зенітники тримали ворожі літаки на такій височині, з якої годі було сподіватися на влучний удар по визначеній цілі. Пасажири, яких початок війни застав у поїзді Львів — Краків, відбулися переляком.

Серед них була і Анничка Горощук, мабуть, єдина з усього поїзда, хто байдужими очима дивився на світ божий, а значить, і на вороже бомбардування. Смертельна небезпека не лякала її. Раптово щезнути під бомбою — це був би чи не найлегший спосіб розпрощатися з життям. Бо на що справді вона може сподіватися після того, як батько вигнав її з дому? Треба ж було їйому, важкохворому, підвєстися з постелі і прочовгати в капцях на кухню, вікна якої виходили на вулицю! Певне, почув цокіт копит об бруківку, кучерове «тпру-у-у» і мимохіт повернув до вікна голову, а побачивши вороних рисаків у нарядній збрії, запряжених у блискучий фаетон, поцікавився, хто б це міг підіхнати на такому пишному транспорті до будинку, де мешкають небагаті й, бува, зубожілі наймачі квартир. Анничка легко може уявити, як саме поводився далі батько. Він, напевно, припав лицем до шибки, коли їйому здалося, що та гарно вбрана панночка чимсь скідається на його Анничку. Та разом з тим міг завагатися, подумати, що то якась інша жінка, а не його дочка опустила на лице чорну вуаль і стала сходити на землю. Бо де б Анничка могла взяти таке дорогое вбрання і такий панський війзд?

Але дзвінок у коридорі підтверджив батькову підоозру. Так, це була вона, Анничка! Майнула, либонь, у нього і лиха думка: поки він не виходив з своєї кімнати, в домі щось трапилося. Не могла ж вона вуйкові долари спустити на дороге вбрання, на виїзд...

— Ти, Анничко? — спитав він її, коли вона опинилася у напівтемному коридорчику.

Вона змовчала. Хотіла пройти боком повз батька, але той скопив її за руку і повів за собою. В кімнаті оглянув з ніг до голови, спинив погляд на її обличчі. Воно в ній аж палахотіло від сорому.

— Що це все означає? — видавив із себе.

Вона похмуро відповіла:

— Тепер уже нічого.

Втрутилася мати. Вона звеліла йти до своєї кімнати, а сама, поклавши чоловіка в постіль, мабуть, розповіла йому про все, бо незабаром він причовгав до Аннички і, вказавши на двері, вимовив лише одне слово:

— Геть!

Вона переодяглась в буденне, дешо з білизни та інших найменобіжніших речей склала у валізу і, не попрощавшись з батьками, пішла з дому. В перші хвилини не знала, куди податися, що з собою робити, пішла навмання вулицями рідного міста,— правду кажучи, потай від самої себе сподівалася, що, вражена батьковою суворістю, заплакана, мама кинеться за нею, наздожене її та поверне назад, але цього не сталося. Опинившись на вокзалі саме перед відходом поїзда на Krakів, встигла купити квиток і сісти у вагон. Зі всіх великих міст Галичини,крім Львова, вона знала лише Krakів, де можна знайти собі якусь роботу в канцелярії чи бібліотеці. В крайньому разі, може, хтось візьме хатню робітницею або нянькою. Не мала на думці звертатися там до Щербів: вона тяжко завинила перед ними і тому всіляко обминатиме їх.

Отак роздумуючи, іхала Анничка в тому ж останньому вагоні, що й рік тому. Пригадує тепер, якою була щасливою з Орестом; узвішись, мов діти, за руки, вони обходили дивовижні, таємничі закутки Вавеля, дивувалися високому мистецтву ткачів, що створили величезні вавельські gobелени, не могли наглядітися на дванадцятьох апостолів Ствоша. Цікаво було б довідатись, чи вдалося Орестові написати есе про цього геніального різьбяра і художника. Орест був захоплений ним навіть більше, аніж нею, своєю Анничкою. Він, очевидно, був певен, що досить закоханим освідчитись і поклястися у вірності — і ніякі злі сили не спроможні будуть розлучити їх. Про Ствоша Орест міг говорити їй годинами, Ствошем були заповнені деякі його листи до неї в Сянок. В останній її приїзд до Krakова їй було занудно слухати Ореста, хотілося, щоб не про Віта Ствоша, а про неї саму, про її вроду говорив Орест, як це робив Антоні.

Мусить признатися, вона була щаслива і з Антоні. Через нього, власне, й вигнав її батько з дому. Він не міг забагнути, як може дочка борця за справедливість відповідати на залишення того, хто живиться потом і кров'ю робочого люду.

А хіба, дорогий татусю, твоя дочка винна в тому, що її серця зумів торкнутися ніжним словом дідичів син? Орест захопився геніальним скульптором, а вона закохалася в красу і блиск багатого Антоні. Але в останню хвилину перед тим, як спідня сорочка мала впасти до ніг, ти, батьку, повторив те, що сказав колись на іменинах: «Бережи свою честь, дитино! Ти ж дочка революціонера...»

Ці слова і вирішили її долю. І не могла вона не послухатися тебе, дарма що палко жадала паничевих обіймів...

Та все це відійшло в минуле. Марно шкодувати за тим, чого вже не повернеш. Мусиш, Анничко, починати наново своє життя. Наново? А як? Хто подасть їй руку? Чи не ліпше було б повернутися до

Антоні? Боже, який би він був радий! Він обціував би її з голови до ніг...

Але ні! Він не стримав слова, він реготав з її скромної вимоги — віддати людям бодай одну гору з лісом!

Гудок паровоза перед семафором обірвав тривожні дівоцькі думи. Поїзд наблизався до Krakova.

* * *

Одягнений в буденне, темно-сіре, добре поношене вбрання, Орест стояв біля двоколісного Стефанового візка і чекав на львівський поїзд, що з великим запізненням підходив до станції. Глибокі вирви обіч колії, скручені, ніби мотузза, рейки, знівеченні стрілки, що їх замінили вчора і покинули коло нових, примушували машиніста вести поїзд повільно і дуже обережно.

«Молодці залізничники,— похвалив їх подумки Орест,— за одну добу відновили рух поїздів. Скидається на те,— розмірковував він собі,— що не злякалися поляки, затялися, битися будуть, зіпивши зуби».

Орест уже не вперше виходить із цим жебрацьким візком до поїздів. З чогось же треба їм з мамою жити. Сподіався на вчительську працю; послухавши батька, об'їхав на Лемківщині кілька повітів, та роботи не знайшов. Шкільні адміністрації не цікавилися ним, дарма що він закінчив відомий університет, вони відмовляли йому в роботі не тільки тому, що багато українських шкіл було переведено на польську викладову мову, а більше тому, що Орест Щерба був сином політичного злочинця. Візок тепер не був потрібний Стефанові. Стефан, як поляк, дістав якусь роботу не за фахом, і Орест міг стати на його місце. Щоправда, з початком війни цей мізерний Орестів заробіток може припинитися. Нині ще підходить-муть пасажирські поїзди, і, може, він принесе мамі кілька злотих, а завтра, напевне, по цих коліях підуть військові ешелони, і тоді...

А що ж тоді, Оресте? Хіба тобі не слід також узятися за зброю, щоб захищати від ворога свою вітчизну? Це ж святий обов'язок кожного громадянина польської республіки. Якщо, звичайно, ця республіка є тобі матір'ю, а не мачухою. Пошуки роботи переконали Ореста, що сучасна Польща була йому злою, несправедливою мачухою. І не лише йому особисто, а й всьому лемківському народові, якого позбавили права національного розвитку.

— Ну, Оресте,— звернувся він до себе, коли поїзд підійшов до перону і, ляскнувши буферами, спинився,— чи пощастиТЬ тобі нині?

Його візок опинився проти дверей сьомого вагона, а це вже був початок успіху, бо сьоме число — то щасливе число. Підкотивши близче свій «транспорт» до поїзда, вп'явся очима у відчинені двері, в отворі яких першим з'явився поважний панісько з двома великими шкіряними саквояжами. Орест спрітно підскочив до нього і, привітавшись, запропонував свої послуги. Поважний пан мовчкі подав йому речі, пішов за ним до візка, назвав Орестові адресу і аж тепер звернув увагу на розбомблений поблизу будинок.

— Ну ѿ авіатори, шляк би їх трафив,— сказав із сарказмом, запалюючи грубу кубинську сигару.— Цілились у вокзал, а влучили у житловий будинок.— А потім, затягнувшись димом, звернувся до Ореста, який був заклопотаний укладанням речей: — Мій син Якоб, хлопаку,— також авіатор. Він покаже Гітлеру на його об'єктах, як треба цілитись. Як бога кохам, покаже! Першою ж бомбою втримому носа!

Перон, а незабаром і привокзальні майдан та вулиці всіялися пасажирами, а також тими, хто прийшов їх зустрічати. Орест із візком, пхаючи його поперед себе, опинився серед людського тлуму, серед привітальних криків, радісних вигуків,— таж поїзд бомбили і Гітлер, либонь, думає, що колію встелило трупом, а паровоз лежить боком під насипом. Орест приєднується до цієї радості, бажає успіху польським зенітникам, котрі врятували состав, сподівається, що й далі так буде, що польська армія не допустить ворога до Krakова. Орестові важко лавірувати з візком між людьми, а вони зовсім забули правила вуличного руху, йдуть, як кому заманеться, сходяться і розходяться, знову розповідають про ті страхітливі хвилини, коли здавалося, що бомба от-от має розірватися на твоїй голові...

— Ах, пшепрашам, пані! — вирвалося в Ореста, коли він ненароком зачепив колесом валізу якоїсь панночки.

У ту ж мить панночка оглянулась і стрілася очима з його поглядом.

— Орест? — В очах у ній не то подив, не то переляк.

Він не хотів, не міг повірити в те, що це вона, та сама — кохана і ненависна, котру він ніяк не може викинути з свого серця!

Спинились обос. Щось треба казати, про щось спитати, або хоч привітатися. Та слів бракувало. Анничка думала: «А про що я тепер говоритиму з ним? Про те, чого не повернеш? Не сподівалася на таку зустріч і десятою дорогою обходила б його дім...»

Він також не знаходив потрібного слова. Радість першої хвилини побачення з коханою поступилася похмуруй зненависті. З губ рвалося те слово, яке вона заслужила, і, певне, кинув би його в лиці, коли б господар саквояжів не нагадав про себе, тож мусить котити візка далі. Так само ѿ вона рушила вперед, але тепер уже поряд з ним.

— Як татове здоров'я? — озвався нарешті він, бо й справді мав на думці її батька, котрий, судячи по останній розмові з ним, не зінав нічого про доччині справи.

Вона продовжувала мовчати. Вагалася, чи розповісти Орестові про своє горе, чи, може, змовчати. Розповісти — означало б показати себе скривденою, а цього не дозволяла її жіноча гордість. Повинитися перед Орестом? Але вона не бажала калятися. Вона послухалася серця, насліп пішла за Антоні,— ну й добре, житиме й далі так, як воно забажає. В дорозі мала час подумати про свою долю.

— Здоровий батько? — не дочекавшись відповіді, спитав знову Орест.

— Яке може бути здоров'я,— відповіла вона, заглиблена у свої думки.— Принаймні живий.

Знову настала пауза. Інколи він непомітно позирав у її бік, придивлявся і не знаходив різниці між тією, якій освідчувався на берегах срібного Сяну, і теперішньою, чужою. Така ж, як і була...

— В якій справі приїхала? — неголосно, щоб не почув власник саквояжів, спитав Орест.

Відповіла насмішкувато:

— Коли скажу: тебе побачити,— не повіриш.

— А чом би я ні? Будь ласка. Мама буде рада.

— А ти?

Не приховуючи свого роздратування, відповів:

— Не грай комедії. Навіщо я тобі? Я ж тебе на фаетонах не кататиму. Видиш, які в мене фаетони?

Вона опустила голову. Не признавалася собі, що десь у глибині її душі все-таки жевріла надія, якщо не трапиться роботи, знайти тимчасовий притулок у Щербів, тепер цей варіант доведеться відкинути. Виявляється, мама правду казала: Орест був у них по дорозі до вокзалу і мав зйти до бібліотеки. Мабуть, саме тоді заїхав за нею Антоні...

Краєчком ока бачила хмурне Орестове обличчя під дашком старого, потертого картузса, вперто стулені уста. Подумала: невже вона могла його любити, коли на світі, десь там у Парижі чи Варшаві, жив Антоні?

Може, ще не пізно повернутися до нього? На що вона, дурненька, проміняла безмежну любов та безтурботне життя? У кращому разі, на якусь випадкову роботу у чужому місті. А в гіршому — на поневіряння безробітної. Бо в такий час, коли бомби летять з неба, кому її послуги будуть потрібні? І Орест матиме всі підстави заневажати її, глумитися з неї, а, бува, довідається, що її вигнали з дому, тріумфуватиме.

Щоб цього не сталося, на заздрість йому вона покаже себе перед ним щасливою переможницею, а не жалюгідною жебрачкою...

— Скажу тобі, чого я приїхала до Krakова,— озвалася вона, нап'явши на себе маску байдужості до того, про що говоритиме.— За діамантовим браслетом і золотою обручкою.

— Невже? — здивувався Орест. Подумав без гніву: «А чому ти уникаєш моого погляду? Бо не певна, що я тобі вірю». А вона продовжувала розповідати, що Антоні Новак дав їй у дорогу чималу суму і що вона, як його наречена, накупить собі всього, чого забажає, а ввечері повернеться назад до Сянока.

— Зрештою додому я не заїжджатиму,— говорила вона, не сміючи глянути в Орестів бік,— просто з вокзалу у маєток подамся. Незабаром у нас весілля. Антоні збирається здивувати всю країну — з Варшави випише симфонічний оркестр, а з Парижа...

Вона не доказала: у повітрі почувся гуркіт моторів...

Цього було досить, щоб люди перейнялися страхом і з криком: «Німці, німці!» — кинулись у паніці тікати вздовж вулиці. Пихатий паніско, мабуть, найбільше перелякався. Безцеремонно відштовхнувши Ореста, він покотив візок, а наїхавши з поспіху на придорожній стовпчик, заходився, лаючись, знімати саквояжі.

— Прошу пана, а може, це ваш Якоб веде свою ескадрилью? — з серйозною міною на обличчі спитав Орест.

— Не будь дурнем! — огризнувся пансько. — Я ще у поїзді на-вчився пізнавати по туркоту їхні літаки. — I, спотикаючись, насили тягнучи за собою важенні саквояжі, подався за натовпом.

— От герой! — засміявся Орест. — А послухала б ти, Анничко, скільки гонору мав, вихваляючи свого сина-авіатора. — I враз, обі-рвавши сміх, здивувався: — О, а ми з тобою самі лишилися. Най-хоробріші, чи що? Я-то коло чужого візка, мушу його додому повер-нути, але ти, Анничко, могла б...

Вона не відчула в його голосі глузування чи підступної іронії. У поїзді байдуже було те, що через котрусь із бомб може покви-татися з життям: батькова жорстокість доводила її до розпуки. А зараз, коли душевний біль ущух, несподівано відчула себе оди-нокою, — ніхто з тих, що тікали, не оглянувся на неї і не покликав із собою, тільки Орест лишився поряд, може, навіть для того, щоб разом загинути...

Тепер Анничка вже не вагалася.

— Мені, Оreste, нікуди тікати, — призналася.

— Нікуди? Як це нікуди? А про що ти допіру, вихваляючись, розповідала?

— То все байки. А насправді... мене вигнали з дому.

— Вигнали? Ти щось страшне говориш. — Орест розгубився, у першу мить не зінав, що й казати, яким словом втішити людину, котра позбулася рідного дому. — За що ж, за що, Анничко?

— За те, що-м серця слухалась.

— Але ж той, як його... Антоні лишився в твоєму серці?

— Від нього я сама втекла.

Мало не крикнув, радіючи: «Та це ж здорово, Анничко! Виходить, ще не все втрачено!» Але приховав від неї свою радість, лише попро-сив вельми делікатно:

— Пробач, Анничко, але якщо можеш, то розкажи відверто, до кінця, що у вас там сталося.

— Просила-м для наших людей, для вільхівчан, бодай одну гору з лісом, а він висміяв мене.

— Боже, яка ти ще наївна! — сказав він, зітхнувши.

— Чому наївна? Я не могла забути татові слова про панську кривду, про людське бідування. Я певна була, що Антоні не такий, як його зажерливий батько...

Остання фраза розсмішила було Ореста, але він, щоб не образити дівчини, стримався, співчутливо спитав, що ж вона загадала собі, ідучи до чужого міста.

— Шукати буду якусь роботу, — відповіла тихо.

— Таку, може, як я маю? — розміявся він, кивнувши у бік візка. Уперше за останні два дні їй вона засміялась.

— А поки там що, підемо, Анничко, до нас. Мама буде дуже рада.

— А ти?

— I я, — відповів він і взяв у неї з рук валізу. — Пішли, поки не налетіли бомбардувальники.

По визволенні Львова Бригадки спорожніли. Після семи років ув'язнення з них вийшов і Михайло Щерба. Поїзди ще не ходили, тож добиратися до родини в Krakovі мав випадковим транспортом. У східну частину Перемишля, що на правому березі Сяну, дістався машиною радянського військового коменданта, а далі, звернувшись ліворуч на колишній «цісарський» шлях (по ньому його, закутого в ланці, ще в 1915 році гнали австрійські жандарми), подався на південний захід у напрямку до Сянока. Шістдесят миль пройшов і проїхав за три дні і лише на четвертий досяг Вільхівців. Проти садиби Юрковичів попросив шофера спинити машину.

Хотів розплатитися, вийняв останнього золотого, та шофер не взяв його і, заговоривши по-лемківськи, сказав, що, незважаючи на бороду, пізнав пана добродія Щербу, котрого присудили до страти, а потім посадили у Бригадки.

— Ви були на суді? — здивувався Щерба.

— Аякже, — відповів шофер. — I слухав-єм вашу промову. — Він аж прицмокнув від задоволення. — Файно, ой як файно ви ім врізали. — Тиснучи Щербі руку, всміхнувся: — Бігме, правду кажу: після такої промови треба було не вас, а іх засудити.

Легко, з добрым настроєм підішов Михайло після таких слів до хати Юрковичів. Його зустріли тут, як воскреслого з мертвих. Дорослі обнімали, діти цілували руку, знімали зі спини рюкзак, допомагали помитися, і всі дивувалися, що так посивів. За той час, що він тут не був, поповнилася родина і гарною невісткою, і трьома дітьми. Поки невістка подавала на стіл, він узяв на руки її найменшого — Яця — і, підкідаючи та бавлячи його, розпитував сімейство про своїх краків'ян — як там вони маються та що побробляють. З приемністю слухав похвали синові Оресту і засмутився, коли йому дещо розповіли про взаємини Аннички з Новаковим сином Антоні.

Та незабаром надійшла лихіша звістка: коли Щерба вийшов з Йосипом надвірні ніби покурити, а насправді для того, щоб побесідувати про підпільні справи, на горбок піднялася, ведучи велосипед, молода людина, яку послала пані Ольга, щоб повідомити Юрковичів про смерть добродія Ярослава.

Похорон відбувся наступного дня. Щерба навіть не уявляв собі, як багато у Ярослава партійних однодумців. Чутка про смерть побратима якимсь чином рознеслася по всьому повіту, бо, крім сяноцьких товаришів, на похорон прибули люди навіть з найдальших лемківських сіл, зокрема з того, звідки вчителя Горошкука востаннє забрала поліція. Серед сяноцьких інтелігентів були й ті, котрим судилася доля Ярослава Горошкука, — вони ще якось жили, але їхнє життя скідалося на одчайдушне борсантія людини, яка у темну ніч потрапила в трясовину...

Троє селян, одягнених у лемківські гуні, несли поперед похоронної процесії терновий, оповитий червоною стрічкою вінок з написом: «Ми пам'ятаємо тебе, дорогий товариш!»

Перед домовою, яку позмінно несли найближчі Горошкукові

друзі, йшов старенький священик у чорних ризах, за ним церковний хор, який скорботно підспівував йому. Процесія минала пам'ятник Костюшку, вийшла на головну вулицю, почала наближатися до будинку магістрату. І раптом трапилося нечуване: хор припинив церковні співи й енергійно, з погрозою в голосах рубонув повітря гнівними Франковими словами:

Шаліть, шаліть, скажені кати,
Годуйте шпіонів, будуйте тюрми,
До бою сто тисяч робітників стане,
Пірвем, пірвем усій кайдани!

Дехто з похоронної процесії підхопив другий рядок пісні, а вже третій підтримав майже увесь великий гурт людей. Співали натхненно, з натиском на словах, котрі адресувалися тим жорстоким нелюдям, які довели вчителя Горошука до могили. Ще тиждень тому на таку ворожу існуючу ладові демонстрацію накинулася б поліція, в дію пустили б гумові палици, а може, і револьвери, терновий вінок з червоною стрічкою розтоптали б, а безстрашних газд у гунях закували б у ланці, тепер же ні один поліціянт не показався на шляху процесії, поліція, а з нею і адміністрація повіту були заклопотані іншим — куди, в який бік, на схід чи на півден, тікати їм, коли німці після Krakova здобудуть і Варшаву.

За домовиною, підтримувана Щербою та Йосипом, ледве пересувала ноги пані Ольга. Іншим разом, коли б Ярослав не лежав у домовині, їй було б відрядно бачити таку згуртованість чоловікових однодумців, у цьому дружному хорі звучав би і її голос, а тепер... яким дисонансом звучить ця пісня тепер.

— Так ви мені й не відповіли, пані Ольго,— заговорив неголосно Михайло Щерба,— чому на похороні нема Аннички. Може, її не пускає Новаків синок?

Пані Ольга заперечливо похитала головою.

— Не може того бути. Вона любила отця.

— Ну, а де ж вона, де?

— Певно, далеко звідси. Бо взяла валізу з усім необхідним. Паничеві дарунки покинула.

— Чому ж то так?

Ольга все ще вагалася — сказати правду до кінця чи замовчати? Однаково біди тепер не поправиш. Пішла, як у воду канула. Ну, що ж, може, коли й озоветься. А найбільше в цьому нещасті винна вона, матір. Треба було з самого початку обірвати знайомство з паничем. Потурала дитині, не мала твердості заборонити ці побачення. Обів'є, бувало, своїми рученьками її шию, пригорнемтесь і зашепоче з благанням: «Пустіть, мамо, він же в батька не вдався. Він добрий і ніжний, ніжний...» А мати — як той віск на сонці.

— Признаюся, Михайлі, в тому, що сталося, я найбільше винна, — зважилася нарешті признатися пані Ольга.— Я попускала їй, а опісля, як дійшло до розплати, я не впала Ярославі до ніг, не випросила прощення рідній дитині. Ви ж, Михайлі, того не знаєте — він же вигнав її з дому.

— Вигнав? — перепитав приголомшений Щерба.

— Так, Михайле, так. А на третій день по тому з сльозами на очах, з жалю за нею затих назавжди.

Далі, аж до самого кладовища, йшли мовчкі. Щерба мав перед очима живого Ярослава, сміливого і завзятого в громадській роботі, талановитого новатора в педагогічній практиці, який всього себе віддав народній освіті. Про це й говорив у своїй промові перед свіжою могилою, це повторили інші два оратори, і лише один з газд сказав те, що виходило з інтересів його селянської малоземельної громади і про що не знали або забули сказати попередні промовці:

— Най тобі, дорогий наш товаришу і вчителю, буде легкою земля, за котру ти для нас боровся!

Під кінець похорону, коли на могильний горбок поруч з квітами ліг терновий вінок, над головами, низько над землею, пролетів цивільний літак. Нікому не могло спасти на думку, що пасажирами цього літака були члени варшавського уряду та їхні родини, що вони, покинувши свій народ, поспішали сховатися на території чужої держави.

* * *

Тривожні дні й ночі. Гуркіт моторів над Krakowem лякає полохливих, нервус хоробрих, тих, що рвуться до бою, яким болять рани вітчизни. Ще б пак! У сонячний осінній день місто безоборонно облітає ворожа авіація, не скидає бомб, та своїм диким ревом загрожує їх скинути, як тільки помітить згори, що мешканці готуються до оборони.

До спорудження барикад закликав учора членів магістрату каменяр Броніслав Озімек, над цим, схилившись над власними кресленнями міських вулиць, він сушив собі голову й зараз. Чи приймуть його пропозиції у магістраті, не був певний: панів радних, серед яких є здібні інженери та визнані спеціалісти будівельної справи, принижувало те, що якийсь, пшепрашам, простий каменяр береться їх учити, та ще на якому, матко боска, прикладі,— на практиці барикад Паризької комуни!

— Генерал Домбровський, панове,— виголошував Озімек,— наш земляк, в історії Франції можна прочитати, що то він перегородив паризькі вулиці барикадами...

— Побійтесь бога, пане Озімек,— зарепетували, обурилися радники магістрату,— та своїми барикадами ви обернете наш вспаняли Вавель, а з ним й інші історичні споруди на страшні руїни.

— А ми, шанове панство, не допустимо їх до Вавеля! — вперто стояв на своєму каменяр.

— Чи не бажає пан Озімек стати краківським Домбровським? — викові його отримавсь із радників.

— А чом би й ні? Коли дозволите...

Гучний сміх не дав каменяреві закінчити фразу. Ото була весела забава для панів радних! Ще, мабуть, ніколи так не реготали вони, як при цій нагоді. Але Озімек не розгнівався, він хотів переконати

радників магістрату не словом, а розумно складеним планом розміщення барикад.

У цей час він один у хаті, всі — і дружина, і квартиранти — пішли до Вавеля рятувати його гобелени, а він, розгорнувши на столі великий аркуш ватманського паперу, ще зранку заходився працювати над кресленнями.

Геть уже в обідню пору від роботи відірвав Озімека дзвінок знайдвору. Подумав: хтось чужий, бо у кожного із своїх є ключ. Неохоче відклав олівець, відгорнув з чола волосся і, проминувши кухню, пішов відчинити двері.

— Ви до кого? — спитав у плечистої сивобородої людини з рюкзаком за плечима, яка чомусь дуже пильно приглядалася до нього.

— Та до тебе ж, до тебе, Броніславе! — відповів, посміхаючись, подорожній.

— Невже Михайло Щерба?

— Власною персоною, пане Озімек.

Вони обнялися міцно і щиро, так, як можуть обійтися давні друзі, що після краківської в'язниці не бачилися майже двадцять років.

— А ти як дуб,— похвалив Щерба.— Бачу, не гнешся.

— Та де там, Михайле. День у день горблюся при камінні, скоро, мабуть, і сам окам'янію.— Задивився на бороду друга.— А тобі, як бога кохам, файно з нею. На одного з дванадцяти апостолів Маріацького костьолу скидаєшся. До речі, Михайле,— згадав він несподівано,— твій Орест матиме з тебе дуже гарну натуру для різьблення. Так-так, різьбярем надумав стати. Струже і струже якусь фігуру з липи, а яку — тримає в тасмниці.— Відчинив незамкнені двері кімнати квартирантів, запросив увійти.— Отут твої жилють. Ніби задоволені...

— Безмежно вдячний, мій друже Броніславе. Ванда в кожному листі писала про вашу душевну щедрість, про дружбу наших синів.

— Зараз вони всі у Вавелі. Знімають зі стін королівські гобелени, щоб вивезти...

— Чи встигнуть? І куди?

— Я чув, аж у Канаду.

— Ого, далекий світ.— Розглядаючись довкола і бережно торкаючись подушок, ковдр, чистого рушника — тих домашніх речей, яких був позбавлений впродовж семи років, Щерба розпитував далі: — Ти тепер без роботи, не брукуєш вулиць?

— Без роботи? — ніби образився Озімек.— Ні, я при ділі. Ходім покажу.

Він повів гостя до себе, вказав на креслення, розповів про все, що стосувалося його плану, і навіть про те, як пани радні підняли його на сміх.

Щерба недовго розглядав Броніславову роботу, провів долонею по аркушу, сказав:

— Радні мають рацію. Ні-ні, я не про Вавель. Я про інше, Броніславе. У німців не кавалерія, котрою ви так пишалися на військових

парадах, а танки. Зрозумів? Ворог не захоче мороочиться з вашими барикадами, а обійде Krakіv і піде далі.

— Нехай іде, а ми тут, пшепрашам, свою республіку оголосимо. Щерба засміяється.

— А президентом, проше пана, оберете командуючого польською кавалерією, чи не так? Для забави будете щонеділі влаштовувати паради уланів. Принаймні kраківські вельможні дами будуть вельми задоволені.

Озімек не підтримав сміху, засмучено спитав:

— Шо ж тоді, Михайлі, лишається? Скоритися?

— Hi, пшепрашам, пане Броніслав. Боротися! — Щерба підійшов до вікна, глянув на малечу, що безтурботно, не відчуваючи підиху війни, гралася в холодку старої верби, подумав: нині діти ще граються, а завтра — важко вгадати, що на них чекає. Сказав: — Треба негайно, до приходу німців, організовувати підпілля. Підбрати надійних людей, вишукувати зброю, таємні скованки для неї...

Озімек повеселішив.

— Береш приклад з Росії? — спитав.

— З жовтневих днів. O, які то були славні, героїчні часи! Пригадуеш, Броніславе, у двадцять третьому в тюремній камері я вам читав книжку Джона Ріда «Десять днів, що потрясли світ»? Наглядач накинувся був на мене, хотів відібрати, а ви всі муром стали... Пригадуеш?

— Таке, Михайлі, не забувається.— Помовчавши: — Будеш тут з нами?

— А з ким же, Броніславе? Ворог у нас спільний. Що в поляків, що в лемків.

Отак бесідуючи, згадуючи ті трагічні дні, коли kраківські робітники, обмануті демагогічними промовами пепесівських керівників, склали зброю і таким чином опинилися в руках поліції, наші друзі, поки повернуться з Вавеля їхні дружини з синами, заходилися варити каву.

— Треба бути дуже обачними,— повчав досвідчений у партійних справах Щерба,— щоб у нашу підпільну організацію не потрапили колишні діячі з правого крила ППС. То потенціальні зрадники.

— Потенціальні? — не добрав Озімек. — Шо це означає?

— Ну, як тобі сказати... Потенціальний — можливий. У таких «діячів» завжди в душі є запас зради... — Розсміявся. — Це я дуже довільно пояснив. Колишніх діячів нам не треба. Категорично. Лише людей чесних, свідомих, готових на подвиг. Найкращі для підпілля — люди праці: у містах робітники, на селі наймити та бідні селяни. Серед інтелігенції є відчайдушні, сильні духом, от, наприклад... Ти чув про Григорія Водзіка?

— Та ніби чув.

— У Перемишлі, під час травневої демонстрації, червоний прапор на касарні встановив.

— Чув, чув. Робітники у нас аж руки потирали від задоволення. А газети, проте, зрадником його обзвивали. Зрадником oйчизни.

— Така їхня собача служба — брехати. А Водзик, коли він живий, неодмінно заявиться до нас.

Тут же, на кухні, яка правила і господарям, і квартирантам за їдальню, Озімек накрив стіл білою скатертиною, нарізав і по-клав у корзинку хліб, не забув про масло та сир, а наповнивши ка-вою два розмальовані кухлі, запросив гостя сідати, підкріпітися з дороги.

* * *

Вавель.

Парадні зали королівського палацу обвішані величезними, витка-ними в XV столітті у Фландрії, унікальними gobelenами. Посеред першої зали стоять п'ятеро тих, що згодилися зняти їх зі стін, згор-нути і зашити у брезент. Ванда і Ядвіга, з ними їх сини — Орест і Стефан, а також Анничка слухають коротку інформацію наукового співробітника вавельського музею пана Хом'яка, який хоче викликати в цих добровільних ентузіастів пошану до художньої цінності роз-вішаних перед ними gobelenів.

Він гортає довідник:

— «Найбільшим скарбом парадних залів королівського палацу є араси — величезна колекція gobelenів, що дістали свою назву від французького міста Appas, котре прославилось у XIV—XV ст. їх виробництвом. Доля не раз була сурова до арасів у цьому палаці. Під час війни зі Швецією, перед приходом шведських військ у Krakів, араси було вивезено і заховано в горах Спішу. Коли Ян Казимир для поповнення королівської казни хотів частину з них заставити у Гданську, сейм постановив викупити їх і з того часу давав їх королю в тимчасове користування, позичково, та й то лише у виключно урочистих випадках. Під час поділу Польщі вони були заховані у Варшаві, однаке сковоранка була виявлена, і 1795 року їх відправили до Петербурга. Після Жовтневої революції Радянська Росія повер-нула Вавелю його багатства...» — Науковий співробітник музею закрив довідник і від себе додав: — А зараз, шановне панство, вони знову виrushать у дорогу, на цей раз аж за океан.

У всіх королівських залах робота почалася одночасно. Добровільні ентузіасти мали до вечора її закінчити, щоб уночі повантажити gobeleni у залізничні вагони і до ранку відправити їх на схід,— такий був наказ міського магістрату.

У залі, де працювала родина каменяра Озімека (так офіційно зареєстрував її пан Хом'як), роботу розподілили між собою таким чином: Стефан і Орест з допомогою спеціальних шнурів зніматимуть gobeleni, а троє жінок будуть згортати їх і зашивати у брезент.

Робота нелегка, особливо для людей розумової праці, таких, як Ванда та Анничка. Кожний gobelen витканий з чистої шерсті, він великий і важкий; щоб скатати його, обидві жінки ставали по кутах, а Анничка посередині, і, присівши навпочіпки, іноді торкаючись колінами слизького паркету, згортали gobelen, мов товстелезну довгу сигару, аж до самого краю. Вже після першого gobelena незвикла

до такої роботи Анничка відчула, що сорочка під кофтою зволожилася, а чоло вкрився краплями поту.

«А іх же п'ять у цій залі,— подумала вона лячно,— чи вистачить у мене сил?»

Пан Хом'як — чула людина, він розумів, від чого цей рясний піт у жінок, і тому, щоб якось полегшити їм працю, взявся переказувати цікаві відомості про ті самі араси:

— Колекція вавельських gobelenів створювалася під пильним оком королівських довірених, що особисто стежили за роботою ткачів у найкращих майстернях Фландрії. Картини для серії gobelenів на біблійні сюжети — «Історія раю», «Мойсесові діяння», «Потоп», «Вавілонська башта» — створив найвизначніший тоді художник Мішель Коксьєн, котрого прозвали «фламандським Рафаелем». Араси з пейзажами, екзотичними звірами та витонченими арабесками були виткані за картинами іншого великого художника того часу, Віллема Тонса. Майстерна композиція, вишуканість малюнка, найтонші нюанси колориту — все це ставить вавельські араси в один ряд з видатними творами мистецтва Ренесансу.

Пан Хом'як змовк. Оглянувся на голос Стефана, той кликав його до себе, показував угору: третій gobelen, мовляв, не піддається, не рушає з місця. Пан Хом'як підійшов до хлопців, сам узявся за шнури, та, як не орудував ними,— даремно, gobelen продовжував висіти. Тоді пан Хом'як подався за колегами в сусідні зали. Ті прибігли і також бралися за шнури, пробували різними способами смикати їх — нічого не допомогло. Лишалося єдине: приставити семиметрову драбину і полізти під стелю. Звичайно, справа дуже небезпечна, але іншого виходу немася, — покинути хоч один gobelen на стіні — значить подарувати його ворогові.

Через деякий час два робітники принесли до зали драбину, але й слухати не захотіли пана Хом'яка, відмахнулися від того, про що він хотів іх просити, і швидко пішли собі геть.

— Бачили? — апелявав до колег пан Хом'як.

Колеги мовчали, ніхто з них, як і сам пан Хом'як, не мав охоти ризикувати. Хтось порадив викликати майстрів, збити спеціальне риштування, як це робиться в таких випадках, та пан Хом'як відповів йому: ворог уже в Освенцімі, назавтра може він і в Krakові бути, отже, до вечора треба неодмінно впоратися з gobelenами.

Тоді почувся голос Стефана:

— Пане Хом'як, я полізу!

У його матері, здавалося, спинилося серце. Вона хотіла grimnuty на сина, стримати його від необачного вчинку, та Орестів голос несподівано змусив її лишитися на місці.

— А чого ж саме ти? А може, я?

Стефан резонно відповів:

— Бо ти наш гість. Ми повинні берегти тебе. Правда ж, мамо? Пані Ядвіга заламала руки.

— Матко боска, і нашо ти мене питаєш? Лізти туди що тобі, що Орестові небезпечно — однаково, що мені самій лізти.

— Тоді дозвольте, панове, кинути жеребок! — піднявши руку,

вигукнув Орест. Він попросив у пана Хом'яка два сірники, один з них надломав.— Хто витягне цілій, лізے вгору! — оголосив він, повертуючи сірники панові Хом'яку.

Процедура жеребкування тривала недовго. Орест вийняв з Хом'якових затиснутих пальців незламаний сірник.

Він досяг свого: Стефан залишиться внизу, а він покаже своїй мамі, на що він спроможний. Мама ж увесь час, відколи він вивив бажання піти татовим шляхом, вперто стоять на одному: ти, сину, надто ліричний і ніжний, ти родився не для боротьби, не для тернів, а для пісні, високої поетичної пісні, якою ти можеш возвеличити свій народ.

Пані Ванда мовчки спостерігала за сином, як він з колегами пана Хом'яка закріпляв згорнутими гобеленами ніжки драбини, як роззвучся, як, ставши на перший шабель, повернувся до неї і, весело посміхаючись, сказав: «Благослови, мамо, на перший подвиг»,— після чого, не глянувши навіть на Анничку, почав підніматися вгору.

— Я спокійна за тебе, Оресте! — крикнула мати вслід йому.

Ванда вміла триматися. Підбадьорила сина, а сама хвилювалася так, як ніколи. Він же в неї єдиний. І коли його спіткає смерть, вона не переживе цього. «Ні-ні,— заперечила собі Ванда,— все буде гаразд. Конче потрібно виховувати волю. Тільки чи варто ризикувати собою задля тої, що зрадила тебе? Так-так, Оресте, я вгадала, ти просив благословення на подвиг, щоб повернути собі її любов. Обережніше, дитино. Вона, бач, з усмішкою на обличчі стежить за тобою. Аякже, вона може гордитися, що все це робиться заради неї. Ще один щабель і ще один... Вже близько. Все! Тепер, сину, простягни ліву руку, а правою міцно тримайся за щабель. Боже, чи витримаю я до кінця? Потьмарилось в очах... Хоч би де сісти...

Вона зібрала всі сили, щоб не впасти. Їй підставили стілець. Хтось приніс води.

...Коли прийшла до пам'яті, було вже по всьому: гобелен лежав долі, Орест стояв коло неї і занепокоєно вдивлявся в її обличчя.

— Ти довів її? — спітала вона, кинувши у бік Аннички.

— Кому, мамо? Її? — Він засміявся.— Не її, мамуню, а тобі. Тепер ти не скажеш, що я не годен піти татовим шляхом.

Відчувиши на собі чийсь уважний погляд, Орест підвів голову і... побачив сивобороду людину, що стояла в дверях зали.

Важко було в цьому бородані піznати рідного батька, однак ласкова тепління усміхнених очей, яку він запам'ятав, прощаючись з ним сім років тому, підказала Орестові, хто перед ними.

— Неню! — скрикнув він і кинувся до батька.— Татусю, рідненький!

Ванда оглянулася на цей вигук, побачила сина в Михайлівських обіймах, хотіла підвстися з стілеця, та скопилася за груди і раптом зів'яла. Серце не витримало такого нервового коливання — від холодного страху за сина до раптової радості від зустрічі з тим, про чию долю вдень і вночі думала стільки років.

Поверталися з кладовища надвечір. Порожні вулиці, спущені фіранки на вікнах, зачинені ворота — все вказувало на те, що ворог близько, що він от-от може прорватися крізь заслони польської піхоти за містом.

— Барикади спинили б їх,— незадоволено буркнув Озімек.

— Ти знову своєї,— озвався на те Щерба.

— А знову. Бо соромно: люди поховалися замість того, щоб братися за зброю. Хіба ми не ті самі поляки, якими були у двадцять третьому?

— А певно, що не ті. Дали себе заколисати фальшивими урапат-ріотичними гаслами, замість дружби з українським населенням, його пацифікацію займалися — душили, калічили, забивали людьми в'язници... А ти знаєш, що у серпні 1934 року Ридз-Смігли уклав антирадянський пакт з гітлерівською Німеччиною? Ні? А може, чув, що ваші вожді відмовилися укласти з Радянським Союзом договір про допомогу Польщі на випадок, якщо гітлерівська Німеччина нападе на неї? Теж не чув? Мабуть, і не міг чути, бо мостив вулиці, а он ті, що тримають за спущеними фіранками і моляться богу, благаючи в нього чуда, ті, напевно, знали про безглупді діяння Ридз-Смігли та його фашистських однодумців.

— Може, й так,— згоджується Озімек,— найімовірніше, що так. Твоя правда, Михайле. Після в'язниці я вже не цікавився політикою, ії я полишив тим, що сиділи в магістраті, тим, проше пана, котрі спритно осідалі мій каменярський хребет...

Далі йшли мовчки. І Михайло, і Орест, і навіть Анничка та пані Ядвіга не могли отягитись після того, що сталося. Пані Ванда була так потрібна їм усім, особливо зараз, коли ворог стояв на порозі Krakова. Як би сутужно не було в домі від матеріальних нестактів, не занепадала духом, вміла і заспокоїти, і підбадьорити в біді. «От повернеться до нас неньо,— втішала вона не раз сина,— і знову постукає до нас у вікно щастя, і ми наново почнемо жити».

З особливою силою відчув смерть матері Орест. Він знов: провіна за її смерть лежить на ньому. Мусить признатися собі, що думав не лише про маму, коли піднімався по драбині, а й про ту зрадницю Анничку, которую продовжував любити. І одночасно ненавидіти. Щоб повернути її кохання, він намагався додогодити їй, чим-небудь вразити її уяву. Саме йому вона повинна дякувати за те, що він умовив маму взяти «нешасну» Анничку на харчування. Ніби ненавидить її, а яким щасливим він почував себе в ту хвилину у Вавелі, коли вона першою підскочила до нього і поцілуvalа його прилюдно у щоку.

— Ну, от, Оресте, й лишилися ми без мами,— сказав батько, коли вони зайшли до хати. Сів на канапу, закрив лиць долонями і раптом заплакав.

Не пам'ятає такого, щоб він, будучи дорослим, коли-небудь плакав. Його не раз саджали за грата і при Габсбургах, і при Пілсудському, били у сяноцькій в'язниці, та не могли видавити сліз. Умів, зіпивши зуби, терпіти, навіть коли кров йому пускали. Вважав себе сильної

волі людиною. Саме за те, що він не плакав і не просив пощади у тюремників, вони особливо жорстоко знуцалися з нього. Та надаремно. Плакати він заборонив собі. А зараз розридався, як дитина. Дав волю слізам. Не міг стримати їх, не міг, та й не хотів. Втратити такого вірного друга... Не встиг навіть привітати її. Сім років тяжкої розлуки... і знову розлука, і знову один, самотній...

Ні, не один і не самотній!

— Неню,— почув він синів голос. Орест присів біля нього, обняв за плечі, пригорнувся, заговорив ласкавим голосом: — Татусю, рідненький. Ми мами ніколи не забудемо. Не плач, неню. Ми будемо завжди удвох...

Батько підняв голову, стрівся з мокрими від сліз Орестовими очима.

— А сам же ти плачеш, сину.

— Жаль мені мами. Вона так чекала тебе.

Тепер батько став заспокоювати сина. Вийняв з кишені носовика і витирає йому очі.

— Трудно нам буде без мами, ой як трудно, Оресте. Та що подієш, жити ж якось треба. Роботу при німцях ми собі знайдемо. Чув, може, про підпілля? Я хотів би, щоб ти був зі мною.

— Я, тату, завжди мріяв про це!

— Ну, ю добре, сину. Я навчу тебе ненавидіти ворога.

Орест здивовано глянув на батька.

— Ненавидіти ворога? А мене не треба вчити. Я ще у Львові навчився його ненавидіти. Ось що пише мені професор Борковський.— Орест дістав з кишені студентської куртки розпечатаний конверт, вийняв з нього і розгорнув аркуш глянцевого білого паперу, почав читати:

«Дорогий Оресте!

Може, цей лист буде останнім, і, може, ти одержиш його аж по війні, бо нині по радіо передали про катастрофу, в яку потрапила наша мила ойчизна, про війну, до якої ми зовсім не готові. При цій нагоді мені згадалися слова муляра Яна Висоцького, який сказав з гіркою іронією про наших уланів: «Хизуються своїми близкучими гудзиками та шаблями». В німців чолги, а ми можемо протиставити їм тільки уланів пана Сенкевича.

З попереднього моого листа ти, Оресте, знаєш, що міністр освіти скасував торік свій наказ про мое звільнення, отже, я й далі працюю в університеті і навіть змушений був під тиском адміністрації, а ще більше погроз з боку гімнастичного товариства «Сокіл» поставити Андрею Адамчику добру оцінку в свідоцтві про закінчення університету.

Адамчик тепер тут центральна фігура. Ходить у військовій, з по-зумітнами формі, ніби готується на фронт, та поки що днює і ночує в готелі «Жорж».

Хотів би застерегти тебе, Оресте: Адамчик на все спроможний, тож будь обачним, Львів од Krakova не так уже й далеко, а він нахвалявся перед студентами звести рахунки з тобою. Війна

народжує справжніх героїв, а бува, і таких негідників, як Анджей Адамчик. Так стережися його, будь ласка.

У зв'язку з війною твоого батька мають вивільнити з Бригідок. А може, він уже й у дома?

Хочу знати, де ти знайшов собі роботу. Чи не маєш охоти повернутися по війні до Львова? Я охоче взяв би тебе асистентом на свою катедру.

А мамі передай...»

Гурkit моторів, що порушивтишу вулиць, долинув до кімнати і обірвав читання.

— Німці? — Орест підскочив до вікна, став приглядатися до силуетів машин, що обережно просувалися по ледь освітленій вулиці. — Танки, здається.

Батько спитав:

— Ти не чув, гобелени вивезли?

— Ще на світанку, — відповів Орест. — Останнім поїздом.

V

З нею повелися у Львові не так, як запевняв полковник Єлизарівський при розставанні після боїв під Krakowem, перед тим, як відступити за Сян. Страшні речі говорив він про тих північних вандалів, що захопили місто Львів. Виявляється, то була безсоромна фантасмагорія людини, вихованої Пілсудським, під штандартом якого Єлизарівський ходив колись у похід не лише на Львів, але й на Київ. Насправді польських жовнірів ніхто тут не ображав, не морив голодом і не відправляв у концтабір, з ними поводились як з людьми, що зволі свого бездумного уряду втратили вітчизну, — ім дали змогу повернутися на батьківщину, а їй особисто, як поручику кавалерії, навіть лишили офіцерську шаблю. Вона, звичайно, подякувала за таку честь, нарівні з своїми уланами здала і коня, і зброю, лише попросила дозволу оглянути місто та побачитися з професором Борковським, лекції якого вона слухала ще на першому курсі Krakівського університету. Старший офіцер радянської комендатури не заперечував, навпаки, виписав їй перепустку на тимчасове перебування у Львові і, переглянувши якісь списки, не тільки дав адресу професора, а й звелів своєму ординарцю відвізти пані поручику до нього на автомобілі комендатури.

За півгодини Чеслава Завісляк була на місці і натискала на кнопку дзвінка вхідних дверей. На дзвінок вийшла служниця, середнього віку худорлява жінка у білій запасці та синій кофті, рукава якої були засукані по лікті, і українською мовою спітала:

— До кого пан... — вона запнулася, бо жіноче обличчя і офіцерський мундир не пасували одне до одного. — До кого ласкава пані? — поправилася.

— Професор Борковський тут мешкає?

— А тут, пані, тут. — Служниця все ще розглядала незвичайну відвідувачку. — Може, вам, пані, до господині?

— Ні-ні. Коли можна, то я воліла б видіти пана професора.

— Добре, добре, ласкава пані. Я зараз спитаю.

На кілька хвилин Чеслава лишилася за дверима сама. Намагалася згадати ті часи в Krakівському університеті, коли професор Борковський перед виїздом до Львова виступив з прощальною промовою перед студентами філологами усіх курсів. Щоб бути близче до професора, вона тоді сиділа у першому ряду. Ніхто того не знав і ніколи не дізнається, що молодий професор з клинцюватою каштановою борідкою і ласкавими світло-голубими очима полонив її дівоче серце, що його лекції підносили її душу, і коли він, натхнений красномовець, сказав: іди, Чеславо, за мною,— вона без вагання пішла б за ним. Відхилилися двері, і служниця запросила Чеславу до кабінету. Одягнений в домашню куртку Борковський стояв серед кімнати, пошипуючи борідку і запитливо дивлячись на гостю.

«Невже це він?» — подумала вона розгублено, в нерішучості спинившись на порозі. Посивіла борідка, густе павутиння зморшок довкола очей, змарнілі щоки з двома борозенками біля уст... і лише густі чорні брови та жвавий погляд нагадують того професора, що впевнено підіймався тоді на катедру під гучні оплески краківських студентів.

— Будьте ласкаві, заходьте,— сказав він.

Чеслава зняла з чорних, укладених у вузол кіс військову конфедератку, ступила два кроки вперед і по-офіцерському цокнула закаблучками.

— З ким маю честь? — спитав він ласкавим тоном.

— Поручик кавалерії Чеслава Завісляк,— відповіла вона.

Наступила пауза. Борковський не знав, як поводити себе далі.

— Перепрошую, чим можу служити пані поручику? — Він розвів руками, ніякovo посміхнувся.— Як філолог я не звик до такого дивного словосполучення. «Пані» і «поручик». Не узгоджуються ці слова... Призначатися, я не знав, що в польській армії служать жінки. Прошу сідати.

— Дякую.— Вона сіла, поправила на голові волосся, сказала зі смутком, спинивши погляд на пишній троянді килима, на яку наступала чботом.— Нема вже, пане професор, польської армії. Розбіглися ми хто куди. Не встигли навіть виявити свою хоробрість. Але Krakів, пане професор, ми боронили до останнього патрона. І не відступили б, якби не їхні чолги.

Він сів навпроти неї і, перейнявшись її смутком, журно хитав головою.

— Не дивуйтесь, пане професор,— продовжувала говорити Чеслава,— що я осмілилася порушити ваш домашній розпорядок. Ще на першому курсі Ягеллонського університету я мала щастя слухати ваши, пане професор, лекції з історії польської літератури і навіть була на вашій прощальній лекції в конференц-залі...— Професор ніби від сну прокинувся, радість спалахнула на його змарнілім обличчі; простягши руки до гості, він хотів щось сказати, та не смів перебивати Чеславу.— Можливо, що саме ви, дорогий мій учителю, і спричинили до того, що я по закінченні університету

пішла не в аспірантуру, куди мене направляли, а таки в офіцерську школу.

— Перепрошую, але ж....— Професорове лице скривилось, ніби він надкусив дуже квасне, терпке яблуко.— Але ж я, прошу пані, в своїх лекціях був далекий від того, чим ви, ласкова пані, лякаєте мене.

— Звичайно, звичайно,— поспішила вона погодитись.— Я сама винна, що збилася на манівці. Я піддалася тому високому злету суто нашого, польського патріотизму, що панував до війни і в університеті, і поза його мурами. Я, наївна студентка, повірила в близьку фрази наших вождів. Уряд і армія готувалися до великої війни, до походу на схід чи, може, на захід — це трималося в таємниці. А чому ж я, прошу пана професора, мала стояти остоюнь від патріотичного руху? Я ж хотіла бути подібою до героїв Сенкевича, до Яреми Вишневецького. Боже мій, боже, нас, уланів, коли ми йшли краківськими вулицями на фронт, публіка обсипала квітами, наче заздалегідь наші могили, яких ніхто ніколи не знайде...

Аж тепер почалася щира бесіда професора із студенткою. Борковський розповів про все пережите у Львові, де спочатку його екзальтовано охрестили польським Ціцероном, а потім підтоптали під ноги, коли він, прозрівши, сказав правду про фальшиве божество, якому поклонялася Польща.

— А проте я вистояв,— закінчував свою розповідь Борковський,— вистояв і, слава богові, не занепав духом. І що найдивніше — страждання юнака, який примушений був тікати з матір'ю до Krakова, його завзятість у відстоюванні своїх ідеалів стали поштовхом до мого внутрішнього перевороту. Я тепер зовсім не той. І коли нова влада запропонує мені очолити у Львівському університеті кафедру польської філології...

Він не договорив, згадав, що слід попередити дружину про гостю, для якої повинно знайтися місце за столом, і, попросивши пробачення в Чеслави, на хвилину вийшов з кабінету.

Незабаром повернувся і сказав притишеним голосом, щільно зачинивши за собою двері:

— Познайомлю вас, Чеславо, з цікавим людським екземпляром. У Krakові таких немає. Унікальна фігура. Я про дружину.— З опаскою глянувши на двері, він сів у крісло і неголосно засміявся.— Визнає лише один рід військ — уланів. Її батько — відставний уланський генерал. Нагороджений маршалком Пілсудським за похід на Кіїв у вісімнадцятому році шаблею з золотим ефесом. Ну а тепер, дорога Чеславо, поки нас покличуть обідати, потіште мене своїми військовими пригодами.— В його голосі почулася патетика колишніх патріотичних лекцій.— Жінка-поручик! Мало не *Жанну д'Арк!*

Пан професор угадав. Чеслава бачила в собі *Жанну д'Арк*, коли всупереч волі батька надумала йти до армії. І на фронт рвалася з цією думкою. Особливо перейнялася нею, коли до Krakова дійшли страхітливі вісті про поразку і відступ польських частин. Що тоді з нею творилося! Не спала ночами, а на світанку бігла до Mariáцького костьолу і на колінах, із слізами на очах благала матку боску

допомогти їй створити чудо, як створила його Жанна д'Арк, коли англійці напали на її вітчизну. Вона готова була на великий подвиг в ім'я Польщі, навіть горіти на вогні, щоб полум'я перекинулось на ворогів і спалило їх дотла.

Та подвигу не сталося. Як про це розповісти професорові, котрий чекав на продовження її сповіді? Адже ж він один, її добрий геній, може розсудити, так вона повелася чи, може, не так, відкинувши ілюзії, якими жила, поки не зрозуміла: те, заради чого вона ще вчора могла згоріти на вогні,— фальшиве і потворне.

Полинула думкою на останню офіцерську вечірку. Завтра вранці, як не налетить ворожа авіація, треба буде вантажити у вагони коней, від'їжджуючи на фронт, а нині можна й погуляти собі на вітху. Вона прийшла із своїм другом Костянтином Мар'янчуком, якого було взято на службу тренером в офіцерську школу і атестовано підпоручиком за його спортивні досягнення на міжнародних кінних змаганнях. За дорученням полковника Елизарівського він мав опікуватися вчорашньою студенткою, дочкою впливового батька, який всупереч своїй волі мусив дістати дозвіл для дочки у військовому міністерству і особисто відвіз її до офіцерської школи.

Чеславі сподобався підпоручик Мар'янчук. Не лише тим, що був блискучим найзником, а й тим, що мав спокійний характер і вмів приборкати коня не биттям та криком, а добром, ласкавим словом. Вона милувалася ним, як він легко вскачував у сідло, як граційно галопував і... як ніжно, співуче вимовляв, звертаючись до неї, «панно Чеславо». Її, городянку, розпещену батьками, нелегко було навчити того, що мусить засвоїти кожен кавалерист, та підпоручик Мар'янчук домігся свого — за два місяці вона вже легко, без напруги, сідала в сідло, трималася в ньому впевнено і,— що особливо важко давалося Чеславі,— на швидкім галопі стинала шаблею лозу.

Чеслава передихнула, хвилину сиділа мовчки, не зважаючись до кінця бути відвертою, признатися професорові в тому, про що не розповідають навіть своїм батькам. Так-так, нехай це залишиться з нею. Скаже лише, який той учителів син з гірського села був чемний та привітний, якою короткою здавалася їй відстань від іподруму до особняка Завісляків, коли він, не сміючи взяти її під руку, розповідав про красу свого рідного смерекового краю, про звичай й пісні лемків...

Щастя її обірвалося раптово, під час тої вечери. За столом було вельми гамірно. То тут, то там виникали суперечки, дехто, сп'янівши, заводив пісні, і, звичайно, ніхто не зважав на пару, яка усамітнилася і вела притишну бесіду. Мар'янчук навіть на шумній учті вчив Чеславу правильної вимови українських слів. Іноді в ней це досить кумедно виходило, і тоді вони обое весело сміялися, коли ж вона повторяла за ним як належить, він дуже тішився і обіцяв до кінця війни навчити її всіх тонкоців української мови.

До того, як пролунав постріл з Костевого револьвера, вона мало знала, які житейські шляхи-дороги встиг пройти її двадцятип'ятирічний друг. Це вже потім батько, оплакуючи сина, розповів Чеславі його біографію. Закінчивши вчительську семінарію, Мар'янчук недовго

втримався на посаді вчителя, бо не вважав за потрібне возвеличувати маршалка Пілсудського, зате волів прославляти перед учнями іншого поляка — генерала Домбровського, який боровся і загинув за свободу Польщі на паризьких барикадах. Він мріяв одвідати Париж, поблукати вулицями, якими ходив легендарний генерал, вклонитися скривленій стіні кладовища Пер-Лашез, біля якої Тьєр розстріляв комунарів,— цією мрією Кость жив ще з юнацьких, шкільних років, задля неї він вивчав французьку мову, та міністерство закордонних справ не дало йому візи на виїзд, а коли він спробував нелегально перейти кордон, його арештували і по етапу пригнали в рідне село, до батьків. І тоді він надумав стати тим, чим не було заборонено стати русинові в Польщі,— спортсменом, відзначитися на кінних змаганнях і в Польщі, і за її межами. Кость любив коней, ще хлопцем виїдждав з пастухами на пасовиська, змагався з ними у швидкій ізді, а коли йому виповнилося вісімнадцять, упросив батька купити йому в панському маєтку породисте лоша вороної масті. За два роки виплеканий ним коник був готовий до серйозного тренування.

Після занять у кваліфікованих спортсменів Костя достойно оцінили у Варшаві і включили у групу кіннотників, що виїдждала до Лондона на міжнародні змагання.

Тож не дивно, що Костянтина Мар'янчука легко чи навіть охоче прийняли перед війною в офіцерську школу, а коли школу перетворили у уланський полк, він мав виїхати з ним на фронт.

Чеслава згадує, з чого почався цей трагічний епізод. Учта продовжувалася. Пили, їли, сперечалися і співали, натхненно виголошували так звані патріотичні промови. Після полковника і начальника штабу взяв слово майор Ольгінський, відомий серед офіцерів базікало і п'яниця, педант і задирака, який не жалів ні людей, ні тварин. Промова його складалася з лайливих вигуків на адресу німців, яких він поклявся посісти своєю шаблею...

І раптом підвісся і попросив слова її друг.

— Перепрошу, панове,— почав він серед загальної тиші,— я не вважаю доцільним маршрут, оголошений паном полковником.

Офіцери були шоковані заявкою наймолодшого чина, а полковник грубо обірвав його, нагадавши, що наказ є наказ і його обговорювати не слід.

— Але ж це згубно, пане полковник. Нас у першому ж бою...

Полковник не дослухав його і з роздратуванням повторив те, про що говорив уже у своєму виступі: наказ штабу дивізії ясний — іти назустріч південній групі ворожих військ, котра рветься до Krakova.

— Тоді дозвольте спитати, пане полковник: хіба південна група обходиться без чолів?

Розчарованіше обличчя полковника вкрилося краплинами поту.

— Так що пан підпоручик рекомендує мені? — спитав.

— Іти всім полком на прорив у глибокий тил ворога,— відповів Мар'янчук.— Громити його тиля...

Тепер уже майор Ольгінський обірвав Мар'янчука:

— Віват підпоручику! — Він підвісся і глумливим тоном звернувся до присутніх: — Сподіваємося, панове, що після такої пропозиції пан полковник поступиться своїм місцем підпоручику Мар'янчуку. — Він піdnіс бокал і виголосив: — Панове, нех жиє геніальний підпоручик! Вип'ємо за його здоров'я!

Вдаливши кулаком по столі, Мар'янчук крикнув, звертаючись до полковника:

— Я протестую!

— Чи шановне панство чує? Яке зухвалство, панове! — глумився майор. — Якийсь, перепрошу, вошивий лемко, якого ми, як паршивого пса, пустили в свій дім погрітися...

Мар'янчук так рішуче відсунув стілець та вискочив з-за столу, що Чеслава не встигла його схопити за руку. В кімнаті залягла мертві тиша. Всім стало ясно: зараз скоїться найстрашніше. Ступивши три кроки вперед, підпоручик Мар'янчук спинився біля стільця майора Ольгінського, — той стояв з келихом у руці, ніби чекаючи на веселу забаву.

— Сатисфакції, майоре! — прошепотів підпоручик гнівно крізь стиснуті зуби.

— Сатисфакції? — перепитав насмішкувато майор. — Прошу. — I по тім слові вихлюпнув межі очі Мар'янчуку недопите вино. — Ось тобі, хаме, моя сатисфакція. Зрозумів?

— Зрозумів, майоре!

I знову не встигла Чеслава втрутитися в хід подій — підскочити до майора, затулити його від смерті: підпоручикова куля припинила знущання. Мабуть, більшість офіцерів зрозуміла: це була заслужена майором відплата. Ale його смерть потягла за собою другу смерть. Згідно з законами воєнного часу негайний офіцерський суд присудив Костянтина Мар'янчука до страти.

Його розстріляли на світанку на тому ж самому іподромі, де він, звертаючись до своєї підопічної, так ніжно, співуче вимовляв «панно Чеславо».

VI

Щоб ознайомити професорсько-викладацький склад Ягеллонського університету з новою академічною програмою, краківський губернатор Ганс Франк звелів скликати всіх учених у новому університетському будинку Collegium Novum, не забувши дати розпорядження комендантові міста бути напоготові і про всяк випадок, непомітно для населення, після того, як почнуться збори, зайняті всі входи та виходи з будинку.

Один з найближчого оточення фюрера Ганс Франк — важна особа, розуміється на мистецтві, а це дає йому право збагачувати свою власну колекцію картин і скульптур за рахунок музеїв західно-європейських, окупованих німцями, країн. Мистецтво і наука — рідні сестри, тож, призначаючи Ганса Франка у Краків, фюрер мав на увазі, що знавець мистецтва легко впорається і з Ягеллонським університетом.

Це був перший крок на новому посту — прибрати до рук краківських учених. Але це — справа нелегка. Вчені мужі виявилися нечесним і бунтівним народом. Зібрани в конференц-залі, вони не підвелися зі своїх місць при появі німецького начальства. Не зрушили з місця й тоді, коли цибатий ад'ютант відрекомендував їм Ганса Франка як генерального губернатора усіх так званих польських територій, не допомогло й те, що ад'ютант, піднявши патетично голос, заявив: на цей високий пост призначив його особисто фюрер. Учені мовчали і, здається, підсміювалися з тих рекомендацій, аж поки ад'ютант не оголосив, що Ганс Франк є також ученим, що він має ступінь доктора мистецтвознавчих наук і що його власні художні колекції відомі всій Німеччині. Це повідомлення розворушило вчених, дехто з них плеснув прихильно у долоні, хтось з мовчазного гурту навіть зауважив: не каліchte, мовляв, польської мови, говоріть німецькою. На знак згоди Франк кивнув головою, поважно пройшов до катедри і, знявши кашкет, лунким, мов на військовому параді, голосом звернувся до аудиторії:

— Колеги!

Вчені насторожилися. Вони не сподівалися на такий вступ. Регалії на грудях, високий, з грізним блискучим дашком військовий кашкет, опасиста, втиснута в чорний мундир, а проте виструнчена фігура, до близку начищені халяви високих чобіт говорили самі за себе: перед ними був типовий гітлерівський генерал, яких вони до війни не раз бачили на фото в польських журналах. І раптом таке цивільне, можна сказати, мирне звертання.

Ганс Франк говорив про культурну місію третього рейху, який підкорив Європу і незабаром підкорить Азію та Африку, а коли Сполучені Штати Америки стануть Німеччині поперек дороги, він іх так само розтопче і знищить, як знищив непокірну Польщу.

— Отже, панове,— кінчав генеральний губернатор з урочистим змахом руки, товсті пальці якої блиснули дорогими перснями у променях осіннього сонця,— я кличу вас до розумного співробітництва з нами, до спільноти праці над звеличенням всепереможних ідей геніального нашого вождя Адольфа Гітлера!

— Кличете до зради? — спітав хтось із зали.

Франк помовчав. На перенісії у нього зібралися загрозливі зморшки, темно-сірі очі набрякли гнівом.

— Не до зради, а до співробітництва! — відповів він хоч і стримано, а проте з ноткою роздратування.— Ми, панове, розмовляємо з вами не як переможці, а як доброзичливі колеги, котрі розуміють становище людей інтелектуальної праці, яким треба кудись прихилитися, якщо іхня батьківщина розпалася в порох.

— Брехня, пане губернатор! — вигукнув хтось густим басом із задніх рядів.

— Ми ще поборемося! — підтримав його інший, високий голос.

У великий залі раптом спалахнули дружні оплески, почувся спів-чутливий веселій гомін, досі похмурі обличчя вчених прояснилися: оплески і гомін протесту байдорили навіть найтихіших, найспокій-ніших, далеких від політики людей.

Франкувесь наїчавшися, його широке лицезріння взялося буряковою барвою. Не знаючи, чим зарадити собі, він скопив зі столу кашкет, натягнув його, очевидно, для солідності, на голову і крикнув, ударивши кулаком по катедрі:

— Мовчати! — Поводячи очима по аудиторії, погрозив пальцем.— Ви граєтесь з вогнем, колеги! Німецька нація не вміє жартувати з підкореними народами. Не схилитесь перед нами — як черву, роздушимо! — Він, мабуть, стомився від цього істеричного крику, бо, передихнувши, продовжив спокійніше: — Я маю добре серце і вірко, принаймні хочу вірити, що ви зможете усвідомити трагізм свого становища. Голосуємо: хто за співробітництво з нами, прошу встati...

Ніхто в залі не підвівся. Ніхто, як і спочатку, не зрушив з місця. Генеральному губернаторові стало ясно, що його зусилля марні, що перед ним свідомі вороги фашистського рейху. До того ж якийсь солідний віком професор у першому ряді захотів довідатися, де та нова академічна програма, задля якої їх тут зібрано. Коли Франк, не знаючи, що йому відповісти, назвав професора старим віслюком, шкіра якого не годиться німецькому солдатові навіть на устілки для чобіт, уся аудиторія вибухнула таким обуренням, що, здавалося, шибки повиндалися з рам від крику та грюкоту крісел. Аж тепер учени почали підводитися, але не з покорою, а з гнівом, погрожуючи генеральному губернаторові не лише словесно, але й кулаками...

— Польські вчені ніколи не схиляють перед фашизмом своїх голів, навіть якби ті голови мали злетіти з їхніх плечей! — виголосив той, котрого Франк назвав віслюком.

Слова професора були зустрінуті оплесками і схвальними вигуками, що перейшли у спів державного гімну. Та його закінчити не вдалося: до залі вдерлися німецькі солдати. Вони накинулися на вчених і почали бити їх жорстоко, люто.

Бійка тривала, аж поки солдати не втомилися. А тоді, надівші наручники на пошарпаних та закривавлених учених, вивели їх з будинку і погнали геть із Кракова.

* * *

Григорій Водзик чимало міст об'їздив, поки потрапив до Кракова, а в Кракові до Маріацького костелу, куди йому вчора через зв'язкового велів прийти Михайло Щерба. Щоправда, свій маршрут Григорій Водзик круто змінив: з Праги він подався до Москви, пробув там стільки, скільки треба, щоб у Бібліотеці ім. В. І. Леніна прочитати і законспектувати деякі книги з історії світового робітничого руху, які не мав змоги роздобути у себе на батьківщині, і аж після того поїхав назад до Праги, а звідти до Відня, де під ім'ям Юліуша Чарнецького вступив на перший курс університету. Війна примусила його повернутися на батьківщину, щоб включитися у боротьбу, которую він почав ще у перемишльській казармі.

У Маріацькому костелі вже відбулася ранкова відправа, і багато людей розійшлося, щоб дати місце на різьблених лавах іншим городянам. Кому забракло місця на лавах або хто забіг до костелу

лише на хвилинку, ті охоче ставали на коліна, бо з колін, як в цьому були вони переконані, щира молитва швидше дійде до бога та діви Марії, аніж з дерев'яної лавиці.

Неважко вгадати, про що тут нині молилися, чого благали в бога та всіх святих, а найперше в позолочених апостолів, котрі, якби того хотіли, могли б в ім'я Христових ран зійти з вівтаря і рушити разом по міських вулицях, щоб очистити й місто, і Вавель від німецької скверни, яка зірвала польський державний прapor з магістрату. Та апостоли воліли й далі стояти там, де їх ще у XI столітті поставив Ствош. Вік чудес так само, як і вік лицарської романтики, давно минув, і чорнохресні броньовані «пантери» виявилися куди сильнішими, аніж найщиріші молитви краківських громадян.

Григорій Водзик і Михайло Щерба, вдаючи побожних, стояли на колінах перед скульптурою святого Боніфація і вели між собою тиху бесіду.

— З чого гадаєш починати? — спитав Щерба.

— Звичайно, з організації загону, — відповів Григорій Водзик. — Був-єм у наших засніжених краях. Гадаю налагодити давні зв'язки. До весни слід би також запастися зброєю.

— Зброя буде. Вже дещо є. Маю вірного помічника. Каменяр Озімек. Броніслав Озімек. Запам'ятав?

— Пам'ятатиму.

— Ти й далі писатимешся Юліушем Чарнецьким?

— Так мені в комітеті порадили.

— Це добре, Грицю. Перебираїся тихцем туди, в гори, до лемків, а я поки що займуся справами у Krakovі. Розтане сніг — пришлемо першу партію людей зі зброєю.

— Польських шовіністів серед них не буде?

— Боже борони. Кадрові робітники. Є серед них такі, з котрими ще у двадцять третьому сидів у в'язниці.

— Підривників мені пришліть.

— Будуть і такі.

— Одне прохання маю до вас, товаришу Михайле. Відпустіть зі мною Ореста. Моїм ад'ютантом стане.

— Ні в якому разі.

— Чого ви так категорично?

— Ні-ні, Грицю, Орест може біди накоїти. Загарячий, неструманий. Нехай побуде зі мною. Я ще на нього не надивився. Сам, Грицю, розумієш, єдиний син, єдина надія. Дочекаємося весни — тоді, може, пришлю його. А поки що тут є робота. Вчені університету підказали, що маємо робити.

— Куди їх відправили?

— В концтабір Заксенхаузен, під самим Берліном.

Знадвору почулися маршові кроки, брязкіт металевих цвяхів об камінні плити. Тримаючи напоготові автомати, до костелу входили у довгих темно-зелених шинелях гітлерівські солдати з охорони Ганса Франка. Вони мовчкі, по двоє відділялися від групи і ставали вздовж доріжки від порога до самого вівтаря, утворюючи таким чином живий коридор, по якому мав пройти «безстрашний» гене-

ральний губернатор. За хвилину по тому коридору пройшов першим його гоноровитий ад'ютант. Він не зняв з голови кашкета, а, повернувшись до мирян, оголосив ламаною польською мовою, що вони можуть і далі спокійно молитися, після чого, тримаючи долоню на розстебнутій кобурі револьвера, обійшов усі закутки вітваря.

— Нé позивалям! — прикрикнув він на тих, котрі спробували підвистися і вийти геть з костьолу. — Зітcen зі зіх! Проше сядыц!

Вдоволений слухняністю мирян, ад'ютант вийшов надвір і повернувся вже з генеральним губернатором, якого оточувала група вищих офіцерів. Бундючний Франк, видно, був вражений тим, що побачив тут, і що близче до вітваря, то більше й більше втрачав свою гордовитість та пиху, а спинившись кроків за десять від могутніх позолочених апостолів, на мить завмер.

— Майн got! — крикнув, зачарований цим видовищем. — Вас іст дас?

У цю хвилину йому згадалося напутнє слово фюрера:

— Я поінформований, що Краків славиться своїми архітектурними та мистецькими пам'ятками, зокрема королівським Вавелем і Маріацьким костьолом з дванадцятьма апостолами, — то світові шедеври, яким не місце в Польщі, тим більше, що такої держави вже не існує. Вавеля з його палацами і баштами ми не годні пересунути до себе, але його колекцію фламандських gobelenів та інші цінності ви, генерале, повинні негайно перевезти у Німеччину. Віттар з апостолами Ствоша також переправте сюди.

Відчуваючи себе господарем цих багатств, Франк підійшов упритул до апостолів, постукав пальцем по різబленій фігури святого Петра. Шкода, що не можна апостольських велетнів покласти собі у кишеню, щоб потім подарувати коханій дружині, котрій при від'їзді з Берліна пообіцяв прислати якийсь абсолютно оригінальний трофей. «Та не біда, — підбадьорив себе Франк, — у вавельських мистецьких колекціях знайдеться ще немало див, якими ти, Гансе, втішиш свою Ерну».

— Панове! — звернувся генеральний губернатор до офіцерів. — Прошу вислухати, яку офіційну настанову дав мені особисто наш фюрер.

Строго, по-діловому переповів він напутнє слово Гітлера, а закінчив банальним, але обов'язковим патетичним «хайль Гітлер!».

— Хайль Гітлер! — підхопили офіцери несамовито, на весь костьол, скинувши поперед себе руки.

* * *

Антоні не так легко знайшов би адресу Аннички, якби випадково не зустрів перед будинком молодого Щербу.

Орест з цікавістю оглянув панича. Дорогий, хоч і пом'ятив у довгій дорозі одяг, пещене вродливе обличчя, певність рухів і мови підказали Орестові, що перед ним той самий вільховецький панич, якого він бачив коло сяноцької бібліотеки під руку з Анничкою.

Відчуваючи, що серцю стало затісно у грудях і що він може накоїти лиха, коли розмова з паничем затягнеться, Орест поспішив відповісти на запитання: Анна Горошук мешкає на четвертому поверсі у тридцять п'ятій квартирі.

Панич зайшов у будинок, а Орест, іронізуючи над собою, подумав: «Нема тут отця, най би увидів, як я можу чесно поводитися з найлютишим своїм ворогом».

Тим часом Антоні уже дзвонив у тридцять п'яте, під самим дахом, помешкання. Господарів, у яких на прохання Озімеків для Аннички знайшлася крихітна, на піввікна, кімнатка, не було дома, і двері відчинила Анничка. Побачивши перед собою того, про кого не переставала думати ні вдень, ні вночі, вона, ніби перед привидом, відступила назад і отямилася лише тоді, як Антоні зайшов до неї в кімнату.

Він, очевидно, був приголомшений тим, що тут побачив. Це убоге помешкання було горищем, сяк-так пристосованим для бідних людей. Тут не знайшloся ні путніх меблів, ні пристойної постелі. Замість ліжка тапчан, вкритий сірою ковдрою, під передньою стіною збитий з непофарбованих дощок маленький столик, а на ньому щось на кшталт дівочої парфюмерні скриньки. Єдиною річчю, яка вказувала на те, що про дівчину хтось дбає, була чиста подушка, яку в день її приїзду випросив для Аннички у мами Орест.

З почуттям жалю до дівчини Антоні спітив, озираючись навкруги:

— Як же ти могла проміняти мій палац на таке злиденне го-рище?

— Значить, могла,— відповіла вона з глухою впертістю, зиркнувши на нього спідлоба.

— Дивно,— знизав плечима Антоні.— Це щось страшне. Гіршого не можна придумати.

— Тобі що, не подобається, ні? — спитала Анничка, намагаючись бути зухвалою. Вона повела руками, ніби збираючись пуститися в танок.— А я, уви собі, тішуся. Герої Віктора Гюго принаймі могли б позаздрити мені.

— Як бога кохам, Анничко, тобі не личить ця фальшивана, бридка гра.

— Невже не личить?

Вона навмисно не стала виправдовуватися перед ним, не розповіла, як безмежно вдячна каменяреві Озімеку за те, що той влаштував її у міську лікарню санітаркою, інакше вона, напевно, наклада б на себе руки. Про це не повинен знати Антоні, навпаки, Анничка вирішила показати себе перед ним незалежною, він же так багато наобіцяв їй, а потім спокійнінько забув про все.

— Чому не повідомила мене? — продовжував хмуритись Антоні.— Я негайно приїхав би за тобою. Отець повернувся з мандрівки, і я говорив з ним про наше кохання. Дивно, але він не проти.

Анничка стрепенулась, ожила, на зблідлих щічках спалахнули рум'янці, сині оченята засяянила надією.

— Ти сказав йому, про що я тебе просила?

— Про гору з лісом? — усміхнувся Антоні.

— Так, про гору з лісом,— пригладжуючи на голові трохи розпушане волосся, ствердила Анничка.

— Забув, слово честі, забув. Якось воно... Невже ти сама не розумієш? Ти ж не проста дівка, ти ж закінчила гімназію, працювала з книжками в бібліотеці, а вдаєш із себе наївну.

— Ні, це не наївність,— заперечила вона йому.— Я цілком серйозно, Антоні.

— Ти сама поміркуй: гору та ще з лісом...— Не втримався і засміявся.— Поміркуй, Анничко, ну хто нормальній може позбутися добровільно гори, та ще й з лісом?

Лице дівчини посмутніло, свіжі рум'янці почали поволі згасати.

— За те, що я людям добра зичу, на сміх піdnімаєш? Того й приїхав до Krakова?

Він підійшов до неї, поклав руки на плечі, легенько притис до себе.

— Гір вимагаеш, а вони тепер не наші. Німці вже до Сяніку підходять, а зі сходу сунуть радянські війська. Я приїхав, щоб забрати тебе з собою. Пробираюся до Лондона. Тато вже, мабуть, там.

— У вас і там гори з лісами? — спитала із злою іронією Анничка.

Сміючись, він пожартував:

— Аякже. У лондонському банку відлежуються наші ліси.— Заглядаючи їй в очі, торкнувся пальцями її старенької кофтинки.— Щоб ти не ходила в такому лахмітті, мій батько чималу суму туди поклав. Нам буде непогано коло нього...

Анничка вивернулася з-під його рук, кинулась на ліжко і зарилася лицем у подушку. Не хотіла, щоб він бачив її слізни. Згадала свого справедливого тата. Хіба Антоні не знає, не чув про його смерть? А мама ж сама лишилась під німцями...

Він підсів до неї, нахилився до її вуха:

— Кохана моя, ми будемо найщасливішими людьми у світі. Я одягну тебе так, що тобі позаздрить англійська королева. Ми придбаемо для подорожей найкращий автомобіль, а для моря яхту. Справжню, з вітрилами яхту! До твоїх послуг будуть юрби слуг, аристократичні клуби та ресторани...

Вона гнівно спитала:

— А мама? Мама нехай загибає з голоду? Ти хіба не знаєш, що наша любов довела до смерті моого батька?

— Анничко, люба моя, я готовий для тебе на все.

— На все? То забирай і маму! Мами я тут не покину.

— А навіщо покидати? Я вже думав про це. З допомогою Міжнародного комітету Червоного Хреста ми зможемо викликати її до Лондона.

Вона присіла, витерла обличчя долонями і вступила очі в Антоні.

— Ти правду говориш? Не дуриш?

— Слово гонору, Анничко!

— А війна?

— Червоний Хрест вище війни! Маму ніхто не посміє затримати. А в Лондоні вона стане рівноправним членом нашої родини.

Анничка щасливо посміхалася. Невже це може статися? Вона потягнулася до нього, далася обняти, прийняла його шалені поцілунки, та коли він, розчервонілий, кинувся до дверей, щоб накинути на них гачок, зсунулась з постелі і суворо сказала:

— Ні-ні. Не смій!

Він прикипів до місця, благально глянув на неї.

— Анничко, бог з тобою, кохана. Хіба ти забула свою обіцянку?

— Тепер забула, в Лондоні пригадаю.

— А де ж я нині очуватиму?

— В готелі.

— Але ж там усюди німці.

— Переночуюш з німцями.

— Яка ж ти жорстока, Анничко. Ти не була такою раніше. Вона зітхнула, сказала із смутком:

— Так, не була. I через те втратила батька.

Він не почував себе винним перед її батьком. Про його смерть він дещо зінав. Підпільні змовники випустили на вагонному заводі таємну листівку з приводу Горошукової смерті, але в ній навіть натяком не згадувалося про Антоні Новака.

Якийсь час він стояв, не відаючи, що далі робити, як повестися з тим хамуватим дівчиськом, з котрим зв'язував свою долю. Здавалося, от-от накинеться він на дівчину з кулаками, та якось стримався, повернувшись спиною і вийшов геть, грюкнувші на прощання дверима.

VII

Діалог між батьком (тепер він був уже без бороди) і сином вийшов аж надто напруженим. Після того, як Анничка, навіть не попрощавшись, щезла зного горища, Орест ходив сам не свій, не зінав, до чого прикладти руки.

— Неню,— звернувшись він до батька увечері того ж дня,— ти чуєш мене?

Поки син готував чай, Михайло Щерба взявся переглядати німецьку газету, та, почувши звернення до себе, підняв голову і застіг у чеканні.

— Ми із Стефаном,— продовжив Орест,— наймаємось на роботу до німців. Генеральний губернатор Франк готується розбирати вівтар з апостолами. Так ми хочемо «допомогти» йому.

Щерба відклав газету, уважно глянув на сина.

— Тобі потрібен револьвер чи танкова граната? — спитав він ніби серйозно, примруживши ліве око.

Орест зрозумів жарт, усміхнувся, заходився наливати чай у склянки — спершу батькові, а потім собі.

— З тобою, тату, можна по-діловому говорити?

— А чого ж, прошу.— Съорнувшись гарячого чаю, Михайло потягнувся рукою до хліба.— Говори. Але попереджаю: складів зброй в мене немає, це раз; по-друге, я забороняю тобі про таке думати...

— А по-третє,— енергійним тоном підхопив Орест,— ти точнісінько як мама — все в неї перейняв.

— Тобто? — батько скинув на сина здивований погляд.— Ясніше, Оресте.

— Ти, як і вона, занадто обережний.

— Так, обережний. А чи занадто, не тобі судити.

Немов від несподіваного удару, Ореста аж пересмикнуло:

— Зрозуміло, тобі це не подобається. Тобі б хотілося, щоб я сидів склавши рученьки. Мама...

— Ну-ну, далі,— ніби підхопив його батько, коли Орест змовк.

— Мама увесь час оберігала мене від того, чому ти, тату, присвятив своє життя,— від боротьби. І враз — нате вам: і ти туди ж.— Орест схопився на ноги і тремтічим від обурення голосом закінчив:— Ти, як і мама, маєш мене за мрійливого романтика, за бунтаря-анархіста, а простіше — за нікчему, який не годен на серйозні справи.

— Заспокойся, хлопче. Сідай, прошу тебе.— Михайло показав на стілець і, коли син підкорився, лагідно продовжив:— Все це не так. Нікчемою тебе ніхто не вважає. Мама, спасибі йі, люблячи, стримувала тебе, оберігала від необдуманих вчинків. Те саме намагаюсь робити я. Революціонером стати нелегко, маючи такий характер, як у тебе. Мамі твоїй я вдячний за те, що прищепила тобі благородне почуття людської справедливості, що ти виріс добрим, але безкомпромісним і лютим до зла на землі, що в ім'я народу ти не пожалів би і свого життя.

Ореста розчулила батькова щирість, і він зважився відповісти йому тим самим:

— В мене, неню, багато горя. Була б мама — з нею порадився б...

— Знаю. Тужиш за Анничкою?

Орест не опустив голови, він дивився батькові прямо в очі.

— Я не про те хотів з тобою говорити. Ми з Стефаном не самі. У нас підпільна студентська група. Після того, що сталося з нашими професорами...

— Цікаво. Розповідай далі. Скільки вас?

— Цього, тату, я не можу сказати: дав клятву. А от зброя... деяка є. І завзяття, тату. Так би й атакували Вавель, де засів Франк. Але ми не знаємо, з чого починати. Немає серед нас військових.

— А «соколівців» чому не гукнете. Їх ще до війни навчали військової справи.

— Ти смієшся, тату. Я ще не забув львівського «соколика» Андрея Адамчика. Тут, я чув, також є такі «соколики», але ми їх і близько не підпускаємо до себе.

— Цілком правильно дісте,— похвалив Михайло. Йому так хотілось розповісти синові про свої підпільні справи, але було зарано і він не сказав нічого, лише пообіцяв допомогти організації і ще сьогодні доповісти підпільному комітетові про студентську групу.— А поки що, хлопче, я дам тобі пачку листівок для розповсюдження.

Якби не соромився, Орест кинувся б батькові на груди. Але тільки спітав, не маючи змоги приховати свої почуття:

— Ти мені довірюєш? Так? І я можу...

— Сядь,— звелів Михайло.— Привчайся бути стриманим. Чи радість перемоги, чи боязнь небезпеки — тримайся спокійно, не виказуй своїх почуттів ні перед ворогом, ні перед своїми. Зрозумів? Обережність на кожному кроці. От ми зараз п'ємо чай, і раптом вдираються до нас гестапівці, то вважай — твоя карта бита. Ale й тоді не занепадай духом, продовжуй гру, сподівайся на удачу, на щасливий випадок, будь мужнім до останнього подиху. Хто, наприклад, міг би надіятися на рятунок у моєму ділі — у справі Ліського повстання? Смертний вирок, холодна сяноцька камера, самотність, прощання з життям. Ale я не вдався у розпач. Все на щось сподівався, не втрачав надії. Допомога мусить прийти, коли на волі лишився хоч один друг. I мій найвірніший друг — твоя мама — сотворила чудо! Не слізами, не розпукою, а вірою в успіх.

Батькові було що сказати сину. Розповівши про Лісько, перекинувся згадкою в давніше минуле — до окопів першої імперіалістичної війни, до повстання в Петрограді, в якому особисто, з гвинтівкою в руках, брав участь, потім до підпільних справ у Києві за Центральної ради, із смутком згадав про Лемківську республіку, яка загинула не розкітнувши. На прикладах із власного життя батько навчав сина готовності вмерти заради щастя народу, коли це буде потрібно.

— Коли ж, хлопче, спіткнешся, не падай перед ворогом на коліна, а зberи останні сили і вчепися йому в горло — ліпше вмерти, але не здатися на милість ворога!

Орест уважно слухав батька, йшов у думках за ним і заздрив йому. От у батькові є все, що треба революціонерові, — незламність духу, мужність і рішучість у бою, а в ньому, Орестові, кволому інтелігентові, який виріс під маминим крилом, щó в нього є, крім бажання боротися?

«Неправда,— гостро заперечив собі Орест.— I я маю все, що треба революціонерові! Бракує лем справжнього діла, де б я міг показати свою силу. Діла, діла, дорогий татусю!»

За кілька днів по тій бесіді Орест із задоволенням міг доповісти батькові, що на вчораших зборах підпільної студентської групи було одностайно вирішено: за блюзнярську наругу над краківськими професорами генерального губернатора Ганса Франка, як ката польського народу, знищити, а для цього у темну грозову ніч підірвати мури Вавеля саме в тому місці, де знаходиться його резиденція.

— Чого ви хмуритеся, тату? — з образою в голосі спітав Орест, обірвавши свою мову у найцікавішому місці.— Тож придумано геніально!

— Придумано нібито геніально, а може закінчитися ця авантюра трагічно, — відповів батько.— Тисячі таких губернаторів не зможуть окупити своєю кров'ю історичну цінність тої будівлі Вавеля, яку ви збираєтесь підірвати. Вавель — святыня для поляків, та й не

тільки для поляків. Вавелем захоплюється весь культурний світ! Заради якогось губернатора руйнувати...

— Не Вавель, тату, не Вавель,— заперечив Орест,— а лем якусь там частку палацу, де оселився...

— Ані цаля! — крикнув батько, вдаривши долонею по столу.— Я категорично забороняю!

Орест скопився з-за столу, спитав, яке він, хоч і отець, хоч і досвідченніший за них усіх, має право забороняти студентам, що рвуться до бою, що хочуть мстити ворогові...

Михайло підняв руку, спинив потік сквильованих синових слів, сказав твердо:

— Комітет доручив мені направляти вашу діяльність, допомагати вам...

— Добре, доручив.— Орест не знав, як довести батькові, що молодь не може чекати, жити дрібними справами, такими, наприклад, як листівки, агітація серед населення на ринку, що у студентів ще не захолола кров з переляку перед фашистською свастикою.— Ми вимагаємо, тату, рішучих дій, ми хочемо битися, а не зволікати!

— Я догадуюсь, тобі особисто, Оресте, належить сумнівна честь бути ініціатором цієї безглаздої витівки.

— Так, мені! Лем пробачте, татусю, не безглаздої, а справедливої. Ми робимо, як патріоти, як народні месники. Нас з краківської інтелігенції ніхто не осудить, хіба що боягузи та нікчеми.

Батько припинив суперечку. Переконати Ореста — даремна справа. Тільки тепер Михайло до кінця зрозумів несміливі Вандині натяки в листах до нього у Бригідки. Як могла, боролася маті з сином, та, мабуть, марно. Орест не визнає нічій авторитетів. Рубає з плеча. Ах, якби ти знала, Вандусю, як мені важко розмовляти з ним. Може, твій лагідний голос допоміг би мені довести йому, на яке безумство він і такі, як він, зважились. А сам я не можу достукатися до його душі. Він спалахує, а я ще більше.

— Знаєш, що, хлопче,— в батькових словах забриніли теплі, ніби запозичені у Ванди, нотки,— прошу тебе, вислухай мене терпляче...

— Але ж я не б'ю рукою по столу,— буркнув незадоволено Орест.

Батько винувато посміхнувся.

— Пробач, Оресте.— Він зробив паузу, підшукуючи потрібні слова.— Не такий, мій сину, спосіб боротьби ти обрав собі. Ти гадаєш, ви одні рветесь до бою? Не одні, хлопче, не одні. Але пора бою ще не настало. Ми ще не готові. Нагромаджуємо сили, зброю.— Зітхнув, помовчував, готовуючись до головного.— Мені здається, тобі не місце в Krakovi. Тут на кожному кроці спокуса — якщо не офіцер, а то й генерал, так простий фріц, і в кожного з них всадив би кулю, та бач, стріляти не вільно. І небезпечно, і без користі. Повім тобі відверто, як і мама сказала б, коли б вона зараз за цим столом сиділа: ти не створений для конспірації. Йди, Оресте, в гори, в ліси, до партизанів.

— Ти посилаєш мене... до Григорія Водзика? Та я з радістю, тату! Давно про це мріяв. Завтра вранці виrushаю.

На другий день, поснідавши, Орест зібрався в дорогу. Складав у портфель білизну, мило та зубну щітку, дві верхні сорочки, з книжок — Шевченків «Кобзар». Хотів непомітно заховати між білизною револьвер, але це йому не вдалося — батько відібрав зброю, ще й нагримав на нього:

— Сам знаєш, ти проходитимеш селами, до партизанів можеш не зразу потрапити, у них певної адреси немає, а за револьвер — смерть, коли ти попадешся німецькому патрулю або поліцію. Тож стережися, хлопче. Зброю тобі Водзик даста.

Орест поцілував батькові руку, той пригорнув його до себе і довго не відпускав, потім провів до хатнього порога.

— Не забувай маму,— сказав із тремтінням у голосі.— Згадуй її і в щасті, і в горі. Коли сутужно буде, радься з нею...

Проходячи повз будинок, у якому жила родина Озімека, Орест зайдов туди, щоб попрощатися зі своїм другом. Стефанових батьків не було вдома: вони понесли клієнтам відремонтоване взуття, щоб потім завернути на ринок і за виурені гроші роздобути хліба та інших продуктів. Самого Стефана Орест застав за лагодженням чийось черевиків. Позбувшися при німцях роботи, Стефан узвая допомагати батькові (той з каменяра обернувся в сякого-такого шевця), швидко перейняв у нього нехитрі ремонтні операції і тим міг поповнити родинний бюджет кількома злотими щоденно.

— Ну, Стефане, прийшов попрощатися,— сказав невесело Орест, ставлячи на стілець набитий речами портфель.— Іду в гори.

— Жартуєш, Оreste? — посміхнувся Стефан.

— Ні, не жартую. Так сталося. Батько порадив до партизанів податися. До Григорія Водзика.

Стефан відкладав черевик і шило, відкинув дратву.

— Як це так? Вчора ти запропонував нам справжнє діло, і всі пристали на твою пропозицію, а нині ти зрікаєшся його... Вчора ми винесли вирок губернаторові, а нині...

— Батько, член підпільного комітету, заборонив підривати вавельські мури.

— Вавельські мури... А що таке цаль муру, коли треба знищити такого дракона, як Франк!

— Не кричи хоч ти на мене.— Змучений безсонною ніччю, Орест присів на стілець, переставив портфель на коліна і сказав, ніби вголос роздумуючи: — Я довго над цим розмірковував уночі. І от... прийняв рішення. Мама стала на бік тата. Вона переконала мене...

— Мама? — Стефан пильно, навіть з підозрою глянув на нього.— Що ти говориш, Оreste? Так мама...

— Я пригадав усі наші розмови з мамою, і суперечки, і свій непослух, і її приховані від мене слізки та зітхання. Зрозумій мене, Стефане. Я відчув себе винним перед нею. Так-так, винним! Бо, може, то моя провінція в тому, що її серце не витримало. Перекажи товаришам,— перемінив він раптом тон розмови,— що підпільний комітет категорично проти того, що ми задумали... Ні-ні,

вислухай до кінця. Я на поїзд поспішаю.— Глянувши на годинник, скочився зі стільця.— Півгодини лишилося. Батькові я сказав, що ти станеш на мое місце. І він згодився. Увечері, о дев'ятій, маєш бути у нього. Він тобі все розповість. Прощавай, Стефане. Може, ще стрінемося... як будемо живі.

Вони міцно обнялися.

Частина третя

I

Рано-вранці, ще тільки сонце виткнулося з-за гори, Григорій Водзик вибрався з села на кручену лісову стежку, яку знали тільки пастухи та партизани. Мабуть, Григорія купали малим у любистку, бо ні разу не довелось йому зустрітися з тими, що полювали на нього. «Перезимував-ем зиму,— казав він собі,— то пронесе і весною».

Думав про Марію — ніжну і добру, чий світливий образ носив по всіх усюдах у серці, з якою нарешті, по довгій розлуці, нині увидівся,— вона довго не відпускала його від себе, хоч треті півні на селі повідомляли, що ніченька от-от згорне свої чорні крила. Допитувалася, коли ж та клята війна кінчиться, а він, дарма що не вважав себе неуком у питаннях політики, не міг нічого путнього сказати. Запевняв, що кінчиться хутко, на п'ятий чи десятий день після того, як прості люди повстануть і наступлять на груди фашизму, а щоб підперти свої слова реальними фактами, прочитав їй при каганці та затулених вікнах звернення підпільному комітету до народу. Відозва обіпікала серця щирими патріотичними словами, кликала до згоди лемків і поляків, та Марія, здавалося, не слухала, думала про своє, хотіла знати, що буде з нею, якщо непрошена дитина з'явиться на світ божий саме тоді, коли батька не буде вдома, коли він ще воюватиме. Втираючи їй хусткою сльози, він намагався розважати її всякими смішними билицями й небилицями і навіть жартома сказав:

— Народиться хлопець — пошлеш до мене, у мій загін, най допомагає отцеві бити німчуру, а як дівчина — приходь і ти, Маріє, з нею, будете лікувати партизанам рані.

Жарти жартами, а як воно далі буде — важко вгадати, бо кінця війні не видко. Навпаки, є всі ознаки того, що окупанти зміцнюють свої сили. Водзикові розвідники бачили на дорогах цілі ешелони автомашин, заповнених солдатами, та прикриту брезентом таємничу зброю,— все це вдень і вночі рухається на схід, певне, до Сяну, на правому березі якого стоять радянські солдати.

З такими думками Григорій піднімався стежкою вгору та вгору. Там, над вершками дерев, гріло весняне сонце, а тут, під ногами, ще було вогко, сніг-бо щойно зійшов, поплив потічками до шумного Попраду; обабіч стежки набирали яскравішого кольору кущі ялівцю, пнулися з гущавини до сонця білі берези,— їм хотілося синього, веселого неба,— та стрункі смереки, що стояли на вічній варті, не пускали іх і самі пишалися перед сонцем своєю красою.

Думав і про свого старшого друга Михайла Щербу. Недавно посылав до нього по інформацію кмітливого хлопця, і той привіз повідомлення підпільного комітету, що на основі розпущені в 1938 році Комінтерном Польської Комуністичної партії створено нову — Польську Робітничу партію, її організатором у трьох повітах Лемківщини комітет призначав саме його, Григорія Водзика.

Спершу Гриць прийняв це повідомлення з приемністю. Вдячний був своєму другові Михайлі Щербі, який, очевидно, рекомендував його комітетові, а потім злякався, не міг уявити собі, як це він, двадцятьшестилітня людина, візьметься за таку відповідальну роботу. Проте Марія, колишня активістка Комуністичної партії, розвіяла його сумніви. Сказала, горнувшись до нього: «Дорогий мій, любий, коханий, а кому ж, як не тобі, братися за це діло? Ти ж своїм прaporом над перемильтською касарнею прославив себе на всю Польщу, про тебе, щоправда, по-різному, писали всі газети, а я... я, Грицуно, заочно закохалася в тебе, а зараз люблю так, що не знаю, як і перенесу цю, другу, розлуку...» — «Вона буде останньою», — впевнив він її та й сам повірив у свої слова...

Нараз до його слуху донеслася чиясь мова. Спинився, наставив вухо. Поклав руку в кишеню піджака, де лежав револьвер, зійшов зі стежки, заховався за вічнозеленим кущем ялівцю. Розмова ставала виразнішою. Ще хвилина, друга — і Гриць зміг визначити, що належали голоси двом особам — чоловікові та жінці, які про щось сперечалися. А незабаром вони з'явилися на стежці і стали наближатися до Водзикової скованки.

— Я не вірю твоєму компасу, Антоні! — говорив жіночий схильований голос. — Ти весь час плутаєш. Дарма що в твого отця цілі гори лісів, ти не можеш орієнтуватися в них, боїшся їх.

Чоловічий голос заперечив:

— Не роби з мене боягузal Я виростав не в лісі. I вірю мапі й компасу. Ця стежка доведе нас до самого кордону.

Коли чоловік і жінка майже порівнялися з кущем ялівцю, Григорій вийшов із скованки і, не виймаючи руки з кишені, загородив невідомій парі дорогу.

— Ви німців шукаєте? — спитав суворо.

— Навпаки, — відповів наляканий зустріччю Антоні. Його важко було відзнати: жалюгідний, із зарослим щетиною, змарнілим обличчям, він ледве тягнув свій багаж — саквояж у руці та дорожній мішок за плечима. — Навпаки, кажу, ми тікаємо від них.

Водзик уже не слухав цього мізерного слинка, — він розглядав дівчину, до краю стомлену і нещасну, яку десь уже бачив... Вона намагалася не дивитись на нього, відводила очі. Явно пізнала його і тепер згоряла від сорому і за своє брудне, поношене вбрання, і за те безглазде становище, в якому опинилася перед знайомою людиною.

— Анна Горощук? — раптом спитав Григорій, згадавши все: і сяноцьку вбогу квартиру, де свого часу його притріли, і хворого, скаліченого господаря. — А ви мене, Анничко, пізнали?

— Григорій Водзик, — сказала, кинулась йому на груди і ревно

заплакала.— Пробачте мені, пробачте,— крізь схлипування благала вона.

— За що, Анничко?

— За те, що мало-м не зрадила нашої землі.

— Ой Анничко, я ж не ксьондз, щоб відпускати тобі вольній чи невольній гріхи,— пожартував Григорій.— От пристанеш до нас, лісових хлопців, то всі гріхи тобі простяться.

— Перепрошую, пане комендант,— осмілився подати голос Антоні,— естем шляхтич Новак, панечка Анна — моя наречена, і вона піде зі мною.

— Ніколи! — запротестувала дівчина.— Не віддавайте мене, Григорію!

— Пан Новак чує? Панночка Анна таки залишиться з нами.

— Я обурююсь, що пан комендант у такий тяжкий час забирає в мене наречену. Дасть бог, кінчиться війна, і я попрошу в пана сатисфакції.

— О, будь ласка, пане Новак! Я охоче задовольню ваше бажання. Хотів би лише знати, на пістолетах чи на рапірах? Чи, може, на ломаках битися будемо?

— Поки що я не відповім вам, пане Водзик. До кращих часів. Сподіваюся, вони повернуть колесо історії на нашу користь. Маю честь!

— Най іде,— сказав Водзик, зневажливо махнувши рукою йому вслід.— А ви, Анничко, коли, звичайно, не забули батькових заповітів, станете зв'язковою між нами і підпільним сяноцьким центром на квартирі вашої матері.

— Моєї мами? — здивувалася дівчина.— Моя тиха, добра матуся може бути підпільницею?

— А ви, Анничко, думали, що дружина такого революціонера, яким був ваш батько, може сидіти склавши руки і оплакувати свою долю?

Анничка затулила лице долонями.

— Боже, боже, а хто ж тоді я?

Водзик обняв її за плечі, відповів із співчуттям:

— Ви пройшли добру школу. І з вас ще будуть люди.

II

Микола Мудрик, недавній жовнір, а до війни сільський активіст, член партії «Сельроб», був розумним, кмітливим хлопцем,— відступаючи після останнього бою під Krakowem з рештками батальйону, не кинув зброї, не радив і своїм однополчанам кидати її, а, опинившись надвечір під селом Петрова Воля, спинив групу, щоб сказати товаришам:

— Війну ми поки що програли. Це ясно. Проти чолгів не підеш з карабінами. Та не може того бути, щоб фашист підкорив наші гори. Зброя нам ще згодиться.— Микола показав на свою хату під лісом.— Отам ви переночуєте, а завтра вдосвіта — далі, але без зброї. Ми її заховаемо до часу розплати.

Згодом, коли німci дійшли до Сяну і по-своєму ґрунтовно освоїли окупований лемківський край, Микола Мудрик повернувся до мирної праці — збирав з матір'ю та сестрою врожай на тому клаптику кам'янистого ґрунту, що над самим потоком, у супрязі з сусідом орає поле під озиме жито, копав картоплю, завозив на зиму дрова з лісу і... не розлучався з мрією про свою кохану дівчину, чорнобриву Ірину. Думав, сушив собі голову над тим, як би покорити солтисове черстве серце, щоб він, багацька жила, не шукав для своєї донечки ліпшого зятя,— бо чим, прошу вас, чим Микола Мудрик не кавалер — може, в роботі чи в танцях невправний, а може, не файній з лиця? I у війську він першим жовніром був. Перед тим, як призвали його в армію, секретар підпільної організації «Сельськ» дав йому зрозуміти, що польську армію, хоч вона й імперіалістична, чужа для народу, також можна використати для партійної справи. Микола — начитаний, свідомий парубок, він розумівся на панській політиці і міг про неї красно розповісти в касарні. «Красно розповісти»,— іронізував потім, вже в жовнірському мундирі, Микола Мудрик. Говорити красиво до людей можна дома, в лісі або в горах, де тебе ніяка бестія не підслухає, а в армії, пане добродію, за таке бесідування можна кулю заробити.

Жовнір Микола Мудрик повівся в армії по-іншому, він став відмінним стрільцем — спершу в роті, потім у батальоні, а перед самою війною навіть у полку. Мав потаємну думку, що не вічно пануватиме шляхта над простим, трудовим народом, що, може, дійде в санаційній Польщі до того, до чого колись дійшло в Парижі. От він, снайпер з Петрової Волі, і згодився б Лемківській республіці, як колись поляк Домбровський придався Паризькій комуні.

А поки що довелося стати на прю з німецькими окупантами. Якби не чолги, загородили б німчурі дорогу, не відступили б з рідної землі.

А втім, він і тепер почуває себе жовніром. Десять за горою, може, за десять — п'ятнадцять кілометрів від села, розташувався німецький аеродром, з якого щоденно піднімалися для тренування літаки. Вони із страшним ревом, раз у раз пікетуючи, пролітали над полями, над тихими селами, лякаючи і людей, і тварин.

Одного погожою осіннього ранку Микола Мудрик узяв під плащ карабін з оптичним прицілом та пачку патронів і тихцем подався до лісу. Була ще росяна пора, сонце щойно викотилося з-за обрію, і Микола проскочив до лісу ніким не поміченим. Пішов угору, в глиб густого смеріччя, і спинився, коли наткнувся на дуже вигідну для обсервування галявину, місце, де порубку вкрили невисокі кущі малинника. «Тут може вийти непогане полювання»,— подумав він, заганяючи у магазин карабіна патрони. Протер оптичне скло чистим носовиком, пройшовся між кущами. Карабін заважав йому, і він поклав його на плащ. Урожай малини був щедрим, аж дивно, що пастухи не знайшли цієї галявини. Зривав ягоди найбільші і найспіліші, клав у рот без поспіху, смакував, згадуючи сцену, яка відбулася в лісі минулої неділі. Ірина обрала для побачення з ним час, коли батько з матір'ю пішли до церкви. Микола чекав її на березі

глибокого, зарослого горішником яру під скривленою ще замолоду березою, тою самою, під якою була закопана зброя. Звичайно, Микола дещо тямив у підпільних справах і тому не зважився розповісти дівчині те, що їй не треба знати, хоч, правду кажучи, йому так кортіло здивувати її своєю таємницею. Щоб цього не сталося, він довго тут не затримався і повів її далі, до самих скель. Шкода, що стежка була вузенька і вони не могли йти разом, обнявшись. Зате, як добралися туди, до залиного гарячим сонцем малинника, не змовляючись, заспівали на повний голос, так, що, певне, всі пташки змовкли, прислухаючись до того співу:

Долина, долина,
Верхом яворина,
Повіч мі, миленька,
Штос мі починила?

Ірина відповіла, взявши у боки:

Не чинила я ти,
Ани моя мати,
Можеш сой, Микольцю,
Іншу поглядати.

— Hi, щось мі ся не подобат,— скривився Микола.

— Але ти сам її зачав,— засміялась Ірина. Вона пригорнулася до нього і заспівала своєї:

Любме ми ся, любме,
Лем ся не погубме,
Бо ми млади люди,
То нам ганьба буде.

Наспівавши, заходилися ласувати ягодами.

— Іринонько, серце мое,— звернувся Микола до дівчини,— повіч мені, що маю робити, щоб твоєму отцю подобатись? Чим би я міг пом'якшити запеклого старигана?

— Стань багачем,— відповіла вона жартома,— то враз пом'якшає.

Саме в цю хвилину загуркотів, струсонув повітря і загойдав вершки ялиць металевий хижак. Дівчина затулила вуха.

— А то збий цього гада! — перекрикуючи рев мотора, наказала вона Миколі.

— Збити?

У повітря вже стихло, літак щез за горою, й Ірина, знявши з вух долоні, серйозно, хоч і не вірячи в те, чого вимагала від хлопця, повторила:

— Збий! Ліпшого зятя тато не волів би собі.

— Ну, що ж, зіб'ю,— відповів Микола.

Вона засміялася, знала-бо, що це неможливо, а він, образившись, поклявся, що дотримає слова, що дістане снайперською кулею серце металевого хижака.

Згадуючи про це, маючи перед очима свою лукаву на смішницю, Микола переходив від куща до куща, бавився в уяві прийдешнім

весільним днем, коли гудаки¹ акомпануватимуть його щастю на все село, а він, чубатий, з білим букетиком на грудях, простягне через стіл чарку з паленкою і скаже насмішкувато, так щоб усі в хаті чули:

— Ну, що, пане солтис, таки догодив вам зять?

Далекий гул у небі нагадав Миколі про його задум. Кинувся до зброї, націлився назустріч оглушливій бурі і завмер в очікуванні.

Але надаремно. Зачепивши на мить крилом сонце, літак шмигнув кудись задалеко від галявини і розчинився у синій далині неба.

Микола вилаявся, опустив дуло карабіна. Треба було чекати другого літака, а може, й третього, четвертого... Він не повернеться додому, поки не впорається з котримись із тій бандитської зграї.

Подумав про матір. Напевно, чекає сина до сніданку. Ніг під собою не чує від радості, що повернувся живим з війни. Як же вона, сердешна, злякалася, увидівши торік цілу купу карабінів! За-плакала чи від страху, чи від спогаду про закатованого у сяноцькій в'язниці Миколиного батька. Тож ті, що півроку тримали отця за гратахи, і ті, що катували його, оборонялися від людського гніву саме такими карабінами.

— А тато, уздрівши стільки зброї, зрадів би, мамо,— сказав тоді Микола.— Бо тепер вона, матусенько, у наших руках.

Його слова заспокоїли її. Вона навіть узялася допомагати жовнірам загортати кожний карабін у сухе ганчир'я, нести до кривої берези. Мати знала, для чого і для кого їх там закопано...

Другий літак пролетів над самісінькою головою. Микола випустив по ньому кулю і, можливо, влучив у чорнохресне крило, а треба б у мотор, а ще ліпше у бак з бензином. Пригадав, чого його, снайпера Мудрика, вчили в армії: куля з землі повинна летіти навпереди літакові. Цього досяг він при появлі третьої машини. Микола гучно й зловтішно розсміявся, коли побачив раптовий спалах вогню над баком. Лишаючи за собою чорний димовий шлейф, охоплений по-лум'ям літак врізався в землю і потужно вибухнув.

* * *

На другий день за обідом між Іриною та її батьком відбувся діалог, трагічні наслідки якого не могли передбачити в родині солтиса Захарія Малотича.

Батько повернувся з сільської управи похмурим, не повісив на гвіздок капелюха, а кинув з досади на лаву і, ні до кого особисто не звертаючись, поскаржився на свою собачу службу, яка змушує додгожати всякому шмаркачеві з револьвером при боці, що за той контингент² може його, поважного газду, ображати, тикати в очі зброяю і мало не по морді бити.

¹ Гудаки — музиканти.

² Контигент — обов'язковий збір з кожного селянського двору збіжжя, м'яса, яєць, молока, городин та інших продуктів. Рознарядка на людей, що мали виїхати на примусову роботу до Німеччини, також називалася контингентом.

Та за столом, з'ївиши з апетитом сि�того борщу та чималу гору доброї смаженини, Захарій трохи подобрішав і, підморгнувши по-змовницькому своїм, розповів новину: нібито впав за лісом і згорів дощенту німецький літак. У батьковому голосі не вчулося Ірині ні краплинни жалю чи співчуття до пілота, що загинув у літаку, навпаки, в його мові відчувалося ледь приховуване задоволення від карі, що її господь бог послав завойовників.

— О, богові з неба все видно,— закінчив Захарій, встаючи з-за столу.— За збиткування над нашим народом він, всемогутній, може ще не одним їхнім літачком жбурнути об землю.

Ірині подобався нині отець. Його думка про окупантів сходилася з її обуреними думками. Вона жаліла тата. Ті контингенти скоро витрясуть йому душу. В дітей з рота вирви, а Гітлеру розпроклятому віддай і м'ясо, і яйка, і молоко. А контингенти на людей ще страшніші,— кожне село руками солтиса та поліції повинно час від часу виділяти певну кількість здорових людей для вигнання у Німеччину. Це таки справді собача робота — годити німцям, переслідувати людей, що тікають від категори. Тепер татусь іншими очима гляне на її коханого Миколу! Хіба не герой? Хіба це не щастя для батька — мати за зятя такого гожого собою, одчайдушного хлопця? Інший прийшов би з війни — і слава богові, викинув би з голови всіляку політику, заховався б від людей десь у затишку і чекав би собі ліпших часів... А Микола підбив одного літака, підіб'є і другого, а може, і третього, а там, гляди, збере ватагу таких, як сам, хлопців і почне розправу спершу з поліцією, а потім і з самими окупантами.

— Неню,— озвалася Ірина після того, як прибрала зі столу. Та на першому ж слові спіткнулася. Подумала: «А що, як отець не повірить? Скаже: «Смішне тут дівчисько, видно, що нічого не тямину в військових справах. Де це таке бачено, щоб з карабіна можна було збити військовий літак?» А Микола збив! Бо то Микола! Другого такого немає в світі. Навіть прізвище йому пасує — Мудрик!»

— Що, доню? — відгукнувся батько, запалюючи товсту «гавану», що її подарував прихильний до нього начальник поліції.— Щось хотіла мені повісті?

Він любив свою вродливу одиначку, догоджав їй у всьому, пишався нею. Йому присміно було бачити, що на неї задивляються паничі з самого Krakова, що вона розумом вдалася в нього, а красою в матір. І даремно той лайдач, що навіть у неділю ходить в латаній сороцці, сміє йому лізти в зяті...

— Неню,— почала знову Ірина,— а ви знасте, хто того літака підбив?

Батько пихнув димом, кивнув у бік святих образів на покуті.

— Хто ж, як не божа сила,— відповів з повагою.— Без бога ні до порога.

— А чиїми руками, неню? Чи хоч догадуєтесь, га? — Ірина стояла серед хати і не поспішала поділитися своєю таємницею. Та враз кинулася до матері, поцілуvala її в обидві щоки, сказала на вухо, але так, щоб і отець чув: — Руками Миколи, мамо! То він збив гада летячого, Микола!

— Микола? — не міг чи не хотів повірити вражений батько.

— Він, він, неню! — аж заплескала в долоні щаслива дівчина, сподіваючись, що після її слів тато скаже: «Отакого нам, матінко, зятя треба! Щоб він міг дати окупантам свого, палючого контингенту та щоб вони більше нічого ні від кого не вимагали».

Солтис стояв, приголомшений звісткою.

Доччина втіха засмутила його. Коли це справді так, тоді вже ніколи не відірвеш її від того вошивого мудрагеля. Вона взялася вихвальяти його мужність і силу, а він, її отець, ніби вчадів від тих слів, аж голова йому пішла обертом.

— Чого ж ви мовчите, татусю? — лащилася вона до нього.— Чи ви, може, волілі б, щоб гад летючий вчився над нашими головами закидати бомбами шанці росіян?

— Як же він міг збити літак карабіном, Ірино? — хотів довідатися батько.

— А Микола, тату, ще в армії був першим снайпером. І під Краковом відзначився. Бив німців, що аж пір'я з них летіло.

«Тобі, Захарію, — розмірковував собі солтис, — видно, бог помагає — посилає нагоду розправитися з твоїм ворогом. Так-так, зі справжнім ворогом. Ті, що погрожують морду бити, може, ще й не вдарять, вони не такі небезпечні, як Микола Мудрик. З ними можна жити, коли їм догоджати, до них, зрештою, можна якось звикнути. А з тим несамовитим, або, як Ірина каже, ідейним, ні. Хіба він, Захарій Малютич, забув, як перед війною, коли громада обирала його солтисом, той сопливий Мудрик, не боячись поліції, виступив на вічі від імені «Сельробу» і прилюдно, на повний голос назвав його, поважного кандидата, панським холуєм, лакузою і ще якимсь ганебним словом, сказав, що Малютич дбатиме не про інтереси громади, а лем, пане добродзею, про свої власні? А чи може він забути той день, коли, всупереч бажанню «Сельробу», але з допомогою порядних людей та поліції його, Захарія Малютича, таки обрали солтисом і, замість проспівати йому громадою многая літа, під глумливий сміх голодранців вивісили на дверях «Просвіти» велику карикатуру, де його намалювали з свинячою мордою над громадським коритом. Мудрик собі гадає, що у Малютича високи мозок, що він усе забув. О ні, парубче! Якби не Ірина, він уже давно поквитався б з тобою — при німцях, пане добродзею, це легко зробити. Забракло, видите, сили волі у солтиса, не міг укосыкати дівку-одинячку. Увиділа в церкві того ланця, з першого погляду закохалася, а походивши з ним лем один вечір, визнала його зверхність, заявила матері, що ліпшого, мудрішого хлопця нема в усьому світі. Тепер вона дивиться на все його очима і говорить з рідним вітцем його словами.

— Ви що, тату, — втрутилася в батькові думки Ірина, — ви не вірите, що Микола міг таке вчинити? — Вона підійшла ближче до нього, і... холодні мурашки пробігли по її тілу: у виразі його обличчя вона уздріла щось таке, чого досі ніколи не помічала. Ірина була тямковитою дівчиною, до того ж часті бесіди з Миколою вплинули на її світогляд, просвітили її розум, тож не дивно, що вона одразу

вгадала, які почуття породили у батькових очах цей холодний, вовчий блиск. Зрозуміла, та було вже пізно, що від цієї хвилини Миколина доля у батькових руках. Не сказавши більше ні слова, Ірина повернулася, сіла на лаву обіч матері, опустила в розpacі голову на груди. Вона зрадила Миколу. Але ж не хотіла, не хотіла..

Солтис збирався в свою управу. Підійшов до дочки, поклав руку на її схилену голову.

— Чого зажурилася, Іриночко? — Тон його був солодшим за мед. — Радіти треба нам усім, що в нашу родину ввійде справжній герой. — Біля порога, вже взявши за дверну ручку, докинув не то серйозно, не то жартуючи: — Удох з ним будемо збирати німцям контингенти. — Зачинив двері та зараз же й відхилив їх, просунув голову, щоб попередити: — Ви ж не базікайте завчасно. Най спершу єгомосць оголосить у церкві про одруження. Я негайно побіжу на плебанію.

Ірина, тільки-но батько хряпнув хвірткою надворі, кинулась у ванькирчик. Одягла святкове вбрання, затрималася, вибираючи в гардеробі найкращу тернову хустку, почепила на шию подаровані матір'ю червоні коралі, хотіла-бо перед смертю убратися так, як би мала убратися до шлюбу. Не лякалася смерті. Знає, що повинна це зробити. За зраду Миколі заслужила собі такої карі.

Вийшла з ванькирчика, наткнулася на матір.

— Ти куди се, Ірино? До Миколи? Та нині ж не свято, люди на роботі. І Микола, певно, на роботі. Та й не пасує воно дівці вішатися парубкові на шию. Оголосять у церкві, тоді...

— Не оголося, мамо. Тато продаст Миколу гестапівцям.

— Як се продаст? — не добрала матір.

— Віддасть їм на муки і на смерть, — відповіла дівчина. Міцно пригорнулася до матері, пощілувала її та вибігла геть із хати.

Маті не знала щастя в коханні, її видали заміж не за того, про котрого мріяла, а за багатого газду, бо так волів її убогий батько. Її не обтяжували в чоловіка роботою. Захарій Малютич мав досить грошей за різні «хитромудрі», як він сам хвалився, махінації по купівлі та продажу вовни, за пані Віру, як її тепер велів називати сам господар, робили наймити, такі, як Вірин рідний отець, котрим газда Захарій «допомагав» у чорні дні передінку — одним позикою, а іншим збіжжям, одним за проценти, іншим за відробіток. Коли ж у світлиці затупотіла ніжками маленька донечка, він привіз із Кросна няньку, п'ятнадцятирічну дівчину, маті якої, швачка Килина, померла від сухот. Удача няньки, що господиня була доброю людиною, жаліла сироту і, коли чоловіка не було вдома, допомагала їй в хатній роботі.

Коло дочки так і минула молодість пані Віри — тихо та сумирно, без любовних спалахів і бур, як це повелося в Ірини, коли та вилодніла і зінічев'я закохалася в Миколу Мудрика. Чоловік не знав, що відлюдкувата пані Віра всім серцем спічувала дочці, воно ж бо, те її кохання, дуже нагадувало нерозківлту любов самої матері.

Миколу Ірина застала на подвір'ї з сокирою в руках за лагодженням колодязної цямрини. Відклавши роботу, спитав, дивуючись:

— А що за свято няньки, що ти так прибралася?

— А так, може, на останнє побачення,— силкувалася жартувати дівчина.

Микола розсміявся.

— Розлюбила, чи що? А як же я тепер буду? — Взявиши в обійми, заглянув її в лицце.— А сльози чого? — Вона схилилася йому на груди, зайшлася риданням.— Іринонько, рідна моя, та ніхто нас не розлучить. Заспокойся, кохана. Що трапилось?

— Тікати тобі, Микольцю, треба. Негайно.— Нескладно, уривками фраз, почала розповідати про свою розмову з батьком, про знаність в його очах, яка пригнала її сюди, щоб попередити, щоб відвернути лихо.— Я завинила перед тобою, коханий. Гадала-м, що отець іншими очима гляне на тебе. Як на героя. Як на достойного зятя.

Микола не став дорікати дівчині, бо й себе вважав винним, що не застеріг її.

— А може, він справді подався до єгомосця, а не в гестапо? — раптом спало йому на думку. Втираючи кінчиком тернової хустки її сльози, ледь-ледь торкаючись її щік губами, він продовжував: — І тоді, любуня моя, за тиждень після оголошення в церкві ми станемо в парі на рушник...

— А мені серце інше підказує,— заперечила дівчина.— Ти повинен тікати. Зразу ж, негайно. Бо гестапо...— Вона лячно здригнулася від одного цього слова.— Заберуть тебе — накладу на себе руки. Того я й зодяглась у святкове.

Та Микола все ще міг пройнятися Ірининою тривогою, все ще сумнівався в тому, що Малютич спроможеться на таку юдівську підділість. Так він, хоч і багатий, і послушний німцям солтис, а проте хлопського роду, до війни передплачував угодовську газету «Лемко», що виходила в Криниці на польські урядові кошти, і контингенти для німців збирав з людей майже під дулами поліцейських револьверів,— то як же це все в'яжеться із зрадою свого народу, з доносом у гестапо на чоловіка, що міг би бути його зятем? Мабуть, і справді він пішов на плебанію до священика, щоб заплатити йому за оголошення в церкві.

Умовилися так: поки Миколині мати й сестра повернуться перед вечором з поля, а брат Левко прижене з пасовиська корову, Ірина посидить сама в їхній хаті, а він, узявши вузлик з харчами, сковашася в надійному місці, біля скель (Левко знає ту скованку), і там чекатиме до ранку вістки з дому: були німці чи ні, зрадив його солтис чи, може, це тільки доччин переполох.

— Якщо прийдуть до нас «гости», то солтисової одиначки вони не зайдуть, а моїх лем пристрахають,— сказав на прощання Микола.

І от Ірина сама в хаті. Могла вволю наплакатися. Сперлася ліктями об стіл, обхопила долонями обличчя і затужила. Не було кому розрадити її — ні матусі, ні Миколи. Сердешний хлопець, що його чекає? Була б спокійна, якби добрався до Григорія Водзіка. Лине по селях слава про його відчайдушні наскоки на окупантів. Кажуть, загартувався в Москві, повернувся з неї тямущим і стосилим, і тепер

немає ворогові пощади від його твердої, справедливої руки. Тремтять приблуди-поліцаї, холонуть серця і в гітлерівських солдатів.

Чекання затянулося. Здається, виплакала всі слози. Вже сонце торкнулося своїм краєчком старого, напівспаленого блискавкою, а проте ще могутнього дупластого дуба, вже Левко пригнав корову з пасовиська і, зайшовши до хати, здивувався, що замість Миколи застав тут братову дівчину, вже й маті з доночкою Ксенією повернулася з поля,— вони хоч і раді гості, а також здивувалися, де ж то подівся Микола.

— По ягоди, певно, послала до лісу чи по джерельну воду до лісовій криниці? — старалася відгадати старенка, ласково посміхаючись до можливої невістки.

— Ні те, ні те, тето Надіє,— відповіла Ірина.— Потерпіть лем трохи, про все довідаєтесь.

Ірина поки що не розкривала таємниці, не хотіла завчасно лякати родину, бо, може, все буде гаразд, усе закінчиться так, як загадав Микола.

Поки не стемніло, Ксенія пішла дойти корову, маті розвела в плиті вогонь, щоб готувати вечерю, а тринадцятирічний Левко, вдаючи з себе дорослого, покликав пані Ірину до ванькирчика в справі, про яку ніхто не повинен знати.

Левко пишався своєю роллю підпільника. Школа при німцях не працювала. Повітовий фюрер обіцяв, що дозволить її відкрити лише у наступному році, і тому Левко мав багато вільного часу, щоб допомагати братові в його таємній розвідці. Солтисову дочку Левко вважав однодумицею Миколи, він їй цілком довіряв ще й тому, що вона любила брата не менше, аніж він сам.

— Так що ти, Левку, хочеш мені сказати? — спитала Ірина, притишивши голос.

— Мені Микола потрібний,— відповів поважно хлопець.— Під дупластим дубом на нього чекають.

— Хто?

— Учителька пані Янушевич привела до Миколи якусь панночку від самого коменданта Водзіка.

— Миколи до ранку не буде. А вранці ти, хлопче, підеш до схованки біля скелі і скажеш йому...

Раптом знадвору почулися підозрілій шум і слова команди.

— Гестапо! — шепнула злякано Ірина.— Вони прийшли по Миколу.

— Чого це? — розгубився Левко.

Ірина почала перев'язувати на голові хустку: відчула, що в неї тремтять руки.

— Не покажемо, Левку, своєї кволості. Будемо триматися так, щоб Микола нас похвалив. Ти йому вранці скажеш, най тікає далі. До Водзіка.

— А як же ті, під дубом?

— Якось проберись до них, попередь...

Тупіт ніг у сіннях, а потім у світлиці обірвав її мову. Ірина і Левко принишкли. Мертвотна блідість вкрила лицез дівчини. Левко присунувся до неї, скопив за руку. І дивно, від цього хлоп'ячого дотику

вона раптом відчула полегшення, приплив сил, і коли поліцянти вскочили у ванькирчик, Ірина здавалася спокійною, готовою до розмови.

— О, панна Ірина! — здивувався Ступенюк, начальник поліції.— От не сподівався. А де ж ваш коханий?

Вона також ніби зчудувалася.

— А ви його шукаєте? І я його не застала. Левку, ти не знаєш, де брат?

— Панно Ірина, не грайте комедії.— Ступенюк кивнув поліцянтам, щоб ті вийшли, виштовхнув з ванькирчика Левка і, зачинивши за ними двері, повернувся до Ірини. Запропонував сісти і сам сів проти неї, звичайний такий, навіть добрий з лиця, але револьвера з долоні не випускав, це так, про всякий випадок, бо надворі вже смерклося, а поблизу бовваніє темний ліс...

— Панно Ірино, поки не прибув повітовий начальник гестапо, поговоримо по широті. Я українець, і ви українка, хоч і лемкиня, у нас з вами є спільні інтереси, а прибуде гестапівець — він з вас решето зробить і всю кровницю відібить. То звірина, а не чоловік. Любить забавлятися людськими муками...

— Ви все про Миколу? — перервала його страхання Ірина.

— Так, про Миколу Мудрика. У домі і дворі його немає. Очевидно, панночка Ірина вчасно попередила.— Ступенюк, ніби йому було дуже весело, засміявся.— Кумедно це все, бігме, кумедно: татусь робить телефонний донос у гестапо, а донечка в той же час біжить і по-переджає про цей донос. Де ж логіка, панно Ірино? Отож прошу, будьте розумницею. Батько пишався вами, він любив і любитиме вас, коли ви поправите свою помилку.

— Hi, пане начальнику, я вже раз помилилася, звірившись отцеві. Вдруге я Миколи не продам.

— Це ваша остаточна відповідь?

— Остаточна.

— Ну, а моя вам відплата ще не остаточна.— Скочивши на ноги, він розмахнувся і що є сили вдарив її кулаком в обличчя. Обливаючись кров'ю, Ірина впала на долівку.

— Скажеш? — засичав він, рвучи з її голови ту найкращу тернову хустку.— Скажеш, питаю?

Вона ледве спромоглася похитати головою.

— А, ні? — Тоді він учепився її за косу і, намотавши на руку, рвонув її так, що дівчина зойкнула від болю.— Hi?

— Hi, ні! — стогнала Ірина.

Заряджений револьвер муляв йому долоню. Одна лише кулька у її череп — і готово, та навряд чи начальник гестапо був би цим задоволений: в таких випадках він волів сам потішитися жертвою, і не кулаками добувати зізнання, а якимсь досконалішим способом. Найліпше цю дівку з опухлю мордою повернути батеньку, нехай солтис помилується своїм дитятком; коли ж гестапо захоче допитати, воно завжди знайде Мудрикову любку дома.

Левко чув її зойки. Подумав: те саме буде і з тими, що чекають під дубом. Поки начальник поліції не вийшов з ванькирчика і не

взявся за допит усієї родини, Левко непомітно вислизнув з хати і подався городами до дуба. Розповів про все. Порадив забиратися звідси, а сам тихцем побіг до товаришів Миколи, з якими той не раз сходився в лісі, під скелями.

На другий день, вранці, село облетіла радісна вістка: вночі чиясь справедлива рука розквиталася з солтисом. На його грудях знайшли коротку записку: «Так платять за зраду».

III

«Гірські масиви Прикарпаття, вкриті лісами, порізані тисячами ущелин, ...привертали увагу багатьох командирів партизанських загонів. Ці райони були недоступні та небезпечні. Обминали їх поліційно-військові німецькі частини, бо важко було ворогові сюди забиратись. Саме в гірських селищах і виникли перші конспіративні антигітлерівські групи, групи політичної дії, а коли почала засновуватись ПРП,— перші її районні комітети і організації».

«...Спираючись на місцеве населення, в цьому районі діяла... розгалужена сітка радянської військової розвідки. Важливу роль у цій найбільш небезпечній конспіративній роботі відіграв тут лемко Петро Когутов з Кроснянського повіту, який... разом з присланою радянською радисткою поселився на передмісті Горлиць. Звідси він керував роботою підпорядкованих йому товаришів, посылав через кордон кур'єрів, а в найважливіших справах сам переходитив до Радянського Союзу¹.

Але все це буде згодом. А поки що Орест Щерба майже щодня чув од свого коменданта Григорія Водзика: «Не горюй, хлопче, ще не настав час, май терпіння». І знову вони кудись удвох ішли, таємно, іноді вночі, пробиралися в села Кроснянського, потім Горлицького повітів, зустрічалися там з людьми, налагоджували з ними зв'язки, тобто налагоджував їх комендант партизанського загону, а він, ад'ютант, лише на вус мотав, набирався досвіду. На думку Ореста, їхня лінія зовсім скидалася на тактику краківського підпільного комітету, до якого належав Орестів батько: вичікувати, відкладати до слушного часу, спокійно проходити повз зустрічні брички та підвodi, на яких зі сходу, десь аж з-під Львова, тікали від радянських військ різних гатунків політичні діячі, старости та поліції.

- Загидяť, поганці, наш край,— журився Водзик.
- Хіба вони тут осядуть? — дивувався Орест.
- А то ж де? Вже осідають. Переказують з Криниці, там уже їх повно. То гірше німців.
- А чого ж ми їх не б'ємо?
- Дійде й до того, ад'ютанте.

Дорога, кам'яниста, розпечена сонцем, вийшла з рівнини і поп'ялася вгору, в густий лісовий холодок. Іти було важко, ноги мілі, в роті пересохло, та й не завадило б щось поїсти,— Орест принаймні до

¹ Обидва уривки взято із статті колишнього секретаря округу ПРП на Прикарпатті Павла Карпа, вміщеної 19.VIII 1973 р. у варшавській газеті «Наше слово».

біса втомився, занадто вже довгою здалася йому ця нинішня мандрівка по горбах зелених Бескидів, тих самих, які так поетично оспівали пастихи та які так нелегко пройти під полудневим сонцем людині, що звикла до асфальтових тротуарів у великому місті.

Ні, не думав і не гадав Орест, що і в Григорія Водзика, про кого рік писав колись піднесені хвалальні тиради, повториться те саме, що було в обережного, певно, переляканого ще астрійськими жандармами, аж надто мудрого в цих справах батька. Стократ ліпше було б оце зараз перебувати серед краківських друзів, слухати їхні плани і пропозиції або самому виступати перед ними під гарячі оплески. У товаришів горіли б завзяттям очі, а його серце полум'яніло б, рвалося до бою, не хотіло знати жодних перепон,— організація визнавала єдине гасло: перемога або смерть!

Коли вийшли на гору, де росли могутні дуби, які своїм крислатим віттям ще здалека вабили до себе наших подорожніх, комендант звернув з дороги на невеличку галечину і кинувся на траву.

— Отут, ад'ютанте, передрімаемо, поки спаде спека,— сказав, жестом закликаючи Ореста до спочинку.— Нам ліпше смерком увійти в село. Втомився?

— Так, як і ви,— признався Орест.

— Я вже звік.— Водзик вийняв з кишені штанів семизарядний і поклав його про всякий випадок коло себе, під кашкет.— Мені здається, що я все життя отак мандрую. Все життя, крім отих двох років, що-м мусив відсидіти за гратали в Перемишлі.

— Ви були у в'язниці? — Орест аж сів, вражений цією новиною.— Виходить, то не повний портрет я списав з вас?

— Не має значення, Оресте. Допиши його, як упораємося з окунантами. Матеріалу тоді повні міхі назбираєш.

Водзик змовк, повернувшись на правий бік, поклав долоню під щоку і закрив очі. Добре було б трохи подрімати. Бо вночі, може, не доведеться. В селі чекає на вказівки актив — колишні члени Комуністичної партії. Вони, напевно, згодяться відновити свою діяльність у рядах новоствореної Польської робітничої партії. Ох, хоч би тришечки подрімати... Та сон забарився біля тої, що врятувала йому колись життя. Лізло перед очі то загратоване, аж під стелею, віконце, то висока зализна брама, під якою випрошувала дозвіл на побачення з ним невідома йому дівчина.

Замість побачення їй дозволили передавати йому щонеділі по одному листу з умовою, що вони матимуть сuto особистий характер і не будуть торкатися політики.

Перший її лист став для нього початком нечуваних у в'язничній практиці санаційної Польщі чудес. Двадцятілітня Марія писала до ув'язненого, про якого знала лише з газет:

«Не зважайте на газетних писак, Григорію, ви не здрайця, як вони про вас пишуть, а герой, перед яким усі чесні люди скіляють голови!»

За першим листом у наступну неділю надійшов з волі другий, а там третій. І так щотижня. На перший лист він негайно відповів, назвав її своїм другом, зорею світанковою, а вона вже в другому листі зважилася назвати його дорогим, рідним. І в кожному листі

намагаючись полегшити йому тяжкий в'язничий побут. Марія то забавляла його всілякими смішними історійками, то писала про себе та своїх батьків, а бувало, у замаскованій формі натякала на хід політичної боротьби. Він також був щирим з нею, знайомив зі своїм недавнім минулим, переносив на папір свої думки і мрії на майбутнє. Так непомітно й розквітла у них справжня дружба і настала нарешті пора, коли в одному з листів він осмілився назвати її коханою... Коли б не ті листи, не витримав би Григорій тяжкого запалення легенів. Тепле слово дівчини пригласило полум'я хвороби, допомогло власними ногами вийти з в'язниці. Марія поселила його у своїх батьків, іменувала нареченим, півроку доглядала за ним і перемогла.

З думками про Марію він непомітно заснув. I не здивувався, коли раптом побачив її. Вона схилилася над ним задумана, стурбована, призналася, що незабаром стане матір'ю.

- А я, Грицю, так хотіла б записатися до твоєї Гвардії Людової.
- З дитиною на руках, Маріє?
- Нашу дитину не візьме куля. Вона в тебе вдасться.
- Ти віриш у спадковість долі?
- Так, вірю. Ти ніби заворожений.
- Це твоє кохання, Маріє, берегло мене...

Несподівані постріли обірвали химерний діалог. Прокинувся, підняв голову і не знайшов біля себе Ореста. Намацав під кашкетом револьвер, зірвався з землі, побіг туди, звідки чулися постріли. Став, огледівся. Орест, укрившись за стовбуrom дерева, відстрілювався від трьох озброєних карабінами людей. Раптом він схопився за ліву руку вище ліктя. «Поранили», — вирішив Водзик.

Стрільба припинилася, як тільки ті троє помітили, що до їхнього противника наближається підмога. До того ж вони, очевидно, не мали охоти потикатися в гущину лісу і, випустивши ще по одній кулі, повернули назад. Незабаром почувся гуркіт воза по кам'яністій дорозі.

— Так що, товаришу ад'ютант, — нахмурився комендант, — досягли свого?

- А дідько їх знов, що в них аж три карабіни, — відповів Орест.

— А не знаєш — не вступай у бій, — гнівався Водзик. На цю тему він ще мав поговорити з хлопцем, а зараз звелів йому зняти піджак, підкотив закривавлений рукав сорочки, оглянув рану, — куля пройшла м'яз, та, на щастя, не зачепила кістки. Індивідуальний марлевий пакет згодився. Водзик умів перев'язувати рані, цьому навчився в Марії, — вона ж бо колись, при санаційних порядках, тримала в себе перев'язочний пункт на той випадок, якби поліція вдалася до кривавої екзекуції під час демонстрації чи страйку робітників.

— Ну, що ж, Оресте, — сказав комендант, коли вони вийшли на дорогу, — ти сам себе покараєш. Кінчилося, хлопче, твоє ад'ютантство. Лікувати рану треба. А де, де? До батька твоого далеко, на нашій базі, в горах, ще немає хірурга. Загноїтися рана — без руки залишишся.

Похилившись головою, Орест мовчав. Ішов обіч коменданта і не міг ані слова сказати в своє виправдання. Всі незадоволені ним. I мама не раз дорікала, і отець волів би його іншим видіти. Тепер комендант

хмуриться, не знає, що з таким невдахою діяти. А цей невдаха, бігме, сподіався на кращий результат. Хотів, щоб одним катюгою-поліцаем стало на землі менше.

На повороті дороги, вже по той бік бескиддя, назустріч їм викотилося троє велосипедистів. Вони їхали повільно, ніби прогулюючись, і котрийсь із них, видно, розповідав щось дуже веселе, бо його товариші голосно сміялися.

Цих троє сміливих інтелігентних молодих людей голова тимчасового лемківського комітету в курортному місті Криниці інженер Сергій Дуркот послав з листівками по селах Лемківщини. Вони мали проіхати країну з заходу на схід з енергійним закликом до людей брати у свої руки владу, бути готовими зустріти хлібом-сіллю радянські війська. Несучи лемкам радість визволення (о, скільки століть вони чекали його зі сходу!), троє добрих вісників проїхали через повіти Новосанчівський, Горлицький, Ясьельський, Кроснянський і вступили в Сяноцький, де на шляху із села Заршин зустрілися з Григорієм Водзиком та його пораненим ад'ютантом.

Пішов шостий день, як «три мушкетери» (так вони жартома себе називали) виїхали з Криниці. Вони були певні, що за два дні, побувавши ще в кількох селах, прибудуть до Сяноки, де й закінчиться їхня подорож, бо правобережна Сяночина і повіт Лісько перебували вже під надійним контролем радянських військ.

У селі Заршин, звідки мушкетери виїхали, відбулося те саме, що й в інших селах, де з'являлися із своїми листівками у рюкзаках посланці комітету,— справжнє велике свято. Як на великден, били в дзвони, скликаючи людей на майдан, нашвидкуруч споруджували сяку-таку трибуну або просто виносили з найближчої хати стіл і просили мушкетерів ще раз розповісти, про що там, у відозві, мовиться. Вислухавши котрогось із вісників, його зносили на руках з трибуни, підкидали вгору мало не до неба, а тим часом на трибуну піднімався хтось з активістів або вчоращих політичних в'язнів.

— Свята правда зі сходу поборола санаційне зло! — гукали до народу оратори.— Погорджений шляхтою лемко розправить тепер плечі, і ми гукнемо зі своїх зелених Бескидів на весь світ: «Ми вижили! Ми ще покажемо себе в своїх рідних горах, го-го-го! По-ка-же-мо!»

Та не про це йшла зараз мова у мушкетерів. Наймолодший з них, Любомир Олесневич, розповідав про свої спостереження над переляканим багатим газдою, який непомітно для людей цофався задки, тягнув з натовпу свою газдиню, вона ж опиралася, бажаючи до кінця послухати ораторів.

— Ах, шляк би тебе трафив,— шепотів він їй осатаніло, плямкаючи вусатим ротом.— Та я тебе дома живцем з'їм, посічу на капусту!..

Аж ось зустрічні наблизились одні до одних.

— Про що так весело розповідаєш, юначе? — спитав Григорій Водзик, знаком попросивши велосипедистів зупинитися.

¹ Цофатися — посуватися назад (пол.).

Мушкетери охоче злізли з машин. Не тільки на вічах, але й при будь-якій нагоді вони роздавали відозви тим, котрі не викликали в них підозри.

— Прошу, читайте,— сказав найстарший з них, Любомир Кузяк, простягши руку до бокової кишені по листівку.— Коли ви розумієте по-нашому...

— Перепрошую,— не дослухав його Водзик,— а хто ви такі будете? — Поведінка задоволених собою веселих подорожніх видалася йому дивною: «З чого вони радіють? Чи не тієї трагічної ситуації, яка склалася тепер на Лемківщині, коли з однієї неволі лемки потрапили до другої, ще важчої, фашистської?» — Хто, прошу вас, будете? — повторив запитання.

Мушкетери насторожились. Кузяк перестав діставати з кишені листівку. Його також почав брати сумнів, чи ті двоє не вороги, чи не з них вони пройдисвітів, котрі виправалися зі Львова, щоб тут служити окупантам.

— Хто ми будемо? Про те саме й ми хотіли б вас, панове, спитати.

— Питайте.— Водзик холодно посміхнувся. Він не був честолюбним, а проте знов собі ціну, знов, як розмовляти з ворогами, і тому, ніби пишаючись своєю силою, сказав: — А я вам відповім, що перед вами комендант Гвардії Людовії Григорій Водзик. Може, чули про такого?

— Григорій Водзик? — вихопилося з грудей мушкетерів.

Усяка підозра відпала. Хто в Бескидах не чув про цього сміливого лемка, для якого не існує ні мурів в'язниць, ні кордонів, який поїхав за наукою до Москви і повернувся до рідного краю, коли на нього налетіло хиже гайвороння! До Водзика підходили, тиснули йому руку, називалися:

— Любомир Кузяк, педагог.

— Любомир Страфіняк, студент педагогічного інституту.

— Любомир Олесневич, абітурієнт ліцею.

— Дуже приємно, але...— Комендант розсміявся.— Як ви так підбралися: всі троє Любомирі? Чи ти чуеш, Оресте? — Водзик відрекомандував його: — Мій ад'ютант, син Михайла Щерби.

Знову диво! Про героя Ліського повстання, певно, всі на Лемківщині знали.

Три Любомирі обступили Ореста. Розпитували, де тепер отець, як його здоров'я, раділи, що не піддався літам і лишається тим, ким був,— стійким революціонером.

Любомир Кузяк вже без вагання міг дати Водзикові листівку із закликом комітету, а заодно пояснити мету їхньої подорожні.

Пробігши очима відозву, Водзик сумно похитав головою.

— Марні надії, товариші. На Сяні вже стоять німці. Тепер там кордон.

Це так приголомшило мушкетерів, що, здавалося, в них відібрало мову.

— І ми знову в неволі? — нарешті спромігся спитати Кузяк.

— Знову,— зітхнув Водзик.

— Боже, а всі ми так чекали...

— Не чекати, а боротися треба,— поправив його комендант Гвардії Людовій і тут же заходився викладати програму новстворюваної робітничої партії, програму боротьби за вигнання гітлерівців і зняття кордону на Сяні.— Так що повертайте свої ровери¹ і...

— Ні,— перебив його рішуче Кузяк,— ми покотимо далі. Нас комітет послав. Отже, поїхали, товариші?

— Поїхали! — відповіли в один голос його друзі і, наче по команді, сіли на велосипеди.

Якийсь час комендант та його ад'ютант дивилися їм з жалем услід, потім мовчки пішли в протилежний бік, у напрямку села Заршин.

IV

Одного погожого сонячного дня в той знаменний для Західної України тридцять дев'ятий рік, коли звивистий сріблястий Сян мав стати тимчасовим кордоном між Радянським Союзом і окупованою гітлерівцями Польщею, Йосип з матір'ю випроводжав старшого брата Василя на далеку залишочну станцію Ліссько, бо своя станція Сянок, що за три кілометри від села Вільхівців, опинилася на ворожому боці.

Йосип поганяв запряженого у віз буланого, Василь і мати сиділи за його широкою спиною і лише вряди-годи обмінювалися фразами відносно тих сіл, через які проїджали. Про все ніби переговорили за той тиждень, коли Василь уперше за двадцять п'ять років гостював у батьківській хаті, на дорогу ж лишили ті думки, яких не могли погодити дома навіть у гарячих суперечках.

Думки, думки! І в братів, і в матери. Катеринине серце ніє за Василем. Вона боїться, чи не буде це останнім побаченням із сином,— він приїхав, як з неба звалився, і, крім жалю по собі, лишив у родині якесь непевне відчуття тривоги чи страху. Тиждень пробув у рідному домі, і ні одного дня не було спокою в хаті. Навіть як приходили гости, не припинялися суперечки,— Василь доводив своє, сперечався з батьком, підмовляв і Йосипа, і сусідів на щось таке, про що й подумати страшно, вихваляв ті радянські земельні порядки, від яких попередній панотець не раз застерігав у церкві. Напевно, й зараз, помахуючи батогом. Йосип продовжує розмірковувати над тим, що йому сипнув у душу вчений старший брат. «Треба втратити розум,— думає Катерина,— треба ошаліти, щоб віддати якісь там громаді землю, задля котрої батько двічі іздин від Америки на шахту, щоб за кров'ю й потом зароблені долари прикупити хоч півморга землі». Пригадує, як спершу вона чекала від Івана бодай короткого листа про його поневіряння серед чужих людей, як потім, довідавшись про темні глибокі нори, в яких Іван добував американцям вугілля, втратила сон, вкорочуючи собі ніч у молитвах перед образами...

Ні, віддати в чужі руки землю, на яку отець так тяжко заробляв, міг би тільки Василь, бо він не був у тих американських норах, бо він без тяжкої праці, без гіркого поту дістав у Леніна неоцінимий дарунок: цілком безкоштовно вивчився на великі люди...

¹ Ровер — велосипед (пол.).

— Отакі смужки,— втрутися в материні думки Василь, коли вони за Вільхівцями проїжджали повз покраїну вузькими ділянками долину,— подивися, Йосипе, горобець може перескочити. А приєднати б до них он той панський лан над Сяном та пустити б туди наш харківський трактор...— Василь не дговорив, але кмітливому Йосипові й так було ясно, яке життя прийшло б до власників отих смужок, коли б вони погодилися з'єднати їх в одне велике поле.

Саме про це й думав зараз Йосип. Збудув у ньому старший брат цілій рій думок, є голові робота й вдень, і вночі. Шкода тільки, що, розтривоживши йому душу солодкою мрією, Василь повертається на свою нову батьківщину. Він, агроном, міг би багато що підказати йому в організації великого колективного господарства. Бо хто зна, чи зуміє він, зовсім зелений господар на отцевому клаптикові землі, господар, котрий дечого досяг у рільничій науці лише самоосвітою, чи зуміє він сам підмовити людей на святе діло загального добра, чи знайдеться у нього такі переконливі слова, яких досить у Василевому арсеналі. Два мітинги скликав Василь — один загальний, другий молодіжний, і ні разу не запнувся брат, слухали його уважніше, аніж ксьондза у церкві. Йосипові здається, що коли б Василь міг звернутися по радіо до тих людей, що за Сяном, в окупаційній зоні, весь народ, усі лемки разом з поляками взялися б за зброю і вдарили б по гітлерівцях. Так ні, брат їде, він пригорнувся серцем до великої Східної України, полюбив її більше, аніж цей гористий, обікраддений ненажерливим панством, а проте нескоримій край.

— Так даєш слово, Василю, на той рік весною знов побувати у нас? — по довгій мовчанці, повернувшись на мить до брата, спитав Йосип.

— А ти даєш слово вивести людей на великий спільній лан? — відповів запитанням на запитання Василь.

Словя не можу дати, бо ще й досі не дістав-єм навіть татової згоди. Бо як тато не пустять коня до спільної стайні, то стидно буде перед людьми, скажуть мені: нас кличеш до гурту, а сам з голими руками прийшов. — Цьвохнувши батогом над клубами буланого, закінчив розмову: — Сподіваюсь, брате, що люди не відмовляться від свого щастя.

Василь пишається братом. Щира, чесна натура, беручкий розум, любить книжки, любить і помріяти про майбутнє, серед вільхівчан зарекомендував себе прихильником нового і в господарстві, і в політиці. Недаремно його, Йосипа Юрковича, першого за всю історію села, одноголосно обрали головою сільської Ради і вручили війтову печатку австрійських часів, приховану кимсь від польської влади. Василь матиме що розповідати про визволену Галичину харківським письменникам, коли вони зберуться у клубі імені Блакитного, щоб послухати свого колегу, лемка Юрковича. Мабуть, рідко кому споруджували таку тріумфальну арку, яку спорудили у Вільхівцях першим радянським солдатам-визволителям. Йосип відзначився і на будівництві арки, і як організатор зустрічі, коли стомлені походом бійці мали що випити й поїсти; у всіх у пам'яті закарбувалися проникливі слова вітання, сказані Йосипом на честь визволителів: «Ми жили без сонця,

хоч сонце день у день пражило нам спини, ми жили в суцільній санації уряду, котрий не любив своїх підданих і ненавідів нас, лемків, бо ми з давніх-давен тягнулися до вас, дорогі товариши, до сходу! Тож дякуємо вам усією великою громадою, дякуємо за повернуте нам сонце, яке віднині грітиме, а не палитиме наші душі!

Проминувши кілька сіл та містечко Залуж, добралися до станції Лісько того самого повіту, в селах якого сім років тому спалахнуло селянське повстання проти соціальної і національної кривди місцевого панства.

Спинилися на привокзальному майданчику. Йосип розпряг коня, повісив перед ним на дишло рептух із оброком і пішов з братом до каси. Поїзд, яким Василь мав їхати до Львова, щоб там пересісти на харківський, вже стояв перед платформою. Василь ще в Харкові виношував план нової п'еси на тему Ліського повстання, цікавився деталями боротьби своїх земляків — лемків, та, на жаль, брат нічого нового не міг сказати, Сянок-бо від Ліська далеко, а газети як львівські, так і варшавські вельми необ'єктивно писали про це.

Зате Йосип розповів про темпераментний виступ Михайла Щерби на судовому процесі у Сяноці. Михайло Щерба довів, що людей штовхнули до повстання само панство та його санаційний уряд, вони-бо довели селян до страшних зліднів, до нестерпних умов життя.

Коли брати повернулися до матері, то застали біля воза довгов'язого, нікому не відомого молодого чоловіка з шкіряним саквояжем у руці. Він щойно прибув зі Львова, мав друга у Вільхівцях і, назаввавшись сином відомого львівського адвоката Анджеєм Адамчиком, просив шановного пана господаря пізвезти його, звичайно за щедру нагороду, до села Вільхівців.

Голова сільради Йосип Юркович мав пильне око в цей дуже непевний час, коли зі сходу на захід і з заходу на схід таємно і явно, вдень і вночі пробиралися невідомі особи, серед яких були друзі, а були й недруги нової влади, і тому дуже гречно, а проте цілком офіційно попросив в Анджея Адамчика легітимацію — посвідчення особи.

Адамчик був готовий до того. Поки добрався сюди зі Львова, не раз потерпав, коли у поїзді військові патрулі вимагали в нього легітимації. Він не міг показувати золотом тисненого посвідчення члена правління гімнастичного товариства «Сокіл», а пред'являв студентський білет, і патрулі членно пропускали його.

Йосип пробіг очима білет і помітив, що він виданий два роки тому, тобто саме в той час, коли у Львівському університеті вчився і Орест Щерба.

«Ага, попалася щука,— зрадів своєму відкриттю Йосип.— Таж це той самий студент-розбійник, від якого мусив тікати зі Львова молодий Щерба». Але стримався, не подав виду.

— Ну, що ж, прошу сідати,— сказав, віддаючи йому документ.— Незабаром рушимо в дорогу. Лем проведемо на поїзд брата.

Прощання відбулося коло самого вагона. Василь пригорнув до грудей матір, помовчав так у німотній тузі, поцілував руку, потім підійшов до брата, що вже відніс його валізу до купе. Василеві хотілося щось приємне наостанку сказати Йосипові. А що, як на той рік прибути

сюди с таким дарунком, як трактор? Василь Юркович пише про село, не раз бував на Харківському тракторному заводі, мав там друзів серед своїх читачів, то чи не міг він спробувати щастя — дістати для рідних йому Вільхівців колісний трактор?

— А що, Йосипе, якби наступного разу я в'їхав до вас на тракторі? — мовив Василь.

— Ото було б диво! — зрадів Йосип.

— І я так думаю! — Василь обняв брата, ще раз поцілував мамину руку і вскочив у вагон. — Йосипе, — крикнув він у вікно, коли поїзд рушив, — мамо, я неодмінно приїду!

Лишившись на возі, Анджей Адамчик тим часом заходився обмірювати свої подорожні плани. Спершу сидів неприємно вражений тим, що сталося. Не сподівався на таке хлопське шанування. Щоб якийсь мізерний лемко перевіряв у нього документи! В нього, Анджея Адамчика! Були б інші часи — дав би хамові у писок... Гірко посміхнувся. Інших часів навряд чи дочекається, пане Анджею, Гіне Польща, а з нею й ти, вірний її син. У Львові радянці, у Варшаві німці, батько подався з урядом у Румунію, через Угорщину добереться, напевно, до своїх капіталів у нейтральній Швейцарії, а він, його нещасний нащадок, замість фаетона мусить трястися на однокінній хлопській підводі.

Пане Анджею, а чи не можеш ти зробити все наперекір уготованій тобі долі? Міг же ти п'ять довгих років вести за собою студентський курс, міг примусити професора Борковського поставити тобі високу оцінку з польської літератури, міг, зрештою, закохувати в себе найліпших львівських панночок, то невже у критичну хвилину свого життя спасуєш перед якимось лемком? Це ж дуже просто: скинути зброю з коня, сісти охляп на нього і сміливо, по-лицарськи, помчати шляхом аж до Вільхівців. В обійми друга Антоні, який в останньому листі обіцяв чекати на нього. А вночі — на той бік Сяну і далі на південь. Адамчик певний — перед його золотом розкриються всі кордони.

Ні, не наважився. Від таких думок тільки липким потом вкрився. А, бува, кінь норовистий? Та ще без сідла. В «Соколі» вчили їх на добре осідланих конях їздити... Треба чекати. Треба молити бога про успіх. Треба сподіватися, що матка боска, котрій він ніколи не шкодував щедрих пожертв у кафедральному соборі, допоможе йому подолати всі перешкоди.

Нарешті повернулися до воза господарі. Йосип мовчки згорнув рептух, загнуздав і почав запрягати коня. Адамчик кинувся до «ласкаової пані господині», щоб допомогти їй влізти на віз, але Катерина подякувала і відмовилась від допомоги: вона ще мала силу сама впоратися з цим, хоч, правду кажучи, за рясними слізами вже й світу не виділа... Відчуvalа, що давня туга за Василем свіжою раною ятритиме її серце. Минуло багато років від того холодного весняного ранку, коли вона так само, як зараз, обливалася слізами, випроводжаючи його до Львова. І за ті роки не було дня, щоб вона не згадала його і вранці, зустрічаючи схід сонця, і ввечері, за молитвою. Поїхав шукати щастя — і як у воду канув, ні разу не дав про себе знати...

— Ідемо, мамо! — обірвав Йосип жаління її душі, а потім звернувся до подорожнього, якого посадовив поряд себе.— Чи пан Адамчик усю дорогу буде тримати саквояж на колінах?

Адамчик знітівся, не знов, що сказати, неохоче, а все-таки поклав речі за собою, біля ніг Катерини.

— Капітал везете, чи що? — мовив з іронією Йосип. Натягнув віжки, змахнув батогом, а коли підвода рушила, пожартував, глянувші на матір: — Видите, мамо, яка вам честь. Цілий банк у вас в ногах!

— Жартуєте, пане господарю. То близна там. I деякі нотаріальні документи. У нас же у Львові власний будинок лишився.

Далі їхали мовчки. Кожний зі своїми думками. Проминули одне підгірське село, потім друге, вже й містечко Залуж лишилося позаду, в'їхали в лісисте міжгір'я, і враз крізь дрімоту Адамчик почув недоречне, просто безглузде в цій ситуації запитання до себе:

— Чи не хотів би пан Адамчик зараз зустрітися зі своїм львівським колегою Орестом Шербою?

Дрімota відлетіла. Адамчик підняв повіки, побачив перед собою дикий бескид, по кругих схилах якого пнулися вгору розхристані сосни та стрункі ялиці. Повернув голову, глипнув здивованими очима на погонича, не міг зображені, що від нього хоче цей... мало не бовкнув «хам», але стримався, до його свідомості врешті дійшло, що він не там, де міг би гукнути поліціята або розмахнутися і відповісти так, як його вчили у гімнастичному товаристві.

— Ви про щось спитали мене, шановний господарю? — озвався.

Йосип повторював запитання. «Цей хлоп явно знає про мої взаємини з матусиним синком», — подумав Адамчик.

— Hi, шановний пане господарю, — відповів він Йосипові, намагаючись бути якнайввічливішим.— Ми з Орестом... абсолютні антиподи. Так це називається в літературі. Ми з ним не дружили, бо мали різні, кардинально протилежні погляди на деякі речі. I взагалі на життя, на політику.— Адамчик уже забув, що він не у Львові, не в аудиторії університету, і, сам того не помічаючи, входив у роль пишномовного патріота.— Однак це не означає, що в нас немає спільніх інтересів на терені людської цивілізації, що ми не подамо один одному руки в такий час загальної катастрофи, як тепер...

— Але спершу, пане Адамчик, ви неодмінно хотіли б поставити Ореста на коліна, чи не так? Як я всю українську націю.

Адамчик зблід, він намагався і не міг сказати нічого путнього у своє висправдання, називав слова «поставити на коліна» товариським, студентським жартом, твердив, що зараз, саме зараз, їм усім — і українцям, і полякам — слід об'єднати зусилля для боротьби із сатанинським спротом гітлеризму...

Йосип зненацька перебив Адамчикову тираду іншим запитанням:

— Куди це пустився пан Адамчик навтьоки зі Львова?

— Ну, ясно куди,— почав Адамчик і тут же затнувся, змовк, побоявшись сказати правду.

Зате Йосип підказав її:

— Тікаєте, пане, від радянців до миліших вам гітлерівців, чи не так?

Адамчик обурився:

— Як ви смієте?! Я ненавиджу катів нашого народу і готовий...

— Гаразд. Коли готові, то я ще нині зведу вас з Орестом Щербою. Ввечері буде в мене. Помиритеся, почнете разом бити фашистів, що розвели вогонь в освенцімських крематоріях. А ваші кошти,— Йосип кивнув на саквояж,— дуже згодяться й лісовим хлопцям, і підпільникам у Krakovі. Згодні, пане Анджею?

На блідому чолі Адамчика блиснули під холодним сонцем краплини поту.

— Перепрошую, поки що в мене інші плани. Ale клянусь богом і всіма ранами Христовими, що повернуся.

— Хто тому повірить? — Йосип спинив коня.— Забираїте свій багаж і злізайте.

— Що? — застогнав приголомшений панич.— Ви жартуєте, пане господарю?..

— Hi, цілком серйозно. Мій кінь не годен возити зрадників вітчизни. Прошу злізати.

— Серед дикого лісу?

— Злізай, злізай, пане Анджею. А то розгніваюся і силоміць скину вашу мосць.

— Мене ж тут вовки роздерут!

— Вони дохлятини не їдять.

Адамчик спалахнув гнівом:

— Ти погано жартуєш, хаме! — З цими словами він поліз рукою до внутрішньої кишені куртки, де лежав напоготові револьвер.

Та Йосип не дав йому вихопити його, сильним поштовхом плеча звалив напасника набік, у тут же мить схопив одною рукою за в'язи, другою відняв револьвер і, зірвавшись на ноги, націлився ним на переляканого Адамчика.

— Злізай, псаєвіро! — звелів крізь стиснуті зуби.

Адамчик підкорився. Взяв саквояж і почав поволі злазити. Коли опинився долі, підняв з землі кашкет, надяг його, став рівно, лицем до Йосипа.

— На, стріляй!

Йосип зневажливо всміхнувся.

— Сам відчуваєш, що заробив справедливої кулі, чи не так? Лише за один глум над Орестом тебе варто знищити. Ale нехай. Може, хтось інший це зробить.

Йосип натягнув віжки, кінь покотив віз далі по нерівній лісовій дорозі. Адамчик лишився стояти на місці.

v

В Юрковичів уже збиралися гасити світло та лягати спати, коли до хати зайшли хоч і некликані, а проте бажані гості — Йосип і побратим Петро та молода дівчина, яку він, привітавшись, назвав Антоніною. Петро тут же пояснив усій Йосиповій родині, що дівчина ця шукає рідного вуйка, котрий перед самою війною повернувся

з Америки в Кроснянський повіт, у те саме село, де мешкає й він, тож їм обом треба завтра чи післязавтра обминути прикордонних вартових і перебратися за Сян.

В Йосиповій родині вірили й не вірили Петрові. Тут знали його як чесного, порядного чоловіка, котрого польська адміністрація судила й тримала у в'язниці за його переконання, а хто така буде ця вродлива жвава дівчина, чи справді вона шукає свого вуйка з Америки, чи, може, є випадковою, з файнім личком подорожньою, з якою приємно буде чорновусому Петрушеві скупатися в річці? Та як би там не було, в родині Юрковичів уміли берегти політичні таємниці, і все, що стосувалося Йосипових зв'язків з лівим берегом Сяну, не могло вийти за хатній поріг.

По вечері Йосип і Петро вийшли надвір покурити. Якийсь час мовчали, затягуючись димом, потім, почуваючи себе деякою мірою відповідальними за те, що довкола діється, звели бесіду на поточні політичні справи. Петро, наприклад, висловив тривожну думку, що, певно, фашисти готуються до нападу на Радянський Союз, бо вдень і вночі підтягають до Сяну свіжі військові частини,— про це Петро доповів у Львові в штабі радянського командування, але там, узвішив звістку до уваги, не зчинили алярму, лише веліли Петрові й далі уважно стежити за просуванням гітлерівців. Щоправда, обіцяли передати Петрову інформацію далі, аж у Москву, хоч там можуть і не повірити якомусь молодому лемкові: в них діє підписаний Гітлером мирний договір.

Йосип, навпаки, поділився зі своїм другом веселішими новинами: організацію колгоспу вже оформлено, після тяжких вагань батько згодився поставити коня в колгоспну стайню, священик не став дібки, коли правління попросило його переселитися до дяка, одні слово — колгоспні справи йдуть на лад, люди в селі навіть із цікавістю очікують першого весняного дня, чи збудеться, мовляв, те, про що так файно розповідав з трибуни Йосипів брат Василь.

Наговорившись перед тим, як піти спати, Йосип спитав гостя, де йому з дівчиною стелити, чи будуть вони лягати нарізно, чи, може, разом у ванькирчику?..

Петро обірвав непристойні для його вуха натяки:

— Ти що, збожеволі? Я навіть торкнутися до неї не смію.

— Овва,— не повірив Йосип,— здається, в цій делікатній справі ти завжди був сміливим.

— Головою за неї відповідаю.— Петро перейшов на тихий шепіт.— Зрозумів? Везу з самого Львова. У свої краї.

— Серйозне діло,— продовжував підсміюватися Йосип.— А бува, по дорозі закохаєшся?

— Правду кажучи, боюсь і я того,— не зважав на кипни Петро, якому так хотілося розповісти другові про своє почуття до дівчини.— Боюсь, Йосипе, втратити голову. Взагалі-то я не влюблений...

— Хто, ти? — засмія вся Йосип.— А що було з тобою у Львові? Ти ж сам мені розповідав про свою зустріч із слічною паненкою на Замковій горі.

— Зрівняв,— як міг оборонявся Петро.— Я ж тоді був вільним

козаком. Мало розумівся на політці. Ненавидів експлуататорів, готовий був розстріляти їх, чи як там, та й усе, а тепер, а зараз...— Петро не знов, як порівняти той душевний стан, коли він був веселим хлопцем, гультаєм із теперішнім, коли він цілком віддався боротьбі з навалою фашистів на його рідну Лемківщину.— Зрозумій, Йосипе, я вже не той. З Антоніною мене познайомили у Львові п'ять днів тому. Я маю перевести її через Сян і допомогти їй влаштуватися в Кроснянському повіті.

— Що ж вона буде там робити? Шити, прясти чи, може, шукати американського вуїка?

— Ти не жартуй, Йосипе. Тут жарти ні до чого. Знаєш, який тепер час. Німці активно готуються до війни, і ми повинні все про них знати. Зрозумів? У моїй валізі її рація.

— Рація? Он воно що. Аж тепер я починаю догадуватися. То виходить, твоя Тоня не проста собі реготуха.

— У нас з нею серйозна місія. Завтра, як зміниться погода, я вирушаю далі, за Сян, відвезу валізу до наших, а Тоню на кілька днів залишу у вас. Так ви будьте з нею ласкаві. I ні слова про те, що я тобі розповів. Най ваші думають, що іде розшукувати вуйка. I ще одно, Йосипе: поки що забудь мое справжнє прізвище. Називай мене Войтовичем. I своїм це скажи. Не забудеш?

— Войтовичем? Добре. Не забуду. Значить, ти тепер з головою поринув у підпільні справи?

— Так. Поки не виженемо окупантів.

— Завзятій ти, Петруні.

— Такий, я і ти, Йосипе.

Скрипнули сінечні двері, і на піддашшя вийшла з хати та, про котру тут допір мовилося. Антоніна, струнку постать якої щедро освітив місяць, сказала, звертаючись то до Йосипа, то до Петра, нібито її проводир, той самий тихоня Петрусь, якого досі мала за простого лемківського хлопця, є насправді хоч і не описаним ще в пресі, але цікавим героєм! Щойно в хаті відбулася дискусія на тему: чий край ліпший,— тульський чи лемківський. Тоня вихвалаля свій, тульський, та й саму Тулу, де вона торік закінчила середню школу, а Галия — свій, лемківський, де є такі красиві гори, яких ніде в світі немає, і курорт Криниця, куди з'їжджаються найхворіші пани з усієї Європи... I ще мовила Галина, в нас є такі відважні й завзяті хлопці, як Петро з села Петруша Воля! Він-бо під час недавньої весняної повені, перескаючи з крижини на крижину, перейшов, не замочивши ніг, Сян і доставив у Варшаву те, що йому припоручили у Львові.

Петро і Йосип розвеселилися, почувши таку оповідь. Не перестаючи смиятися, Йосип пішов до хати, а Петро, взявши дівчину за руку, спітав:

— I ти повірила в цю байку?

— Як то байку? — запротестувала Антоніна. Їй так хотілося вірити у розповідь Галини, знати, що тебе веде на дивовижну Лемківщину не простий парубок, а герой, людина з красивою душою, і враз на тобі — це все виявляється байкою.

— Правда, Тоню, лем те, що я таки перебрався в ту темну ніч на лівий берег Сяну, але не по крижинах, а між ними, і не сухим, а таким вимоклим у студеній, крижаній воді, що, здавалося, сам обернуся у крижину.

— Розкажи мені докладніше, Петруню.

— Ну, ходім сядемо, я розкажу.

Він узяв її легенько під лікоть, повів до лавочки. Осяяна місяцем, дівчина ввижалася йому феєю з тої чудової казки, яку любив слухати в дитинстві. Й досі він не знав, як йому поводитися з нею. Наказали берегти як зініцю ока і всіляко допомагати в тяжкій і дуже відповідальній роботі, тільки не сказали, чи може він торкнутися губами її ніжних уст... А воно, бач, до того йдеється. Не зводив би з неї очей, говорив би їй солодкі слова, догоджав би...

Спершись на лікоть, Петро почав з того, як він, хитрючи, прикидаючись наївним, а бува, й дурнем, шукав уденъ бодай щілину в охороні кордону, а вночі, обминувши ворожу заставу, переходив Сян по кризі, як тиждень по тому, повертаючись додому через Вільхівці, не застав на Сяні криги,— річка розлилася далеко-далеко, під самі мури міста, по ній пливли з шумом і тріском уламки крижин, а іноді вирвані в горах корчі.

Петрові не можна було затримуватися до тої пори, поки вода спаде: справа, з якою він поспішав до Варшави, була негайною, і тому він зважився — попросив у Йосипа автомобільну камеру, а до неї роверну помпу.

Йосип догадався, що задумав його друг. Лякати не хотів, а сказав правду: вода надто холодна, коли серце в ній витримає, то судома зведе руки й ноги, а сильна течія підхопить і понесе аж до Вісли або викине десь на лівий берег просто в лапи гестапо.

Петро не послухався. Обов'язок перед товаришами був сильнішим за всі страхи, котрі малювали йому Йосип. Темної ночі, в надокучливу, а проте бажану мжичку, з надутою камерою під пахвами він тихенько ввійшов між уламками крижин у воду.

Довго можна було б описувати цю незвичайну подорож серед крижин. Не справдилися Йосипові побоювання. Серце витримало, мусило витримати, бо так звелів собі Петро, загартований, звиклий до всіляких злигодін в своїх горах; судома не звела ані рук, ані ніг, бо вони мали добру роботу — з усіх сил розгрібати воду, боротися з бистриною, яка могла його обважніле від мокрого одягу тіло понести повз місто, туди, звідки б йому ніколи не повернутися.

— Як видиш, Тоню, — кінчив розповідати Петро, — народила мене мама щасливим. Я вибрався з води не під будинком, де мешкав жандарм чи есесівець, а під старою хатиною вдови, чоловіка якої, робітника сяноцької вагонної фабрики, закатувала перед війною дефензива у львівських Бригідках.

— Скільки очок із ста можливих ти вибиваєш з револьвера? — несподівано спітала Антоніна, уявивши собі ворога, що міг чекати Петра на березі.

— Аніскільки, — відповів Петро, лукаво дивлячись на дівчину, — бо я не мав необхідності стріляти.

— Хіба у вас там, куди ти ведеш мене, нема війни?
— Війна пішла вперед і над Сяном стала,— у нас лишилась окупація.
— А я вибиваю дев'яносто сім із ста можливих. Це мало, правда, Петре?

— Думаю, що немало.

— Проте ці три кульки, що їх не вистачає до ста, в критичну хвилину можуть підвести. І, замість впасті ворогові, впаду я. Це ж проста арифметика.

— Тобі, Тоню, не доведеться стріляти.

— Мені трохи інакше у Львові сказали: «В крайньому разі, коли іншого виходу не буде». І то з умовою, що останню кулю збережу для себе.

— У тебе, дівчино, до того не дійде. За тебе стріляти буду я.

— Ale ж ти стріляти не вміш.

— Навчуся, Тоню.

Із гір подув прохолодний вітерець, з-за лісу насунули на місяць темні хмари, в повітрі запахло дощем. Петро подумав, що саме в таку пору можна рушати до Сяну, і тому поспішив з дівчиною до хати, щоб зібратися в дорогу. Антоніна спокійно прийняла Петрів план, їй подобалася сім'я Юрковичів, і вона без хвилювання чекатиме на чорновусого свого проводія. Ale то неправда, що без хвилювання. За п'ять днів вона звикла до нього, і тепер їй здається, що вона навіть бануватиме (як тут кажуть) за ним. своїм хоробрим лемком.

В останню хвилину прощання вона затримала Петрову руку в своїй долоні і, глянувши в його темні очі, попросила:

— Ти ж бережися там. Ми всі на тебе чекати будемо. Чи не так, товариш? — спітала вона у великої сім'ї, яка з цікавістю, а проте і смутком стежила за цією сценою.

— А певно, що так,— відповіла за всіх Катерина.— Щасливої дороги тобі, Петре.

Розчулений цими проводами, Петро вклонився усій родині, нахилився за валізою, але її підхопив Йосип, він-бо мав провести Петра до відомого йому броду.

А ще за день, уранці, Петро Войтович сідав у вагон пасажирського поїзда, що відходив зі станції Сянок на захід, у напрямку Krakova. На нього, пристойно вдягненого, ніхто із залізничної охорони не звернув уваги, лише жандармський офіцер при вході на перон перевірив документи і поцікавився, куди пан іде. Добротний костюм, біла випрасувана сорочка, строката, найновішої моди краватка і фетровий, під колір сірого костюма, капелюх, ще й лакові мешти¹ (Петро переодягся на конспіративні квартири Ольги Горощук) давали можливість триматися незалежно, а приемне, усмішливе, хоч і трохи стомлене лицо допомагало йому мати вигляд людини, задоволеної і собою, і тими окупаційними порядками, з якими вона на кожному кроці стикалася. Дивно було б бачити Петра тому, хто до війни працював з ним вибійником на залізорудній шахті французької розшукової фірми. Чи пізнав би його, такого франтуватого кавалера, той, хто

¹ М е ш т и — туфлі (пол.).

одночасно з Петром був колись вантажником на торговельному складі в місті Кросно? Не могли б, звичайно, пізнати Петра наглядачі тюрми в місті Франштадті, в якій просидів юнаком за участь у розповсюдженні комуністичної літератури на Лемківщині. Очевидно, Петро навчився грati роль «цілком порядної» молодої людини у Львові, де свого часу студіював на кооперативних курсах, та ще в редакції коломийської газети «Селянські вісті».

Та як би там не було, Петро справив на «охоронців порядку» нормальнє враження, міг спокійно ввійти у вагон і, ставши у коридорі, подумати, де, в якому затишному кутку краще поставити валізу.

Вагон був переповнений випадковими людьми, в більшості жінками різного віку, що їхали з Сянока на села за продуктами, котрі подали від міста сподівалися вимінити за фабричні речі. Як потім виявилось, серед того різношерстого люду були й дрібні спекулянти м'ясом, продаж і транспортування якого окупаційна влада сурово забороняла.

Поїзд рушив, загуркотів на стрілках, пішов під гору. Не знімаючи руки з валізи, для якої поки що не знайшов підхожого місця, Петро мимохіть глянув у вікно. Його увагу привернули замасковані зеленими гілками танки, що завмерли обіч шосейної дороги. Очевидно, вони щойно прибули, бо коло них поралися солдати. Натреновані для такої роботи, Петрові очі зразу ж взялися до обрахунку зброї. Налічили перший десяток, потім другий, третій... Цифра доходила до сотні. За танками стояли самохідні гармати, іх годі було перерахувати, бо поїзд збільшував швидкість, а сяноцьке передмістя змінилося лісозахисною смugoю, яка заважала оглядати місцевість.

«Активно, дуже активно готуються», — подумав Петро. Він бачив у своїй уяві тихцем, уночі спорудженню pontонну переправу на правий берег Сяну, чув приглушений ляскіт траків по дошках настилу, раптовий залп гармат по садибі Новака, де розмістилася радянська застава... Тяжко, ой як тяжко і боляче усвідомлювати свою безпорадність! У Львові явно не стривожилися, отримавши його правдиву інформацію, у Москві також мовчат та очікують. А воно ж ясно, для чого і проти кого скupчуються над Сяном ці танки. Гітлерові, підлому та хитрому псові, не можна вірити...

У супроводі офіцера до вагона зайшов патруль із трьох чоловік.

— М'ясо, м'ясо шукають... — почувся шептіт між пасажирами.

У першому купе почався общук вузлів та чемоданів.

«Ну, Петруню, прощайся, зі світом, — подумав він. — За рацю — то вже напевно мотузка».

Та вмирати Петро не збирався. Ще він не нажився. Ще в Юрковичів чекають на нього. В крайньому разі, пустить у хід пістолет. Досі, при попередніх переходах Сяну, зброї не брав із собою: як щось лихе станеться, ненароком потрапить у їхні лапи, сподіався викрутитися, ще лою в голові досить у нього, а на цей раз, виряджаючи його зі Львова, порадили товарищи прихопити браунінг.

Зараз у його розпорядженні єдиний вихід. Петро зважився йти ваванк. Або смерть, або виграш!

Не ховаючись перед офіцером патруля, а навпаки — на його очах звичайним, навіть байдужим рухом підняв чемодан і поставив на верхню полицю. Нате, мовляв, можете оглядати. А тоді повернувся до вікна і зовні спокійнісінько продовжував спостерігати місцевість, по якій мчав на захід поїзд. Він одвертнеться від вікна, коли почує коло себе офіцерів голос, а поки що, тримаючи праву долоню на браунінгу в кишенні піджака, примурженими очима бачить не поля і не лісکи на пагорбах, а себе самого, засмаглого чорнявого пастушка в білих полотняних штанах, з мідним хрестиком на шії. Це його дитинство. Убоге, а проте щасливе. Вчора, пізно ввечері, він навмисне сказав дівчині неправду, ніби не вміє стріляти. Не тільки стріляти, а й влучати вміє. Підпілля у Львові навчило його оборонятися, коли агент дефензиви цілиться в тебе.

Отець сказав, коли брав його з в'язниці на поруки: «Щастя твоє, сину, що перед арештом заховав свою пукавку. За книжки тебе посадили, але випустили, бо ще не мав вісімнадцяти, та якби знайшли їх револьвер, вліпили б тобі, мудрагелю, як не львівські Бригадики, то Березу Картузьку».

Ну, що ж, тату, не завжди слухався я тебе. «А чому?» — спитаєш. Бо не пішов-єм твоїм шляхом. Ти скажеш: «Легшого життя захотів». Не легшого, неню, а змістовнішого. Ти не можеш мене зрозуміти, як не можеш зрозуміти й насолоди зльоту. «Рожденный летать,— скажу я, перефразувавши не відомого тобі Горького,— ползать не может». І я, тату, горджуся тим, що не належу до породи плаузунів. Ось зараз зі мною розправляться. Ale ж дорого продам я своє життя. Увесь заряд браунінга всаджу в них і лем одну кульку залишу собі. На жаль,— Тоня ж бо, сама того не знаючи, належить до тій самій людської породи, що й я,— романтична мрія моєї чарівної супутниці так і не розквітне. Йй вже не доведеться переходити бистроводного Сяну, і вона не осягне запашної краси лемківського краю, а у Львові так і не дочекаються її інформації про загрозливе пересування ворожих військ.

«Не поспішай!» — наперекір серцю, що несамовито забилося в грудях, звелів собі. Ніби спокійно обернувся на кроки та ще спокійніше і навіть з удаваним здивуванням зустрівся з поглядом офіцера.

Той показав угору, на валізу, спитав строго:

— Фляйш?

— Найн,— відповів Петро, відчуваючи, що коли в цю коротку мить не вихопить пістолета, його серце вибухне і заллеться кров'ю...

Ta сталося чудо! Офіцер повірив сказаному, прихильно чи доброзичливо кивнув і пішов далі.

Витираючи зволожене чоло, Петро глибоко зітхнув і беззвучно, жартуючи, звернувся до себе:

— А я ж тобі казав: не поспішай поперед батька в пекло. Нам ще дано жити і ворога бити!

Минула довга, надокучлива зима. На визволеній з-під диктатури санаційної Польщі Західній Україні, в тому числі більшій частині Галичини по річку Сян, з настанням весни почалося нове життя. З міста Дрогобича — центру області, куди було приеднано і Ліський повіт з прикордонним селом Вільхівцями,— йшли директиви готоватися до сівби не лише на власних землях, але й на поміщицьких, церковних і взагалі на всіх тих, котрі були покинуті власниками і згідно з Конституцією СРСР підлягали націоналізації.

Готовувалися до сівби і Вільхівці. Але то мала бути якась незвичайна, нечувана в цих гірських селах, дивна весна. Люди вірили і не вірили в неї. Вірніше буде сказати: їм хотілося вірити, бо хто ж може відмовитися від такого життя, про котре ім усю зиму розповідав Йосип Юркович. Та ще із самого Krakova, щоб допомогти Йосипові та його молодим активістам, пробрався таємно через кордон у село Михайліо Щерба. А потім прибув аж з Харкова Йосипів брат Василь. Виступаючи перед газдами з промовами про колгоспи Радянської України і конкретно про господарства Харківщини, де Василь працював агрономом, він прискорив організацію колгоспу у Вільхівцях: люди почали ставити свої кривуляті підписи під заявами.

Проте хоч і підписувалися, і піднімали руки, голосуючи за нове життя, і навіть відводили своїх коней у спільну стайню, а після мітингу біля школи заходилися переорювати свої межі в полі, огидний черв'ячок недовіри до того, за що вони підносили руки, гриз іхні душі, не давав уночі спати. Не знати в кого питати: «Чому панотець,— він же близче до бога,— чому він ані разу не підказав людям, що Йосип Юркович із своїми активістами добра ім бажає, що спільна праця зробить їх щасливими? Чому він не підніме свого зацілованого почорнілого хреста проти тих, хто таємно, мов отруйне гадючча, переповзає з того берегу Сяну і лякає людей гріхом та кривавою розправою?»

Та вже перші сонячні, жайворонкові дні весни у Вільхівцях почали поволі, непомітно знімати почуття недовіри з людських душ. Знав би панотець Серафим, що люди, вся його церковна паства, так одностайно відгукнуться на заклик Йосипа Юрковича,— він неодмінно, навіть без запрошення парафіян, вийшов би у святкових ризах, з молитвою на устах і свяченою водою окропив би і першу борозну, і перші ярі зернятка, що лягли в пухку землю через сошники сівалки, взятої з дідичевого двору.

Це був тріумф людського розуму — вйти на світлий шлях колективного господарювання!

— Ще немає тракторів, ще вони не надійшли з далекого Харкова, але незабаром будуть тут, на визволеній українській землі! — виголосив з трибуни голова колгоспу Йосип Юркович.

Обходячи поля, де працювали парокінні упряжки на оранці та сівбі, Йосип нераз поглядав на схід: на шляху із Ліська могли з'явитися трактори. Добре було б, щоб брат прибув разом з машинами. Ото була б радість! Тріумфальна арка, збудована для зустрічі

радянських армійців, ще ціла і могла б згодитися для приймання тракторів. Обновити б її свіжим клечанням, оздобити прапорцями та вітальними гаслами... Шкода, що Василь поспішив вийхати з села. Най би увидів вільховецьке чудо. Таж усі без винятку, хто записався на останніх організаційних зборах, прийшли до школи. Так на паску до церкви не йшли, як нині до трибуни, а від трибуни до роботи.

Коли Йосип повертається з поля, його перестріла група селян, які хоч називалися газдами, а жодного газдівства не мали і жили з випадкових заробітків у фільварку та у декотрих справних, заможних газд.

— Побійся бога, Йосипе,— заговорив, ледве стримуючи обурення, голомозий, з прокуреними сивими вусами Данило Гончук, літній вже газда, три сини якого десь загубилися на заробітках в Америці, а дві дочки затримались у батьківському дворі, бо без приданого не могли знайти собі парубків до пари.— Побійтесь, кажу, бога, пане Йосип.— Юркович скривився від цього величання, підняв був руку, щоб зауважити цю недоречність, та лисий Гончук вперто продовжував свою схвилювану тираду:— Казали-съте, що настали нові часи, усі тепер порівняються, хто мав коня і котрій не мав — всі будуть однаковими газдами. І в кого був ґрунт, і в кого не було ані цаля — всі тепер будуть з землею. Як-то в Росії, я чув, заведено. Аж ні, мосьпане. Ті, що з кіньми, ті оріть і сіть, а ті, що без худоби, мають щастя дивитися на них... Виходить, Йосипе, задля красного слова це мови-лося? Обіцянка — цяцянка? Чи не так, газдове? — звернувся Гончук до селян, що весь час мовчки підтримували його.— Прийдуть жнива — кінним також буде робота, запряжуть у дідичеві жниварки — і фертіг. Зерно піде тому, хто орав та сія, господарі сядуть за стіл до пирогів з нового врожаю, вони смакуватимуть, а ми лем прицмокувати будемо. Виходить, як був ти, Даниле, дзядом¹, так і залишишся ним. Так, Йосипе, так. А в мене, слава богу, дочки на виданні, вони простого хліба не їдять, ні-ні, боже боронь, лем солодкі пампушки з медом, а простого хліба їм і не показуй...

Йосип весело розсміявся з того, що непокоїло Гончука, а потім серйозно, по-діловому запевнив людей, що таких, як вони, безкінних та безземельних, особливо зараз, коли вагонна фабрика лишилася на лівому березі Сяну, таких безробітних немало в селі і що їм також знайдеться робота у великому господарстві — кому біля худоби, кому в майстернях, іншим на городі та на пасіці.

— А ще ж, товариші, є в нас ліс, — кінчав Йосип, повівші поглядом по лісистих горах, що з північного сходу оточували півколом вільховецьку долину.— І там, газдове, буде нам робота. Пан Новак щороку без жалю вирубував його, вивозив за кордон, нищив усю цю красу для своїх забав у Парижі. А ми поведемо в лісі розумне господарство і, може, вас, газдо Даниле, — Йосип торкнувся долонею його плеча, — призначимо туди головним лісничим.

Темне, сухе Гончукове обличчя аж помолоділо від задоволеної усмішки.

¹ Дзяд — жебрак (пол.).

- Та дай боже. Я, прошу пана, розуміюся на грибах.
- А на деревині?
- Аякже! Не одну сотню бельків витесав Новакові.
- Ну от і маєте роботу, газдо Даниле!
- Та дякую.— Потім, подумавши, попросив: — Йосипе, лем не головним. Простим лісничим — то було б саме в раз. А головним най буде хтось інший, учений.

Заспокоївши безкінних, по дорозі до плебанії, яка тепер' правила колгоспній громаді за господарський двір, Йосип заглянув до кузні, геть-чisto прокуреної димом хатини, де владарював її власник Гнат Міхновський, високий, міцний тілом чарівник вогню і металу. Йосип дякував своїй долі, що такий майстер, як Міхновський, першим подав заяву про вступ до колгоспу і навіть зобов'язався перед людьми переглянути все їхнє одноосібне знаряддя до початку весняних робіт. Коваль слова дотримав, із своїм кучерявим молотобійцем Тимком він пустив у поле справні плуги та борони, і Йосип міг нині видіти в полі, як файно лягають скиби за плугами і як чисто рівняють землю для сівалок борони.

Зараз коваль із Тимком готував коням підкови. Біля бочки з холодною водою лежало їх, допіру скованих, вже чимала купка. А на чергову, вже довершуючи її, гупав молот Тимка, і, ніби підбадьорюючи його, видзенькував молоток коваля. Щоб не відвертати уваги майстра, Йосип не привітався з ним і, ставши неподалік від ковадла, стежив за каскадом іскор, що вилітали з-під молота.

Нарешті ковалеве чародійство закінчилось. Останні кілька ударів по підкові, ще високий грайливий дріб молотка по ковадлу, і Міхновський несе в обценъках підкову до бочки, вмочує її у воду, і вона з шипінням піднімає над бочкою сизий згусток пари. Кинувши готову підкову на купку, коваль спітав, беручись скручувати цигарку:

- Ну, як там у полі?
- О, якби так щодня,— відповів Йосип.

— Народжується, брунькує нове життя,— повторив коваль Йосипові слова, сказані на мітингу перед тим, як людям виходити в поле.— Щастя постукало і в наш дім.— Потім, затягнувшись димом цигарки, кивнув у бік Сяну.— Оті, шляк би їх трафив, чатують наше щастя.

— То правда,— ствердив Йосип. Він дістав з внутрішньої кишені куртки листа і, підізвавши до себе кovalя та молотобійця,— мав-бо їх обох за своїх партійних однодумців,— дав Міхновському прочитати.

— «Ми попереджали і ще раз попереджаємо, товарищу Йосипе: коли бога не боїшся, прогнавши старого авторитетного панотця з плебанії, то бійся нас, невловимих, всюдисущих, суворих, але справедливих суддів, котрі без жалю карають зрадників та відщепенців. За нами сила! Не вб'ємо тебе ми, українські патріоти,— то розчавить вас, і тебе в тому числі, могутня тевтонська сила! Поки не пізно, отямся, друже наших юнацьких літ, просимо тебе по-доброму, отямся! А найліпше буде — тікай звідси, кидай все, що ти в своїм безумстві розпочав. Ще є час розкаятися. Те саме перекажи братові, коли він задумає прибути сюди, та ще з тракторами. Повторюємо: жалю не буде!»

Підпис — «Месники».

— Що ви скажете на це? — спитав Йосип.

— А от що скажемо,— коваль підійшов до горна і кинув лист на жарини. Папір спалахнув раптовим полум'ям і щез, лишивши по собі чорний попіл.— Те саме буде і з іхньою тевтонською силою. При польських фашистах ми не боялися, то за Радянської влади й поготів не злякаємося таких погроз. Собака гавкає, а ми своє діло робимо і будемо робити.

Але Йосипа не заспокоїли ковалеві слова. Тимко правильно сказав: того собаку, що гавкає в нелегкий для організації колгоспу час, треба вислідити і знищiti. Він десь тут, серед нас. І стеження треба починати з панотця. Очевидно, це він дав брехливу інформацію тим «месникам».

Поки Йосип, проминувши церкву, а за нею кілька дворів, ішов стежкою до просторого, з господарськими будівлями двору дяка Лісовського, на тій половині хати, що її віддає дяк панотцю, відбувалася нарада за закритими дверима. Для суворої конспірації було вжито всіх запобіжних заходів: на найвищому садовому горбку, де стояла пасіка, порався біля вуликів дяк — на випадок чого він повинен був підійти до вікна і постукати у шибку; два наймити поїхали зранку орати в найдальше, під самим лісом, поле; наймичку пані господині послано до священика в сусіднє село з листом, в якому дяк просив позичити йому печатної вошини.

Крім самого господаря, панотця Серафима Герасимчука, за столом сидили двоє представників «вищих патріотичних сфер», як вони себе величали, присланіх сюди — один зі Львова, від митрополита Шептицького, другий з Сянока, від так званого Товариства порятунку України. Перший — у чернечій сутані василіана, з чисто виголеним, спокійним обличчям і блідими худорлявими пальцями, якими він увесь час не переставав перебирати чотки; другий — у цивільному чорному вбранні, із жвавими, енергійними рухами надмірно емоційної людини. Господар хати — сивоволосий, невисокий, ограйдний — сидів у глибокому кріслі і, хмурячись, вислуховував дорікання сина Діодора. Син — недавній львівський адвокат, який ледве встиг вислизнути зі Львова перед самим приходом радянських військ, був незадоволений батьком: Діодор вважав, що батько занадто обережний у своїх діяннях душпастиря і що він, колишній усусівець, міг би багато більше зробити для національної справи. Не стимав Діодор свого роздратування проти батька ще й тому, що той добровільно, не спитавши митрополита, відступився від плебанії та церковної землі на користь колгоспу. Саме в цій справі Діодор і покликав зі Львова уповноваженого митрополита Шептицького каноніка Єпіфана Засядька, щоб той якось вплинув на нерозважливого вільховецького священика.

Батько втирав хусточкою обличчя, йому було дуже прикро чути від рідної дитини такі образливі слова, як «зрада», «відступництво від усусівських ідеалів»; не було б тут львівського каноніка — стукнув би кулаком по столу, звелів би синові замовчати, а так... мусить же йому щось відповісти, щоб виправдатися перед приїжджим.

— Що ти хочеш від мене, Діодоре? — почав він неголосно.— Повір мені, я не міг зробити інакше. Я ще не забув і ніколи не забуду того ганебного епізоду, котрий скомпрометував діяння вільховецького душпастиря, а тим самим і всю парафію.— Панотець Серафим повернувся до каноніка, сонне лице його нахмурилось, а пальці перестали перебирати чотки.— Очевидно, преосвященному митрополиту невідомий той гріховний епізод у вільховецькій парафії, коли мій попередник, отець Ізосим, оголосив у своїй проповіді, нібито найстаршого сина газди Юрковича, Василя, більшовики розстріляли за приналежність його до української нації. Незабаром отець Ізосим нагло помер, удавившись сливовою кісткою. На його місце перемишльський єпископ благословив мене. Може, смерть отця Ізосима не справила б великого враження, всі-бо ми смертні і всі під богом ходимо, коли б після двадцяти п'яти років відсутності у свою домівку не повернувся торік той самий, нібито розстріяний, Василь Юркович. Преосвящений митрополит не знає того, що діялося тоді у Вільхівцях. «Господь Бог покарав панотця за брехню»,— говорили мої парафіяні, і я, нещасний, мусив те блюзнірство вiterпiti. Тож зрозумійте мене, отче Єпіфане, якось же я мусив відновити авторитет вільховецької церкви, тому й зважився передати їм і плебанію, і церковну землю. Добровільно, Діодоре, а не так, як ти пишеш у своїх прокламаціях, добровільно! Бо я хочу жити з людьми у злагоді, хочу, щоб вони трималися церкви, а не наставляли вуха до всіляких атеїстичних байок. Ісус Христос, сину мій, заповів чинити людям добро, і мі, їхні душпастири, повинні радіти, що парафіяні шукають шляху до братерства, до щастя на землі.

У несамовитому гніві Діодор ударив обома кулаками по столу так, що аж черна півшна чуприна впала йому на чоло.

— Як ти смієш, батьку?! — крикнув.— Як ти можеш, ти, колишній усусівець...

— Не штрикай мені в очі тими усусами,— обурився батько.— Я, може, помилявся, бо сліпо пішов за нашими вождями, я чесно бився за Україну і... і ненавидів тих, кому ти зараз служиш.

— Годі, отче Серафиме! — обірвав його суворим окриком канонік.— І прошу слухати мене! Чи не здається вам, що у ваших словах ззвучить мерзене богохульство, що ви осмілюєтесь проповідувати богопротивну ересь? — Канонік підвівся, блиснув гнівно досі сонними очима.— Щастя для ваших парафіян, отче Серафиме, може бути лише там,— широким жестом лівої руки з чотками він показав угору.— Тільки там! На небесах, отче Серафиме, воздається їм за все, за страждання на землі!..

Отець Серафим ніби прислухався, опустив на груди голову, але несподівано вимовив глухо, тяжко зітхнувши:

— Ні. І ще раз ні.— Похитав заперечливо головою, витримав осудливий погляд каноніка.— Ми, коли хоч трохи любимо тих, до котрих нас з ласки божої приставлено, не можемо бути байдужими до їхнього земного благополуччя, до їхніх гараздів.

Діодор осатаніло блиснув білками великих чорних очей.

— Ти, я бачу, належиш до їхніх прибічників Чи не так, панотче?

— Принаймні не до твоїх, сину,— відповів гостро сердитий батько.
— То, може, виступиш із своєю доктриною і в церкві після євангелія?

Отець Серафим благально простяг до сина руки.

— Що ти хочеш від мене? Ну що? Я не кликав тебе і не потребую твоїх порад. Дай мені спокійно молитися за тих, хто, може, знайшов уже своє щастя отут, на землі...

— Ти зрадив Україну! — скривнув син.

— Ні, то ти, Діодоре, її зрадив! — відповів йому рішуче батько.— А я з ним, з народом! І просив би тебе...

Стукіт у шибку обірвав цей пристрасний діалог. Усі повернули голови до вікна. Побачили: не знімаючи сітки з обличчя, дяк подавав згадвору застережливі знаки про чиєсь наближення.

— Переходьте у ванькирчик,— звелів господар, кидаючись по хаті.

Канонік Єпіфан і Діодор послухались, швиденько вскочили у суміжну кімнату і вмостилися на стільцях під самими дверима. Про всякий випадок Діодор вийняв з кишені невеликий револьвер і, перевіривши заряд, поклав руку зі зброєю на коліно. Канонік вирячив з переляку очі, прошипів:

— Не смійте! Я... я забороняю!

Діодорове обличчя скривилося у глумливій посмішці.

— Це ви у святому Юрі можете забороняти, а тут я у себе вдома.

Тим часом Йосип Юркович входив у двір, вітався з дяком, подав руку панотцю Серафиму, що саме вийшов з хати, а поговоривши з господарями про те про се, дав зрозуміти священикові, що він хотів би побесідувати з ним наодинці.

Зайшли до хати. Йосип зняв картуз, за старим звичаєм ще раз привітався, оглянув обставлену селянськими меблями кімнату.

— Ну, як ви тут живете? — спитав.

— Та слава богові,— відповів панотець.

— Вам тут не тісно?

— Чого там. Удвох з дружиною.

— Спальню маєте там? — Йосип кивнув на двері у ванькирчик.

— Ви вгадали. Сідайте, прошу вас.

— Та сяду.— Помовчавши, Йосип сперся ліктами на стіл, узяв до рук одну з книжок, став гортати.— Маю до вас дуже делікатне діло.

— Прошу, прошу. Я слухаю, пане добродію.

— До вас, панотче, приходили які-небудь чужі люди?

Панотець затерп, ледве перевів подих.

— Як це розуміти? — ніби не добрав він.

— Ви скаржилися кому-небудь, що у вас силоміць відібрали пленанію?

— Клянусь богом, ні! — Священик перехрестився на образ бого матері в кутку.— Адже те, що вони пишуть, неправда.

— Звідкіля ви про це знаєте?

Священик змішався, в горлі йому пересохло.

— Як же не знати,— ледве спромігся відповісти.— Їхні злісні листки по селу ходять.

— Так, ходять,— скрушно зітхнув Йосип.— І до мене особисто засиляються. З погрозами.

— Я, пане добродію, тут ні при чому. Я чесно віддав вам плебанію.

— Добре. Гаразд, кажу. А ви, паноче, чи не могли б це саме в церкві, після євангелія, сказати?

— А чому ж би й ні? — з полегшенням мовив священик.— У найближчу неділю я так і зроблю.

— Гаразд, отче Серафиме.— Йосип підвівся з-за столу, вийшов на середину хати, наставив вухо до якогось шуму за дверима ванькирчика.— Нас ніхто не підслуховував?

Священик зблід, йому здавалося, що серце його от-от розірветься або він крикне в розпачі: «Ось маєте!» — і штовхне ті злощасні двері... та великим напруженням волі (бо ж за ними син, рідний, єдиний син!) примусив себе сказати:

— Дружина там, газдо Юркович.

Йосип вийшов надвір з думкою, що не так він вчинив, що, запідо-зривши священника, треба було розкрити таємницю, та от не зважився, ніби повірив панотцю, хоч той якось непевно поводився. Докоряв сам собі, що й досі ніяковіє перед священиковою сутаною, тому-то й не був твердим і рішучим. «Але що подіш, Йосипе,— спробував він віправдатися перед собою,— коли ти належиш до тих, котрі з діда-прадіда ставали на коліна перед богом та його слугою». А проте нагадав отцю Серафиму, прощаючись із ним:

— Тож не забудьте, в неділю прийду на службу божу.

Священик повторив свою обіцянку:

— Буде так, як я сказав.

Частина четверта

I

Рана не гоїлася. Треба було або повернутися до Krakова, або іхати близчче, до Сянока, де живе добре знайомий Горощукам відомий хірург Віслоцький. Товариш Григорій — так тепер у народі називали Водзика — порадив Орестові податися в надійні руки пані Ольги, у квартирі якої сходяться всі доріжки лемківського підпілля.

— Будь обережним, Оресте,— сказав на прощання товариш Григорій.— І най тобі та пригода в дорозі буде nauкою на майбутнє. А вилікуєшся — повертайся в гори. До того часу я вже матиму чималий загін, і ти станеш мені справжнім ад'ютантом. Добре, Оресте?

— Добре, товаришу комендант.

Вони обнялися, побажали один одному успіху і розійшлися — Водзик повернув назад у гори, а Орест пішов далі на Кросно.

І от Щерба у вагоні поїзда. Проминув перше купе, потім друге, спинився перед третім, де було вільніше від пасажирів. Обрав крайнє від коридора місце, скинув з себе плащ, сів, поклавши портфель та капелюх на коліна. Відчув, що у вагоні душно, дістав з кишені піджака

носовик і завмер, стрівши зненацька поглядом з колючими очима, які пильно дивилися на нього.

— Нех бендзє похвальони Єзус Христус, пан щерба,— привітався Анджей Адамчик, що сидів на протилежній лавиці.

Так, це був він, його найлютиший і найнебезпечніший недруг. Уже те, що він так сміливо поводився у вагоні, говорило само за себе,— Адамчик, очевидно, зумів пристосуватися до нового режиму, живе в злагоді з окупантами, а може, навіть пішов на службу до них.

— Куди ідеш, Оресте? — спитав Адамчик тоном, у якому, крім приязні, не чулося нічого іншого.

— Сам знаєш, поїзд до Сянока,— відповів неохоче Орест.

— А я далі, до Львова,— похвалився Адамчик.

Орест посміхнувся. Не повірив, як не вірив його нібито дружньому тону. Був насторожі, чекав від нього якогось підступу, дослухався, чи не з'явилася у вагоні служба військового нагляду. «Цікаво,— міркував собі Орест,— як би повівся на моєму місці коменданта».

— Згадуєш Львів? — хотів знати Адамчик. Не діставши відповіді, підморгнув Орестові, сказав насмішкувато: — Борковський на своїх лекціях не раз ставив тебе за приклад для наслідування. У советів, гад, лишився,— круто змінив він тон розмови.— Зрадив Польщі.

— А що з того, що ти втік сюди?

— О, ти, Оресте, ще почуєш про мене!

— Поступив до тих на службу?

— А певно. Ти вгадав.

— У поліцію?

— Бери вище. В іхню розвідку.

— Добре платять?

— Досить добре.— Адамчик нахилився до Ореста і стишив голос, щоб його не почули сусіди по купе.— Ваші, ідейні, крім кулі, нічого не одержують за свою службу комуністам. Чи не так? Куля — то півбіди, та до неї які пекельні тортури доводиться їм приймати за ті ілюзорні ідеї! Чи не так, питаю?

— До чого це ти, Анджею, ведеш?

— А до того, що ми не поквиталися ще з тобою за ту писанину, з якою ти насмілився виступити в аудиторії університету. З Борковським замахнулися на святе ім'я великого Сенкевича!

— Нащо вже тобі, агенту гестапо, той Сенкевич? Молися тепер Адольфу Гітлеру. Вони обидва проповідують люту ненависть до інших народів.

— Mir би тобі в морду плюнути за такі слова...— Адамчик майже впритул наблизив своє обличчя до Орестового.— Як ти, псявіро, міг повірити, що я, син відомого депутата сойму, спроможен схилити голову перед прусським ідолом? Хочеш знати, де мій бог? У Лондоні. За Миколайчука з нашого брата підпільника у гестапо також жили тягнути. Чув про Армію Крайову? — Здивований несподіваним поворотом розмови, Орест кивнув головою.— Я належу до неї, я в її першій шерензі. Ми б'ємо і тих, і тих. І німців, бо вони зжерти нас хочуть, і таких, як твій Водзик, бо він готовий віддати цей край совєтам. І коли б я зустрів тебе не тут, не в поїзді, о-о, я б тебе, матусин

синку, поставив на коліна! Пригадуеш мое слово? Я не забув і, дастъ
бог, таки дотримаю його. Не тепер — так у четвер!

— Не лякай, Адамчику. Народу не здолаєш!

— Здолаємо! За нами Європа, весь культурний світ! Якісь, пшепра-
шам, лемки, ха-ха. Настане час — і ми очистимо ці гори від вашого
племені.

— Ех, мізерія ти нещасна,— сказав йому просто в очі Орест.

Поїзд сповільнював рух, нагадав Адамчикові, що йому пора вста-
вати,— саме на цій станції він призначив таємну зустріч колишніх
львівських студентів, майбутніх бійців Армії Крайової. Виглянувши
у вікно, Адамчик заспішив збиратися: одяг плащ, кепку, схопив
портфель...

— Це твій Львів? — засміявся Орест.

— Не турбуйся, колего, буде і Львів, і навіть Київ. Ауфвідерзейн!

Далі Орест іхав сам, заглибившись у свої невеселі думки. Гнітюче
враження лишив по собі той виродок. Чотири роки мучив його в уні-
верситеті, не давав спокою своїми інтригами, і раптом на тобі — й тут
став на дорозі, погрожує очистити ці гори від лемків. Може б, так
і сталося, якби Миколайчик осів не у Лондоні, а у Варшаві. Поки
є такі поляки, як родина Озімеків, як професор Борковський і кра-
ківські студенти-підпільники, Адамчикові погрози залишаться при
ньому. Гвардія Людова, якою командує комуніст Водзик, не дастъ
реакціонерам з Армії Крайової розправитися з народом.

Надвечір поїзд прибув до Сянока. Перевірили Орестові документи
лише на платформі, на тій самій, на котрій ще у 1915 році його матір,
дружину комуніста Михайла Щерби, зустрів австрійський жандарм.
Орестова легітимація відповідала формі. «Досвідчений у цих спра-
вах батько може й до самого пекла добути потрібні документи», —
подумав Орест, виходячи з вокзалу. Тішився юнак, що все обійшлося
гаразд, він-бо, сердега, не відав того, що за ним піде по п'ятах одягне-
ний у цивільне агент гестапо. Попрямував сміливо в центр міста за
адресою, которую знов напам'ять ще з довоєнних часів. Орест здиву-
вався, коли, прощаючись у Krakovі з ним, батько назвав прізвище
Ольги Горошук. Здивувався не лише тому, що це була матір Аннички,
а й тому, що не міг собі уявити скромної пані Ольги у ролі відважної
підпільниці, життя якої може нагло обірватися.

Зашеміло, забилося серце, коли підходив до дверей, на яких по-
бачив металеву дощечку, де було написано: «Швачка жіночого одягу
Ольга Горошук приймає шановних пані щоденно з 10 ранку до 6 ве-
чора». «Маскування чи, може, справді вона стала професійною
швачкою?» — подумав Орест.

На дзвінок вийшла не пані Ольга, а та, которую він не раз згадував
недобрым словом,— сама Анничка.

— Ти? — спітав він, приемно вражений, в цю коротку мить забув-
ши про свої образи і гнів, готовий кинутись до неї, обняти після довгої
розлуки. Ale стримався, чекав на її слово, пильно стежив за тим, як,
спалахнувши радістю зустрічі, її лице почало хмуритися.

— Як бачиш,— відповіла вона стримано. Анничка хотіла здава-
тися байдужою — і не могла, хотіла гукнути матір, най би вона спи-

тала його, чого він сюди, непрошений, з'явився,— не могла і цього зробити, стояла безвільна перед ним, не зводила з нього очей, раділа в душі і одночасно смутилася, бо знала, що він буде дорікати їй, ганити її.

— Не запрошуєш? — спітав він, коли пауза аж надто затяглася.

— Чому ж ні.— Вона відступила перед ним, жестом руки запросила увійти.— Мама буде дуже рада...

Пані Ольга й справді була вельми рада. Вона по голосу пізнала Ореста, кинула на стіл недошите шмаття, вибігла у коридор і обняла зніяковілого хлопця.

— Нівроку, файнай, бігме, файнай хлопчисько! — приглядаючись до нього при світлі ввімкнутої лампочки, радісно проказала вона.— Лем трохи блідий. Видно, стомився з дороги. А ми тут з Анничкою часто згадували тебе. А що, доню,— звернулася вона до дівчини,— чи я тобі не говорила, що Орест не з тих пустодзвонів, які райдугами бавляться, то хлопець серйозний, ще він до нас повернеться.

— Обережно, обережно, пані Ольго,— попередив Орест господиню, коли та торкнулася його лівої руки.

— А що там? — занепокоїлася маті.

— Маленька подряпина.— Він у кількох словах розповів про свою сутінку з поліцаями.— Пробуду у Сяноці, поки не вилікуюсь. А потім знову в гори. Я ж тепер ад'ютант товариша Григорія, коменданта Гвардії Людової.

У той вечір пані Ольга вже не сідала до швацької машини.

Разом з дочкою заходилася готувати вечерю і весь час, пораючись над плитою, не замовкала, розпитувала про батька, про Krakів, хотіла знати, чи написав Орест про чудодійного різьбяра Ствоша.

— Тепер не до Ствоша, пані Ольго,— обзвивався зі світлиці Орест.— Бойові листівки пишемо, організовуємо підпільні групи, дістаємо зброю, кличемо до себе людей, а Ствош, пані Ольго, нехай вибачає, по війні за нього візьмуся.

Коли вечера була готова і малося сідати до накритого столу, в коридорі продзеленчав дзвінок. Гомін у квартирі стих. Обличчя присутніх — і господарів, і гостя — на мить застигли. У таку пору не вільно з'являтися з'язковим підпільників і партизанів. Металева дощечка на дверях застерігала їх. Денні одвідини — то був найліпший спосіб маскування. Принаймні до нинішнього дня пані Ользі щастило.

— Сидіть на своїх місцях,— шепнула пані Ольга.— Починайте вечеряти.

Вона поспішила в коридор, увімкнула там світло, повернула ключ і зняла з дверей ланцюжок. Ale їй не дали відчинити, з силою натиснули з того боку, і ледве встигла пані Ольга відскочити, як двері розчахнулися, з грюкотом вдарившись об стіну. В отворі дверей стояло троє.

— Руки вгору! — наказав притишено старший гестапівець українською мовою.

Господиня підкорилася, підняла руки,— спасибі їм, вони не тремтіли, як це було з ними, коли вперше, ще при польській владі, вдерлася до хати поліція. Повторні одвідини, до і після арешту чоловіка,

привчили Ольгу Горошук триматися, вдавати із себе спокійну навіть у таких випадках, як нині.

— У мене немає зброї, а ви примушуєте мене тримати руки піднятими,— поскаржилася вона без гніву.

Гестапівець кивнув своєму колезі, здоровенному окатому мурмилі, і той, провівши долонями по тілу пані Ольги, буркнув: «Ніхт».

— Можете опустити,— звелів старший.— Тепер, пані Горошук, познайомте нас із своїм гостем. Де ви його заховали?

— Мій гість? — перепитала пані Ольга і в ту ж мить згадала про Орестову рану. Йі стало страшно за хlopця, дарма що лице являло спокійну чи байдужу до того, про що її питали, маску.— Прошу,— сказала просто, по-буденному і повела їх до дверей світлиці.— Мій гість отутечки, панове. Прошу.— Вона відчувала, що її одерев'янілі ноги от-от підкосяться, підведуть свою господиню, і тоді... Ні, до цього не дійде, вона витримає.— Ми саме збиралися вечеряті... Оресте,— покликала, беручись за дверну ручку,— з тобою хочуть познайомитися.

Орест не встиг підвистися з-за столу, як гестапівець наказав і йому підняти руки. Мурмило і його обмацев і також буркнув: «Ніхт».

— Чого прибув? — спитав старший, тримаючи в опущеній руці пістолет.

— У гості,— відповів Орест.

Старший переглянувся із своїми, підморгнув ім.

— Кажеш, у гості. До пані Ольги чи до мене?

— Не до мене і не до вас, а до своєї нареченої,— сказала йому спокійно пані Ольга.

— Нареченої? — Старший засміявся.— Із Krakova до Сянока на побачення?

— Буває й таке, пане,— ствердила Ольга.— Все залежить від темпераменту. З паном такого не траплялося?

— То інша тема, пані Горошук.— А потім до своїх: — Обшукуйте його ще раз. Виверніть усі кишені. Мені не подобається цей парубок. Він не може приховати свого почуття до нас.

Ореста обшукують, виймаючи з кишень усе, що там є, і передають старшому. Орест шкодує, що послухався коменданта і віддав йому револьвер. Була б з ним зброя — лежали б вони трупом. А може, не вони, а він?..

Стрівся поглядом з Анничкою. Вона стояла бліда, стиснувши руки так, що побіліли кісточки пальців. За столом ще до того, як пролунав у коридорі дзвінок, Анничка встигла дещо розповісти про себе, про свій розрив з Антоні. Чи він повірив їй? Здається, повірив — це підказали Анничці його очі. Помітила: вони не посуворішали, а лишилися такими ж уважними й добрими до неї; в них, як їй здалося, блиснули іскорки радості. А коли вона спитала: «Ти можеш, Оресте, мені повірити?» — він без вагання кивнув головою, та сказати щось не встиг...

— Це вашої дочки фотокартка? — спитав зненацька старший, і пані Ольга побачила на простягненому їй фото голівку доњки, вродливої, ледь-ледь усміхненої і разом з тим чимось засмученої.

«Чи не батькою тяжкою недугою?» — подумала, забувши відповісти на запитання. Старший продовжував розглядати картку. На зворотному боці прочитав уgłos: «Коханому Орестові на добру пам'ять про нашу зустріч над Сяном і про нашу вічну любов».

— Дуже мило.— Гестапівець посміхнувся, з фотографії перевів погляд на Анничку, що залилася гарячим рум'янцем, потім на Ореста.— Маєш щастя, юначе. Візьми. Але покажи свій портфель.

Орест подав, мовчки дивився, як його потрошив окатий мурмило і як, не знайшовши нічого цікавого, жбурнув його на підлогу.

Коли гестапівці пішли, пані Ольга повернулася в світлицю до того знеможена, що, охкаючи, ледве дотягнула до канапи. Бадьорість і навіть гумор, які вимагали від неї величезного напруження сил, покинули її, лишивши по собі неймовірну втому. Ледь чутно вона промовила, коли молоді люди занепокоєно схилилися над нею:

— Подумати тільки, що було б, якби не твоя фотокартка, Анничко, і якби не ваша любов, діти мої!

II

Вона насику трималася, щоб не задрімати під монотонний стукіт вагонних коліс. Змагала втома. Від Krakova до Горлиць наче недалекий світ, а шість годин у душному вагоні просидіти молодій жвавій людині не так-то легко,— заколисує тебе, ніби на гойдалці, очі злипаються, голова хилиться на груди...

«Не спи, Чеслав! — прикрикнула подумки на себе.— Ти ж на посту». Так-так, вона завжди на посту, вона не може розпускати нерви. На фронті колись змогла вистояти. І в Krakovі, поруч з самим генеральним губернатором, ні разу не зблилася з ролі. Невимушено граючи веселу, вона була поза всякою підозрою у німців — і у власника фірми по виробленню шліфованих дзеркал, в якого Чеслава, знаючи досконало німецьку мову, працювала діловодом, і в молодих офіцерів з близького оточення Ганса Франка. Деяким з них ця інтелігентна, освічена і разом з тим весела полька впала в око, ім було приємно проводити з нею час, були й такі, котрі пробували залишатися до панни Чеслави, натякали на свої почуття, але вона зводила це на жарт і, сміючись, говорила, що, поки війна не скінчиться, у неї серце на запорі, а по війні вона одягне жалобну сукню і піде в монастир... «А чому жалобну, чому в монастир?» — дивувалися офіцери. «А тому, — відповідала панна Чеслава, — що моя вітчизна, моя кохана рідна земля, ляже до ваших ніг, панове. Хіба не так?» Німці захоплено плескали в долоні, ім приємно було чути таку по-дитячому щиру відвіртість з малинових уст польської аристократки. Але чому ж все-таки вона поміняла свою улюблену вітчизну на розваги з офіцерами ворожої армії? Виходить, панна Чеслава реально оцінює могутність і силу гітлерівського рейху, могла наочно переконатися, живучи в Krakovі, що генеральний губернатор Франк міцно сів на королівський трон першої столиці Польщі. От саме за це ім подобалася Чеслава, цим і можна пояснити, що німці вірили в її політичну наївність, вони ж бо не могли припустити, що в такої вродливої

веселухи гаряче серце патріотки і що її слух та зір пильно націлені на все, що стосується військових таємниць.

Пасажирський поїзд продовжуває рухатися, його колеса відбивають такти на стиках рейок, похитується вагон, заколисуючи пасажирів. Чеслава вже не має сил боротися з дрімотою. Та й для чого опиратися, коли довкола все спокійно і рудуватий симпатичний панок, що сидить в купе проти неї, клює носом? І вона зважується — знімає капелюшок, умощується зручніше на дивані, схиляє голову на плечі. Ні, вона не спатиме. Очі закрила, зате на сторожі слух. Ще якби хто підсунув їй подушечку... Сон м'якою лапкою торкнувся її свідомості.

З того часу, як вона завела знайомство з німцями, її уві сні стала відвідувати мати. Прийшла і сьогодні, старенька, вся посивіла, точнісінько така, яка в тридцять дев'ятому проводжала Чеславу до літака, прийшла, щоб знову дорікати доњці за те, над чим у хвилини сумнівів та тривог розмірковувала сама Чеслава.

— За татусем тужиш, мамо? Бачу нові зморшки...

— Не за татусем, Чеславо. Батько за вітчизну загинув. Йому хвала і честь. Ми писати можемо таким отцем. А як йому з того світу дивитися на свою улюбленицю, що в найтрагічнішу для вітчизни хвилину розважається на вулицях Krakova з ворожими офіцерами? Може, навіть з тими самими, що вбили його.

— Ти знову своєї, мамо. Та не розважаєшся, не розважаєшся, я поклялася мститись їм.

— Отаким чином? Добра мені помста — хі-хі та ха-ха!

— Повір мені, крізь слези сміюся.

— Крізь слезози... А личать вони офіцерові польської армії?

— Це, мамо, стократ важче, аніж убити котрогось із них.

— Чеславо, ти ганьбиш наш рід. Krakів'яни все бачать. Ти дійшла до того, що в'їхала верхи на плянти¹ заради забави тих виродків.

— Так, мамо. Було таке. Каюся. Та що подіш, як треба. Я, мамо, досягла того, чого хотіла: здобула їхню довіру...

— Ausweis bitte!² — обірвало її сон страшне чужинське звертання. Відкрила очі, побачила перед собою гестапівця з простягненою до неї рукою. Холодний дрож прокотився по тілу, злякалася, але тут же подумки присоромила себе: «Чого боїшся? Документ же при тобі!». Розкрила торбинку, знайшла під рукавичками, подала йому відане власником фірми посвідчення і, поки він проглядав його, не зводила з нього очей. Нарешті той прочитав, допитливо, з підозрою глянув на неї і замість віддати їй поклав папірець собі у кишеню. «Невже кінчилася моя гра? — подумала Чеслава. — На фронті, під Krakовом, коли броньовані потвори перерізали нам шлях до відступу, я не відала такого страху, як зараз. Невже запідохрив у мені того самого Капітана, котрого вони розшукують? Що ж далі? Була б

¹ Плянти — тісне кільце дерев, посаджених колись там, де стояли раніше кріпосні мури, — місце відпочинку Krakів'ян.

² Прошу документи! (Him.)

ближче до дверей — спробувала б вистрибнути на ходу поїзда. Ліпше раптова смерть, аніж гестапівські тортури».

Настала пауза. Чеслава безпорадно чекала вироку. Чи покличе її за собою, гукнувши вартового, щоб вивів з вагона? Пауза затягнулася. Гестапівець простяг руку за документом до її сусіди. Чеслава встигла помітити на розкритому постійному посвідченні велику латинську літеру U — умовне позначення українців-емігрантів. Подумала, що він, певно, один з тих інтелігентів, котрі втекли зі Львова разом з поліціянтами перед приходом радянських військ.

— То непорозуміння, прошу пані,— сказав він із співчуттям німецькою мовою.— Все незабаром з'ясується.

Крім рідної мови, рудуватий добре знов польську, але навмисно вжив німецьку, щоб гестапівець зрозумів і відповідним чином прореагував. Так воно і сталося.

— Ви знаєте цю панну? — спитав він, повертаючи документ рудуватому.

— Так, прошу,— відповів той впевнено.— Разом кінчали Ягеллонський університет.

Після цієї рекомендації гестапівець мовчки віддав Чеславі посвідчення і перешов у сусіднє купе.

Чеслава заспокоювалася. Вона дивилася на сусіда і посміхалася. Невже це правда? Невже її врятовано? Не було таких слів, щоб ними можна було висловити подяку цій незнайомій людині, яка також посміхалася, поділяючи її радість.

— Ви вчилися в Ягеллонському? — спитала неголосно, коли гестапівець вийшов з вагона.

Він похитав заперечливо головою.

— Я закінчив Віденський.

— Виходить... ви не знали мене?

— Зате знатиму тепер.

— Як і чим коли-небудь я зможу вам віддячити?

Кожна порядна людина на моєму місці зробила б те саме. Ви не уявляєте, що б вас чекало, як би вони спотворили ваше вродливе лице, ваше молоде тіло. А я знаю гестапівців і легко уявив собі.

— Але ж вони не мали жодних підстав забирати мене.

— Зарах вони хапають людей без особливого розбору. Я оце з Krakova, чув там про якогось дуже небезпечного для них Капітана. Його шукають по всіх усюдах і навіть у поїздах. Обіцяють десять тисяч марок за його голову.

Поїзд підходив до Горлиць. Чеслава почала готуватися до виходу.

— О-о, і панна виходить у моєму місті! — зрадів рудуватий.— Тоді дозвольте допомогти вам.

Він схопив її шкіряний, набитий чимсь важким, жовтий саквояж і зіскочив з підніжки вагона першим, щоб подати їй руку. Як вийшли з вокзалу, попросив дозволу взяти її під лікоть. Після того, що трапилося у вагоні, вона очохе згодилася,— страшний у своїй мовчанці гестапівець, здавалося, все ще стоять перед нею з простягнутою рукою. Йти у парі, та ще з таким поважним кавалером, куди безпечніше у чужому місті, аніж самій. Коли вийдждала з Krakova,

мала думала про власну небезпеку, вона кпила з того, що Капітана (а це була вона!) марно розшукують, досі її щастливо, була певна, що й далі так поведеться, її турбувало при виїзді з міста інше — чи встигне вона попередити радистку Антоніну та керівника підпільної групи Петра Войтовича про несподіваний арешт Миколи Каплуна — одного з активних підпільників. Поки гестапівці не почали наступних арештів, Антоніна і Петро мусять вибратися з Горлиць. Рацію треба зберегти. Є свіжі, добуті у штабних офіцерів, дуже важливі новини. Їх слід негайно передати до Львова. Тож кожна хвилина дорога. А тут ще супутник заходився розповідати про те, що її зараз не могло цікавити. Рудуватий хотів, щоб вона знала, хто він такий, що його звати Романом Залужним, що родом він з Тернополя, точніше — з чудового придністрянського куточка Заліщиків, а потрапив сюди, на Лемківщину, спровокований людьми, яким справді треба було тікати від радянців. Роман Залужний ще з гімназіальних років жив і виховувався під впливом ідей Бориса Грінченка. Панна чула про такого українського письменника і громадського діяча? Не чула? Та певно, що ні. Поляки, принаймні краків'яни, не можуть знати, в яких умовах доводилося жити українцям Східної Галичини. І гімназії, і університет — все було у них. Ми ж мусили вчити дітей у приватних гімназіях, а за університетською освітою посыпали юнаків до Відня та Krakova. При санаційній владі і він, Роман Залужний, спромігся заснувати в Тернополі приватну гімназію. Всі гроші за проданий батьківський хутір пішли на неї.

— А який, прошу вас, з мене капіталіст? — продовжував схильовано Залужний. — І які я мав з гімназії доходи? Борис Грінченко не мав зиску з того, що ширив серед народу освіту, і я його не мав, бо моїм ідеалом був він, а не професор Грушевський. Той мав високі кам'яниці у Києві, а Грінченко жив у бідності і не мав за що вилікувати свою єдину доньку Оксану, яка мусила вмирати, придбавши у в'язниці сухоти. Не тікав би я з дому — мою гімназію взяла б у свої руки радянська держава і мені не треба було б сушити собі голову над тим, чим маю платити вчителям, де брати гроші на ремонт, і боятися, що серед навчального року зайде на урок пан інспектор і скаже: «Не позвалим!»

Чеславі треба було завертати на вулицю, яка довела б її до підпільної квартири, та з міркувань безпеки, щоб не притягнути за собою «хвоста», вона спинилася перед готелем.

— Прощаємось, пане добродію,— сказала, простягши руку до саквояжа.

Але Роман Залужний був галантним кавалером, він не дозволив паненці самій нести речі, провів її спершу до адміністратора готелю, а потім до самого номера на другому поверсі. На останку сказав:

— Я директор горлицького банку — це офіційно, неофіційно ж, у душі, я лишився тим, ким був замолоду, а висповідався вам не тому, що досі неодружений і хотів би, щоб на мене, старого парубка, звернули увагу, а тому, шановна паненко, що ви, як полька, можете зрозуміти мене, бо ви так само, як і я, опинилися в неволі.— Він поцілу-

вав їй руку, вклонився і швидким кроком пішов геть, щоб панна не могла бачити його зволожених очей.

«Директор банку у неволі,— подумала вона йому вслід.— Добра мені неволя. А проте дивак, незрозумілий тип. Нащо йому було сповідатися мені? А може, то хитрий хід провокатора? А найвірніше, Чеславо, ти сподобалась йому. Аякже, старий парубок шукає наречененої...»

Лишившись сама, Чеслава відчула страшенну втому в усьому тілі. Згадала холодний погляд гестапівця, здригнулася. Замість цієї застишної кімнати вона могла опинитися в льоху, на тапчані з чиселью засохлою кров'ю. «Ех, Капітане, Капітане, в сорочці ти, виходить, родилася». Чеслава зробила два кроки до ліжка і як була — у плащи та капелюшку — звалилася на нього.

* * *

Прокинувшись, простягла руку до лампи на тумбочці ѹ увімкнула світло. Глянула на ручний годинник — друга по півночі, пора, Антоніно, вставати: у Львові, очевидно, вже настроють апарат. Присіла, відкинувши ковдру, підгорнула на голові волосся, оглянула кімнату,— все в порядку, вікно вона ще з вечора щільно затутила. Одягаючись, подумала про Петра. Сьогодні вже четверта доба, як подався в рідне село, до батька. Що з ним? Пора б, Петруню, повернутися. Невже не вдалася твоя вигадка з листом? А може, щось гірше? Казнаць в голову лізе... Погрози гестапо не марні, не скаже батько, де син,— заберуть його самого. Про це навіть думати моторошно.

Скинувши гачок з дверей, вийшла надвір. Травнева ніч була прохолодною і такою темною, що силуети дерев довкола хати ледве вгадувались. Антоніна прислухалася, намагаючись вловити найменший шум, але даремно: в цей час навіть гітлерівські механізовані колони не рухались, не пересувалися до кордону, між небом і землею панувала цілковита тиша.

Простягши наперед руки, обережно ступаючи, підійшла до вікна, перевірила, чи не пробивається хатне світло через віконну заслону. Ні. Можеш, Антоніно, спокійно братися за працю, ніхто, крім Львова, тебе не почує.

Повернула до дровітні, тихенько відхилила двері. Напомацки, в повній темряві, зробила два кроки, наткнулася на той самий товстий окоренок, на якому до війни рубали дрова і який тепер служив таємною схованкою для рації. З видовбаної Петром у дереві комірки вийняла апарат. Подумала, що легко їй з цим тямковитим лемком працюється. І, мабуть, у житті було б не важко, коли б з'єднала їх доля. А до того йдеться. Добрий, ласкавий з нею. Якби не він, навряд чи витримала б цей суровий підпільній режим, коли вдень і вночі треба бути насторожі, чекати, а проте не боятися смерті.

Так само тихенько з апаратом у руці поверталась до кімнати. На хвилину спинилася, щоб глянути на небо. Таке ж, як і над її рідною Тулою, зоряне, з Чумацьким Шляхом. Лем не було на тому небі Петрусової зорі, а тут, між горами, вона ясніє, найяскравіша за всіх.

Лем... Звикла до цього дивного слова, навіть полюбила його в Петрових устах. «Лем тебе увидів, то так і покохав», — ніби жартуючи, признався він одного разу. Мабуть, про таке кохання, чисте, як студена вода в Сяні, вона й мріяла. А чи вода справді студена? Не відає. То Чеславі, коли з нею у Krakovі познайомилася, сказала так. Ніби з Петром Войтовичем переходила вбірд. Ні, Чеславо, то я неправду сказала, мій лемко уберіг мене від того. Він узяв свою радистку на руки, а вона, забувши про все на світі, обвіла його шию... О, того, пані Чеславо, я нікому не повім, навіть рідній матері не признаюся, як я бажала собі, щоб Сян був ширший, щоб до лівого берега було ще далеко-далеко...

Ой, щось ти, Антоніно, розбазікалася. Забула, що на тебе у Львові чекають. Узялася за дверну ручку, пройшла тамбур, відчинила другі двері до освітленої кімнати і враз — о диво! — потрапила просто в його обійми.

— Петруню! — вирвалося радісним видихом з її грудей. — Живий, здоровий? — питала ледь чутно, задихаючись.

— І живий, і здоровий, — відповів він. — А ти як тут? Приходив котрій з братів Левицьких?

Це вже починалася ділова розмова. Вона, радистка Антоніна, мусить звітувати йому, своєму керівникові.

— Був Данило. Приніс цікаві відомості. Маю що передавати, — відповіла статечно. — А в тебе як справи?

— Видівся-м з отцем. Все в порядку. Старий одержав з Австрії, з міста Лінца, листа.

Ідея листа, про який зараз ішлося, могла зародитися лише в Петровій голові, недаремно гестапо оцінило її у сто п'ятдесяти тисяч марок. Його батькові Михайлу пригрозили в гестапо: «Або ти, старий газдо, допоможеш нам знайти твоого сина, або... ферштеест ду, старий газдо?» Гестапівець не вірив старому, нібито його Петра забрано в Німеччину і він тепер працює в австрійському місті Лінц. Та коли звідти прийшов лист, в якому Петро повідомляв батька, що він, слава богові, працює в багатого господаря, і добре ся там має, і навіть пересилає отцеві поштою 500 марок, гестапо мусило повірити, бо незабаром прибули з Австрії і самі гроші.

А лист цей був написаний Петровою рукою і вкладений у конверт з листом до друга, якого ще в 1940 році заслали на роботу в Австрію. Петро писав йому коротко:

«Цей лист спали, а другий перешли негайно моєму татові. Я буду спокійний за старого і діятиму під ім'ям, яке тобі добре відоме».

Так Петро втер носа повітовому гестапо міста Кросно.

— А тепер, Петруню, за роботу, — сказала Антоніна, глянувши на годинник. — На мене вже чекають.

За короткий час, після того, як Петро натягнув антенну, Антоніна повідомляла Львів, вистукуючи в ефір азбуковою Морзе:

«30 квітня 1941 року: в гарнізонах Перемишля й Ярослава відбувся інспекційний огляд, робив його генеральний губернатор Франк, який прибув 25 квітня спеціальним поїздом у товаристві генерала німецької армії та вищих офіцерів.

Від 20 квітня до 19 травня німецькі війська, розташовані поблизу радянського кордону, збільшились у районі Томашова на дві піхотні дивізії та один артилерійський полк, в районі Ярослав — Сянок — на один армійський корпус, шість піхотних дивізій, один танковий полк і сім артилерійських полків».

— Все,— сказала Антоніна, втомлено відкинувшись на спинку стільця.— На сьогодні досить.— Встала й пройшлася по кімнаті, пригнічена тим, що допіру передавала.— Повіриш, робиться страшно. Настане день — і вся ця армада вдарить і покотиться по нашій землі. I душитиме, і топтатиме... Чи хоч готові будуть наші зустріти їх?

— У Вільхівцях я видів — будують доти. Отже, готуються до оборони. Не вірять фашистам. Та чи встигнуть закінчити споруди? Чи не почнеться раніше?

— І що ми тоді, Петре, робитимо?

— Те, що й зараз. Ми тут до кінця війни. Поки не повернутися наші.

Якийсь непевний шум знадвору припинив їхню розмову. Наставили вуха, заклякли. Почули легенький стукіт у двері. Що це? Ніби умовний. Досі ніхто з підпільників не осмілювався заходити до них уночі. Стукіт повторився, але тепер голосніше. Петро оглянув кімнату, шукаючи місця, де б заховати апарат, та, видно, зрозумів, що це вже ні до чого, і, поклавши його під ковдру на ліжку, кинувся до дверей.

— Хто там? — спитав у замкову щілину.

— Це я, Петре,— озвався ледь чутно знайомий голос.

Пізнав Чеславу, відсунув засув, відчинив двері. Ах, що то була за радість, коли Петро ввів Капітана до хати! Чеславу стали обіймати, закидали питаннями, підняли такий шарварок, що Чеслава мусила сама вгамувати їх,— таж за стіною господарі.

— Я до вас у дуже негайній спрів,— почала вона, коли, нарешті, в хаті стихло. Коротко розповіла про свою пригоду у вагоні і про людину дивної поведінки, яка врятувала її. Що про неї думати? Від радянців утік, а тепер наче кається.

— То чесна, порядна людина,— заступився за Романа Залужного Петро.— Я його знаю. Серед емігрантів є й такі. Свідомі того, що їх обдурили чи залякали, а проте не мають сміливості повернутися до тих, кого нерозважко зрадили. Це, панно Чеславо, трагічна доля.

— Може, й так. Та я, звичайно, не для того приїхала, щоб познайомитися з Романом Залужним. Тяжку вістку привезла вам: арештовано Миколу Каплуна. І вам треба негайно вийхати з Горлиць.

Це приголомшило господарів кімнати. Микола — один з найактивніших Петрових інформаторів, без нього та братів Левицьких не-багато міг би Петро добути відомостей про дислокацію гітлерівських військ. Знали Миколу як вірного, загартованого в підпільній боротьбі (ще при санаційній Польщі) члена партії, його гестапівцям важко буде зламати навіть у найлотіших тортурах, а проте... щоб не ризикувати життям інших товаришів, щоб не обривати радіозв'язку зі Львовом, варто послухатись Чеслави і ще нині вибратися звідси.

— А куди, куди? — роздумував уолос Петро.

— Поки що в маєток моєї тітки,— відповіла Чеслава.— Там ви, Антоніно, передасте до Львова дуже цікаву інформацію. Генеральний губернатор Франк,— це шепнув мені на вухо один з його офіцерів,— втратив сон. Послухайте, друзі: перед входом у тунель, що за станцією Жегестів, партизани пустили під укіс поїзд з пальним для танків. Здорово? Здорово! І нібіто так забавлятися любить комендант Гвардії Людовії Григорій Водзик. От бойовий хлопець! Признаюсь, отакого я могла б покохати! Через зв'язкового передайте йому, щоб непомітно передислокувався з того квадрата, бо Франк готується послати в гори цілий полк альпійських стрільців. Запам'ятали? А тепер спати. Зараз пів на четверту. До восьмої ранку ще можна виспататися. Панна Антоніна з паном Пьюстром на ліжку, а я, міле панство, за ширмою, на канапці.

В Антоніни спалахнули щоки від цих слів, здавалося, дівчина згортить, таке слухаючи, та ѹ Петро не знати було, чи він радіє, чи перелякається.

— Та ви не соромтеся,— підбадьорювала їх Чеслава.— Ви ж не чужі одне одному.

— Ми, панно Чеславо, не вінчані,— ледве спромоглася відповісти Антоніна.

Чеслава голосно засміялася.

— Так я вас, друзі мої, повінчаю! Ну, станьте поряд.— Петро, всміхаючись, послухався.— Петре, візьміть свою наречену за руку. Антоніно, звеселітесь хоч трохи. Ви не вірите в силу цього вінчання? Згадаєте вже геть-геть по війні мене і мою впевненість, що воно виявиться стократ сильнішим, аніж те, з підписами та печаткою.— Чеслава підійшла до пари, підняла над її головами руку і серйозно, урочисто проказала: — Іменем революції і всіх ран ойчизни, за котру ми стали на прою, благословляю вас, Антоніно і Пьюстр, на чесне по-дружнє життя, амен! — І вже тихше, інтимно: — Та поцілуйтесь, поцілуйтесь, мое панство! — Молодята слухняно виконали наказ.— Отже, вітаю вас! Тепер обмінятесь каблучками.— Вона зняла з своїх пальців одну і простягнула Петрові, а потім другу і подала Антоніні.— Можете спати разом! — останнім акордом завершила вона.

ІІІ

Через рану Орест затримався в родині Горощуків на довший час, аніж збирався. За ним доглядала сама господиня, бо Анничка на другий же день вдосвіта подалася у справах, про які, крім матері, ніхто не знов. Орестові, коли він ще спав, тихенько поклала біля подушки листа, в якому наспіх писала:

«Оресте, мама подбає, щоб ти вийшов од нас здоровим. А я поспішаю. В мене є дуже серйозне доручення нашого спільногого друга. Ти знаєш якого. Коли ми знову, може, вже там, за Сяном, зустрінемось, я розповім тобі.

Тепер кілька слів про наші взаємини. Я все робитиму, щоб повернути твою любов.

Почувай себе в нашій хаті, як у тебе дома. Мама знає, куди я на деякий час щезну з міста. Поки я вернуся, ти вже, напевне, одужаєш. Хірург Віслоцький — чудодій, недаремно основовою його прізвища є назва могутньої ріки Вісли. Він поставить тебе на ноги. Лист цей спали! І ще одне хочу сказати тобі: якщо я не повернуся, знай, коханий, що до останньої хвилини я мала лем тебе одного в серці.

Завжди твоя *Анничка*.

Того ж ранку до пані Ольги зайшов лікар Віслоцький, відомий у місті не лише як досвідчений хірург, але й як незрозумілій багатьом городянам дивак, що, незважаючи на свою шляхетність, не робив різниці між хворими — поляками та українцями, лікував і найбідніших, без гонорару. «Ліберал хлопського походження,— сміявся дехто з членів міського аристократичного клубу,— дарма що поляк». У Горощуків ще за життя господаря Віслоцький бував часто, підтримував його як міг, навіть своїми власними ліками, та врятувати від смерті не зумів: занадто вже ретельно «обробили» цього впертого русина у Бригідках.

На умовний дзвінок йому відчинила двері пані Ольга, яка чекала на Віслоцького, бо одяглася в своє найліпше вбрання, як це робила, коли лікар приходив до мужа. Він чесно вклонився господині, поцілував її руку, вибачився за ранній візит, але заходила, мовляв, *Анничка* і просила його поспішити до пораненого.

Перед тим, як рушити до дверей світлиці, на які мовчки показала пані Ольга, він спитав:

— Це син того самого Щерби, якого судили колись у нашому місті?

— Того самого, пане доктор,— ствердила господиня.

— І він у батька вдався? Я й досі пам'ятаю темпераментний, переконливий виступ на суді того революціонера.

— О, певно, що так, пане доктор. Поранення свідчить про те. Син виявився достойним своїх батьків.

З напівтемного коридорчика лікар зайшов до світлої невеликої кімнати і спинився коло дверей.

— Оресте,— забігаючи наперед, покликала господиня,— до тебе пан доктор. Ти не спиш?

— Ні,— відгукнувся Орест. Підводячись на лікоть, він стрівся з уважним поглядом лікаря, вітаючи його, кивнув головою.— Не сплю, мамо. Та й який може бути сон після такого листа?

Пані Ольга, яку Орест уперше називав мамою, розчулилася (вона давно мріяла почути від нього це слово), а проте тихо, але з притиском попросила його не згадувати при Віслоцькому про лист, все буде гаразд, аби рана загоїлася.

Орест не прийняв її втішання. Його тепер ніхто не заспокоїть. Прочитавши листа, він зрозумів, що *Анничка* пішла на небезпечне завдання. Коли вона не повернеться, як він житиме без неї? І чому вона не порадилася з ним? Чому матері можна довіритись, а йому ні? На цю тему вранці він мав з пані Ольгою дуже круту розмову. Пані Ольга категорично відмовилася від пояснень. А прочитавши

листа, лишилася дуже незадоволена останньою фразою і зразу ж спалила його на плиті. Несучи з кухні склянку гарячого молока в одній руці і булочку в другій, сказала повчально:

— Підпілля є підпілля. Тут кожний крок може коштувати життя. В Аннички дуже відповідальне завдання. Але я певна: вона повернеться до нас. І не з порожніми руками.

Лікар не знав про цю розмову, та спостережливий погляд помітив, що тут криється від нього. Він підійшов до канапи, де лежав Орест, присів на стілець, який підставила йому пані Ольга, і простяг руку до його забинтованої вище ліктя руки. Поцікавився температурою хворого. «Тридцять дев'ять і сім десятих», — сказала пані Ольга. Розмотуючи бинт, Віслоцький похвалив вправність пальців, що робили перев'язку, а заодно, ніби між іншим, спітав, за яких обставин дістав Орест це поранення, адже війна для Польщі скінчилася і Krakів та Варшава в руках німців.

— Ви гадаєте, що війна скінчилася? — перепитав з ледів прихуваним роздратуванням Орест і тут же сам відповів: — Може, для поляків вона й скінчилася, а для нас, лемків, ще тільки починається.

— Ви таки справді у батька вдалися,— не піднімаючи очей від рані, зауважив лікар.

— А в кого ж було мені вдатися? — крізь затиснуті від болю зуби спітав Орест. — Ви ж, пане доктор, напевно, також у свого отця вдалися.

Господиня аж у долоні сплеснула від такої нечесності.

— Побійся бога, Оресте, як ти розмовляєш з паном Віслоцьким.

Лікар не зважав на гострий тон свого пацієнта: з такою температурою людина може й не таке наговорити. Лише сказав:

— Ще день-два — і почалася би гангrena, і ви, пане лемку, повернулися б до батька без руки.

Ореста аж пересмикнуло від цих слів. Так, нічого не зробивши, позбутися руки? Через одну поліцейську кульку? А як же тоді буде, коли в горах почнеться справжня війна з окупантами? Хто лікуватиме наших людей?

— Спокійно, спокійно,— звелів лікар.— Я хочу, щоб ад'ютант Григорія Водзика повернувся у гори здоровим.

— Що? Пан доктор знає нашого коменданта?

— Так. Дякуючи вашій нареченні, дещо знаю. Вона із захопленням розповідала і про вас, і про того, в кого ви служите. Чи правда, що у Львівському університеті ви зачитали перед студентською аудиторією свій начерк про теперішнього коменданта?

— Вона і про це вам розповідала? В одному, пане доктор, я був неточним: він, будучи хворим на легені, відсидів за свій сміливий вчинок два роки у перемишльській в'язниці. А я того не знав. О, коли б ви могли познайомитися з ним!

— Я познайомлюсь, як стану хірургом у вашому загоні.

— Ви? — Біль від скальпеля був моторошний, Орест до скрипу стиснув зуби, а пальцями правої руки вп'явся в подушку. Проте, як тільки скальпель було відкладено, з його грудей вирвалась коротка фраза: — Але ж ви поляк!

Віслоцький стомлено передихнув і сказав:

— Для поляків, молодий чоловіче, теж не скінчилася війна.

Лікар приходив до Ореста неодноразово. Щоб його відвідини не впали в око гестапівським агентам, він пустив по місту чутку, ніби кравчиха Горощук захворіла на тяжку форму ревматизму, від якого її можуть врятувати лише щоденні уколи.

Тим часом рана в Ореста хоч і повільно, а проте гоїлася. Удень і вночі Орест прислухався, чи не почуються у сусідній кімнаті легкі кроки Аннички. Тривожився за неї, чекав. Аж тепер зрозумів, як багато вона важить в його житті. Сердився на її матір. Ну як вона могла згодитися з тим, що єдину рідну дитину послано на діло, з якого не завжди повертаються? Не спав і думав, і думи ці приводили його у гестапівські катівні, де Анничку піддавали допитам і де вмирала вона, нескорена... Пані Ольга у перші дні підбадьорювала Ореста, розповідала йому про доччину кмітливість, про складні ситуації, з яких Анничка виходила цілою і не ушкодженою, про добре знання дочкою німецької мови, та після того, як минув тиждень марних очікувань, навіть вона, людина витримана, сильної волі, позбулася властивого їй оптимізму і що не день ставала мовчазнішою.

На десяту добу пані Ольга дісталася через звязкового шифровану записку, адресовану їй та Орестові Щербі. Водзик повідомляв:

«За наказом члена підпільнного комітету в Krakovі ад'ютант Щерба після видужання переходить на правий бік Сяну і одночасно з роботою в школі займається вербуванням молодих людей, яких пересилає через кордон до партизанського загону товариша Григорія. Друге: запрошення хірургові вислано. Чекаємо на нього. Третє: Анничка продовжує свою справу. Сподіваємося на її успіх».

Розшифрувавши при Орестові записку, пані Ольга вийшла на кухню і піднесла полум'я сірника до паперу. Ніби від цього вогню, прояснило на душі. «Анничка жива, живала» — співало серце.

— І даремно ти, Оресте, вдався до паніки, — сказала, повернувшись до світлиці. Вона здивувалася, побачивши його ще хмурним. — Ти не радий, чи що?

— Hi, — відрізав Орест.

— А то чом?

— Бо я розшифрував цього листа по-своєму. Член підпільного комітету в Krakovі — то мій отець. Вам ясно, пані Ольго? Ви не пошкодували своєї дочки, повелися так, як належить справжній патріотці. А мій отець... Невже ви, пані Ольго, не зрозуміли його хитрування? Він береже мене від другої кулі. Тому й відправляє у вільховецьку школу.

— Ale ж тобі доручено набирати добровольців для загону.

— Авежж. Їх посылати під кулі, а самому відсиджуватися у школі. Пані Ольга підійшла до нього, заглянула в очі.

— Оресте, рідний мій, не думай такого про свого отця. Михайло Щерба — то один з найблагородніших синів нашого народу. Скільки горя і страждань в ім'я правди і щастя на землі він переніс і при Австрії, і при санатційній Польщі! І все за нас, скривдженіх. І за тебе, Оресте. Замість того, щоб пересидіти лихі часи у тихому куточку

і спочти від всього того, що витерпів за своє життя, він став коло керма підпілля, вийшов, можна сказати, на смертельний двобій із самим генеральним губернатором. Не думай, Орестоньку, що твоє завдання таке просте. Хлопців для партизанської боротьби ти повинен підбирати найавязніших та високоідейних. Так це чи не так, Оресте?

Логічність мислення пані Ольги, глибока пошана до батька, а особливо материнська лагідність змусили Ореста самокритично глянути на себе і згодитися, що в словах пані Ольги є рація.

— Та певно, що так,— відповів він задумано.

— А яка то буде радість для нашої Аннички, Оресте, коли вона довідається, що це ти, її вірний друг, присилаєш свіжі підкріплення вашому комендантству! Так я кажу, Оресте? — Він кивнув головою на знак згоди.— Ну, от і все. Нині ж уночі тобі допоможуть перейти бродом Сян.

— Я готовий, мамо.— Він вдруге, з вдячності за її турботу про нього, назвав її цим ніжним словом.— Так і передайте комендантові.

IV

Школа. Єдина у Вільхівцях двоповерхова будівля, зведена ще при Австро-Угорщині. Після 1918 року тут було заборонено викладання українською мовою. Ця заборона обурювала батьків вільховецьких школярів. Деякі з цих батьків, принаймні свідомі активісти, перевували під впливом тих подій, які відбувалися на лівому березі Сяну (їдеться про страйки та демонстрації робітників на металургійному заводі вагонів та машин), розумілися на політиці, отже, знали, що творилося в світі після Жовтневої революції в Росії. Ім відомо було, що Висока Союзницька рада на своєму засіданні 25.VI 1919 року, а потім на конференції в Спалі 11.VI 1920 року оголосила, що захоплення Східної Галичини польською армією вважає тимчасовою окупацією. У версальських переговорах 1.VIII 1920 року було визнано кордони Східної Галичини. Ліга націй на засіданні 23.II 1921 року прийняла резолюцію, в якій було сказано, що Польща є лише воєнним окупантом Східної Галичини, а суверенність останньої, як і досі, є справою держав Антанти. Уряд Радянської України в ноті від 13.II 1923 року, зверненій до держав Антанти, заявив, що окупацію Східної Галичини польською армією з допомогою мілітаристської сили вважає актом насильства і тому не погоджується, щоб Східна Галичина без плебісциту лишалася під польським пануванням, навіть у тому випадку, коли таке рішення прийме рада амбасадорів.

Знаючи це все, вільхівчани почали відстоювати своє право на освіту рідною мовою. Спершу вони поскаржились на дикунське свавілля в міністерство освіти, потім намагалися достукатись до уряду і навіть до сойму в Варшаві, але звідти відповіли коротко і категорично: кому не подобається у нашій державі, той може перебратися на схід, за Збруч, де українська мова є урядовою і де без заборони викладають

її в усіх, у тому числі вищих, школах. А в кінці офіційної відповіді рукою зухвалого, вихованого на творах Генріка Сенкевича, секретаря було дописано образливу приказку: «Wolność, Tomku, w swoim domku».

* * *

Зорієнтувавшись наступного дня в місцевості, з допомогою робітника вагонної фабрики Орест темної ночі, перед самим світанком, перейшов убрід річку Сян і незабаром опинився в гостинній родині Юрковичів.

Першу половину дня відпочивав — спав на сіні, по обіді ходив з Йосипом до кovalя Міхновського оглядати кімнату, яку збирався найняти, надвечір заніс туди портфель і почав там влаштовуватися. Не перестаючи розпитувати про батька, Міхновський приніс матрац до дерев'яної канапи, попросив у дружини постільну білизну, ковдру, потім свіжий рушник та мило, а коли все було опоряджено, запросив Ореста вечеряті.

— Ale ж, дякую,— почав відмовлятися Орест,— я не голодний...

— I не дякуйте, і не відмовляйтесь. Те саме для вас зробив би кожний свідомий лемко. Коли я побував у Сяноці на судовому процесі у справі вашого тата, я сказав собі: «Отак, Гнате, вчися жити, отаким будь чесним та непримиреним!»

З наступного ранку почався трудовий день, про який Орест не раз мріяв ще в студентські роки. Не залежався в ліжку, при відчиненому вікні виконав свої улюблені гімнастичні вправи, на березі потоку обмився студеною водою, потім заходився прасувати пом'ятий у дорозі костюм, а за ним — верхню сорочку. Його вчасно, коли він був уже одягнений, запросили до сніданку. Скромний, добре вихований, Орест знову пробував відмовитися, та даремно, його майже силоміць, як маленького, вивів господар до світлиці і повторив, що він завжди може у кожній лемківській родині розраховувати і на притулок, і на миску доброї страви.

З такою ж щирістю прийняли Ореста і в школі. Привітати молодого Щербу зійшлися до кабінету директора всі вчителі. Серед присутніх були всі троє Орестових знайомих — мушкетери Кузяк, Стафіняк і Олесневич. Доіхавши на велосипедах до Сяну і переқонавшись, що він став кордоном між Радянським Союзом і Німеччиною, вони не захотіли повернутися на окуповану територію і в останню хвилину перед закриттям кордону перейшли тимчасовим дерев'яним мостом на правий берег Сяну.

Учителі хотіли знати, що під німцями діється та як почуває себе батько Ореста після Бригадок, розпитували також про Гвардію Людову, добра слава про яку долинула і до Вільхівців.

Того ж дня директор школи Любомир Кузяк попросив нового вчителя дати в його присутності пробний урок з української літератури у сьомому класі. Про те, як пройшов цей урок і які почуття він викликав в Ореста, можна судити з запису у щоденнику, датованого 11 червня 1941 року:

«От я й учитель! Збулася моя давня мрія! Все мене тут вражає — від гостинного господаря квартири і молодих учителів до учнів. Боже, як вони мене слухали, як світилися їхні оченята! Я натхненно малював духовні портрети двох велетнів нашої літератури — Тараса Шевченка та Івана Франка. В одного з учнів знайшовся Шевченків «Кобзар». Його при поляках не вільно було приносити в школу. Вчитель польської літератури з отруйним захопленням читав учням уривки з роману «Огнем і мечем» Генріка Сенкевича, чий войовничий шовінізм називав шляхетним патріотизмом, а Шевченкову невільницьку музы — хлопським бунтом, за котрий у порядному суспільнстві слід суворо карати.

Мені про це розповіли після уроку самі учні. «Кобзар» вони читали таємно, у своєрідному учнівському підпіллі; це читання приносило їм радість і віру в перемогу добра над злом, а від примусового читання «Огнем і мечем» їм, українцям, робилося моторошно і кривдно на душі...

Я продекламував учням Шевченків вірш «Полякам», написаний в Орській кріпості, і, сам схвилювавшись, зробив такий висновок з твору:

— Всі нації рівні. Ні кому не дано переваги. Сонце з неба всіх однаково зогріває — і чорних, і білих, і поляків, і українців. А ворог наш той, що хотів би нас усіх зробити своїми рабами. Отам він, за Сяном, чигає на нас!

Я і незчуваєсь, як непомітно з теми літературної перейшов на політичну та всю свою зненависть до Гітлера вклав у гострі слова й фрази, котрі, очевидно, не були ще зрозумілі учням. Директор був тактовною людиною, він не втрутівся при учнях у мою мову, зате в кабінеті висловив свою думку критичним зауваженням:

— Ви, колего, занадто пристрасні, темпераментні. Школа є школа, а не політична трибуна. Ми проти шовінізму так само, як і проти націоналізму, але прищеплювати негативне ставлення до цих вад людського суспільства треба не галасливими фразами, а систематичним, терплячим вихованням у дусі найблагородніших братерських почуттів одної нації до другої.

Я мусив згодитись із цим. Директор добра мені бажав. Лем не міг я уявити собі, як можна говорити про шовінізм чи націоналізм рівним, спокійним голосом, коли ця страшна пошесть калічить людські душі з самого дитинства. Ніколи не забуду мук від зневаги та образ, яких я зазнав у Львівському університеті. І якщо знову колинебудь зустріну Анджея Адамчика, не зможу стримати гніву. Звичайно, цього я не міг сказати зараз директорові, тим паче, що під кінець нашої бесіди він визнав мою компетентність у літературі, а перед тим, як ми розсталися, сказав найбільш утішливе:

— Не подумайте, що я проти вашого темпераменту. Ні в якому разі. В педагогіці, як і в політиці і у житті взагалі, темперамент не лише бажаний, але й потрібний. Він допомагає учням швидше засвоювати предмет, окрілює їх, веде за собою. Темперамент педагога — велика сила, і я бажаю вам цей дар природи вміло використовувати у педагогічній практиці.

Я вийшов з кабінету зворушений цими щиро сердечними словами. Почув би їх батько — обняв би мене, а мама заплакала б від щастя. Мене, такого невитриманого, такого неврівноваженого, прийнято в педагогічний колектив!

Я навмисно не написав досі, по приїзді у Вільхівці, жодного слова про ту, яка, напевно, найбільше зраділа б з моого педагогічного успіху,— про Анничку. Не перестаю тривожитись за її долю. І прокидаюсь, і засинаю з думкою про неї. Чи всиджу я тут, на волі, в той час, коли вона в небезпеці і, може, кличе на допомогу? Вчора вночі раптом виникла в мене божевільна думка — повернутися назад у гори, до свого коменданта, щоб вирвати в нього правду про Анничку. Та сам злякався цієї думки. Якими очима глянув би на мене мій улюблений комендант! Ні! Мені ніколи і ніде не можна забувати, що я син Михайла Щерби. Я мушу тут залишитись, щоб виконати наказ. Розмовляв на цю тему і з Йосипом Юрковичем, і з Міхновським. Обіцяють допомогти. Мені здається, що мої уроки старшокласникам зблизять мене з ними і що саме з них чи при їх сприянні я й почну організацію добровольців до загону».

* * *

Так воно й сталося. Коли за кілька днів після першого уроку Орест сидів в учительській за шкільним журналом, до кімнати зайшов учитель Олесневич і, загадково усміхаючись, повідомив, що на шкільному дворі ад'ютанта Щербу чекає збройна сила — не менше півсотні жовнірів.

— Ви не жартуєте? — спитав Орест.

— Та бігме, що ні. Дуже просять вийти.

Орест заховав журнал у шухляду стола, одяг на голову капелюха і, застібаючи на ходу піджак (він тепер намагався бути солідним, взірцем для учнів і в поведінці, і в одязі), пройшов довгим, вже тихим по уроках коридором, відчинив парадні двері, що виходили на цементні сходи, і спинився здивований, побачивши внизу шеренгу озброєних, одягнених у військові мундири молодих людей.

— Бачинось! — скомандував капрал польською мовою так гучно, що, напевно, аж у кузню, до коваля Міхновського, долетів цей гострий окрик.

Вся шеренга завмерла, застигла на місці, а білявий, гарний собою капрал, круто повернувшись до Ореста, виструнчився, граційним рухом офіцера піdnіс руку до козирка, чітко, українською мовою доповів, що колишні фронтовики польської армії бажають продовжити боротьбу з німецькими окупантами і просять Ореста Щербу прийняти командування над добровільним вільховецьким загоном.

Орест не служив у війську і не знав, як у таких випадках треба поводитися, та Любомир Олесневич, який стояв за його спиною, шепнув йому:

— Руку до козирка, командуйте «вільно».

В Ореста не було козирка, і він, зірвавши капелюха, підняв його вітально над головою, не крикнув, а м'яко, по-цивільному попросив капрала, най би хлопці стали собі вільно.

— Вільно! — скомандував капрал.

Орест почував себе дуже ніяково і навіть безпорадно, він би волів не командувати, а стояти в тій вояцькій шерензі і слухати енергійного, очевидно, тямущого капрала, але відмовитися від того, що доручив йому товариш Григорій, не смів.

— Чого ж ви зволікаєте? — сказав йому неголосно Олесневич, коли вони удвох почали спускатися сходами вниз.— Давайте згоду. Тепер я буду вашим ад'ютантом.

Це підбадьорило Ореста. Тримаючи в руці капелюха, він зійшов сходами на землю і спинився перед шеренгою, щоб оглянути її. Побачив, що військо його не однорідне, що серед піхотинців стоять і артилеристи, і навіть кавалеристи, що зброя їхня також неоднакова, а мундири, хоч і недовго триває війна, досить поношені. На запитання про кількість жовнірів капрал назвав цифру п'ятдесят шість...

— Але то, прошу пана ад'ютанта, найхоробріші,— пояснив капрал.— Боягузи, а їх, може, з десятеро, лишилися дома, на печі, зброю ж віддали нам.

— Я, товариші,— почав Орест, звертаючись до жовнірів,— згоден. І товариш Григорій, комендант Гвардії Людової, буде радий прийняти вас у партизанські ряди.— Дивлячись у довірливі очі жовнірів, Орест уявляв, нібито це його учні переодяглися у вояцькі мундири, бо йому так само легко було говорити зараз, як говорив він у класі.— Дякую вам, хлопці. Добре вчинили, що послухалися своєї совісті. Любомир Олесневич,— Орест кивнув у бік учителя,— мій колега по школі, буде нам допомагати. Так що нехай собі оті десятеро нікчемних боягузів скніють по запічках, а ми, товариші, доведемо світові, що й лемки вміють битися за свої права, за свою свободу! Смерть німецьким окупантам!

— Смерть! — підхопили жовніри.

— Смерть завойовникам! — виголосив Орест.

— Смерть, смерть! — кричали жовніри, потрясаючи над головами карабінами.

Отак несподівано, без особливих турбот, лише з допомогою тої слави, яку здобув серед молоді уроками літератури, став Орест керівником групи добровольців, що їх можна буде переправити через Сян до товариша Григорія. На короткій нараді з Олесневичем та капралом Пеляком домовилися щодня, по уроках у школі, готувати людей до майбутніх боїв. Навчання мав проводити капрал.

Почали наступного дня в лісі, куди о третій годині пополудні пішла військовим маршем колона, виспivуючи та висвистуючи. Хлопці очохе виконували капралові команди. Підкрадалися до умовного ворога, перебігали від стовбура до стовбура, повзли по-пластунському, вчилися забиратися на дерево, потім перейшли до складніших дій — поділили загін надвое, щоб таким чином наблизити гру у війну до справжньої бойової операції.

Орест та Олесневич не втручались у навчання, вони були задоволені і капралом, і його підопічними, поки не сталося непередбачене: їх оточили радянські солдати з прикордонної застави над Сяном. Непорозуміння, звичайно, хутко з'ясувалося: не попереджене командування застави прийняло озброєних жовнірів за диверсійну групу Армії Крайової. Документи з місцевої сільради і Орестове посвідчення, що іх Орест пред'явив лейтенантам, вирішили справу,— вона кінчилася мирною бесідою, під кінець якої обидва інтелігенти з Лемківщини осмілились спитати лейтенанта, чи не може командування застави допомогти новоствореному загонові радянською зброєю або хоч патронами.

— Ні,— категорично відповів лейтенант,— ми не маємо права порушувати мирну угоду між нашою державою та гітлерівською Німеччиною. Ваш край окупований ворогом, ми вам цільно співчуваємо, і коли нам накажуть приєднатися до вас для спільноти боротьби, ми зробимо це, а поки що будемо стояти на кордоні істерегти його.

За кілька днів по тому випадку відбулася, але вже у відсутності Ореста, значно серйозніша подія. Ще задовго до вечора в селі з лісу привели жовніри зв'язаного молодого городянина, одного з трох, які підмовляли жовнірів піти з ними, щоб виконувати свій обов'язок перед вітчизною в іншому місці. Та Олесневич звелів приністи розмови, а чужаків заарештувати, щоб з'ясувати у сільраді, хто вони такі і до якої вітчизни закликають. На жаль, захопили тільки одного, двом же вдалося втекти.

Орест застав жовнірів перед сільрадою, вони не розходилися по домівках, чекали на нього. За десять кроків до ад'ютанта капрал скомандував «bachnoscy», виструнчився сам, піднявши руку до козирка, і відрапортував:

— Все в порядку, товаришу ад'ютант. Сидить у льосі. Під вартою. По всьому видно — велика птиця, може, від самого Миколайчика з Лондона.— Капрал не міг не похвалитися трофеєм, що висів у нього при боці, ляскнув по кобурі долонею, сказав, цмокнувши язиком: — Семизарядний, англійського виробництва. Не встиг спрацювати, як опинився в моїх руках.

— Жаль, що не кулемет,— засміявся Орест.— Він би нам більше згодився.— Кивнувши капралу на двері льоху, разом з ним зайдов усередину. І ахнув. Чи це не сниться йому? Із зв'язаними назад руками перед ним стояв Анджей Адамчик. Тоді, у вагоні поїзда, Адамчик був у доброму гуморі, весь час іронізував, а зараз з нього злізла пиха, він мав жалюгідний вигляд.

— Що це означає? — спитав Орест.— Яким чином потрапив ти у вільховецький ліс?

Зіпсивши зуби, Адамчик мовчав, і не знати, чи не міг говорити, щоб не розридатися, чи, може, не бажав відповісти.

— Тепер, Анджею, можеш оглянутись назад і порівняти своє становище з моїм у Львівському університеті.

— Ale ж тебе не зв'язували! — вирвалось в Адамчика.

— Те, що ви робили зі мною, було не ліпше. Ви ж, злодюги, хотіли поставити мене на коліна!

— І поставили б, якби не Борковський! — Побачивши, що капрал виміає з кобури револьвер, у розpacі, істерично викрикнув:

— Розв'яжіть мені руки! Не маєте права стріляти зв'язану людину!

— Розв'яжіть йому руки, товариш Пеляк,— звелів Орест.— А револьвер заховайте, прошу вас. Шкода кулі на таку мерзоту.

— А що, може, повісите? — залементував з переляку Адамчик.

— Не лякайся. Ми не шляхта, не віщаємо, не четвертуємо. Пригадуєш, колего, Ярему Вишневецького? Він саджав своїх кріпаків на палі. А ми... ми тебе випустимо. Але з тією умовою, що заберешся з наших гір. Негайно.

— Клянуся богом і всіма святыми,— зрадів Адамчик.— Будь вони прокляті, ті гори!

— І панам аківцям передай: нема їм що робити в наших краях. Най вони на гітлерівців, а не нас полюють.

* * *

Запис у щоденнику. Нині особливий день. Де взявся на мою голову той клятий Адамчик! Але це на краще: проявилася його духовна сутність. Цілковитий нікчема і плаксій. Таким я його не знат. Гоноровитий панич та нероба, який чотири роки публічно зневажав мене і був готовий проковтнути, звалився сам мені під ноги, дав слово, що забереться з наших гір. Ну, що ж, я великомудро повірив йому і відпустив. Під свист моїх хлопців пішов, лячно оглядаючись, до лісу. Певно, боявся, що навздогін йому пошлють кулю. Але я сказав: не варто бруднити руки. А сам подумав: може, він усвідомить, як жорстоко, бездушно ставився до мене. Зрештою, не він винен у своїй моральній потворності — романі Генріка Сенкевича були його букварем. Ні, це дуже добре, що Адамчик пережив ганебну хвилину, тепер він зрозуміє, як багато важить у житті людини душевна щедрість. Я ж мав повне право поквитатися з ним, більше такої нагоди не буде. Признаюсь, і мені самому пішла на користь зустріч з недругом. Здається, я подорослішав завдяки їй, став самостійнішим. Досі я був зеленим та наївним, справжнім матусиним синком. А нині я вперше вирішував долю людини — жити їй чи не жити!

Невідомо лем, якої думки про мій вчинок жовніри. Чи не говорять вони між собою приблизно так: хіба наш комендант — ксьондз, що взявся прощати гріхи?

А про Анничку ні слуху ні духу. Хоч би уві сні вона прийшла до мене! Баную за нею, особливо ввечері, коли нема роботи в школі. А розваг ніяких. Іноді лем дозволяю собі послухати самодіяльний хор, організований Олесневичем. Він, очевидно, буде незадоволений тим, що я самовільно відпустив Адамчика. А як би він обурився, коли б довідався, що цей тип мріяв очистити лемківські гори від лемків!

Лісова стежка звивається між горбами і скелями, обходить глибокі яруги з дзвінкими потічками, спинається на гору, в'юниться між ялицями,— сьогодні цією таємною партизанською стежкою рушила Анничка, щоб до вечора вийти на сяноцький шлях. Товариш Григорій провів її з табору до скелястих стовпів, звідки починалася темна стіна лісу.

— Щоб не заблудитися,— наказав він, підходячи до стовбура першої ялиці,— тримайся, Анничко, позначок.— Водзик показав на першому, потім на другому дереві леда помітні зарубки топірцем, потиснув Анничці руку і, прощаючись, сказав: — Повертайся з Орестом і його вільховецьким загоном. І ще одне: передай своїй мамі привіт і подяку за те, що виховала таку дочку.

Анничка йшла, відчуваючи радісне піднесення: комендант задоволений нею, завтра, а найпізніше післязавтра вона натисне на кнопку дзвінка і опиниться в обіймах мами, а ще за день побачиться з Орестом. Товариш Григорій високої думки про свого ад'ютанта. Дівчина дивується, як швидко матусин синок перетворився у воїна. Але й вона не гайнувала часу — вивідала про заховану Мудриком зброю, встановила зв'язок з Петром Войтовичем. Тепер Водзик і Войтович спілкуються, допомагають один одному в диверсіях. Жаль тільки хороброго Мудрика — не вдалося йому добрatisя до загону Водзика. Зрадили його аківці — не до партизанського табору показали в горах дорогу, а до поліційної засідки. І Ірини солтисової жаль. Не знесла ганьби, наклада на себе руки: кинулась у глибоку ковбаню гірського потоку. За її смерть поліціянтам щедро відплатили Мудрикові хлопці, закидали їх гранатами, коли вони після екзекуції зійшлися в своїй канцелярії.

Заспівала собі ту саму пісню, которую гадала заспівати мамі, якщо повернеться додому:

Ой мамичко, мамцю,
Єдну мене мате,
То си подумайте,
То си подумайте,
За кого ня дате.

Нараз почула за собою чиюсь швидку ходу. Оглянулась і зупинилася вражена: її наздоганяв Антоні Новак. Забілося в тривозі серце. Смерті подібно зустрітися з ним у цій лісовій глухині.

За два кроки до неї став, засмаглий, неголений, із запалими щоками, вбраний у ту саму, але тепер уже зношену одежду, мало схожий на того елегантного панича, з яким колись вона зналася. Білій розпластаний орел на цивільному картузі та карабін за плечем доповнювали його убрання. Якийсь час він розглядав її, дивуючись і одночасно радіочи з цієї зустрічі.

— Виходить, я не помилився,— почав задиханий, зробивши ще один крок до неї.— Здалека по ході пізнав. Чого ти тут опинилася?

Вона намагалася триматися спокійно, нічим не виявити перед ним свого занепокоєння.

- А ти чого? — відповіла йому запитанням на запитання.
— Тепер це наше царство,— сказав, повівши рукою довкола себе.— Наші ліси і гори.
— Чий це ваші?
— Є така грізна для ворогів бойова організація.
— Догадуюсь. Армія Крайова. Але ж ти, Антоні, донедавна боявся лісу.
— До всього можна звикнути. І навіть до цього карабіна. А ти куди прямуєш? Звідки, я сам знаю. З табору Водзика, чи не так? Це його стежка. Нині ти попалася на ній, а завтра ми тут, може, самого Водзика злапаємо.
— Розбоєм займаєтесь?
— Так, як і ви.
— Ми ж окупантів, ворогів нищимо...
— А для нас що окупанти, що ви — однаково вороги.
— Сподіваєтесь на Лондон?
— А ви на Москву?
— Так, на Москву.
Розсміявся.
— Ось днями ту Москву попудять з наших земель. Ти бачила, які сили стягують німці до Сяну? Вони всю Росію завоюють.
— А ти радіш?
— Так, радію! Ліпше Берлін, аніж Москва.
— Про що нам з тобою тоді говорити...— Вона повернулася, щоб іти далі, але він заступив її дорогу.
— Анничко! Вислухай мене. Цей карабін і цей орел на картузі — лише камуфляж. Я не маю охоти займатися політикою. В мене інша мета,— та ти її знаєш,— Лондон.— Він відхилив полу піджака і показав спеціально пошитий і чимось тухою набитий ремінний пояс.— Тут, Анничко, і яхта, і автомобіль, і Париж, і ресторани, і веселе, безтурботне життя, тут усе, що тобі заманеться. Не кидай мене, рідна. Переберімся через кордон. Я вже вивчив туди дорогу. Навіщо тобі якісь там несамовиті Водзики, а мені Адамчики? Дружив колись з Анджеєм, а тепер ненавиджу. Це прихованій бандит. Жорстокий і підлій. Ще й кар'єрист. Мріє потрапити в паньстрові кола.
— Чому ти мені про нього розповідаєш?
— Щоб знала і береглась його. Адамчикові люди панtrують за цією стежкою. Вона стане для Водзика стежкою загибелі. І для тебе, коли ти й далі служитимеш йому. Тепер ти віриш у мою щирість? Я всі карти розкрив перед тобою. Махнемо за Ла-Манш, а вони нехай тут гризуться. Такої, як у німців, сили ніхто не переможе.
— І чого ти мене агітуєш, Антоні? Марно це все.
— Я люблю тебе, люблю стократ більше, аніж тоді любив. Хочеш, на коліна перед тобою стану, ноги цілаватиму?
Вони не помітили, як з лісової гущини вийшли на стежку Анджеї Адамчик, а за ними кілька озброєних молодих людей, явно колишніх офіцерів польської армії. Група оточила пару з усіх боків, приглядаючись до вродливої дівчини.

— Гарну пташку піймав,— ущипливо сказав Адамчик.— Якої породи?

Антоні зблід, ледве спромігся мовити:

— Знайомтесь, панове. Моя наречена.

— Але ж ти, Антоні, все переплутав. Може, була й твоя, але тепер, здається, Ореста Щерби, ад'ютанта Григорія Водзика. Чи не так, панно Анничко?

Анничка знайшла в собі силу твердо відповісти:

— Це, пане Анджей, вас не стосується.

— Он як? — Усміхнувся самими кутиками вуст.— Паненка, бачу, із хороших.

— Анджею, ти б не встрявав у наші справи! — втрутився Антоні.

— А хіба не ти скімлив мені у вухо про впертість цієї дівки?

— Не смій ображати її! А то...

— А то що? — підхопив Адамчик.

— А то я поверну тобі карабін і назавжди попрощаюся з тобою.

— Овва! А присяга?

— Я зрікаюся її!

— Тоді в нас з тобою буде інша розмова.— Адамчик підійшов до Антоні і, зірвавши з його плеча зброю, а з картузу кокарду, звелів своїм: — Стежте за ним. Судити будемо. А тебе, панно наречена, я відпускаю. В подяку за Орестову великолітність. Іди собі. І більше не попадайся на цій стежці.

Анничка з жалем подивилася на нещасного Антоні, попросила в Адамчика:

— Відпустіть його, пане Анджей. Най би вивів мене з лісу.

— Зрадників ми караємо.

— Ліпше б ви до окупантів були такі суворі.

— Іди вже, йди! Поки не передумав.

Гнана страхом, Анничка мало не кинулась бігти. Будь-що їй треба якнайскорше повернутися назад у табір. Стежку виявлено, партизани повинні знати про це. Най товариш Григорій шукає іншу. Он за тою товстелезною ялицею, що видніється неподалік біля стежки, вона скочить убік, пірне у гущину і, може, за ніч добереться до табору. Але не біжи, Анничко, не показуй їм, що ти перепудилась. Іди твердим кроком. Щастливо ж тобі досі, то й нині пощастиТЬ. Вже ти на півдорозі до знайомої ялиці.

Та Адамчик ніби вгадав її думки, бо сказав примирливо, простягаючи карабін Антоні:

— В ім'я нашої дружби дарую тобі життя. Але з умовою, що ти пустиш своїй нареченій прощальну кулю навздогін. Згодा?

Антоні кивнув головою, взяв карабін і, ставши на коліно, прицілився.

— Не зволікай! — крикнув Адамчик.— Поки не дійшла до ялиці. Ну!

Антоні натиснув на курок, горами покотився гук пострілу, та фігура дівчини продовжувала рухатись уперед. «Ні, Анджею, не буде по-твоєму,— подумав він, заганяючи другий патрон у дуло карабіна.— Ліпше ти мене розстріляй, аніж я уб'ю її». Знову прицілився, вистрелив і знову схібив.

Адамчик бридко вилася, вирвав карабін з рук Антоні й відштовхнув його від себе так, що той ледве не впав.

— Сальва! — крикнув він до своїх.— Сальва, панове! — повторив несамовито.

Але ніхто не ворухнувся, не зняв з плеча карабіна.

— Ви що?! — не повірив спантелічений Адамчик.— Оглухли? Давайте сальву, поки не добігла до ялиці.

— А ми, пане Анджей, не воюємо з жінками,— відповів хтось із гурту.— Не для того ми взялися за зброю.

— Хто це сказав?! — обурився Адамчик.

З гурту виступив чоловік, ліва рука якого висіла на перев'язі.

— Я сказав від усіх нас. Пан Анджей ганьбить гонор офіцера. Ми помилилися, що поставили вас комендантом над нами. Прошу здати зброю.

За цей час Анничка встигла дійти до ялиці, яка затулила її своїм стовбуrom від аківців, звернула зі стежки і, роздираючи руками галуззя ліщини, кинулася бігти, щоб якнайшвидше віддалитися від місця події й якоюсь іншою стежкою повернутися назад, у партизанський табір.

Частина п'ята

I

Десь близько півночі, коли панотець Серафим збирався лягати спати, з'явився із Сянока Діодор.

— Мама вже спить? — спітив, кивнувши на двері спальні.— То добре.— І сів за стіл, витягнувши стомлені ноги.— Вона не повинна знати, чого я приходив. Так слухай, паночче. Завтра, а найпізніше післязавтра тут будуть німці. Ти, батьку, повинен зібрати своїх найвірніших парафіян,— дяк Лісовський тобі допоможе в цьому,— одягти святкові ризи і з хоругвами вийти назустріч визволителям.

Отець Серафим жахнувся, зблід, нижня губа у нього затіпалась:

— Ти збожеволів, сину!..

Діодор підвівся, пройшовсь по світлиці, думав, як примусити старого підкоритися. Він певен, на радянській заставі не піднімуть руک угору і не відступлять, там вчинять шалений опір, але це недовго триватиме: такої сили, яку Гітлер зосередив на лівому березі, ніхто в світі не спроможний спинити. Який ефектний жест зробило б перше українське село, коли б визволителів привітали вишиваними сріблом хоругвами! А який розголос мала б ця дружня демонстрація визволеного населення в усьому західному світі! Та й йому, енергійному Діодорові, дещо перепало б за клопоти, принайні на львівській політичній арені йому дісталося б не останнє місце.

— Я, тату, раджу тобі подумати,— Діодор спинився перед панотцем,— і зважити, хто з нас божевільний — я чи, може, ти. Прийдуть німці — вони тебе по голівці не погладять, вони тобі

згадають і плебанію, і все інше. Ти ж не забув, як на тій самій Лемківщині у тисяча дев'ятсот чотирнадцятому — п'ятнадцятому роках австрійці вішали «москові фольських» попів?

— Пріч з моїх очей! — раптом крикнув отець Серафим. Він підняв над головою кулаки і несамовито затряс ними.— Я проклинаю тебе! Проклинаю і ще раз проклинаю!

Дідор хвилину стояв нерухомо, пильно дивлячись на батька, потім сказав покволовом:

— Завтра я буду тут. Не послухаєшся — сам особисто віддам тебе гестапо.— І вийшов з хати в темну ніч.

* * *

Обережний стукіт у двері розбудив Ореста раніше, аніж він звик вставати. Підняв з подушки голову, крикнув «прошу!», побачив у щілині відхилених дверей ковалеве обличчя.

— До вас панночка з того берега,— сказав неголосно господар.

— Невже Анничка?

— Владали. Вона.

Орест попросив Міхновського притримати її, а сам почав одягатися. Нарешті він дочекався! Жива-здорова і, певне, горда з того, що впоралась із дорученням коменданта. Ale і в нього є чим здивувати її. Його уроки, либонь, похвалив би навіть професор Борковський. Кінчить заняття в школі — поведе своє військо за Сян. І ще новина, Анничко: ниніки у читальні загальні збори колгоспу. Першого колгоспу на Лемківщині! Звітуватиме Йосип Юркович. Хочеш знати, які будуть люди при комунізмі,— то прошу, познайомся з головою вільховецького колгоспу.

Забув про все на світі, тут же при господарях кинувся її обіймати.

Сонце заглянуло у відчинене вікно.

— Видиш, і воно вітає тебе,— посміхнувся Орест.

— Гарно як тут у тебе,— мовила Анничка, милуючись з вікна краєвидом.

— Подобається? — спитав він, не спускаючи з неї закоханого погляду.

— Дуже, Орестоньку, дуже.

— То перейдкаж до мене.

— Ще не настав час, любий. Спершу розправимося з окупантами, а тоді вже будемо думати про особисте.

— Ну, що ж, най буде так,— зітхнув він, посмутнівши, і поцікавився, чого так довго барилася, які справи затримали її в горах.

— Іншим разом, Оресте,— відповіла вона.— Не спала-м уночі. Переправлялася через Сян з такими пригодами, що думала — вже не побачимося.

Після сніданку за спільним столом коваль першим підвівся: він поспішав до Юрковичів, щоб допомогти Йосипові скласти звіт. Покликав з собою Ореста,— той був вільний від уроків і міг стати у пригоді.

— А ви, Анничко, тим часом поспіть собі,— запропонував їй господар.

Анничка не відмовилася, але де б вона могла прихилитися?..

— А на моєму ліжку. В мене там м'яко, бігме, м'яко. Перед зборами я зайду за тобою.

— А не забудеш? — з лукавою усмішкою спитала вона.

— Ну що ти, Анничко!

— Можете спокійно спати,— додав коваль.— Удох за вами зайдемо.

Та Орест прийшов сам. І не пізніше як за годину, коли Анничка вже міцно спала. В Йосипа довго не затримався, віправив деякі стилістичні помилки в його звіті і зараз же повернувся додому, щоб написати листа професорові. Було на думці й інше, потаємне — бачити Анничку. Прочинив двері до своєї кімнати, побачив Анничку, що спала, як дитина, підклавши під щоку долоню. На хвилинку затримався біля канапи. Дівчина здалася йому ще кращою, аніж уранці. На її лиці рожеві легенський рум'янець, свіжі губи склались у таку знайому йому ніжну усмішку.

Підійшов до столика, сівши за нього, дістав з течки аркуш паперу, взяв вічне перо і вивів перші рядки.

Орест повідомляв професора, що нарешті досяг того, про що не раз мріяв у тяжкі роки навчання у Львівському університеті,— він, матусин синок, став народним учителем і вважає за свій обов'язок виховувати своїх учнів на гуманних ідеях прогресивної літератури.

«Шановний професоре, дорогий мій учителю,— закінчував листа Орест,— коли б ви зважились одівати мене, крім моїх колег, я познайомив би вас із такими цікавими, оригінальними в своїй духовній суті селянами колгоспу «Нове життя», як Йосип Юркович, що при Радянській владі міг би очолити дослідну сільськогосподарську станцію всієї Лемківщини, як коваль Міхновський, неперевершений майстер по металу, що міг би стати головним механіком сяноцької фабрики. Починається відродження відсталого і бідного села. Я певний, при новій владі воно оновиться, його покинуть злідні, люди стануть багаті, щедрі на добро».

Раптом з уст Аннички вирвався стогін.

Орест відклав перо, підійшов до канапи і нахилився над Анничкою.

— Що тобі, кохана?

Прокинулась, побачила над собою Орестове лице, зраділа, що то був тільки сон і що Адамчик ніколи вже не посміє цілитися у неї з карабіна.

— Орестоньку! — Простягла до нього руки, пригорнулася до його грудей.

Із-за дверей почувся голос Міхновського, що кликав молодят до читальні.

II

Невеликий зал будинку сільської читальні був того першого вечора після двадцятилітньої перерви переповнений народом. Поважні літні газди входили сюди, як до церкви, вітали Шевченка на портреті.

Молодші ж газди й парубки, а особливо ті, що мали смак до політики і дещо чули, як воно живеться людям за Збручем, входили до читальні, як до своєї хати, невимушено, навіть з почуттям гордості, вони-бо, не приймаючи диктатури польської шляхти, не сиділи кротами по темних норах, а сміливо йшли на бій за той щасливий день, що наближався зі сходу. Вони промовляли, скидаючи капелюхи перед портретом поета:

— Сердечна тобі дяка, Тарасе, що у чорну годину двадцятилітнього безправ'я ти завжди був з нами.

Йосип з дружиною ще перед смерком почали збиратися до читальні. Молодий газда, дарма що повільний у рухах, вже й поголився, і переодягся в святкове, і чоботи до близку начистив. Галина барилася. Довго поралась перед дзеркалом.

— І де ти, така модниця, взялася? — спитав Йосип. — Я не смію спізнатися. Зрозумій, Галю, на мене там усе село чекає.

— Нічого йому не станеться, як трохи почекає.

Йосип переглянувся з матір'ю, знизав плечима.

— І не стидно тобі, Галько, глумитися з його терпіння? — застутилася Катерина за сина.

Невістка сердито бліснула очима:

— З його терпіння? А про моє терпіння ви, мамцю, коли-небудь думали?

— Про твоє терпіння? — Катерина скрушно похитала головою. — Ох, Галько, Галько, хіба тобі не видко, що він, сердега, змарнів за тими громадськими клопотами?

— Ага, мамунцю, ага! Він і сердега, він і нещасний, бо звалив собі на плечі цей громадський хомут, а я, котра мусить і до півночі, і після півночі чекати на його ласку, я що — гірша за його громадські справи?

— Змовкни, безстыднице! — grimнув чоловік.

— А от не змовкну, не змовкну! — кричала дружина. — Найлюди знають, який ти святий та божий!.. — І враз побігла до ліжка і, заридавши, звалилася на нього лицем у подушку.

Діти зі страху також залементували, почали тулитися до бабуні. Старий господар, схопившись за голову, подався надвір — подалі від колотнечі. Йосип підійшов до ліжка, схилився над дружиною.

— Заспокойся, Галю. Пробач, прошу тебе. Вставай, я почекаю, поки ти зберешся...

Вона гнівно повела плечем під його рукою, просичала:

— Не смій торкатися до мене! Не смій, не смій!

Йосип аж потемнів обличчям, якийсь час стояв, не знаючи, що робити, потім підійшов до дітей і почав заспокоювати їх.

У дворі, на стежці від криниці, він зустрівся з батьком, що ніс воду до стайні.

— Не зважай, сину, нехай поплаче, — мовив старий, поставивши відро на землю, — гляди, подобрішає.

Йосип пропустив повз вуха цю фразу, а повів розмову про інше, що негоже татові на неділю брати свого коня з колгоспної стайні, бо, дивлячись на нього, й інші газди почнуть так робити.

Батько, як міг, виправдувався — шкода, мовляв, конячини, може, там забудуть погодувати її або нечистою водою напоять, але син сказав категорично:

— Я ще раз дуже просив би вас, тату, щоб це було востаннє!

— Та гаразд, гаразд,— мусив погодитись батько, бо знов, що син, хоч який він не є м'який та добрий у себе дома (навіть власної жінки не може тримати в руках), у громадських справах твердий, як кремінь.

Ніби з тяжким каменем у грудях, потягся Йосип до читальні. В такий світливий день, коли щастя нарешті постукалося до хлопських хат, підняла Галька гвалт. Не раз уже він каявся, що спокусився колись її красою, а ниніки ладен був зненавидіти її, і якби не діти, забіг би від неї на край світу. Він, така ніби серйозна людина, покохав таку вітрогонку. Осліпила його своєю вродою, бо ні разу не заглянув їй у душу, не поцікавився, а хто там у ній сидить, чи не отой, з ріжками. Були любоші, лем самі любоші. Не зважав ні на кого, не послухався батька-матері, ввів її у хату ще до шлюбу і сказав своїм: «Любіть!» — «А за що любити? — спітала мама.— За люстерко?» А втім, чому тут дивуватися? Який їхав, таку здібав. Бо сам був та-кий. Якби не родина Щербів, не дружба з Вандою, лишився б і донині таким, як Галька.

У читальні справді чекали. Він ще не звик до такого пошанівку, дивився і нічого не бачив, аж поки йому не подали зі сцени руку.

— А-а, товарищ Олесневич! — привітав він того, хто підхопив його.— Хор, виджу, готовий!

— Готовий,— сказав учитель Олесневич. Потираючи нервово руки, не знат, куди їх подіти, чим зайнятися, поки пальці не стиснуть диригентської палички. Цю душну ніч майже не спав від хвилювання. Перший концерт! Вижив народ, вижила з ним і пісня. Досі вона ховалась, зневажена, за затуленими вікнами бідних селянських осель, а бувало, й за міцними гратами Бригідок,— у публічному ж місці, перед народом, їй було заборонено з'являтися без дозволу поліції. Тому й старався так молодий учитель, щоб та пісня випурхнула з невільницької клітки, залунала на повний голос.

Так почався звітний вечір. Коли розсунулася завіса, зшита із сирого вого, ледь підфарбованого в бузковий колір, доморобного полотна, Йосип стояв на трибуні й якусь хвилини чекав, поки вляжеться шум у залі. Гомін стих, а шум від тіснів не вщухав,— таж люди заповнили всі проходи, стояли у відчинених навстіж дверях, навіть у вікна заглядали парубки, серед яких були й Орестові жовніри. Йосип подумав: «Най би Галька увиділа, що тут діється, най би її стало стидно перед народом, який прийшов сюди не її убори розглядати, не підфарбованим личком милуватися, а послухати звітування людини, якій доручено вивести село Вільхівці з віковічної нужди та горя».

Про це спочатку й говорив у своєму виступі Йосип. Малоючи людям величну картину майбутнього, він посылався на дійовий приклад Радянського Союзу, гнівно й рішуче відкидав ті брехні, якими впродовж двадцяти років, аж до приходу радянських військ, польські урядові преса та радіо начиняли голови громадян.

— Страшно згадати,— промовляв далі Йосип,— як ми жили і при Австро-Угорщині, і при буржуазній Польщі! Людям бракувало хліба, роботи, зате не бракувало корчм,— в одних наших Вільхівцях їх було аж три,— бракувало школ, зате не бракувало в'язниць. Та настав час, коли визволений працьовитий лемко може показати себе перед світом! Будемо, товариші газдове, сподіватися, що ті, за Сяном,— Йосип махнув рукою на захід,— недовго там засидяться. А у звільненому Сяноці, як це мені похвалився брат, ми таки відкриємо для народу свій університет!

Гаряче і схвально заплескали присутні в долоні.

Розпаливши людські серця надію, сам оратор стояв засмучений, спершись ліктями на трибуну, його думки витали біля тої, яку не знати за що покохав. Чому вона не прийшла, щоб хоч глянути на це народне свято? Що її тримає дома? Йосип не відає того, що його Галька вже тутечки, ховається від нього за людськими спинами і навіть плеще йому в долоні.

Коли оплески стихли, Йосип звітував далі, час від часу заглядаючи у свої нотатки. Говорив, що погода цього літа сприяє дозріванню хліба і урожай має бути добрий, особливо ярої пшениці на попівщині, хоч її у Вільхівцях, крім як у пана дідича, ніколи не сіяли. Із задоволенням повідомив Йосип і про готовність машин до жнив — усе, мовляв, що з машинерії могли взяти у фільварку Новака, взяли і відремонтували, так що три кінні косарки, віялки та паровик з молотаркою чекають на току.

— До того всього, про що я тут від імені правління говорив,— сказав Йосип,— зі станції Лісько протелефонували мені, що там вивантажили для нас трактор. Як видите...— Йосип передихнув, схвильований власними словами.— Як видите, газдове, харківські робітники дотримали слова!

Не менш гучні оплески, ніж з приводу майбутнього університету, вибухнули в залі.

Та довелось голові колгоспу перервати на якийсь час свою доповідь. Раптом, коли Йосип заявив, що правління гадає запросити до себе на постійну роботу машиніста Вацлава Войцехівського, із зали почувся скріпучий голос колишнього панського наймита Шигера, який мав би вже давно переселитися на той світ.

— Ти що, Йосипе,— піднявши над головою кістляву руку, озвався він з гущі людських тіл,— ти що, забув, хто такий Вацлав Войцехівський? Тож він поляк, не нашої віри.

Йосип спохмурнів. Він розумів: це запитання не один Шигера міг би йому поставити. Тому-то і стихли всі, вп'явшись очима в нього. Люди чекали відповіді, адже розпалюваний польською санаційною владою антагонізм між націями лишив навіть в ображених душах лемків часом глибокі сліди.

— Газдо Шигера, Вацлав Войцехівський — робітник.

— Але ж він католик,— не міг заспокоїтися Шигера.— Не годиться нам пускати до свого хлопського гурту того, хто заодно з дідичем Новаком смоктав нашу кров.

— Перепрошую, газдо Шигера. Ми розуміємо вашу кривду. З вас у фільварку справді до самих кісток висмоктали кров. Але ж Вацлав Войцехівський служив у Новака вже після вас, і ви, газдуню, не можете знати його. Я принаймні ручуся за цього поляка. Такий механік, як Войцехівський, товариші газдове, нам дуже потрібний. В нас-бо що далі, то більше буде машин. Так я кажу, товаришу Міхновський? — звернувся Йосип до коваля, що сидів на першій лаві поруч Ореста та Аннички.

— Абсолютно! — відгукнувся коваль. — Я так само ручуся! — Він підвісся, повернувшись до громади, потер чоло своєю широкою важкою долонею і розповів, що Вацлав Войцехівський має вищу освіту, якийсь час працював інженером на електростанції в Тарнові, та за принадлежність до забороненої в Польщі партії комуністів потрапив у чорні списки і мусив тікати сюди, у фільварок Новака, де працював машиністом під зверхністю другого поляка, інженера Дзігурського.

— Отже, газдове, все ясно? — спитав Йосип, коли Міхновський закінчив говорити. — Кому ясно і хто згоден з нашою пропозицією, прошу підняти руки.

Увесь зал, у тому числі і Шигера, проголосував «за».

Лишалася ще одна справа, яку слід було вирішити: як бути з озимим житом, посіяним газдами індивідуально, торішньою осінню. Чи кожний жатиме свою смужку, як досі жав, серпом і молотитиме в своїм обійті ціпом, чи, може, громада довірить правлінню після попівщини пустити кінні косарки, а згодом висушені у полукипках скопи звезти на загальний тік, до молотарки?

— Змолочене зерно зсипати у загальні засіки — це ясно,— вів далі Йосип,— а по жнивах роздати його... в залежності від розміру засіяної смужки. Як ви гадаєте? — Він усміхнувся доброю, ласкавою усмішкою.

У задушливій залі піднявся такий шум, від якого, здається, стало ще задушливіше. Виходить, знайшлися прихильники і старого, і нового, колективного способу збирання хліба. Йосипові зі сцени видно, хто схилився до того чи того способу жниування. Безземельні селяни та колишні панські наймити, ті, звичайно, стояли остронь: вони не сіяли, то й не жатимуть,— а ті, котрим у літню спекоту не розставатися з серпом, гвалтом кричали:

— Машинами, а не серпами, машинами!

— До комори зерно, а там якось поділимось!

Галина вже не могла ховатися за людськими спинами, це питання, либонь, мучило її, бо вона пропхалася вперед, ближче до сцени, і вкрила чоловіка мокрим рядном:

— Вагаєшся, чи що? Чого питаєш у людей? Хіба сам не розумієш? Коли прикотити з фільварку жниварки, хто ж тоді візьметься за серпи?

— Твоя правда, Галько! — кричали звідусюди.

— Лем машини!

Побачивши перед собою дружину, Йосип так зрадів, що готовий був сплигнути зі сцени і прилюдно обняти її.

Вдарили долонею по трибуні, крикнув:

— Товариші газдове, годі! Будемо голосувати!
Люди проголосували за машини на живах.

Діодор стояв у селянському гурті коло вхідних дверей і реготав у душі з того всього, що тут чув і бачив. Офіцер, який допомагав йому переправитися на правий берег, натякнув, що на світанку земля над Сяном здригнеться від вибухів і ще до схід сонця в селі будуть німці.

Йосипа Юрковича треба першого прибрести: залишиться в підпіллі — накоїть лиха. Партийного верховоду Міхновського слід не прогавити. Та їх усіх правлінців: вони є ініціативною групою, що ввійде до майбутнього партійного осередку. Освенцімські крематорії за ними плачуть. І вчителів належить перебрати, починаючи з Ореста Щерби та Олесневича. Орестові молодики прийшли у читальню озброєні, вони, мабуть, спробують чинити опір, та їх першими впра-сують у землю німецькі танки, треба тільки, щоб гестапо прибуло сюди зарані, він допоміг би йому легко накрити оце хлопське зборище.

Наостанку Йосип зробив повідомлення: на живах малих дітей зберуть у великий кімнаті будинку плебанії, до них приставлять куховарку і няньок...

Якийсь шум коло дверей обірвав його останню фразу. Коваль Міхновський звернув увагу на панка, якого ніколи у селі не бачив,— той поводився підозріло. Про свою підозру коваль шепнув Орестові, і вони непомітно пробралися до загадкового панка.

— Ти хто такий? — тихо спитав коваль у чужинця.

Діодор здригнувся, стис пістолет у кишені піджака, та не вихопив його, вчасно поборов переляк.

— Прошу не тикати,— відповів.— Я син вашого священика — панотця Серафима.

— Документи! — зажадав коваль.

— Не вірите? Ну, що ж.— Лівою рукою Діодор поліз до внутрішньої кишені піджака.— Зараз доведу вам...

— Ви що, лівша?

— Так.

Орест стояв збоку, вдавав безстороннього спостерігача, але скоса стежив за правою рукою панка, яку він тримав у кишені. І раптом, коли Діодор почав поволі виймати револьвер, Орест рвонувся вперед, скочив ту руку.

— Е, ні, не вдастся, бандите!

Почалася боротьба. Діодор не піддавався, не випускав зброї. Та підскочив капрал Пеляк і допоміг приборкати чужинця, скрутивши йому за спину руки.

— Це непорозуміння! — кричав Діодор.— Я син панотця Серафима. Допіру прибув зі Львова.

І саме в ту хвилину, як, збираючись втрутитися в інцидент, підішов голова сільради, з заходу, з-за Сяну, grimнули такі могутні артилерійські заппи, що аж шибки у вікнах забряжчали.

Люди заклякли з несподіванки та переляку. Цим скористався Діодор і непомітно зник. У залі стало тихо-тихо. Хтось із слабодухих крикнув:

— От і маємо свободу!

Інший підтримав:

— І свободу, і «Нове життя».

А вже третя репліка прозвучала з глузливим докором:

— Хіба наш мудрий газда Юркович не відав, що на тому боці діється?

Йосипові прикро було слухати такі закиди. Не знав, що й відповісти на них. Хіба можна вгадати вовчу думку фашиста? В газетах на це навіть не натякали, з Дрогобича також ніхто не застеріг. Чесно трудилися, тягнулися до ліпшого життя.

— Газдове, товариші, друзі! — Йосип передихнув. — Велике, страшне горе спіткало нас нині. Ми орали і сіяли, ми переступили поріг до величного, святкового храму свободи, і раптом серед ночі вдираються у той храм здичавілі злодії... Ні, так воно довго не буде. Фашизм, газдове, не вічний. Вічна правда. А вона не з фашистами, вона з нами!

— Правда, Йосипе, з тими, в кого більше гармат і танків! — заперечив йому один із гурту.

— Перепрошую, газдо Супрун, що вас беруся поправити. При санаційних порядках нас також лякали військовою силою, а проте ми вміли обстоювати свої права. Боролися, гинули, але не падали на коліна. То знайдемо спосіб, газдо Супрун, як зламати хребет німецьким фашистам! — Йосип перекричав страшний гуркт літаків, що пролетіли над читальню, і закінчив, намагаючись і далі бути спокійним: — От і все, газдове! Про наступні загальні збори колгоспу «Нове життя» ми оголосимо. Коли? Все залежить від нас самих і від товариша Григорія.

Знадвору почулися густі рушничні постріли. В залі почалася паніка: поява німців у селі, та ще під самою читальнюю! Люди скоплювалися з місць, загатили прохід до дверей, на порозі яких з піднятим над головою карабіном уже стояв капрал Пеляк. Перекрикуючи шум у залі, він оголосив, що німецьку розвідку вів до читальні той самий панок, — Пеляк кивнув двом жовнірам, і ті з готовністю підштовхнули Діодора наперед, — той самий виродок, котрий називався тут сином вільховецького священика.

— Ми примусили німців цофнуться, а цього гада повзучого привели вам, газдове, напоказ. — Капрал зустрівся з поглядом Ореста і через голови людей запитав: — Так що накажете, пане ад'ютант, з ним робити?

За Ореста відповів коваль Міхновський:

— Діяти за законами воєнного часу, товариші капрал!

Настала пора людям розходитись по домівках, а тим, хто мав вийти на стежку до лісу, якнайскорше забиратися з села. Йосип Юркович, Міхновський, члени правління колгоспу, активісти сільради і троє вчителів-мушкетерів, не встигаючи забігти додому, наспіх прощаючись з рідними, заспокоювали дружин, обіцяли повернутися. Орест Щерба вишикував свій жовнірський загін, до якого приєдналося дев'ятеро найзвязкіших учнів-старшокласників. Анничка Горошук поки що лишалася у Вільхівцях під виглядом учительки. Коли гітле-

рівська армія посуне на схід і Сянок стане тиловим містом, вона перебереться спершу до матері, а потім у гори, до товариша Григорія, де її зустрінеться з його ад'ютантом.

Прощання Йосипа з Галиною затягнулося: не так-то легко було заспокоїти несамовиту в своєму коханні молодицю.

— Не йди, не кидай мене,— тужила вона, впавши йому головою на плече.— Без тебе світ мені не милий буде. I сонце не грітиме. Пожалій мене, любий. Я тебе у моїх родичів заховаю.

— Твої родичі мене першим видадуть. Вони не можуть мені пробачити те, що я не прийняв їх до колгоспу.

— Навпаки, вони тепер будуть тобі вельми вдячні за се.

— Пішов би я ховатися до тих багачів, на їхню ласку. Це гірше смерті, Галько.

— Ти не був таким, Йосипе. То пані Ванда тебе переінакшила.

— Ну годі, годі, дружинонько. Зрозумій, кохана, я комуніст. А комуніст і фашист не можуть дихати одним повітрям. Дітей, Галинонько, бережи,— гладячи її по голові, продовжував він якнайліскавіше.— I старих шануй, будь з ними, як з дітьми, добра. Бо, може, не скоро повернуся. Але неодмінно повернуся...

Коваль Міхновський підійшов до Йосипа, узяв під руку, майже силою відірвав од дружини і повів до гурту.

— Будь здоров, Галино! — гукнув здаля Йосип.

— Ми повернемося! — докинув коваль.

III

Та вони не повернулися.

Йосип Юркович довгий час воював у загоні Григорія Водзика, був важко поранений, потрапив у полон, потім в Освенцім, звідки вже не вийшов. Коваль Міхновський був зраджений провокатором і загинув у гестапо. Капрал Пеляк із своїми завзятими хлопцями брав участь у найнебезпечніших бойових операціях,— він нападав на поліційні постерунки, добував зброю, робив засідки на ворожі транспорти, аж поки сам не потрапив у жандармську засаду.

Влітку 1943 року при зіткенні з ворогом загинули також Григорій Водзик, Орест Щерба і заступник коменданта Гвардії Людовії Андрій Ярецький.

А сталося це так. Від Марії з Кросина прийшла Грицеві записка з проханням прибути в неділю на день народження сина, якого він ще не бачив і якому саме в неділю мав виповнитись рік. Іншим разом комендант Водзик навряд чи зміг би виконати прохання дружини, бо не минало й дня, щоб у районі діяльності його загону не відбувалося коли не боїв, то якихось сутічок з ворогом, тепер же настал час короткого перепочинку, загін готовувався до нападу на концтабір у Риманові, чекав із Сянока вибухівки та гранат, то можна було скористатися з цієї паузи і відвідати маленького Володю.

Супроводжувати коменданта охоче зголосилися його найближчі друзі — Орест Щерба та Андрій Ярецький. У дорогу рушили зранку, щоб за дня встигнути подолати сімнадцять кілометрів. Ішли

крученими гірськими стежками. Настрій у партизанської трійки був піднесений. І не лише тому, що їх чекала радісна зустріч, а й тому, що близився той довгожданий час, коли їм не треба буде прокрадатися небезпечними для партизанів стежками, коли, зрештою, збудеться те, задля чого вони взялися за зброю. Донедавна окупанти вважали себе непереможними, вони мріяли й про Урал, і навіть про Сибір з його безмежними багатствами, день у день горланили і в пресі, і по радіо про свої перемоги на східних фронтах, але Сталінград круто повернув колесо історії.

Піднеслися духом партизани та підпільні зелених Бескидів. Бої та сутички, наступи та відступи (хоч відступати нікуди було) нестача зброї та боєприпасів, до того ж недружелюбність аківців, які претендували на монополю у боротьбі з окупантами,— все це разом давалося взнаки і вимагало від бійців Гвардії Людової великого напруження духовних і фізичних сил. Сталінград укріпив їхню віру в перемогу, після нього вони відчули себе учасниками великої битви.

Обминувши глибокою яругою село, в якому владарював один з найжорстокіших начальників поліції Копач, вийшли до густого ялинового лісу. Стежка роздвоїлась. Одне відгалуження покрутилося між ялівцями по відкритому узбіччі лісу, а друге пірнуло в його похмуру глибину. Ярецький порадив іти лісом: ця стежка хоч і довша і не так протоптана, зате безпечніша.

Водзик погодився. Ярецький був досвідченим керівником партизанської розвідки, добре зновав цей край, бо до війни тут учительював, і не раз давав добру пораду, коли треба було вивести загін з-під удара такою щілиною, якою не проскочив би навіть хитрий вовциуга.

Увійшли до тіністого лісу, що вкривав невисокі північні схили Карпат, званих тут Бескидами. Гаряче проміння липневого сонця не пронікало крізь густі крони дерев, і вже дальша подорож по стежці могла здатися приємною прогулянкою. Першим ішов Ярецький, за ним Водзик і останнім Орест. Ад'ютант увесь час мовчав. Ярецький та Водзик неголосно перемовлялися, ім було про що говорити — то загадували пережите, то гадали, кому до війни належав цей багатий, невирубаний ліс, Орестові ж думки крутилися довкола тієї, яку комендант знову послав у ризиковану розвідку. Анничка щоразу поверталася і завжди з удачею. Була у Кракові із завданням роздобути хоч ящик патронів. Через Петра Войтовича познайомилася з Капітаном — Чеславою Завісляком, і та зарадила справи.

Вчора її послано кудись під Ясло відшукати захованій у глухому лісі таємний аеродром, а заодно довідатися про його охорону. Орест дметтється на свого коменданта, він-бо не береже дівчини і жодного разу не спітав Орестової думки. Знайти захований у глухому лісі таємний аеродром... Хіба це жіноче діло, товариш Григорій? І чим може кінчитися розвідка, коли Анничку запідосярять і заберуть на допит у гестапо? Смерть? Смерть — то пусте, до смертей Водзикові партизани призвичаїлися, вона тепер нікого не лякає, на кожному кроці читає на бійця Гвардії Людової, який з карабіном пішов проти гітлерівських автоматів і навіть проти танків. Страшні гестапівські

тортури. В катівнях гестапо загинули і перший секретар дільничного комітету партії Мартин Головацький, і комендант Гвардії Людовії Франтішек Свержовський, і секретар окружному партії Володимир Ткач, і брати Ромцьо, і брати Донські. Та всіх не перелічиш. Гинули за святу справу визволення вітчизни.

Винятковим садизмом відзначався гестапівець Дзизга. Ув'язнених він бив залізою трубкою, вішав за ноги, свіжі рани посилив сіллю, та найбільшу втіху відчував, ламаючи кістки арештованим. Проте жден з катованих не зрадив товаришів. І Анничка витримала б муки, і Орест вистояв би. Наступного разу, коли Анничка повернеться і комендант знову доручить їй важливе завдання, він віддасть по-військовому честь і скаже: «Дозвольте мені, товаришу комендант, піти замість неї»

Майже про те саме думав і Водзик, коли бесіда з Ярецьким перевалася. Мав перед очима ту саму Анничку, на яку молився його ад'ютант. Кінчиться війна — справить їм у Сяноці весілля, на нього гукне всіх партизанських побратимів. Лем би дожити до тих днів. Бо скільки вже товаришів і друзів наклало головами в цю війну¹. Він би не послав дівчину на такий риск, але фронт наближається, скоро докотиться до Збрucha, і треба прискорити його просування, допомогти радянській авіації знищити заховані в лісах Підкарпаття ворожий аеродром. Петро Войтович нетерпляче чекає відомостей, щоб передати їх по рації радянському командуванню.

Водзик глянув на ручний годинник. Пів на першу. Дорога довга, не скоро вони будуть під вікнами Марії. Уявляв собі їхню зустріч, ніжні слова, які приберегла вона для нього. «Ось він, наш іменинник!» — пишаючись сином, скаже Марія. Він візьме його з її рук, пригорне, загляне в лицьо, бо захоче знати, на кого цей карапуз схожий. «На тебе, Маріє, бо гарний». — «На тебе, Грицуню, бо розумний...»

— Руки вгору! — почувся зненацька басистий натужний голос, і перед нашими подорожніми постали невідомі люди з націленими на них карабінами.

— Хто такі? — спитав суворо Водзик, хоч у ту ж мить, коли це питання вилетіло з його уст, він зрозумів, до кого вони потрапили: алюмінієві розпластані орли-кокарди на військових і цивільних головних уборах та офіцерські мундири на декотрих вказували на те, що перед ними добре обзброєні аківці.

— Руки вгору! — повторив довгов'язий, ліпше за інших обмундирований, з погонами капітана, в якому Орест пізнав Анджея Адамчика. — Більше повторяти не буду! Рахую до трьох. Раз, два...

Водзик, а за ним Ярецький та Орест мусили підняти руки, бо в голову кожного з них було націлено по три карабіни.

— Пане Яцек, — звелів Адамчик, — прошу обшукати їх. Пане Казимеж і пане Зигмунд, прошу допомогти.

¹ У статті Павла Карпа, надрукованій у збірнику «Z myślą o Polsce ludowej», виданому воєводським комітетом Польської об'єднаної робітничої партії в Жешуві, вміщено великий список активістів та діячів партії і Гвардії Людовії, які загинули на Лемківщині в катівнях гестапо.

Коли у Водзика забирали зброю і вивертали кишени, шукаючи документи і гроші, він уже не надіявся на побачення з Марією і сином, а проте ще сподівався якось вирватись із пастки. Сказав, звертаючись до Адамчика, коли і револьвер, і дрібні гроші були вже у руках пана Яцека.

— Ви не поцікавилися, хто перед вами. Я комендант Гвардії Людовії Григорій Водзик.

— Знаю. Догадався з першого погляду, як тільки побачив колишнього свого колегу Ореста Щербу. Я давно мріяв зустрітися з вами обома.

— Це якесь непорозуміння,— силуючи себе, примирливо сказав Водзик.— Ми з вами, здається, боремось проти спільногого ворога.

— Таких спільніків у цій боротьбі ми не визнаємо. Ми оголосили священну війну і німцям, і вам, агентам Москви.— Адамчик бундючно пройшовся повз своїх полонених, удаючи з себе великого полководця.— Сподіваюся,— він спинився перед Орестом,— що ти, матусин синку, не забув того ганебного для Львівського університету дня, коли виголосив публічно оду на честь оцього,— Адамчик ткнув пальцем у Водзикові груди,— дезертира.

— Чим ця комедія має скінчитися? — гнівно спитав Водзик.

— Чим має скінчитися? — В голосі Адамчика забриніли солоденькі нотки, хоч у жовтастих очах грав холодний блиск хижого звіра, який готується до стрибка.— А пан Водзик не догадується? Спатоньки покладено вас у сиру землицю. Так-так, коменданте прославленої Гвардії Людовії. Патронів у нас вистачить, не те, що у вас.

— Замість рятувати вітчизну ви чим займаєтесь?

— Чим? Огнем і мечем очищаемо польську землю від такої погані, як ти, сучий сину!

— Таку фашистсько-бандитську програму вам Лондон диктує? Пан Миколайчик?

— Що?! — заволав Адамчик, кидаючись на Водзика.— Та я тебе власними руками задушу!

Але Водзик спрітно вивернувся з його рук, в одну мить відскочив назад і з такою силою вдарив його ногою у пах, що той, заскавувавши, осів долі.

Це був кінець нашої хороброї трійки. Її розстріляли.

ПІСЛЯСЛОВО

Написана остання сторінка — загинув головний герой роману, безстрашний партизанський ватажок Григорій Водзик, життя і боротьба якого у свідомості сучасників ототожнювались із життям і боротьбою всього лемківського племені, що заселяло тоді північно-західну частину Карпат.

Григорій Водзик — невигаданий герой, я навіть не змінив його прізвища, він лишився в моїй пам'яті і перейшов на сторінки роману таким, яким я побачив його вперше у публікаціях польської та української преси, що відгукнулася в свій час на Водзикову загибел.

Щоб перевірити ці дані і освіжити їх власним баченням, я побував у Krakові та Варшаві, зустрівся там з Водзиковими побратимами, вклонився його могилі, по дорозі в гори заїхав до брата у рідні Вільхівці. Та з писанням роману я все ще зволікав: нелегко було зорієнтуватися у всіх перипетіях підпільніх таємниць,— вони розкрилися переді мною пізніше, коли я випустив у світ роман-трилогію «Украдені гори» і коли лемки з усіх усюдів озвалися до мене. У своїх листах вони подавали цікаві відомості про дальші часи, заохочуючи цим продовжувати трилогію.

Знайомство з Петром Когутовим (у підпіллі Петро Войтович) прискорило мое готовання до праці над твором. Петро Михайлович з дружиною, колишньою своєю радисткою Оленою Царенко (у підпіллі Антоніна Глиба), по війні оселився у Львові, і я міг приїжджати до них, не кажучи вже про листування. Згодом наше знайомство переросло в дружбу, а це, мабуть, головне для письменника. Від Петра Михайловича я довідався про його невелику, але завзяту групу розвідників, які щоденно стежили за дислокацією ворожих військ над Сяном,— про братів Гавриїла і Данила Левицьких, про Миколу Каплуна і Чеславу Завісляк, яка успішно діяла під боком у самого генерального губернатора. Про панну Чеславу з міста Krakова, про безстрашну і горду дочку свого народу, можна написати великий психологічний роман, і я дивуюся, що вона лишилася поза увагою польських письменників.

Група розвідників Петра Когутова діяла на Підкарпатті до останніх днів війни, і саме їй слід завдячувати тим, що радянське командування у Львові, маючи точну інформацію про розташування ворожих сил, не було захоплене зненацька,— його військові частини на дільниці Сянок — Перемишль могли відступати з боями, організовано.

Ворзель, 1982

ЗМІСТ

<i>Вагомість творчого набутку. Микола Дубина</i>	3
<i>КНИГА ПЕРША. Украдені гори</i>	14
<i>КНИГА ДРУГА. Підземні громи</i>	196
<i>КНИГА ТРЕТЬЯ. За хмарами зорі</i>	352
<i>КНИГА ЧЕТВЕРТА. Сполох</i>	500

*Литературно-художественное
издание*

БЕДЗИК ДМИТРИЙ ИВАНОВИЧ
УКРАДЕННЫЕ ГОРЫ
Тетралогия

Киев, издательство
художественной литературы
«Дніпро»

На украинском языке

Художник Б. В. Фірцак
Художнє оформлення М. М. Мамро
Художній редактор В. С. Войтович
Технічний редактор С. М. Величко
Коректор Л. М. Кирилець

ІБ № 4495

Здано до складання 29.07.88.
Підписано до друку 03.01.89.
Формат 60×90¹/16. Папір офсетний № 2.
Гарнітура таймс. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 42,0. Умовн. фарбовідб. 42,0.
Обл.-вид. арк. 49,87. Тираж 50 000 пр.
Зам. 8 – 201. Ціна 3 крб. 30 к.

Видавництво художньої літератури
«Дніпро».
252601, Київ-МСП,
вул. Володимирська, 42.

Харківська книжкова фабрика
«Комуніст»
310012, Харків,
вул. Енгельса, 11.

Б38 Бедзик Д. І.
Украдені гори: Тетралогія / Передм. М. Дубини.— К.: Дніпро,
1989.—670 с.

ISBN 5-308-00284-3

Тетралогію відомого українського радянського письменника складають романи «Украдені гори», «Підземні громи», «За хмарами зорі» та «Сполох», у яких ідеться про життя трудящих лемківського краю та їхню боротьбу за соціальне визволення в період назрівання Жовтневої революції, в роки революційних звершень, громадянської і другої світової воєн.

Б **4702640201—013
М205(04)—89** 13.89

ББК 84Ук7-44

3 крб. 30 к.